

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К. КАРАСАЕВА
К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор

А. И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора

Г. М. МУРЗАХМЕДОВА

доктор филологических наук, профессор

ISSN 1694-8122 (печатная версия)

ISSN 1694-8130 (электронная версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Научный журнал основан
в 2003 г.

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован в
Министерстве юстиции КР
2 марта 2001 г.

Свидетельство
о регистрации
№ 504

Бишкекский
государственный
университет
им. К. Карасаева

Журнал входит
в систему РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит в систему
DOI с 2019 г.

ТОГУЗАКОВ О.А. - доктор философских наук, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - доктор исторических наук, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - доктор философских наук, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - доктор филологических наук, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - доктор исторических наук, доцент
ЧЖАН НА - доктор филологических наук, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - доктор филологических наук, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

МАХМУДОВ Э.А. - кандидат экономических наук, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - доктор филологических наук, профессор
КОЗУЕВ Д.И. - доктор филологических наук, доцент
ДАУТОВ Я.У. - кандидат экономических наук, доцент
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
БОКОВА Э.Т. - кандидат географических наук, доцент
АСАКЕЕВА Д.Ж. - доктор филологических наук, доцент
МУРАТАЛИЕВА М.А. - доктор педагогических наук, доцент
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук, профессор
МУСАЕВА Н.К. - кандидат психологических наук, доцент
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук, доцент
ЖАНАКУНОВА М.О. - кандидат физико-математических наук, доцент
СЫРГАБАЕВ С.Б. - кандидат социологических наук, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - кандидат филологических наук, доцент
АБДЫРАКУНОВА Ж.С. - кандидат педагогических наук

Адрес редакции:

722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева

Тел.: (+996) 312 218711, 218961

Электронная почта: vestnik@bgu.kg

К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К. КАРАСАЕВА

Башкы редактор

А. И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

Г. М. МУРЗАХМЕДОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8122 (басып чыгаруу)

ISSN 1694-8130 (электрондук версия)

DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык
көрөт

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү
№ 504

К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтын түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө кирди

ТОГУЗАКОВ О.А. - философия илимдеринин доктору, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - тарых илимдеринин доктору, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - философия илимдеринин доктору, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - филология илимдеринин доктору, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - тарых илимдеринин доктору, доцент
ЧЖАН НА - филология илимдеринин доктору, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - филология илимдеринин доктору, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - тарых илимдеринин доктору, профессор (Казахстан)

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

МАХМУДОВ Э.А. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - филология илимдеринин доктору, профессор
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин доктору, доцент
ДАУТОВ Я.У. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент
БОКОВА Э.Т. - география илимдеринин кандидаты, доцент
АСАКЕЕВА Д.Ж. - филология илимдеринин доктору, доцент
МУРАТАЛИЕВА М.А. - педагогика илимдеринин доктору, доцент
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
МУСАЕВА Н.К. - психология илимдеринин кандидаты, доцент
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты, доцент
ЖАНАКУНОВА М.О. - физика-математика илимдеринин кандидаты, доцент
СЫРГАБАЕВ С.Б. - социология илимдеринин кандидаты, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - филология илимдеринин кандидаты, доцент
АБДЫРАКУНОВА Ж.С. - педагогика илимдеринин кандидаты

Редакциянын дарегі:

722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспекти, 27, К. Карасаев атындагы БМУ

Тел.: (+996) 312 218711, 218961

Электрондук почта: vestnik@bgu.kg

УДК: 37.013
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.01

Абдыракунова Ж., Сагындыкова Д.
К. Карасаев атындагы БМУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН АТА-ЭНЕЛЕРИ МЕНЕН МУГАЛИМДИН ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Кыскача мазмуну: Макалада мугалимдин башталгыч класстын ата-энелери менен, дегеле үй-бүлө менен биргелешип иш алып баруусу жөнүндө баяндалат. Мугалимдин башталгыч класстын ата-энелери менен биргелешип иштөө ишмердүүлүгү – мектептин жана ар бир мугалимдин ишиндеги актуалдуу көйгөйлөрдүн бири. Ата-энелер менен, анын ичинен башталгыч класстын ата-энелери менен, иштөө мугалимдин эң татаал педагогикалык ишмердүүлүгүнүн бири болуп саналат. Бүгүнкү күндө мектеп менен үй-бүлөнүн өз ара аракеттенүүсүнүн зарылчылыгы жана маанилүүлүгү айдан ачык. Баланын жетишкендиктеринин ийгилиги анын өнүгүшүнө ким жана кандай таасир тийгизгенинен көз каранды. Бала убактысынын көбүн мектепте жана үйдө өткөрөт, андыктан мугалимдер менен ата-энелердин биргелешип иштөөсү бири-бирине карама-каршы келбей, бала тарабынан позитивдүү жана активдүү кабыл алынышы маанилүү. Мугалимдер жана ата-энелер союздаш жана пикирлеш адамдар болуп калыпса, алар билим берүүнүн маселелерин кызыккан жана макулдашылган түрдө чечишсе, бул сөзсүз түрдө ишке ашат.

Түйүндүү сөздөр: мугалим, ата-эне, ишмердүүлүк, окутуу, тарбиялоо, үй-бүлө, мектеп, класс, билим берүү.

Абдыракунова Ж., Сагындыкова Д.
БГУ им. К. Карасаева

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РОДИТЕЛЕЙ И УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация: В статье рассказывается о том, как педагог работает вместе с родителями начальной школы и семьей в целом. Деятельность учителя, работающего совместно с родителями начальных классов, является одной из актуальных проблем в работе школы и каждого учителя. Работа с родителями, в том числе с родителями начальных классов, является одним из самых сложных педагогических направлений деятельности учителя. Сегодня очевидна необходимость и важность взаимодействия школы и семьи. Успешность достижений ребенка зависит от того, кто и как влияет на его развитие. Ребенок большую часть времени проводит в школе и дома, поэтому важно, чтобы сотрудничество педагогов и родителей не было противоречивым и воспринималось ребенком положительно и активно. Это обязательно произойдет, когда учителя и родители станут союзниками и единомышленниками, заинтересованно и скоординированно занимающимися вопросами образования.

Ключевые слова: учитель, родитель, деятельность, учение, воспитание, семья,

школа, класс, образование.

Abdyrakunova Zh., Sagyndykova D.
BSU named after K. Karasaev

ACTIVITIES OF PARENTS AND TEACHER OF PRIMARY SCHOOL

Abstract: The article describes how the teacher works together with the parents of the elementary school and the family in general. The activity of a teacher working together with parents of primary school is one of the actual problems in the work of the school and every teacher. Working with parents, including elementary school parents, is one of the most difficult pedagogical activities of a teacher. Today, the necessity and importance of interaction between school and family is obvious. The success of a child's achievements depends on who and how they influence his development. A child spends most of his time at school and at home, so it is important that the cooperation of teachers and parents is not contradictory and is positively and actively received by the child. This is bound to happen when teachers and parents become allies and like-minded people, who deal with educational issues in an interested and coordinated manner.

Keywords: teacher, parent, activity, teaching, upbringing, family, school, class, education.

Азыркы учурда мектептин үй-бүлө менен биргелишип иштөө ишмердүүлүгү актуалдуу жана талап кылынган көйгөй болуп саналат, себеби тарбиялоо маселелерин ийгиликтүү чечүү ата-эне менен мектеп өз ара аракеттенгенде гана мүмкүн болот. Мектеп менен үй-бүлөнүн биргелешкен иши, эгерде алардын кызматташтыгы күнүмдүк практикада ишке ашса, мугалимдер менен ата-энелер жалпы милдетти биргелешип чечкенде: баланын ийгиликтүү жана гармониялуу өнүгүшү үчүн шарттарды түзсө, натыйжалуу болоору анык.

Үй-бүлө жана мектеп инсандын балалык жана өспүрүм курактагы социалдаштыруунун эки негизги жана бирдей субъектти болуп саналат. Мектеп менен башталгыч класстын ата-энелеринин өз ара мамилелери жөнүндө сөз кылып жатып, биринчи кезекте алар тарбиялык иш-аракеттерде өз ара байланыш, бири-бирин толуктоо принциптерине негизделиши керектигин белгилей кетүү абзел. Функцияларды чектебей, үй-бүлөнүн жоопкерчилигин төмөндөтпөстөн, ага педагогикалык кадрларды тартуу менен окуу-тарбия процессин тереңдетүү – билим берүүнүн жана тарбия берүүнүн сапатын жогорулатуунун бирден-бир туура жолу. [1]

Биздин оюбузча, окутуу, тарбиялоо процесстеринде мугалим менен окуучулардын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжалуулугу мугалимдин башталгыч класстын ата-энелери менен кызматташуусунан түздөн-түз көз каранды. Башталгыч класстын ата-энелери менен биргелешип иштөө процессинде мугалим баланы тарбиялоодо өзүнүн ролун түшүнөт. Ата-эне менен кызматташуу баланы жакшыраак таанып-билүүгө, аны ар кандай

өңүттөн жана позициядан кароого, ар кандай кырдаалдарда, жекече өзгөчөлүктөрүн жана аракеттерин көрүүгө мүмкүндүк берет.

Үй-бүлө бала үчүн анын инсандыгынын өнүгүү жолун аныктаган маанилүү чөйрө болуп саналат. Ата-эненин мээримин балага жашоону колдоо, психологиялык комфорт жана эмоционалдык коргоону камсыз кылат. Баланы мектепте окутуу процессин биринчи кезекте анын жалпы маданий жана инсандык өнүгүүсүнө багытталган үй-бүлө тарабынан колдоого алынууга тийиш. [2]

Мектептин башталгыч класстын ата-энелери менен ишмердүүлүгү педагогикалык жардамдын үч негизги компонентин камтыйт:

- билим берүү (балдарды окутууда жана тарбиялоодо ата-энеге жардамды камтыйт);
- психологиялык (социалдык-психологиялык колдоону жана коррекцияны камтыйт);
- медиация (үй-бүлөлүк билим берүүнү уюштуруу, координациялоо жана маалымдоо боюнча жардамды камтыйт).

Көптөгөн изилдөөлөр көрсөткөндөй, бардык эле ата-энелер балдарын кантип тарбиялоону билишпейт. Ушуга байланыштуу төмөнкү себептерди бөлүп көрсөтүүгө болот: үй-бүлөдө балдардын аз болушу алардын бир туугандарын багуу жана тарбиялоо боюнча практикалык көндүмдөрүнүн, үй-бүлөлүк мамилелерде тажрыйбасынын жоктугуна алып келет; кээ бир үй-бүлөлөрдө элдик педагогиканын салттары такыр жоголду; үй-бүлөдө пайда болгон социалдык-экономикалык кыйынчылыктар, үй-бүлөнүн материалдык жактан коопсуздугу, үй-бүлө ичиндеги эмоционалдык маанайдын деңгээлин төмөндөтөт, анын себебинен үй-бүлөдө чыр-чатактар күчөйт, ата-энелер менен балдардын ортосундагы мамилелердин начарлашына алып келет; акыркы мезгилдерде ата-энелер жумушта көп убакыт өткөрүшөт.

Демек, окутуу, тарбиялоо процесстеринде башталгыч класстын ата-энелеринин активдүү катышуусу үчүн мугалим үй-бүлө менен биргелешип иш алып баруунун натыйжалуу формаларын тандап, аларга баланын өнүгүү этаптары жөнүндө ишенимдүү жана толук маалымат бериши керек. Ошентип, башталгыч класстын мугалиминин үй-бүлө менен биргелешип иштөөсүнүн төмөнкү формаларын атап көрсөтсөк болот:

ата-энелер менен жолугушуулар (консультациялар, тренингдер, мастер-класстар, тегерек столдор);

- баланын окуу-тарбия иштеринин жүрүшү, жетишкендиктери, милдеттери жөнүндө маалымат берүү;
- жалпы мектептик жана класстык ата-энелер чогулуштары;
- ата-энелер комитетин түзүү;
- ата-энелер үчүн конференцияларды өткөрүү;

- темалар боюнча чыгармачылык сынактарды уюштуруу ж.б.

Башталгыч класстын ата-энелеринин мектепке болгон канааттануусун билүү максатында, ата-энелер арасында сурамжылоо жүргүздүк. «Үй-бүлө менен мектептин кызматташтыгы» методикасы колдонулган. Методология ата-энелердин мектеп менен кызматташуудан оң жактуу, жакшы нерселерди ачып берет. Эсептөөдө оң жооптордун саны гана эске алынды. Бул жыйынтыктарга таянып, биз төмөнкү тыянактарды жасадык:

- башталгыч класстын ата-энелеринин мугалим менен иштөөдөгү күтүлгөн жыйынтык тастыкталды – 45%. Ата-эне өз баласын тарбиялоодо мугалимине толук ишенет, мектепте жана класста жүргүзүлүп жаткан иш-чараларды жактырат, ошондой эле баланы тарбиялоодо мугалимдин жардамы зарыл деп эсептейт;

- мектеп менен мындан ары да биргелишип иштөөгө кызыкдар – 25%. Ата-энелер дайыма чакыруусу жок эле мугалимге кайрыла алышат жана ата-энелер чогулушу - бул пикирлештердин чогулушу атай алышат.

- ата-энелердин активдүүлүгү – 23%. Ата-энелер дайыма ата-энелер чогулушуна барышат, эгерде алар аны өткөрүп жиберсе, жүйөлүү себептер менен гана боло тургандыгы белгиленет;

- класс жетекчиси менен биргелешкен иш-чараларга катышпайт - 7% Ата-энелер ата-энелер чогулушун аргасыздан өткөрүү зарыл деп эсептешет жана классты оңдоодо материалдык жактан гана жардам берүүгө даяр.

Ошентип, изилдөөнүн жүрүшүндө биз тарабынан алынган жыйынтыктар башталгыч класстын ата-энелеринин көпчүлүгү мектептин ишине канааттанганын, бирок бардык эле ата-энелер мугалим менен биргелешкен иш-чараларга тартылбаганын тастыктайт. Бул ата-энелер менен башталгыч класстын мугалими биргелешкен иш-чараларын өз убагында тарта албаганын билдирет.

Демек, жыйынтыктап айтсак, окутуу, тарбиялоо процесстеринде үй-бүлө менен мектептин биргелешип иштөөсү инсандын өнүгүүсүндө жана калыптанышында чоң роль ойнойт. Үй-бүлө менен мектептин биргелешип иштөө маселесин чечүү, алардын кызматташуусу күнүмдүк практикада ишке ашканда, мугалимдер менен ата-энелер жалпы маселени биргелешип чечкенде чечилет: алар баланын ийгиликтүү жана гармониялуу өнүгүшү үчүн шарттарды түзүшөт.

Адабияттар

1. Крившенко Л.П. Педагогика: учеб. / [и др.]; под ред. Л.П. Крившенко. – М.: Проспект, 2009.
2. Прокопьева М.М. Психология семьи: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М.М. Прокопьева, М.Д. Находкина. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2013.

3. Акутина С. П. Воспитание — семья и школа // Классный руководитель. — 2014. — № 7.
4. Горлова Е. В. Настольная книга классного руководителя начальной школы. — М.: Феникс, 2010.
5. Криволапин Н. С., Заводова Т. Е., Минич О. А. В помощь классному руководителю. — М.: Метафора, 2007.

УДК: 334.012.6

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.02

Абдужалиева Э.

КГТУ им. И. Раззакова

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЛИ И МЕСТА МСП В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация: В данной статье рассмотрено и проанализировано роль и значение малого и среднего предпринимательства в экономике Кыргызской Республики, анализируется деятельность малого и среднего бизнеса как сектора экономики, рассматриваются его преимущества и характерные особенности, возможность создавать рабочие места, способствовать снижению напряженности на рынке труда, снижать уровень бедности населения в стране, формировать конкурентную среду и производить товары, насыщать рынок потребительскими товарами и предоставлять услуги населению. Вместе с положительными возможностями малого и среднего предпринимательства раскрываются его сильные и слабые стороны, рассматриваются имеющиеся проблемы и задачи, которые тормозят его развитие и предлагаются мероприятия для более успешного развития этого сектора экономики. Определяется важность развития малого и среднего бизнеса как структурного звена в становлении и развитии рыночной экономики, в решении проблемы занятости населения, росте источников дохода и снижения бедности.

Ключевые слова: малые средние предприятия, предпринимательство, занятость населения, бедность, валовой объем добавленной стоимости, субъекты хозяйствования, конкурентная среда, государственная политика.

Абдужалиева Э.

И. Раззаков атн. КМТУ

УЛУТТУК ЭКОНОМИКАДАГЫ МИЛДЕТТЕРДИН ОРУН ЖАНА ОРУН ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын экономикасындагы чакан жана орто бизнестин ролу жана мааниси талкууланат жана талданат, экономиканын сектору катары чакан жана орто ишмердүүлүк талданат, анын артыкчылыктары жана өзгөчөлүктөрү, жумуш орундарын түзүү жөндөмдүүлүгү каралат, эмгек рыногундагы чыңалууну азайтуу, өлкөдө жакырчылыктын деңгээлин төмөндөшүн, атаандаштык чөйрөнү калыптандырусу жана товарларды чыгаруу, рынокту керектүү товарлар менен толтуруу жана калкка кызмат көрсөтүү каралат. Чакан жана орто бизнестин алгылыктуу мүмкүнчүлүктөрү менен бирге анын күчтүү жана алсыз жактары ачылып, аны өнүктүрүүгө тоскоол болгон көйгөйлөр жана милдеттер каралып, экономиканын

бул тармагын дагы ийгиликтүү өнүктүрүү боюнча чаралар сунушталат. Рыноктук экономиканы калыптандырууда жана өнүктүрүүдө, калкты иш менен камсыз кылуу маселесин чечүүдө, киреше булактарын көбөйтүүдө жана жакырчылыкты кыскартууда түзүмдүк звено катары чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнүн мааниси аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: чакан орто ишканалар, ишкердик, иш менен камсыз кылуу, жакырчылык, дүң кошумча нарк, чарба жүргүзүүчү субъекттер, атаандаштык чөйрө, мамлекеттик саясат.

Abduzhalieva E.

Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov

THEORETICAL BASES FOR STUDYING THE ROLE AND PLACE OF SMES IN THE NATIONAL ECONOMY

Abstract: This article discusses and analyzes the role and importance of small and medium-sized businesses in the economy of the Kyrgyz Republic, analyzes the activities of this sector of the economy, examines its advantages and characteristics, the ability to create jobs, help reduce tensions in the labor market, reduce the level of poverty in country, form a competitive environment and produce goods, saturate the market with consumer goods and provide services to the population. Together with the positive opportunities of small and medium-sized businesses, its strengths and weaknesses are revealed, the existing problems and tasks that hinder its development are considered, and measures are proposed for the more successful development of this sector of the economy. The importance of the development of small and medium-sized businesses as a structural link in the formation and development of a market economy, in solving the problem of employment, increasing sources of income and reducing poverty is determined.

Keywords: small medium enterprises, entrepreneurship, employment, poverty, gross value added, business entities, competitive environment, government policy.

В Кыргызстане, как и в других государствах мировой системы, предприятия малого и среднего бизнеса имеют существенное значение в экономике. Это обусловлено тем, что для его развития не нужен большой капитал, он может эффективно вести экономическую деятельность во всех сферах экономики. В этом состоит его главное преимущество. Малое и среднее предпринимательство – это деятельность индивидуумов по производству товаров, оказания услуг, осуществления каких-либо работ на возмездной основе в объеме, превышающем собственное потребление и представленное на рынке с целью получения прибыли. Данные предприятия находятся в состоянии свободной конкуренции и действуют на свое усмотрение.

В Кыргызстане МСП начало быстро развиваться в период, когда республика стала осуществлять переход к рыночной системе хозяйства. И по мере укрепления рыночных отношений, рос и развивался малый и средний бизнес, успешно занимая свою нишу в экономике, производит потребительские товары, оказывает платные услуги населению, удовлетворяет потребности населения страны в них, способствует устранению дефицита,

который сложился в условиях позднего социализма и еще более обострился в период трансформационного кризиса, создает рабочие места, повышает занятость населения, тем самым трудоспособное население, работая, имеет источник дохода, снижается бедность населения в стране, а также втягивает в свою орбиту мигрантов, вернувшихся на родину, используя их опыт, полученный во время пребывания в миграции, включает большое число населения в систему рыночных отношений, предоставляя возможность открыть собственное дело и работать легально [1].

Малый бизнес занимает свободные ниши, которые по объективным причинам не интересны крупному бизнесу и развивается в различных секторах национальной экономики:

- аграрном, производственном и строительном секторах национальной экономики; – 50 работников для малых предприятий и от 51 до 200 работников для средних предприятий;
- сфере услуг и торговле - 15 работников для малых предприятий и от 16 до 50 работников для средних предприятий.

В 2021 году в Кыргызстане статистически зафиксировано более 17000 предприятий, среди которых более 16000 - малого бизнеса и 0,8 тыс. – среднего бизнеса и производили они достаточно большой объем валовой добавленной стоимости (табл.1). В 2021 году валовой добавленной стоимости было проведено, малым и средним бизнесом составил 309,5 млрд. сомов, или 42,8% от ВВП [2].

Малое и среднее предпринимательство является основой в стране с рыночной экономикой, поскольку этот сектор может быстро перестроиться в соответствии со спросом хозяйствующих субъектов и населения и представляют собой массовую форму деловой жизни страны.

Значение малых и средних предприятий состоит еще и в том, что здесь сконцентрировано их большое число, занято значительное число экономически активного населения страны и создается большой объем продукции. Кроме того, отличительной особенностью малых и средних предприятий является их это способность быстро осваивать поступающие инвестиции, быстрый оборот оборотных фондов и возможность использовать местные источники сырья. Они формируют конкурентную среду, создают альтернативные возможности трудоустройства и формируют большое число рабочих мест, снижает напряженность на рынке труда, что способствует росту стабильности, а также положительно влияют на социально-экономическое развитие страны [3].

Потому что, малый бизнес очень важен для национальной экономики Кыргызстана

и следуя позитивному опыту экономически развитых стран разрабатываются законы, способствующие развитию малых предприятий [4]. Поэтому в мировой практике государственное продвижение малого бизнеса считается нормой. В то же время задача государства не ограничивается предоставлением финансовых, технических и других ресурсов малым и средним предприятиям на выгодных условиях и поддержкой частной инициативы любой ценой. Но для успешной работы этого сектора экономики государству необходимо, прежде всего, сформировать эффективный нормативно-правовой базис, который обеспечит возможность развиваться и работать прибыльно и легально. Многие ранее существовавшие проблемы для развития малого и среднего предпринимательства уже решены, но некоторые еще остались, среди них:

- дефицит собственных финансовых источников;
- сложности доступа к кредитным ресурсам;
- отсталая техническая и технологическая база;
- ножницы цен, например, техники, в приобретении удобрений и ряд других.

Для разрешения имеющихся проблем требуется помощь со стороны государства. Цель государственной поддержки малого бизнеса состоит в создании равных условий для всех участников предпринимательской деятельности.

В настоящее время наиболее значимыми критериями, по которым предприятия относятся к малым предприятиям работающих, размер уставного капитала, объем оборота и прибыль. Но при этом во всех развитых странах общепринятым показателем для классификации предприятий является количество работников. Организации, в которых работают от 1 до 24 человек считаются мельчайшими, а небольшие составляют от 25 до 99 работников.

В национальной экономике различных стран мира в независимости от приоритетов экономического развития и ориентации на те или другие виды производств и добычи ресурсов отводится достаточно большая значимость небольшим предприятиям, производящим продукцию и оказывающим различные рыночные услуги. Это связано с тем, что число владельцев и наемных работников такого вида бизнеса достаточно велико, и возникает настоятельная необходимость учитывать их социально-экономические интересы. Таким образом важно принимать во внимание существенные социальные факторы:

- развитию небольшого предпринимательства способствует постепенное создание широкого слоя среднего класса, самостоятельно обеспечивающих свое благосостояние и достойный уровень жизни, которые являются основой социально-

экономических реформ, гарантирующих политическую стабильность и развитие демократического общества;

- малые и средние предприятия способствуют раскрытию внутренних способностей человека, его самостоятельность и ответственность за благосостояние своей семьи;
- трансформация экономической системы способствовала большому числу населения страны участвовать активно и самостоятельно, добровольно участвовать в предпринимательской деятельности.

Таким образом, подводя итог, можно сказать, что развитие малого и среднего бизнеса является важным и необходимым структурным звеном в становлении и развитии рыночной экономики, в решении проблемы занятости населения, росте источников дохода и снижения бедности значительной части населения страны и потому является объектом пристального внимания со стороны государственных структур и пользуется всесторонней поддержкой.

Литература

1. Савина С.Е., Мырзалиева М.А. Особенности развития рынка товаров и услуг в Кыргызской Республике // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. 2021. Т. 21. № 11. С. 3-9.
2. Кыргызстан в цифрах. – Б.: НСК, 2022.
3. Савин В.Е. Развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызстане и его роль в насыщении потребительского рынка / В.Е. Савин, Е.В. Таранова, М.А. Мырзалиева // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022. № 2 (70).
4. Закон «О государственной поддержке малого предпринимательства» от 25 мая

УДК: 82.09 (575.2) (043)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.03

Абдумухамед кызы Нуриза
Жусуп Баласагын атындагы КУУ

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН “КӨК АСАБА” РОМАНЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТАТААЛ ТАГДЫРЫ ЖАНА МЕЗГИЛ ТРАГЕДИЯСЫ

Кыскача мазмуну: Макалада Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романында кыргыз адабиятынын тарыхында алгачкы жолу Енисейлик кыргыздардын жоокерчилик доордогу карама-каршылыктуу драмага толгон татаал тагдырын жана мезгилди трагедиясын таасын, элестүү чагылдыргандыгы жөнүндө сөз болот. Тарыхчы-окумуштуулардын фундаменталдуу эмгектериндеги объективдүү ой-тыянактар Енисей кыргыздарынын тарыхына байланыштуу фактыларды жаңыча кароого негиз берет. Т. Сыдыкбеков доордун күрөө тамырын кармай билип, ага ар дайым сергек мамиле жасаган сүрөткер катары бул өзгөрүүлөрдү илгиртпей сезип, романга негиз болуп бере алган тарыхый даректерди, материалдарды көп изилдеп, талдап чыгып, совет доорундагы жабак темага кайрылуу менен дың жерди бузган. «Көк асаба» романында Енисейлик кыргыздардын коомдук- социалдык турмушун, саясий-маданий ордун, дүйнө таанымын, уруучулук наркын, салт-санаасын, элдин биримдигин жана ажырымын, жеңиштүү салтанатын жана кайгылуу кыйрашын чагылдырууга жазуучу өзүнүн орошон талантын жумшаган, өз калкынын тарыхы менен улуттук психологиясын терең билип, таамай, элестүү сүрөттөй алган- деген жыйынтыктуу пикирлер менен коштолот.

Түйүндүү сөздөр: тарыхый роман, Енисейлик кыргыздар, баатырдык мотив, мезгил, трагедия, көркөм жалпылоо, мүнөз, чеберчилик, поэтикалык туюнтуу.

Абдумухамед кызы Нуриза
КУУ имени Жусупа Баласагына

СЛОЖНАЯ СУДЬБА КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА И ТРАГЕДИЯ ВРЕМЕНИ В РОМАНЕ Т. СЫДЫКБЕКОВА «СИНЯЯ АСАБА»

Аннотация: В статье в романе Т. Сыдыкбекова «Синяя Асаба», в котором впервые в истории кыргызской литературы ярко изображена сложная судьба енисейских кыргызов, полная противоречивого драматизма и трагедии того времени. Объективные выводы в фундаментальных трудах историков-ученых дают повод по-новому взглянуть на факты, связанные с историей енисейских кыргызов. Т. Сыдыкбеков, как художник, умеющий удерживать побочные корни эпохи и всегда зорко относящийся к ней, без промедления чувствовал эти перемены, изучал и анализировал множество исторических документов и материалов, которые могли бы лечь в основу романа, и взорвал почву, затронув закрытую тему советской эпохи. В романе «Синяя Асаба» писатель использовал свой талант, чтобы изобразить общественную жизнь, политическое и культурное положение, мировоззрение, племенные ценности, традиции, единство и разобщенность народа, победоносное торжество и печальное крушение енисейских кыргызов, историю и национальной психологии своего народа. Сопровождается заключительными замечаниями, которые он знает глубоко, умеет ярко и образно описать.

Ключевые слова: исторический роман, енисейские кыргызы, героический мотив, период, трагедия, художественное обобщение, персонаж, мастерство, поэтическое

выражение.

Abdumukhamed kyzy Nuriza
KSU named after Jusup Balasagyn

THE DIFFICULT FATE OF THE KYRGYZ PEOPLE AND THE TRAGEDY OF TIME IN T. SYDYKBEKOV'S NOVEL "BLUE ASABA"

Abstract: The article in T. Sydykbekov's novel "Blue Asaba", which for the first time in the history of Kyrgyz literature vividly depicts the difficult fate of the Yenisei Kyrgyz, full of contradictory drama and tragedy of that time. Objective conclusions in the fundamental works of historians-scientists give rise to a fresh look at the facts related to the history of the Yenisei Kyrgyz. T. Sydykbekov, as an artist who knows how to keep the side roots of the era and always vigilantly related to it, immediately felt these changes, studied and analyzed many historical documents and materials that could form the basis of the novel, and blew up the soil, touching on the closed topic of the Soviet era. In the novel "Blue Asaba" the writer used his talent to depict the social life, political and cultural situation, worldview, tribal values, traditions, unity and disunity of the people, the victorious triumph and sad collapse of the Yenisei Kyrgyz, the history and national psychology of his people. Accompanied by the final remarks that he knows deeply, knows how to vividly and figuratively describe.

Keywords: historical novel, Yenisei Kyrgyz, heroic motif, period, tragedy, artistic generalization, character, mastery, poetic expression.

Кыргыз Эл баатыры, залкар жазуучу Т. Сыдыкбековдун "Көк асаба" романы кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчө орду, көркөм наркы бар чыгарма. Автор совет доорунда жабык темалардын бири Енисейлик кыргыздардын тагдырын, баатырдык күрөш жолун "Көк асаба" романында чагылдырган. "Көк асаба" романына биринчи жолу системалуу изилдөө жүргүзгөн профессор Б. Темирова: "Даркан сүрөткер Т. Сыдыкбековдун "Көк асаба" романында кыргыз адабиятында алгачкы жолу кол тие элек Енисейлик кыргыздар жашаган байыркы тарыхый доорго кайрылып, көөнө замандын көркөм панорамасын чебер тарта алган. Романды жазууда тарыхый маалыматтарга, Орхон-Енисей жазма эстеликтерине таянуу менен гана чектелбестен, элдик санжыра, айтымдарга, улуу «Манас» эпосунун материалдарын чыгармачылык менен пайдаланган. Албетте, жазуучунун кеңири эрудициясы, толкуган көркөм ой жүгүртүүсү маанилүү роль ойногон. Жазуучу көөнө доордун тархын ар тараптуу иликтөөгө алып, өзү да оригиналдуу жазылган илимий, публицистикалык макалалардын түрмөгүн тартуулаган. Эгерде романга материал топтоо, жазуу процессинде тоталитардык режимдин тоскоолдуктарынын кесепетинен өткөнгө, маданий мурастарга кайрылууда бир беткей, чектелүү көз караштардын өкүм сүргөндүгүн эске алсак, автордун элибиздин байыркы тарыхына кайрылышын олуттуу чыгармачыл эрдик катары баалоого арзыйт" [1, 27], -деп адилеттүү белгилеген. Кыргыз тарыхый романдын өзгөчөлүгү жөнүндө мындай маалымат тапсак болот: «Кыргызская историческая романистика корнями уходит в седую древность. Орхоно-Енисейские рунические

памятники, в которых описывается жизнь и кончина реальных исторических лиц ... дают определенное представление об обстановке эпохи» [2, с.274].

Көрүнүп тургандай, «Көк асаба» үч бөлүмдөн, отуз бир бөлүктөн турган, көп пландуу чыгарма. Ар бир бөлүм ошол окуялардын мазмундук өзөгүн түзгөн эпиграфтардан турат. Профессор А. Мусаев романдагы сюжеттик материалдын жайгаштырылышы боюнча мындай дейт: “Чыгарма үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм баштан аяк Эр-Киши менен Жаш Тегиндин саякатына арналган. Бул жөн саякат эмес, Эр-Киши менен Жаш Тегиндин жүрүшү Мезгил жана Мейкиндик деңгээлинде жүрүш. Тагыраак айтканда, бул жерде сөз Жаш Тегиндин баатырдык жетилиши жөнүндө гана эмес, баарынан мурда Жаш Тегиндин турмушту, тарыхты, таанып билүүсү жөнүндө баратат. Экинчи бөлүмдө негизинен элдин турмуш тиричилиги, каада-салттары сүрөттөлөт. Элдин руханий дүйнөсүн көрсөтүү тарыхый ретроспективалар менен коштолот. Үчүнчү бөлүм - бул согуштук эпизод. Согуштун жүрүшү түздөн түз “Улуу сөз” менен бир катар коюлуп, теңештирилип, салыштырылып баяндалат” [2, 227]. Окумуштуу айткандай, чыгармадагы Енисей кыргыздарынын татаал тагдыры, мезгилдин трагедиясы дал ушул үчүнчү бөлүмдөгү согуштук эпизоддордо таамай чагылдырылган.

Т. Сыдыкбеков «Көк асабада» сүрөттөөгө алган окуялар тутумунун мазмундук маанисин, ар бир каармандын көтөргөн идеялык жүгүн ар тараптуу ачып берүүгө жетишкен. Чыгармада элибиздин баатырдык күрөш жолу, ошол мезгилдеги уруулар ортосунда жана чет элдик баскынчылар менен болгон тынымсыз согуш аракеттери борбордук орунду ээлеп, элибиздин улуттук калыптануусу жана бирдиктүү мамлекет катарында келечекке умтулуусу чыгарманын негизги сюжеттик лейтмотивин түзөт десек болот. Романда көчмөн, жоокер элдин турмушу, салт-санаасы, улуттук баалуулуктары кеңири сүрөттөлөт. Чыгарма башталганда эле Адылтай ажонун баласы Эр-Күлчүр табгачтар (кытайлар) менен болгон согушта баатырларча курман болгону, душмандар элди аеосуз кыргандыгы баяндалат. Анда чагылган окуялар Енисейлик кыргыздардын тарыхый басып өткөн жолдору мезгилдин трагедиясы менен ажырагыс байланышта көрсөтүлөт. Академик Д. Лихачев: “Адабиятты үйрөнүү үчүн баарынан да маанилүүсү көркөм мезгилди: көркөм чыгармаларда ал кандай чагылдырылганын, мезгилди адабияттын көркөм фактору катары изилдөө. Көркөм мезгил дегенибиз мезгил маселесине карата көз караш эмес, мезгилдин өзү, көркөм чыгармаларда ал кандайча чагылдырылып, кандайча сүрөттөлгөндүгү. Мезгил туурасында тигил же бул автор айткан концепцияларды изилдөө эмес, чыгармалардагы дал ушул көркөм мезгилди изилдөө көркөм сөз өнөрүнүн эстетикалык табиятын түшүнүү үчүн баарынан да артыгыраак мааниге ээ” [3, 234],-дейт.

Чындыгында көркөм сөз өнөрүндө мезгил жана мейкиндиктин орду көп түрдүү жана терең мааниге ээ. Чыгарманын жанры, сюжеттик- композициялык курулушу, образдары

психологиялык жактан жандуу жана динамикалуу. Каармандын речи жекелештирилген. Алардын өзүнчө сүйлөө стили бар. Өткөн доордун драмасын, мезгилдин трагедиясы чебер берилген.

Жыйынтыктап айтканда Т. Сыдыкбеков “Көк асаба” романында Енисейлик кыргыздардын жана татаал мезгилдин жүзүн ачууда согуштук эпизоддор, элдин каада-салттары, улуттук баалуулуктары маанилүү роль ойногон. Жазуучу чыгармасында портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөрдү, “Манас” эпосу баштаган фольклордук мотивдерди, көркөм сөз каражаттарын да чеберчилик менен пайдаланган. Автор романдын сюжеттик-композициялык структурасында жол мотивин ыктуу колдонгон. Образдарды ачууда көркөм сөз каражаттары романдын мезгил жана мейкиндик өлчөмүнө баш ийдирилип, белгилүү бир идеялык максатты айкын көздөп турат. Даркан жазуучу, атуулдук сезими күчтүү Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романы кыргыз адабиятынын тарыхындагы этаптуу чыгармалардын катарын толуктап турат.

Адабияттар

1. Темирова Б.Т. Сыдыкбековдун “Көк асаба” романынын көркөм наркы. Б., 1997.105-б.
2. Мурзахмедова Г. Фольклорные особенности кыргызского исторического романа // Известия Вузов, 2011. - №4. – с.247
3. Мусаев А. И. Түгөлбай Сыдыкбеков: адам тагдыры жана чыгармачылык тагдыр(монография)-Б., 2002.371-б.
4. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы.-Ленинград, 1971.-233-б.
5. Юрхон-Енисей тексттери.Ф., 1982. 88-б.
6. Лихачев Д.С. Избранные работы.—Ленинград, Т.1, 1982.- 670-б.
7. Сыдыкбеков Т. -Көк асаба. Б., 1991.-б.

УДК: 343.148.5: 340.691
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.04

Абдылдаева С.
БГУ им. К. Карасаева

ЭКСПЕРТНЫЕ ВЫПОЛНЕНИЯ СУДЕБНО-БУХГАЛТЕРСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация: В данной статье рассмотрены процедуры назначения и проведения судебно-бухгалтерских исследований. Экспертные выполнения судебно-бухгалтерских исследований - это одна из форм программных приложений, который используют специальные знания при сборе данных. Он может быть назначен при рассмотрении дела в первой инстанции или при рассмотрении дела в суде. В данной работе раскрываются такие вопросы, как присутствие участников судебного процесса, а также представлены экспертные заключения по результатам исследования и их структура. В нем подчеркивается право слушателей возможность задать вопросы эксперту для проведения исследования и право эксперта, если выводы эксперта выходят за рамки поставленных перед ним полномочий. Соответственно, в данной статье определены этапы производства судебно-бухгалтерских исследований и возможность проведения дополнительных экспертно-судебных исследований.

Ключевые слова: судебная идентификация, судебно-бухгалтерская оценка, эксперт-бухгалтер, судебно-бухгалтерская исследования, профессиональные бухгалтера, аудит, судебный процесс, фактические причины, арбитражные разбирательства, судебные иски.

Абдылдаева С.
К. Карасаев атындагы БМУ

СОТТУК-БУХГАЛТЕРДИК ИЗИЛДӨӨЛӨРДҮ ЭКСПЕРТТИК АТКАРУУ

Аннотация: Бул макалада соттук-бухгалтердик аудитти дайындоо жана өткөрүү жол-жоболору талкууланат. Соттук бухгалтердик эсеп - бул маалыматтарды чогултуу үчүн атайын билимди колдонгон программалык камсыздоонун бир түрү. Ал биринчи инстанцияда ишти кароодо же сотто ишти кароодо дайындалышы мүмкүн. Бул документте сот процессине катышуучулардын катышуусу, ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктары жана алардын түзүмү боюнча эксперттик корутундулар сыяктуу маселелер ачыкка чыккан. Анда угуучулардын изилдөө үчүн экспертке суроо берүү укугу жана эксперттин корутундусу ага берилген суроолордун чегинен чыкса, эксперттин укугу баса белгиленет. Демек, бул беренде соттук-бухгалтердик изилдөөнүн этаптары, ошондой эле соттук-эксперттик жазаларды дайындоонун негиздери аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: соттук идентификация, соттук-бухгалтердик эсепке баа берүү, эксперт-бухгалтер, соттук-бухгалтердик изилдөөлөр, кесипкөй бухгалтерлер, аудит, соттук териштирүүлөр, фактылык себептер, арбитраждык териштирүү, доо.

Abdyldaeva S.
BSU named after K. Karasaeva

EXPERT PERFORMANCE OF FORENSIC ACCOUNTING RESEARCH

Abstract: This article discusses the procedures for the appointment and conduct of forensic accounting audits. Forensic accounting is a form of software application that uses specialized knowledge to collect data. It can be appointed during the consideration of the case in the first instance or during the consideration of the case in court. This paper reveals such issues as the presence of participants in the trial, as well as expert opinions on the results of the study and their structure. It emphasizes the right of the listeners to ask questions to the expert for research and the right of the expert if the expert's conclusions go beyond the questions put to him. Accordingly, this article defines the stages of forensic accounting research, as well as the rationale for the appointment of expert judicial executions.

Keywords: forensic identification, forensic accounting assessment, expert accountant, forensic accounting research, professional accountants, audit, litigation, factual causes, arbitration proceedings, lawsuits.

Экспертные выполнения судебно-бухгалтерских исследований является доказательством в уголовной, гражданской, арбитражной сферах. Мотивы работы в судебно-бухгалтерской экспертизе определены юридическими и фактическими данными.

Фактическими причинами может быть:

- ✓ сомнительные методы;
- ✓ результаты аудита ведомости;
- ✓ повторное заявление участников;
- ✓ разные заключение;
- ✓ кассации и установление необходимости судебной идентификации;
- ✓ имеются обоснованные сомнения в достоверности экспертных заключений по результатам судебно-бухгалтерской оценки;
- ✓ эксперт-бухгалтер не полностью ответил на поставленные вопросы.

Правовым основанием для назначения судебного эксперта является постановление дознавателя или суда о назначении судебного эксперта. Фактические и юридические предпосылки для назначения испытания должны быть всеобъемлющими. Без одной из этих причин судебно-бухгалтерское исследование будет аннулировано. [1].

Экспертное бухгалтерская исследования состоят из следующих фаз:

- 1) Административная фаза изучает материалов, задание, делает расчет времени, разрабатывает методику, а также назначают экспертизу.

Эксперту дается не более 5 дней для ознакомления. После исследования материала дела, эксперт дает заключение по изученным делам, и делает выводы.

На полное исследование может повлиять следующие моменты:

- Невысокая компетентность эксперта бухгалтера;
- Недостаточность объема материалов;
- Материалов без письменных заверений аудита.

Заключение подписывается экспертом, подпись заверяется печатью экспертного органа. Затем один экземпляр сообщения рассылается в орган назначивший экспертизу, а второй экземпляр хранится в экспертной организации.

- 2) Проведения исследования. На этом этапе проводить проверки бухгалтерских ведомостей и материалов [2]. В этом фазе исследуются некачественная документация, объясняются его результаты и дается научная точка зрения.
- 3) На окончательной фазе дается рекомендация, если есть нарушения или преступления, включает в себя группировку и систематизацию полученных данных.

Формирование состава бухгалтера экспертов установлены законодательством Кыргызстана, и их состав состоит из числа рассматриваемых лиц, принимающих в уголовном судопроизводстве.

В процессе назначения экспертизы устанавливается связь с бухгалтерами экспертами с обратной связи, бухгалтеры эксперты должны все время информировать о новых выявленных фактах и случаях.

Бухгалтеры эксперты назначаются следователями или судом, адвокаты имеют такое же право нанимать экспертов, как и суд. Наиболее интересным вопросом при анализе характеристик бухгалтерского опыта является конкурирующий вопрос об использовании опыта.

В уголовном процессе на первом следствии производится судебно-бухгалтерская экспертиза [3]. На этом этапе процессуальное действие, бухгалтерская экспертиза не проводится, а могут их только отменить. В таких случаях уголовное дело будет возобновлено, а бухгалтерская экспертиза будет проведена в обычном порядке.

В связи с проблемой назначения профессиональных бухгалтеров определяется специфика проекта. Бухгалтерские профессиональные знания, которые обычно проявляются при следующих обстоятельствах:

- результаты проверки противоречат данным по расследуемому делу, а расследование необходимо для выявления противоречия и установления фактической связи;
- в случае неприятия ревизором документов (актов о порче товаров, квитанций об отпуске товаров в кредит, счетов-фактур за внутреннее движение товаров материально-ответственных организаций), что позволяет снизить дефицит

ценностей в отчетности материально-ответственных лиц;

- когда у ответчика есть законное ходатайство о назначении специалистов по бухгалтерской экспертизе;
- при наличии противоречия в результатах 1-го и 2-го проверки.

Инспектор делает вывод о необходимости проведения проверки и указывает причину назначения, а также имя эксперта или название выбранной профессиональной организации. Эксперты ставят вопросы принятия решений по результатам проверки, прикрепляют материалы специального расследования (оригиналы бухгалтерских документов, инвентаризационные описи, книги учета и т.д.). Добросовестность исследования и соблюдение сроков сдачи экспертизы зависят от точности вопросов, представленных для решения экспертизы.

В соответствии с конкретными обстоятельствами конкретного уголовного дела дипломированный бухгалтер может быть привлечен к ответственности в качестве обвиняемого до привлечения к уголовной ответственности и после привлечения к уголовной ответственности.

Поэтому назначение специалиста в правоохранительный орган, обеспечивают соблюдение права ответчика на установление истины в суде.

По мере рыночных взаимодействия судебно-бухгалтерская экспертиза приобретает при ведении арбитражного производства, особенно по налоговым спорам и гражданско-правовым сделкам [4]. В то же время, как юристы коммерческих организаций, так и ведомственные юристы, и судьи в арбитражных судах должны ссылаться на определенные данные в подтверждение своего мнения.

Бухгалтерский и налоговый учет и отчетность, указание на нарушения и, в свою очередь, не нарушающие права сторон спора. В этой ситуации также необходимы знания бухгалтеров экспертов и аудиторов.

Экспертные выполнения судебно-бухгалтерских исследований в общем соответствует гражданским и арбитражным делам, но отличается от практики в уголовных делах [5].

Суды назначают специалистов по бухгалтерскому учету для подготовки к судебным искам [6]. Судья назначает эксперта до принятия решения по делу, а также добавить или переназначить эксперта на любой стадии судебного разбирательства.

Опытными участниками арбитражного разбирательства являются только профессиональные бухгалтеры. Потому что суды не обладают квалификационными знаниями бухгалтера и полагаются на экспертные заключения экспертов.

Предлагаемые эксперту вопросы должны быть конкретными и определенными, а их перечень должен быть полным. Поэтому от профессиональной и четкой постановки задачи сотрудниками правоохранительных органов зависит исход расследования.

Окончательный список утвержденных судом вопросов изложен в решении суда.

Литература

1. Сафанова М. Ф., Калинина И. Н., Швырева О.И. Бухгалтерская экспертиза (продвинутый уровень) учебник – Краснодар, 2016.
2. Алибеков, Ш. И. Судебно-бухгалтерская экспертиза: учеб. пособие / Ш. И. Алибеков. - М.: Юстицинформ, 2006.
3. Шадрин, В. В. Основы бухгалтерского учета и судебно-бухгалтерской экспертизы: Учебник для юридических вузов. / В.В. Шадрин. - М.: Юрист. 2017.
4. Елинский, В.И. Особенности назначения судебных экспертиз / В.И. Елинский, Л.С. Корнева – 2012. – № 16.
5. Савин В.Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса / В.Е. Савин, А.А. Молдошева// Вестник Бишкекского Государственного Университета -2021. №4 (58). С.81.

УДК: 378.14

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.06

Адылбек кызы Г., Мааткеримов Н.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

БОЛОЧОК МУГАЛИМДИН ПЕДАГОГИКАЛЫК БИЛИМ АЛУУСУНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИ ИШКЕ АШЫРУУНУН БАГЫТТАРЫ

Кыскача мазмуну

Бүгүнкү күндө жаш адистердин кесиптик жана турмуштук көйгөйлөрдү практикалык түрүндө чечмелөөлөр үчүн алардын алган билимдер, билгичтиктер менен көндүмдөрдөн көпчүлүк учурларда көз каранды болбойт. Учурда ал терминдерден тышкары “компетенттүүлүк” жана “компетенциялар” түшүнүктөрү билим берүүнүн заманбап максаттарын тереңирээк канааттандыруучулар катары пайдаланылып келе жатат. Макалада авторлор компетенттүүлүк мамиленин маңызын заманбап билим берүү парадигма катары ачыктоодо келечектеги педагогдун изилдөөчүлүк компетенттүүлүгүн калыптандыруунун шарты сапатында актуалдаштырышты. Билим берүүдөгү компетенттик мамиле окутууда “акыркы жыйынтык” көйгөйүн – метапредметтик жалпы окуулук билгичтиктер менен көндүмдөр, ишмердүүлүктүн жолдору жөнүндө билимдерди калыптандыруу милдетин ийгиликтүү чечмелөөгө мүмкүндүк берет. Окутуунун интеграциялык мүнөзүн жүзөгө ашырууга шарттар түзүлөт, алар дүйнөнүн бирдиктүү илимий сүрөттөлүшүн калыптандырууга көмөктөшөт. Республиканын билим берүү системасына компетенттүүлүк мамилени жүзөгө киргизүүнүн зарылдыгынын себептерин негиздешти жана мугалимдин изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн калыптандыруу этаптары мүнөздөлдү. Болочок мугалимдин негизги изилдөөчүлүк билгичтиктерин

баяндоого көңүл бурулду.

Түйүндүү сөздөр: компетенттүүлүк мамиле, компетенциялар, түйүндүү компетенттүүлүктөр, билим берүүчүлүк компетенция, мугалимдин чыгармачылыгы, изилдөөчүлүк ишмердүүлүк, изилдөөчүлүк компетенциялар.

Адылбек кызы Г., Мааткеримов Н.
КНУ им. Ж.Баласагына

НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Аннотация

В сегодняшнее время молодым специалистам для практического решения профессиональных и жизненных проблем во многих случаях не зависят от полученных знаний, умений и навыков. Сейчас помимо этих терминов начали использоваться понятия «компетентность» и «компетенций», которые глубже удовлетворяют современные цели образования. В статье авторы раскрывают суть компетентностного подхода как современной образовательной парадигмы, который актуализируется в качестве условия формирования исследовательской компетентности будущего педагога. Компетентностный подход в образовании позволяет успешно решать задачу формирования конечного результата обучения – метапредметные общие учебные умения, навыки, знания научной обучающей деятельности. Обосновываются причины необходимости внедрения компетентностного подхода в систему образования республики и характеризуются этапы формирования исследовательской деятельности учителя. Уделено внимание описанию исследовательских умений будущего учителя.

Ключевые слова: компетентностный подход, компетенции, ключевые компетентности, образовательная компетенция, творчество учителя, исследовательская деятельность, исследовательские компетенции.

Adylbek kyzy G., Maatkerimov N.
KNU named after J. Balasagyn

DIRECTIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF THE COMPETENCE-BASED APPROACH IN PEDAGOGICAL EDUCATION OF THE FUTURE TEACHER

Abstract

In today's time, young specialists for practical solutions to professional and life problems in many cases do not depend on the knowledge, skills and abilities they have acquired. Now, in addition to these terms, the concepts of «competence» and «competencies» have begun to be used, which more deeply satisfy the modern goals of education. In the article, the authors reveal the essence of the competence approach as a modern educational paradigm, which is actualized as a condition for the formation of the future teacher's research competence. The competence-based approach in education allows us to successfully solve the problem of forming the final result of training - meta-subject general learning skills, skills, knowledge of scientific training

activities. The reasons for the need to introduce a competence-based approach into the education system of the republic are substantiated and the stages of the formation of the teacher's research activity are characterized. Attention is paid to the description of the future teacher's research skills. Key words: competency-based approach, competencies, key competencies, educational competency, teacher's creativity, research activities, research competencies.

Keywords: competence approach, competence, key competence, educational competence, teacher's creativity, research activity, research competence.

Өлкөбүздүн Президенттин “Кыргыз Республиканын 2018-2040 жж. өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын” негизги жоболоруна ылайык билим берүүнүн пайдубалдуулугун сактоо менен жаңылантууда башкы милдеттердин арасында заманбап эмгек рыногу, коомчулук жана мамлекет талаптаган компетенттүү, атаандаштыкка жөндөмдүү адистерди даярдоо болуп саналат [1]. Мектептик жана жогорку педагогикалык билим берүү системасын модернизациялоо компетенттик мамилени жүзөгө ашыруу менен байланышкан. Жогорку билим берүүнүн Мамлекеттик стандартында окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу жана өнүктүрүүнүн зарылдыгы билим берүүнүн тутумунун натыйжалуулугунун башкы критерийи катары баса белгиленген. Ошондуктан азыр билим берүүнүн жыйынтыктарын баалоодо “даярдык”, “сабаттуулук”, “жалпы маданияттуулук”, “тарбиялануучулук” ж.б.у.с. түшүнүктөрдөн “компетенттүүлүк”, “компетенция”, “базалык, түйүндүү, жалпы компетенциялар” деген жаңы түшүнүктөргө боолгоолор өтүп жатууда. Анткени булар билим берүүнүн инсандык-багытталган парадигмасынын компоненттери болуп эсептелет. Бул түшүнүктөрдү ЖОЖдордун педагогикалык таалим-тарбиялоо практикасына киргизип пайдалануу кесиптик билим берүүнүн мазмунун жана усулдарын өзгөртүүнү, ар бир окуу дисциплинаны үйрөнүүдө бүтүрүүчү-студенттер ээ болуучу ишмердүүлүктүн түрлөрүн такталышын талап кылат.

Негизги материал. Педагогикалык билим берүү системасын жаңылантуу стратегиясында ишке киргизилип жаткан заманбап мамлекеттик билим берүүчү саясатка ылайык педагогдордун ишмердүүлүгүнүн негизги жыйынтыгы катары билимдер, билгичтиктер менен көндүмдөрдүн гана системасы эмес, бирок аларга кошумча түйүндүү, атайын жана кесиптик компетенттүүлүктөрдүн маалыматтык, интеллектуалдык, коммуникациялык, жарандык-укуктук ж.б. аймактарда топтомуна болочок мугалимдер ээ болуулары зарыл.

Азыркы убакта “билимдер” парадигмасы жогорку педагогикалык билим берүүнүн мазмунун жаңылантуусунун методологиялык негиздемесинин бири болуп жаткан компетенттик мамилеге алмаштырылууда. Билим берүүчү парадигманын жаңы багытталышы анын максаттары, милдеттери жана мазмунуна болгон салттуу мамилени жокко чыгарбайт, бирок жаңылантат жана байытат. Педагогикалык ЖОЖдун бүтүрүүчүсү ээ болгон компетенциялар, башкача айтканда, ал эмнелерди билип жасай

алат, эмнени аткарууга милдеттүү, иштөөнүн кандай жолдоруна, ыкмаларына ээ болгон жана даяр экендиги – компетенттик мамиленин маңызын түзөт [2].

Компетенттик мамиле буга чейин үстөмдүк кылган билим берүүчүлүктүн артыкчылыгын жоюуп, бара-бара компетенциялардын комплексине ээ болуу үчүн шарттарды түзүүгө көндүмдөрдү калыптандырууга умтулуу аракеттери менен айырмаланат. Бул процесс болочок педагогдун заманбап көп фактордук маалыматтык, саясий-социалдык, рыноктук-экономикалык, коммуникациялык каныккан мейкиндик шарттарында туруктуу турмуштук-тиричиликке потенциалын жана жөндөмдөрүнүн деңгээлин жогорулатат. Окуучулар конкреттүү турмуштук же буларга жакындатылган окуу жагдайларга алар кабыл алган билимдерин колдонууга билгичтиктерди калыптандыруу, билимдер, билгичтиктер менен көндүмдөрүн практикалык багытталган пайдаланууларына оң мотивдештирүүнү өнүктүрүүлөр, окутууга жана билим алуунун сапатынын критерийлерин аныктоого болгон компетенттик мамиленин маңызын түзөт. Мындай багытта аткарылган иштер азыркы мектепте ээлик кылган “көп предметтүүлүктү” жана аны менен байланышкан билимдер, билгичтиктер менен көндүмдөргө негизги көңүлдү бөлүү абалды жоюуга гана эмес, андан тышкары инсанга багытталган окутуунун потенциалын толук ачып берүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзөт [3].

Республикабыздагы билим берүү тутумунда компетенттик мамилени практикалык пайдаланууга жол ачууга төмөнкү себептер негиздейт:

- дүйнөлүк экономиканы интеграциялоого жана ааламдашууга тенденциялар, бирдиктүү билим берүү мейкиндикти түзүүгө умтулуу;

- өнүккөн коомго мүнөздүү болгон баалуулуктар, ынандыруулар, маалыматтык каражаттардын жыйындысынан түзүлгөн билим берүүчүлүк парадигманын кийинки жылдардагы алмашышы;

- жакынкы билим берүүнүн өнүктүрүүнүн мамлекеттик программанын компетенттик мамилени ишке ашырууга жазма буйруулар .

Педагогикалык теорияда билим берүүдө компетенттик мамилени жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкү багыттар белгиленген:

- метапредметтик мүнөздөгү түйүндүү компетенцияларды калыптандыруу-тексттерди түшүнүү, ар түрдүү маалыматтарды иштеп чыгуу, маселелерди чыгаруу, топтордо аракеттенүү, командада иштөө ж.б.;

- илимий усулдук мүнөздө багытталып жалпыланган билгичтиктер менен көндүмдөрдү калыптандыруу;

- орто мектепте билим берүүнүн колдонмо, практикалык мүнөзүн күчөтүү, бул багытта эки идея камтылат: а) билим берүүнүн мазмунунун ишмердүүлүктүк багытталгандыгы (ыкмалар жөнүндө билүү эмес, ар кандай ыкмаларга ээ болуу зарыл); б) билим берүүнүн мазмуну заманбап экономика, техника, илим, коомдук турмуштун

өнүгүүсүнө адекваттуу болушу керек;

- окуучулар “жашоо көндүмдөрүндө” ээ болуу милдетин чечмелөө үчүн окутуу мазмунун жаңылантуу, ал үчүн окуу-тарбиялоонун ар түрдүү кырдаалдарында пайдаланууга зарыл болгон билгичтиктерин калыптандыруу [3].

Студенттин изилдөөчүлүк компетенциялары алардын болочок кесиптик компетенцияларынын курамдык бөлүгү болуп эсептелет жана анын натыйжалуулугун камсыздайт. Педагогдун изилдөөчүлүк компетенциялары – бул мугалимдин инсандыгынын мүнөздөмөсү болуу менен анын технологиянын деңгээлинде изилдөөчүлүк ишмердүүлүктүн билгичтиктери жана жолдоруна ээ болгон ийгиликтерин көрсөтөт. Иш жүзүндө алар таалим-тарбиялоо көйгөйлөрдү чечмелөө үчүн маалыматты издөөгө, заманбап билим берүүнүн баалуулук максаттарына ылайыктап, билим берүүчү мекеменин миссиясына жараша окутуу процессин курууга багытталат. Азыркы мезгилдин билим берүү тутумунда ишмердүүлүктүн моделине таянуу менен изилдөөчүлүк компетенциялардын түйүндүү элементтеринин тизмеги түзүлгөн [4].

Изилдөөчүлүк билгичтиктер жана ыкмаларды өздөштүргөн педагог активдүү жана көз карандысыз ой жүгүртүү, ар түрдүү маселелерди чыгармачыл чечмелөө менен окуу процессти бүгүнкү коомдун талаптарына жооп бергендей кылып тиешелүү деңгээлге жеткире алат. Биздин пикир боюнча мындай жагдайлар математикалык жана табигый илимий циклдардын мугалимдерин даярдоого өзгөчө тиешелүү болушу керек [3, 7]. Бул профилдеги сабактардын мазмунунун так ушундай спецификасы чыгармачыл изилдөөчү-мугалимдерди даярдоо проблемасын чечмелөөгө толук мүмкүндүктөрдү түзөт.

Буларга байланыштуу болочок мугалимдер илимий-изилдөө ишмердүүлүктү жүргүзүүгө даяр болууга тийиш. Өз кезегинде изилдөө жумуштарды аткарууга жакшы даярдык болсо келечектеги кесиптик-педагогикалык иште таалим-тарбиялоо маселелерди илимий деңгээлде чечүүгө мүмкүндүк берет. Ошондуктан студенттерди мектептеги кесиптик изилдөөчүлүк ишмердүүлүккө даярдоодо ал мектепке иштегени келгенде университетте алган билимдери, ээ болгон компетенцияларын жөн эле окуучуларга жеткирбестен, аларга көбүрөөк өз алдынчалуулукту, демилгелүүлүктү, эркиндикти берүү менен изденүүгө багыт берүүлөрү тийиш.

Мектеп окуучулары үчүн изилдөөчүлүк билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөрдү калыптандыруу боюнча иштелип чыккан сунуштоолор менен көрсөтмөлөр бар болсо да мугалимдер аларды мектеп практикасында сейрек пайдаланышат. Мунун себептеринин бири – болочок педагогдордун инновациялык усулдарды колдонууга жетишээрлик эмес даярдыгында болууда. Ал эми окуучулар менен изилдөөчүлүк ишти уюштуруп жана аткаруу үчүн студенттерди ЖОЖдо окуп жатканда эле мындай ишмердүүлүккө даярдоо зарыл. Изилдөөчүлүк ишке кызыгуунун пайда болушу бул окуу ишмердүүлүктүн түздөн-түз натыйжасы болуп саналат, бирок кээде ал туруксуз болуп калышы мүмкүн, же эгер

изилдөөчүлүк билгичтиктерди өнүктүрүүгө шарттарды түзүп бербесе жана үйрөнүүгө социалдык менен таанып-билүү мотивдештирүү калыптандырылбаса студенттин кызыгуулары жоголуп кетет .

Болочок мугалим университетти бүтүрүүдө төмөнкү изилдөөчүлүк билгичтиктерге ээ болушу зарыл:

- мугалимдик ишмердүүлүктү тиешелүү деңгээлде пландаштыруу;
- өз алдынча изилдөөчүлүк ишмердүүлүктүн максатын жана милдеттерин формулировкалоо;
- маалыматтын алгачкы булактарын издөө менен иштөө, аларды талдоодон өткөрүү, кызыктырган көйгөй боюнча алдыңкы педагогикалык тажрыйбаны жалпылантуу;
- топтолгон чоң көлөмдөгү маалыматтын башкысын, маңыздуусун бөлүп чыгаруу;
- алынган маалыматты өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүнө киргизүүдө талдоо жүргүзүү;
- гипотезаны формулировкалоо жана изилдөөчүлүк милдеттерди чечмелөө жолдорун аныктоо;
- коюулган милдеттерди чечүүгө керектүү каражаттарды тандап алуу;
- чыгармачыл маселелерди чыгарууда өздөштүрүлгөн билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр жана түйүндүү компетенцияларды колдонуу;
- окуу экспериментти өткөрүү, убакытты үнөмдөп баалоо жана ишти аткарууга оптималдуу сарптоолорду эсептөө;
- жыйынтыктарды талдоо жана ишмердүүлүктүн сапатын аныктоо;
- өзүн-өзү талдоо жана ишти аткарууда көзөмөлдөө, коюулган максат менен милдеттерге ылайык натыйжаларды коррекциялоо.

Педагогдун изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн уюштуруунун негизи болуп окуучулардын чыгармачыл изилдөө маселелер менен тапшырмаларды аткаруу эсептелет, практика жүзүндө алар көпчүлүк учурда кадимки тапшырмалар жана маселелер менен айкалыштырып колдонулат. Изилдөөнү чыгармачылыксыз элестетүү кыйын болот, ошондуктан психологдор көпчүлүк учурда изилдөөчүл жана чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрдү теңдештиришет. Андан кийин алардын байкоочулук, ой жүргүзүүдөгү көз карандысыздык, жогорку интеллект, жакшы эс тутум, өздүк жеке чындыгын билдирүүгө жана инсандык сапаттарын (ички дүйнөсүнүн байлыгы, өзүнүн фантазияларына, мотивдери, импульстарына жогорулатылган сезимдүүлү ж.б.) чыгарууга умтулуулар кошулат.

Акыркы убактарда мектепте илимий изденүүгө таандык окутуу усулдарды, башкача айтканда «изилдөөчүлүк технологияны» көбүрөөк пайдалана башташты. Мында компетенттик мамиледегидей эле педагогикалык аракеттин маңызы Е.П.Ильиндин пикири боюнча – адамдын ишмердүүлүгүнө өзгөчө психологиялык инструменттүүлүктү

маалыматтык коомго ылайык билимдерге негизделген жагдайды түзүү эсептелет [5]. Изилдөөчүлүк технологиянын маңызы таанып-билип жаткан субъект үчүн азыркы жана келечек чактагы актуалдуу болгон жаңы билдимди жаратуу касиетине ээ болгон окуу аракеттердин топтомун камтыйт.

Изилдөөчүлүк мамиленин өнүгүүсүн негиздеген илимий багытталган ишмердүүлүктүн факторлору катарында окумуштуу-педагогдор төмөнкүлөрдү белгилешет:

- илимий билимдердин коомдо ассимиляцияланышы (илимдин жетишкен жыйынтыктары күнүмдүк тиричиликте колдонулушу);
- илимдин кесиптерге экспансиясы, студенттик куракта пайдубалданган адистин сапаттарына коюулган өзгөчө талаптар;
- илим менен илмектешкен кесиптердин курак боюнча жашарышы;
- тарыхый өнүккөн пайдубалдуу илимдердин кууш адистештирилүүчү тармактарга ажыратылышы.

Окутуунун изилдөөчүлүк илимий ыкмалардын мектептик билим берүү тутумуна кирүүсүн алдын ала аныктаган психологиялык факторлорго креативдүү жөндөмдүүлүктөрдүн өнүгүүсүн жана интеллекттин функцияларынын калыптандырышын кошсо болот. Бир топ окумуштуу-психологдор даана өспүрүмдүк куракта адамдын ишмердүүлүгүнүн аныкталган аймагы менен байланышкан чыгармачылыкка жөндөмдүүлүк түптөлөөрүн, негизги жөндөмдөр жана интеллекттин функцияларынын өнүгүү процесси өтөөрүн, абстрактуу ой жүгүртүүнүн түзүмдөрү калыптанаарын тастыкташкан [5].

Э.Мамбетакуновдун пикири боюнча изилдөөчүлүк ишмердүүлүктүн жүрүшүндө окуучулардын бул иштеринин маңызын аныктоочу төмөнкү атайын жөндөмдүүлүктөрү өнүктүрүлөт: көйгөйдү аңдоо, суроолорду коюу, адабият булактарын талдоо билгичтиктери, түшүнүктөрдүн аныктамасын формулировкалоо, байкоо жүргүзүү, классификациялоо жөндөмү, эксперимент аткаруу көндүмдөргө ээ болуу, материалды түзүмдөргө ажыратуу, түшүндүрүү, өздүк идеяларын далилдөө жана коргоо, тыянакты жана корутундуларды чыгаруу [4].

Мугалимдин изилдөөчүлүк ишмердүүлүгү боюнча билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр жана компетенцияларын калыптандыруу процессинин төмөнкү этаптарын белгилесек болот:

1) педагогикалык билим берүүнүн натыйжаларына негизделген усулдук иштердин салттуу формаларын өздөштүрөт, мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу курстарынан өтүү (изденүүчү этап);

2) педагогдун ишмердүүлүгү чыгармачыл эмгектин жетишкендиктерине багытталып, алдыңкы тажрыйбаны үйрөнүү жана жалпылоо; мугалим өзүнүн дагы

тажрыйбасын талдап, дидактикалык кыйынчылыктарды ачыктап чечмелөө жолдорун издейт, проблемаларды формулировкалайт, инновациялык технологиялар менен таанышып аларды өздөштүрөт (өзүнүн ишмердүүлүгүн дидактикалык маңызын аңдоо этабы);

3) окуу-усулдук иштелме, колдонмолорду түзүп чыгуу, мугалим өзүнүн изилдөөчүл ишмердүүлүгүн керектигин түшүнөт, окуу программаларды иштеп чыгууларга катышат, окутуунун интерактивдүү мүмкүндүктөрүн жана өз предметин окутууда аларды колдонот (чыгармачыл этап);

4) педагог өзүнүн тажрыйбасын жалпылантат, өздүк идеяларын жүзөгө ашырат, автордук программаларды жана аларга окуу-методикалык комплекстерди жаратып, окутуу технологиянын элементтери, бөлүктөрүн иштеп чыгат (жыйынтыктоочу этап) [6].

Корутунду. Ошентип заманбап педагогикалык билим берүүнүн маанилүү максаты – бул болочок мугалимде компетенциялардын аныкталган комплексин калыптандыруу, ага өзүнүн жөндөмдөрүн уюштуруу, өзүн өзү окутуу жана көзөмөлдөө, өздөштүргөн компетенцияларын үзгүлтүксүз кеңейтүү жана тереңдетүү, бул процесс анын бүт өмүрүндө үйрөнүүнү улантуу эң натыйжалуу болууга жетүү. Эгер студент өзүнүн аз болсо дагы тажрыйбасына таянып, билимдерди даяр түрүндө кабыл албай, аларды «мандай тери» менен өз алдынча «казып» издеп иштегенди үйрөнсө, ал өзүнүн келечектеги иштөөсүндө аналогиялуу аракеттенүүгө умтулат. Чыгармачыл ой жүгүртүүсү өнүккөн мугалимдерди тарбиялап чыгаруу студент кезинен илимий-изилдөө иштерине тартуу менен мүмкүн. Изилдөөчүл компетенцияга ээ болгон адис даяр, кээде эскирип калган алгоритмдер менен фактыларды пайдаланып калбай, маалыматты активдүү жана өндүрүмдүү талдай алат, жаңы натыйжалуураак ыкмалар, ресурстар, технологияларды тандап жана жарата алат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкү корутундуну чыгарсак болот: мугалимдин изилдөөчүлүк компетенттүүлүгү интеграцияланган сапат, анын инсандыгынын мүнөздөмөсү, инсандык сапаттардын жыйындысы менен аныкталып, окуу процессинде жана изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүндө жыйналып, болочок педагогдун кийинки кесиптик иштеринде аларды пайдаланууга анын даярдыгын аныктайт.

Адабияттар

1. «Кыргыз Республикасынын 2018-2040-ж.ж. өнүгүүсүнүн Улуттук стратегиясы». КРнын Президентинин 31.01.2018-ж. № 221 Жарлыгы менен бекитилген. – Бишкек, 2018. – 156 б.
2. Абдрахманов Т.А., Ногаев М.А. Азыркы билим берүүдөгү компетенттик мамиле. – Бишкек, 2014. – 121 б.
3. Асипова Н.А. Заманбап билим берүү парадигмалары. – Бишкек: ОсОО «Камилла

принт», 2019. – 362 б.

4. Мамбетакунунов Э. Мугалимдик кесипке даярдоонун методологиясы // Ж. Баласагын ат. КУУнун педагогика фак-нин 10-жылд. ж-а п.и.д., проф. Н.О. Мааткеримовдун 70-жылд. арналган IV Эл аралык илим.-практ. конф. макалалар жыйнагы . – Б., 2019. – 76-80 бб.
5. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009.
6. Иванова С.В., Сериков В.В. Как подготовить педагога исследователя? // Alma mater, 2019, № 1. – С. 39-47.
7. Мааткеримов Н.О., Шаршенова Х.А. Табигый илимий предметтердин болочок педагогдорунун физика боюнча изилдөөчүлүк компетенцияларын өнүктүрүү // Кыргызстан ЖОЖдорунун кабарлары, 2020, № 2.

УДК: 801.81:821.512.154
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.07

Ажиева Ч.
Ош технологиялык университети

ЗАЛКАР МАНАСЧЫЛАРДЫН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ ТУРУКТУУ ТЕМАТИКАЛЫК ӨЗӨК ОКУЯЛАР

Кыскача мазмуну: Аталган макаланын мазмунунда кыргыз элинин чени жок кайрат күчкө эгедер баатыры жана кыргыз урууларынын башын бириктирүү менен сырттан басып кирген ар кандай күчтүү жоолордон коргоп, ата журттун эркиндиги, кыргыз элинин элдигин сактаган, анын саясий биримдиги үчүн өз жанын аябай күрөшкөн даанышман кол башчысы, ханы Манас баатырдын эрдиктери 70тен ашык манасчынын (ар кимиси ар кайсы географиялык аймакта жашагандыгына карабастан) варианттарында даңкталат. Ал жигердүү, даанышман жетекчи катары чабылып, чачылган элдин башын бириктирип, күч кубатын бир жерге топтоо аркылуу саясий биримдикти арттыргандыгы менен өзгөчөлөнөт. Тышкы жоого алдырбас бекем мамлекет түзөт. Негизги эпостогу бул окуялардын бардыгы, варианттардын дээрлик бардыгында бирдей тематикалык – идеялык мазмундун ички өзөк окуяларын түзүшү эпостун ары касиеттүү, ары сырдуу кереметин көрсөтө тургандыгы баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: Манас, Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт. Бакай, Бокмурун, казаттар, эрдиктер, согуш, кытайлар, баатыр.

Ажиева Ч.

Ошский технологический
университет

ПОСТОЯННЫЕ ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСНОВНЫЕ СОБЫТИЯ В ВАРИАНТАХ ВЕЛИКИХ РАССКАЗЧИКОВ

Аннотация: В содержании данной статьи подвиги Хана Манаса-батыра, мудрого полководца, который, объединяя кыргызские племена и защищая их от любых сил, вторгшихся извне, защищал свободу Отечества, народ кыргызского народа, самоотверженно боролся за его политическое единство, бесспорно заслужили признание более 70 манасчыновцев (несмотря на то, что каждый из них жил в разных географических регионах).). Как активный, мудрый лидер, он известен тем, что способствует политическому единству, объединяя разбросанные толпы и концентрируя свою власть в одном месте. Внешняя неприкосновенность создает прочное государство. Все эти события в главном эпосе, почти во всех вариантах, рассказываются так, что одно и то же тематико – идейное содержание, составляющее внутренние основные события, демонстрирует дальнейшее, более таинственное чудо эпоса.

Ключевые слова: Манас, Иаков, тропа, Бакдаулет. Бакай, Бокмурун, казаты, подвиги, война, китайцы, герой.

Azhieva Ch.
Osh Technological University

PERMANENT THEMATIC MAIN EVENTS IN THE VARIANTS OF THE GREAT STORYTELLERS

Abstract: In the content of this article, the exploits of Khan Manas-batyr, a wise commander who, uniting the Kyrgyz tribes and protecting them from any forces invading from outside, defended the freedom of the Fatherland, the people of the Kyrgyz people, selflessly fought for its political unity, undoubtedly earned the recognition of more than 70 Manaschynovites (despite the fact that each of them lived in different geographical regions).). As an active, wise leader, he is known for promoting political unity by uniting scattered crowds and concentrating his power in one place. External inviolability creates a strong state. All these events in the main epic, in almost all variants, are told in such a way that the same thematic and ideological content that makes up the internal main events demonstrates a further, more mysterious miracle of the epic.

Keywords: Manas, Jacob, path, Bakdaulet. Bakai, Bokmurun, kazaty, feats, war, Chinese, hero.

“Манас” эпосу кыргыз элинин башынан өткөргөн баатырдык иштерин даңазалаган ыр түрүндөгү чыгарма болуп саналат. Анда элдин, улуттун, өлкөнүн тагдырын чече турган улуу окуялар көркөм сүрөттөлгөндүгү менен өзгөчөлөнөт. Тарыхый бөтөнчө шартта жаралат анткени ал тарыхый шарттан адам өзүн бөлүп карабайт жана өз кызыкчылыгын элдикинен бөлүп карабайт. Ошондуктан бул зор окуяны оозеки баяндаган жомокчу, чыгармасын өзүнүн атынан эмес, элдин атынан айтышы – эпостун элдүүлүгү болуп

саналат. Анткени эл өнөрү—элдин көркөм чыгармачылык ишмердигинин натыйжасы болуп эсептелинет. Анда калктын идеалы, мүдөөсү поэтикалык кыялы, сезимталдыгы, көңүл түйшүгү, эзүүчүлөргө каршы айбаты, адилеттик менен бакытка умтулушу, эңсөөсү камтылат. Элдин эзелтеден берки тажырыйбасына таянылып, эпосто – окуяларды терең көркөмдүктө өздөштүрүү, образдардын чындыгы, көркөм окуялардагы терең ойлоо, жалпылоонун мыктылыгы менен айырмаланат. Андагы образдар, темалар, мотивдер, формалар жеке жана коллективдүү көркөм чыгармачылыктын татаал диалектикалык биримдигинен пайда болуп жаралат. Ошондуктан кыргыздардын тарыхында колдонулуп келе жаткан жомок деген термин дүйнөлүк илимий салт боюнча “Манас” таануу илиминде– “Манас” эпосу деген термин менен аталат.

“Манас” эпосуна тиешелүү негизги мүнөздүү өзгөчөлүк – ал ооз эки түрдө эл оозунда жаралып, элдин турмушун, баатырлыгын, жашоо-тиричилигин ишенимдүү көрсөткөндүгү. Ички көлөмүндө камтыган окуялардын кенендиги. Дүйнө элдеринин байыркы маданий эпикалык мурастарынан өзгөчө айырмаланып турган баатырдык эпостордун классикалык нагыз үлгүсү экендиги. Ошол эле мезгилде «Манас» эпосу– кыргыз эли кылымдар бою өз табылгалары менен билгендерин, оң-терс, жакшы-жаман, дос-кас, турмуш, жаратылыш, коом жөнүндөгү түшүнүктөрүн, маралдык нормаларын эл оозунда оозеки жаралган ушул чыгармга топтоп келгендиги” (Ч. А.). Чындыгында А. А. Радлов белгилегендей: эпосту “элдин бардык турмушунун жана бардык умтулууларынын чагылышы,” В. М. Жирмунский айткандай: “Кыргыз фольклорунун бай мазмуну, жогорку көркөмдүгү менен өзгөчөлөнгөн жеткен чеги, эң артык үлгүсү. Өзүнүн эбегейсиз зор масштабы боюнча буга чейинки белгилүү элдик эпикалык чыгармалардын бардыгынан зору экендиги шексиз нерсе”. Ушундай залкар эпос өзүнүн тематикалык мазмунуна касиеттүү бир өзгөчөлүктөрдү камтыгандыгы кыргыз эли үчүн сыймыктанчу көрүнүш. Өзгөчө эпостун дээрлик бардык варианттарында бирдей тематикалык мазмундун камтылышы.

Методдор жана материалдар

Аталган макаланы чечмелөөдө баяндама жана салыштыруу, анализ жүргүзүү методдору колдонулду.

Талкуу жана натыйжа

“Манас” эпосу жөнүндө кеп кылганда анда бир катар жомоктук-мифологиялык мотивдик төмөнкү тематикалык өзөк окуялар кездешкендигин байкоого болот. Таң калыштуу жери 70тен ашык архивдеги эпостун варианттарында да бул өзгөчөлүктүн басымдуулугу. Маселен,

1. Манастын төрөлүшү

Бай Жакып малынан үйүнө келип, баласы жогуна капа болуп, уктап калат да жатып түш көрөт. Түшүндө: Кукулуктап үн чыкса, Куштан башка үнү бар, Куйрук

башы жаркылдайт, Куудан аппак жүнү бар», -Төкөрү темир, тумштуу болот, сүрү Алп кара куштукундай болгон өзгөчө кыраан куш кармап алат. Бул түшүн Жакып чоң той берип жорутат. Байжигит деген адам Жакыптын түшүн баатыр балалуу болот экенсиң деп жоруйт.

Эки жыл өткөн соң Чыйырды убагы жетип уул төрөйт. Болочок баатыр төрөлөөрдө энесинин толгоосу катуу балуп тогуз күн толготот. С.Орозбаковдо жана С.Каралаевде Жакып сүйүнчүсүнө 40 бышты, 7 кур ат убада кылат. Эпостогу бул эпизод традициялык мотив катары Манастын образындагы фантастикалык белгилерди көрсөтөт. Мисалы:

Карынды катуу сүзгөнү
Эки колун толтура
Кан чеңгелдеп түшкөнү
Дамбылданын зайыбы
Киндигин өзүң кес деди.
Оромолун колго алып,
Орогун деп баланы,
Ушу күндө бул бала
Оң колун сууруп алганы.
Үч карын май алганы
Үч кайтара салганы
Үч карындын майларын
Үч саатка койбой жалмады

(1:59-61) жана жерге түшкөн балага энеси эмчегин салганда кан чыгара соргону. Бул көрүнүштөрдөн келечекте Манастын баатыр болушунан кабар берилип жаткандыгын байкоого болот. Мындай символикалык белгилердин бири түш көрүүнүн Саякбайда да, Сагынбайда да бардыгы.

1а. Манаска ат коюу. Бай Жакып бир күнү Ала-Тоодогу Ногойдун үйүнө окшотуп, Алтайда алты канат ордо көтөрүп, кооздоп жасалгалатып, арча жагып үйдү аластатып, добулбас кактырып, бакшыга үйдөгү балээни айдатып, түпөктүү найзага көк туусун тагып түндүктөн чыгарат.

Той күнгө созулду, «Жакыптын баласынын тою-биздин той, качан кызматына жарамак элек деп аргыны да, калмагы да, ногою да, кыпчагы да бирдей конок узатат, оюн, күрөш, эр сайыш, эр эңиш болот, Жакып уруу башчыларын жакындарын топтоп уулун этегине салып байбичесин ээрчитип алдыга чыгат.

-Кагылайын агайын туугандарым! Тенирим берген уулума ат коюп бергиле,- деп Жакып тизелеп олтуруп суранат. Баладан чыккан нурга айбыккан журт ат таппай туруп калат. Ошондо Ак өргөөгө жыртык тон кийген, колуна куу таяк кармаган, белине оттук ташын байлаган аппак сакал, күлөлүү дубана чал пайда болот.

-Калайык, дейт жүзүнөн жылдызы жанган дубана. Тойдо отургандарга жылмая карап,- ырайым этсеңер нур баланын атын мен коюп берейин? Эл макул болот.

-Айтыш меники, сөз Теңирдики баланын аты Манас болсун! деп ат коет. Чыйырды байбиче колундагы дилде менен кымкапты берейин деп обдулгуча, дубана көздөн кайың болуп кетет.

16. Манастын балалык чагы. Манас, Манас болгону олуя атка конгону, кыйырдан ага теңдеш болбоду. Манас бармактайында бакырса тоодон кайберен үрктү, токойдон жолборс качты. Манас ак бөбөк балтыр бешик кезинде ый дегенди билбеди, кааласа коломтодогу чокту жыңайлак кечти, карагай черди жалгыз аралады, үйдөй ташты тоодон кулатты, он бештеги баланы сындыра кармап ыйлатты.

Бир жолу Манас айылдан кырк баланы чогултуп Алтайдын адырлуу талаасына чакырып, ордо салып оюн курду. Оюн кызыган учурда жогорку коктудан калмак тыргоот, маңгулдун сексен баласы келет. Алар кыргыздын балдарын качырып киришет. Ошондо ачууланган Манас сексен баланын сазайын берип жолго түшөт.

Эртеси, Манастын кылган шоктугуна огуздап айдап барып, калмактарга Акбалта бал тилин салып: Айылыбызда Чоң жинди деген бала чаң салыптыр, жазасын биз берели, Алдыңарга келдик бала жоруктарын кектешпейли! - деп калмактардын алдына түшөт. Ошентип калмактардан коркуп Манас аты өчүп Чоң жинди атка конуп атасы айласы кеткенде Ошпурга малай кылып берүүнү туура көрөт.

1в. Манас жана анын кырк чоросу. Эпосто кырк чоро-Манастын таянычы, бели, күч кубаты, душманга карата сүрү. Эпостогу түшүнүк боюнча кырк чоро бийликтин - эл башында тургандыгынын белгиси. Манас бала кезинен эле тегерегине өзүнө ишенимдүү жолдошторун топтоого аракеттенүүсү бекеринен эмес, бул жаш жигиттин болочок баатырдын өзгөчө жооптуу иши.

Манасты бүт элге кан шайлоодо да так ошол кырк чоронун уюткусу болгон жаштар чечүүчү мааниге ээ болот. Көп жактан Манасты Манас кылып, атак-даңкын чыгарып, душманына каршы турган, кыйын кысталышта жөлөк-таяныч болгон 40 чоро болуп саналат. 40 чоро Манаска өз эрки менен келип кошулушкан, анткени, Манастын жетекчилик ролун, баатырдык сапатын туура түшүнүшүп, баш ийишкендигинин максаты эл биримдиги- элге кызмат кылуу идеянын күчтүүлүгү аларды бекем чептей бириктирип турган.

2. Алгачкы эрдиктери

1. Рысмендеевде Манас бешикте жатып жортуулга чыгам десе, С. Каралаевде 5ке чыккыча бечел калат. 7ге жашы келгенде ашынган тентек болуп чоңоет. 8ге чыкканда 40 баланы топтоп, талаада ойноп жүрүшсө, 80 калмак келип, 40 баланы жалынышканына болбой токмоктоп салышат. Манас “койгула” дегенине кулак салышпагандыктарына жини келип, эки калмак баланы жыга чаап өлтүрүп салат. Калганын кубалап баратканда

атасы алдынан чыгып, арачалап жатып зорго үйүнө алып кетет.

2. Жакыптын жылкычысы Ыйманкул алтайлык калмактар жылкыларын кымкуут кылып айдап кетип жатышканынын айтканда Манас Ыйманкулдун колундагы укуругун ала коюп, калмактардын башчысы Кортукту төбөгө чапканда ал ошол жерден жан берет. 5-6сын аттарынан түшүрө чаап калганын кууп жөнөгөндө “кокуй, калмактардын айлына кирип барбасын”- деп чочулап, алдынан чыккан Жакып баласына жалынып жатып, араң токтотот. Ошол жерде Жакып Манаска: “Бул жер кыргыздын жери эмес, кийин чоңойгондо булардан өчүндү аласын”- деп суранганда ал өзүнүн тегинин тарыхын сурап билген баатыр өзүнүн чеки иш кылгандыгын сезип уялып калат. Ушул мезгилде анын көзүнө кайыптан келген 40 чилтен көрүнүп ал үчүн дайыма даяр экендиктерин билдиришет. Булар менен сүйлөшүп жатканын көргөн Жакып балам жинди болуп кетти, өзүнчө бирөөлөр менен сүйлөшүп жатат деп Чыйырдыга келип айтат. Баланы ошондой мезгилде кантип жалгыз таштап келдиң деп Чыйырды Манасты утурлап жетип барат. Экөө келе жатса, Кортуктун сөөгүн алып кетиш үчүн келе жаткан калмактар алдыларынан чыгып, ушул бала өлтүргөнүн беркилерге айтканда алар Манасты кармап кетмек үчүн кол көтөрө башташат. Манастын “койгула” дегенине болушпай Чыйырдынын тизгинине асылышканда эки жигиттин желкесинен кармап бири-бирине уруштурганда Тарбын дегени ошол замат жан берет. Калган алтоо артын карабай качып жөнөшөт.

Чыйырдынын келип айткан сөзүнөн кийин намыстанган Жакып жакындарына, өз айлына, канатташ жашаган казак, найман, коңурат урууларына кабар берип, уккандары келип 500дөй киши топтолуп, алтайлыктарга каршы чабуулга чыкмак болушат.

Ошол мезгилде кун алуучу калмактардан 300 манжу, алтайлык калмактардан 400 жигит топтолуп эртеси Жакыптын айлын көздөй бет алышат. Жолдо Кайыңдуу жайлоосунда жайылган көп жылкыга жолугушуп, кун үчүн баарын айдап кетмек болушат. Ошондо алтайлыктарды манжулук айыл башчы Атакул анчалык ынсапсыздык кылбагыла деп калыс сөзүн айтканда буга териккен алтайлыктар, манжулар менен айтыша кетишип, ортодо чатак чыгат. Бул мезгилде алтайлыктарга дагы 200 киши кошулуп, манжулардын айлына келип талап- тоной баштаганда Кортуктун баласы Шакум өз элин аман сактап калуу үчүн Жакыптын алдына келип жардам сурайт. Муну укканда зорго турган Манас “Манас!”-деп ураан чакырып урушка киришет. Алтайлыктардан 413 киши өлөт. Акыры Жакып баласын араң токтот. Ошентип, алтайлык манжулар кыргыздарга кошулушат. Өз манжуларына Шакумду хан шайлашат. Жакып өлгөн жигиттердин үй-бүлөсүнө мал-мүлкүнөн бөлүп берет.

3. Эсенкан жиберген соодагер тыңчылар менен болгон согушу.

4. Нескаранын алты миң аскери менен болгон согушу.

5. Он бир дуу-дуунун (11 хандыктын башчы балбандары) менен болгон согушу.

Ушул согуштан кийин Манасты хан шайлашат. Бул эпизоддор эки чоң манасчыда

тең кездешет.

6. Манастын Нуукер дөөнү жеңиши. Салбырында (чалгында) С. Орозбаковдун вариантында хан шайланган Манас ууру-кески жерибизде жүргөн жокпу деп, Алтай тоосунун Аңырткысын ашып, Уркун дарыясынын Марал-Кечүүсүнө чейин чалгындап текшерип келели деп, дарыянын жээгине келишип 5-6 күн өргүп калышат. Ошол кезде кытай ханы Эсенкан кеткен соодагерлеринен кабар алдырмакчы болуп, Нуукер аттуу дөөгө 900 адамын кошуп жиберген болот. Алар да Үркүн дарыясынын аркы өйүзүнө келип калган болот. Өйүздөгүлөрдү көрүп Нуукер балбан 100 жигитин кабар алдырганы жөнөтөт. Дарыянын кирип турганын көргөн жигиттери ага кирүүгө даай албай артка кайрылып барса, Нуукер албууттанганда 100 жигит дарыяны кечип киришет, суунун агымына чыдабай 20сы агып 80 жигит аларга: -Силер кимсиңер деги! деп өктөмдүк кыла башташканда Манас ага жини келип, 80 жигитти тең жайлап салат. Бир күн күткөн Нуукер эртеси 800 жигити менен келип катуу кыргын башталат. Көкчөгө асылган Нуукерди да Манас өлтүрөт. Манастын балалык чагындагы жасаган эрдиктерине негизинен ушулар кирет.

3. Манастын Атемирдин кызы Каныкейге үйлөнүшү

Каныкейдин өз аты-Санирабийга. Кандын никесинде болгондуктан, Кан Никайи-Каныкей деп айтылып жүрөт. Атемир үч бир тууган болуп, эң аксакалы Атемир, экинчиси Абылкасым, кенжеси Шаатемир. Атемир хандын өңү кара киши экен. Кара кылды как жарган адыл болгон экен. Өңү кара болгондуктан Атемир ханды Кара кан деп аташкан имиш” (2:345-6).

Кара хандын кызы – Санирабийганы алганга чейин Манас Кайып хандын амалдуу торуна түшүп айласыз кызы- Карабөрккө үйлөнөт. Ал эми экинчи никеси-Акылай, Манас тажик элин талоонго алганда Тажик ханы – Шоорук кызы Акылайды берип талоондон кутулат. Экөөнүн бирине да купулу толбогондуктан Манас бир күнү атасы Жакыпты чакырып: “Эми отузга чыгып калдым, (Сагынбайдын вариантында) мага өзүмө тең, акыл-дүйнөсү келишкен:

Тарткан тасма белденген,
Тал чыбыктай теңселген.
Саамай чачы сеңселген,
Акылын терең ойлогон,
Ак сүлөөсүн баштанып,
Аста басып сойлогон,
Ар бир түрлүү жумуштун,
Аркасын аңдап болжогон
Жазык маңдай, коокар көз,

Инжи тиштүү, ширин сөз,
Ашкере кылган сабырын,
Адамга салбай жабырын.
Айтаар сөзү акырын
Эл алмакка жиберген
Нечен түрлүү акылын
Боло турган жумушту
Болжоп билип алыстан,
Акылына жеңдирип,
Ар кылган билбей калышкан
Акылга дыйкан айлалуу,
Ааламга толук пайдалуу
Көңүлү сылык, бейли кең,
Төрт тарабы болгон тең
Жылдызы ысык, жылуу сөз,
Чырагы жарык, жоодур көз
Алачы моюн, түймө баш
Акылга терең, боору таш
Көңүлү көркөм, колоң чач,
Кыз алып берсеңиз
Ошондой кызды көрмөккө

Аянбай ата көзүңдү ач”-деп өтүнөт. Ошондо хан Жакып кыз издеп жөнөйт. Эч жерден кыз жакпаган соң, Бухара элине келип көчө аралап келе жатып, эс алып жүргөн кырк кыздын ичинен Санирабийга кызды көрүп жактырып баласына ылайык экендигин билип, кыздын атасы Атемирге жуучу болуп барат. Бирок Атемир барган жуучуну бул кайсы кайырчы деп тоготпой коет. Акыры Жакып өзүн кыргыздын ханы катары тааныштырып болгондо да Манастын атасы экендигин айтканда куда болушка макул экендигин билдирет. Кулак угуп, көз көрбөгөндөй калың салат. (1:386-387) Баардык ишти бүтүрүп Тойго камынып келүү үчүн Жакып хан үйгө жөнөп кетип, кайра көп өтпөй той өткөрүп, келинди алып кетүү үчүн кайра келишет. (1:390-391). Ал жерге барып 40 күн той берип Санирабийга менен анын 40 кызы, кырк жигитке турмушка чыгып, нике кыйылып элине алып кайтышат.

4. Көкөтөй хандын ашы

Көкөтөй сексен төрткө чыккыча көп катын алып, мындан арманы калбаган, алардан он бир кыз жалгыз Бокмурун деген жалгыз уулду болгон. Жалгыз уулун ымыркайынан ырымдап, киши көзүнө түшпөгөн адам көөнүнө албаган ат коет, ар кимдин эскисин кийгизип сурамжылап чоңойтот.

Ушундай күндөрдүн биринде Көкөтөй ооруп калат. Ажал тооруганын сезген акылман жалган дүйнөдөн жөнөөрүндө кыргызча куйма кулак жашка теңдеш, сөзгө кендеш байдын уулу Баймырзаны кашына алдырып жакшы көргөн беш аялын кашына отургузуп керээзин айтып, бу дүйнө менен кош айтышат.

Көкөтөй хандын артында тирүүсүндө бирден терип жыйнаган Жети-Суу толо опосу жок малы кады, сайылган бойдон талы калды. Жети үй толо алтын күмүш зары калды ошондуктан. атама топурак салсын деп санжыралаш кыргызга санатташ жашаган казакка атайлап Манас баатырга, Эр Көкчөгө, түрк балдарына кабар айттырат. Отуз алты күндөн кийин Манас кызыл туулуу ат үстүнөн өкүрүп келет.

Манастын **1-казаты** (согушу) калмак ханы Нескара менен болот. Нескара Манастан зорго кутулат. Ошондон кийин эл 15 жашар Манасты хан көтөрүшөт. Ал ар дайым душмандарын жеңип турат. Алардын арасында 11 дөөнү өлтүрүшү.

2-казаты Манастын Бээжинге жасаган чабуулу ээлейт. Кошой менен кезигип, жекеме-жеке күрөшөт. Эпостогу сюжеттин өнүгүшү: Алтай, Анжиян, Тянь-Шань, Ташкент, Самарканд, Бухара, Кытай жерлеринде өтөт. Башкача айтканда окуя кыргыздар түндүк-чыгыштан, түштүк-батышты же Эне-Сайдан Тянь-Шанды көздөй сүрүлгөн мезгилди кучагына алат. Ал эми эпосто кыргыздардын Алтайдан көчүшүнүн себептери кытайлардын чабуулдарынан сактануу, өз жерин табуу болгон.

3-казаты Эпостогу туруктуу тематикалык өзөк окуялардын дагы бирине “Чоң казатка” чейинки Алооке ханды жеңүү, Шорук хан менен болгон уруш кирет. Ушундай күчү толуп, эли колдоп жатканда баатыр өзүнө тете жолдош күтүүсү зарыл болуучу. Ошон үчүн Манас Алманбетти таап андан кийин Каныкейге үйлөнөт.

4-казаты-Көкөтөйдүн ашы-эпостогу туруктуу тематикалык өзөк окуялардын бирине кирет. Он үч хан Көкөтөйдүн ашында Манаска каршы жоболонду баштамак болгондо акылман Кошой аларды сөзү менен тизгиндегенде Жети хан Кошойдун тилин алып Манаска катылбас болуп сөз беришет. Бирок алты хан жөн жүрбөсүн сезген хан Кошой ичтен тынып улуктугун билдирип, бирден өргөөгө кондуруп, тай союп, кымыз арагын тартып нарк менен тосот.

Кетээрде алты хан жыйын куруп, Манасты жеңүү үчүн көптөгөн айла-амалдарды жасашат, бирок, чоң казатта дагы эле Манас баштаган кыргыздар жеңишке жетишет. Ошондо ал хандыктар баары бир эч бири хан Манаска тең келе албасын түшүнүшөт.

5-Көз камандардын окуясы-эпосто кульминациялык бөлүм. Анткени, кыргыздарды кытайлар басып кирип, Ногойдун балдары туш тарапка тараганда Ногойдун Үсөн деген баласы Жууша деген жердеги “Дөнгө” деген айылга 24 жашында келип кошулуп жашап калат. Ошол жерде аялы эркек төрөп, төрөөттөн көз жуумп, 24 жашында Үсөн баласы менен жалгыз калат. Ал-Көкчө чоңоюп буудай айдап жан багат. Калмактардан Субай аттуу аял алып, андан: Чагалдай, Арбалдай, Дөрбөлдөй, Агалдай, Бегалдай, Тоголдой

аттуу 6 уулдуу болот. Улам убакыт өтүшү менен Үсөндүн аты унутулуп, калмактардын арасында жашагандыктан калмакча Көзкаман деген атка конот. Үсөн-Көзкаман 74 жашка чыкканда иниси Жакыптын уулу Манас мыкты чыгыптыр дегенди угуп, жөө жалаңдап жүрүп, Алтайга көчүп келишкенде Манас аларга энчи бөлүп берет. Манастын мал мүлкүнө көз артып өлтүрөбүз дешкен балдарын Көзкаман тыйганына карабай атасын кысташканда акыры кымызга уу кошуп беришке аргасыз болгону С.Одун вариантында айтылат. СКде Көзкаман менен Көкчөкөз бир тууган делинип, Желтийбес, Чандаяк, Орозон бешөө Эсенкандын тапшырмасы менен атайын келишсе, РЖВда кызын калыңсыз Манаска берген Темирканга нааразы болгон вазири кыргыз менен калмактын ортосунда тыңчы болгон Көзкаман менен Көкчөкөзгө Манаска уу бердирип өлтүртөт. ”Маджму ат- таварихте” Тубайды Манасты өлтүртүүгө Жолой жиберет.”Манас энциклопедиясында” белгиленгендей (7:333) Манастын калмактар менен күрөшүүсүндө Көкчөкөз өзгөчө активдүү катышат. СОВдо да, РЖВда да Көкчөкөз Манасты атып жарадар кылып, Каныкейди зордук менен алганга аракеттенет. Айканга Манастын келе жатканын кабарлайт да, Манаска калмактар эч нерседен бейкапар жатышат деп алдайт. СКВ менен РЖВда тең Манаска ууну Көкчөкөз берет. СОВдо Манастын келе жатканын уккан Көзкамандар өз ич ара чатакташып, бычакташып өлүшөт.”Көзкамандарча бычакташкан” деген сөз ушундан калган делинет. Ал СКде Манасты өлтүрүп салдык деп сүйүнүп кытайга кетип жатканда Көзкамандардын артынан кууп жеткен кырк чоро менен Бакайлардын колдоруна өлүшөт.

Эпостун идеялык мазмуну камтыган ушул тематикалык мазмун бардык манасчыларда кездешет. Албетте окуянын баары бирдей линияда өнүкпөгөн менен негизги тема бирдей аталышта келгендиги эпостогу окуялардын тарыхый хронологиялык өзгөчөлүгүн белгилеп көрсөтүп тургандыгы эпостун касиеттүүлүгүнөн кабар берет

Корутунду

Манас элдин эркиндиги үчүн күрөшкөн элдик баатыр болгондуктан ага каршы турган адамдар жеке Манаска гана эмес, элдин эркиндигине, биримдигине, каршы күрөшүүчүлөр катары кабылданат. Ошондуктан Көзкаман, Көкчөкөз, Алооке, Эсенкандар кыргыздардын эң коркунучтуу душмандарынын ысымдары катары аты аталат. Жеке кызыкчылыгы, мал- мүлк, бийлик үчүн кандаш туугандарына чыккынчылык кылуу кылмыштын эң жаман, эң жийиркеничтүүсү катары каралгандыктан элде: “өздөн чыккан жат жаман, өзөктөн чыккан дарт жаман” деген макал айтылат. Эпосту окутууда ал мейли орто мектептеби, же жогорку окуу жайларындабы биз жогоруда белгилеген тематикалык мазмун атайын баса белгиленип окутулса, залкар эпосубуздун касиеттүү өзгөчөлүгүнүн дагы бир кыры ачылып көрсөтүлө тургандыгын белгилесек болот.

1. Манас 1.2.3.4 китеп. С. Орозбаковдун варианты. –Б.:Хан Теңир басмаканасы. –2010.18-126-беттер.
2. Манас I китеп. С. Каралаевдин варианты. – Б.: Турар басмаканасы. – 2010.18-324-беттер.
3. Манас Киргизский героический эпос. -М. книга I, 1984; книга II, 1988; книга III, 1990; книга IV, 1996.
4. «Манас» киргизский эпос. Великий поход. - М. 1946
5. Липкин С. “Манас великодушный”. Повесть написан на основе сюжете эпоса «Манас» - М.1947, 1948, 1958.
6. «Манас» энциклопедия 1.2-том. -Ф.1995.

УДК: 821:82-65:82-155 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.08

Ажыбаев А.
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
тил жана адабият институту

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН БАШАТ-БУЛАКТАРЫ

Кыскача мазмуну: Бул илимий макалада кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма, анын жаралуу тарыхы, генезиси, башат-булактары тууралуу маалыматтар келтирилет. Себеби, ушул кезге чейин дүйнөлүк жана орус адабиятынын алкагында кеңири изилденип, бул багытта жарык көргөн адабий-көркөм туундулар окурмандардын купулуна толуп келгени менен кыргыз адабиятынын алкагында аталган форманын табиятына маани берилбей, атайын иликтөөлөр колго алынбай келген. Макалада эпистолярдык форманын башаты – элдик оозеки чыгармачылыкка барып такалары конкреттүү мисалдардын негизинде ачылып берилет. Анткени, “Манас” эпосу баштаган оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө эпистолярдык формага таандык “Жарлык” каттары, “Буйрук” каттары өндүү жанрдык түрлөрү кездешет. Бул жагдай, аталган форманын кыргыз адабиятындагы башатынын бир тарабын түзсө, Орток-түрк таш жазма эстеликтеринде, эпитафияларда кездешкен “Мурас” каттарынын, “Эскерүү” каттарынын орун алышы – эпистолярдык форманын кыргыз адабиятындагы жазма үлгүсүнө мисал болуп, анын пайда болушунун экинчи тарабын туюндурат. Ал эми аталган жанрдын жазгыч акындардын чыгармачылыгында кеңири пайдаланылышы – эпистолярдык форманын башат-булактарынын үчүнчү тарабына түзөт деп айтууга негиз берет.

Түйүндүү сөздөр. Кыргыз адабияты, эпистолярдык форма, , кат, каттардын түрлөрү, типтери, генезис, эволюция, элдик оозеки чыгармачылык, таш жазма эстеликтери, жазгыч акындар.

Ажыбаев А.
Институт языка и литературы
НАН КР имени Ч. Айтматова

ИСТОЧНИКИ ЭПИСТОЛЯРНОЙ ФОРМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В данной статье представлены сведения об эпистолярной форме в кыргызской литературе, ее истории, генезисе и источниках. Это связано с тем, что до сих пор литературно-художественные произведения, изданные в этом направлении, широко изучались в рамках мировой и русской литературы, но в рамках кыргызской литературы не придавалось значения и специальных исследований не предпринимались. В статье на конкретных примерах раскрывается происхождение эпистолярной формы – устного народного творчества. Ведь в примерах устного творчества, начавшегося с эпоса «Манас», можно встретить такие жанровые типы, как письма «Указы» и письма «Приказы», относящиеся к эпистолярной форме. Если эта ситуация образует одну сторону происхождения указанной формы в кыргызской литературе, то письма «Наследие» и письма «Воспоминание», встречающихся в каменных памятниках и эпитафиях обще тюркских народов, является примером письменного образца эпистолярной формы в кыргызской

литературы и выражает другую сторону ее возникновения. А широкое использование упомянутого жанра в произведениях поэтов-писменников дает основание говорить о том, что это третья сторона истоков эпистолярной формы.

Ключевые слова: Кыргызская литература, эпистолярная форма, генезис, устное народное творчество, памятники каменной надписи, поэты-писатели.

Azhibayev A.

Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov NAS KR

SOURCES OF THE EPISTOLARY FORM IN KYRGYZ LITERATURE

Abstract: This article presents information about the epistolary form in Kyrgyz literature, its history, genesis and sources. This is due to the fact that until now the literary and artistic works published in this direction have been widely studied in the framework of world and Russian literature, but in the framework of Kyrgyz literature no importance was attached and no special studies were undertaken. In the article, the origin of the epistolary form - oral folk art - is revealed on specific examples. After all, in the examples of oral creativity, which began with the epic “Manas”, it is possible to meet such genre types as the letter “Ukazy” and the letter “Prikazy”, which belong to the epistolary form. If this situation forms one side of the origin of the specified form in Kyrgyz literature, then the letter “Inheritance” and the letter “Memory”, found in stone monuments and epitaphs of all Turkic peoples, is an example of a written sample of the epistolary form in Kyrgyz literature and expresses the other side of its origin. And the wide use of the mentioned genre in the works of poets-writers gives reason to say that this is the third side of the origins of the epistolary form.

Keywords. Kyrgyz literature, epistolary form, genesis, folklore, monuments of stone inscription, poets-writers.

Улуттук адабияттагы эпистолярдык жанрдын генезиси элдик оозеки чыгармачылык менен байыркы орток - түрк урууларына таандык таш жазма эстеликтерине барып такалат деп айтууга толук негиз бар. Анткени, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн эпистолярдык жанрдын ар түрдүү формаларын көрүүгө болот. Айталы, С. Орозбаковдун вариантындагы “Манас” эпосунун “Чоң чабуул” бөлүмүндө алты элчини Манас кандарга жөнөтүп, колдоруна кат жазып карматканы:

Мен, канкор Манас деп айтат,
Тилимди билген калайык
Тилим менен келсин деп,
Тил билбеген журт болсо,
Тилмечи жооп берсин деп,
Катымды көрүп келсин деп,
Канкор Манас деп жазган,
Атымды көрүп келсин деп,

Акыл айттым, ойлонгун,
Ары чети болжолум
Так кырк күндө келгин деп,
Ал кырк күндөн калганың
Талкаландың, билгин деп.
Үрпөк баштуу туу келгин,
Үстүн-астын чуу келгин,
Үйөр аккан суу келгин,
Үпчүн кийген эр келгин,
Кара куйрук шер келгин,
Айдама шыңга кол келгин,
Азаматың мол келгин.
Баксасы бийик дубалмын,
Майышпасаң, басып чык,
Бариги алтын чынармын,
Балтаң өтсө кесип жык.
Жалгызың кой да, жаамың кыл,
Жетөөң эмес жети кан,
Жетимишиң чогулуп,
Жеңер жериң камын кыл! [8, 36]

Эпостогу Манастын жети канга жазган катынын мазмуну жанрдык жактан “Өкүм каттарынын” катарын толуктап турат. Айта кетүүчү жагдай, элдик оозеки чыгармачылыкта эпистолярдык форманын “Жарлык каттары” да кездешет. Буга “Манас” эпосунун аталган бөлүмүндөгү төмөнкү кат далил боло алат:

Катчыга катын жаздырып,
Касиеттүү эр Бакай
Калдайта мөөр бастырып,
Ажыбай менен Серекке
Жарлык катын тийгизип,
Эки чопкут кийгизип,
Эки жорго мингизип,
Касбайырдын кара атын,
Карк алтын доол байлатып,
Кандын атын шайлатып,
Куру келген кулдарга
Кубантып үч ат айдатып,
Эр Бакай жолго салыптыр. [8, 120]

Эпистолярдык форманын эпикалык чыгармаларда орун алышы кокусунан эмес. Себеби, кат адамзат жаралгандан бери маалымат алмашууга кызмат кылып келе жаткан эң башкы каражат. Ал тургай, анын жагдай-шартка ылайык келген ар түрдүү формаларынын болушу – аталган жанрдын коомдук турмушундагы акуталдуу ордун, баа жеткис баркын жана байыркылыгын айгинелеп турат.

Эпистолярдык жанрдын пайда болуусунун дагы бир бутагы тарыхтагы таш доорунан бери белгилүү болгон байыркы полеолит доорундагы, кийин орто кылымга таандык делген Орхон-Енисей руникалык жазуулары менен тыгыз байланышта кароого негиз бар. Бир караганда, жөнөкөй эле жан-жаныбарлардын, адамдардын, колдонулган буюм-тайымдардын элеси чегерилгени менен, чындыгында, таштагы сүрөттөрдүн купуя, баа жеткис сырларды камтып тургандыгын окумуштуулар бир ооздон белгилешет. Айталы, изилдөөчү А. Кондратов: “Но ясно одно: уже с самых первых лет существования человеческого общества у людей появилась потребность не только в звуковом языке, но и в “языке рисунков” [6, 16], – дейт.

“Сүрөттүү каттар” деген теминдин өзүндө эле эпистолярдык башат тургандыгын баса белгилөө керек. Анткени, пиктографиялардын пайда болушу “жөн жеринен эмес” экенин, аларда каттык маани жаткандыгын окумуштуулардын көбү моюнга алышат. Алыска узабай, Саймалы-Таш сүрөт - жазма сырларын талдоого алган изилдөөчү Л. Жусупакматов: “...мындай жазмалардын топтолушу жана окулушу зарыл. Өзгөчө, булардын каттык түзүлүшүн билүү абзел” [3, 5], – деп эсептейт.

Өзүнө чейинкилердин ой-пикирлерин системага салуу менен окумуштуу В. А. Истрин сүрөттүү каттардын генезисин адабий-көркөм жана таанып билдирүүчүлүк башат менен байланыштырып: “они представляют собой первоначальные попытки первобытного человека обобщить свои наблюдения, отобразить в рисунках те явления окружавшей его действительности, которые вызывали у него наибольший интерес, имели для него наибольшее жизненное значение” [4, 5] – деп бекемдейт.

Чынында, Саймалуу-Таш сүрөт жазма комплекси болобу, же Орхон-Енисей руникалык жазуулары болобу, алардын мазмунунда камтылып турган ой биз талдоого алып жаткан эпистолярдык форманын жазма үлгүсүнүн башат-булактарын түзөт деп ишенимдүү айтууга негиз берет. “Аталган таш эстеликтердеги жазуулар жөн гана жазылып коюлган байыркы тарыхый, адабий, маданий маалымат эмес. Белгилей турган эң башкы нерсе, бүгүнкү тил менен айтканда, бул жерде түрк элин, түрк улутун, түрк мамлекеттүүлүгүн сактоонун өзүнчө бир концепциясы берилген жана мамлекеттен айрылуунун, улуттукту жоготуунун жана алардын кайра жаралуусунун ачуу сабагы тартууланган. Ал эми бүгүнкү күндө ар бир калк үчүн өзүнүн улуттугун, мамлекеттүүлүгүн сактоодон ашкан ыйык маселе болбосо керек” [2] – дейт, окумуштуу С. Байгазиев.

Орхон-Енисей таш жазма эстеликтерин талдай келгенде, анын мазмунунан “Осуят”

каттарынын, “Эскерүү каттарынын” үлгүлөрүн көрүүгө болот. Айталы, Күл-Тегиндин эстелигинин автору таш бетине тандалып чегилген сөздөрдү, ойлорду, жазылган тарыхты түрк элдери үчүн, дегеле жалпы адамзат үчүн өтө керектүү, түбөлүктүү мааниге эгедер, кылымдар карыта албас, өлбөс-өчпөс дөөлөт, таалим, сабак деген ишенимде болгон.

Фольклор менен эпитафияларда кездешкен эпистолярдык форманын Орток түрк адабиятында орун алышы аталган жанрдын ошол доордогу адабият үчүн да актуалдуу болгондугун айгинелеп турат. Буга себеп, ошол доордун алгачкы жылдарында коомдук маанилүү окуяларды, жанаша жашаган кошуна калктар менен болгон алака-катыштарды, каада-салт менен дүйнөтаанымды жазма адабий мурас катары жазып калтырышкан Махмуд Кашкаринин, Баласагындык Жусуптун эмгектери “...бир мезгилде бир тилде жаралган, атайылап эле биринин ажарын бири ачкан” [7, 8] баа жеткис байлык экендигин көрсөтөт.

Баласагындык Жусуптун дастанынын “Куттуу билим” аталышы да бекер болбоптур. Анткени, кут – “бакытка, гармониялуу турмушка жетүүнүн бирден-бир жолу, кут - бакыт менен билимдин өз-ара карым-катышы, диалектикасы. Кылымдарды карыткан көптөгөн муундардын акыл - эсинен ныкталган билимдердин системасы өзүнүн табияты боюнча Кут, Бакыт болуп эсептелет” [6, 17]. Ал эми куттун катка сыйдырылышы – символикалуу десек ашепке болбос. Себеби, бул чыгарманын өзөгү Акдилмиш менен Өткүрмүштүн суроо-жоопторуна, диалогуна жана да кат алышууларына негизделет.

Катка сыр катылып, сырдын маңызын акылман жандырат. Андыктан, эмгектин өзү да, ойчулдун мүдөөсү боюнча билимдүү адамдарга арналган, анын тереңинде катылган каттык ойдун мазмунун, билимсиз түркөй адам түшүнбөйт деген нуска дастандын киришүүсүндө ачык эле айтылат.

“Кутуу билимдин” жалпы мазмуну “насаат каттардын” үлгүсүнө дал келип, анда колдонулган каттар дал ушул акыл-насаатка басым жасайт. Айталы, “Күнтууду Өткүрмүшкө кат жазып, аны кантип жөнөткөнү туурасындагы” бөлүмдө кат формасы мазмундук жактан үч бөлүктөн туруп, анын биринчисинде “Баштадым мен катымды кудайым деп, Ар түрлүү кырсык болсо жардамы көп”, деп, бул ааламды тегиз жараткан кудайга кулдук уруп, кудай жазган тагдырга моюн сунуу – адам парзы деген бүтүмгө токтоп, андан соң, саламдашууга кезек берилет:

Эң обол саламымды айтам саган,
Жүрүшүңдү тилеймин эсен-аман.
Дениңиз соо, жашооңуз болуп бүтүн,
Жүрөсүзбү көтөрүп турмуш жүгүн?
Укканмын, сен тууралуу жакшы сөз көп,
Акыл-ою адамга теңдешсиз деп.

Кудайым сага аябай берген экен,
Акыл эсти айрыкча, ченебеген.
Сен тууралуу көп угуп мактоо кепти,
Ак жүзүңдү эңсесим, көргүм келди.
Бул кабарды Акдилмиш барат алып,
Айта турган сөзүмдү ук кулак салып! [7, 342].

Саламдашуу салтынан соң, каттын маалыматтык бөлүгүндө Өткүрмүштүн ал-абалы, дос-туугандарынан безип кетүү себептери, кечилдиктин түбү-кесирлик туурасындагы маалыматтар келтирилет:

Мен уксам, тууган-достон алыстапсың,
Жолобой элге, жерге неге качтың?
Кетипсиң тоо ичине жалгыз өзүң,
Соопчулук ишинин жолу узун.
Эмне кылды өзүңө туугандарың,
Туугандан ак жүзүңдү неге бурдуң? [7, 246].

Каттын кийинки бөлүгү Күнтуудунун Өткүрмүшкө берген акыл-насааты, илим-билимдин орду, пенде менен жараткандын ортосундагы байланыштын маңызын түшүндүрүү жагдайындагы кеп-кеңештерге жык толгон:

«Кудай деп сыйындыңбы — алгын билим,
Илим ачат дүйнөнүн эшиктерин.
Билим менен иштесең пайда берер,
Билимсиздин эмгеги — түйшүк бекер.
Алданып өзүңө өзүң жүрөсүң сен,
Бул ишиң — кур убара болор бекен,
Эсиңе тут, маанисин сиңирип ал:
«Жакшы адам ички сырын катып жүрөт,
Жүз жыл кылса зиярат аз деп билет. [7, 246].

Албетте, Күнтуудунун катына Өткүрмүштүн жообу бар. Ал “Жооп каттын” мазмуну бир нече бөлүктөн туруп, адегенде, жандуу - жансыздын баарын жараткан кудайдын кудурети сыпатталат, андан соң, Күнтуудунун катын окуп, акыл-насаат сөздөрүнө кубанганы менен, мындай сыйдын зыяны тууралуу субъективдүү ойлор ортого салынат:

Бирок мунун зыян жагын карагын,
Барсам сага кийин тийээр залалым.
Биринчиден — билбеймин иштин жайын,
Кызматым кыйын болоор элге дайым.
Экинчиден, бул дүйнө катаал экен,
Чагымынан күнөөгө батаар бекем?

Ичер тамак, киерге кийим демек,
А мага мындан бөлөк эмне керек! - деп Күнтуудунун сунушунан
баш тартат.

Көрүнүп тургандай, аталган дастандагы колдонулган эпистолярдык форма антикалык доордон бери келе жаткан насаат каттарынын талаптары менен үндөшүп турат.

Кат формасы, мындан сырткары, акындардын жана жазгыч акындардын чыгармачылыгында да орун алат. Айталы, Казыбектин куугунтукта жүрүп, камакта жатып жазган кат формасындагы ырлары бар. “Казыбектин карындашы Калдыкка түрмөдөн кайрат айтып жазган каты”, “Казыбектин аялына жазган каты”, “Казыбектин Беккелдинин кызына жазган каты”, “Казыбектин Сталинге жазган каты”, “Оренбургдан жазган кат” деген ырлары жазгыч акындар чыгармачылыгындагы эпистолярдык жанрдын ыр түрүндөгү формасына мисал боло алат.

Казыбек казалчынын абак темасы анын кейиштүү өмүр-таржымалындагы камалган учурларын таамай көз алдыга тарткан эпистолярдык формадагы ырларынан ачык баамдалат.

“Казыбектин аялына жазган каты” деген ыры эпистолярдык форманын ыр түрүндөгү кайрылуу формасына кирет. Ырдын мазмуну: автордун өткөн мезгилди эске түшүрүүсү, эл-жерине болгон сагынычы, энесине болгон кусалыгы, баласыз болгонуна кейүүсү, аялына болгон сагынычы жана кайтып келүү тилегин камытса, ырдын тексти – монологго негизделген. Ал эми темасы – жароокер сүйгөнүнө кайрылуу, ал-жайын билдирүү, сураныч, өтүнүч келтирүү менен тыгыз байланыш.

Казыбек казалчынын чыгармачылыгындагы көңүл бура турган көрүнүш академик А.Акматалиевдин пикиринде: “...көркөм сөздүн ээси болгон инсан бир эле мезгилде кыргыздын акын-ырчыларына мүнөздүү болгон салттык ыкта ырдоосу жана ошол эле учурда өз чыгармаларын кагаз бетине түшүрүүсү. Болгондо да басымдуу көпчүлүк учурларда оозеки ырды ошол калыбында гана фиксациялап койбостон, формалык ыгын өзгөртүп, кат жүзүндө маалымдаган кабар-аңгемеге айланып берүү, ушул аркылуу акын бир учурда өз ички сезим-туюмдарын баяндаган лирикалык чыгармалардын жана “сырттан байкоочу катары” көргөндөрүн, билгендерин көркөм тизмектеген эпик катарындагы милдеттерди аткарып туруусу” [1, 246], – деп белгилейт.

Казыбек казалчынын абак темасы анын кейиштүү өмүр-таржымалындагы камалган учурларын таамай көз алдыга тарткан эпистолярдык формадагы ырларынан ачык баамдалат. Демек, казалчынын кат формасына кайрылуусу – Самар Мусаевдин баамында: “...качкында жүргөндө, камакта отурганда, журтуна салам-дуба түрүндө кат жазуу зарылдыгы келип чыккандыгы” [5, 4] менен байланыштырылат.

Жыйынтыктап айтканда, эпистолярдык форманын үлгүлөрүн элдик оозеки

чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн, эпитафиялардан, орток түрк адабиятынан жана жазгыч акындардын чыгармачылыгынан көрүүгө болот.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. –Б., 2001.
2. Байгазиев С. Орхон-Енисей жазууларынын осуяты/ «Кутбилим», 22.01.2016.
3. Жусупакматов Л. Саймалы-Таш сүрөт жазма сырлары. –Б., “Илими”, 1999. 5-бет.
4. Истрин В. А. Происхождение первоначального письма и его особенности / Развитие письма, – М.,-1999, 5-бет.
5. Казыбек. / Түзгөн: Мусаев С. – Б., 2007. 37-бет.
6. Кондратов А. Что такое пиктография? / Книга о букве., Изд-во./Советская Россия, –М.,-1975.
7. Куттуу билим: Дастан / Байыркы түрк тилинен котор. Т. Козубеков; Сүрөтчүсү А. Акматов. –М., 1993.8-бет.
8. Манас IV китеп, “Кыргызстан” басмасы, – Б., 1982. 36-бет.
9. Бакирова Г. С. Кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форма жана анын табияты. – БМУ Жарчысы. №1 (47) – Б., 2019. 59-61-бб.

УДК: 821: 82. 6: 82. 1 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.09

Ажыбаев А.
КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы
тил жана адабият институту

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ МЕЗГИЛИНДЕГИ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну: Бул илимий макалада кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги орду жана ролу, аткарган функциялары, максаты жана милдеттери анализге алынат. Анткени, бул мезгил аталган форманын колго алынышына ыңгайлуу шарт түзүп, фронттогу ал-абал тууралуу тылга маалымат берүүдө ыңгайлуу форма катары адабиятта кызмат өтөгөн. Анткени, тыл менен фронтту байланыштырган негизги каражат – эпистолярдык форма болгон. Кыргыз калемгерлеринин бул учурдагы чыгармаларында аталган форма – фронттогу ал-абал тууралуу маалымат берүүдө, байланышты жөнгө салууда, согуштагы жоокерлердин жасаган эрдиктери, көрсөткөн каармандыктары, ошондой эле, жалпы элди фронтко үндөө, чакырык таштоо багытындагы иш-аракеттерди чагылдырууда маанилүү роль ойногон. Согуш мезгилиндеги кыргыз акын-жазуучуларынын эпистолярдык формадагы көркөм туундулары ыр түрүндөгү чыгармаларда, аңгемелерде, повесттерде жана романдарда кеңири колдонулгандыгын айтууга болот. Эпистолярдык форма көркөм чыгарманын тутумунда ар тараптуу функцияларды аткарып, маалыматтык, эмоционалдык-эксперссивдүү жана фатикалык милдеттерди аркалаган.

Түйүндүү сөздөр: Согуш мезгилиндеги кыргыз адабияты, эпистолярдык форма, проза, поэзия, фронт, тыл, мазмун, тема, идея.

Ажыбаев А.
Институт языка и литературы
им. Ч. Айтматова НАН КР

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭПИСТОЛЯРНОЙ ФОРМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Аннотация: В данной статье анализируются место и роль эпистолярной формы в кыргызской литературе периода Великой Отечественной войне, ее функции, цель и задачи. Ведь этот период создавал благоприятную среду для освещения реальной картины в литературе и служил в литературе удобной формой для информирования тыла о положении дел на фронте. Ведь основным средством соединения тыла и фронта была эпистолярная форма. В произведениях кыргызских писателей указанная форма играла важную роль в предоставлении информации о состоянии дел, регулировании общения, изображении храбрости и героических поступков воинов на войне, а также действий, направленных на призыв общественность на фронт. Можно сказать, что в годы войны художественные произведения кыргызских поэтов-писателей в эпистолярной форме широко использовались в стихах, рассказах, романах. Эпистолярная форма выполняла разносторонние функции в системе художественного произведения,

выполняла информационные, эмоционально-выразительные и фатические задачи.

Ключевые слова: Кыргызская литература в годы войны, эпистолярная форма, проза, поэзия, фронт, тыл, содержание, тема, идея.

Azhibayev A.

Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov NAS KR

SPECIFIC USE OF THE EPISTLE FORM IN KYRGYZ LITERATURE IN THE PERIOD OF THE GREAT PATRIOTIC WAR

Abstract: This article analyzes the place and role of the epistolary form in Kyrgyz literature during the Great Patriotic War, its functions, goals and objectives. After all, this period created a favorable environment for highlighting the real picture in literature and served in literature as a convenient form for informing the rear about the situation at the front. After all, the epistolary form is the main means of connecting the back and the front. In the works of Kyrgyz writers, this form played an important role in providing information about the state of affairs, regulating communication, depicting the bravery and heroic actions of soldiers at war, as well as actions aimed at calling the public to the front. It is possible to say that during the war, the artistic works of Kyrgyz poets-writers were widely used in epistolary form in poems, short stories, short stories and novels. The epistolary form fulfills various functions in the system of the work of art, performs informational, emotional-expressive and phatic tasks.

Keywords: Kyrgyz literature during the war, epistolary form, prose, poetry, front, rear, content, theme, idea.

1941-1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуш бүткүл советтик аң сезимге бурулуш жасап, анын ичинде көркөм адабияттын өнүгүү жолун мекенчил нукка бурган. Адабиятта эл-жерди коргоо идеясы алдыңкы сапка чыкты. Натыйжада, кат формасы тыл менен фронттун байланышын чыңдаган негизги каражатка айланып, согуш мезгилинде жаралган адабий көркөм туундуларда эпистолярдык форма кеңири колдонула баштады.

“Вообще, в военное время появляется острая потребность в написании писем, стремление зафиксировать происходящие вокруг события. Такие письма интересны не только с исторической, но и с психологической точки зрения” [4, 22 – 29] – дейт, изилдөөчү Е.В.Коробова. Албетте, кандуу майданга аралашып, андагы окуяларды өз көзү менен көргөн жазуучулардын көркөм чыгармаларынын тарыхый да, психологиялык да таасири жогору болору талашсыз. Айталы, кыргыз эл акыны, ардагер Т.Үмөталиевдин “Фронттон кат” деген ыры эпистолярдык формадагы ыры бар. Анда акын алыста калган асыл жарынын иштермандыгын, камкордугун, күйүмдүүлүгүн эске салат:

Иш болсо кыймыл эткен киришчү элең,

Кызматтан аз кечиксем урушчу элең.

Жаныңдан карыш жылсам кошо басып

Эч кайда кетирбеске тырышчу элең.

Аркамды төрт айланып көрчү белең,

Жакамды оңдоп байлап берчү белең?—деп ырдын кийинки саптарында өзүн курчаган жагдай-шарт, ал-абал тууралуу маалымат берет. Бул жагдай эпистолярдык форманын “ал-абалды билдирүү” шартына туура келет:

Мынакей, көп ай болду: алыстамын,

Жөн да эмес, ажал менен алышамын.

Көз чыгат, баш жарылат деген ой жок,

Тынымсыз башка, көзгө салышамын.

Жаткан жер, кир кийимди айтпа жаным,

Дурус го тантиратып жазбаганым?

Фронттогу кырдаал “баш жарылып, көз чыккан”, “жаткан жер, кир кийимди” айтпаса да түшүнүктүү эле. Акын, андыктан, жандай көргөн Жамал кызын эске салат:

Жамалым, ай-чолпонум жаныңдабы?

Кайгырсаң «апаке!» деп жалынабы?

Көтөрүп күндө үч убак жыттачу элем,

Жамалтай эстеп мени сагынабы? [8, 144]

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Суроолуу кат” жанрына кирет. Анткени, акын алыстагы үй-бүлөсүнүн жагдай шартынан кабар алуу максатын көздөгөн.

Ал эми акын Райкан Шүкүрбековдун эпистолярдык формадагы “Фронттогу агаларга” аттуу ыры тылдагы лирикалык каармандын атынан фронто кат жазып, катында тылдагылардын аткарып жаткан иштерин, күткөн үмүттөрүн, тилектерин тизмектейт:

Кат жаздым ага алыстан,

Калкыңдан кабар берүүгө,

Канимет кылып соо болуп,

Касташкан жоону жеңүүгө.
Ишенем сизди жеңет деп,
Жеңишти колго берет деп,
Калкыбыз сизге ыраазы,
Канкорду кармап келет деп [7, 75]

Акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кайрылуу кат” жанрына кирет. “Бул сындуу лирикалык ырлардын негизги пафосу – немецтик-фашисттердин агрессордук аракетин, жырткычтын зордук, зомбулукчул кешпири ашкерелеп, бет пардасын сыйрып, тылдагы массага жеткирүү, советтик элдин жоону жек көрүү сезимин курчутуу, ошондой эле Кыргызстандын жоокерлеринин согуш майданында көрсөтүп жаткан баатырдык кайраткердигин, элге берген ант-шертин кандайча абийирдүүлүк менен өтөп жаткандыгын билдирүү, элдин жеңишке ишенимин бекемдөгө багытталган болчу” [4, 294].

Согуш талаасынан кайтпай калган калемгерлердин ичинен М.Элебаевдин эпистолярдык формадагы “Согуштан кат”, “Ала Тоого кат” деген мыкты ырлары бар. “Ала Тоого кат” – 1942-жылдын 10-июлунда жазылган. Ырдын темасы акындын туулган жерине болгон сагынычын, кусалыгын камтып, бир кезде өткөн балалыгын, өсүп чоңойгон жерлерин эске салат:

Арт жагымды карасам,
Айчылык алыс жер калды.
Бейли кенен, колу март,
Берекем жыргал эл калды.
Калкылдап сүзүп кайгысыз,
Каз, өрдөк жүргөн көл калды.
Айланайын, Ала-Тоо,
Узакка кеткен балаңдан

Угарсың кийин кабарды [6, 76]

Тилекке каршы, акын бул тилегине жеткен жок. Ырдын соңку саптарындагы Ала-Тоого келүү тилеги, параход минип, сагынган дос-курбуларына жолугуу ою ордуна чыкпады. Ал 1944-жылы Ленинградды коргоодо шейит кетти. Мазмундук жактан алганда,

акындын бул ыры эпистолярдык форманын “Кусалык каттарынын” катарына киргизүүгө болот.

Дал ушундай трагедиялуу тагдырга туш болуп, кан майданда курман болгон калемгерлердин дагы бири - Жума Жамгырчиев. Анын акын катары таанылган “Ырлар жыйнагы” деген аталыштагы жалгыз китеби 1931-жылы жарык көрүп, андан соң, 1942-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылганга чейин “бийдин тукуму” деген “ылаң” менен ырлары жарык көрбөптүр.

Акын согушка аттанардын алдында наристелүү болуп, кийин фронтто жүрүп, “Сен эсимде” аттуу эпистолярдык формадагы төмөнкү ырын жазат:

Бул майдан эр жигиттер барчу майдан,
Эл уулу башын тартып калсын кайдан.
Эгешип эл ичинде душман турса,
Корголоп үйдө жатса болбойбу айбан.
Мен жүрүп бир нече убак сапар тартып,
Бир кезде жоону жеңип барсам кайтып.
Алдымда айдай күлүп сен отурсан,
Каралдым бакты барбы андан артык [3]

Ырдын темасы алты айлык кезинде айылда калган баласына болгон атанын сагынычын, кусалыгын жана тилек-мүдөөлөрүн камтыса, чыгарманын идеясы кан күйүп турган маалда Мекенди коргоо эр кишини иши деген ойду чагылдыруу болуп саналат.

Жогоруда белгилеп өткөндөй, бул ырдын поэтикасы салттуу элдик поэзиянын табылгаларын өзүнө камтып, “эр жигит”, “эл уулу” сындуу эпитеттерди, “айдай күлүп” сындуу салыштырууларды, “каралдым” сындуу эркелетүү сөздөрүн камтып турат. Тилекке каршы, акын баласын алдына алып эркелете албады, ал 1944-жылы согушта курман болду.

Кайран акын, ошондо бул катына жооп келип, атанын тилеги жерде калбай, алты айлык бала мырза теректей керилип, кийин эс тартып чоңойгондо атасынын катын китептен таап окуп, анын жообун төмөнкүдөй деп жазат деп ойлобогон чыгар:

Ошондо балтыр бешик бала экем,
Калыпмын кайгыланган энем менен.
Чегинип кас душмандар калган кезде,

Тил чыгып “ата сени кайда?” дегем.

Айтыпсың: “Элдин уулу болуп өскүн”

Айтканың көкүрөктөн кайдан кетсин.

Партия бакыт чачып, билим берип,

Жокчулук каарын тартпай эркин өстүм [1]

Көрүнүп тургандай, бул ыр эпистолярдык салтты улап, катка жооп иретинде жарык көрүптүр. Ырдын көркөм салмагы анчейин болгону менен андагы камтылган ой окурманды кайдыгер калтырбайт.

“Кыргыз акындарынын согуш мезгилинде жазылган ырларындагы Мекенди коргоо темасы анын ыйыктыгын даңазалоодон тышкары чакырык жана милдеттендирүү мазмунуна ээ болгон. Ошондой эле ант берүү, коштошуу, узатуу, кат жазышуу, фронтко жардам, белек берүү, сүйүү сезимдерин билдирүү түрүндө жазылган ырлардын да бир кыйласында чакырык, милдет тапшыруу багытындагы ойлор айтылган” [8, 294] –деп жазат адабиятчы-сынчы К. Артыкбаев. Бул тенденция согуш мезгилинде жазылган эпистолярдык формадагы лирикалык ырларды талдоого алган учурда ачык байкалып, алардын өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөр бөлүнүп көрсөтүлөт:

- Шарт боюнча мындай ырлардын лирикалык каарманы – бул согуш майданындагы жоокер болгон. Ал туулуп-өскөн эл-жерин, ата-эне, тууган-туушкандарын, сүйгөн жан, селкилерин сагынат, эңсейт. Башкача айтканда, мындай ырларда жалпы үндөө мотиви түздөн-түз адамдын психологиялык проблемасына айланып, медитативдик мүнөзгө ээ болот. Айталы, М. Элебаевдин “Энеси менен коштошуу” деген ыры 1941-жылдын августунда жазылган:

Согушка кеткен берекем,
Түшүмдөн кетпейт көлөкөң.
Деп унутпай ар дайым,
Жебестен сактап май-сайын,

Жүргөндүр байкуш энекем!” [6, 72] – деп, чыгарманын лирикалык каарманы – жоокер, алыскы тылда калган “байкуш” энесинин камкордугун, ой-тилегин, өз көз алдынан жүрөк муңун козгорлук таасирде элестетет.

- Согуш маалындагы лирикалык ырлардын экинчи өзгөчөлүгү – алоолонуп турган учурда ата менен эненин, ага менен ининин, бозой менен селкинин бири-бирине берген тапшырма, ант-шерттери Мекендин кызыкчылыгы, эл-жердин талабы менен

ажырагыс бирдикте болгондугунда.

Айталы, Кыргыз Эл акыны Аалы Токомбаевдин “Сүйгөнүмө кат” деген ыры жогоруда айтылган ойго мисал боло алат. Анда акын тылда каармандык көрсөтүп жаткан селкинин жана согуш талаасындагы жоокердин ички сезимин чоң эргүү менен баяндайт.

- Согуш учурундагы лирикалык ырлардын кийинки өзгөчөлүгү – анда элдик поэзиядагы “күйгөн”, “секетпай”, “арман” сыяктуу салттуу көрүнүштөрү, көркөм сөз арсеналдары кеңири пайдаланылгандыгында. Ошондуктан, мындай ырларда элдик казынанын “айым”, “күнүм”, “берекем”, “шоолам”, “каралдым”, “көзүмдүн нуру”, “чырагым”, “көлөкөм” сындуу эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар кеңири учурайт.

Прозалык чыгармалардын ичинен кыргыз адабиятында баштан-аяк эпистолярдык формадагы романдар жарык көрө элек. Бирок, эпистолярдык форма колдонулган романдар бар. Алардын ичинен чоң талаш-тартыштын чордонунда калган жазуучу Узакбай Абдукаимовдун “Майдан” романын айтууга болот. Чыгарма 1960-жылдардын башында жарык көрүп, Улуу Ата мекендик согуш мезгилиндеги окуяларды чагылдырууну максат кылат. Бирок, роман тууралуу Аалы Токомбаевдин “Майдан” романы жөнүндө учкай сөз” деген макаласы басылып, анда бул чыгармага “социалисттик методду четке каккан”, “чындыкты тескери бурмалап көрсөткөн”, “автордун саясий, адабий позициясы жок”, “согуш күндөрүндөгү эбегейсиз эмгек, патриотизм, элдердин бирдиги менен достугу, аракеттери көмүскөдө калган” деген сыяктуу коркунучтуу айыптар тагылган. Жазуучулар Союзунда атайын талкуу уюштурулуп, анын стенограммасынын негизинде адабиятчы Садык Алахан “Узакбай Абдукаимов жана “Майдан” талкуусу” деген аталыш менен 2000-жылы өзүнчө китеп кылып басмадан чыгарган.

Чынында, мындай талаш-тартыштын өзөгүн чыгарманын көп пландуулугу, идеялык-тематикалык багыты, психологиялык тереңдиги, каармандардын образдарынын татаалдыгы жана өнүгүшү, эпистолярдык форманын кеңири пайдаланылышы ж.б. маселелер түзгөн. “Чыгарманын композициялык түзүлүшүндө да каармандардын каттары, кыялдануулары, өткөн күндөргө кайрып барган ретроспекция, автордук баяндоо, каармандарга мүнөздөмө, диалогдор, ички монологдор улам бири менен бири алмашып келип романдын бир өзөгүнө биригет. Бул татаалдыгы жагынан да “Майдан” кыргыз романистикасында өзгөчө бөлүнүп турат” [2] – деп белгилейт адабиятчы А. Муратов.

Жалпы жонунан алганда, “Майдан” романында кыркка жакын ар түрдүү маанидеги каттар колдонулган. Качыке менен Чынаркандын, Кыдырбек менен Берметтин, Мырзабектин жана башка каармандардын мүнөздөрү, ички дүйнөлөрүнүн өнүгүү эволюциясын ачып берүү – дал ушул эпистолярдык формага жүктөлгөн.

Мазмундук жактан алганда, романда “Арыз каттары”, “Арман каттары”, “Сүйүү

каттары”, Коштошуу каттары”, “Эскерүү каттары”, “Суроолуу каттар”, “Жооп каттары”, “Өтүнүч каттары”, “Сураныч каттары”, “Ыраазылык каттары”, “Жектөө каттары”, “Түшүндүрүү каттары”, “Акарат каттары”, “Айып каттары” ж.б. формалары кездешет.

Романды жакындан талдоого алып, калемгердин өзү менен бир нече ирет баарлашкан адабиятчы-сынчы К. Асаналиев “Майдан романынын майданында” деген көлөмдүү макаласында өзүн түйшөлткөн түмөн суроолорго жооп издейт. Суроолордун сап башында А.Токомбаевге роман эмнеси менен жакпай калды? – деген суроо турган. Көрсө, К. Асаналиевдин көңүлүн өйүгөн негизги суроонун жообу – чыгармада эң көп колдонулган эпистолярдык форманы терең анализдеп, аны турмуш чындыгы менен салыштырганда айкын көрүнмөк экен. Анткени, бул романды жаратууга түрткү кылган жагдай, бир жагынан, автордун башынан кечирген азаптуу күндөрү болсо, жеке керт башындагы кейиштүү махабаты экинчи тарабынан терең таасир эткенсийт. Бул экөөнү байланыштырып турган өзөк – (чыгармадагы Качыке менен Чынаркандын кат жазышуулары) реалдуу турмуштагы автордун согуш маалындагы кат жазышуулары менен логикалык жактан үндөшүп тургандыгынан байкалат.

Адабиятчы-сынчы К. Асаналиев: “Бул автордун манера күткөндүгүнөн эмес, сүрөттөлүп жаткан окуялардын бөтөнчөлүгүнө байланыштуу муктаждык”, – деп белгилеп, “...эпистолярдык форма романдын көп тармактуу сюжетинде коммуникативдик функцияны аткарат, – деген жыйынтыкка келет.

Жыйынтыктап айтканда, согуш мезгилиндеги эпистолярдык туундулар поэзиядагы коштошуу, узатуу, ант берүү, кат жазуу сыяктуу көп түрдүүчө жазылышын шарттап, жалаң кыргыз поэзиясында эле эмес, ал кезде бүткүл совет поэзиясында да дал ушундай тенденция өкүм сүрсө, прозада окуянын жүрүшүн, өнүгүшүн, каармандардын ички сезимдерин таамай чагылдырууга шарт түзгөн, согуш менен тылды байланыштырган ыңгайлуу көркөм каражаттан милдетин аткарган.

Адабияттар

1. Акындан калган туяк. Жума Жамгырчиевдин уулу...presskg. com> agum /10/ 0430_25.htm
2. Ала-Тоодон азап менен аттанган. Абдукаимовдун «Майдан» романы тууралуу 11 факты sputnik.kg> 19:25 11.01.2020
3. Жамгырчиев Ж. “Сен эсимде”. Жума Жамгырчиев - алгачкы кыргыз... kmborboru.su>.
4. Коробова В. Е. Жанр письма в русской литературе. // Вестник Курганского государственного университета. 2020. № 1 (55). С. 22–29
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы 1-том, “Илим” басмасы, –Ф.,1986, 294-бет.

6. Элебаев М. Ала-Тоого кат. -Китепте: Мукай Элебаев. 3-том, / Түзг.: Омор Сооронов, –Б.: “Имак-офсет”, 2015, 76-бет
7. Шүкүрбеков Р. «Фронттогу агаларга» Китепте / Балдар фольклору. 29-том. / Түзг.: Г. Орозова. –Б.: “Принт-экспресс”, 2017. 75-бет.
8. Үмөталиев Т. Фронттон кат. / Китепте: Тандалмалар. Ырлар жана поэмалар. –Ф.: Адабият, 1989. 144-бет.
9. Акматов Б. М. Ч. Айтматов менен К. Асаналиевдин адабий-эстетикалык дүйнө таанымындагы жалпылыктар. – БМУ Жарчысы, №2 (44) –Б., 2018. 33-37-бб.

УДК:330.342.22

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.10

Алимбеков К., Ажыгулова Д.
К. Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА «ЖАШЫЛ АЙЫЛ ЧАРБА» ЖАНА АНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖОЛДОРУ

Аннотация: Бул илимий макалада Кыргыз Республикасында жашыл экономиканы, анын ичинен жашыл айыл чарба өндүрүшүн өнүктүрүү – учурдагы актуалдуу маселе экендиги, анын өзөгүн жаңы өнүгүү парадигмасы түзөөрү баса белгиленген. Ал өнүгүү парадигмасынын калыптанышы, жалпы адамзат тарабынан кабыл алынып, таанылышы, ошондой эле дүйнөлүк жана республикалык деңгээлде таза жана органикалык айыл чарба продукциясын өстүрүү, анын негизинде тамак аш тармагын өнүктүрүү менен калкты сапаттуу, коомдогу баардык катмардын сатып алууга мүмкүнчүлүгүнө жараша баада жана жетиштүү көлөмдө өндүрүү аркылуу республиканын тамак аш коопсуздугун камсыздоо үчүн учурдагы республиканын бардык аймактарындагы айыл чарбасына керектүү жерлердин кыртыштарын жана андагы тирүү микроорганизмдердин абалына тынымсыз көңүл бурулуп, учурдагы көйгөйлөрдү чечүү сунуштары иштелип чыккан.

Түйүндүү сөздөр: жашыл экономика, жашыл айыл чарба, өнүгүү парадигмасы, айыл чарба продукциясы, тамак аш коопсуздугу, экология, геологиялык күч, түрлөрдүн жоголушу.

Алимбеков К., Ажыгулова Д.
БГУ им. К. Карасаева

«ЗЕЛЕНОЕ СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО» В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ПУТИ ЕГО РАЗВИТИЯ

Аннотация: В статье подчеркивается, что развитие зеленой экономики, в том числе зеленого сельскохозяйственного производства в Кыргызской Республике является актуальным вопросом, а ядром его является новая парадигма развития. Формирование парадигмы развития, принятия и признания всем человечеством, на основе которого переход к выращиванию чистой и органической сельскохозяйственной продукции на глобальном и национальном уровне, развивая пищевую промышленность, обеспечивая население республики качественной продукцией по цене и в достаточном количестве с учетом покупательной способности всех слоев общества. В целях обеспечения продовольственной безопасности населения республики необходимо постоянно обращать внимание на состояние почвы земель, необходимых для ведения сельского хозяйства во всех районах республики и живых микроорганизмов в нем и разработаны предложения по решению текущих проблем.

Ключевые слова: зеленая экономика, зеленое сельское хозяйство, парадигма развития, сельскохозяйственное производство, продовольственная безопасность, экология, геологическая сила, исчезновение видов и др.

Alimbekov K., Azhygulova D.
BSU named after K. Karashev

«GREEN AGRICULTURE» IN THE KYRGYZ REPUBLIC AND WAYS OF ITS DEVELOPMENT

Abstract: The article emphasizes that the development of a green economy, including green agricultural production in the Kyrgyz Republic, is an urgent issue, and its core is a new development paradigm. Formation of a paradigm of development, acceptance and recognition by all mankind, on the basis of which the transition to the cultivation of clean and organic agricultural products at the global and national level, developing the food industry, providing the population of the republic with quality products at a price and in sufficient quantity, taking into account the purchasing power of all segments of society. In order to ensure the food security of the population of the republic, it is necessary to constantly pay attention to the state of the soil of the lands necessary for agriculture in all regions of the republic and living microorganisms in it, and proposals have been developed to solve current problems.

Keywords: green economy, green agriculture, development paradigm, agricultural production, food security, ecology, geological force, species extinction, etc.

Баарыбызга белгилүү болгондой, жыйырманчы кылымдын 60–70-жылдарына чейин жалпы эле коомдо жана ишкерлер арасында калыптанган өнүгүү парадигмасы катары жаратылышты, жаратылыш ресурстарын каалагандай иштетип, пайда табуу жана аны көбөйтүү катары каралган. Бирок жаратылыш ресурстарын ойлонулбай, “жырткычтык” менен пайдалануу – акыркы элүү жыл аралыгында антропогендик жана техногендик кыйроолорго алып келип, адам баласынын ден соолугу жана өмүрү зыян тарта баштагандан баштап, жалпы адамзаттын өнүгүү жолу туура эмес экендигин, жашоонун баардык тарабын кылдат талдоо менен жаратылыш ресурстарын колдонууда “пайданы максималдаштыруу” эмес, анын “пайдалуулугун көбөйтүүгө”, жаратылыш ресурстарын пайдаланып, аны кайрадан калыбына келтирүүгө жана коргоого басым жасоого алмашылып, “жашыл” экономиканы өнүктүрүү – жалпы дүйнөлүк өнүгүү парадигмасы катары 2012-жылы БУУнун Туруктуу өнүктүрүү боюнча конференциясында [3] кабыл алынган.

Коомдун жаратылышка туура эмес мамилесин жана анын келечектеги зыянын биринчилерден болуп дүйнөлүк деңгээлде ой жүгүрткөн, кыргыздын белгилүү уулу Чынгыз Айтматов – «Жаратылыш биз үчүн укуксуз жана үн-сөзсүз кул, бирок эртеби же кечпи ал кул башын көтөрөт», андыктан ал өз өлүмү аркылуу баш көтөргөндүктөн биз, жаратылыш булгоочулары, өлүккө айланган жер үстү менен көк асмандын ортосунда тентийбиз, бирок анда кеч болуп калат...» [2] деп баса белгилеген.

Ошондой эле, дүйнөлүк деңгээлдеги белгилүү окумуштуу И.В. Вернадский жалпы адамзатынын иш-аракетеринин масштабдарынын жана интенсивдүүлүгүнүн өсүшү менен ал кубаттуу геологиялык күчкө айлангандыгын белгилеген. Акыркы 400 жыл ичинде жер шаарында тирүү организмдердин ар түрдүүлүгүн изилдөө менен төмөнкү жыйынтыктарга келген:

Таблица 1.

Акыркы 400 жыл ичинде планетанын түрлөрдүн ар түрдүүлүгүнүн жоголушу [8]

Тирүү организмдер	Түрлөрдүн жоголушу	Жоголуп бара жаткан (түрлөр)
Жогорку өсүмдүктөр	384	18 699
Балыктар	23	320
Амфибиялар	2	48
Сойлоочулар (Рептилии)	21	1 355
Канаттуулар	113	924
сүт эмүүчүлөр	83	414

Эң биринчиси, биосферанын сапаттык жаңы абалга өтүшүнө алып келгенин баса белгилеген. Азыртадан эле планетанын 2/3 токойлору жок кылынган; жыл сайын атмосферага 200 миллион тоннадан ашык көмүртек кычкылы, 146 миллион тоннага жакын күкүрт кычкыл газы, 53 миллион тонна азот оксиддери жана башкалар чыгарыларын изилдөөсү көргөзгөн. Бир кездеги түшүмдүү 1400 миллион гектар жерлердин 700 миллион гектарга жакыны эрозияга учурагандыгы өкүнүү менен белгилеген. Тирүү организмдердин жашоо чөйрөсүн бузуунун натыйжасында планетанын мурдагы биологиялык ар түрдүүлүгү жоголгон. Жаратылыш ресурстары жана тирүү жаратылыштын кайра жаралуу жөндөмдүүлүгү эч кандай чексиз эмес экени азыркы учурда айдан ачык баарыбызга белгилүү.

2050-жылдарга карата дүйнөлүк айыл чарбасынын алдында турган негизги маселе - 9 миллиард адамды экосистемаларга жана жалпысынан адам затынын ден соолугуна зыян келтирбестен айыл чарба продукциясын өндүрүү менен тамак-аш менен камсыздоо болуп саналат. Бүгүнкү күндө айыл чарбасында колдонулган технологиялардын эсебинен экономиканын бул сектору дүйнөдөгү таза суу ресурстарынын 70% дан ашыгын пайдаланат. Ал өз учурунда глобалдык парник газдарынын эмиссиясынын 13% тен ашыгын түзөт. Ошондой эле, учурдагы технологияларды колдонуу айыл чарба өндүрүшүнүн негизги каражаты болгон кыртыш ресурстарынын бузулушуна жана пестициддер менен уулануунун 3-5 миллион учуруна жана алып келүүдө. Жерди иштетүүдө колдонулуп жаткан салттуу ыкмалар кыртыштын бузулушуна жана булганышына чоң салым кошууда. [8]

Дүйнөлүк жалпы өнүгүү процесси менен бирге анын терс таасири жер шаарынын бир бөлүгүндө жайгашкан Кыргыз Республикасынын экологиясына, калктын социалдык-экономикалык абалына түздөн түз таасирин тийгизүүдө. Баарыбызга белгилүү болгондой, жер шаары бирдиктүү экосистема, анын абалы, аны түзгөн ар бир элементтердин (подсистеманын) абалына көз каранды жана бири бирине таасирин тийгизет. Мисалы топурактагы гумустун курамына талдоо жүргүзгөндө, акыркы

жылдардагы өзгөчө байкалган климаттын өзгөрүшүнө жана кыртыштарды иштетүүдө колдонулган технологияларга байланыштуу Кыргыз республикасынын Чүй облусунан башка бардык аймактарда кыртыштагы гумустун азайышы, айдоо аянттарында гумустун курамынын болжол менен 10-30%га төмөндөшүнүн тенденциясын көрсөтүп тургандай, айдоо жерлеринин кыртышынын асылдуулугунун төмөндөшүнө алып келүүдө. [2]

2-таблица көргөзүп тургандай Кыргыз Республикасында жердин кыртышынын асылдуулугунун төмөндөшүнө жана деградациясына алып келген негизги көйгөйлөр - туздануу, шордонуу, чөлгө айлануу, суу басуу, таштакка айлануу жана эрозия. Алсак, 163,8 миң га же 13,9 % ар кандай даражада шордон, 714,6 миң га же жалпы айдоо аянтынын 59,3% суу эрозиясына дуушар болгон. Тоо этектериндеги сугат жерлеринде 40-120 тоннага чейин гумус жылына жуулуп кетет, бул кыртыштын түшүмдүү катмарынын 20-40 см гана түзөт.

Таблица 2.

Кыргыз Республикасындагы жердин сапаттык мүнөздөмөлөрү [2]

Топурактын терс касиеттери	Айыл чарба ишканаларынын бардык жерлери, мин га	Анын ичинде айдоо жерлери, миң га
Туздалган	1'190,8 (11,1%)	163,8 (13,9%)
Шордонуу	480,2 (4,5%)	99,3 (8,2%)
Саздак	138,6 (1,3%)	14,6 (1,2%)
Таштак	4'021,2 (37,5%)	346,7 (28,8%)
Шамал эрозиясына дуушар болгон	5'689,8 (53,1%)	651,1(54,0%)
Суу эрозиясына дуушар болгон	5'626,8 (52,6%)	714,6 (59,3%)

Деградация процесси жыл сайын күчөп, аймактардын айрым бөлүктөрүндө кайра кайтарылыгыс болуп калууда. Кыргызгипроземдин мониторингине ылайык, жайыттардын 60% дан ашыгы ар кандай деградацияга дуушар экени, анын 18 % ы жогорку деңгээлде деградацияга, 5% ар кандай даражада эрозияга экендиги аныкталган.

Бүгүнкү күндө жайыттардын 25 % га жакыны орточо жана катуу бузулган. Деградацияланган кышкы жайыттардын аянты 12 % дан 16 % га, ал эми деградацияланган жазгы-күзгү («интенсивдүү колдонулган») жайыттардын аянты 16 % дан 26% га чейин өскөн. Ар кандай деңгээлдеги эрозияга дуушар болгон бадалдар ээлеген аянттар көбөйүүдө.

Бадалдардын жалпы аянты 40 пайызга көбөйүп, 1500 миң гектарды түзүүдө. Аянты салыштырмалуу бир кыйла өстү. Жайыттарды интенсивдүү пайдалануу чөптүн түрдүк курамынын олуттуу өзгөрүшүнө, тоют чөптөрдүн азайышына жана тоют эмес,

отоо чөптөрдүн кескин көбөйүшүнө алып келүүдө. Ошондуктан “жашыл айыл чарбасын” өнүктүрүү – республикалык деңгээлде учурдун талабына айланды жана бул багытта мамлекет тарабынан бир топ укуктук-ченемдик актылар кабыл алынды.

Чындыгында өнүккөн мамлекеттер да бизде түзүлгөн кырдаалды басып өтүшкөн жана кабыл алынган чаралардын негизинде бир топ ийгиликтерге жетишүүдө. Биз да кабыл алынган мамлекеттик өнүгүү концепциясынын жана программалардын, алардын негизинде жүргүзүлүүчү иш чаралардын аркасында жарандарга жашоо үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү менен, мамлекеттин өнүгүшүнө өбөлгө түзүүгө милдеттүүбүз.

Кыргыз Республикасында “жашыл айыл чарбасын” өнүктүрүү үчүн төмөнкү иш чаралар сунушталат:

- 1) айыл чарба тармагында иш чараларды туура пландаштыруу аркылуу жер жана суу ресурстарын туруктуу башкарууга жетишүү;
- 2) органикалык айыл чарба рыногун өнүктүрүү;
- 3) айыл чарбасында эмгек өндүрүмдүүлүгүн жолорулатуу, ал үчүн бардык өндүрүштүк факторлорду эффективдүү пайдалануу жана жаңы технологияларды иштеп чыгуу, сырттан тартуу жана ишке киргизүү;
- 4) жашыл айыл чарба практикасы жөнүндө айыл чарба өндүрүүчүлөр арасында маалыматтарды таратуу жана аларды окутуу менен потенциалды жогорулатуу;
- 5) климаттын өзгөрүшүнө адаптациялоо жана анын терс таасирин жумшартуу аркылуу айыл чарбасын өнүктүрүү ж.б.у.с.

Адабияттар

1. Указ Президента Кыргызской Республики «Об объявлении 2022 года годом защиты горных экосистем и климатической устойчивости». Согласно Указу, в республике объявлена национальная кампания “Жашыл Мурас” и поддержка инициативы посадки деревьев и озеленения территорий.
2. Концепция зеленой экономики в Кыргызской Республике «Кыргызстан - страна зеленой экономики» утвержденная постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 28 июня 2018 года № 2532-VI.
3. Программа развития «зеленой» экономики в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы.
4. Шимова О.С., Н.К. Соколовский. Основы экологии и экономики природопользования. Минск, БГЭУ. –2002, с. 35-40.
5. Анализ мирового опыта перехода к зеленой экономике: предпосылки и направления

<https://applied-research.ru/ru/article/viewid=6344>

6. Веко А.А. «Зеленое» сельское хозяйство как основа продовольственной безопасности БГТУ г. Минск.
7. 10 мер для продвижения «зеленой» экономики в сельском хозяйстве КР. https://www.vb.kg/doc/401695_10_mer_dlja_prodvijenii_zelenoy_ekonomiki_v_selskom_hoziaystve_kr.html
8. Внедряется ли зеленая экономика в КР: результаты исследования АУЦА 25 июля 2018 https://auca.kg/ru/auca_news/3450/
9. Нурманбетова Ж.Э. Аудит как форма мировоззрение. Вестник БГУ, № 2 (32) –Б., 2015. –с. 225.

УДК: 373.013.42:376
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.11

Амерханова С.
ИНДО при БГУ им. К. Карасаева
Дунганова Д.
КГУ им. И. Арабаева

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА В РЕАЛИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАНИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ

Аннотация: Статья посвящена особенностям инклюзивного подхода в системе образования. Рассмотрены шаги его внедрения различными проектами, реализованными в образовательном пространстве страны. Проанализирована одна из моделей инклюзивного образования, где определена роль социального педагога в реализации данного проекта. Так как социальный педагог является одной из ключевых фигур в модели инклюзивного образования, то возникает необходимость в формировании соответствующих компетенций. В связи с этим, одной из предпосылок успешного внедрения инклюзивного подхода в систему образования является повышение квалификации социальных педагогов через разработанные и внедренные в систему повышения квалификации обучающие программы.

Ключевые слова: инклюзивное образование, модель инклюзивного образования, инклюзивная политика, инклюзивная практика, инклюзивная культура, школьный социальный педагог, повышение квалификации социальных педагогов, программа курсов повышения квалификации.

Амерханова С.
К. Карасаев атындагы ИНДО БМУ
Дунганова Д.
И. Арабаев атындагы КМУ

БИЛИМ БЕРҮҮГӨ ИНКЛЮЗИВДҮҮ МАМИЛЕНИ ИШКЕ АШЫРУУДА СОЦИАЛДЫК ПЕДАГОГТУН РОЛУ: ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК АСПЕКТТЕР

Аннотация: Макала билим берүү системасындагы инклюзивдүү мамиленин өзгөчөлүктөрүнө арналган. Аны өлкөнүн билим берүү мейкиндигинде ишке ашырылып жаткан түрдүү долбоорлор менен ишке ашыруу кадамдары каралат. Инклюзивдик билим берүүнүн моделдеринин бири талдоого алынып, анда бул долбоорду ишке ашырууда социалдык педагогдун ролу аныкталган. Социалдык педагог инклюзивдик билим берүү моделиндеги негизги фигуралардын бири болгондуктан, тиешелүү компетенцияларды калыптандыруу зарылчылыгы бар. Ушуга байланыштуу билим берүү системасында инклюзивдик ыкманы ийгиликтүү ишке ашыруунун өбөлгөлөрүнүн бири квалификацияны жогорулатуу системасында иштелип чыккан жана ишке ашырылып жаткан окутуу программалары аркылуу социалдык мугалимдердин кесиптик деңгээлин жогорулатуу болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: инклюзивдик билим берүү, инклюзивдик билим берүүнүн модели, инклюзивдик саясат, инклюзивдик практика, инклюзивдик маданият, мектептин соцпедагогу, социалдык мугалимдердин кесиптик денгээлин жогорулатуу, квалификацияны жогорулатуу курстарынын программасы.

Amerkhanova S.
INDO at BSU named after K. Karasaev
Dunganova D.
KSU named after I. Arabaev

THE ROLE OF A SOCIAL TEACHER IN THE IMPLEMENTATION OF AN INCLUSIVE APPROACH IN EDUCATION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Abstract: The article is devoted to the features of an inclusive approach in the education system. The steps of its implementation by various projects implemented in the educational space of the country are considered. One of the models of inclusive education is analyzed, where the role of a social educator in the implementation of this project is determined. Since the social educator is one of the key figures in the model of inclusive education, there is a need for the formation of relevant competencies. In this regard, one of the prerequisites for the successful implementation of an inclusive approach in the education system is the professional development of social teachers through training programs developed and implemented in the advanced training system.

Keywords: inclusive education, model of inclusive education, inclusive policy, inclusive practice, inclusive culture, school social teacher, professional development of social teachers, program of advanced training courses.

В Кыргызстане разработана Концепция развития образования до 2030 года. Ее основная цель, по мнению разработчиков, формирование навыков XXI века. В Концепции отмечается важность взаимодействия учителя и учащихся для построения целостной системы развития учащихся. Одним из пунктов Концепции является развитие инклюзивного образования.

Инклюзия и инклюзивное образование.

Понятия «Инклюзия» и инклюзивное образование впервые в нашей стране были номинально внедрены в систему образования в 1996 году.

На протяжении десятилетий в Кыргызстане каждый проект, реализованный в системе образования, считал своим долгом внести свой вклад в развитие инклюзии, так как они это понимают.

К примеру, начиная с 1995-1996 гг. были реализованы пилотные проекты по внедрению инклюзивного образования, в рамках программ «Step by Step», «Save the Children», «ЮНИСЕФ», Фонда «Сорос-Кыргызстан», Всемирного банка, Азиатского и Европейского банков развития и др.

В основном все усилия были направлены на формирование инклюзивной среды, строились пандусы, оборудовались кабинеты реабилитации детей с ДЦП, также уделялось внимание обучению учителей инклюзивному подходу, но в реалиях только единицы - дети с инвалидностью, могли обучаться в обычных школах.

Модель инклюзивного образования

Проект Всемирного банка «Дошкольное образование в Кыргызской республике» в 2016-17 годах внедрил инклюзивный подход в систему подготовки детей к школе в рамках программы «Наристе» и разработал Модель инклюзивного образования. Ключевой фигурой в данной модели является ребенок с инвалидностью или с ограниченными возможностями здоровья и его семейное окружение. Этот тандем выступает как получатель услуг. Но для реализации инклюзивного подхода в систему образования необходимы определенные специалисты, которые понимают проблему инклюзии, имеют определенные компетенции для реализации данной модели. В ходе апробации модели были определены специалисты, которые могут обеспечить ее устойчивость в системе образования. Данные специалисты находятся в разных ведомствах, но объекты их деятельности одни и те же, - дети (семьи) в трудной жизненной ситуации, и подход к работе с целевой группой имеет свои определенные тонкости и особенности. Это специалисты - социальный работник ОПСД Министерства труда, социального обеспечения и миграции Кыргызской Республики, и школьный социальный педагог, работа которого осуществляется под руководством Министерства образования и науки КР. Самым главным аргументом, который позволит модели быть устойчивой, это то, что специалисты включены в реестр помогающих профессий и их деятельность финансируются из государственного бюджета. В рамках данного проекта также была осуществлена ревизия должностных обязанностей социального педагога. В действующих функциональных обязанностях не было категории дети с инвалидностью, что противоречило включению социальных педагогов как значимых фигур в реализации модели инклюзивного образования.

Продвижение инклюзивного образования в Кыргызской Республике

Внедрение инклюзивного подхода в систему образования становится приоритетным направлением образовательной политики правительства страны. Это положение закреплено в «Концепции развития инклюзивного образования» (далее Концепция) на 2019-2023 гг. и подписано Правительством Кыргызской республики (19 июня 2019 г.) [1].

Концепция выдвинула следующий тезис: «первостепенной задачей реализации данной Концепции является - внедрение необходимых педагогических знаний, навыков и технологий в систему подготовки и повышения квалификации кадров». На наш взгляд данный тезис является основополагающим, так как именно правильно выстроенная

кадровая политика позволяет продвигать в жизнь важные мероприятия, касающиеся каждой личности в рамках инклюзивного подхода.

Программа развития образования в Кыргызской Республике на 2021 – 2040 годы, утверждённая Постановлением правительства Кыргызской Республики от 4 мая 2021 года № 200 [3], как один из вызовов отмечает об увеличении доступа к образованию различных категорий детей (включая детей с инвалидностью, детей из уязвимой категории семей), и тем более доступа к качественному образованию в целом.

«Концепция развития инклюзивного образования» на 2019-2023 гг., подписанная Правительством Кыргызской республики (19 июня 2019 г.) [1] утверждает, что педагогические кадры, осуществляющие образовательную деятельность в классе, где учится ребенок со специальными образовательными потребностями, должны иметь соответствующую подготовку в области применения инклюзивных подходов в образовании. Кроме этого, они должны тесно взаимодействовать со специальным или социальным педагогом в школе, службой психолого-медико-педагогического консультирования, а также со службой сопровождения на территориальном уровне, школьным методическим объединением/консилиумом.

Для решения задач, поставленных в Концепции развития инклюзивного образования в рамках проекта «Развитие инклюзивного образования через совершенствование содержания и методики программ по Инклюзивному Образованию в системе повышения квалификации», при финансовой поддержке Фонда Сорос-Кыргызстан в 2021 г. были разработаны и апробированы материалы для обучения педагогических кадров в РИПК и ППР МОН КР. Разработанные материалы, это тематический курс «Базовые аспекты инклюзивного образования» и Словарь -справочник терминов инклюзивного и специального образования. Базовый курс был разработан для руководителей образовательных организаций, объемом в шесть часов. Он также был рекомендован для школьных социальных педагогов. Его цель – создать условия для формирования у руководителей образовательных организаций системного видения и понимания ключевых принципов, глубины задач и механизмов создания без барьерной образовательной среды, призванных обеспечить качество учебных достижений для всех участников инклюзивного образовательного пространства.

В рамках этого курса изучаются вопросы отношения к людям с инвалидностью, как одного из аспектов инклюзивной культуры, организационные условия для комфортного пребывания детей с инвалидностью в образовательных организациях, а также вопросы материально-технического обеспечения образовательной среды. Базовый курс уже прошел апробацию и активно внедрился в учебный план РИПК и ППР МОН КР. Апробация осуществлялась в 7 областных методических центрах республики. Более 40 социальных педагогов прошли обучение по новой программе.

Социальный педагог в Инклюзивном образовании

В 2019 году были пересмотрены Должностные и функциональные обязанности социальных педагогов. Категория детей, которые являются целевой группой этих специалистов, была расширена и в нее были включены дети с ограниченными возможностями здоровья или дети с инвалидностью.

Включение детей с ОВЗ в категорию детей в ТЖС было вполне обосновано, так как в основном это дети из социально уязвимых слоев населения. С начала 2010-х годов растет количество исследований в поддержку связи между инвалидностью и бедностью и цикла, в котором бедность и инвалидность взаимно усиливают друг друга.

Какую же помощь могут оказать социальные педагоги в реализации Модели инклюзивного образования?

Прежде всего, социальные педагоги выполняют координирующую роль в данном процессе. Они, то есть, социальные педагоги, могут быть мостиком между командой специалистов СППС, родителями детей со специальными потребностями и педагогическим коллективом.

Помимо координирующей деятельности ключевой обязанностью социального педагога является оказание помощи учащимся в определении своего места в обществе, для того чтобы полноценно выполнять свою социальную роль, что незамедлительно скажется на социальной жизни личности: интегрироваться в классе, найти друзей, поменять установки у школьного сообщества относительно лиц с инвалидностью, ведь каждый человек имеет право на жизнь, обучение, право быть принятым в общество [5].

Инклюзивное образование имеет уже значительную историю. Специалисты, изучающие данное направление обосновывают свою точку зрения и предлагают некую модель, которая должна содержать в себе такие компоненты как инклюзивная политика, инклюзивная практика и инклюзивная культура.

Что сделано в рамках каждого компонента? Например, инклюзивная политика представлена Концепцией и Программой развития инклюзивного образования 2019-2023 годы, это большой шаг внедрения инклюзивного подхода. Отсутствие же Закона об Инклюзивном образовании, не делает процесс его продвижения в систему образования эффективным. В этой связи мы можем согласиться с мнением Добаева К. Д – доктора педагогических наук, профессора, Директор Центра педагогического и профессионального образования КАО и Абакировой А.Р. – дефектолога, научного сотрудника КАО, что Инклюзивное образование в Кыргызстане пока носит фрагментарный (пилотный) характер [4].

Инклюзивная практика осуществляется в различных пилотных проектах, однако их опыт не имеет широкого распространения в стране. Тем не менее, социальные педагоги в

рамках своих функциональных обязанностей, информируют педагогические коллективы о плюсах совместного обучения обычных детей и детей с ограниченными возможностями здоровья.

И, наконец, инклюзивная культура, эта составляющая модели инклюзивного образования требует значительных усилий всех жителей страны. Только изменив мировоззренческие установки относительно людей с инвалидностью мы сможем успешно продвигать инклюзивный подход в систему образования.

Таким образом, обучение детей с инвалидностью в рамках инклюзивного подхода — это новый философский взгляд, который формирует гуманистический подход к образованию, заключающийся в позитивном отношении к разнообразию учеников, как возможности лучшей социализации детей и подростков в системе образования посредством активного участия социального педагога.

Литература

1. Концепция развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы Приложение 1 (к постановлению Правительства Кыргызской Республики от 19 июля 2019 года № 360) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14591>(датаобращения10.03.23 г.)
2. Программа развития инклюзивного образования в Кыргызской Республике на 2019-2023 годы Приложение 2 (к постановлению Правительства Кыргызской Республики от 19 июля 2019 № 360) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/14592> (датаобращения15.03.23 г.)
3. Программа развития образования в Кыргызской Республике на 2021 – 2040 годы, Приложение 1 (к постановлению Правительства Кыргызской Республики от 4 мая 2021 года № 200) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/158227>(датаобращения 10.02.23 г.)
4. Особенности образовательной среды при инклюзивном обучении. Добаев К.Д – доктор педагогических наук, профессор, Директор Центра педагогического и профессионального образования КАО, Абакирова А.Р. – дефектолог, научной сотрудник КАО <https://kao.kg/wp-content/uploads/2021/01.pdf>(датаобращения 15.03.23 г.)
5. Теория и практика социальной педагогики: первые шаги. Учеб. метод. пособие/ Амерханова С.А., Ашимбаева Т.А., Джакубова Н.И., Токсонбаев Р.Н. –Б.: «Maxprint». 2012. – 126 с.

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.12

Асакеева Д., Бактыбек кызы Айгерим

К. Карасаев атындагы БМУ

КЫРГЫЗ ЖАЗУУЧУЛАРЫ ЖАНА СОЦИАЛДЫК ЗАКАЗ

Кыскача мазмуну: Макалада кыргыз совет адабиятынын XX кылымдагы өнүгүшүнө социалдык заказ түшүнүгү кандай таасир бергендиги, бул түшүнүк кайдан, эмнеден келип чыккандыгы, кыргыз акын-жазуучуларынын заказ боюнча коюлган талап-милдеттерди кандай аткарышкандары тууралуу изилдөө жүрөт. Социалдык заказдын совет адабиятында пайда болуш шарты, кимдер тарабынан өркүндөп-өскөнүнөн тартып, калыптануу процесси тууралуу да айтылат. Кыргыз жеринде социалисттик коомдун түзүлүшүнүн натыйжасында жаңы коом жана жаңы цивилизациянын орун алышы, эски менен жаңынын диалогу жана кагылышуусу, жаңы доордун карама-каршылыгы, Совет бийлигинин маданий трансформацияны башташы анализденет. Кыргыз акын-жазуучуларынын “социалдык заказды” кандай аткарышкандыктарын, бул багытта эмгектенгендерин К. Баялиновдун “Боордоштор” романынын мисалында салыштырматарыхый иликтөө аркылуу ачылып көрсөтүлөт. Улуттук адабияттын өсүү процесси, жаңыланышы, жаңы замандын келиши менен профессионал адабияттын жаралышы, адабияттын саясатташа башташы, саясий абалдын, идеологиянын чыгармачылыкка тийгизген таасири ж.б. таасиринин алдыда өзгөрүүгө учурагандыгы ж.б. маселелерге анализ жүргүзүлөт.

Түйүндүү сөздөр: идея, интернационализм, жаңы доор, саясат жана адабият, концепция, тематика, проблематика, социалдык заказ, чыгармачылык.

Асакеева Д., Бактыбек кызы Айгерим

БГУ им. К. Карасаева

КЫРГЫЗСКИЕ ПИСАТЕЛИ И СОЦИАЛЬНЫЙ ЗАКАЗ

Аннотация: В статье рассматривается, как концепция социального заказа повлияла на развитие кыргызской советской литературы в XX веке, откуда взялась эта концепция и как кыргызские поэты-писатели выполняли требования, поставленные заказом. Также упоминаются условия возникновения социального строя в советской литературе, процесс его формирования, от его развития и кем становление. В результате становления на кыргызской земле социалистического общества, возникновения нового общества и новой цивилизации, диалога и конфликта старого и нового, противоречий новой эпохи, начала культурных преобразований Советского правительства анализируются. Как кыргызские поэты-писатели выполняли «социальный заказ» и работали в этом направлении. На примере романа Баялинова «Боордоштор» он раскрывается путем сравнительно-исторического исследования. Процесс роста и обновления национальной литературы, появление профессиональной литературы с наступлением новой эпохи, начало политизации литературы, влияние политической конъюнктуры, идеологии на творчество и др. будущая смена влияния и т. д. анализируются проблемы.

Ключевые слова: идея, интернационализм, эпоха, политика и литература, концепция, тематика, проблематика, социальный заказ, творчество.

Asakeeva D., Baktybek k. Aigerim
BSU named after K. Karasaev

KYRGYZ WRITERS AND SOCIAL ORDER

Abstract: The article discusses how the concept of social order influenced the development of Kyrgyz Soviet literature in the twentieth century, where this concept came from and how Kyrgyz poets-writers fulfilled the requirements set by the order. Also mentioned are the conditions for the emergence of a social system in Soviet literature, the process of its formation, from its development and by whom it became. As a result of the formation of a socialist society on the Kyrgyz land, the emergence of a new society and a new civilization, the dialogue and conflict of the old and the new, the contradictions of the new era, the beginning of the cultural transformations of the Soviet government are analyzed. How Kyrgyz poets-writers fulfilled the «social order» and worked in this direction. On the example of Bayalynov's novel «Boordashtor», it is revealed through a comparative historical study. The process of growth and renewal of national literature, the emergence of professional literature with the onset of a new era, the beginning of the politicization of literature, the influence of the political situation, ideology on creativity, and other future changes in influence, etc., problems are analyzed.

Keywords: idea, internationalism, epoch, politics and literature, concept, themes, problems, social order, creativity.

Азыркы күндө артка кайрылып, кыргыз совет адабиятынын XX кылымдагы өнүгүш тарыхын карап келсек, улуттук адабиятыбыз бир топ кызыктуу да, танкалыштуу да маанайда өнүккөндүгү байкалат. Жаралганынан көп узабастан өлкөдөгү абалга жараша өнүгүү багытында кеткендиги ачык болот. Чыгармачылыктын мындай маанайда уланышы ал мезгилдин саясатына ылайык болгондугу, “Социалдык заказ” түшүнүгүнүн келип чыгышы жана көптөгөн жылдар бою көркөм адабиятты башкаруусуна байланыштуу болуптур. Мына ушул өңүттөн бул эмне деген түшүнүк, кыргыз адабиятына кандай таасир берген ж.б. кайрыла кетсек.

“Социалдык заказ” деген совет доорунда кенири тараган, көркөм чыгарманын жаралышы башкаруучу бийликтин жазуу, же оозеки көрсөтмөсүнүн натыйжасында, бийликтин идеологиясына ылайык жана анын кызыкчылыгы үчүн формулировкаларын чагылдырган түшүнүк” [1; с. 101-102.] – деп аныктама берилген “Социалдык заказ” деген түшүнүк «ЛЕФ» (Левый фронт искусств) аттуу адабий топ тарабынан 1922-жылы пайда болгон. Бул уюм тууралуу айта кетсек, аны В.В. Маяковский 1921-жылы Наркомпростон басмакана уюштуруу боюнча уруксаат сурайт, бирок журнал чыгарууну чечет, жыйынтыгында «ЛЕФ» аттуу журнал пайда болот. «ЛЕФтин» мүчөлөрү О. Брик, Н. Асеев, Б. Арватов, В. Шкловский, Б. Пастернак (1927-жылы чыгып кеткен), С. Третьяков ж.б. болушкан. Журнал (1923-жылдан 1925-жылга чейин чыгып, 1927-жылдан 1928-жылга чейин «Новый Леп» деген ат менен жарык көргөн). ЛЕФтин теориялык программасынын

негизин “социалдык заказ” (О. Брик, Б. Арватовдор тарабынан пайда болгон) түзгөн, бул программа боюнча көркөм ойлоп табуучулук менен «чыгармачылык индивидуалдуулукту» четке кагуу менен бирге “баары керектүү болушу керек, анын искусство да” деген идеалды ишке ашыруу жана большевиктердин «буржуазиялык искусствого» карата болгон терс мамилесин жактыруу менен акыйкаттуу мамлекет түзүүгө болгон ишеништи ишке ашыруу болгон. О. Брик «Против «творческой» личности» – деген лозунгду ойлоп тапкан жана ишке кийирген.

“Социалдык заказ” акын-жазуучу көркөм чыгарманын тематикасы менен проблематикасын көрсөтүп турган тапка кызмат кылышы керек деген идеяны ишке ашыргандыгынын натыйжасында адабияттын таптык мүнөзү алдыга чыгып, чыгармачылык процесс таанып-билүү маанисинен ажырап, чыгармачылык “буюм” жасап чыгарууга окшошуп, тап менен жазуучунун мамилеси “заказчы” менен “өндүрүүчүнүн” мамилеси катары чыгып, жазуучунун милдети коомдук тапшырманы аткарууга багытталып калган. Бул түшүнүктү чыгаруучулардын бири О. Брик: “Акын – сөздүн чебери, сөз жаратуучу, өз табына, өз социалдык тобуна кызмат кылуучу. Эмне жөнүндө жазыш керек керектөөчү айтып турат. Акындар теманы ойлоп таппай, чөйрөдөн алат” [2; 214-б.] – деп, айтса. В.В. Маяковский: «Биз ойлоп-табуучулар эмес, а социалдык заказды аткаруучу-чеберлербиз» [3; – с. 41] - деп айткан.

“Леф” журналы жаңы эстетиканы талкуулоонун борборуна айланып, “социалдык заказдын” теориялык жана чыгармачылык трибунасы болуу аркылуу көркөм чыгарманын пафосу социалисттик курулуштун милдеттерине кызмат кылуу болгон жана чыгармачылыкты бир жакка багыттаган. Бул Н. Бердяев айткандай: “Биздин доордо жазуучу, сүрөткер оор абалда калып”, сүрөтчү-жаратуучу ички үнүнө баш ийбестен талап кылуу менен сырттан берилген буйрукка баш ийген абал жаралган. Жыйынтыгында, искусство ишмерлерине коомдогу өзгөрүүлөрдү, көркөм адабият балдарды, жаштарды эл аралык абалды туура түшүнүүгө жана досту душмандан ажыратып билүүгө үйрөтүү талабы коюлган.

Мына ушундай максатта ишин баштаган “социалдык заказ” түшүнүгү реалдуулукка айланган, адабият тапшырманы алганга, а жазуучу аны аткарууга милдеттендирилген. Мисалы, балдар үчүн жазылган чыгармаларда оюнчуктар, жаныбарлар, кубаныч ж.б. аз чагылдырылып, негизги көңүл беш жылдык пландар, айыл чарбасындагы жаңылыктар, иштер жана башка боло баштаган. Тактап айтканда, көркөм чыгармачылык мамлекеттик башкарууга өткөн, адабиятты башкарууга жол ачылган, бул үчүн атайын уюм керек болгон, мындай уюм 1934-жылы түзүлгөн Жазуучулар Союзу болгон.

СССРдин Жазуучулар союзу адабиятты башкаруунун мамлекеттик-партиялык жетекчилиги болгон. Уюм түзүлгөндөн баштап, көркөм чыгармачылыкты

пропаганданын аппаратына айландырып, жазуучунун, адабий багыттардын тагдырын чечүүчү мамлекеттик командалык-бюрократтик системага акырындап айланган. Москвада башталган искусство чыгармаларын башкаруу жана мындан ары кандай өсүштө болоруна жол көрсөткөн токтоом, чечимдер бул жылдарда кыргыз жергесинде да абдан күчөгөн. Жогорудагы талап, көрсөтмөлөргө ылайык ар кандай токтоомдор кабыл алынып, кыргыз совет адабияты кандай өнүгүшү керек жана кандай чыгармалар жазылышы керек ж.б.у.с. көрсөтмөлөрдүн берилип турушун шарттаган.

Кыргыз Жазуучулар Союзу түзүлүшү жана анын жетекчиси болуп А. Токомбаевдин шайланышы, бир жыл өтпөй биринчи съездинин өтүшүнөн тартып, мазмуну боюнча социалисттик, формасы боюнча улуттук адабият түзүлүп, коюлган тапшырмаларды аткаруу активдүү башталган. Бул тууралуу: “Съезддин жыйынтыгы менен көркөм чыгарманын милдети такталып, акын-жазуучулар партиялык көрсөтмөлөрүнө ишенишип, ага жан-дили менен кызмат кылууга, тагыраак айтканда, “социалдык заказды” аткарууга киришкен мезгил жакындап калган. “Социалдык заказ” акын-жазуучулардан революциянын жеңишин, большевизмдин биротоло орношун, советтик бийликти, аны жараткан акылман жетекчилер, улуу көсөмдөр Ленин, Сталинди даңазалоону талап кылышкан. Аталган темалар бир чети “социалдык заказ” болсо, бир чети “социалдык зарылдык” болгон. Анткени, совет мамлекетинин идеологиясына жараша адабият саясатка негизделген эле” [4; 216-б.] – деп айтылгандай, «социалдык заказга» жараша темаларды чагылдыруу башталган. Бул мезгилде чыгармачылыгын баштаган кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик баары “социалдык заказ” боюнча чыгарма жаратууга киришишкен, анткени алар большевиктер партиясына, социализмге ишенишип, чыгармачылык деген мезгил эмнени талап кылса ошону аткаруу, тап күрөшүн сүрөттөө деп түшүнүшкөн. Ушул максатка ылайык чыгармаларын жаратышкан.

Улуттук адабиятыбыздын бийик чокусу болгон 60-жылдары адамдын жан дүйнөсүн, ички психологизмин андап туйган чыгармалар жаралып, стилдик жанрдык жактан жаңыча көз караштагы Чыңгыз Айтматов баштаган К. Каимов, А. Саспаев, К. Жусупов, М. Гапаров, М. Байжиев, К. Жусубалиев, А. Стамов жана башка прозаиктерибиз “алтымышынчылар” деп аталган адабий муундун өкүлдөрү катары адабиятты өнүктүрүүгө, башкысы жаңылоого аракеттенишип, психологизмге, лирикалуулукка умтулуп жаткан мезгилде “социалисттик реализм методуна” ылайык, метод койгон темаларды иштөө да уланып турган. Мисалы, кыргыз совет адабиятында активдүү иштеп келген белгилүү жазуучу Касымалы Баялинов баштагыдай эле социалисттик курулушка ишенип, совет коомунун көрсөткөн жолунан тайбай чыгармачылыгын уланткан. Дал ушул мезгилде “Боордоштор” (1962) аттуу үчилтик-романын жазат, роман-үчилтикте кыргыз эли башынан өткөргөн 20–30-жылдардагы “Интергельпонун” иш аракети, жаңы

социалисттик мамлекетти куруу максатында кыргыз эмгекчилери боордош элдердин эмгекчилери менен бирге кандай эмгектенишкендиктери сүрөттөлгөн. Тактап айтканда, “социалисттик реализм” методунун талабына ылайыкташкан – эл достугу темасын көтөрүп чыгып, совет мамлекетинин кандай өнүккөндүгүн чагылдырган чыгармасын жарыялаган.

“Боордоштор” романы үч китептен турат. Башкы каарман Рудольф Рудоушек аттуу чех адамы. Романдын каармандары бир топ жана ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү. Мисалы, Рудольф Рудоушек чех улутунун өкүлү болсо, Мамбет Сүйүмбаев – кыргыз. Магаза Масанчин – дунган, Касаткин, Черный – орус, Ташен Утепов – казак. Каармандардын мына ушундай түзүлүшүнөн улам достук темасы, интернационализм маселеси козголгонун байкайбыз. Дал ушундай каармандардан турган романын жазууда Советтер Союзунда жана коңшу социалисттик өлкөлөрдө жашаган көп улуттун турмушун, Октябрь революциясынын жеңишин, аны кыргыз сыяктуу элдерге орноткон жеңишин сүрөттөгөн.

Бул учурда «Улуттук жана интернационалдык» проблемасы Совет адабият таануу илиминде өтө курч коюлган маселе болгон, экинчиден, К. Баялинов Советтик гумандуулук позициясы жана формасы көп улуттуу, мазмуну социалисттик адабияттын талабын, адабиятка таптуулук жана партиялуулук принциптен мамиле жасоо ыкмасын ишке ашырган. Мына ушундай көрүнүштүн натыйжасында жазуучу “Боордоштор” романында ал мезгилдеги башкы принцип болгон достук, интернационалдык мамилени алдыга алып чыккан. Романдан кыргыз элинин 30-жылдардагы коомдук турмушу, саясий абалы, мамлекет катары кандай түзүлүшкө ээ болгондугун, реалдуу турмушу, жашоолору кандай болгондугун билүүгө болот: “Кыргызстан ошол кездерде Автономиялуу Кара кыргыз область аталып, өз алдынча өргөөсү тигилип, анын алгачкы уюштуруу бюросу Ташкентте боло турган. Смольниковдун кеңеши менен Рудольф Ташкентке бармакчы, макулдашмакчы, андан ары Пишпекке чейин барып, “Интергельпого” жер да кестирип алмакчы болуп Орто Азияга жөнөп калды” [5; 217-б.]. Жазуучу мына ушундайча реалдуу чындыкты чагылдыруу менен бирге коюлган талапка жараша сюжет курган.

Романдын аты эле көрсөтүп тургандай романдагы башкы тема, негизги проблема эл достугу. Бул маселеге байланыштуу автор Октябрь революциясынын эл аралык мүнөзү, Орто Азиядагы, айрыкча Казакстанда Совет бийлигин орнотуу үчүн болгон күрөш сыяктуу бир катар башка темаларга да орчундуу көңүл бөлгөн. Тактап айтканда, социалдык заказды аткарган. Тактап айтканда: “Муну кээ бир акындар чын дилден, ишенип кабыл алышса, кээ бирлери коомдук маанайдын татаалдыгынан жазып башташкан. Анткени, “социалдык заказ” маселеси социалисттик реализмдин бир талабы болгон, Маяковский, Луначарский баштагандар “социалдык заказ”

маселеси сүрөткерди өзүнүн табы менен байланыштырып, чыгармачылык илхамдын ачылышына жол берет жана жазуучуга коомчулуктун алдында турган милдетти түшүнүшүнө жардамдашат деген талабы менен адабиятка аралашкан” [6; 219-220-бб.] – деп көрсөтүлгөндөй, жазуучу өз эрки менен бул заказды кадимки милдет катары аткарган.

“Буга чейин достук жана интернационализм, революция темасын мынчалык чоң көлөмдөгү чыгармада чечүү аракети кыргыз адабиятында өтө сейрек болгон. Ошондуктан автордун мындай демилгеси зор кубаттоого арзыйт” [7] – деп романдын артыкчылыгы катары бааланган интернационализм темасы кеңири ачылып берилген. Автордун интернационализм темасын чагылдыруу максатын койгондугуна ылайык сюжетин курган, образдарын түзгөн, мисалы, башкы каарман Рудольфтун күрөшчүл болуп өнүгүшү, М. Сүйүмбаевдин адам катары, инсан катары калыптанышын көрсөткөн. Экөө тең кичинесинен жетим калып, окуп, билим албастан, кыйналып чоңоюшса да, бара-бара күрөшчүл, чечкиндүү болуп чоңоюшат да большевиктик идеяны бекем тутушуп, социалисттик мамлекетти курууга бүт күчүн үрөшөт.

Роман интернационалдык темада жазылгандыгы тууралуу китептин аннотациясында да жазылып коюлган. Каармандар: кыргыз Мамбет Сүйүмбаев, чех Рудольф Рудоушек, казак Токаш Бокин, дунган Магаза Масанчин, орус Виноградов, татар Валий Шахабудинов ж.б. экендиги баса белгиленген. Ошондой эле, М.В. Фрунзе, Куйбышев (түрккомиссиянын мүчөсү), Д. Фурманов (түркфронттун саясий башкармасынын начальниги) да катышат. Совет бийлигине каршы чыккан Мадамин-бек, Моюдин-бек, Колчак ж.б. тууралуу баяндалат. Окуя чех жергесиндеги турмушту, эмгекчилердин кедей-кембагалдарынын оор турмушун, Россиядагы Октябрь революциясынын жеңишин, Верный, Ташкенттеги турмуш, кыргыз жеринде совет бийлигинин орношун, аны чыңдоодо интернационалдык достук чоң жардам бергенин баяндайт, а достуктун түпкү мааниси – Социалисттик жаңы мамлекетти душмандардан коргоп калуу, келечегине кам көрүү болгон.

Романдын идеясы - социалисттик мамлекетти куруу үчүн болгон күрөштү көрсөтүү болгон. Мисалы, «III Интернационал батальонунун» (командири дунган Магаза Масанчин, жардамчысы Валий Шахабудинов) түзүлүшү, дунган полкунун түзүлүшү (башчысы М. Масанчин) жана Жети-Сууга өрөөндү басмачылардан, бай-манаптардан бошотуу үчүн жөнөгөндөрү, Верныйдан баштап душмандар менен согушуп, актардан казак-кыргыз жерлерин бошоткондору, Жаркенттеги чалгынчылык иштер, М.В. Фрунзенин Ташкентке келиши, Масанчин менен жолугушканы (экөө мурда тааныш болгон, Масанчин арабекч болуп жүргөндө Фрунзе окууга анын арабасы менен кеткенде таанышышкан), Ферганага, Анжиянга, Жалал-Абадка, Ошко келиши, аталган жерлердин актардан, басмачылардан бошотулушу, кыргыз

жергесиндеги “аялдар азаттыгы үчүн” күрөш, “Интергельпо” (өз ара жардамдашуу) деп аталган венгер, чех, словак, мадьяр улуттарынан турган уюм түзүлүшү, Ю. Фучик баш болуп, Россияга, Казакстанга, Кыргызстанга (Пишпекке) келиши, алардын клуб, үйлөрдү кургандары катары менен баяндала берет.

Романдын каармандары эки топко бөлүнгөн. Так айтканда, К. Баялинов каармандарын карама-каршы эки тарапка бөлүп сүрөттөгөн. Биринчи топко кедей-кембагалдардын өкүлдөрү, Верныйдан баштап кыргыз жерине революция орнотушкан: Рудольф Рудоушек, Мамбет Сүйүмбаев, Магаза Масанчин, Черный, Иосиф, Токаш Бокин, Ташен Утепов, П.А.Касаткин, Андрей Прокофьевич, Липатыч, Канай карыя, Амандык Канаев, Иликбай, Арстан, Ибрай, Иманбай, Айшакан, Айнагул, Райымкул, Амина, Павлов, Валий Шахабудинов ж.б.

Экинчи топко бай-манаптын өкүлдөрү, жаңы турмушту кабыл албаган каармандар кирген: Момунбек, Мырзакул, Райымкул, Ормотой бай, Түптүк кулак Чуракаев, Пржевальский үйөзүнүн чоңу Иванов, Убактылуу өкмөттүн башчысы Попелявский, мүчөлөрү Ходосов, Хромых, эсер Седов ж.б.

Автор эркиндик үчүн революция болордун алдын көрсөтүүнү максатында “тагдырлары ар башка, ар башка улуттагы адамдардын эңсегендери – эркиндик” деген ураанды койгон. Каармандары эркиндик үчүн күрөшүшөт, мисалы, Мамбет Сүйүмбаев сүргүндө жүргөндө ал жактан өзүнө окшогон каторжник Андрей Прокофьевич, Липатыч, Андрейлер менен таанышат. Түрмөдөн качып, бирок кармалып, Иркутскинин түрмөсүнө кайрадан отурат. Бирок, автор баса белгилегендей жүрөгү “өлбөстөн кайра чыйралат”. Сүрөттөөнүн мындай ыкмасы бир чети XX кылымдын башындагы тарыхый окуяларды, Октябрь революциясынын женишин, революцияны ишке ашыруудагы эр жүрөк адамдардын күрөштөрү менен бирге адамдын адам болуп, революционер болуп калыптанышын, ар башка улуттун өкүлдөрүнүн достук байланышын көрсөтүүнүн далалаты болгон.

Роман акыры чыгарманын пафосуна жараша көтөрүңкү көңүлдө: “Жашасын Совет өкмөтү!” – “Жашасын жолбашчыбыз Ленин!” – “Бүтсүн согуш!” – “Болсун тынчтык!” деген ураандар көчөлөргө, вокзалдын алды-артына илинген. ...Баарынын жүздөрүндө түгөнбөс шаттык, кубаныч бар. Ушунун баары да жакында, Орто Азия элинин жүрөгү болгон Ташкентте Убактылуу өкмөттүн кулап, анын ордуна Совет өкмөтү орногонун көрсөтөр эле” – деп, шаттанган элдин шаттуу маанайын көрсөтүү менен аяктайт.

Бул роман өз убагында жакшы бааланган, анткени совет бийлигин орнотуу жана чыңдоо үчүн сөзсүз түрдө пролетардын интернационалдык достугу, интернационалдык жардам керек болгон, ар кайсы улуттар бири-бирине жардамдашкан деген идея романдын жогору бааланышына алып келген. К. Баялинов ал мезгилдин чындыгынан

алыстабастан совет бийлиги талап кылган улуттардын достугун көрсөтүүнү максат кылган жана ишке ашыра алган. 60-жылдардын башында чыгармалардын жалпы интернационалдык пафосун күчөтө билүү милдети турган. Мына ушул милдетке ылайык башка улуттун өкүлдөрүнүн образдары да түзүлүүгө тийиш болгон. Мына ушул талап-милдеттен четтей алган эмес, өз доорунун милдетин романында толук ишке ашырган. Жыйынтыгында көп улуттуу совет элинин көп өкүлдөрүнүн турмушу чагылдырылган жана ар кыл улуттун өкүлдөрүнөн турган үчилтик-роман жаралган.

Адабияттар

1. Асакеева Д.Ж. Советтик идеология жана ХХ кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. – Б., 2015.
2. Баялинов К. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 2-т. – Ф.: Кыргызстан, 1970.
3. Брик О. Так называемый «формальный метод». «Леф», 1923. №1.
4. Гурьева Т.Н. Новый литературный словарь. – Ростов н/Д, Феникс, 2009, - 364 с.
5. Маяковский В.В., Брик О. Наша словесная работа, «Леф», 1923. №1.
6. Садыков А. Эл достугун баяндаган роман // Советтик Кыргызстан, 1963. 14-декабрь.
7. Бердяев Н.А. Литературное направление и социальный заказ // Путь. – 1931. – № 29.
8. Ульмасова З. Исторический роман как отражение реальности жизни. Вестник БГУ, № 2 (32) –Б., 2015, 127-132-бб.

УДК: 821.512.154
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.13

Бакешова А.
К. Карасаев атындагы БМУ

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ ДООРУ (АЛ МЕЗГИЛДЕГИ АЯЛДАРДЫН ОБРАЗЫН ТҮЗҮҮНҮН ТАРЫХЫЙ-СОЦИАЛДЫК, САЯСИЙ-НРАВАЛЫК ӨНҮТҮ)

Аннотация: Макалада Ч. Айтматовдун аңгемелери талдоого алынып, бул жанрда образ түзүү, айрыкча аялдардын образын түзүү кандай чыккандыгы анализденди. Улуу жазуучу чыгармачылык сапарын дал ушул аңгеме жанры менен баштагандыгы, алгачкы аңгемелеринде совет доору талап кылган көрсөтмө, милдеттерди аткарган, аткарбаганы, доордун чындыгы көркөм дүйнөдө кандай орун алгандыгы изилдөө менен бирге образ түзүү талабы ал мезгилде кандай болгондугун ачып берүү аракети көрүлдү. Каарман, образ түзүү ыкмасынын тарыхый-социалдык, саясий-нравалык өнүгүшүн Асиянын, Зейнептин, Саадаттын образдарын талдоо аркылуу ачып бергенге аракеттендик. Жазуучунун аңгемелери чыгармачылыктын жаңы башталышы болгондугуна карабастан, баяндоо ыкмасынан арылып, каарман, образ түзүүгө жетише алгандыгы, натурализмден реализмге кадам таштагандыгы аялдардын образын талдоо менен изилденди. Аңгемелерин талдоодо ийгилигин эле айта бербестен, кемчилиги да көрсөтүлүп, изилдөө сын маанайында жүрдү.

Түйүндүү сөздөр: адабий салт, анализ, көркөм мурас, синтез, сын, сюжет, образ.

Бакешова А.
БГУ им. К. Карасаев

ЭПОХА ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА (ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНОЕ, ПОЛИТИКО- НРАВСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ В ЭТОТ ПЕРИОД)

Аннотация: В статью были проанализированы рассказы Айтматова, а также проанализировано образотворчество в этом жанре, особенно образ женщины. О том, что великий писатель начал свой творческий путь именно с этого жанра рассказов, выполнил он или не выполнил в своих первых рассказах предписания и задачи, которые требовала советская эпоха, как реалии эпохи происходили в художественном мире, и была предпринята попытка выявить, каковы были требования к созданию образа в то время. Мы попытались раскрыть историко-социальное, политико-нравственное происхождение персонажа, способ создания образа путем анализа образов Азии, Зейнеп, Саадат. Несмотря на то, что рассказы автора были новым началом творчества, тот факт, что ему удалось избавиться от повествовательного метода и создать характер, образ, шаг от натурализма к реализму, был изучен путем анализа образа женщины. При анализе его рассказов указывались не только на успехи, но и на недостатки, а исследование проводилось в критическом настрое.

Ключевые слова: литературная традиция, анализ, художественное наследие, синтез, критика, сюжет, образ

Bakeshova A.
BSU named after K. Karasaev

CH. AITMATOV ERA (HISTORICAL-SOCIAL, POLITICAL-MORAL DEVELOPMENT OF THE IMAGE OF WOMEN DURING THAT PERIOD)

Abstract: This year, Aitmatova's stories were analyzed, as well as the imagery in this genre, especially the image of a woman. The fact that the great writer began his creative journey with this genre of stories, fulfilled ten or fulfilled in his first stories the instructions and tasks required by the Soviet era, how the real era took place in the artistic world, and an attempt was made to reveal what they were requirements to create an image at that time. We tried to reveal the historical-social, political-moral origin of the character, the method of image creation by analyzing the images of Asia, Zeynep, and Saadat. Despite the fact that the author's stories were a new beginning of creativity, the fact that he managed to get rid of the narrative method and create a character, an image, a step from naturalism to realism, was studied by analyzing the image of women. When analyzing his stories, not only his successes, but also his shortcomings were pointed out, and the research was carried out in a critical mood.

Keywords: literary tradition, analysis, artistic heritage, synthesis, criticism, plot, image.

Доорубуздуң залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматов чыгармачылыкка киришкен XX кылымдын 50-жылдардын экинчи жарымынан тарта 60-жылдар кыргыз адабиятынын репрессиянын, согуштун азабынан кыйналып, зор жоготууларды башынан өткөрүп, анан жаралуунун жаңы баскычына кадам шилтеген учур эле. Өлкөдө мына ушундай кыйын учур болуп жаткандыгына карабастан маданият, адабият алдыга кетүүгө кадам шилтеп, чыгармачылыктын жаңы кадамы башталган. Искусство чыгармалары жаңыланууга умтулган өзгөчө учур болгон. Бүткүл союзда болуп жаткан бул күрдөөлдүү учурдан кыргыз адабияты да артта калбастан, чыгармачылыктын бийиктигин камтуу аракети жакшы башталган. «60–70-жылдары кыргыз адабиятынын өнүгүшү кандайдыр бир жаңы сапаттык баскычка көтөрүлүп, айрыкча проза жанры кулач жайып, ар кыл темадагы, ар кыл жагдайды чагылдырган аңгеме, повесть, романдар жарала баштады. Адабият майданында мурунтан активдүү иштеп келе жаткан жазуучулардан тартып, жаңыдан аралаша баштаган жаш талапкерлердин эмгектери саны жагынан да, сапаты жагынан да өскөндүгү таасын байкалат» [1.55-б.] – деп айтылгандай, улуттук адабияттын дал ушул мезгили – жаңы күчтөрдүн активдүү аралашышына, жаңы күчтөрдүн жаңы башталмаларды баштоого таштаган кадамдары менен коштолгон.

Так ушул мезгилде чыгармачылыкка киришкен Чыңгыз Айтматов адегенде котормо жанрынан киришип, бирок ал которгон чыгарма мурда которулуп калгандыгына байланыштуу, аңгеме жазууну баштап, 1952-жылы «Газетчи Дзюйю» жана «Ашым» аттуу аңгемелери жарык көрөт. Бул аңгемелер чындыгында чыгармачылыкка жаңы киришкен

жаш жазуучунун аңгеме жанрындагы калем сыноосу гана болгон, жалпы совет мамлекети башынан өткөрүп жаткан романтикалуу, оптимисттик көз-караштагы социализм менен капитализмдин айырмачылыгын бөлүп көрсөтүүгө гана умтулган, капиталисттик дүйнөнүн терс жагын ачып берүү аракетиндеги гана жөн салды аңгемелердин бири болгон.

Чыгармачылык башталуу «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» деген үч аңгеме менен болгон, «Ак жаан» менен «Түнкү сугат» аңгемелерин 1954-жылы жарыяласа, «Асма көпүрө» аңгемеси 1955-жылы жарык көргөн. Аталган чыгармалар жаш жазуучунун чыгармачылыкка жаңы киришкен үйрөнчүк аңгемелери болгондугуна карабастан кыргыз адабий-көркөм процессинде өзгөчө сөз болууга арзыган. Аңгемелердин сюжети, баяндаган окуясынын ыраттуулугу жана образдары ал мезгилдеги аңгемелерден бир кыйла айырмаланып турган. «Ч. Айтматов дайым жаңы табылгага ээ, өзгөчө, мыкты чыгармаларды жазат» деген түшүнүк дал ушул аңгемелерине карата башталган десек да болот.

Аталган аңгемелеринде адабият таануу илиминин негизги талаптары болгон деталь, подтекст, сюжет куруу, образ түзүү сыяктуу проблемаларын ыңгайлуулукта түзө алып, жеке өзүнө тиешелүү стилде жазган. Көркөм чыгарманын негизги элементтерин түзгөн сюжет куруусу, көркөм образдын ачылышы талапка жараша чыккан. Аңгемелердеги көзгө адегенде эле урунган нерсе, образдардын жаралышы болгон, анын ичинде аялдардын образын түзүүнү да дал ушул аңгемелеринен баштаган: Зейнеп апа, Саадат, Канымгүл, Асиялардын образдары ошол мезгилде түзүлгөн образдардан көп деле айырмаланган эмес. Айтматов ал мезгилдин көз карашын, реалдуу турмуштун өзүн көркөм чындыкка айландырып, аны образ аркылуу чагылдырып берүүгө аракеттенген.

Образ жаратып жаткан сүрөткер, чыгармачыл инсан кандайдыр бир адабий салтка, кандайдыр бир сүрөткерге, адабий-көркөм мурастарга таянат, ориентир жасайт. Эч нерсеге таянбастан чыгармачылыгын башкаларга окшобостон, же болбосо кандайдыр бир адабий салтка таянбастан туруп, шак эле башкача жазып, шыр улантып кете албайт. Бул табигый да, мыйзам-ченемдүү да көрүнүштү эч бир бир сүрөткер аттап өтүп кете алган эмес. Жаралуу тарыхы анча узак эмес, кыска гана убакытта жаралган кыргыз совет адабиятынан өсүп чыккан Ч. Айтматов да мезгил, коом, бийлик талап кылган нерселерден шак эле кол үзүп чыгып кете алган эмес, бул анын образ түзүү чеберчилигине да байланыштуу. Чыгармачылыгынын дал ушул мезгили жазуучунун чыгармачылык сапарынын романтикалуу-патетикалуу мезгили деп айтсак жаңылышпайбыз. Маселен, жазуучулук өнөрүндөгү чыгармачылык сапарын баштаган алгачкы аңгемелери «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрөдө» ошол мезгилдеги турмушту, кыргыздардын, айрыкча кыргыз кыз-келиндеринин жаңы турмушту өздөштүрө баштагандары тууралуу баян мазмунду түзгөн. Маселен, «Ак жаан» аңгемесинде Саадат деген трактор айдаган

кыздын комсомол бригадада иштеп, трактор, машина айдап, айдалбай жаткан жерлерди айдап, элиме жардам берсем деген тилегине энеси Зейнептин көп түшүнө бербегендигин, акыры ал кызынын кыялын колдогонун сүрөттөйт. Аңгемени окуп, Саадаттын ою менен таанышканда кыргыз эли башынан өткөргөн 30–40-жылдар эске түшөт. Ал мезгилде кыргыз кыздары жаңы турмушту өздөштүрө баштагандыгы, тракторист, комбайнер сыяктуу кесиптерге ээ болуп, Саадат сыяктуу келечек кыялын элине кызмат кылуу менен байланыштырышкан. Саадаттын: «...Бригададагы кишилердин алыскы шаарлардан келгенин, алар машиналарды беш колундай билгенин, кээ бирлери ошол машиналарды заводдо өз колдору менен жасаганын айтып берчү. Алар Саадаттай эле жаштар экен. «Мен да ошолордой болсом, ээ!» - деп Саадаттын көзү жайнай түштү. Анан дагы толуп жаткан немелер жөнүндө, комсомолдук жыйналыш жөнүндө, запчастар жөнүндө калп эле ооруп калып стен-газетага тартылган тракторист жөнүндө жана башкаларды айтып берчү. Анын баарын угуп отурган Зейнеп апа, бирин түшүнсө, бирин чала түшүнөт» [2. 319-б.]. Цитатадан байкалып тургандай, жаңы турмушту түшүнүп, ага баш-оту менен киришип жаткан жаш адам менен аларды анчалык баамдай албай турган орто курактагы адамдын мүнөзүн түшүнөбүз.

Саадат эрте жаздын бир күндөрүндө үйгө аптыгып, күйүгүп чуркап келип, энесине комсомолдук бригада келгенин, алар машина, трактор, соко, сеялкаларды алып өтүшкөнүн көргөнүн сүйүнчөлөсө, энеси таңкалып, «мынча эмне бүлүндү, келсе келиптир, анын эмнеси бар» - деп гана кабыл алат. Автор бул аңгемесинде Зейнеп апа менен Саадаттын образын мына ушундайча түзгөн. Аңгеменин окуясы да, каармандары да ошол мезгилдин чындыгын көрсөтүп берүүдө, образдар да ушуга байланыштуу түзүлгөн. Саадат сыяктуу жаңы кесипти өздөштүрөм деген кыздар тууралуу баяндаган чыгармалар кыргыз адабиятында көптөп эле түзүлгөн. Айтматов да бул көрүнүштөн четте калган эмес, кыргыз кызынын образын дал ушул кубулушка ылайыктап, жараткан. Тактап айтканда, жалпы СССР адабиятында өнүгүп жаткан сюжет куруу, образ түзүү ыкмаларынан четтеген эмес. Кайсы аңгемесин албайлы карапайым адамдардын көр-тирлик турмушу, үй-бүлө, сүйүү маселелери, Мекенине кылган кызматы, жаш адамдардын турмуш чындыгына кездешүүсү сыяктуу окуялар түзгөн. Сюжетине жараша образдар ошого ылайыкталып, түзүлгөн.

Дал ушундай эле көрүнүш бул аңгемесине удаа жаралган: «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» аңгемелеринен да байкалат. Биринде сугатчынын аялы Канымгүлдүн турмушу, күйөөсү Каратай экөөнүн мамилеси, күйөөсүнүн кызганычы, досу Сабырбектен аялын кызганып, мушташканы, суунун тартыштыгы, суу чыгарууга жасалган аракет, арык казуу, сууну чыгаруу сыяктуу окуялар сүрөттөлгөн. Окуянын башынан аягына чейин Канымгүл аралашып жүрөт, аны сүрөттөө менен автор үй-бүлөсү үчүн бардык аракетин кылган карапайым аялдын образын жараткан. Канымгүл оокатын кылып, баласын багып,

күйөөсүн дайым колдоп келген жөнөкөй аял. Ал башка аялдардан эч айырмаланбаган карапайым аял, кандай болсо да күйөөсүн колдоп, түшүнүп, үйдүн тиричилигин мойнуна көтөрүп жүрөт. Турмуш-тиричилиги ушундай сүрөттөлгөн аялдын образы да ушуга ылайык чыккан. Сүрөттөөсүнүн, образдык курулушунун дал ушундай чыгышы жазуучунун кыргыз элинин турмушун, жашоо образын, эмгектенүү процессин дүйнө элине таанытуусуна жол ачкан. Эң башкысы ал мезгилдеги абдан актуалдуу болгон – эмгекчилердин образын түзгөн. Ал мезгилдин чындыгын чагылдырып жатканын сынчы Н. Потапов мындайча айткан: «Чингиз Айтматов создал яркую галерею образов простых тружеников, показал их в повседневной работе, в жизни, в семье, во всем разнообразии их судеб. Он донес до нас из далеких киргизских долин печали и радости Джамили, Алтынай, Асели, Кадичи, Данияра, Дюйшена и многих других» [3.10]. Советтик сынчы белгилеп көрсөткөндөй, жазуучу повесть жанрына киришкенге чейин эле, аңгемелеринде кыргыз эмгекчилеринин эмгектенүү процесси, жаңы турмушту өздөштүрүү, жаш муундун көз карашынан советтик жашоо образга ыңгайлашып өнүгүп жаткандыгы жана эң башкысы жаш адамдардын адам болуп калыптануу процесси, коомдук өнүгүүгө жараша болгондугун, жаш адамдар келечек максатын коомдун өнүгүүсүнөн, жаңы турмуштун алдыга жылышынан бөлүп карашпагандыгын ачып көрсөткөн. Муну менен ал мезгилдин чындыгын ачып берген, мисалы, жаштар келечек максаттарын, кыял-тилектерин коллективдүү турмушка байланыштырып гана карашкан. Тактап айтканда, ал мезгилдин чындыгы болгон индивидуалдуу турмушту четке сүрүп, өз мыйзамын орнотуп жаткан коллективдүү турмуш деген түшүнүк-кубулуштун кыргыз жерине да кандай орногондугу көрсөтүлгөн. Ч. Айтматов да жашоо-турмушка табигый түрдө орноп жаткандай көрүнгөн бул талап-эрежеден четтебестен көркөм дүйнөсүндө чындыктын бул категориясын көрсөтүп берген. Доордун чындыгын аңдап-туюп, сюжеттик курулушун, образдык системаларын ошого жараша курган. Маселен, «Ак жаан» деген аңгемесинде заводдо иштеген жумушчу Нурбек аттуу жигит жаңы уюшулган совхозго механик болуп келет, жазгы өнөктүктү тез эле бүтүрө коеюн деген дем менен жантайма жерди түн ичинде айдаймын деп, бирок тракторду кулатып алып, ал жерден качат. Аны гидро чарбадагы адамдар сактап калгандан кийин, ал жерде иштеп жүргөн Асия аттуу кыздын келечек максатын билип, иштеген ишин көргөн соң Асияга өзүнүн тең эместигин: « - Асия менен өзүңдү кантип теңейсиң! Ал ушул жапайы тоолордо эч кандай кыйынчылыктан баш тартпай, элдик иш үчүн күрөшүп жатат. А сенчи, сен кимсиң... Асия сага окшоп кайратсыз эмес. Асылбай айтып отурбайбы: кышында ашуунун баары бекип калып үркөрдөй болгон беш-алты киши жападан жалгыз ээн калганда да, Асия өз ишин токтоткон жок. Төргө барып келгенчн ал бороондо калып, буту-колун үшүккө алдырган. Ошондо да аны Асылбайлар радио-аппаратурага көтөрүп жеткиргенде, ал

ийкемге келбеген колу менен ыйлап жатып рацияны басып, элден мурун гидрологиялык станцияга сводка берип, ана кийин өзүнүн абалы жөнүндө сводка берген» [4.377-б.] – деп, Нурбек Асия элдин, коомдун, мамлекеттин ишин баарынан жогору койгон, ал үчүн талыкпаган адам экендигин, өзү ага татыктуу эмесмин деп, акыры совхозуна, кетирген кемчиликтерин оңдоп, иштөө үчүн кайра кетет. Ал кеткенде Асия сүйгөнүнүн кетип баратканына ичи ачышса да эң бир чоң тилегине жеткендей катуу кубанат.

Автор каарманын образын дал ушундай романтикалуу-патетикалык маанайда түзгөн. Асия бардык жагынан үлгүлүү кыз, ишин, милдетин баарынан жогору коет, ката кетирип алган Нурбектин катасын оңдойм деген максатынын, үмүтүнүн кайрадан жанышына жардамдашат, Герцендин китебин окуп, көп нерселерди үйрөнөт, бекеринен аны Нурбек идеал тутпайт. Анын образы ушундай идеалдуу түзүлгөн.

Асия, Саадаттардын образдары чындыгында ошол мезгилдеги образ түзүү ыкмасынан алыстабагандыгын көрсөтүп турат. Бул биринчиден, чыгармачылыкка жаңыдан киришип жаткан жаш калемгердин романтикалык-эйфориялык абалында сюжет, образ түзгөндүгүн көрсөтсө, экинчиден, ал адегенде доор талап кылган милдеттерден четтебестен чыгарма жазгандыгы байкалып турат. Буга тарыхый-социалдык абал да таасирин тийгизген. Согуштан кийинки каржалган мезгил, жоготуу азабынан, трагедиядан арыла элек оор учур, кыйынчылык искусство чыгармалары аркылуу адамдарды оптимизмге чакыруу, көңүлүн көтөрүү маселелери да турган. Дал ушул кубулуш Айтматовдун чыгармачылыгын башталыш этабында, айрыкча аңгемелеринде жакшы аткарылган. Согуштан кийинки мезгилдеги кыргыз прозасынын өнүгүшү тууралуу окуу китебинде жазуучунун аңгемелери тууралуу мындай деп айтылган: «Анын каармандары – күрөшчү каармандар, алардын мүнөзүндө кемчиликтер да жок эмес. Жазуучу өз каармандарын кыйын, оор шарттарга коюп сынайт, ошол учурларда аларда байкалган чабал жактар, бөксө жерлер таамай ашкереленет, бирок бул үчүн окурмандар ал адамдарды жек көрбөйт, кайра жан тартып, сүймөнчүлүгү артат, анткени мүнөзүндө айрым терс көрүнүштөр болгону менен алар тегинде жакшы кишилер. Мына ошентип, турмуштун жансыз сөлөкөтүн эмес, каардуу чындыгын жазуу практикасы адабиятыбызга Айтматовдун 50-жылдардын экинчи жарымындагы чыгармалары менен күр-шар этип кеңири кире баштаган десек жаңылышпайбыз» [5.443-б.]

Жазуучунун чыгармачылыкка жаңы киришкен мезгилде дал ошол мезгилдин деми менен чыгарма жазганы, каармандарын да ошондой түзгөндүгү, ошол учурдун талабына ылайык чыгарма жараткандыгы ачык көрүнүп турат. Саадат, Асия, Канымгүлдөрдүн образдары аркылуу ал мезгилдин чындыгы чагылдырылган, маселен, Саадаттын мүнөзү, иш-аракети жаңы турмушту кубаныч менен кабыл алып, жаңы кесипти өздөштүрүүгө аракеттенген жаш кыздын мүнөзүн ачып берүүгө багытталган. Мейли

Саадаттын образы, мейли Асиянын образы аркылуу советтик турмуштун алгылыктуу жактарын көрсөтүүгө умтулгандыгын көрсөтүп турат. Үч аңгеменин тең идеясын, сюжетин эмгек темасы ээлеген, Саадат, Асия, Нурбек деген каармандардын алдыга койгон максаттары эмгекке умтулуу, мисалы, Саадат механик кесибин өздөштүрүүгө, айдалбаган айдоо жерлерди айдап, колхозуна жардам берүү болсо, Нурбек айдоо жерлерди багындыруу, ишти баарынан эрте бүтүрүү максаты үчүн тобокелчиликке да барат. Бардык максаттарда эмгек маселеси алдыңкы планга чыгып жатат, бирок, эмгектин өзүн кең-кесири сүрөттөп берүү орун алган эмес, окурман кимдин кандай эмгектенип жаткандыгы тууралуу кенен сүрөттөмөнү таппайт. Нурбек кандай татаалдык болсо да жеңгиси келет, бул максаты үчүн талыкпастан күрөшөт, адегенде жантайма жерди багындыруу үчүн күрөшсө, андан кийин асма көпүрөнү оңдоо үчүн күрөшөт, акырында Асиянын сүйүүсүнө жетишүү үчүн, анын сүйүүсүнө татыктуу болуш үчүн күрөшөт. Асия жогоруда айтып кеткенибиздей, илимий иш жазып жаткан, илимий иш үчүн бардык кыйынчылыкты көтөрө алган, жан дүйнөсү таза, келечекке болгон ишеними бекем кыз. Нурбек бекеринен Асия менден акылдуу, менден күчтүү деп, андан тартынат. Асия Нурбекти өзүнүн жакшы жүрүш-турушу менен тарбиялайт, ал асма көпүрөнү бузган бойдон таштап кете албайт, ал үчүн бул сыноо, асма көпүрө Нурбектин адамдык сапатынын да кандайлыгын ачып көрсөтөт. Асма көпүрө Асиянын илимий ишин жүргүзүү үчүн өтө керек, анан кантип бузук бойдон таштап кетет, кантип кыянатчылыкка барат? Акыры ал көпүрөнү оңдоп, анан кетет. Айтматов жаш адамдын мүнөзүн ушундайча түзгөн. К. Асаналиев айткандай: автор идеялык проблеманы образдын ички мүнөзүн ачуу аркылуу көрсөтүүгө умтулган.

Айтматовдун аңгеме жанрындагы изденүүсү мына ушундай болгон жана аялдардын образынын галареясы дал ушул аңгемелеринде башталып, кыргыз аңгемелеринде Саадат, Асия деген каармандар пайда болгон. Образ түзүүдөгү чеберчилик да бир топ ийгиликтерди багындырган, жаш адамдын мүнөзүн түзүү да ийгиликтүү башталган. Тактап айтканда, аталган аңгемелер жазуучунун эле ийгилиги болбостон, кыргыз аңгеме жанрынынын да ийгилиги болгон. Мына ушундай өзгөчөлүгү үчүн кыргыз аңгемелеринин бул жылдардагы өнүгүшү боюнча «Кыргыз аңгемелеринин айрым маселелери» деген темада Кыргызстан Жазуучулар Союзунун IV Пленумунда доклад окуган белгилүү сынчы К. Асаналиев: «Чыңгыз Айтматовдун аңгемелери сюжет куруу боюнча, образдарды шөкөттөө боюнча кыргыз жазуучуларынын ичинен айрыкча айырмаланып турат» [6.200-б.] – деп белгилеп, ошол учурда жарык көргөн башка аңгемелерден айырмаланып турат, аңгемелердин ийгилиги сюжет куруусун мыктылыгында, каармандын ички мүнөзүн чебер көрсөтө алгандыгында деп белгилеген. Каармандарга келгенде «Асма көпүрөдөгү» Нурбектин образынын оригиналдуу түзүлгөндүгүн белгилеп көрсөткөн. Албетте, бул аңгеменин

сюжет куруусу, каармандын мүнөзүн ачуусу мыкты чыккан. Бирок, биз сөз кылып жаткан аялдардын образын түзүү аракети мындан кийинки чыгармаларындагыдай жогорку деңгээлде мыкты чыккан эмес. Аял каармандарды сүрөттөөсүнүн башталышы болгону менен образ түзүүдө башка чыгармаларындай бийиктикти багындыра албаптыр. Айтарлык кемчилик байкалбайт, бирок ошол мезгилдин көз карашы, чыгарма жазуудагы идея, максат, тема өз мезгилинен айырмаланбагандыгы байкалып турат. Тактап айтканда, романтикалуу-патетикалык мезгили жана «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелери жаш жазуучунун алгачкы чыгармалары, алгачкы калем сыноосу болгондугуна карабастан чыгармачылык сапардын байсалдуу башталышы, сюжет куруу проблемасынын оригиналдуу чыгышынын, жеке стилинин калыптанышынын, күчтүү мүнөздөрдү түзүүнүн башталышы болгон.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери. /Китепте. Доор менен бирге. – Ф.: Кыргызстан, 1981.
2. Асакеева Д.Ж. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында сюжет куруу проблемасы. – Б., 2008.
3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2 т-к. 1-т. – Ф.: Илим, 1987. Чыңгыз Айтматов. 3 т-к. – Ф.: Кыргызстан, 1983.
4. Потапов Н. Свет человечности. Айтматов Ч. Собр. соч. В 3 т. Т. 1. –М., 1982.
5. Токулова И.Ч. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы балдарды эмгекке тарбиялоонун маселелери. – БМУ жарчысы, №2 (36) –Б., 2016, 67-б.

УДК: 8.1751.80:811.1/.9

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.14

Бактыбек к. Канышай
КНУ имени Жусупа Баласагына**СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ РЕАЛИЙ НА ТУРЕЦКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Ч. АЙТМАТОВА “МАТЕРИНСКОЕ ПОЛЕ”)**

Аннотация: Статья посвящена одной из основных проблем переводоведения переводу культурных реалий. В статье рассматриваются проблемы перевода звукоподражательных реалий кыргызского языка на турецкий и русский языки. Исследование проводится на материале произведения Ч. Айтматова “Материнское поле”. В работе проводится перевод, а также анализ перевода звукоподражательных реалий авторов турецкого и русского варианта перевода. Целью исследования является определение методов перевода кыргызских звукоподражательных реалий на русский и на турецкий язык, сопоставление методов перевода и выявление сходств и различий методов перевода. Научная новизна данного исследования заключается в определении способов перевода кыргызских звукоподражательных реалий с языком-посредником и без него на родственный язык.

Ключевые слова: культурные реалии; реалии; звукоподражательные реалии; перевод.

Бактыбек к. Канышай
Жусуп Баласагын атындагы КУУ**МАДАНИЯТТЫ ЧАГЫЛДЫРГАН ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ТҮРК ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНЕ КОТОРМО ЫКМАЛАРЫ. (Ч. АЙТМАТОВДУН “САМАНЧЫНЫН ЖОЛУ” ЧЫГАРМАСЫНЫН НЕГИЗИНДЕ)**

Кыскача мазмуну: Макалa, котормо таануунун негизги көйгөйлөрүнүн бири – маданиятты чагылдырган сөздөрдүн которуусуна арналган. Макалада кыргыз тилинин тууранды сөздөрдүн түрк жана орус тилдерине которуу маселелери каралып, изилдөө Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» чыгармасынын материалы боюнча жүргүзүлгөн. Изилдөөдө чыгарманын түрк жана орус тилдериндеги котормосу жана тууранды сөздөрдүн которулушу анализделген. Изилдөөнүн максаты – кыргыз тууранды сөздөрүнүн орус жана түрк тилдерине которуу ыкмаларын аныктоо, котормо ыкмаларын салыштыруу жана котормо ыкмаларындагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо.

Түйүндүү сөздөр: маданиятты чагылдырган сөздөр, тууранды сөздөр, котормо.

Baktybek kyzy Kanyshay
Kyrgyz National University named after Zhusup Balasagyn**METHODS OF TRANSLATION OF ONOMATOPOEIC REALITIES INTO TURKISH AND RUSSIAN LANGUAGES (ON THE MATERIAL OF CH. AITMATOV’S WORKS “MOTHER’S EARTH”)**

Abstract: The article is devoted to one of the main problems of translation studies -

the translation of cultural realities. The article deals with the problems of translating the onomatopoeic realities of the Kyrgyz language into Turkish and Russian. The research is carried out on the material of the work of Ch. Aitmatov "Mother's Earth". The work provides a translation, as well as an analysis of the translation of the onomatopoeic realities of the authors of the Turkish and Russian versions of the translation. The aim of the study is to determine the methods for translating Kyrgyz onomatopoeic realities into Russian and Turkish, to compare translation methods and to identify similarities and differences in translation methods. The scientific novelty of this study lies in determining the ways of translating Kyrgyz onomatopoeic realities with and without an intermediary language into a related language.

Keywords: translation, cultural realities, onomatopoeic realities.

Важное место в переводоведении занимает перевод культурных реалий. Наука расценивает реалии как труднопереводимые и непереводаемые слова. Перевод культурных реалий на какой-либо определенный язык, предполагает знание культуры этого народа на хорошем уровне, а также профессиональные умения переводчика в подборе подходящих слов.

«Реалии - это такие культурные элементы, слова или словосочетания, которые описывают объекты, характерные для жизни (быта, культуры, итд.) одной страны которые чуждые другой, являясь носителями национального и исторического колорита, они, как правило, не имеют точных аналогов (эквивалентов) в тех или иных языках, исходя из этого, не поддаются переводу на общем основании, требуя особого подхода от переводчика» [5, с. 28].

О реалиях, о словах, которые отражают культуру народа заговорили в начале 50-х годов. Большинство авторов, которые занимались изучением реалий, дают лишь приблизительные ответы, отмечая лишь некоторые отличия. Так, например, ученый Л.Н. Соболев реалиями называет бытовые и специфически национальные слова, выражения и обороты, которые не имеют схожести и эквиваленты в других языках и культурах. [6, с. 281]

Культурные реалии до сих пор остаются не до конца изученными, несмотря на труды разных ученых в этом направлении. Данная проблема до сих пор остается актуальной, невзирая на тезисы ученых на эту тему.

Стоит отметить, что существуют множество видов классификаций реалий от разных ученых и исследователей. Виноградов разделил слова реалии на 6 групп: 1) бытовые реалии; 2) этнографические и мифологические реалии; 3) реалии мира и природы; 4) реалии государственно административного устройства и общественной жизни (актуальные и исторические); 5) ономастические реалии; 6) ассоциативные реалии. Каждая данная категория разбивается на более мелкую. [3, с. 84]

Мы считаем, что звукоподражательные слова являются уникальными реалиями, и должны занимать место в ряду классификаций реалий. Так как у всех народов, культур,

существуют свои звукоподражательные слова, свойственные только этому народу. Так, один и тот же звук на слух, может восприниматься по-разному в разных культурах, а иногда и вовсе отсутствовать в том или ином языке. Поэтому, эти реалии очень сложно поддаются переводу.

Хамза Зулфикар в своей работе «Звукоотражающие слова на турецком языке» упомянул, что все живые и неживые существа в природе являются источником каких либо косвенных или прямых движений и шумов. Человек, который постоянно наблюдает и является членом природы перед лицом этой подвижности и жизненности природы, и который имеет способность говорить, пытался на протяжении всей истории назвать эту жизненность и активность в природе с помощью своего чувства вкуса, обоняния, слуха, зрения и осязания. Эти слова всегда привлекали внимание людей гармоничными и специфическими звуками, которые они содержат. Он также обратил внимание на происхождение и особенности звукоподражательных реалий [8, с. 1].

Зулфикар утверждает, что между разными языками могут иметься схожие звукоподражательные слова, но конечно нельзя сказать что это касается всех подобных слов. Например, «звук, когда летают насекомые» похож на viz в ТТ, buzzer на английском, vuz (وز) на персидском [8, с.19]. Опять же, среди слов, отражающих звуки животных, звук собаки встречается как hav hav в турецком языке, wau wau в немецком, Bow Bow в английском, ov ov во французском, gav gav в русском и prey hunt (واوا) на персидском языке [8, с. 20].

Байток также обратил внимание на эти реалии, которые он назвал «звукоподражающими словами» в своей магистерской диссертации «Проблемы перевода с кыргызского на турецкий», и отметил, что они создают проблему при переводе. Звукоподражательные слова сами по себе являются большой проблемой для переводчика, так как кыргызский и турецкий языки очень богаты таким словами. [7, с. 89].

Например, şâñkılşap küldü означает «он смеялся, чтобы все могли слышать», şîñkılşap küldü означает «он смеялся тихим голосом»... Некоторые из них имеют эквиваленты, но большинство из них не имеют эквивалентов в турецком. Иногда они похожи по форме, но различны по смыслу [7, с. 89]. Исследователь классифицировал междометия, используемые в кыргызском и турецком языках в следующих частях своего исследования, как не имеющие эквивалента, имеющие эквиваленты или имеющие частичный эквивалент междометия. Отсюда можно сделать вывод, что даже слова междометия, употребляемые между диалектами, различаются, и не всегда легко перевести их из одного диалекта в другой. [7, с. 89].

Культурные реалии являются одной из значимых черт различных наций, которые являются показателями колорита и индивидуальности той или иной культуры. Для того чтобы понять и уметь передать отражающие колорит народа слова, надо знать

культурные свойства переводимого языка, то есть реалий. По причине того, что, реалии не имеют аналога в других языках, к переводу таких слов, следует относиться с особой ответственностью во избежание возможных проблем.

К методам перевода культурных реалий можно отнести следующие способы: транслитерация, транскрипция, калька, полукалька, освоение, семантический неологизм, уподобляющий перевод, контекстуальный перевод, гипонимический перевод, замена реалии исходного языка на реалию языка перевода, передача чужой для исходного языка и языка перевода реалии. [3, с.3]

Например, в произведении Ч. Айтматова “Материнское поле” встречается реалия **Шарт-шарт**. Данная звукоподражательная реалия передает звук издаваемый серпом при жатве травы. В оригинальном произведении на кыргызском, эта реалия встречается в нижеприведенном предложении: «Жанаша жерден **шарт-шарт** орок тартып жүрсө, адамдын жүрөгү кубанат - ар кандай ишти сулуу иштеген азаматтар болот эмеспи.» [1, с. 121] По причине того, что автором русского варианта перевода предложение не было переведено, мы привели наш вариант перевода, в котором использовали функциональный аналог «шелестящий» : Трудясь вместе и издавая **шелестящие** звуки серпом, человек ощущает себя счастливым как никогда, и любая работа у таких молодцов получается на ура. Автор турецкого варианта перевода также предпочел опустить реалию, поэтому в нашем варианте перевода этого предложения мы использовали функциональный аналог «hışır hışır»: Yan yana **hışır hışır** orak biçerken, insanın yüreği sevinçle çarpan, herhangi bir işi seve seve yapan yiğitler vardır.

Звукоподражательная реалия **Желп Желп** на кыргызском языке олицетворяет звук теплого ветерка, который бьет в лицо при ходьбе или езде при очень жаркой погоде. Реалия встречается в оригинальном произведении на кыргызском языке в нижеуказанном предложении: “Желп желп этип мээлүүн керимсел жүргөндө, шимүүрдүн асел жыты, шыраалжын менен эрмендин кермек жытына аралашып, аңызга жайылып, буудай арасы шуудурап, кылканына илинген ай жарыгы алтын көлдөй кубулуп чайкалып жатты.” [1, с. 122]

Данная реалия была опущена авторами русского и турецкого варианта перевода, поэтому был предложен следующий вариант перевода на русском языке: Когда **веет** легкий теплый ветерок, в воздухе воедино сливаются запахи полыни и растения, простираясь вдоль стерней, шуршат пшеницы и на которых проливается лунный свет. При переводе данного предложения и реалии был использован уподобляющий вид перевода реалий. На турецкий язык предложение и реалия были переведены следующим образом: **Ilgit ilgit** serince sam yeli eserken öz suyu tatlı “şimüür” bitkisinin bal kokusu, pelin bitkisinin acımsı

kokusuna karışıp, buğdaylar arasında hışırdayıp, buğday kılçığına takılan ay ışığı altın göl gibi değişip çalkalandı. Здесь, звукоподражательная реалия была переведена с использованием функционального аналога “İlgit ilgit”, так же олицетворяющий звук теплого ветра.

Следующая звукоподражательная реалия **леп леп**, которая также встречается в оригинальном произведении означает звуки дождя на кыргызском. Данная реалия встречается в следующем предложении: «Ошол алыстыктан жаандын салкын шапатасын шамал айдап, **леп-леп** этип жанымды сергитти.» [1, с. 194] При переводе авторами русского и турецкого варианта перевода был применен метод опущения реалии. По этой причине нами был предложен следующий вариант перевода реалии. При переводе предложения на русский язык был использован метод уподобляющего перевода с опущением реалии: **Звуки дождевых капель**, которые издали гнал ветер, заставляли мою душу колыхаться. При переводе данной реалии на турецкий язык был применен метод функционального аналога: Uzaklardan yağmurun serin havasını rüzgar sürükleyip **pıt pıt** ede ede canımı ferahlattı.

Звукоподражательная реалия в кыргызском языке «калч калч» воплощает трескучие звуки холода. В произведении данная реалия встречается в следующем предложении: «Калч-калч этип, тиши тишине тийбей араң ичти.» [1, с. 216]. Автор русского варианта перевода использовал метод опущения реалии: «Зубы ее стучали по кружке, било ее как в лихорадке, кое-как сделала она два глотка и снова скрутилась, заохала.» [2, с. 39] Автором турецкого варианта перевода был использован функциональный аналог: «Titriyor, dişleri takır takır su bardağının kenarına vuruyor, ama vücudu ateşler içinde yanıyordu.» [9, с. 191].

Очередное предложение, которое также было опущено при переводе встречается здесь: «Биздин үйлөрдүн тушуна жеткенде, уйларын «**Өш-өштөп**» келе жатып: «Токон-апа!» - деп мага да жарк этип кайрылды. - Токон-апа, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү!» - деди.» [1, с.208] В кыргызском языке существует реалия, которым гонят коров, говоря «Өш Өш», которое также имеет аналог в турецком языке «**ho ho**». В русском языке такая реалия отсутствует, так как русские гонят коров используя слово «**Пошла!**». Но использование этого слова, не совсем подходит в данном случае, поэтому здесь мы сочли правильным опустили реалию: Когда гоняя своих коров он дошел до нашего дома, он закричал: «Тетушка токон, радостная весть, жена Жоробека байке родила!» Что касается турецкого варианта перевода, то здесь был использован функциональный аналог слова: Bizim evlerin yanına vardığımızda, sığırlarını “**ho, ho!**” diye gelince “Tokon ana!” diyerek bana da vın edip (aniden) döndü. Tokon ana, müjde! Corobek ağabeyimin gelini doğurdu, müjde! dedi.

Реалия в кыргызском языке «**бырс**» **күлүү** олицетворяет усмешку. В русском языке для выражения усмешки, часто применяется слово «**прыснуть**» Данная реалия

встречается в тексте оригинала в следующем предложении: «Бекташ бырс күлүп жиберди: «Баятан бери ошентпейсиңби анан. Мейлиң, эми, бүгүн эркелеп ал энеңе» - деп жатты.» [1, с. 223]. Автором русского варианта перевода при переводе данной реалии был применен метод функционального аналога: «Бекташ прыснул со смеху. — Что ж ты важничал? Давно бы так. Ну, поласкайся, поласкайся, а то некогда будет.» [2, с. 41] Но что касается турецкого варианта перевода, автор перевода предпочел опустить реалию: «Bektaş gülüyordu: -Hımm, deminden beri övüngeç övüngeç bakınıyordun, o zaman niye sarılmadın büyünnene...» [9, с. 204]. Данный перевод с использованием метода опущения допустим, но по причине того что в турецком языке существует звукоподражательная реалия “pıh”, мы сочли нужным представить еще один вариант перевода этого предложения, но уже с использованием функционального аналога: Bektaş “pıh” diye güldü. “Deminden beri öyle etmiyor musun zaten. İstersen bugün şımart büyükannenî...”

При переводе звукоподражательных реалий авторами перевода в основном использовался метод опущения реалии, редко можно заметить использование уподобляющего перевода.

Перед переводом следует определить способ в соответствии с целью. Правильно выбранный метод играют большую роль при переводе слов реалий. Переводя звукоподражательные реалии, нужно стараться переводить так, чтобы читатель воспринял слово как аспект своей родной культуры. Чтобы добиться такого эффекта, мы считаем, что при переводе слов реалий следует использовать следующие методы перевода: функциональный аналог, замена реалии исходного языка, на реалию переводимого.

Литература

1. Айтматов Ч.Т. «Саманчынын жолу» 1998
2. Айтматов Ч.Т. «Материнское поле» Издательство «М. Правда» 1963
3. Виноградов, В. С. Введение В Переводоведение (Общие И Лексические Вопросы) В. Изд-Во Ин-Та Общего Среднего Образования Рао, 2001. – 224 С.
4. Гергерт.А. Особенности перевода культурных реалий (на материале произведений Е. Замятина и А. Гавальда) 2016
5. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе , Р.Валент, 2009. - С. 87 - 88.
6. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. М.: Изд-во лит. на иностр. языках, 1952.
7. Baytok, A. (2003). Kırgızcadan Türkçeye Çeviri Meseleleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçe Ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
8. Zülfikar, Hamza (1995). Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Özdek R. İmak Ofset Basım/ Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti. İstanbul 2019

УДК: 373.2:811.512.154
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.15

Бекбоева А.
Кыргыз билим берүү академиясы

КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨ ТИЛ ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК- ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

Кыскача мазмуну

Бул макалада Европа өлкөлөрүнүн, Орусиянын, Казак Республикасынын көп тилдүүлүктү мектепке чейинки мекемелеринде колдонуу менен жетишкен алдыңкы тажрыйбалары каралган. Бала бакчада салыштырмалуу жемиштүү болуп эне тилдин негизиндеги көп тилдүү билим берүү программасы саналат. Эне тилди өнүктүрүү экинчи тилди ийгиликтүү үйрөнүү үчүн өзгөчө маанилүү: адам качан өзүнүн оюн жок дегенде бир тилде топтоп, айта алганда гана эки тилдүүлүк өнүгөт. Ошон үчүн, экинчи тил топтун билим берүү-тарбиялоо процессине балдар үч жашка толгондон кийин киргизилет, балада ага карата, эреже болгондой, эне тилинде сүйлөөсү калыптанып калат. Эне тилдин негизинде балада сүйлөшүүнүн түрдүү кырдаалдарында тилди пайдалануунун биринчи көндүмдөрү калыптанат, ал эми экинчи тил башка этникалык топтор менен пикир алышуу каражаты болуп кызмат кылаары тууралуу макалада баса белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: көп тилдүүлүк, кош тилдүүлүк, көп маданияттуу жана иденттүүлүк.

Бекбоева А.
КАО

ТЕОРЕТИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ В МНОГОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ

Аннотация

В статье рассматривается передовой опыт стран Европы, России и Республики Казахстан по применению многоязычия в дошкольных учреждениях. Относительно продуктивной в детском саду является многоязычная программа обучения на основе родного языка. Развитие родного языка особенно важно для успешного изучения второго языка: билингвизм развивается только тогда, когда человек может концентрироваться и выражать свои мысли хотя бы на одном языке. Поэтому второй язык включается в образовательный процесс группы после достижения детьми трехлетнего возраста, и ребенок, как правило, осваивает родной язык. В статье подчеркивается, что на основе родного языка у ребенка формируются первые навыки использования языка в различных коммуникативных ситуациях, а второй язык служит средством общения с другими этносами.

Ключевые слова: многоязычие, двуязычие, мультикультура и идентичный.

Bekboeva A.
KAO

THEORETICAL AND PEDAGOGICAL BASES OF LANGUAGE TEACHING IN A MULTILINGUAL ENVIRONMENT

Abstract

The article discusses best practices of European countries, Russia and the Republic of Kazakhstan on use of multilingualism in preschool institutions. Relatively productive in kindergarten is a multilingual mother tongue-based curriculum. The development of native language is especially important for the successful learning of a second language: bilingualism develops only when a person can concentrate and express his thoughts in at least one language. Therefore, the second language is included in the educational process of group after children reach age of three, and child, as a rule, masters his native language. The article emphasizes that on the basis of the native language, the child develops the first skills of using the language in various communicative situations, and the second language serves as a means of communication with other ethnic groups.

Keywords: multilingualism, bilingualism, multiculture and identical.

Ааламдашуу процесси эл аралык коммуникацияны өнүктүрүүчү жагдайды жаратып, түрдүү тилде сүйлөгөн адамдардын бир аймакта жашап жана чогуу иштөөсүнө түртүүдө. Бул күнүмдүк жашоодогу маселелерди чечүү үчүн гана эмес, түрдүү улуттардын өкүлдөрүнүн бөтөн тилди, маданиятты сыйлоо маанилүү экендигин баса белгилөөдө. Ошол себептен, дүйнөдөгү көп мамлекеттер көп тилдүүлүк программасынын артыкчылыктарын баалап, өз өлкөлөрүнүн мектепке чейинки билим берүү уюмдарына киргизүүдө. Мисалы, Финляндия расмий түрдө кош тилдүү өлкө болуп саналат, анда эки тил: фин жана швед тилдери - мамлекеттик тил деп таанылган [1].

Тилдердин колдонулушу аймакта жашаган калктын курамына жараша жөнгө салынат эмеспи. Швед тилинде иш алып барган бала бакчаларга барган балдардын көпчүлүгү үйлөрүндө фин тилинде же швед жана фин тилдеринде сүйлөшкөндүктөн, бул бакчаларда тилге чөгөрүү усулу пайдаланылат. Мектепке чейинки мекемелерде балдарга тил үйрөтүү мүмкүнчүлүгүн изилдөө Финляндиянын Вааса, Оулу жана Тукку шаарларындагы университеттерде жүргүзүлүп, кыйла жакшы натыйжаларга жетишүүдө.

Чет өлкөлөрдөгү көп тилдүүлүк Улуу Британияда, Германияда жана Францияда түзүлгөн программаларга шайкеш иштелип чыккан. Ал эң мыкты окутуу тутуму боюнча түзүлгөн программа. Окутуу ыкмасы бири-биринен бакчада балдар канча саат (эртеден кечке чейин же жарым күн) болоору менен айырмаланат. Программа окутууга тартыла турган балдардын курамына жараша ыңгайлаштырылган. Булар Финляндияда жашаган, чет тилде сүйлөгөн чет өлкөлүктөрдүн балдары, фин тилдүү балдар, өлкө ичиндеги көчкөндөрдүн (иммигранттардын, алар үчүн окутулуучу тил үчүнчү тил болуп калат) балдары болушу мүмкүн [2].

Менин пикирибизче, испан-фин кош тилдүүлөр үчүн уюштурулган кош тилдүү тайпанын иштеши өзгөчө көңүл буурарлык. Ал 1994-жылы 1,5-6 жашар балдар үчүн ачылган. Иштөө принциби-чет тилди билген, кайсы бир деңгээлде фин тилин да түшүнгөн, ар кайсы өлкөлөрдүн жана маданияттардын өкүлдөрү болгон, испан тилинде

өздөрүнүн акценти менен сүйлөгөн адамдар менен ар түрдүү кырдаалдарда баарлашуу. Жергиликтүү да, башка каалагандай улуттагы да кабыл алынат.

Орусиянын тажрыйбасы да дыкат изилдөөгө татыктуу. Бул ыкмада экинчи тилди окутуу төмөнкү учурларды камтыйт:

- эмгек мигранттарынын балдарына орус тилин үйрөтүү;
- чет тилин окутуу;
- азчылыктын тилин үйрөтүү;
- кош тилдүү үй-бүлөлөрдө ата-энесинин биринин эне тилин окутуу;
- иммигранттардын тилдерин колдоо;
- мамлекеттик орус тилин азчылык сүйлөгөн жерлерде окутуу.

Бул тажрыйба ар бир бала кичинесинен эле эки тилди өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Мисалы, бала бир тилде апасы менен, экинчи тилде - атасы менен сүйлөшөт; бала бакчада бир тилде, ал эми үйүндө - эне тилинде сүйлөйт; эртең менен бир тилде, түштөн кийин башка тилде сүйлөйт; бир тилде бир тарбиячы менен, экинчи тилде - башка тарбиячы менен сүйлөшөт. Тарбиячылар тилдерди аралаштырбоосу өтө зарыл.

Экинчи тилди атайын сабактарда же күнүмдүк практикада үйрөнүү ар дайым биринчи жана экинчи тилдерде сүйлөөнүн калыптанышына жакшы таасирин тийгизет. Бул дароо эле эмес, акырындык менен пайда боло баштайт.

Бала бакчанын тилдер жана маданияттар менен таанышуу жаатындагы ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты стенддерге жана интернет баракчаларга жайгаштырууга болот. Бул үй-бүлөлөрдү мектепке чейинки билим берүү мекемесине барууга тартууга, көп тилдүү балдарды тарбиялоону көздөгөн бир пикирдеги чоңдор командасын түзүүгө мүмкүндүк берет. Интернет баракча аркылуу экскурсияларды, демөөрчүлүктү, театрлаштырылган оюндарды уюштурууга жардам бере тургандар менен таанышат. Демек, баракчада жайгаштырылган мектепке чейинки билим берүү уюмунун иш программасы, мектепке чейинки билим берүү уюмунун уюштуруу жөнүндө так түшүнүк бериши керек.

Сабактарды атайын даярдалган мугалим же курсту аяктаган тарбиячы жүргүзө алат. Топтогу экинчи мугалим жана жардамчы мугалим ошол тилде сүйлөгөн адамдар болушу чоң артыкчылык. Топто иштегендердин бардыгы кесиптештеринин жана балдардын айткандарын кеминде жарым-жартылай түшүнүшү керек. Бул топко тилди ар кандай деңгээлде сүйлөгөн балдар кириши мүмкүн. Кээ бири экинчи тилди такыр билбейт, башкалары бир аз түшүнөт, дагы бирөөлөрү эки тилди тең мыкты билишет.

Көп тилдүүлүк билим берүү программасы 2019-жылдан бери Казахстан Республикасынын Алматы шаарындагы мектепке чейинки билим берүү уюмдарында ишке ашырып жатат. Сунушталган программа эки же андан көп тилдерди өздөштүрүү методологиясында бир катар артыкчылыктарга ээ.

Маданияттардын баарлашуусу, ар түрдүү педагогикалык принциптерди айкалыштыруу

мүмкүнчүлүгү, билим берүү сапатынын жогорулашы бардык инстанцияларда каралып жаткан орчундуу маселелердин катарына кирет. Кош тилдүү бала бакча эч кайсы өлкөдө өгөйлөнбөй, демейки тарбия тутумуна карама-каршы коюлбашы керек.

Демейки бала бакчадагы тарбиячылар башка тилдерде сүйлөгөн балдарды тарбиялап окутууда бир топ кыйынчылыктарга туш келишет, анткени алар ата-энелер менен жетишерлик даражада карым-катыш түзбөйт. Баштапкы мезгилде балдар тарбиячынын сөздөрүн түшүнбөйт, ал эми кийинки баскычтарда тарбиячы балдардын өсүшү ойдогудай болоруна көзү жетпейт. Башка тилде сүйлөгөн балдар баштапкы мезгилде бакчада өздөрүн жайлуу сезе албайт. Жалпы өсүш жана тил билүү жагынан артта калат да, бөтөн маданий чөйрөгө аралашууда чоң кыйынчылыктарга учурайт. Кийинки баскычтарда деле, тилди кыйла жакшы билип калгандыгына карабастан, балдар теңтуштары менен ынак дос боло албай өздөрүн чоочун сезишет, башкалар да аларды өгөйлөшү мүмкүн. Мунун айынан балдар ички дараметин жетиштүү даражада ача албайт. Эгер чет тилдүү балдар басымдуулук кылса, жергиликтүү улуттун балдарына тарбиячылар жетиштүү жакшы көңүл бура албайт, анткени көпчүлүктүн ортозаар деңгээлине ылайык сабак берүүгө аргасыз болот. Ошентип, жергиликтүү ата-энелер балдарын башка мекемелерге которуп кетүүгө аракеттенет. Кош тилдүү бала бакча ачылса, бул маселе оңой чечилет, жергиликтүү калктын балдары башка тилдер жана маданияттар менен жакшыраак таанышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот, ал эми келгиндер өз тилин жана маданиятын да сактап өнүктүрүү менен, өлкөдөгү көпчүлүктү түзгөн калктын маданиятына ыңгайлашат.

Кош тилдүү бала бакча балдардын ар тараптуу жетилиши үчүн жагымдуу шарт түзүп, педагогикалык жамааттагы баарлашуунун жайлуу нугун бекемдейт да, ата-энелердин түйшүгүн жеңилдетет. Балдар эки тилди бирдей өздөштүрүп, эки маданий чөйрөгө эркин аралашат.

Педагогдор өздөрүнүн кесиптик билимин, көндүмдөрүн башка өлкөлөргө да колдоно алат. Педагогикалык процесстин бардык катышуучуларынын ортосундагы тыгыз катнаштын негизинде социалдык жактан пайдалуу байланыштарга өбөлгө түзүлөт да, башкалар менен жеңил баарлашып, зарыл учурларда жардам (мунун ичинен психологиялык да) көрсөтүүгө жана алууга болот. Тарбиячылар алдыңкы усулдарды өздөштүрүп, ата-энелер таалим-тарбиянын сапатына көзөмөл жүргүзө алат, балдар чоңдордон эле эмес, бири-биринен да көп нерселерди үйрөнөт. Бала дүйнөнү өз алдынча таанып билет, ошондуктан ар бир баланын өсүп-жетилүү ыргагы ар башкача болот. Чоңдор баланын инсандык өсүшү үчүн жагымдуу педагогикалык шарттардын түзүлүшүнө кол кабыш кылат.

Тилди үйрөнүү программасы боюнча окуп жаткан баланын ой жүгүртүү деңгээли жана социалдык көндүмдөргө ээ болушу жаш курактык нормаларга шайкеш келүүсү зарыл. Мындай мекемелер үчүн атайын программага мазмуну, турмуштук негизи жана

материалдарды берүү бөтөнчөлүгү боюнча шайкеш түзүлгөн өзгөчө окуулуктар керек [3].

Бул нуктагы тарбияга калктын негизги катмарынан бир аз обочолонуп, башка маданий дөөлөттөрдү өздөштүрүүгө багытталгандык мүнөздүү келет. Ар бир педагогикалык тутум чоң адамдын кандай сүйлөрүн, баланын эмне кыларын, сунушталуучу билим берүү процессиндеги тил үйрөтүүнүн орду кандай болорун аныктайт [4].

Үйрөтүлө турган нерселер баланынын алектенген ишмердигинин түрүнө, чондордун кандай сөздөр менен коштоп турарына, баладан эмнелер (түшүнүү, кайталоо, жооп берүү, кырдаалга жараша жооп, мамиле жасоо, демилге кылуу...) талап кылынарына жараша болот. Ошентип, ар түрдүү сабактарда ар кандай сапаттагы сүйлөө көндүмдөрү калыптанат: дене тарбия сабактарында-командага жооп кылуу, дене мүчөлөрүнүн, кыймыл-аракеттердин аталыштары, мейкиндикте багыт алуу үчүн керектүү сөз айкаштары; көркөм өнөр сабактарында-эмоциялардын, түстөрдүн аталыштары, нерселердин байланыштуу сыпатталышы; тамак-аш жасоо тажрыйбаларында азык-түлүктүн, тамак даярдоо иш-аракеттеринин аталыштары, даамдык касиеттеринин сыпатталышы ж.б.у.с. Кош тилдүү мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбиячынын колдоно турган усулдары жаңы ыкмалар менен байытыла берет [5].

Бул ыкма Кыргызстанда да кеңири тарап жатат. Көп тилдүүлүк инновациянын, креативдүүлүктүн жана тажрыйба алмашуунун булагы болуп, биздин өлкөдө да албан ийгиликтердин жаралышына түрткү болот деп ишенем.

Адабияттар

1. «Диалог баарлашуу» Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү көп тилдүү жана көп маданияттуу билим берүү жөнүндө маалымат-усулдук бюллетени. №1№- 2013.- 6-8-б.
2. Колин Бэйкер., Уейн Е. Райт Основы билингвизма и билингвального образования. – Б., 2020.
3. Стоянова А., Глушкова М., Булатова В. Ключевые аспекты многоязычного и поликультурного образования. – Б., 2020.
4. Булатова В., Голубева А. Бала бакчадагы көп тилдүүлүк. – Б., 2021.
5. Протасова Е., Родина Н. Обучение второму языку//Детский сад: теория и практика. 2012.- №8.- С.6-27.
6. Калысбек К. Б. Основные направления социально-педагогической работы с детьми мигрантов//Вестник БГУ. 2016.-№ 2 (36).- С.103-105.

УДК: 32(575.2) (043)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.16

Бекишова Б.
Ж. Баласагын атындагы
КУУнун Колледжи
Мамбетсадыкова А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

КЫРГЫЗСТАНДА МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕРДИН ФОНУНДА

Кыскача мазмуну: Бул макалада Кыргызстанда мамлекеттик тил саясатынын этнолингвистикалык процесстердин фонундагы өзгөчөлүгү талдоого алынат. Мамлекеттик тил саясатынын генезисине токтолуу менен айрымжетишкендиктер жана кемчиликтер белгиленет. Коомдо болуп жаткан саясий-социалдык процесстердин тил саясатына тийгизген таасири көрсөтүлөт. Ошондой эле автордун көз караштары чет элдик окумуштуулардын тил саясатына жана этнолингвистикалык процесстерге карата айтылган илимий көз караштары менен бекемделет. Мамлекеттик тил маселеси курч коюлса ал сөзсүз түрдө этностук маселенин келип чыгышын шарттайт. Ал өз кезегинде мамлекеттик саясаттын айрым багыттарына корректив киргизүүгө алып келет. Мамлекеттик тил саясаты биздин мамлекетте этносаясий процесстерден көз каранды болуп саналат. Макалада негизинен ушул процесстерге кыскача талдоо жасалат.

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил, эне тил, саясат, саясий процесстер, этнолингвистика, реформа улут, улутчулдук, сөздүк, маданият, дин, улут аралык мамиле.

Бекишова Б.
Колледж КНУ имени Ж. Баласагына
Мамбетсадыкова А.
КНУ имени Ж. Баласагына

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК В КЫРГЫЗСТАНЕ НА ФОНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Аннотация: В данной статье анализируются особенности государственной языковой политики Кыргызстана на фоне этнолингвистических процессов. Акцентируя внимание на генезисе государственной языковой политики, отмечаются некоторые достижения и недостатки. Показано влияние политических и социальных процессов, происходящих в обществе, на языковую политику. А также взгляды автора подкрепляются научными взглядами, высказанными зарубежными учеными относительно языковой политики и этнолингвистических процессов. В данной статье анализируются особенности государственной языковой политики Кыргызстана на фоне этнолингвистических процессов. Акцентируя внимание на генезисе государственной языковой политики, отмечаются некоторые достижения и недостатки. Показано влияние политических и социальных процессов, происходящих в обществе, на языковую политику. А также взгляды автора подкрепляются научными взглядами, высказанными зарубежными учеными относительно языковой политики и этнолингвистических процессов.

Ключевые слова: государственный язык, родной язык, политика, политические

процессы, социальный, этнолингвистика, этнополитические процессы, культура, религия.

Bekishova B.
College of KNU named after Zh. Balasagyn
Mambetsadykova A.
KNU named after Zh. Balasagyn

STATE LANGUAGE IN KYRGYZSTAN AGAINST THE BACKGROUND OF ETHNOLINGUISTIC PROCESSES

Abstract: In this article, the peculiarities of the state language policy in Kyrgyzstan against the background of ethnolinguistic processes are analyzed. Focusing attention on the genesis of the state language policy, some achievements and shortcomings are noted. The influence of political and social processes occurring in society on language policy is shown. And also the views of the author are supported by scientific views expressed by foreign scholars regarding language policy and ethnolinguistic processes. In this article, the peculiarities of the state language policy in Kyrgyzstan against the background of ethnolinguistic processes are analyzed. Focusing attention on the genesis of the state language policy, some achievements and shortcomings are noted. The influence of political and social processes occurring in society on language policy is shown. And also the views of the author are supported by scientific views expressed by foreign scholars regarding language policy and ethnolinguistic processes.

Keywords: state language, native language, politics, political processes, social, ethnolinguistics, ethno-political processes, culture, religion.

Жарандык коом этникалык азчылыктардын укуктарын урматтоо менен элдердин өз ара пайдалуу кызматташтыгынын негизинде курулат. Бул укуктар эл аралык уюмдардын көптөгөн документтеринде бекитилген.

Бул документтерде бекитилген укуктардын бири болуп маданий өзгөчөлүктү, анын ичинде тил жана билим берүү чөйрөлөрүн, маданий мурастарды жана элдик салттарды сактоо укугу саналат. [1]

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик саясаты бир жагынан мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө көмөктөшсө, экинчи жагынан этностор аралык катнаш тилин сактоого жана жайылтууга багытталгандай түзүлөт. [2]

Кыргыз тили, республикага атын берген этностук топтун тили түрк тилдер тобуна кирет. Кыргыз тилинде бир катар диалектилер бар, негизги, бирок анча деле олуттуу эмес айырмачылыктар түндүк жана түштүк диалектилерде берилген. Кыргыз этносунун, ошондой эле Орто Азиянын башка этносторунун жазуусу жана графикасы совет доорунда олуттуу реформаларга дуушар болгон. Ошентип, 1929-жылга чейин республикада араб алфавити кеңири колдонулуп, ал боюнча эбегейсиз зор маданий мурастар тузулган. 1929-жылдан баштап латын алфавитине, 1940-жылы кириллицага өтүү ишке ашырылган. Графика менен жазууну унификациялоо, бир жагынан орус тили аркылуу маалыматка,

билимге жетүүнү жеңилдетсе, экинчи жагынан 20-40-жылдардагы тил реформалары. маданияттын уландысы чынжырынын үзүлүшүнө алып келип, элдин тарыхый эс тутумун жоготуу коркунучун жараткан. Реформанын биринчи этабында араб графикасына негизделген этностук, тил жана маданиятты азыктандырган мусулман салтынын тамыры кыйылды. [5]Тил реформасынын экинчи этабы Түркиянын өсүп келе жаткан этно-саясий жана социалдык-маданий таасиринен калкалап, маданий биригүү жана ассимиляцияга салым кошкон. Совет мезгилиндеги кыргыз тилинин өнүгүү процесстери бир кыйла карама-каршылыктуу болгон. Бир жагынан советтик коомдо кыргыз тилинин функцияларынын бир кыйла кеңейиши жана статусунун чыңдалышы байкалды. Экинчи жагынан, биригүү жана тилдик ассимиляция процесстери кыргыз тилинин коомдук-саясий турмуштагы ролунун начарлашына шарт түздү, мында жергиликтүү партиялык элита өзгөчө роль ойноду.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасындагы этнолингвистикалык процесстердин алдыңкы тенденциясы кыргыз тилин өнүктүрүү жана өркүндөтүү болуп саналат. Мамлекеттик тилдин статусуна ээ болушуна байланыштуу ал барган сайын кеңири коомдук-саясий функцияларга ээ болууда. Советтик мезгилде кош тилдүүлүктүн өнүгүшү кыргыздардын өздүк аң-сезиминдеги улуттук тилдин ролун солгундаткан жок деп белгилей кетүү керек. 1989-жылдагы Бүткүл союздук акыркы эл каттоонун маалыматы боюнча кыргыздардын 99,3%ы өз улуттук тилин эне тили катары көрсөткөн [6].

Коомчулукка мүнөздүү тилдик кырдаал тигил же бул тилдик жамааттын жашоосунун белгилүү бир этабында социалдык-коммуникациялык системанын компоненттеринин ортосундагы функционалдык мамилелер менен аныкталат.

Тилдин бар экенин таануу көп учурда мамлекет үчүн тиешелүү (көбүнчө ат менен аталган) улуттун бар экендигин таануу дегенди билдирет. Бул саясий жана экономикалык себептерден улам дайыма эле жагымдуу боло бербейт.

В классикалык ойноок аныктамасы бар. Weinrach: «Тил - бул армиясы жана флоту бар диалект» (ошондуктан башкалар өзүн тил деп эсептей алат). [3]

Дж.Фишман эки түшүнүктү бөлүп көрсөтөт: улутчулдук (улутчулдук) – улуттан келип чыгып, аны колдогон сезим, “өз улутуна болгон сезим”, мамлекеттүүлүк (улутчулдук) – б.а. мамлекеттик башкаруунун практикалык проблемалары. Улутчулдук менен мамлекеттик кызыкчылык туудурган муктаждыктар тил жагынан бири-бирине карама-каршы келиши мүмкүн. Ал өз эмгегинде тил коомдук маселеге айланган эки тармак бар деп жазат: мамлекеттик башкаруу жана билим берүү. Башкаруу процесси мамлекеттик органдардын жана өкмөт менен коомчулуктун ортосунда байланыш болушун талап кылат. Бул үчүн тил тандалышы керек. Коомдук кызыкчылыктын көз карашынан алганда, эң жакшы тил бул функцияларды эң жакшы аткарган тил болуп саналат. Ошо сыяктуу эле, билим балдарга билимди эң жакшы өткөрүп бере турган

тилди талап кылат. [7]

«Мамлекеттүүлүк» үчүн бул функцияларды жакшыраак жана арзаныраак аткарган тилди тандоо кадыресе көрүнүш.

Улутчулдук үчүн дин, маданият жана тарых менен бирге тил анын негизги пайдубалы болуп саналат. Тил – улут менен анын “чыныгы” ортосундагы байланыш. Бул концепция абстракттуу жана эмоционалдуу, Фишман жазгандай, эне тили – жандын бир бөлүгү, улуттун маңызы. контрастивдүү өзүн-өзү андоонун» (контрастивдүү) каражаты болуу. инсандык). Бир тилде сүйлөгөн адамдар өздөрүнүн биримдигин жана ошол эле учурда башка элдерден айырмасын сезишет.

Топтун абалынын маанилүү көрсөткүчү болуп анын тилин канчалык деңгээлде сактап, аң-сезимдүү өнүктүрүшү саналат - же. тескерисинче, канчалык деңгээлде андан баш тартууга даяр. Бул тилге берилгендик түшүнүгү (тил берилгендик); аны орус тилине «тилге берилгендик» деп да которууга болот.

Ч. Фергюсондун аныктамасы боюнча «тилдик кырдаал термини» (тил кырдаал) белгилүү бир убакта жана жерде тилди колдонуунун жалпы конфигурациясын билдирет жана бул аймакта канча жана кайсы тилдер колдонулат, аларда канча адам сүйлөйт, кандай жагдайларда жана кандай мамиле жана Бул жамааттын мүчөлөрүнүн пикири ушул тилдерди карманат . [4]

Тилдик кырдаалдын дагы бир аныктамасын Л. В. Никольский мындай деп жазган: «Функционалдык стратификацияланган тил формацияларынын өз ара мамилелери убакыттын өтүшү менен коомдун жана тил саясатынын таасири астында өзгөрүп турат. Демек бул процесс бир нече штаттарга бөлүнөт. Ар бир мындай абалды тилдик кырдаал деп атоого болот. Кийинчерээк бул аныктама такталып, «тил болуунун формалары» (адабий тил, аймактык жана коомдук диалектилер, профессионалдык «тилдер» ж. б.) түшүнүгү колдонулган. [6] Бир тилдүү коомдо лингвистикалык кырдаал тил катнашынын континууму менен өз ара байланышта болгон тилдин бар болушунун функционалдык таралган формаларынын системасы катары, ал эми көп тилдүү коомдо болмуштун формаларынын ордуна окшош система катары аныкталат. бир тилдин, ар кандай тилдер функционалдык бөлүштүрүүгө дуушар болушат, алар функционалдык «ранага» ээ болушу мүмкүн.» этностор аралык, аймактык, жергиликтүү байланыш каражаттары, элитанын же элдин кеңири катмарынын тилдери болушу мүмкүн .

Тилдик кырдаал – бул белгилүү бир аймактарда: региондордо же административдик-саясий түзүмдөрдүн чегинде бир тилдин же бир нече тилдердин социалдык жана функционалдык өз ара аракеттенүү формаларынын жыйындысы. [3]

Тилдик кырдаал ар дайым белгилүү бир аймакка байланып турат. Тилдик ситуацияларды сүрөттөөдө үч катар белгилер колдонулат: сандык, сапаттык жана баалоочу.

Сандык белгилерге тигил же бул аймактагы идиомалардын (тилдер, диалекттер, диалекттер, варианттар) саны, алардын ар биринде сүйлөгөндөрдүн саны, ар бир идиома тейлеген байланыш чөйрөлөрүнүн саны кирет.

Тилдик кырдаалдын сапаттык белгилери фразеологизмдердин катышын (тектеп же байланышсыз, бир тилдин же ар башка тилдин сорттору ж. б.), функционалдык эквиваленттүүлүгүн же бирдей эмес идиомаларды, үстөмдүк кылуучу идиоманын мүнөзүн мүнөздөйт.

Баалоочу белгилер — идиомалардын ар кандай параметрлердеги тышкы жана ички баалоолору: коммуникативдик ылайыктуулугу, кадыр-баркы, эстетикалык баалуулугу ж.б. Анын идиомасынын тил тобунун бааларынын жыйындысы тил болуп саналат берилгендик - коллективдин тилдик милдеттенмеси. [7]

Акыркы жылдарда илимдин түрдүү тармактары үчүн айрым терминологиялык сөздүктөр түзүлүп, тилекке каршы, алар кеңири колдонулбай келет. Ошондуктан программада мамлекеттик тилдеги атайын терминологиянын ишмердүүлүктүн кесиптик чөйрөлөрүндө жигердүү иштешине түрткү берүүчү механизмдерди киргизүү каралган. Аларды билим берүүнүн бардык тармактарында жана окутуунун этаптарында колдонуу зарыл.

Мамлекеттик тилди билүү деңгээлин баалоо системасы тил компетенттүүлүгүн аныктоонун европалык шкаласы боюнча жүргүзүлүшү керек.

Кыргыз Республикасында жашаган бардык этностордун тилдерин сактоо жана өнүктүрүү менен Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоонун эң маанилүү фактору катары мамлекеттик тилдин толук кандуу иштешин камсыз кылган эффективдүү тил саясатын түзүү максатында; мамлекеттик, расмий, ошондой эле эл аралык тилдерди эркин билген кыргыздардын жаңы көп тилдүү муунун калыптандыруу.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 20-сентябрындагы «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин 2020-2027жылдарга өнүктүрүү программасы жөнүндө» Жарлыгы.
2. 2000-жылдын 29-майындагы «Кыргыз Республикасынын расмий тили жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамы.
3. Руссо Л.Ж. Тил саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу. Ишемби: «Заманбап дүйнөдөгү тил саясаты», S - P. 2007.
4. Сыдыкбаев Ч.М., Н.С.Ысырайылова. Идеологиялык өксүк. КР УИАнын Жарчысы. 2021-ж.
5. Мечковская Н.Б. Жалпы тил илими: Тилдердин структуралык жана социалдык типологиясы. – М.: Флинта: Илим, 2001. – 25 б.
6. Азыркы заманда улуттук жана тил маселелерин чечүү / Ред. акад. Чельшева Е.П. - М.-СПб: Златоуст, 2003. - 159б.

УДК: 339.722

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.17

Гапурбаева Ш.
НОУ УНПК МУК

КРИПТОВАЛЮТА КАК НОВЫЙ МОТИВАЦИОННЫЙ ФАКТОР СОВРЕМЕННОГО МИРА

Аннотация: В данной статье рассматривается необходимость управления криптовалютами. Криптовалюты, являясь одним из часто используемых инструментов в последнее время, приобретают всю большую популярность. В настоящее время доля операций, которые приходится на криптовалюту, составляет ничтожно мало, чем аналогичные индикаторы для самых популярных платежей. В то же время рост цены их поддерживает спекулятивный спрос от вновь пришедших участников рынка. Основным мотивационным фактором при вложении криптовалюты - ожидание высоких доходов, при этом аргумент для вложения криптовалюты нередко является недоверием к традиционным финансовым системам. Криптовалюта на современном этапе привлекает особое внимание многих жителей современного мира в том числе и многие Кыргызстана имеют современную виртуальную валюту.

Ключевые слова: биткоин, блокчейн, альманах, онлайн-платежи, криптовалюта, цифровая валюта, платежная система, майнинг, управление, мираж.

Гапурбаева Ш.
Кыргызстан эл аралык университети

АЗЫРКЫ ДҮЙНӨНҮН ЖАҢЫ МОТИВАЦИЯЛЫК ФАКТОРУ КАТАРЫНДА КРИПТОКАЛЫК

Аннотация: Бул макалада криптовалюталарды башкаруу зарылдыгы талкууланат. Акыркы убакта көп колдонулган инструменттердин бири болгон криптовалюталар барган сайын популярдуулукка ээ болууда. Азыркы учурда, сурптосигнелуу түшөт операциялардын үлүшү абдан популярдуу төлөмдөр үчүн окшош көрсөткүчтөр менен салыштырганда анча маанилүү эмес. Ошол эле учурда, алардын баасынын өсүшү рыноктун жаңы келген катышуучуларынын алып-сатарлык суроо-талабы менен колдоого алынат. Криптовалюталарды инвестициялоонун негизги мотивациялоочу фактору - бул жогорку кирешени күтүү, ал эми криптовалюталарды инвестициялоо үчүн аргумент көбүнчө салттуу каржы системаларына ишенбөөчүлүк болуп саналат. Азыркы этапта криптовалюта заманбап дүйнөнүн көптөгөн тургундарынын, анын ичинде заманбап виртуалдык валютага ээ болгон Кыргызстандын көптөгөн тургундарынын өзгөчө көңүлүн бурат.

Түйүндүү сөздөр: биткоин, блокчейн, альманах, онлайн төлөмдөр, криптовалюта, санариптик валюта, төлөм системасы, кен иштетүү, башкаруу, закым.

Gapurbayeva Sh.R.
International University of Kyrgyzstan

CRYPTOCURRENCY AS A NEW MOTIVATIONAL FACTOR OF THE

MODERN WORLD

Abstract: This article discusses the need to manage cryptocurrencies. Cryptocurrencies, being one of the frequently used tools in recent times, are gaining more and more popularity. Currently, the share of operations that fall on the cryptocurrency is negligible compared to similar indicators for the most popular payments. At the same time, their price growth is supported by speculative demand from newly arrived market participants. The main motivational factor for investing in cryptocurrencies is the expectation of high returns, while the argument for investing in cryptocurrencies is often a distrust of traditional financial systems. Cryptocurrency at the present stage attracts the special attention of many inhabitants of the modern world, including many of Kyrgyzstan, who have a modern virtual currency.

Keywords: bitcoin, blockchain, almanac, online payments, cryptocurrency, digital currency, payment system, mining, management, mirage.

Современный мир биткоинов – это одна из разновидностей работы в мире криптовалюты, которой интересуются не только финансово профессиональные люди, но и простые граждане далекие от виртуальных финансовых институтов. Многие заинтересованы секретом заработка в мире виртуальных денег и хотят в чем прибыльность необыкновенной валюты.

Несмотря на разнообразие определений и мнений, очевидно то, что криптовалюта – это новый инструмент финансового рынка. Развитие денежного обращения в мире прошло этапы от использования натуральных денег к металлическим, бумажным, кредитным и современным электронным. Причем базовая теория денег базируется на трудовой теории стоимости (стоимость товаров и услуг зависит от количества вложенного в них человеческого труда), в то время как технология, на которой базируются криптовалюты – блокчейн, присваивает стоимость комбинации из компьютерных мощностей и накопленной энергии [4].

Электронные платежи часто осуществляются через интернет через дома, онлайн, мобильный, электронный кошелек, мобильный кошелек от мобильных компаний, различные онлайн-платежные платформы, предлагающие один из множества способов оплаты онлайн и так далее. [4] Особенностью этого типа платежных систем является тот факт, что оплата осуществляется безналичным способом, поэтому клиент может совершить платежи в любой момент и на любой месте, при условии, что он подключается к смартфону или компьютеру. [7] Сейчас имеются технологии, позволяющие нам мгновенно получить всю информацию. Ежели изготовители использовали QR-код на упаковку продукта, всякому человеку довольно отсканировать его, дабы провести весь ход производства. Впрочем, данные материалы могут быть подделаны. С блокчейном это становится действительно невозможным. [5] В то время, как криптовалюты типа биткоина глубоко связаны с своим блокчейном, другие блокчейны наблюдают тенденцию, которая

в значительной мере отделяет криптовалюты от криптовалют, а также волатильность рынка криптовалют. Криптовалюты становятся все более популярными в финансовом секторе. В настоящее время есть сторонники и противники использования их. Одни, восхваляют, другие - требуют запрета.

Начиная с Биткойна цифровая валюта становится все более популярной. Как технология рассредоточенного сохранения информации, блокчейн неплохо подходит для отслеживания срока жизни продукции. Совместно с надежной платформой он гарантирует бесспорный и быстрый альманах и перевод данными. Информация, привнесенная в платформу, разрешает бражкам обрисовывать всегда рубежи цикла поставок и изготовления с поддержкой проконтролированной информации. В настоящее время глобальный финансовый кризис и экономические потрясения, военные конфликты и нестабильность для любой страны, прочность и устойчивость национальной валюты по-прежнему являются острыми проблемами. Девальвация денежной единицы снижает покупательную способность и негативно влияет на уровень доходов населения. Девальвация влияет на уровень доверия к центральному банку (регулятору) и заставляет его искать альтернативы наличным платежам. [7]

Цифровая валюта — это тип виртуального актива. Цифровые валюты могут создаваться в информационных системах с ключевыми менеджерами или без них. То есть они могут быть централизованными или децентрализованными. Цифровые валюты могут принадлежать физическим лицам или выпускаться центрами эмиссии центрального банка. Что отличает криптовалюты от цифровых валют:

- криптовалюта не имеет единого эмитентного и гарантийного обеспечения защиты прав пользователей пользователей;
- стоимость активов криптовалюты подвергается серьезному колебанию;
- криптовалюта не может быть использована для платежей по товарам и услугам;
- у криптовалют нет единого центра, обеспечивающего их сохранность.

А стабильность работы цифровых валют и других гарантий обеспечивает государство в лице ЦБ. Риски по цифровым деньгам связаны прежде всего с возможностью не окупиться проект:

Еще один риск, который хорошо контролируется большинством стран, - риск слишком позднего выявления - то есть большой объем пользователей из банка, что скажется на прибыльности бизнеса и стабильности финансовой системы. [2]

Увеличение затрат, связанных с администрированием финансовой системы (CBDC не может заменить финансовую систему, а только дополняет ее)

Требование идентификации и цифрового контроля (AML/KYC) требует внесения существенных поправок в действующее законодательство.

Риск оттока ликвидности из банковской сферы.

Риск рентабельности.

Риски взлома и кибер-атак.

Результаты, которые люди использовали для диверсификации своих инвестиционных портфелей, с выводом о том, что те, кто стремился к устойчивой диверсификации, и инвесторы, ищущие хорошо диверсифицированный портфель с некоторой подверженностью риску, достигли наилучших результатов.

Эти крупные колебания на основе внешнего фактора, например, правительственных постановлений, влияния социальных сетей и так далее, могут принести краткосрочную прибыль активным трейдерам.

Для регулирования денежных масс и контроля за финансовыми организациями не существует центрального банка, но никому не следует пренебрегать важностью институтов криптовалютного управления. Правила, которые считаются действительными транзакциями криптовалют, Встроен в одноранговую программу, которая используется майнерами и пользователями криптовалют.

Одним из возможных видов сделок является формирование новых монет в воздухе. Одним из дозволительных вариантов транзакций представляется создание новых монет из воздуха. Не каждый возможно осуществит таковую транзакцию.

Майнеры состязаются на преимущество осуществить одну из таких транзакций на блок. Иногда майнер показывает объективный хеш для блока, он возможно жаловаться на новые монеты. Транзакция, в какой майнер спрашивает новые монеты, будто и любая прочая транзакция, располагает согласоваться ожиданиям сети. Линию отвергнет блок, охватывающий транзакцию, в какой майнер вознаграждает себя чрезвычайно огромным числом новых монет. Прогресс монет недалек предварительно поставленной суммой на блок. Биткойн, будто вот и все остальные аж целомудренно эффективные криптовалюты для сегодня, представляется непатентованным планом с обнаруженным начальным кодом. Пользователи, будто правило, с недоверием глядят на криптовалютные планы с засекреченным начальным кодом, какие располагают порядочный заблаговременный майнинг для вознаграждения инсайдеров располагают остальные проприетарные функции. Иные ожидания сообщества пользователей также делают проверку разработчикам. В управлении играют важную роль майнеры. Поскольку криптографически они защищены от двойного расхода, для их функционирования необходим консенсус относительно того, чего считают реальной транзакцией. Большинство майнеров ответственны воспринимать каждые изменения в биткойнах, и поэтому майнеры могут предписывать лимитирования на разработчиков. Майнеры обнаруживают воздействие посредством майнинговые пулы. [4]

Майнеры приобщаются к пулам, дабы зарабатывать больше постоянные выплаты. Один майнер, сотрудничающий в одиночку, возможно некоторое время не обнаруживать

блок. если майнеры воссоединят свою службу и разделят вознаграждение, они сумеют зарабатывать повседневные выплаты.

Пулы, настроенные для майнинга, могут вызывать трудности. Например, крупные картели майнинга биткойнов обрабатывают треть или более вычислительной мощности биткойн-облигаций каждую минуту. Если картель получает более 50% вычислительной мощности сети, она может быть потрачена дважды. Двойная трата подорвет доверие к сети Биткойн и может привести к значительному падению стоимости Биткойна. В результате мы заметили некоторое саморегулирование со стороны майнинговых пулов, которые вложили значительные средства в успех майнинга.

В заключении можно сказать что стремительное развитие криптовалют бросает серьезный вызов устойчивости финансовых систем всех государств. всегда привлекал большое количество игроков, крупных заведений, многофункциональными возможностями и растущими оборотами. [6] С экономической точки зрения — это чистая «зона», то есть древняя теневая экономика. Понятно, что другая страна заинтересована в быстрой ликвидации рынка криптовалют и возвращении абсолютного контроля над экономикой. Учитывая глобальный характер распространения криптовалют, и очень ограниченный набор инструментов, доступных на данный момент для борьбы с ними (многие криптовалюты децентрализованы, их нельзя просто «запретить»), не следует чрезмерно запрещать и ограничивать. Во-первых, запрет нанесет ущерб их собственной финансовой системе, а во-вторых, слишком быстрый и поспешный запрет отбросит страны назад в глобальной конкуренции с другими странами, когда долгосрочное влияние и роль криптовалют еще не полностью поняты. Поэтому необходимо действовать осторожно, учитывая все внешние и внутренние обстоятельства, а также опыт партнеров и конкурентов.

Литература

1. Бабкин А.В., Пшеничников В.В., Криптовалюта и блокчейнтехнология в цифровой экономике: генезис развития DOI: 10.18721/JE.10501.
2. Криптовалюты: тренды, риски, меры, –М., 2022. –Режим доступа: https://www.cbr.ru/Content/Document/File/132241/Consultation_Paper_20012022.pdf
3. Хаджиев М., Насуханов М. Криптовалюта как технология трансформации мировой экономики// Социально-экономические и финансовые аспекты развития Российской Федерации и её регионов в современных условиях (2020) <https://chesu.ru/doc?p=4e3ed202bed94d2b>
4. Гапурбаева Ш.Р., Югай Н.А., Юсупова Г.Н. Развитие криптовалют в платежной системе государств // Вопросы устойчивого развития общества. 2022. № 4. с. 22-26. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48441561>

5. Гапурбаева Ш.Р. Состояние внешнеэкономической деятельности Кыргызской Республики // Вестник Международного Университета Кыргызстана. 2018. № 2 (35). с. 53-59.
6. Абдылдаева У.М., Искендерова А.Ж., Абдыкадырова А. Роль финансовых инструментов в финансовой системе // Актуальные вопросы современной экономики. –Б., 2022. № 1. с. 34-38.
7. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47897639>
8. Krasota T., Bazhenov R., Abdylidaeva U., Bedrina S., Mironova I. Development of the digital economy in the context of sustainable competitive advantage // В сборнике: E3S Web of Conferences. 1. 2020. С. 03042.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=45075325>
9. Krasota T., Bazhenov R., Mironova I., Abdylidaeva U., Bazhenova N. Monetary history and money types in digital economy // Advances in Social Science, Education and Humanities Research. 2019. № 333. с. 802.

УДК: 336.7

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.18

Фен Шао Гуан
БГУ им. К. Карасаева
Сарыбаев А., Озерова Э.
Институт экономики и финансов

ДИНАМИКА ФИНАНСОВЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СТРАН ЕАЭС С КНР ПО ИМПОРТУ УСЛУГ

Аннотация: В данной статье анализируются отношения импорта услуг между Китаем и государствами-членами Евразийского экономического союза. Целью данного исследования было выявление тенденций развития этих отношений и основных направлений дальнейших отношений. Для достижения заявленных целей используются аналитические методы и статистические группы материалов. Существуют различные бизнес-инициативы и инициативы государственной политики. Его реализуют все страны ЕАЭС. Однако проблемы развития инфраструктуры, технологической конкурентоспособности являются препятствиями для реализации цифрового потенциала. Уровень цифровой трансформации в странах ЕАЭС неравномерен. Поэтому в настоящее время текущая торговая политика этих стран, направленная на сбалансированное развитие торговли с Китаем, еще нуждается в корректировке.

Ключевые слова: отношения, финансовые отношения, экспорт, торговый баланс, импорт, торговля, международная торговля, партнеры, торговые страны

Фен Шао Гуан
К. Карасаев атн. БМУ
Сарыбаев А., Озерова Э.
Экономика жана финансы институту

ЕАЭБ ӨЛКӨЛӨРҮ МЕНЕН КЫТАЙДЫН ОРТОСУНДАГЫ ФИНАНСЫЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРДҮ ИМПОРТТОО БОЮНЧА ДИНАМИКАСЫ

Аннотация: Бул макалада Кытай менен Евразиялык экономикалык биримдикке мүчө мамлекеттердин кызмат көрсөтүүлөрүнүн импортунун өз ара мамилелери талданат. Бул изилдөөнүн максаты бул мамилелердин өнүгүү тенденцияларын жана мындан аркы мамилелердин негизги багыттарын аныктоо болгон. Белгиленген максаттарга жетүү үчүн аналитикалык методдор жана материалдардын статистикалык топтому колдонулат. Ар кандай бизнес жана мамлекеттик саясат демилгелери бар. Аны ЕАЭБдин бардык өлкөлөрү ишке ашырат. Бирок инфраструктураны өнүктүрүү жана технологиялык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк көйгөйлөрү санариптик потенциалды ишке ашырууга тоскоолдуктарды жаратууда. ЕАЭБ өлкөлөрүндө санариптик трансформациянын деңгээли бирдей эмес. Ошондуктан, учурда Кытай менен сооданы тең салмактуу өнүктүрүүгө багытталган бул мамлекеттердин учурдагы соода саясаты дагы эле оңдоп-түзөөгө муктаж.

Түйүндүү сөздөр: мамилелер, финансылык мамилелер, экспорт, соода балансы, импорт, соода, эл аралык соода, өнөктөштөр, соода өлкөлөрү

Фен Шао Гуан

BSU named after K. Karasaev
Сарыбаев А., Озерова Э.
Institute of Economics and Finance

DYNAMICS OF FINANCIAL RELATIONS BETWEEN THE EAEU COUNTRIES AND CHINA ON THE IMPORT OF SERVICES

Abstract: This article analyzes the relationship of imports of services between China and EAEU. To identify trends in the development of these relations and the main directions of further relations, was the goal of this study. To achieve the stated goals, analytical methods and statistical groups of materials are used. There are various business and public policy initiatives. It is implemented by all EAEU countries. However, the problems of infrastructure development and technological competitiveness are obstacles to the realization of digital potential. The level of digital transformation in the EAEU countries is uneven. Therefore, at present, the current trade policy of these countries, aimed at the balanced development of trade with China, still needs to be adjusted.

Keywords: relations, financial relations, export, trade balance, import, trade, international trade, partners, trading countries

С развитием новых технологий цифровизация стала одним из важнейших маркетинговых каналов различных отраслей экономики страны. В эпоху глобализации и цифровизации производства, финансовые инструменты стали предпосылкой участия стран во многих областях, что предполагает извлечение выгоды из хороших международных результатов. В этом отношении Китай является долгосрочным и надежным партнером стран ЕАЭС.

Таблица 1. - Динамика импорта услуг стран ЕАЭС с Китаем, млн. дол. США

Услуги	страна – парт.	2018г	2019г	2020г	2021г	Темп роста, %
Усл. по обработке мат. ресурсов, прин. другим сторонам	Казахстан (РК)	0,00	0,00	0,00	0,00	
	Кыргызстан (КР)	0,00	0,00	0,00	0,50	
	Россия (РФ)	12,12	30,12	25,61	17,04	140,7
Техн. обслуж. и текущий ремонт	Казахстан	129,79	152,00	146,51	192,50	148,3
	Беларусь	0,11	0,00	0,06	0,00	3,3
	Кыргызстан	17,17	18,41	16,41	22,91	133,5
	Россия	75,33	73,22	75,64	89,05	118,2
Транспортные услуги	Казахстан	53,76	85,87	12,62	14,39	26,8
	Беларусь	19,11	30,98	41,69	97,73	511,4
	Кыргызстан	22,20	27,29	5,02	0,52	2,3
	Россия	158,99	679,81	736,59	1253,5	788,4

Строительство	Казахстан	319,45	79,45	13,67	13,95	4,4
	Беларусь	177,65	266,42	300,29	198,94	112,0
	Кыргызстан	1,00	3,92	10,02	2,43	242,4
	Россия	835,28	1437,29	2258,39	1229,85	147,2
Фин. Усл.	Казахстан	18,62	31,43	13,42	16,97	91,1
	Кыргызстан	2,02	0,35	0,74	0,02	1,1
	Беларусь	27,50	16,10	11,12	4,92	17,9
	Россия	70,43	33,98	33,52	42,52	60,4
Плата за пользование интелл. собст.	Казахстан	4,21	5,05	5,07	3,63	86,3
	Россия	59,16	66,69	66,70	98,12	165,9
	Беларусь	5,62	12,50	1,41	1,21	21,5
Телек-е, комп. и информ. услуги	Казахстан	147,69	33,14	21,23	27,14	18,4
	Кыргызстан	1,21	0,36	4,98	2,29	190,1
	Беларусь	0,37	5,21	4,43	8,15	2183,7
	Россия	84,48	62,81	39,52	33,21	39,3
Услуги част. лицам и усл. в сфере культ. и отд.	Казахстан	0,31	0,04	0,20	0,00	0,0
	Кыргызстан	1,13	0,53	0,32	3,15	278,9
	Беларусь	17,14	38,42	33,08	30,58	178,4
	Россия	1,97	3,95	1,93	1,26	64,0

Взаимоотношения по импорту услуг стран ЕАЭС с КНР идет по разным направлениям. [2,3,4] Анализ импорта услуг по обработке материальных ресурсов показывает, что с КНР имели взаимоотношения РФ. По РК наблюдается импорт в 2021 году в размере 0,5 млн долл., а про РФ рост импорта на 40,7% сравнительно 2018 г.

По техобслуживанию и ремонту наблюдается рост импорта сравнительно с 2018 г.в 2021 году у РК, КР, РФ в более чем на 30%, только у РБ наблюдается снижение на 97% импорта.

По экспорту транспортных услуг импорт с Китая возрос только у РБ в 5 раз и РФ в 7, 8 раз, у остальных стран наблюдается снижение.

По строительным услугам за анализируемый период наблюдается рост импорта у РФ на 47,2%, РБ на 12%, КР в 2,4 раза, а у РК снижение на 96% [6,7]

По импорту финансовых услуг у всех стран ЕАЭС наблюдается снижение.

Телекоммуникационные и т.п. услуги возросли во всех странах, кроме РК, что является о новых тенденциях по цифровизации. [5] По импорту услуг в сфере культуры и отдыха с КНР опережают РБ и КР. В РК за последние годы наблюдался снижение импорта данной услуги с КНР.

Таблица 2. - Динамика импорта товаров КР с Китаем, млн. дол. США

Товарная группа - страна	2022	2021	изм, %
Рыба мороженная	555,1	67,8	819,0
Пр.жив. раст., черенки и отводки, миц.	2,5	-	-
Срез. Цв.и бут.	0,2	-	-
Раст. для дек. целей	-	0,6	-
Карт.	-	0,6	-
Том.	22,9	460,3	5,0
Ор. Кок., бразил. и кешью, свеж.	648,8	30,5	x
Ор.проч.	21 367,9	14 906,7	143,3
Сал.-лат.	13,4	5,1	261,9
Морк., све. Стол. и анал.съем.	1,2	0,7	165,1
Лук репч., чеснок	593,5	559,5	106,1
Кап.	15,3	75,5	20,3
Ог. и корн.	15,0	8,7	173,0
Овощ: бобовые	6,9	4,7	145,7
прочие	846,9	675,8	125,3
Замор-е	0,3	0,6	48,7
Конс-е для кратк. Хран.	30,6	33,7	90,7
Суш-е	105,0	65,2	161,0
Боб.суш-е	0,0	14,3	0,0
Корнепл. и клубнепл. с выс.содерж.кр.	4,2	5,1	82,5
Дыни, папайя, арбузы	-	0,5	-
Ябл., гр. и айва, свежие	67,6	308,2	21,9
Бан-ы	3,2	16,4	19,6
Фин-и, инж., анан., манго св	1 446,6	443,6	326,1
Цитрус.плоды	3 483,0	2 236,3	155,8
Вин., св. или суш.	-	15,6	-
Абр., чер., перс. и т.п	297,8	356,6	83,5
Соки и экстр. Раст.	555,6	233,9	237,5
Колб. и анал. Прод. из мяса	0,0	0,3	0,0
Экстр. и соки из мяса, рыбы, молл.в	32,9	-	-
Гот. или конс. рыба, икра	142,4	-	-
Шок. и пр.гот.пищ. прод.	196,4	121,7	161,4
Хлеб и муч.конд. изд.	79,8	94,9	84,1
Прод. для приг. соусов, гот. соусы	1 172,2	1 059,1	110,7
Мука и гран. из мяса, мясн.субпрод. и рыбы	195,0	-	-
Отходы от производства крахмала, сахара, пивоварен	106,1	-	-
Отходы, полученные при извлечении соевого масла	25,1	22,2	113,0
Табачные изделия	-	123,2	0,0
Абразивные материалы	4,5	4,3	105,4
Мрамор, травертин, известняки	38,1	112,0	34,0
Гранит, базальт, песчаник	38,5	42,0	91,7
Галька, гравий, щебень	0,0	22,1	-
Оксиды и карбонат магния	3,1	2,2	137,9
Гипс, ангидрит, гипсовые вяжущие	26,8	166,9	16,0

Удобрения животного или растительного происхождения	1,0	0,5	210,5

Анализ импорта по некоторым товарам с Китая в КР можно отметить, что наблюдается рост импорта по Рыбе-замороженной в 8 раз, Салат-лат. в 2,6 раз, свекла и аналогичные на 65,1%, корнишоны – 73%, бобовые - 45,7%, сушеные на 61%, Орехи – 43,3%, Финики, инжир, ананасы в 3 раза и т.д. Уменьшение наблюдается по импорту бананов на 80%, Яблоки, груши и айва, свежие на 79%, Хлеб и мучные кондитерские изделия на 16%, Мрамор, травертин, известняки на 66%, Гипс, ангидрит, гипсовые вяжущие на 84% и т.д.

Мы считаем для развития экспортно-импортных отношений важным формирование регионального имиджа стран ЕАЭС с акцентом на инвесторов, особенно иностранных. Понятие инвестиционного имиджа сообщества трактуется как привлекательный образ целенаправленно созданного сообщества, как сообщества и инвестиционного инструмента для успешного ведения бизнеса, для существующих инвесторов и особенно потенциальных инвесторов извне, акцент делается на целевую аудиторию. Хорошо структурированная и привлекательная инвестиционная картина обеспечит доступ к экономическим и социальным результатам. [8,10]

Таким образом, ключевыми этапами разработки регионального инвестиционного профиля должны стать:

1. Определить местный инвестиционный потенциал.
2. Определите профиль этой инвестиционной организации и создайте информационный продукт.
3. Разработать стратегии по улучшению имиджа этого инвестиционного сектора.
4. Оценить адекватность разработанного инвестиционного профиля и управлять разработанным инвестиционным профилем. [9]

Литература

1. Официальный сайт Евразийского экономического союза <http://www.eurasiancommission.org/ru/ax>
2. Фен Щ.Г., Сарыбаев А.С., Озерова Э.К. Развитие финансовых взаимоотношений КНР и КР в сфере финансово-кредитной сферы // Евразийское Научное Объединение. 2021. № 6-4 (76). С. 326-329.
3. Фен Щ.Г., Сарыбаев А.С., Озерова Э.К. Сравнительный анализ инвестиций кнр в странах-участниц ЕАЭС // Актуальные вопросы современной экономики. 2022. № 2. С. 424-431.
4. Фен Щ.Г., Сарыбаев А.С., Озерова Э.К. Основные направления инвестиционного сотрудничества КР и КНР // Актуальные вопросы современной экономики. 2022. № 2.

С. 432-438.

5. Krasota, T. Development of the digital economy in the context of sustainable competitive advantage // Bazhenov, R., Abdyldaeva, U., Bedrina, S., Mironova, I. // E3S Web of Conferences, 2020, 208, 03042 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57220834877> / <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45075325>
6. Tugashova L. A simulation modeling approach used in the crude oil refining process // Bazhenov R., Abdyldaeva U., Korosteleva I., Muromtseva E. // Journal of Physics: Conference Series. 2022. T. 2373. №6. С. 062003. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85146624046&origin=inward&txGid=de9adba51db58e0f1b9b28d3307b20a7>
7. Чонкоева А.А., Абдылдаева У.М. Анализ состояния внешнего финансирования жилищного строительства в Кыргызской Республике // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. 2020. № 4 (31). С. 167-170.
8. Абдылдаева У.М., Искендерова А.Ж., Абдыкадырова А. Роль финансовых инструментов в финансовой системе // Актуальные вопросы современной экономики. 2022. № 1. С. 34-38.
9. Искендерова А.Ж., Абдылдаева У.М., Абдыкадырова А. Концептуальные взгляды на систему оценки финансовых инструментов финансовой системы // Актуальные вопросы современной экономики. 2022. № 3. С. 408-412.
10. Абдылдаева У.М., Мамырбеков А.А. Проблемы цифровизации управления совокупным капиталом строительных организаций // М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин кабарлары. 2021. № 4 (53). С. 65-67.

УДК:821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.19

Дарманова З.

Умарова Р.

К. Карасаев атындагы БМУ

Т. ҮМӨТАЛИЕВДИН АКЫНДЫК ТАБЫЛГАЛАРЫ

Кыскача мазмуну:

Бул макалада Т.Үмөталиевдин алгачкы чыгармачылыгы, поэзиясы, акындык изденүүлөрү тууралуу сөз болот. Акындын поэзиясынын көп тематикалуулугу, чыгармачылыгынын алгачкы жана согуш жылдарындагы көркөм сөз менен иштөө чеберчиликтери талдоого алынган. Майдан темасындагы ырларынан Улуу Ата Мекендик согуштун инвалиди С.Куланчиевге арналып жазылган “Эсинде барбы” атуу сюжеттүү жана согуш темасындагы ырлары анализге алынган. Ырларынын идеялык-эстетикалык, мазмундук өзгөчөлүктөрү менен бирге кыргыз аскерлеринин мекенчил сезимдерин, журт боштондугу үчүн жүргүзгөн күрөштөрү, оор кырдаалдарда кандуу кармаштарга карабай ар-намысты бийик туткан атуулдук сезимин эрдигин поэтизациялоодогу Т.Үмөталиевдин акындык табылгалары иликтенген. Акындын поэмаларынан “Айсулуу” поэмасындагы образ куруу жөндөмүн, тилдик каражаттарын, мазмундук тематикалык-идеялык багытын, поэмадагы фольклор менен жаңычылдыктын карым-катышы тууралуу маселелер каралган.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, жанр, образ, тематика, идеялык-эстетика, анализ, образ куруу, форма, мазмун, фольклор, тилдик каражат, тема, акын, чеберчилик.

Дарманова З.

Умарова Р.

БГУ имени К.

Карасаева

ПОЭТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ Т. УМОТАЛИЕВА

Аннотация:

В данной статье исследуется раннее творчество и поэтические изыскания Т. Умоталиева, осуществлен обзор политематики поэзии поэта, навыки работы с художественным словом в первые годы его творчества и военные годы. Из военной тематики проведен литературный анализ стихотворения с военным сюжетом «Ты помнишь», посвященное С. Куланчиеву – инвалиду Великой Отечественной войны. Наряду с идейно-эстетическими и содержательно-композиционными особенностями были также исследованы поэтические средства, применяемые Т.Умоталиевым в стихотворениях, в которых отражены патриотические настроения кыргызских воинов, раскрыты такие понятия как национально-освободительная борьба, высокая честь, мужество и чувство гражданственности в трудные военные дни. В рамках данной статьи также рассмотрены особенности создания поэтического образа в поэме «Айсулуу», языковые средства, содержательная тематико-мировоззренческая направленность, соотношение фольклора и новаторства в поэме.

Ключевые слова: поэзия, жанр, образ, тема, идейно-эстетическое, анализ, построение образа, форма, содержание, фольклор, языковые средства, тема, поэт, мастерство.

Darmanova Z.

Umarova R.

BSU named after K.

Karasaev

T. UMOTALIEV'S POETIC FINDINGS

Abstract:

The article examines the early work and poetic quests of T. Umotaliev, reviews the poetic polythematics of the poet, the skills of working with the artistic word in the early years of his work and in the war years. The literary analysis of the poem with a military theme "You Remember", dedicated to S. Kulanchiev, a disabled veteran of the Great Patriotic War, is carried out from the military theme. Along with the ideological and aesthetic, substantive and compositional features, the poetic means used by T. Umotaliev in his poems, which reflect the patriotic mood of Kyrgyz soldiers, reveal concepts such as national liberation struggle, high honor, courage and sense of citizenship in the difficult war days are studied. This article also examines the peculiarities of creating a poetic image in the poem "Aisuluu", language means, substantive thematic and ideological orientation, the ratio of folklore and innovation in the poem.

Keywords: poetry, genre, image, thematic, ideological and aesthetic, analysis, image construction, form, content, folklore, linguistic means, theme, poet, skill.

Белгилүү акын Т.Үмөталиев калеминен, изденүүдөн, тубаса шыгынан жаралган чыгармачылыгын поэзия жанрны аркылуу бизге адабий мурас катары калтырып кеткен. Бирок акындын согушка чейинки көпчүлүк ырларынан кургак чакырык, насаат мүнөздөгү, социалисттик коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөрдү көтөрө чалып даңазалоо, суктана кароо, эмгек адамынын жетишкендиктерин мактоо, эмгекке үндөө сыяктуу тематикалык-идеялык өзгөчөлүктөрдү байкоого болот. «Түштүгүм менин ак алтын», «Темир тулпар», «Эпкиндүү», «Кайназарова Зуураканга», «Чөп кетменди батыра» деген сыяктуу ж.б.ырлары буга мисал боло алат. Албетте, поэзия жаатындагы мындай өзгөчөлүк 30-жылдардагы көпчүлүк акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш. Анын объективдүү жана субъективдүү себептери болгон. "Көркөм адабияттын коомдук функциясын бир жактуу түшүнүү аларды дидактизмге, агитациялык ыракаттык мүнөздөгү чыгармаларды жаратууга алып келген. Турмуш чындыгын адекваттуу берүү ниетинде айрым авторлор анын өнүгүү темпин, тарыхый кыймылдаткыч күчүнүн маанисин ачмакчы болушуп, көп учурда фактыларды үстүртөн баяндоону жетиштүүдөй эсептешкен. Коомдук татаал көрүнүштөрдүн ички маңызына үңүү аракеттери көбүн эсе суктануучулукка, лирикалык каармандын илептүү сөздөрүнө басылып калып реалдуу

образ, конкреттүү ой бүдөмүктө калган. » [1,224-б.]

Мындай сапатты Т.Үмөталиевдин эмгек темасындагы ырларынан гана эмес, башка тематикалык мазмунда жазылган ырларынан кезиктирүүгө болот. “Бул анык метофизикалык мамиле, предметтин өзөктүк жан дүйнөсү менен ички байланыштарын таштап, үстүндөгү чачырандыларды тизмектеп белгилеген эмпирикалык майдалык.” [2, 382-б.] Суу темасына арналган Жеңижоктун, Молдо Кылычтын, Барпы Алыкуловдун жогорку философиялык мазмундагы ырлары бар экендиги маалым. Т.Үмөталиев да кыскача болсо да суунун адамзат жашоосундагы ордун ырга салган. Бирок акындын “Суу” деген төрт куплеттен турган ырынын экинчи куплетинин төртүнчү сабындагы “Өмүрү суу эл жашаган үйлөрдүн” деген саптар жана акыркы куплеттин төртүнчү сабында “Эттин кирип кетирген да ушул суу”, - [3,166-б.] маанилик жактан да, образдуулугу жагынан да супсак, кургак, уйкаштыгы жагынан да шайкеш келбей калган сүйлөмдөр менен берилген.

Ал эми анын акындык табылгалары тууралуу сөз кылганда, Т. Үмөталиевдин чыгармачылыгынан саясий лирика кеңири орун алгадыгын белгилөөгө болот. Анын майдан темасында бир кыйла элестүү, таасирдүү жазылган “Эсинде барбы” деген сюжеттүү ыры согуш мезгилинде жазылган. Ал ырды Т.Үмөталиев согуш майданында өзү менен бирге кызмат өтөп, немецтик баскынчыларга каршы күрөшкөн Улуу Ата Мекендик согуштун инвалиди Сагынбек Куланчиевге арнаган. Чыгармада каармандын боз шинель кийип, курал кармап Кавказдын тоо таштарын басып, канчалаган кыр ашып калмак чөлүндө окоп казган оор күндөрү сүрөттөлөт. Окурман ырдын мазмунунан согуш талаасындагы салгылаш, кандуу кармаш кандайча жүргөнү тууралуу бир топ маалыматтарды ала алат. Т. Үмөталиевдин “Эсинде барбы” деген сюжеттүү ушул ырында согуш талаасында советтик аскерлердин мылтык менен душмандын танкын аткылаганы, самолёттер менен эсепсиз бомбалардын ташталышы жана бомбанын жарылуусунан дүңгүрөгөн катуу үндөрдөн, жер жарылып кара туман каптап, жүрөк солкулдаткан кандуу мезгилдин элеси, кесепети көз алдыбызга келет. Жер чайпалгансып, көз тунарткан танк менен танктын кагылышынан, бирин-бири аткылаган эки тараптын кармашынан, мөндүрдөй жааган октон, снаряддардан токойлордун өрттөлүшү, жер томсоруп, тынч жаткан табият эсепсиз бүлүнгөнү чагылдырылган. Адам адамга жоо болуп, жөө аскерлердин душман менен кандайча согушканы, кылычташып, кекиртектен илип, толорсуктан чалып, курсакка сайган аёосуз кармаш, эсепсиз кандуу трагедия тууралуу баяндоолор орун алган. Ырда калк башына түшкөн кайгы, Сагынбек Куланчиевдин жигиттик милдетинин бийик жоопкерчилик менен аткарылышы, кыргыз аскерлеринин да эсепсиз эрдиги, тайманбастыгы, кайраттуулугу жогору болгондугу конкреттүү, ачык сүрөттөлүп, чыгарма патриоттуулук сезимге терең сугарылган идеялуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Ушундай апааттуу күндөрдө ак менен кара күчтүн кагылышынан уулунан айрылган ата-эненин, жакынынан айрылган дос, туугандын, жашоодогу тирегинен айрылган кыз-келиндин башына келген алаамат кайгы мына ушундай

жолдор менен келгендигин баян этүү акындын негизги максаты болгон. Кандуу кагылыштан аёосуз күлү көккө сапырылган жандуу жансыздын тагдыры, кыйроо элестүү берилген. Сагынбектин бутуна снаряд тийип, бутунан ажырайт. Совет аскери Сагынбек Куланчиевдин тартынбаган баатыр мүнөзү, ушундай азаматтардын элине жеңиш алып келген эрдиги даңазаланат. Ырда “өмүрдү жиптей үзүшүп” деген салыштыруулар орундуу чыккан. Акындын согуш темасындагы бир топ ырлары да публицистикалуу мүнөзгө ээ, философиялуу берилген. Адамды табуу, багуу, чоңойтуу, кырсыкканда сактап калуу кандай кыйын, бирок душмандардын кыянаттыгынан адам пендесине бир келген өмүрдүн көз ачып -жумганча үзүлүшүн, адамга адамдын кастыгы оңой эле жол менен ишке ашкан ачуу чындыгынын картинасын акын поэзиянын тили менен мына ушундайча туюндурган. Т. Үмөталиев советтик жана кыргыз жоокерлердин согуш талаасындагы душман менен кармашкандыгы күчтүү демин, патриоттук сезимдерин, эмоционалдуу поэтикалык тил менен таасирдүү бере алган.

Моздок чөлүндөгү кармаш акындын ушул ырында да, “Кубат” поэмасында да кенен сүрөттөлгөн. Бул ырдын мазмунунан совет эли менен немецтердин бири-биринен кем калышпаган аскердик техникалары, ошол жердеги тоонун аскасынан туруп, тооташтын да быт-чытын чыгарып талкалаган согуштук аракеттердин жексур мүнөзүн көрө алабыз. Совет аскерлеринин танкы менен “катюшаларынын” кызыл кыргын салышы, немецтердин бир күндө миндей танка жиберсе да утпай утулушу чагылдырылган. Сержант Сагынбектин да душмандын жолун тороп, бекиген чебин кыйратып артка карай кууп, бөгөт койгон эрдигин, аны менен кошо майданда кармашкан Т. Үмөталиевдин эрдиги, кайратын, айбатын душманга каршы сезим дүйнөсүнүн көрүүгө болот. Ырда “Ошонун баарын сен көрдүң, Сен көргөндү мен көрдүм”, Сагынбек сержант сен көрдүң, сен көргөндү мен көрдүм”, Ошол кезде сен болдуң, Сен болгон жерде мен болдум деген” саптардагы ой рефрен аркылуу берилген. [4,91-б.] Ар кандай талант үчүн адам мүнөзүндөгү согуштук тирешүүдөн жан аябай кырчылдаша салгылаштан жаралган баатырлардын ички карама-каршылыктуу курч сезимдерин ачып берүү оңойго турбас эле. Чабуулдун жүрүшүнөн түтүн каптап, өрт алган, бомба жарылып, эсепсиз кыргын коркунучу коштогон согуш каармандарынын эрдиктерин, алардын мындай оор абалга туруштук берген кайратын Т. Үмөталиев сыяктуу согушту өз көзү менен көрүп, бир эле учурда акындык да, атуулдук милдетин да чоң жоопкерчилик менен өтөй алган акындар гана жаза алмак. Анын бул ырында ылайыктуу табылган ыр саптарындагы рифма менен басым, муундардын ритмдин айкалышы, төп келиши төмөнкү саптардан көрүнүп турат:

Эсинде бардыр, Сагынбек,

Моздок чөлү кубарган
Учкан чаң, түтүн тумандан
Көрбөй көзүң тунарган,
Танк менен танк сүзүшкөн
Узун жолдор чубалган
Өмүрдү жиптей үзүшкөн
Коркпогон эч бир убалдан. [4,91-б.]

Мындан сырткары согуш темасына арналган «Кыргыздар келди майданга», «Ыр экөөбүз», «Өзүң төркүн», «Апсамат», «Мейлиң кабар таманым», «Жеңиш ыры», «Түшкө кирген ыр», «Турса дейбиз», «Ветерандын ыры», «Жеңиш күүсү», «Биздин достук», «Белек», «Түшкөн эмес асмандан» ж.б. ырлары да мындай ойлорго мисал боло алат.

«Өзүң Төркүн: Эстей берсе моздок чөлүн,
Арбашканды өмүр өлүм.
Танк тебелеп окопторго,
Теңтуштардын көмүлгөнүн .
Эстей берем, эстей берем
Кур санааны көрбөй эрен,
Ал каардуу кез сай сөөгүмө...
Батса керек өтө терең?
Көз алдымда жер чымырап,
“Боң” дей түшөт, башты жулат.
Бирок биздин чыдамкөйлүк
Ушул күнгө эсте турат.

Акындын согуш күндөрүнүн ачуу чындыгын, бирөөнү өмүрдөн айырса, бирөөнү майып кылып бактысынан айырып, таманды таш тилип, жүрөктү эзген, сазга белчесинен баткан, эсепсиз ашууларды, кырларды кезип эл-жер үчүн согушкан кыргыз жоокерлеринин эрдиктерин поэтизациялаган чыгармачылыгы азыркы муун үчүн эл алдындагы эр жигиттин милдетин, Ата журт ыйыктыгын туюндуруудагы зор тарбия, үлгү, тынчтыкка чакыруу катары да тарыхый сабак катары да татыктуу баага, зор салмакка ээ деп айтууга ылайыктуу.

Т. Үмөталиев поэма жанрында көп чыгармаларды жаратты, чыгармачылыгынын алгачкы жылдарындагы көркөмдүк сапаты жагынан айырмаланган чыгармаларынын бири - “Айсулуу” поэмасы. Поэма 1939-жылы жазылган деп акындын чыгармачылыгына байланыштуу эмгектеринде көрсөтүлгөнү менен чыгармада согушка байланыштуу окуялар, маалыматтар кенири орун алган. Чыгарма ретроспекциялык каарман Эргеш акенин баяны менен башталат. Акын чыгарманы башкы каармандардын бири Айсулууну “Пахта-Дөбө” колхозунда эки курбу кыздын анар үзүп жүргөндүгүн айтып бүткүс, эстен кеткис сулуулугун сыпаттоо менен баштаган. Бул жагынын алганда, Айсулуунун

жана Авазбектин образдарын, тышкы портретин сыпаттоодо адабиятчылар тарабынан фольклордук эпикалык салттардын принциптерине таянган деген пикирлер айтылып жүрөт. Поэмада акын элдик поэтиканын элементтеринин колдонуп, ага жаңыча мазмунду камтып, чындыкты кабылдоонун элементтерин пайдаланган. Авазбек жолборс, шер деп сырткы көрүнүшү, күчтүүлүгү, сулуулугу менен өзгөчөлөнүп сыпатталганы менен, автор аны бир жактуу, идеалдуу каарман катары баяндоодон алыс болуп, реалдуулукка ыктап, ички дүйнөсүнө, адамдык сапатына маани берет. Айсулууга Авазбек сөз айтып сезимин билдиргенде, анын колхоздогу эмгек дептерин көрүп, оң жооп айткан эмес. “Айсулуу ушул катты алган болчу, чынында ашык болуп калган болчу” деп Айсулуунун да чындыгында ашык болуп калганы тууралуу айтылат. Авазбектин эмгек күнүн көрүп “кайра жолго салгандыгы” да чындык. Эркин эмгек дайыма адамзат турмушунда адамдын адамдыгын, аракет күчүн, шыгын, жөндөмүн таразалаган чен-өлчөм болуп келген жана боло берет эмеспи. Ошентсе да, социалисттик коомдогу жаңы турмуштун артыкчылыгын коомдун өнүгүүсүн эмгек аркылуу көрсөтүү мезгил талабы да болгон. Ушундан улам А. Осмоновдун “Түп суусу” деген сюжеттүү ырын мисалга тартууга ылайыктуу. Лирикалык каарман Канымкүл аттуу колхозчу кызды сүйүп калган болот. Түп суусуна келип, тайызыраак кечүү таппай, күүгүмдө шашып, арга издейт. Айсулуу сыяктуу “Бул кайдагы эмгек күнү жок неме” деп Канымкүл да жигитти бул чыгармада теңсинген эмес:

Жарым деймин, бирок мени кыз сүйбөйт,
Сынбасын дейт, сүйбөстүгүн билгизбейт,
Бул кайдагы эмгек күнү жок неме,
Деп күлөт да мени өзүнө теңсинбейт [5,45- б.]

Адабиятчы К.Артыкбаев жазгандай, «Канымкүлдүн жигитке койгон талабы – ошол мезгилдеги замандын кыздарынын талабы, ал эми жигиттин сүйгөнүнө жетүү үчүн кылган аракети – учурдун алдыңкы жаштардын эмгекке кылган жаңы мамилеси, өз максатына жетүү үчүн алга умтулуусу. [6,215- б.]

Чыгармада Айсулуу Авазбектин түшүнө кайра-кайра кирет. Демек, акын анын жүрөк сезиминдеги уйгу-туйгусун канчалык бир деңгээлде терең иштеп чыгууну пландап, Авазбектин ички сезимин, психологиялык абалын тереңдетүү аракетинде болгондугу көрүнүп турат. Авазбек Айсулуунун мамилесинен улам эмгекке болгон активдүүлүгү жанданып, эмгек жолунда жетишекендиктерге, өзгөрүүгө ээ болот, комсомолго да кабыл алынат. Ал кезде комсомолго өтүү да сыймык да, жоопкерчилик да болгон. Аны армияга да узатышат. Чыгармада Авазбек Айсулуунун жообунан кийин эмгектенип, күнү-түнү жумушка дитин коюп, активдүү өзгөрүүгө бет алган каарман катары чагылдырылышын, Айсулуу менен катар жыйналышта комсомол мүчөлүгүнө да кабыл алынышынын өзүн эле ошол мезгилдин талабы менен ошол кездеги коомдук аң-сезимдин бир көрүнүшү иретинде да карасак болот. Экөөнүн ортосундагы ынак мамиле, сүйүү сезимдери, сагынуу, күтүү, максат-тилектери алардын бири-бирине жазган каттары

аркылуу да байкалат. Авазбек армияга барып да душман менен салгылашып бир катар эрдик көрсөтүп, баскынчыларга сокку урат. Анын чак түштө өзү жалгыз мылтык менен он жетисин аткандыгы, найза менен да согушуп:

Бир душман гранатты жөнөттү эле,
Түшүрбөй кармап алып кайра ыргыттым.

Далайын көмөлөтүп топуракка

Денесин кийиз кылчу жүндөй тыттым, - деген жазган катындагы баяндоолору Авазбектин согуш майданындагы эрдиктери ынанымдуу эмес иштелип калгандай таасир калтырат, психологиялык жактан терең ачылбай калган. Бул поэманын мазмунунан совет бийлиги келгенден кийин элдин, жаштардын аң-сезиминде үй-бүлө куруу, жар тандоо тууралуу түшүнүктөрдүн жаңыланышын жана эмгек темасын Ата журтка кызмат кылуу темасы менен байланышта ачып берген десек болот. Анткени чыгарма башталганда эле Айсулууга жуучу келип, колун сурап тыным беришпейт. Ошондо атасы Курбанбай ачууланып:

Көңүлгө сурагындай менден келип
Мал эмес менин кызым десең боло,
Турасың ар ким айтса сөзүнө эрип
Кыз эркин өзү билген замана го.

Сүйлөшөр жигит жакса, өзү көрүп [4,255- б.]

деп аялына катуу айтат. Ушул саптардан эле поэмада жогоруда айтылган ой, мамиле поэмада баштан аяк сезилип турат. Чыгарманын аягында Авазбектин ата-энесинен бир да кат-кабары жок эле Айсулууну баргын деп “өз ою барам десе барсын дешти” деп, анын да ата-энеси Авазга көңүлү толгондугу үчүн эле кызын жалгыз, каадасыз узатып жибергендиги сыяктуу көрүнүштөр поэмадагы окуя жасалмалуу аяктагандай таасир калтырат. Акындын калеминен жаралган поэмалар арбын, көп тематикалуу. Анын каармандары дайыма турмуштагы ар кандай кырдаалдарды, карама-каршылыктарды жеңүүгө умтулган каармандар.

Жалпылап айтканда, акын Т. Үмөталиев - чыгармачылык жолунда тынбай иштеп, поэзия жанры аркылуу жүрөк сезими менен терең туйган, өзү көрүп-билген турмуш сабактарын, чыгармачылыгын өзгөчө эргүү менен жазып бизге калтырып кеткен талланттуу акын.

Адабияттар

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. Ф., 1990.
2. Даутов К. Доорлор чындыгы көркөм адабиятта Б., 2016
3. Үмөталиев Т. 6-т., Б., 2015.
4. Темиркул. Ырлар, прозалар, арноолор. Б., 2003.
5. Осмонов А. Көл толкуну, 1-т, Б., 2010.
6. Артыкбаев К. XX кылы

УДК: 336.532.1: 330.567.2 (575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.20

Даутов Я.

Бишкекский государственный
университет им. К. Карасаева

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ РАСХОДОВ ДОМАШНИХ ХОЗЯЙСТВ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Кыскача мазмуну: Бул макала Кыргыз Республикасындагы үй чарбаларында болгон чыгашаларынын динамикасына анализ жүргүзүүгө арналган. Чыныгы аяккы керектөөлөрдүн чыгашалары, ошондой эле, азык-түлүк жана азык-түлүк эмес товарларга, салыктарга, жыйноолорго, төлөмдөргө, тамак-ашка, турак жай-коммуналдык кызматтарга, саламаттыкты сактоого, билим берүүгө, жеке чарбага, банк салымдарга, козголбос мүлктү куруу жана сатып алууга болгон чыгашалар каралат. Изилдөө жүргүзүү үчүн керектүү болгон маалымат катары Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин “Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо деңгээли. 2017 - 2021” аттуу Жылдык публикациясындагы таблицалар пайдаланылган. Ар кандай региондордо, ошондой эле шаарларда же айылдарда жайгашкан үй чарбалардын өзгөчөлүктөрүн эске алуучу таблицалар да каралды.

Түйүндүү сөздөр: чыгаша, керектөө, төлөмдөр, салыктар, аяккы керектөө.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ҮЙ ЧАРБАЛАРДЫН ЧЫГЫМДАРЫНЫН ДИНАМИКАСЫН ТАЛДОО

Даутов Я.

К. Карасаев атындагы

Бишкек мамлекеттик университети

Аннотация: Данная статья посвящена анализу динамики расходов домашних хозяйств в Кыргызской Республике в период. Рассматриваются величины расходов фактического конечного потребления, денежных расходов на продовольственные и непродовольственные товары, налоги, сборы, платежи, продукты питания, жилищно-коммунальные услуги, здравоохранение, образование, личное подсобное хозяйство, банковские вклады, строительство и покупку недвижимости. В качестве количественных данных для исследования взяты таблицы из Годовой публикации Национального статистического комитета Кыргызской Республики “Уровень жизни населения Кыргызской Республики. 2017 - 2021” за 2022 год. В числе прочих взяты таблицы, учитывающие отличия по регионам и по признаку принадлежности домохозяйств к городским поселениям или сельской местности.

Ключевые слова: расход, потребление, платежи, налоги, конечное потребление.

ANALYZING THE DYNAMICS OF EXPENDITURES OF HOUSEHOLD EXPENDITURES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Dautov Y.

Bishkek State University
named after K. Karasaev

Abstract: This article analyzes the dynamics of household expenditures in the Kyrgyz Republic during the period. The values of actual final consumption expenditures, monetary expenditures on food and non-food products, taxes, fees, payments, food, housing and communal services, health care, education, personal farming, bank deposits, construction and purchase of real estate are considered. As quantitative data for the study we took tables from the Annual publication of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic “Living standards of the population of the Kyrgyz Republic. 2017 - 2021” for the year 2022. Among others, the tables that take into account the differences by regions and by belonging of households to urban settlements or rural areas were taken.

Keywords: expenditure, consumption, payments, taxes, final consumption.

Целью данной работы является анализ расходов домашних хозяйств (ДХ) в Кыргызской Республике за период 2017 – 2021 гг. А именно, упор сделан на исследование рассматриваемой пятилетней динамики фактического конечного потребления домашних хозяйств, денежных расходов на продовольственные и непродовольственные товары (в том числе, на предметы длительного пользования), налоги, сборы, платежи, жилищно-коммунальные услуги, здравоохранение, образование, личное подсобное хозяйство, банковские вклады, строительство и покупку недвижимости.

В качестве исходных количественных данных для анализа используются фрагменты из некоторых таблиц, содержащихся в [1]. Таблица 4 использована с целью показать расхождения между значениями важнейших показателей для ДХ в городах и в сельской местности за отдельно взятый 2021 год. Таблица 5 показывает различия значений важнейших показателей по территориям (регионам) за тот же год, а из таблицы 6 видно, насколько отличаются друг от друга структуры потребительских расходов домохозяйств по децильным (10-процентным) группам в 2021г. (в процентах).

Анализ домашних хозяйств осуществляется на основе выборки объемом 5016 ДХ, охватывающей все регионы страны, причём учитывается место проживания (то есть, города и сельские населённые пункты). Показатели уровня жизни описываются с помощью средних величин, коэффициента Джини, квинтильных групп и т.д.

Таблица 1: Наличие предметов длительного пользования в домашних хозяйствах (штук на 100 домохозяйств).

(Источник: использован фрагмент таблицы из [1], стр. 13):

	2017	2018	2019	2020	2021
Стиральные машины	73	77	79	82	86
Легковые автомобили	24	26	26	27	30
Персональные компьютеры	10	13	13	13	15

Отметим, что на каждое ДХ пришлось в среднем по 1,106 телевизора и по 2,33 сотовых телефона.

Таблица 2: Основные показатели уровня жизни населения (на конец года)

(Источник: использован фрагмент таблицы из [1], стр. 14):

	2017	2018	2019	2020	2021
Фактическое конечное потребление домашних хозяйств, млн. сомов	481878,0	519519,6	524304,7	512183,0	672144,2
на душу населения, тыс. сомов	81,1	85,6	84,5	81,0	104,4
в процентах к предыдущему году	105,7	104,7	100,8	92,6	112,0

Согласно [2], **конечное потребление** охватывает товары и услуги, используемые ДХ и обществом в целом для удовлетворения своих индивидуальных и коллективных нужд и потребностей. А в соответствии с [3], **расходы на конечное потребление домашних хозяйств состоят из потребительских расходов в части, направленной на собственное потребление.**

Таблица 3: Денежные расходы домашних хозяйств по месту проживания (в среднем на душу населения, сомов в месяц)

(Источник: использован фрагмент таблицы из [1], стр. 18):

	2017	2018	2019	2020	2021
Всего					
Денежные расходы-всего	3460,5	3874,0	3899,0	3913,6	4681,5
в том числе на:					
продовольственные товары	1477,1	1599,0	1591,4	1716,7	1961,9
непродовольственные товары	857,3	934,3	931,8	846,8	1126,4
налоги, сборы, платежи	246,7	334,1	333,9	329,1	365,9

Из таблицы 3 видно, что по мере роста денежных расходов росли и расходы на продовольственные товары, не считая некоторого снижения в 2019 году. Для непродовольственных товаров снижение расходов имело место два года подряд: в 2019-

2020 г.г. Такая же тенденция наблюдалась и с расходами на налоги, сборы и платежи.

Под расходами домашних хозяйств понимают сумму расходов на потребление и на промежуточное потребление, валовое накопление, налоги и др. Здесь под промежуточным потреблением подразумевается оплата нематериальных услуг.

Чтобы вычислить стоимость общего потребления данного домашних хозяйств, надо сложить данные по всем потребительским расходам. А стоимость среднедушевого потребления равна отношению стоимости общего потребления на количество членов домашних хозяйств.

Таблица 4: Денежные расходы домохозяйств по месту проживания в 2021 г.

(в среднем на душу населения, сомов в месяц)

(Источник: использован фрагмент таблицы из [1], стр. 64):

		в том числе	
	Всего по республике	городские поселения	сельская местность
Всего	4681,5	5028,5	4475,2
На потребление – всего из них на:	4012,0	4402,7	3779,9
продукты питания	1820,7	1921,9	1760,6
жилищно-коммунальные услуги	271,7	514,4	127,4
здравоохранение	104,7	105,6	104,1
услуги образования	57,5	63,5	54,0
Прочие расходы - всего из них на:	669,4	625,8	695,3
расходы на личное подсобное хозяйство	228,1	48,5	334,9
вклады в учреждения банков	1,9	0,2	2,9
строительство и покупка недвижимости	1,5	3,7	0,1
налоги, взносы и другие выплаты	365,9	478,5	299,0

Из таблицы 4 видно, что в 2021 году горожане по сравнению с жителями сельской местности больше тратили денег на продукты питания, жилищно-коммунальные услуги, здравоохранение и услуги образования. Особенно существенна разница в оплате жилищно-коммунальных услуг – более чем в 4 раза. Это объясняется, во-первых, тем, что в городских поселениях более развита инфраструктура (центральное отопление, газ); во-вторых, тем, что, в отличие от сельской местности, в городах молодые семьи в большинстве случаев предпочитают жить отдельно от родителей, пусть даже арендуя жильё.

Далее, в том, что по сравнению с горожанами сельские жители больше вкладываются

в личное подсобное хозяйство, нет ничего удивительного. Горожанам приходится больше по сравнению с жителями села платить налоги, взносы и производить другие выплаты.

Известны также следующие два момента: 1 – члены домохозяйств в КР, как горожане, так и сельчане, расходуют в среднем всего лишь порядка одного процента на услуги учреждений культуры; 2 – в городских поселениях члены ДХ придают намного больше значения дошкольному воспитанию своих детей, чем жители сельской местности. Если говорить о возможностях для учащейся молодёжи, то в городских поселениях традиционно больше различных частных и получастных образовательных центров индивидуального и минигруппового обучения школьников.

По [4], денежные расходы домашних хозяйств включают в себя потребительские расходы, а также расходы, не связанные с потреблением.

Таблица 5: Денежные расходы домохозяйств по территории в 2021г. (в среднем на душу населения, сомов в месяц)

(Источник: использован фрагмент таблицы из [1], стр. 66):

	КР							Чуй- ская обл.	г. Биш- кек	г. Ош
Всего расходов		3611,6	3434,5	5866,7	4648,9					
из них на:										
продукты питания		1481,1	1487,2	2443,4	1426,8					
жилищно-		97,56	149,79	166,77	131,60					
		51,28	16,48	104,92	119,91		20,06		88,20	

По данным таблицы 5 вычислим для каждой из 10 территорий процентную долю расходов домохозяйств на продукты питания от соответствующей для каждой территории общей суммы расходов, то есть, от приведённых в таблице 5 расходов в среднем на душу населения (сомов в месяц). Получим следующую таблицу:

	КР					Ошск. обл.	Талас- ская обл.	Чуй- ская обл.	г. Биш- кек	г. Ош
Доля	39	41	43	42	31	37	37	43	37	29

По сравнению с другими территориями (регионами) получается низкая доля рассматриваемых расходов у домохозяйств Нарынской области и у города Ош. Но в данном случае нельзя однозначно интерпретировать такой результат и делать вывод, что у членов ДХ Нарынской области и города Ош качество питания хуже, чем в других регионах(территориях). Например, домохозяйства Нарынской области сами себя обеспечивают мясом, разводя скот, а многие жители города Ош могут иметь личные

подсобные хозяйства либо в самом городе, либо в пригородной зоне. Кроме того, в том регионе более дешёвые цены на овощи и фрукты, а также во многих частных учреждениях общепита.

Таблица 6: Структура потребительских расходов домохозяйств по децильным (10-процентным) группам в 2021г. (в процентах)

(Источник: использован фрагмент таблицы из [1], стр. 67):

Всего сомов				2857,9						
Всего процентов	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
в том числе % на:										
продукты питания	53,3	50,9	53,7	51,5	50,6	47,5	47,0	46,5	42,5	37,0
жилищно-	7,4	6,8	5,6	5,4	5,9	6,2	6,5	7,0	7,8	7,2
	1,2	1,2	1,3	1,5	1,8	2,0	2,5	2,4	3,4	4,0
услуги	0,1	0,9	1,0	1,1	0,9	1,0	1,5	1,6	1,9	1,9

По таблице 6 можно сказать следующее: наибольшие доли (от 50,6% до 53,7%) расходов на продукты питания у домохозяйств первых пяти децильных групп обусловлены соответственно наименьшими доходами членов этих групп домохозяйств. Видно также, что доля расходов на продукты питания у ДХ остальных пяти децильных групп, и особенно у девятой и высшей групп, существенно ниже.

Большие отличия в размерах доходов заметно сказываются и на расходах по пунктам здравоохранение и образование: чем выше доход домохозяйств, тем больше средств они могут выделять на медицинские и образовательные услуги.

Любопытная ситуация получается с расходами на жилищно-коммунальные услуги: суммарный процент двух низших групп оказался примерно равным суммарному проценту двух высших групп, но и это вполне объяснимо: ведь дело здесь не в проценте, а в стоимостном выражении жилищно-коммунальных услуг, так как одинаковые проценты от двух сильно различающихся чисел тоже будут выражаться сильно отличающимися стоимостными выражениями.

Потребительские расходы ДХ являются частью денежных расходов, направленной на приобретение потребительских товаров и услуг.

А промежуточное потребление включает: материальные затраты (сырье, топливо, покупку продуктов питания и т.д.); оплату нематериальных услуг (оплату проектных работ, финансовых услуг и т.д.) [5].

Литература

1. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2017 – 2021 г. Бишкек 2022 г. Режим доступа: <https://stat.kg/media/publicationarchive/37f82583-134a-461c-a5ec-7905bcfdd8fa.pdf> (дата обращения: 27.05.2023)
2. Экономические блага и потребности <https://www.grandars.ru/student/ekonomicheskaya-teoriya/potreblenie.html>(датаобращения:27.04.2023)
3. Индексы производства по видам экономической деятельности. Режим доступа: <https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/>(датаобращения:27.04.2023)
4. Расходы и потребление домашних хозяйств. Режим доступа: http://adept.srcc.msu.ru/adept/urov_blag/method/method_012.html(датаобращения:27.04.2023)
5. Дарда Е.С., Садовникова Н.А. Методологические аспекты формирования промежуточного потребления в финансовом секторе: отечественный и международный опыт // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 10-3. – С. 610-614.

УДК: 82-1/-29

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.21

Джанганаева Г., Рысбекова Г.
И. Раззаков атындагы КМТУ

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ АНАТАЙ ӨМҮРКАНОВДУН ПОЭЗИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА

Кыскача мазмуну: Тил көркөм чыгармага гана таандык эмес, ал бизди курчап турган чындыктын бардык тарабын кучагына алган коомдук аң-сезимдин бир формасы. К.Маркс мындай деген: «Тил – ойдун түздөн-түз чындыгы», б.а. объективдүү дүйнөнүн биздин аң-сезимибизде чагылышы аркылуу пайда болгон ой тил аркылуу ишке ашырылат. Б.а. тил ойдун материалдаштырылышы деп эсептелет. Мына ушул башкы кызматы менен бирге анын экинчи дагы бир маанилүү кызматы бар. Ал – коммуникативдик ролу. В.Ленин тилди «адамдардын өз ара катнашынын эң маанилүү каражаты» деген. Макала тилдеги ушул карым-катышты аныктоого жана көркөм чыгармадагы өзгөчөлүктөрдү КР эл акыны Анаатай Өмүркановдун ырлары аркылуу ачып берүүгө арналган.

Түйүндүү сөздөр: Тил, ой, сөз, тилдик каражат, аң-сезим, коммуникативдик роль, чыгарма, изденүү, Анаатай Өмүрканов, ыр, салыштыруу, метафора.

Джанганаева Г., Рысбекова Г.
КМТУ имени И. Раззакова

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТВОРЧЕСТВА В ПОЭЗИИ А.ӨМҮРКАНОВА

Аннотация: Язык принадлежит не только произведению искусства, это форма общественного сознания, охватывающая все аспекты окружающей нас действительности. К.Маркс говорил: “Язык есть непосредственная реальность мысли”, т.е. мысль, созданная отражением объективного мира в нашем сознании, реализуется посредством языка, т.е., язык считается материализацией мысли. Наряду с этой главной ролью у него есть еще одна важная роль. Это коммуникативная роль. В. Ленин называл язык “важнейшим средством человеческого общения”. Статья посвящена определению этой связи в языке и выявлению особенностей художественного произведения через стихи народного поэта Кыргызской Республики Анаатай Омурканова.

Ключевые слова: язык, мысль, слово, языковые средства, мышление, коммуникативная роль, произведение, поиск, Анаатай Омурканов, стиховорение, сравнение, метафора.

Dzhanganaeva G., Rysbekova G.
KMTU named after I. Razzakov

LINGUISTIC FEATURES OF ARTISTIC CREATIVITY IN THE POETRY OF A. OMURKANOV

Abstract: Language belongs not only to a work of art, it is a form of social consciousness, covering all aspects of the reality around us. K. Marx said: “Language is the immediate reality of thought”, i.e. a thought created by the reflection of the objective world in our minds is realized

through language, i.e., language is considered the materialization of thought. Along with this main role, he has another important role. This is a communicative role. V. Lenin called language “the most important means of human communication”. The article is devoted to the definition of this connection in the language and the identification of the features of a work of art though the poems of the national poet of the Kyrgyz Republic Anatay Omurkanov.

Keywords: language, thought, word, linguistic means, thinking, communicative role, work, Anatay Omurkanov, poem, comparison, metaphor.

Тилдин эң негизги эки кызматы бар. Биринчиси – адамдар арасындагы өз ара катнаштын эң маанилүү каражаты. Муну термин менен айтканда, коммуникативдик кызматы. Экинчиси – атайын кызмат – көркөм чыгарманын биринчи элементи, б.а., жазуучунун бирден-бир куралы, ансыз көркөм дүйнө эч качан жаралбайт. Мында автордун жана каармандын тили деп да ажыратуу керек. Жазуучу нормага түшкөн адабий тилде жазса, каарман элдик тилде сүйлөйт, б.а. анын речинде диалектизм, профессионализм, жаргонизм, вульгаризмдер кездеше берет. Мындайынча айтканда, каармандын речинде анын турмуш тажрыйбасы, билим жана маданий деңгээли ачык чагылат.

Жазуучунун тили жалпы калайык-калкка түшүнүктүү, эстетикалык татымдуу жана көркөм болууга тийиш. Мындан башка адабий тектердин табиятына жараша шарттуу түрдө прозанын, драманын жана ырдын тили деп ажыратып жүрүшөт, анткени, алардын арасында кээ бир айырмачылыктар бар. Алсак, драманыкы элдик сүйлөө тилине жакын, себеби, автор ага көп кийлигишпей, сырттан гана байкоочу болуп турат. Бирок, кандайдыр бир хаоско жол берилбейт, персонаж ар бир айткан сөзүн салмактап, керек болсо санап айтуу талап этилет. Мисалы, Горькийдин бир пьесасында Калмыкова деген аял 136 гана сөз айтат экен.

Тил – жалпы улуттук кубулуш. Анын сөздүк фондусу, мындайча айтканда, уюткусу, уңгусу туруктуу келип, сөздүк составы өзгөрүп, толукталып, байып турат. К.К.Юдахин жараткан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» кырк миңге жакын сөз орун алыптыр. Бул мурунку маалымат боюнча. Ал эми 1957-жылдан бери көп убакыт өттү. Автор анын экинчи басылышын жарыялоого үлгүргөн жок, демек, сөз байлыгыбыз андан да көп, бирок, жазуучулар улуттук тилдеги лексиканын бардыгын өздөрүнүн чыгармаларында пайдалана алышпайт, алардын белгилүү гана проценти орун алат.

Көркөм чыгарманын тилин изилдөөдө биринчи көңүлгө ала турган маселе, жазуучунун сөзгө байлыгы, ошону менен бирге аны өз орду менен колдоно билүү чеберчилиги болуп эсептелет. Жазуучунун тили – бул баарыдан мурда көркөмдүккө багытталган, ошол мыйзамга баш ийген тил. Ар бир жазуучунун ошого жараша өз сөз байлыгы, стили, тил чеберчилиги болот.

Мына ошентип, каармандын сөзү жалпы элдик казынадан сузуп алынса да, жазуучу ага өзүнүн активдүү мамилесин көрсөтөт, б.а. ал тил аркылуу өзү жектеп, же жактап жаткан көрүнүшкө карата кандайдыр бир даражада тилдик каражаттар аркылуу таасир

этет. Мисалы, Т.Сыдыкбеков «Кең-Суу» романында Коңгаргаевдин эки жүздүүлүгүн, амалкөйлүгүн ачыш үчүн чыныгы элдик өкүл Ысактыкынан айырмаланган контрасттык, речтик мүнөздөмөлөрүн пайдаланат. «Коңгарга» деген сөздүн өзүнүн да подтексттик мааниси бар.

Жазуучунун тилине карата коюлуучу талаптардын дагы бири – анын жалпы элге түшүнүктүүлүгү. Ал жөнөкөй, ошол эле убакта эстетикалык татымдуу, көркөм болууга тийиш. Буга жетишүү үчүн жазуучу көп каражаттарды, ыкмаларды пайдаланат.

А.Өмүрканов поэзиясында тилдик каражаттарды, салыштырууну жыш колдонот. Ал эми метафоралуу түшүнүктөр сейрегирээк кездешет. Бул көп эле акындарда жолуккан көрүнүш, анткени, салыштыруу тилге элпек, оңой табыла турган көркөм каражат болсо, метафора троптун татаал түрүнө кирет. Көрүнүштү, буюм-терим, заттарды метафорага ооштуруп көрсөтүү поэзияда салыштырууга караганда оорураак. Айрым мисалдарга кайрылып көрөлү.

«Бар-бар» ыйлап, балам көрүп жарык дүйнө,
Балбылдаган бакыт конду биздин үйгө [4.15].

«Бакыт» деген абстракттуу түшүнүк. Ал өтмө мааниде «жакшылыкты» туюнтат. Акын перзенттүү болушун «үйүнө бакыт» келген маанисинде колдонот. Мында «бакыт келди» деген кадыресе түшүнүк «бакыт конуу» деп метафоралаштырылган.

Тоо кыргыз баласы үчүн өзүнчө бир керемет дүйнө гө. Анын бийиктигине чыкканда адамдын дене-бою жазылып, көңүлү сергек тартып, ал өзүн башкача сезет. Акындардын жан-дүйнөсүн поэзия ээлеп, анын шыгына шык кошот. Мына ушул көрүнүштү А.Өмүрканов мындайча чагылдырат: “Жыттуу өзөн жылгасында, Жылтылдаган нур толуп, Аппак булут учуп жүрөт, Аккуу канат ыр болуп” [4.16-б.].

Булуттун ырга айланышы метафоралык түшүнүк. А.Өмүрканов Ала-Тоону өзгөчө ыйык тутат. Алыскы Памирде мугалимчилик кылып жүрүп, кичи мекени Талас тоолорунун элеси такыр эсинен чыкпайт. Анан анын поэзиясында тоолор метафорага айланат: “Тоолор, тоолор жүрөктөрү миндердин, Сени ырдаштан чарчабайм. Бүркүт болсом жамандыктан өзүңдү, Канатым менен калкалайм [4. 17].

Ала-Тоо – миңдеген адамдардын согуп турган жүрөгү, ал – ыйык Мекендин символу. Ошон үчүн акын «бүркүтчө айланып учуп», аны ар кандай кокустуктардан сактоого даяр. “Көк көйнөк кыздын мойнунан, Көк чөпкө түшкөн чынжырдай. Мөл булак ийри нугунда Кысылып, кээде кысылбай // Көйкөлөт, анан ийрендейт, Көк адыр ылдый тызылдай... Айтылуу Нарын дайранын Адашып калган кызындай.

Тоолорду ар түрдүү илбээсиндер, эчки-текелер мекендейт. А.Өмүрканов Памир тоолоруна нечен ирет чыгып көргөн. Ошондон элес:

Кийик качты бизди көрө дыргышып,
Жалама аскадан жаңырыктар жылбышып.

Күү жазылган нотага мүйүздөр,
Желге урунуп, күү калтырды жылжытып [4. 18].

Шаа мүйүз текелер жалама аскалардан шуулдап өткөндө «мүйүздөрдөн нотага жазылбаган күүлөр чыгып», бул да өзүнчө бир керемет дүйнө сыяктуу элестейт. Лирикалык «мен» Памирде бир нече жылыштеп, ал жактан бир топ жакшы элестерди алып, «кайра айлына булут минип» кайтып келет (18-бет). Бул шарттуулук аркылуу жасалган метафора. “Памир ырлары” циклинде акындын жаратылышка суктануусу менен бирге тоо жандыктарынын жашоосуна кумарлануусун көрсөткөн ырлары да бир топ бар. Тоо эчкинин улагын атып алып, анын терисин кол чаначка айландырган райымсыз мергендин терс портрети да кичинекей деталь-метафора аркылуу тартып берүүгө жетишкен бир мисал:

Суу жетпес тоо чөбүндөй үмүт соолуп,
Эчки жүрөт ичине күйүт толуп.
Мергенчинин эшигинде желге ыргалат,
Боз улактын териси чанач болуп [4. 21].

Ала-Тоону мекендеген эл өзүнүн керемет таланты менен улуу «Манас» дастанын жараткан. Ал кыргыз калкынын көп кылымдык тарыхын поэзия тили аркылуу айтып берген өзүнчө бир энциклопедия. «Манас» – улут сыймыгы, анын улуулугунун, өлбөстүгүнүн символу. Эгер «мен кыргыз» деген адам «Манастан» эки ооз ыр айталбаса, ал өзүн пас сезет. Атактуу Владимир Маяковский өзүн «Ленин менен өлчөп», аны менен сыймыктангандай, акын Анатай Өмүрканов үчүн да Манас өтө ыйык түшүнүк:

Биз турмуштан ажайып укмуш көрсөк,
Билебиз улуулугун «Манаска» өлчөп.
«Манас» биздин көбөйтүү, алуу, кошуу,
«Манас» биздин жаңылбас таптак бөлчөк [4. 17].

Абдан оригиналдуу табылган образ – метафора. Эгер биз «Манасты» туу тутсак, эч качан жаңылбайбыз, анткени, ал математикадагы «таптак бөлчөк санга окшош» өзгөчө тараза.

Таза махабат Анатай Өмүркановдун поэзиясында романтикалык метафора катарында даңазаланат, б.а. ал кол жеткис бийиктикте турган көркөм символ: “Капалыкты алыс айдап, Келчи жакын – туралы, Шамалдын да сырга толгон, Музыкасын угалы”.

Эки жаш «шамалдын музыкасына» рахаттанып, анча-мынча капалыкты алыска-алыска айдагысы келет. Сүйүү деген – бул бийик ашуу. Лирикалык «мен» алыскы Памирде жүрүп сүйгөнүнө жазган катында ошол «бийиктикти» жеңүү үчүн турукБарганымча даярдан... тандан кечке, Бирге ашууга турмуштун ашууларын Секетим, сен, сезип кой, келечекте, Памирден да кыйын ашуу барын... [4. 29].

Өзү болсо Таласта калган сүйгөнүнө ниети ак, ар дайым анын элесин жанында алып жүрөт, ошондон кубат алат, рахаттанат: “Магдырайм узун түндө уктарымда, Мас болуп,

шейшептеги жыттарыңа. Мен күндөй ысып жүрөм алоолонуп, Моюн сунбай Мургабдын ызгаарына. [4. 30]

Махабаттын ысыктыгын акын табият көрүнүшү менен катар коюп, аларды дисгармония катары сүрөттөгөн мисалдар да бар: «Ай-ааламдын бетиндеги кызылы, Карт дүйнөнүн кайталангыс кызыгы. Кыска өмүрдүн кыскалыгын билдирбес Ал керемет көргүң келген утуру...//...Сен көрүнсөң – күзгү өзүнөн чыгарбайт, Көрүнбөсөң көңүл түтөйт, ылаңдайт. Уланышы мүмкүн ушул дайранын, Бирок ушул дүйнө ушундай уланбайт».

Акын метафоралык сүрөттөөнү табиятты жандандырып сүрөттөө аркылуу да жаратат. Сүйгөнүнө Мургаб жери тууралуу айта келип, «шамалдан бүткөн» музыканы угууга чакырат: “Мургаб жери... дарак өспөй, чөп өспөй, Пил териси сыяктанып бозомук – Сен зериксең музыка деп, ырлар деп, Шамал ырдайт, шамал боздойт, ошону ук [4.31]. Махабат тили – тилсиз тил дегендей, акын анын азап-тозогун ар дайым сезип, туят. Анын чексиз ой-чуңкурларын поэзия тилине салып, таасирдүү (көбүнчө метафоралуу ыкмада) сүрөттөп берүүгө жетишет: “Ай, ашыктык, оттон алып, отко урат, Сага жөнөйм бир азыраак болсо убак. Жок сыяктуу сени мендей сүйөр жан, Мени дагы сендей сүйөр жок сымак [4. 32].

Ошентип, акын «сүйүүгө жүрөгүн канатып», анын түркүн сырларына арналган романтикалык метафораларды жаратат. Бул темадан башка Ала-Тоо, Памир-Мургаб, «Манас», Талас тууралуу жараткан ыр саптарында да шарттуу-метафоралык сүрөттөөлөрдү көп колдонот.

А.Өмүрканов кыскартылган салыштыруу, же болбосо «дай» мүчөсү түшүп калган метафоранын көп таралган түрлөрүнөн тышкары анын шарттуу сүрөттөөлөр аркылуу жасалган татаал формаларын да көп пайдаланганы – анын акындык чеберчилигинин маанилүү бир тармагын түзөт.

Адабияттар

1. Акынбекова А. Молдо Нияздын чыгармаларындагы тилдик өзгөчөлүктөр. Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. Б.: -2009.
2. Артыкова Ж.А. Бейвербалдык каражаттардын изилдениш тарыхы. // БГУнун Жарчысы. -№ 1 (35). – 2016
3. Маразыков Т.С. Стилистиканын негизги түшүнүк категориялары. Кыргыз тилинин стилистикасы предмети боюнча онлайн сабак. https://www.knu.kg/ky/images/stories/2020/04_2020/15/kff/kff_marazykov_stylistika.pdf
4. Өмүрканов А. Анатай (Тандалмалар). 2 томдук. – Бийиктик. -2005, 1-том.

УДК: 81-133

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.22

Джумаева Ж.

А. Мырсабеков ат. Ош МПУ

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ФОНЕТИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Кыскача мазмуну: Макалада кыргыз эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы тилдик өзгөчөлүктөр, тактап айтканда фонетикалык диалектизмдердин берилиши дескриптивдик лингвистиканын алкагында сыпаттоо методу менен иликтөөгө алынат. Мисал катары келтирилген тилдик фактылар аркылуу жазуучунун чыгарма жаратуудагы жеке стили, сүрөттөлүп жаткан окуяга катышкан каармандардын тилиндеги аймактык өзгөчөлүгүн чагылдыруудагы, каармандардын мүнөздөрүн жекелештирүүдөгү чеберчилигине баа берилет. Жазуучунун көркөм сөз жаратуудагы чеберчилигин ачып көрсөтүү менен бирге ысык-көл говорунун кыргыз адабий тилине карата катышын, фонетикалык диалектизмдердин каармандардын жергиликтүү тилдик айырмачылыгын берүүдө эле эмес, алардын дүйнө таанымын, жеке образын ачууда, аймактык тилдик өзгөчөлүтү кылдат чагылдырууда орду чоң экендигин жана мындай диалектизмдер автордун чыгармаларында жыш колдонулгандыгын байкоого болот.

Түйүндүү сөздөр: Түгөлбай Сыдыкбеков, жазуучун тили, фонетикалык диалектизмдер, жергиликтүү тилдик өзгөчөлүк, жазуучунун чеберчилиги, ысык-көл говору

Джумаева Ж.

Ош ГПУ имени. А. Мырсабекова

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТУГОЛБАЯ СЫДЫКБЕКОВА

Аннотация: В статье с помощью описательного метода в рамках описательной лингвистики исследуются языковые особенности в романе кыргызского народного писателя Тугельбая Сыдыкбекова «Среди гор», а именно презентация фонетических диалектизмов. На приведенных в качестве примера языковых фактах оценивается личный стиль автора в создании произведения, его умение в отражении региональных особенностей персонажей, участвующих в описываемом рассказе, в персонализации характеров героев. Помимо выявления мастерства писателя в создании художественного слова, родства иссик-кульского диалекта с кыргызским литературным языком. Фонетические диалектизмы имеют большое место не только в придании локальным языковым различиям персонажей, но и в раскрытии их мировоззрения, личного образа, так и в тщательном отражении региональных языковых особенностей. В произведениях автора можно заметить, что он использует подобных диалектизмов часто.

Ключевые слова: Тугелбай Сыдыкбеков, язык писателя, фонетические диалектизмы, локальные языковые особенности, мастерство писателя, иссик-кульский говор.

Dzhumaeva Zh.

Osh NPU named after A. Myrsabekova

PHONETIC DIALECTISMS IN THE WORKS OF TUGOLBAI SYDYKBЕКOV

Abstract: In the article, using a descriptive method within the framework of descriptive linguistics, the linguistic features in the novel of the Kyrgyz folk writer Tugelbay Sydykbekov “Among the Mountains” are studied, namely the presentation of phonetic dialectisms. On the linguistic facts given as an example, the author’s personal style in creating a work, his ability to reflect the regional characteristics of the characters participating in the described story, in personalizing the characters’ characters are evaluated. In addition to revealing the writer’s skill in creating an artistic word, the relationship of the Issik-Kul dialect with the Kyrgyz literary language. Phonetic dialectisms have a great place not only in giving local linguistic differences to characters, but also in revealing their worldview, personal image, and in carefully reflecting regional linguistic features. In the works of the author, one can notice that he often uses such dialectisms.

Keywords: Tugelbay Sydykbekov, writer’s language, phonetic dialectisms, local linguistic features, writer’s skill, Issik-Kul dialect.

Т. Сыдыкбеков – кыргыз адабиятындагы көркөм сөздүн чоң устаттарынын, чеберлеринин бири. Жазуучу кыргыз элинин үрп-адаттарын, каада-салттарын эң мыкты билет, элдик тилдин чоң билерманы. Ошондуктан даркан романчы жөнүндө эл акыны Тенти Адышева мындай деп жаштарга, окурмандарга кайрылат: «...Тил үйрөнгүчөр келсе, тилиңди байыткың келсе жана ошону менен катар өзүңдүн элиңди жакшы билгиң келсе, жогорку муундагы биздин адабиятка негиз салышкан акын, жазуучуларыбыздын, ошонун ичинде Тукенин чыгармаларын жакшы окугула». Бул сөздө эч кандай апыртуу жок. Т. Сыдыкбековдун кайсы гана чыгармасын окубайлы, ширелүү тилге, бай сөздүк состав, бийик көркөм кудурет менен түзүлгөн көркөм туундуга туш келесиң.

Т. Сыдыкбеков жараткан көркөм чыгармалар адабий планда бир топ кеңири изилденип келе жатат (К. Асаналиев, А. Садыков, А. Эркебаев, С.К. Даронян) [1;2;11]. Ырас, адабият таануу аспектисинде жазылган эмгектерде адабиятчылар бир добуштан Т. Сыдыкбековдун чыгармаларынын лексикасынын байлыгын, жөнөкөйлүгүн, элдик оозеки сүйлөшүү тилин чебер пайдалангандыгын белгилешет. Көрүнүктүү адабиятчылардын изилдөөлөрүндө «ал ойго бай, улуттук колориттүү макал-лакаптарды, жыш да, орундуу да колдонот» (А. Садыков) [8:125]; «...роман бай лексикасы, орундуу контрасттар менен салыштырууларга каныккан» (А. Эркебаев) [11:140] деген пикирлер менен жазуучунун тилине баа берилип келет.

Ал эми лингвистикалык планда профессор А. Жалиловдун жазуучунун чыгармаларындагы эскирген сөздөрдүн стилдик кызматына арналган изилдөөлөрүн белгилеп кетүү зарыл [5;6;7].

Изилдөөнүн предмети катарында Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы диалектизмдерди тандап алышыбыздын себеби, биринчиден, жазуучунун

чыгармаларынын тилинин изилденбей, али дың бойдон турушу менен байланыштуу. Экинчиден, Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы анын чыгармачылыгындагы бараандуу чыгармалардан. Бир гана жазуучунун чыгармачылыгындагы эмес, жалпы эле кыргыз совет адабиятындагы роман жанрындагы этаптуу бийиктиктерден. Ошондуктан романдын тилин изилдөө өтө көп кызыктуу фактыларды берет.

Бул изилдөөгө чейин жазуунун аталган романындагы диалектизмдердин чебер колдонулушу, тактап айтканда лексикалык диалектизмдердин берилиши тууралуу изилдөөбүздү жарыялаганбыз [4]. Ал эми азыркы изилдөөбүздө Т. Сыдыкбековдун диалектизмдерди колдонуу чеберчилигин фонетикалык планда тыбыштык өзгөчөлүктөрүн сыпаттоону максат кылып алдык, б.а. «Тоо арасында» романындагы фонетикалык диалектизмдердин берилишине токтолдук.

Тил илиминде жазуучунун көркөм сөз чебери катары таанытууда дескриптивдик лингвистиканын сыпаттоо методунун натыйжалары колдонулары белгилүү. Изилдөөнүн максаты белгилегендей, структуралык лингвистиканын ыкмаларын колдонуу аркылуу жазуучунун романындагы тилдик фактылардын негизинде жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктүн көркөм сөзгө тийгизген таасирин талдоого алдык.

Т. Сыдыкбековдун чыгармаларында диалектилик сөздөр анча көп өлчөмдө учурабайт. Бул залкар романчынын диалектизмдерди колдонуудагы орус адабиятынын бай традициясын чыгармачылык менен өздөштүргөндүгүн, айрыкча Максим Горькийдин «писатель должен писать по-русски, а не по-вятски, не по балахонски» [2:134]- деген насааттарын жетекке алгандыгын көрсөтөт. Жазуучу диалектизмдерди колдонгондо да, зор чеберчилик менен урунат, кээде чыгармада регионалдык сөздөрдүн бар экенин байкабай да каласың. Алар чыгарманын көркөм тканынын бөлүкчөсүн түзүп, аны башка сөз менен алмаштырууга мүмкүн эместей, чыгармага доо кетчүдөй сезилет. Автор диалектизмдерди ар түрдүү стилдик максаттарга зергердик менен багындыра алат. Мисалы, түштүк диалекти үчүн мүнөздүү фонетикалык өзгөчөлүктөрдөн үндүү «э» тыбышынын, же морфологиялык өзгөчөлүктөрдөн экинчи жактын сылык түрүндө -ың, (алың) мүчөсүнүн колдонулушу ж.б. Фонетикалык диалектизмдер, айрыкча үндүү тыбыштардын орун алмашып келиши, адабий тилдин нормасынан сырт үндөшүү мыйзамына каршы колдонулушу жазуучунун романдарында көп учурда каармандардын кебинде, диалог курууда жыш учурайт. Алардын айрымдарына токтолсок.

Үндүү тыбыштар орун алмашып келиши:

1. у тыбышынын ордуна ы тыбышы келген учурлар: Баласынын салбырап кеткен ороо-чылгоосун жыйып алууга чамасы келбей, бир келин дедек уруп көчөнүн тиги бетинде баратат. («Биздин замандын кишилери», 100-б.)

Ушунун тескерисинче у тыбышынын ордуна ы тыбышынын колдонулушу да Ысык-Көл говоруна мүнөздүү. Муну «Тоо арасында» романынын материалдары да

далилдейт: Беш күндүк маалуматты тактап, жалгыз олтурган Абдишке матайдын жука беттери көлөкөдөй көрүнө калды да, үнү шак этти (318-б.); Чайыттай ачык турган асманды булут каптап, нөшөр төккөн сыңары түштөн кийин кишилер Ысак күтпөгөн маалуматты беришти (108-б.) Бул мисалдарда фонетикалык диалектизм автордук сүрөттөөлөрдө келип жатат. Муну жазуучунун тилдик көнүмүшүнүн көрүнүшү катары кароо керек.

2. и ордуна э(е) тыбышы келген учурлар. Бул өзгөчөлүктү көбүнчө Т. Сыдыкбековдо бали деген сырдык сөздүн каармандардын сөзүндө бале түрүндө учурашынан көрөбүз: - Бале, атанын баласы деген ушул! (95-б.); - Бале, Ыманбайым туура айтат. (107-б.); - Бале, кеңеш өкмөтүнүн тузун татыган азамат экен го (164-б.); - Бале-е, жарым болушту жапырып салды. (50-б.)

3. у ордуна о колдонулат. Адабий тилде бул, бу шилтеме ат атоочтору барыш жөндөмөдө тыбыштык турпатын өзгөртүп, буга түрүндө келери белгилүү. Ысык-Көл говорунда болсо боо, бо деп айтылат. Бул өзгөчөлүк жазуучунун талданып жаткан чыгармасында арбын жолугат: - Ымаке, боо ишенбеңиз! Ушак сөз! (63-б.); - Баса, айтабыз да! Ушундай десең! Боо өз ниетиң менен катталасың де! (69-б.); - Боо караганда анык ак жүрөк көрүнөсүң (112-б.)

4. ө ордуна е келген учурлар. Т. Сыдыкбековдун романдарында ө нүн ордуна е алмашылып калган учурларды көп кездештирүүгө болот: - Тигил кыздарга көйнөк-көнчөк алып берели? – дейт түгенген катын (55-б.). Бул учурда эринчил ү тыбышынан кийин келген е үндөшпөй, сингармонизм закону да бузулат. Дагы романдан бир нече мисалдарды келтирүүгө болот: - Түгетин баштагыдай берекем да дебейт, дурустап чайын да кайнатып бербейт (59-б.) ж.б.

5. ү тыбышынан ордуна и келет. Жогоркудай эле эрин күүсү боюнча үндөшүү бузулуп, ү тыбышынын ордуна и колдонулат: Жандап өтө бергенимде карасам, же бала эмес, же киши эмес, өзүнүн бети калактай, алдына миңген жылкы түспелинде (60-б.); - Ким билет түгенгирдики (66-б.). Булар биздин оюбузча Ысык-Көл говоруна тийгизген казак тилинин таасири болушу мүмкүн.

6. О ордуна а колдонулат. Т. Сыдыкбековдо бул өзгөчөлүк эринчил үндүү о катышкан сөздөргө эринсиз, жонн а катышкан мүчөлөр уланганда көрүнөт, үндөшүүдөгү эрин күүсү бузулуп айтылат: - Тоодай-таштай эле калп айтпаган, кара өзгөй сүйлөбөгөн кишилер айтып жүрүшөт (20-б.); Тоога да, түзгө да кожо биз өзүбүз (32-б.) Мындай фонетикалык өзгөчөлүктү башка бир катар түндүк-түштүк диалектинин өкүлдөрү болгон жазуучулардын чыгармаларынан да жолуктурууга болот.

7. Ы тыбышынан ордуна и тыбышы келет. «Тоо арасында» романында ы тыбышынан ордуна и тыбышынын келген учурларын да кездештирдик. Ал негизинен жыйырма деген сан атоочтун колдонулушунан көрүнөт: - Ал дүйнөнү жигирма жыл сурады (32-б.); - Туура жигирма бут үрөнүм капта турат. Бул сөздүн мындай айтылышы түштүк

диалектисинин ичкилик говору үчүн да мүнөздүү.

8. Айрым сөздөргө үндүү тыбыштар жалганып айтылат. Мындай позициялык тыбыштык өзгөрүштүн натыйжасында да фонетикалык диалектизмдер пайда болуп отурат. Алсак, «Тоо арасында» романында адабий тилдеги анткор деген сөз анткору деген түргө өзгөрүп айтылат: Камыроо мындай турсун, бармактын башы менен ээгинен өйдө сакалын сылай олтуруп анткору күлчү (26-б.)

9. Диалектологиялык изилдөөлөрдө Ысык-Көл говорунда шамал, адат, аба, жорук, чара, күнөс, көрүк, мончо, чана, ката, көпүрө, чөгөлө, тебеле ж.б. сөздөр созулма үндүүгө өтүп, шамаал, адат, абаа, жоорук, чараа, күнөөс, көөрүк, мончоо, чанаа, катаа, көпүрөө, чөгөөлө, тебээле болуп айтылары белгиленип жүрөт. «Тоо арасында» романында да бул мүнөздөгү фонетикалык диалектизмдер бир топ жолугат. Аларды төмөнкүдөй бир нече түрлөргө бөлүп кароого болот:

А) Жабык муундагы үндүү созулуп айтылат: Акрасул алла жер, шамаал, суу, от төртөөнү жаратты. (29-б.)

Б) Экинчи жана үчүнчү ачык муундагы үндүү созулуп айтылат: Катаанды мойнуңа ал! – Катааны ким жиберсе, ошол мойнуна алсын (148-б.), Дайыма өз көмөчүнө күл тартып көнүшкөн атка минерлер мында да бирине-бири арамзаалык кылышты. (253-б.)

В) Биринчи ачык муундагы үндүү созулуп айтылат: - Өмүр, сен береринди айтчы? Бодо бересинби, боорук бересинби? (179-б.), - Ооба, түшүмү тургай үрөөнүн уучут өндүрүп коюптур деп уктум го (305-б.), - Баарынар тең маа таарынбайсыңар анда?! (182-б.)

Г) Бир муундуу сөздөрдүн созулуп айтылышы: Он экиге жаңы келген ушул Мариясы казан-аякты башкарып, бөбөктөрүнүн кир-коогун жууп, атасынын тонун жамап, эне ордуна оор түйшүктү чыдап көтөргөн (9-б.)

Д) Сын атоочту жасоочу –анак, -аган мүчөсүндө биринчи ачык мууну созулма иретинде айтылат: - Тейт, качанаак келин төө кыядан өтүп кетти (151-б.).

Жогоруда келтирилген тилдик фактылар аркылуу жазуучу жергиликтүү элдин турмушун чагылдырууда алардын кебиндеги өзгөчөлүктөрдү берүү менен романдын көркөм реалдуулугу менен биргеликте кыргыз тилинин диалектилик базасын, тилдин байыркылыгын чагылдырууну максат кылгандыгы белгилүү. Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз диалектилеринин түндүк системасындагы Ысык-Көл говорунун өкүлү болгондуктан, нары «Тоо арасында» романында сүрөттөлгөн окуя көлдүн аймагында өткөндүктөн, чыгармадагы диалектизмдер (фонетикалык, лексикалык өзгөчөлүк менен) дээрлик Ысык-Көл говоруна жана кээде башка түндүк говорлорго мүнөздүү экендигин байкоого болот. Айрыкча кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө мүнөздүү болгон үндөшүү мыйзамынын бузулуп, ө ордуна е келген учурлар (түгенген, түгенгир), ү тыбышынын ордуна и келген учурлар (түспелинде) ысык-көлдүктөрдүн казак эли менен чектеш жашап, казак тилинин таасиринен болушу мүмкүн.

Адатта көркөм чыгармалардын тилинде башка диалектизмдердин башка типтерине караганда лексикалык диалектизмдер көбүрөөк колдонулат. Анткени, алардын адабий тилде эквиваленттери - алмаштырар теңдештери болбойт, болгондо да диалектизмдер тактыгы, образдуулугу же башка стилдик боегу боюнча артыгыраак, жеткиликтүүрөөк болушу ыктымал. Лексикалык диалектизмдерди көркөм сөз устаттары өз чыгармаларында пайдаланып, чыгармаларынын тилин байытат, ал изоглоссалардын колдонулуш чегин кеңейтет, эгер мүмкүн болсо, адабий тилдин лексикасынан түнөк табышына жолдомо берет.

«Тоо арасында» романында диалектизмдердин ичинен башка түрлөрүнө караганда өзгөчө фонетикалык диалектизмдер жыш колдонулган. Мындан тышкары жазуучу чыгарманын элге, окурманга түшүнүктүү, жеткиликтүү болушун көздөйт, ыгы келсе, келбесе да диалектизмдерди колдоно берүү - Т. Сыдыкбеков үчүн жат нерсе. Көркөм чыгарма жаратууда айрыкча фонетикалык диалектизмдерди пайдалануу жазуучудан өтө кылдаттыкты, чеберчиликти, ошондой эле тилге аяр мамилени талап кылары жогорудагы мисалдардан көрүнүп турат. Т. Сыдыкбеков аларды жергиликтүү өзгөчөлүктү берүү үчүн жумшаган. Алар каармандардын тилин жекелештирүү багытында да зор стилдик жүк көтөргөн.

Адабияттар

1. Асаналиев К., Романы Тугельбая Сыдыкбекова [Текст] / К. Асаналиев. - Фрунзе, 1956.
2. Горький А.М., Собрание сочинений в 25 томах. [Текст] / М. Горький. Т.25, 1953, 134-б.
3. Даронян С.К., Тугельбай Сыдыкбеков: Критико-биографический очерк [Текст] / С.К. Даронян. - Москва, 1966.
4. Джумаева Ж., Лексические особенности романа «Среди гор» Тугельбая Сыдыкбекова [Текст] /Ж. Джумаева//Форум молодых ученых. 2018. № 4 (20). С. 428-433.
5. Жалилов А., «Зайыштар» романындагы историзмдер. [Текст] / А. Жалилов// Мугалимдер газетасы, 1983.
6. Жалилов А., «Уйкудагы» сөздөрдү ойготуп...[Текст] / А. Жалилов// Кыргызстан маданияты, 1985.
7. Жалилов А., Эскирген омонимдер жана омонимдик түгөйлөр (Т. Сыдыкбековдун романдарынын материалында)[Текст]/А. Жалилов//Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. - Фрунзе, 1987.
8. Садыков А., Адабий сын айдыңында [Текст] / А. Садыков. – Фрунзе, 1979, 124-125-б.б
9. Сыдыкбеков Т., Тоо арасында [Текст]:роман / Т. Сыдыкбеков. – Ф.: Кыргызмамбас, 1958. – 531 б.
10. Сыдыкбеков Т., Биздин замандын кишилери [Текст]:роман / Т.Сыдыкбеков. – Ф.: Кыргызмамбас, 1952. – 419 б.

11. Эркебаев А., Романдын кези келдиби? [Текст] / А. Эркебаев//Ала-Тоо,1983,№5, 140-б.

УДК: 81'282.2.1

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.23

Дөөлөтбекова Г., Сопонова А.
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ**ЛЕКСИКАЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕР ЖАНА АЛАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН
АКСЫ ГОВОРУНДА МААНИСИНЕ КАРАЙ КОЛДОНУЛУУ ШАРТТАРЫ****Кыскача мазмуну**

Аксы районунун жергиликтүү калкы жашаган аймактагы “өзгөчө тил” изилдөөгө жыш милдеттерди өз ичине алат. Диалектологиянын табиятына ылайык биз бул чөлкөмдөгү лексика-семантикалык диалектилик айырмачылыктардын таралыш ореалын, колдонууда адабий тилге тийгизген таасирин, ошол сөздөрдүн келип чыгыш тарыхына да кызыгып көрдүк. Диалектин лексикалык өзгөчөлүктөрү байланыш каражаттары болуп, тилдин жазуу формаларында да, атап айтсак райондук басма сөздө (гезиттерде) айрым предметтерди жана кубулуштарды жергиликтүү окурмандарга айкыныраак атоого жардам берет. Аксы говорунун лексикасы башка региондорго карганда адабий тилде варианты жок көп сөздөрү же башка говорлордо кездешсе да сейрек колдонулган өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Ошондуктан диалектилик сөздөрдүн картасын түзүүдө жана салыштырма диалектилик изилдөөлөрдү жүргүзүүдө говордун ичинде эле ар бир кичи айыл-кыштактардын арасындагы майда диалектилик өзгөчөлүктөрдүн колдонулуш, таралыш мүнөзүнө жараша карап чыгуу талап кылынат. Макалада аймактагы коммуникативдик фондунун негизги бөлүгү болгон лексикалык диалектилик сөздөргө басым жасап, адабий тилдеги маанисинин конкреттүүлүгүн деталдаштырууга ыктадык. Диалектилерди үйрөнүүдө биз элди изилдейбиз жана анын тарыхы менен таанышабыз.

Түйүндүү сөздөр: диалект, говор, тилдик катмар, семантика, лексика, адабий тил, прогрессивдүү, регрессивдүү, түгөйлүү диалектизм.

Дөөлөтбекова Г., Сопонова А.
Международный университет
имени К.Ш. Токтомаматова**ЛЕКСИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ
УПОТРЕБЛЕНИЯ В АКСЫЙСКОМ ГОВОРЕ****Аннотация**

«Особый язык» в районе проживания местного населения Аксыйского района включает интенсивные исследовательские задачи. В соответствии с характером диалектологии нас интересовало распространение лексико-семантических диалектных различий в этом регионе, их влияние на литературный язык в употреблении и история происхождения этих слов. Лексические признаки диалекта являются средствами общения и помогают местному читателю более четко называть некоторые предметы и явления в письменных формах языка, в частности в региональной печати (газетах). Лексика аксыйского говора отличается от лексики других регионов тем, что в ней много слов, не имеющих варианта в литературном языке или редко употребляемых, даже если они встречаются в других говорах. Поэтому при составлении карты диалектных слов и проведении сравнительно-диалектических исследований необходимо учитывать мелкие диалектные особенности среди каждой

небольшой деревни внутри диалекта по характеру употребления и распространения. В статье мы сосредоточили внимание на лексических диалектных словах, составляющих основную часть коммуникативного фонда региона, и стремились детализировать конкретность их значения в литературном языке. Изучая диалекты, мы изучаем людей и узнаем об их истории.

Ключевые слова: диалект, говор, языковой пласт, семантика, лексика, литературный язык, прогрессивный, регрессивный, парные диалектизмы.

Doolotbekova G., Soponova A.
International university
named after K.Sh. Toktomamatov

LEXICAL DIALECTISMS AND PECULIARITIES OF THEIR USE IN THE AKSY LANGUAGE

Abstract

«Special language» in the area of residence of the local population of the Aksy region includes intensive research tasks. In accordance with the nature of dialectology, we were interested in the distribution of lexico-semantic dialect differences in this region, their influence on the literary language in use and the history of the origin of these words. The lexical signs of the dialect are means of communication and help the local reader to more clearly name some objects and phenomena in the written forms of the language, in particular in the regional press (newspapers). The vocabulary of the Aksy dialect differs from the vocabulary of other regions in that it contains many words that do not have a variant in the literary language or are rarely used, even if they are found in other dialects. Therefore, when compiling a map of dialect words and conducting comparative dialectical research, it is necessary to take into account small dialect features among each small village within a dialect according to the nature of use and distribution. In the article, we focused on the lexical dialect words that make up the main part of the communicative fund of the region, and sought to detail the specificity of their meaning in the literary language. By studying dialects, we study people and learn about their history.

Keywords: dialect, speech, language layer, semantics, vocabulary, literary language, progressive, regressive, paired dialectisms.

Диалекттер бири-биринен үн түзүлүшү, грамматикасы, сөз түзүлүшү, өзгөчө сөздү колдонууда адабий тилге белгисиз же таптакыр оригиналдуу өзгөчө сөздөрү менен айырмаланат. Аймактык диалектилер белгилүү бир аймакка мүнөздүү болгон жана көп жылдар бою сакталып келген тилдин оозеки формасын билдирүү үчүн колдонулат. Адатта адабий тил менен айтылган билимди сактайт: салттуу чарба жүргүзүүдө, жергиликтүү элдин салттуу үй-бүлөлүк жашоо тартибинде, улуттук ырым-жырымдарда, каада-салттарда, элдик календар, дүйнө таанымында деги бардык тармакта колдонулуу шартына карай берилген түшүнүктөр “диалект” термининде камтылган. Ошого карай тилдеги бир нече өз ара аракеттенүүчү катмарлар, алардын ортосундагы байланыштар элдин татаал тарыхы, коомдун социалдык стратификациясы, диалектин пайда болушу жана өнүгүшү, ар кандай диалекттерге ээ уруулардын отурукташуусу, түрдүү саясий өзгөрүүлөргө дуушар болуусу,

тил илиминде айрым региондордун изилдөөгө зарыл болгон объекттерин жаратат.

Диалект лексикасы улуттук лексикадан колдонулушунун тар чөйрөсү менен гана эмес, бир катар төмөнкү белгилери боюнча да айырмаланат:

- 1) Фонетикалык;
- 2) Грамматика;
- 3) Лексика-семантикалык.

Алар белгилүү бир жердин тургундарына гана түшүнүктүү болгон сөздөр ошол чектелген чөйрөсүндөгү көркөм адабият тилинде, жергиликтүү географиялык, тиричилик, маданият өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу үчүн колдонулат. Аксы говорундагы диалектилик өзгөчөлүктөр Жалал-Абад облусунун башка аймактык говорлорунун ичинен Токтогул, Ноокен райондору менен чектешкен ортолук диалектилик белгилерди арбын алып жүргөндүгү менен айырмаланат. Бул региондогу жашоочуларда ич ара аймак, көчө, айыл аралык говордун ичинде да майда территориялык тилдик өзгөчөлүктөр да кездешпей койбойт. Фонетика, грамматикалык айырмачылыктардан да лексикалык диалектилик ири сандагы сөздөр жашоо тиричиликте адабий тилдин катмарына сиңип да, сиңбей да өз алдынча, мурунку жана туруктуу жашаган улуу муундун, бардык курактагы жана социалдык топтордогу адамдардын кебинде сакталган. Диалект системасынын өнүгүшү – анын ар кандай маданий-курактык өкүлдөрүнүн сүйлөгөн сөзүндө бир эле сүйлөө тилинин варианттарынын пайда болушун шарттаган узак процесс. Кайсы гана айылга барбайлы, ошол жерде гана айтыла турган белгисиз сөздөрдү сөзсүз угабыз, анын сыңарындай Аксыда текмат (кайыш кур), албөлү (алча, вишня), төрбөлжүн (шырдак), чирте (кап), канар (каптын чоңу), бурчак (мөндүр), измелтирик (ийне топчу), октоо (секелек), пөчөк//бөчөк (мөмө жемиштин кабыктары малга берилет), шойкон (кырсык), чилдâшир (кабыргасы саналган арык), ноомай (нак акча), сейпек (жеңил желпи адайга карата айтылат), гâйрик (сөзү башы орунда эмес ойду келди сүйлөгөн), мâtâvâr (өзгөчө буюм, улам көзгө чалдыккан нерсе) ж.б. деген аймактынчыныгы тилдик турмушун чагылдырган сөздөр орун алган. (А-транскрипцияланган А-тыбышынын берилиши. Ачык кең, бирок (а) дан куушурак. Мисалы, мâtâzâ-сонун, кâксâ-кексе (карыган тың адам).

Диалектизмдер говорлордо ички (тыбыштык морфологиялык жана семантикалык өзгөчөлүктөр аркылуу) жана тышкы булактар (монгол, фарсы, араб ж.б тилдерден кабыл алынган) аркылуу пайда болот. Алар ич ара нака лексикалык, түйгөлүү, түгөйсүз деген түрлөргө ажыратылат.

1. Нака лексикалык диалектизмдер – адабий тилде түгөйү(эквиваленти) түп уңгусу учурабаган, жергиликтүү калкты тейлеген сөздөр мисалы, бөкөнүл – той ашта бышкан этти бөлүштүрүүчү адам, зувала – тоголоктолуп үзүлгөн камыр, дâңgânâ// деңгене – союлган малдын этин бир нече бөлүккө бөлүп таратуу же алуу, булар айрым говорлордо учураса да адабий тилде кездешпеген сөздөр.

2. Түгөйсүз диалектизмдер – бир говордо же диалектиде гана жолугуп, адабий тилде же башка говорлордо эквиваленти жок кубулушту туюнтат. Мисалы, мөшкөл – казанга майсыз жумшак бышырылган жука нан, адабий тилдеги мүшкүл сөзүнүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап, мүшкүл аш – адам башына оор мүшкүл иш түшкөндө бышырылуучу тамактын түрүнө кирип, бат бышыруучу нандын түрүн толуктагандыктан келип чыкса керек деп божомолдойбуз. Себеби, түштүк жергесинде мүшкүл күшât – атайын күйөөсүз аялдар чогулуп, бир нерсеге ниет кылып чечилбеген маселеде куран окулуп желчү тамак ашты билдирет, мүшкүл-мөшкөл ички формасына окшошуп, тез даярдалган кыйын түйшүк түшкөндө атайылап бышырган өзгөчөлүктү көрсөтүп тургандай. Кечкисин печкенин жанында mâkâ ушалап, чагалагын бир жака, жүгөрүсүн бир жака бөлүп жемканага киргизип койдум. Мисалда mâkâ, ушалоо, чагалак деген диалектилик сөздөрдүн ичинен чагалак- жүгөрүнүн данын алгандан кийинкиси “бардек” (ад тил).

Меймандар гелгиче кâрткâ(сөрү) гөрпөчө (көлдөлөн)сала гал. Кâрт жана чагалак – башка говорлордун биринде да колдонулбаган, говордун айрым аймактарында гана чектелүү кездешкен өзгөчө сөз. Мындай говордук өзгөчө лексика (адабий тилде да диалектилерде да түгөйү жок) этнография, мал чарбачылыгы, адам мүнөзү, сырткы көрүнүшү, тамак-ашка байланыштуу жана жашоо тиричилигин бардык формаларында көп кездешет, таблица түрүндөгү булар тууралуу мисалдар кийин болсун.

3. Түгөйлүү диалектизмдер – илимий адабияттарда бир түшүнүк эки башка диалектиде бирин-бири жокко чыгарган карама-каршы кубулуш катары мүнөздөлүп келет. Бул түшүнүккө лексикалык диалектизмдин алкагынан көз чаптырганда бир түшүнүктүн же бир нерсенин диалектилерде, говорлордо ар башкача түгөй менен аталышы аларды диалектилик синоним деп атоого болот. Колдонулушунда айрым ички майда айырмачылыктары бар кемсал//чермий// кâмзур// чыптама//гâмzâr//гâмзирдеген диалектилик сөздүн бир канча варианттагысы Аксы районунун борбору Кербендин чыгыш тарабындагы айылдарда басымдуу чыптама, кâмзур, гâмzâr, түрүндө айтылса, башка уруу, региондордо калган варианттары аралаш кездешет. Ал эми чермий-чыптама (Ысык-Көл говорунда), пинжек (Ат-Башы) өпкө кап, өпкө тон, бортоной (түштүк говорунда).

Дасторконго тамак келгенче гâрдимдерди (чыны, кесе, Ысык-Көл говорунда бадывод) даярдагыла. Кесе//kâsâ//гâрдим - тамак куюлуучу чынын түрдүү варианттагы берилиши.

Көпчүлүк айылдарга бирдей тарабаган мындай диалектилик бирдиктер говор өкүлдөрүнүн речинде коңшулаш элдер менен алакада жана жышыраак жайгашкан жерлерде кездешет. Говордук деңгээлдеги лексикалык диалектизмдер изилденүүгө муктаж болгон маселелерине жарашатилчи Г. Мухаммаджанова өзбек тилинин материалдарында колдонулушуна жана колдонулуш чөйрөсүнө карай мындайча бөлүштүрөт:

Колдонулушу жактан прогрессивдүү жана регрессивдүү деген эки топко ажыратат. Прогрессивдүүлөргө адабий тилде эквиваленттери болбогон, түшүнүктөрдүн жалгыз аталыштары катары адабий тилге өтүп, анын лексикасын байыта турган сөздөрдү, регрессивдүү

диалектизмдерге тилде эквиваленти болгон диалектилик сөздөрдү киргизет. Ошондой эле, ал диалектизмдерди колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрөт:

- а) адабий тилде өздөштүрүлүп кеткен сөздөр;
- б) көркөм чыгармаларда колдонулуп жаткан диалектилик сөздөр;
- в) белгилүү бир диалектинин өкүлдөрүнүн тилинде гана (жалаң алар түшүнө турган)

колдонулган сөздөр.

Башында биз белгилеп кеткен диалектилик белгилер жана аларды бөлүштүрүү б.а.түгөйлүү жана түйгөйсүз, нака диалектизмдер Г.Мухаммаджанованын прогрессивдүү жана регрессивдүү деп атаган диалектилер менен жалпы окшошуп турат. Прогрессивдүү (түгөйсүз) диалектилик сөздөр Аксы регионунун көбүнчө улуу муундарында активдүү колдонулса, мисалы, пākāy (такай колдонулуп, атайын белгиленген жана барып турчу жер), tāshinā (эңсөө, сагынуу), тыйтак (иш бүткөрө албаган, бейжай адам), чимели (майда кумурска) ж.б. мындай аймактык лексика өсүп келаткан жаш муундун кебиндекээде сейрек кездешип, адабий тилге ыктап, туруктуу колдонулбагандыгы байкалат. Себеби, отурукташуу, ар түрдүү коомдук ички байланыштар, илимдин өнүгүүсү, жашаган жердин (көчүп барган жери) же борбордогу массалык, адабий, тилдик таасирлеринин натыйжасында жаштар ошол чөйрөнүн б.а бир канча жашоо шарттарына ыңгайлашып кеткенинен колдонбоосу менен мүнөздөлөт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, заманбап сүйлөөнүн социалдык-курактык катмарларынын ортосундагы тилдик айырмачылыктары жандуу кепте болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн ар кандай интенсивдүүлүгүндө гана байкалат.

Диалект сөздөр – элдин үнү, бул элдик жашоонун күзгүсү. Алар элдин жашоо тажрыйбасын сактап, руханий тажрыйбасын чагылдырат. Ошондой эле муундарды жана маданияттарды байланыштырып, элдик маданияттын бир бөлүгү болуп саналат.

Аксы аймагы говордук өзгөчөлүгү боюнча Жалал-Абад областынын түштүк батышы жана батышы Чаткал, Ала-Бука, Караван (Аксынын борбору) Жаңы-Жол райондору Г.Бакинова, С.Кондучалова жана С.Сыдыков биргеликте жазган “Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору” деген эмгегинде көрсөтүлгөндөй II тайпага (группага) кошулат. [2. 167-бет]. Бул тайпадагы кыргыздар областын түштүк жана түндүк чыгышындагы райондорунун тилдик айырмачылыктарын алып жүгөндүктөн салыштырмалуу “орток” диалектилик говор десек да болот. Себеби, түндүк чыгыш Кетмен-Төбө элинин жана бир эле учурда Талас говорунун грамматикалык диалектилик өзгөчөлүктөрү, областын түштүк жагы Ленинский, Базар-Коргон, Сузак райондорунун фонетикалык жана лексикалык көп белгилери сакталып, област боюнча диалектилик фактыларды изилдеп келгенде бул район өзүнүн көптөгөн тилдик айырмачылыктары менен таң калтырат. Мындан чыкты говордун ээлеринин көпчүлүгү саналып өткөн тилдик бирдиктерди диалектилик сөздөр катары баалабай, өздөрү менен алып жүрүшөт жана колдонушат. Тигил же бул диалектилик бирдиктерге карата белгилүү бир мамилени жогорку филологиялык билими бар адамдар

изилдешсе же көрсөтсө болчудай. Башкача айтканда, бул лексемалардын жергиликтүү таандыктыгы адабий нормаларга ээ болгон адамдарга ачык көрүнүп турат, бирок алардын колдонулушу жаңылыштык деп эсептелбейт жана тескерисинче, кандайдыр бир деңгээлде кепти кооздоп, оригиналдуулукту берип турат. Жергиликтүү сөз менен анын адабий синониминин ортосундагы айырмачылыктар канчалык азыраак жана маанилүү болсо, филологдор ошончолук бул сөзгө көбүрөөк көңүл буруп, бул минималдуу айырмачылыктарды адабий норманын пайдасына жоюуга аракет кылышат деп ойлойбуз.

Тилдин турмуш-тиричилик лексикасы-этногенетикалык жана лингвистикалык изилдөөлөр үчүн баалуу материал, турмуш-тиричилик лексикасы белгилүү аймактагы адамдардын жашоосунун чындыгын калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Диалектология илими дагы этнолингвистика сыяктуу маданий-тарыхый жана этнографиялык контекстте территориялык тил бирдиктеринин изилдөө менен алектенет. Элдик баяндамаларды, ошол Аксы говорунун жашоочуларынан азыркы абалы боюнча изилдөө тил илиминин эң маанилүү милдеттеринин бири бойдон калууда, анткени дагы деле сакталып калган нерселердин бардыгын жазып алуу керек жана ошону менен илим үчүн тилдик калдыктарды сактоо керек.

Адабияттар

1. Хожиев А, Ахмедов А. Узбек тили лексикологиясы //Масбул мухариблар –Тошкент: Фан, 1981.
2. Султангазиева Ж, Мамбетакунова Н. Классикалык изилдөөлөр жана тексттер// Диалектология 1-том – Б.,-2019.
3. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. Ф.,1966.
4. Исакова Т.Ж., Бекматова Ж.Т. Кыргыз тилиндеги адабий тил жана диалектикалык сөздөрдү жазууда жана оозеки кепте колдонуунун аймактык өзгөчөлүктөрү // Известия вузов кыргызстана, № 6, 2015.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. – Б., 1998.
6. Бакинова Г, Кондучалова С, Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору - Ф: 1957. 167-б.
7. Дунканаев А.Т, Молдокунова А.А. Кыргыз орфографиясы жана анын айрым маселелери. – БМУнун жарчысы, – Б., №1 (47). 2019. 3-6-б.

УДК 61:811.31

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.24

Дюшекеева А.

И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз
мамлекеттик медициналык академиясы**МЕДИЦИНАЛЫК АДИСТИКТЕРДИН СТУДЕНТТЕРИ ҮЧҮН ЛАТЫНЧА-
КЫРГЫЗЧА ОКУУ СӨЗДҮГҮН ТҮЗҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ****Кыскача мазмуну**

Макалада азыркы учурда медицинада латын тилинин ролу талданат жана медициналык адистиктердеги студенттер үчүн «Латын тили» дисциплинасы боюнча сөздүк-минимумун түзүүнүн өзгөчөлүктөрү каралат. Окуу сөздүгүнүн лексикалык материалын тандоонун критерийлери жана принциптери, тандоо тартиби жана булактары белгиленет, дисциплина боюнча лексикалык бирдиктердин көлөмү талданат, кесиптик багыттагы, илимий жана медициналык терминдерди адекваттуу түшүнүү үчүн маанилүү болгон лексиканы семантизациялоо чеберчилигинин этаптуу калыптанышы изилденет. Терминологиялык окуу сөздүгүн түзүүнүн негизги принциптери катары статистикалык, лингвистикалык жана методикалык принциптери алынып, ал эми маанилүү критерийлери болуп тематикалык, функционалдуулук, жыштык, интеграциялык жана эки тилдеги окшоштук критерийлери каралды.

Түйүндүү сөздөр: сөздүк-минимум, латын тили, терминология, лексикалык бирдиктер, тандоо принциби, тандоо критерийи, лексикалык материал.

Дюшекеева А.

Кыргызская государственная медицинская академия
имени И.К. Ахунбаева**К ВОПРОСУ О СОСТАВЛЕНИИ ЛАТИНО-КЫРГЫЗСКОГО УЧЕБНОГО
СЛОВАРЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ****Аннотация**

В статье рассматривается место латинского языка в медицине и особенности составления словаря-минимума по дисциплине «Латинский язык» для студентов медицинских специальностей. Устанавливаются критерии и принципы, порядок и источники отбора лексического материала учебного словаря, рассматривается объем лексических единиц по дисциплине, изучается поэтапное формирование навыка семантизации лексики, что важно для адекватного понимания профессионально-ориентированных, научных и медицинских терминов. В качестве основных принципов составления терминологического словаря были рассмотрены статистические, лингвистические и методические принципы, важными критериями выделены критерий тематичности, частотности, интеграции и функциональности.

Ключевые слова: словарь-минимум, латинский язык, терминология, лексические единицы, принцип отбора, критерии отбора, лексический материал.

Dyushekeyeva A. K.

Kyrgyz State Medical Academy
named after I.K. Akhunbaev

TO THE QUESTION OF COMPILING A LATIN-KYRGYZ EDUCATIONAL DICTIONARY FOR STUDENTS OF MEDICAL SPECIALTIES

Abstract

The article is about the place of the Latin language in medicine and the features of compiling a vocabulary of “Latin language” discipline for students of medical specialties. The criteria and principles, the procedure and sources for selecting the lexical material of the educational dictionary are established, the volume of lexical units in the discipline is considered, the systematic formation of the vocabulary semantics skill, which is important for an adequate understanding of professionally oriented, scientific and medical terms, is studied. Statistical, linguistic and methodological principles were considered as the main principles of compiling a terminological dictionary, the criteria of thematic, frequency, integration and functionality are dedicated as important criteria.

Keywords: dictionary, Latin language, terminology, lexical units, selection principle, selection criteria, lexical material.

Медицинада латын тили анатомиялык, клиникалык жана фармацевтикалык терминологияда колдонулат. Латын тилин билүү дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндөгү дарыгерлерге бири-бирин оңой түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Латын тилин медицинада колдонуунун илгертен келе жаткан салты дүйнө жүзүндөгү медицина кызматкерлерин жана медициналык билимди унификациялоо үчүн бириктирүүчү фактор катары кызмат кылат [1, 47].

Латын тили биринчи курстун студенттери үчүн жаңы, мурда окутулбаган дисциплина, ошондуктан аны өздөштүрүүдө белгилүү бир кыйынчылыктарды жаратат. Латын тили медициналык окуу жайда окуп жаткан студенттер үчүн эле эмес, кийинки кесиптик ишмердүүлүктө колдонуу максатында окутулат.

Латын тилин үйрөнүүдө терминдерди жаттоого өзгөчө көңүл бурулат. Дисциплинаны өздөштүрүү үчүн талап кылынган лексикалык минимумдун курамы (900 бирдик өлчөмүндө) узак мөөнөттө эсте кала тургандай терминдерди камтышы керек. Бул тематикалык мааниси, колдонулуш жыштыгы жана сөз жасоо принцибине ылайык тандалып алынган сөздөр жана термин-элементтер. Медициналык окуу жайларында латын тилин окутууда грамматикалык материалдын басымдуу бөлүгү колдонулбайт. Бул жерде анатомиялык терминдерди түзүү жана түшүнүү, ошондой эле рецепт жазуу көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн зарыл болгон аспектилер гана каралат.

Фармацевтикалык терминологияны билүү медициналык студенттер үчүн өтө маанилүү, себеби, фармацияда колдонулуучу дары-дармектердин номенклатурасын, айрым терминдердин аталыштарынын түзүлүштөрүн, дары жөнүндө белгилүү типтүү маалыматтарды алып жүрүүчү дары аталыштарынын курамындагы жыштык сегменттерин бөлүп алууну үйрөнүшөт. Мындан сырткары студенттер рецепт жазуу көндүмдөрүн, рецепттин түзүлүшүн, стандарттуу рецепттик сөз айкаштарын өздөштүрүшөт.

Клиникалык терминологияны үйрөнүүдө студент медициналык маанидеги терминдердин түзүлүшүнүн негизин түзгөн грек-латын тектүү термин элементтерин билүүсү зарыл. Клиникалык терминология «оорулардын алдын алуу, себебин аныктоо, оорулууларды текшерүү жана дарылоо ыкмалары менен байланышкан ар кандай предметтер, процесстер, кубулуштар ж. б.» камтыйт [2, 51]. Студенттер клиникалык терминдердин латынча-кыргызча жана кыргызча-латынча котормолорун аткара алышат, терминологиялык элементтерди түзүп, алардын жалпы маанисин түшүндүрүшөт; латын жана грек тилинин медициналык терминологиядагы жана жалпы медицинадагы ордун салыштыра алышат, патологиялык процесстердин, илимдин аталыштарын билдирген термин элементтерин, медицинанын тармактарын, изилдөө ыкмаларын латынча окуп, жаза алышат, операциялардын аталышын, дарылоонун ыкмаларын, организмдин функцияларындагы патологиялык өзгөрүүлөрдү жана физиологиялык процесстерди билдирген терминдерди кепте колдонууну үйрөнүшөт [3, 120]. Ушуга байланыштуу окуу сөздүгүн түзүү милдети келип чыгат.

Изилдөөнүн максаты. Тандоо принциптерин жана критерийлерин колдонуп, лексикалык минимум түзүү.

Окуу сөздүгүн түзүүнүн методикалык өзгөчөлүктөрү келечектеги дарыгерлерге системалуу ой жүгүртүүнүн негиздерин, өз алдынча билим алуу жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга мүмкүндүк берет. Сөздүк түзүүдө окуу китептеринин тексттеринен терминдерди бөлүп көрсөтүү кыйынчылыгы келип чыгат. Бул жеке лексикалык бирдиктер термин гана эмес, ошол эле учурда жалпы лексикага тиешелүү экендиги менен байланыштуу.

Аналитикалык байкоо ишин жүргүзүүдө медициналык адистиктеги студенттер үчүн лексикалык бирдиктерди өздөштүрүүдө пайда болгон көйгөйлөртөмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди:

- студенттердин медициналык терминдерди өздөштүрүүгө болгон кызыгуусун жогорулатуунун алкагында программалык материалга кесиптик даярдоого багытталган жекече тапшырмаларды киргизүү зарылчылыгы;
- студенттерге өз алдынча жана аудиториялык иштерге багытталган жеке сөздүктөрдү жана башка методикалык материалдарды иштеп чыгууну сунуштоо (терминдерди өздөштүрүү үчүн көнүгүүлөр ж.б.);
- педагогикалык жамаатты медициналык терминологиядагы лексиканы өз алдынча толуктоого багыттоо;
- медициналык окуу жайларында программалык материалдарды өздөштүрүү үчүн керектүү лексиканы так бөлүп көрсөтүү керек.

Лексикалык материал жалпы илимий лексика, кесиптик терминология жана жалпы лексика болуп бөлүнөт. Ал эми программаны өздөштүрүү үчүн талап кылынган лексикалык бирдиктерди тандоо критерийи эки маселени чечүүгө байланыштуу:

1. тандоо бирдиктерин жана принциптерин аныктоо;
2. тандоо тартибин жана булактарын аныктоо.

Тандоо принциптери – бул лексикага баа берүүчү өлчөө белгилери жана көрсөткүчтөрү, ал эми белгилердин жана көрсөткүчтөрдүн мүнөзү боюнча бардык принциптерди өз ара байланышкан үч топко бөлүүгө болот:

- статистикалык принциптер;
- лингвистикалык принциптер;
- методикалык принциптер.

Лексикалык материалды тандоодо төмөнкү факторлорду: лексикалык материалдын окуу курсунун максаттарына жана шарттарына дал келишин, коммуникативдик максатка ылайыктуулугун (тандалган лексикалык материал программада талап кылынган сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүгө шарт түзүш керек), семантикалык маанисин, тандалып алынган лексикалык материалдын эффективдүүлүгүн, колдонуу жыштыгын эске алуу керек [4, 34].

Белгилүү методисттердин тажрыйбасын системалаштыруу менен биринчи курстун студенттеринен турган аудиториянын өзгөчөлүктөрүн эске алып, лексикалык минимумду түзүү үчүн сунушталган лексеманы тандоо принцибин жалпылоого болот:

- тематиканын актуалдуулугу боюнча;
- функционалдык өзгөчөлүктөрү боюнча;
- жыштыгы боюнча;
- интеграциялык өзгөчөлүктөрү боюнча;
- башка тилдердеги тил бирдиктери менен окшоштугу боюнча.

Тандоо тартиби төмөнкү критерийлер боюнча жүргүзүлөт.

Тематикалык критерийи - белгилүү бир тематикадагы сөздөрдү тандоо. Бул критерий И.В. Рахмановдун тизмесиндеги «белгиленген тематикага дал келүү» принцибине таандык [5, 129]. Тематикалык критерийдин негизинде медициналык адистиктердин студенттерине 1-курста латын тилин окутуу программасынын алкагындагы темалар жана багыттар (анатомиялык, фармацевтикалык, клиникалык) боюнча лексикалык бирдиктер тандалып алынды. Мисалы: *ligamentum alare* – канаттуу байламта; *processus alaris ossis* – сөөктүн канаттуу урчугу; *cartilago alaris minor* – кичине канаттуу кемирчек.

Функционалдуулук критерийи - лексикалык бирдиктердин негизги лингвистикалык мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысын, атап айтканда: айкалышууну, семантикалык баалуулукту, стилистикалык нейтралдуулукту, сөз түзүү өзгөчөлүгүн, көп маанилүүлүгүн түшүнөбүз. Лексикалык бирдиктердин лингвистикалык мүнөздөмөлөрүн бир критерийге бириктирүүгө болот, анткени алар бири-бири менен тыгыз байланышта жана конкреттүү лексикалык бирдиктерди тандоодо дайыма бири-бирине дал келет.

Жыштык критерийи - лексикалык минимумду тандоо жыштык критерийине, б.а. лексикалык бирдиктин колдонулуш жыштыгына негизделет. Бул изилдөөдө төмөнкү лексикалык тармактар баса белгиленет: жалпы лексика, жалпы илимий жана техникалык лексика, жалпы медициналык терминология.

Интеграциялык критерийи – тандоо лексикалык бирдиктердин ар кандай адистештирилген окуу дисциплиналарына таандыктыгынын негизинде жүргүзүлөт. Бул критерий жогорку медициналык билим берүү системасында маанилүү негиз болуп саналган дисциплиналар аралык байланыштарды түзүү аркылуу системалык билимдерди калыптандырууга өбөлгө түзөт жана төмөнкү дисциплиналарды өздөштүрүүдө байкалат:

- Нормалдуу анатомия
- Гистология, эмбриология жана цитология
- Нормалдуу физиология
- Жалпы жана биоорганикалык химия
- Фармация жана башка клиникалык дисциплиналар

Интеграциялык критерий латын тилинде көптөгөн окшоштуктары бар кыргыз тилиндеги кесиптик жана терминологиялык мүнөздөгү лексемаларды тандап алууга мүмкүнчүлүк берет.

Эки тилдеги окшоштук критерийи – латын жана кыргыз тилдериндеги окшош лексемаларды бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Медицинада кыргыз тилиндеги кесиптик терминдеринин көпчүлүгү латын тилине негизделгендигине байланыштуу эки тилдеги лексикалык бирдиктерди салыштыруу кыргыз тилинин медициналык лексикасын өздөштүрүү жагынан гана оң таасирин тийгизбестен, латын тилиндеги медициналык терминдердин жакшы өздөштүрүлүшүнө да салым кошо алат.

Медициналык адистиктер үчүн сөздүк-минимум бир нече катмарды камтыгандыктан, тандоонун айрым критерийлери лексикалык минимумду түзүүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылат; жалпы, илимий, илимий-техникалык лексиканы жана жалпы медициналык терминологияны тандоодо ар кандай булактар колдонулат. Жалпы медициналык терминологияны тандоо үчүн негиз катары: Анатомиялык терминдердин медициналык латынча-орусча сөздүгү; Медициналык терминологиянын латынча-орусча сөздүгү (10000 латын термини); Орусча-латынча медициналык сөздүк (1040 термин); Анатомия курсундагы латын терминологиясы; Жалпы медицинанын Оксфорд түшүндүрмө сөздүгү пайдаланылган.

Жалпы илимий мүнөздөгү кеңири колдонулуучу лексиканы тандап алуу үчүн негиз катары медициналык адистиктер үчүн колдонулуп жаткан бир катар окуу китептери каралды. Лексикалык бирдиктерди тандоодо негизги болуп жыштык жана тематикалык критерийлери, ал эми көмөкчү катары интеграциялык жана функционалдуулук критерийлери тандалып

алынды. Латын жана кыргыз тилиндеги лексемалардын тематикалык окшоштук критерийи жаңыдан колдонулуп баштагандыгына байланыштуу, бул критерийге өзгөчө маани берилди. Критерийлерди колдонуу аркылуу медициналык адистиктердин 1-курсунун студенттерин окутуу үчүн лексикалык бирдиктердин корпусу түзүлдү. Анын негизин жалпы лексика, илимий - техникалык жана жалпы медициналык терминдер түздү.

Корутунду. Сөздүк-минимум келечектеги медицина кызматкерлерин окутуу ишин оптималдаштыруунун маанилүү каражаты болуп саналат. Иштелип чыккан лексиканы системалаштыруу методу медициналык профессионалдык терминологияны эффективдүү түшүнүүгө, изилдөөгө жана өздөштүрүүгө жана анын бирдиктеринин ортосундагы системалык мамилелерди түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Медициналык адистиктердеги 1-курсунун студенттери үчүн тандалган окуу сөздүгүнүн корпусу медициналык лексиканы үйрөнүү үчүн негиз болуп бере алат деген ойдобуз.

Адабияттар

1. Столяров А.А. Латинский язык в контексте европейской культуры. М.: СГУ, 1998. – С. 47-50.
2. Латинский язык и основы медицинской терминологии: Учебник. –М.: ЗАО «ШИКО», 2007. лит. для студ. мед. вузов). ISBN 5
3. Чепель Т.Л. Интерактивные методы обучения в системе современного профессионального педагогического образования / Т.Л. Чепель // Педагогическое профессиональное в современном образовании: материалы
4. Международной научно-практической конференции (20-22 февраль 2006 г.) Ч. 2 / под науч. ред. Е.В. Андреевко и др.; Новосиб. гос. пед. ун-т. Новосибирск : НГПУ, 2006. С. 120-127.
5. Шубин Э.П. Лингвистические основы и общие принципы методики/ Э.П. Шубин. - Ч. I. – М., 1963. - С.34-35.
6. Рахманов И. В. Методика обучения немецкому языку. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1956. 343 с.

УДК: 371.31

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.25

Жакыпова З., Сыдыкова Ч.

КГУ им. И. Арабаева

ПРИМЕНЕНИЕ КОНТЕКСТНОГО МЕТОДА ПРИ ОБУЧЕНИИ ЧТЕНИЮ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается важность использования контекстного метода обучения при развитии навыка чтения на уроке английского языка. При изучении языка необходимо изучить четыре основных языковых навыка: аудирование, чтение, говорение и письмо. Чтение как один из четырех основных языковых навыков имеет свои особенности. Чтение дает некоторые виды деятельности, которые помогают нам понять письменные выражения. Читая, студент может получить много знаний, информации или даже решений проблем. Для развития навыка чтения у студентов, мы считаем, что контекстный метод обучения является одним из эффективного метода. В статье рассматриваем, как можно применить контекстный метод в одном уроке английского языка.

Ключевые слова: Контекстный метод, технологии обучения, мотивация студентов, реальный мир, внутренний мир, память, уроки.

Жакыпова З., Сыдыкова Ч.

И. Арабаев атындагы КМУ

АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫНДА БАЙЛАНЫШТУУ КЕПТИ ОКУТУУДА КОНТЕКСТТИК МЕТОДУ КОЛДОНУУ

Аннотация: Макалада англис тили сабагында окуу көндүмдөрүн өнүктүрүүдө контексттик окутуу ыкмасын колдонуунун маанилүүлүгү талкууланат. Тил үйрөнүүдө төрт негизги тил билүү керек: угуу, окуу, сүйлөө жана жазуу. Окуу, төрт негизги тилдик көндүмдөрдүн бири катары, өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ. Окуу жазуу жүзүндөгү түшүнүктөрдү түшүнүүгө жардам берген айрым иш-чараларды өткөрөт. Окуу менен студент көп билимге, маалыматка же ал тургай көйгөйлөрдүн чечилишине ээ болот. Студенттердин окуу көндүмдөрүн өркүндөтүү үчүн, контексттик окутуу ыкмасы эң натыйжалуу методдордун бири деп эсептейбиз. Бул макалада англис тилинин бир сабагында контексттик ыкманы кантип колдонсо болору жөнүндө сөз кылабыз.

Түйүндүү сөздөр: Контексттик метод, окутуу технологиялары, студенттердин мотивациясы, чыныгы дүйнө, ички дүйнө, эс тутум, сабактар.

Zhakypova Z., Sydykova Ch.

KSU named after I. Arabaev

USING OF THE CONTEXTUAL METHOD TO DEVELOP READING SKILLS AT THE ENGLISH LESSON

Abstract

The article discusses the importance of using the contextual teaching method in developing reading skills in an English lesson. When learning a language, there are four basic language skills you need to learn: listening, reading, speaking and writing. Reading, as one of the four basic language

skills, has its own characteristics. Reading provides some activities that help us understand written expressions. By reading, a student can gain a lot of knowledge, information or even solutions to problems. To develop students' reading skills, we believe that the contextual teaching method is one of the most effective methods. In this article, we consider how you can apply the contextual method in one English lesson.

Keywords: Contextual method, teaching technologies, student motivation, real world, inner world, memory, lessons.

Введение. Английский язык – международный язык и он широко применяется в мире. Английский язык используется в качестве средства общения между людьми, у которых нет общего языка. В нашей стране изучение английского языка является необходимым и изучается с детского сада. В периоде, когда наша страна была в составе Советского Союза на урок английского языка уделялось мало часов, то наряду становления независимости нашего государства, больше упор делали на изучение английского языка и часы преподавания английского языка будь то в школе или в высших учебных заведениях в соответствии с этим увеличились.

Цель исследования: описать, что преподавание с контекстным обучением полезен для студентов и что контекстное обучение подходит для преподавания навыков чтения.

Метод исследования: библиографический анализ литературы. Дается пошаговая инструкция ведения урока.

Основное содержание. Подготовка высококвалифицированных специалистов напрямую зависит от формирования профессиональной компетентности в стенах образовательного учреждения, от взаимодействия образовательных услуг учебных заведений с институтами рынка труда, общественными организациями, которое основано на реализации интересов всех сторон. Наряду с этим мы рассматриваем технологии обучения опираясь на контекстное обучение как они влияют на эффективность преподавания чтению на уроке английского языка.

Контекстное преподавание предполагает, что обучение должно быть значимым для студента, подключив его к реальному миру. Он опирается на разнообразные навыки, интересы студентов, опыта и культуры и объединяет их в том, что и как студенты учатся и как они оцениваются. Другими словами, контекстное обучение ставит обучение и деятельность в реальной жизни в профессиональном контексте, к которой студенты могут относиться, включая не только содержание, «что» они обучают, но и причины, по которым это обучение важно. Многие навыки, полученные в рамках контекстной учебной деятельности – это передаваемые навыки, те, которые можно использовать не только для успешного завершения текущего проекта, но также и в других областях содержания, чтобы подготовить студента к успеху в дальнейшей профессиональной деятельности. Таким образом, контекстное обучение вовлекает студентов в содержательное, интерактивное и совместные действия,

которые помогают им стать саморегулируемыми студентами. Кроме того, такой учебный опыт способствует взаимозависимости между учащимися и их учебными группами [1].

Доктор педагогических наук, профессор Д.В. Чернилевский в научном пособии «Дидактические технологии в высшей школе» дал определение контекстному обучению как обучению, в котором происходит динамическое моделирование предметного и социального содержания усваиваемой профессии, при этом формирование профессионально важных качеств специалиста осуществляется в логике того технологического процесса, который составляет сущность будущей деятельности этого специалиста». Из этого следует, что при педагогической реформе ведущим звеном высшего профессионального образования остается преподаватель, ибо на его плечах лежит основная ноша стратегии и повседневных будней интеллектуальной жизнедеятельности студентов. Такое воспитание должно закладываться на студенческой скамье и развиваться в процессе саморазвития.

Использование технологий стало важной частью учебного процесса на занятиях и вне его. Каждый языковой урок обычно использует ту или иную форму технологии. Технологии использовались как для помощи, так и для улучшения языка обучения. Технологии позволяют преподавателям адаптировать занятия, таким образом улучшение процесса изучения языка.

При изучении английского языка важен такой метод, как чтение. Каждый смотрит на чтение согласно своему мнению. Большинство из нас думает о чтении как о простом пассивном процессе, который включает в себя линейное чтение слов и усвоение их значения по одному. Но чтение – это сложный процесс, требующий от читателя активного участия. Чтение на иностранном языке – это не только перевод каждого слова, но и когнитивный процесс понимания напечатанного сообщения. Чтобы завершить процесс понимания, на него нужно смотреть с разных сторон. Чтение можно определить, как осмысленную интерпретацию печатных или устных символов. Это не один навык, а большое количество взаимосвязанных навыков, которые развиваются постепенно. Это также касается понимания письменных тестов, которое включает в себя как восприятие, так и мышление. Привлечение аутентичных материалов, отвечающих возрастным особенностям и личностным интересам студентов, должно обеспечить их знакомство с элементами профориентации и переподготовки в стране изучаемого языка, ознакомление с особенностями выбранной профессии и ролью иностранного языка в овладении будущей профессией, в приобщении к научно-техническому и культурному прогрессу, в расширении общего кругозора в сфере избранного профильного направления. Работа с профильно ориентированными учебными материалами должна привести к некоторому увеличению как продуктивного, так и, в особенности, рецептивного языкового минимума по сравнению с предыдущим этапом обучения, а также к некоторому приросту знаний, в том числе фоновых навыков и умений во всех видах речевой деятельности, что обеспечивает совершенствование коммуникативной компетенции в целом и способствует созданию прочной профессионально ориентированной базы для дальнейшего изучения в вузе

с целью использования иностранного языка в профессиональной деятельности[2].

Чтение является важнейшим средством в обучении иностранного языка. Студенты должны все больше и больше практиковаться в чтении, чтобы улучшить свои знания в изучении английского языка. Они смогут столкнуться с трудностями и разочарованием, но несмотря на это они должны продолжать практиковаться, у них чувство восприятия иностранного языка улучшится, что поможет им понять общее значение слов. При чтении следует помнить еще одно обстоятельство, студенты не должны часто открывать словарь, потому что, это замедлит их скорость чтения. Если они находят новые слова, им следует попытаться угадать их значения, пытаясь найти какие-либо ключевые слова в соответствии с контекстом. Лингвисты объясняют значения чтения тем, что «Чтение— прежде всего познавательный процесс, а это означает что мозг выполняет большую часть работы».

Есть несколько принципов обучения чтению.

- 1) Вызвать интерес и мотивацию студентов, связав тему текста с их собственным опытом или уже имеющимися знаниями.
- 2) Беглость речи важна, потому что она тесно связана с пониманием.
- 3) Словарный запас имеет решающее значение для понимания прочитанного.
- 4) Читатель использует предыдущие знания для понимания текстов. Чем больше объема предыдущих знаний, тем лучше понимание.

Чтобы помочь студентам улучшить их навыки чтения, необходимо использовать контекстное обучение, чтобы сделать его более легким. Тогда преподаватель пытаются улучшить способности студентов к чтению, используя подходящий подход в обучении чтению, и они должны быть полезны в процессе обучения, так как это может создать мотивацию студентов и побудить их уделять больше внимания к учебе.

Контекст – это часть предложения, абзаца и т.д.или непосредственно рядом, или окружающий указанный мир или отрывок и определяющие его точное значение. Между тем «Контекстуальный – это ключ к разгадке, основанный на тексте или информации о знании о мире» [4]. Контекстное обучение – это ответ на подход бихевиоризма, в котором упор делается на концепции реакции на стимулы с помощью механических упражнений. Чтобы иметь возможность использовать язык естественно, как в реальной жизни, так и в различных ситуациях необходимо критическое мышление осмысление обучению. Когда студенты смогут связать полученные знания со своей повседневной жизнью они будут осознавать пользу обучения. Кроме того, они осознают важность навыков чтения; на самом деле во многих случаях по всему миру мы можем утверждать, что чтение является наиболее важным

навыком при изучении иностранного языка, особенно в тех случаях, когда студенты должны читать материалы на английском языке по их собственному специализированному предмету.

Модель определения контекстного обучения – это модель обучения для создания связного материала с контекстом реального мира студентов, а не только материала которые студенты освоили во время урока, но и контекстное обучение сосредотачивает внимание на реальный мир студентов.

Основной вопрос нашего исследования является, насколько контекстный метод обучения полезен при процессе изучения навыков чтения английскому языку?

1. Почему контекстное обучение полезно для студентов?
2. Почему контекстное обучение подходит для обучения навыкам чтения?
3. Как контекстный метод облегчает обучение навыкам чтения?

Цель исследования: описать, что преподавания с контекстным обучением полезен для студентов и что контекстное обучение подходит для преподавания навыков чтения.

Философия контекстного преподавания уходит корнями в учения Джона Дьюи, учащиеся будут лучше учиться, если то, что они выучили связано с тем, что они уже знали, и процесс обучения будет продуктивным, если студент будет активным в процессе обучения. Согласно теории контекстного обучения, обучение происходит только тогда, когда студенты обрабатывают новую информацию или знания таким образом, чтобы они имели смысл в их собственных системах отсчета (их собственный внутренний мир, память, опыт и реакции). Этот подход к обучению предполагает, что разум естественным образом ищет смысл в контексте, то есть в отношении окружению человека и делает это путем поиска отношений, которые имеют смысл и кажутся полезным [3].

Основываясь на этом понимании, теория контекстного обучения фокусируется на множество аспектов любой учебной среды, будь то класс, лаборатория или рабочее место. Он побуждает преподавателя выбирать или проектировать учебную среду, которая позволяет получить как можно больше различных форм опыта – социальных, культурных, физических и психологических.

Студенты должны учиться на протяжении всей жизни и на протяжении всей жизни анализировать и использовать информацию, применять стратегии решения проблем и использовать базовые знания. Опыт контекстного метода должен допускать метод проб и ошибок, обеспечивать и структурировать для размышлений и обеспечивать адекватную поддержку [4].

Контекстное обучение –это система обучения, основанная на философии, которую студенты изучают, когда видят смысл в материале, когда они смогут связать новую информацию с предыдущими знаниями и своим собственным опытом. Обучая чтению с помощью

контекстного метода, учитель пытается дать материал для чтения связав их с реальной жизнью. Таким образом студенты могут связать новую информацию, которая у них уже есть, со своим собственным опытом.

Процедуры эффективности использования контекстного метода при обучении чтению. Преподаватель здоровается со студентами и спрашивает «Howareyou?» «Как у вас дела?»

-Преподаватель мотивирует студентов, давая им понять важность английского языка и мотивирует их усердно учиться.

-Преподаватель просит студентов рассказать какие новости актуальны на данный момент и как они связаны с темой на уроке «Education».

-Преподаватель просит поиграть в игру, связанную с темой, и студенты должны будут использовать метод игры со своим партнером.

-Преподаватель предоставляет материал, который они будут изучать (тексты, видео презентации).

-Преподаватель просит студентов рассказать, что они знают про образования и как они могут описать каждую этап обучения своими словами.

-Преподаватель дает диалог, связанный с темой, и просит описать ответить на вопросы и выступить перед аудиторией.

-Преподаватель спрашивает, какую информацию получили студенты о образовании.

-Преподаватель спрашивает, есть ли у них такие воспоминания, которым можно поделиться, связанные с обучением.

- Преподаватель просит студентов составить группу из 4-х человек. Каждый студент считает от одного до десяти. Номер один принадлежит к первой группе, второй- ко второй и т.д.

-Преподаватель показывает студентам отрывок из фильма.

- Преподаватель просит студентов поработать в своей группе, чтобы обсудить сцену фильма. Каждая группа делает отчет об информации, которую они получили из фильма.

-Преподаватель просит студентов из каждой группы предоставить результат или свой отчет перед всеми.

- Преподаватель обсуждает с другими студентами то, что они узнали на уроке.

-Преподаватель оценивает, учитывая успеваемость студентов, участия студентов в групповой работе и презентации студентов во время процесса преподавания, используя контекстного метода.

Успех процесса обучения не полностью зависит от преподавания, но и студент тоже влияет на него. При использовании контекстного метода при обучении чтении, студент получает высокие баллы в тесте по английскому языку, так как хорошо понимает материал.

Успех в изучении английского языка зависит от нескольких факторов, таких как языковые навыки, мотивационный настрой студента, способы преподавания чтения преподавателями. Для преподавателя важно понимать значение контекстного обучения в английском языке, чтобы способствовать реализации учебного потенциала каждого студента. Из этого можно сделать вывод, что студенты должны понимать важность успеваемости на уроке. Достижения студентов подписываются их окончательными баллами, они рассчитываются на основе среднего значения их текущего рейтингового контроля и их окончательного балла за тест.

Заключение. Подводя итоги, мы хотели бы дать существенное определение к значимости применения контекстной технологии на уроках английского языка в обучении. Контекстное обучение способствует развитию творческих способностей студентов. Внутренний опыт – контекст обучения. Использование фантазии, выдумки, побуждение к выражению чувств. Интуитивность поощряется, рассматривается в качестве части творческого процесса. Использование различных форм и методов организации обучения в системе контекстной технологии направлено на одну и главную цель – это формирование деятельностного пространства, способствующего развитию творческих способностей студентов, умения применять полученные знания в реальных жизненных ситуациях.

Литература

1. Уткина С.Н. Особенности проектного обучения. [Электронный ресурс] https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/23638/1/apo_2018_14_117.pdf.
2. Жолчиева А.А. Уровневая система и содержание иноязычного среднего образования в Кыргызстане / А.А. Жолчиева // Известия Кыргызская Академия Образования, №3(31). – Б., 2014. – с.69-72 .
3. Скворцова С.А. Педагогические условия формирования компетентности будущих специалистов в процессе профессиональной подготовки [Электронный ресурс] // Вектор науки ТГУ. 2011. № 1(4).с. 155-158. Режим доступа: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1238/html/media60299/42_Skvorzova.pdf
4. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М., 1991. – 207 с.
5. Кристин Нуталь. Обучение навыкам чтения при изучении иностранного языка. Великобритания, Bathpress. – с.31

УДК: 82-1/29

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.26

Жамангулова Н.

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы

Тил жана адабият институту

А.ЧОРОБАЕВДИН “ТАЙЛАК БААТЫР” ПОЭМАСЫНДАГЫ ТАРИХ ЖАНА КӨРКӨМ ЧЫНДЫК

Кыскача мазмуну: Тарыхта белгилүү болгондой, XIX кылымдын башында кыргыз жерине, анда жашаган элге реалдуу коркунучтар болуп турган. Уруулар ортосундагы ич ара түшүнбөстүктөн келип чыккан кагылышуулар, бир жагынан Кытай өлкөсүнүн Цинь империясынын, экинчи жагынан кыргыз жерине кирип келген Кокон хандыгынын жүргүзгөн үстөмдүк саясаты эл ичинен баатырлардын чыгышын шарттабай койгон эмес жана баскынчылардын жортуулдарына каршы кыргыз элинин көз карандысыздыгы үчүн күрөштөр баатырларсыз өз максатына жетмек эмес. Кылымына, дооруна жараша тарыхый инсандардын да көтөргөн жүгү, милдети, жоопкерчилиги артып жасаган иштери, баатырдык көрсөткүчтөрү бөтөнчөлөнүп келет. Акын А.Чоробаев фольклордук чыгармаларды жыйноочу, санжырачы, сөз кадырын билген адам катары өз элинин тарыхына кайрылып, элдин аң сезиминде кыттай уюп калган чыныгы жашап өткөн, баатырдыгы кылымдар алмашса да өз баасын жоготпой келе жаткан, тайманбастан сан миңдеген жоолордун кол салуусунан жеринин, элинин эркиндигин коргогон тарыхый инсан Тайлак баатырдын мекен үчүн жасаган эрдиктерин эл оозунан чогултуп, тиешелүү формага салып, аны шөкөттөп, кийинки келечек муундардын атуулдук сапаттарын калыптандырып кыргыз уул-кыздарына дем-күч берип, мекенчилдик сезимдеринин ойгонушуна түрткү бере турган, бир керемет чыгармага айлантип окурмандарына тартуулай алды. “Тайлак баатыр” поэмасында XIX кылымдын биринчи жарымында Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы боштондук күрөштүн жетекчиси Тайлак баатырдын иштери жөнүндө баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: Цинь империясы, Кокон хандыгы, баскынчылык, мекенчилдик, поэма, боштондук күрөш, тарыхый инсан.

Жамангулова Н.

Институт языка и литературы

НАН КР им. Ч. Айтматова

ИСТОРИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕАЛЬНОСТЬ В ПОЭМЕ А. ЧОРОБАЕВА «ТАЙЛАК БААТЫР»

Аннотация: Как известно в истории, в начале 19 века существовали реальные угрозы кыргызской земле и проживающему на ней народу. Конфликты, возникающие из-за внутренних недоразумений между племенами, с одной стороны Циньской империей Китая, а с другой господствующей политикой Коконского ханства, вторгшегося на кыргызскую землю, не помешали появлению героев из числа народа, и борьба за независимость кыргызского народа против набегов захватчиков не достигла бы своей цели без героев. Поэт А. Чоробаев, как собиратель фольклорных произведений, генеалог, человек, знающий цену слову, обращался к истории своего народа, прожившего реальную жизнь, едва застывшую в сознании народа, чья не утратил своего значения, несмотря на смену веков, мужественно

защищавшего свободу своей земли и народа от набегов тысяч варваров, сумевшего собрать из уст народ, облечь их в подходящую форму, вдохновить, сформировать гражданские качества будущих поколений, ободрить кыргызских сыновей и дочерей и превратить их в прекрасное произведение, которое будет стимулировать пробуждение патриотических чувств и представить его читателям. Поэма «Тайлак баатыр» повествует о деяниях Тайлакского богатыря, руководителя освободительной борьбы против гнета Коконского ханства в первой половине XIX века.

Ключевые слова: Империя Цинь, Коконное ханство, нашествие, патриотизм, поэма, борьба за свободу, историческая личность.

Zhamangulova N.
Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov NAS KR

HISTORY AND ARTISTIC REALITY IN A. CHOROBAEV'S POEM «TAILAK BAATYR»

Abstract: As is known in history, at the beginning of the 19th century there were real threats to the Kyrgyz land and the people living on it. Conflicts arising from internal misunderstandings between the tribes, on the one hand, the Qin Empire of China, and on the other, the dominant policy of the Kokon Khanate, which invaded the Kyrgyz land, did not prevent the emergence of heroes from among the people, and the struggle for the independence of the Kyrgyz people against the raids of the invaders did not reach to its goal without heroes. The poet A. Chorobaev, as a collector of folklore works, a genealogist, a person who knows the value of words, turned to the history of his people, who lived a real life, barely frozen in the minds of the people, whose significance did not lose its significance, despite the change of centuries, courageously defending the freedom of their land and the people from the raids of thousands of barbarians, who managed to gather people from their mouths, dress them in a suitable form, inspire them, shape the civic qualities of future generations, encourage Kyrgyz sons and daughters and turn them into a wonderful work that will stimulate the awakening of patriotic feelings and present it to readers. The poem «Taylak baatyr» tells about the deeds of the Taylak hero, the leader of the liberation struggle against the oppression of the Kokon Khanate in the first half of the 19th century.

Keywords: Qin Empire, Cocoon Khanate, invasion, patriotism, poem, struggle for freedom, historical figure.

Өз мезгилинин белгилүү акыны Абдыкалык Чоробаевдин “Жаңыл Мырза” эпосунан кийинки көрүнүктүү чыгармасы – “Тайлак баатыр” поэмасы. Акын бул поэмасын жаратууда тарыхый чындыкка токтолуп, окуяны бүтүндөй эл оозунан уккан маалыматтардын негизинде жаратуу менен адабиятта тарыхый жанрдагы чыгармалардын санын толуктап, сапатын байыта алды. Тайлак баатырдын эрдиги боюнча өз кезегинде агартуучу Ыбырай Абдрахманов, фольклор жыйноочу Тоголок Молдо, анын шакирттери Нурдин молдо менен Абдыкалык Чоробаевдер эмгектерин жаратса, бир катар тарыхчылар кайрылып, илимий изилдөөлөрүн бүгүн да жүргүзүп келишүүдө.

Дегеле поэма деген эмне, анын ичинде тарыхый поэманын чагылдырган сюжети, ички композициялык курулушу, турмуш чындыгынын реалдуу чагылдырылышы, каармандардын сүрөттөлүшү канчалык? Мына ушул сыяктуу суроолорго биз анализ кылып отурган “Тайлак баатыр” поэмасынан жооп издөөгө аракет кылмакчыбыз.

Поэма – ыр түрүндөгү эпостон көлөмүнүн кичинелиги, сюжеттик композициялык түзүлүшү өтө татаал эмес, каармандарынын аздыгы менен айырмаланган чакан көлөмдөгү элдик эпикалык чыгармалар. Белгилүү окумуштуу С.Мусаев: “Элдик поэмаларга мүнөздүү өзгөчөлүк – алардын мазмунунун турмушка жакындыгы. Адатта ар бир чыгармада уламышка тиешелүү белгилер таасын байкалып тургандыгына карабастан, негизги турмуш чындыгынан алынган окуя – болмуш катары кабыл алынат жана түшүнүлөт” [1] деп туура мүнөздөмө берген.

Фольклордук мүнөздөгү чыгармаларды классификацияга бөлүштүрүү боюнча бүгүнкү күнгө чейинки изилдөөлөргө таянып, белгилүү окумуштуу Г.Орозова нукура кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын жана турмуш чындыгынын негизинде жаратылган элдик поэмаларды жанрдык ички табиятына, сюжеттик өзгөчөлүгүнө, тарыхый жактан өнүгүшүнө, көркөмдүүлүгүнө карап төмөнкүдөй классификацияга бөлөт жана мындай бөлүштүрүүнү туура деп эсептейт.

1. Турмуштук – социалдык поэмалар (“Мундук, Зарлык”, “Карагул ботом”, “Аксаткын менен Кулмырза” ж.б.)

2. Тарыхый- баатырдык поэмалар (“Гүлгаакы”, “Эр Эшим”, “Тайлак баатыр” ж.б.)

3. Тарыхый поэмалар (“Ак Бермет”, “Ак Мөөр”, “Балбай”, Алп Тобок” ж.б.) [2]

Тарыхый – баатырдык поэмалар согуштук көрүнүштөрдүн, эли-жерин ички – сырткы кол салуулардан коргогон баатырлардын тегерегиндеги окуялардын негизинде болуп элдик уламыш, тарыхый чындык, тарыхый окуя, тарыхый ырлардын системалаштырылышынан улам жаралат. Демек, бул жалпылыктар биз талдап жаткан “Тайлак баатыр” тарыхый поэмасында канчалык камтылгандыгын аныктоо макалабыздын негизги максаты.

Эл оозунда Тайлак баатыр деген ысым менен белгилүү болгон Ырыскул бий уулу Тайлак (1796-1838) Цинь империясынын жана каардуу Кокон хандыгынын учурунда Тянь-Шандык кыргыздарды аёосуз оор эзүүдөн, кыргындан, ал түгүл басып алуудан (Цинь империясы тарабынан кытай, жуңгар баскынчыларынан) сактап калган даңазалуу чыныгы элдик баатыр. [3]

Тарыхка жана тарых изилдөөчүлөрдүн эмгектерине кайрылсак, XVIIIк.а – XIX к. биринчи жарымында кыргыз улуту Борбор Азиянын ар кыл тоолуу жана өрөөндүү аймактарында мекендеп келишкен. Тайлак баатыр - 1796-жылы Ички Теңир Тоодо, Нарын дарыясынын боюндагы Каргалык деген жерде (Кыргызстандын азыркы Ак-Талаа жана Тогуз – Торо райондорунун чегинде) жарык дүйнөгө келген. Анын атасы Рыскул бий өзү да чекир саяк уруусунан чыккан Жанболот баатыр деген бийдин тукуму болгон. Жанболот баатырдын

атасы – Тоймат бий, ал эми Тоймат бийдин атасы Барчык болгон. Барчык болсо, Чоро баатырдын тукуму. Демек, Тайлак баатыр - чекир - саяк уруусунун ичинен чоро – саяк бутагын түзгөндөргө кирет.[4]

Демек, Тайлак баатыр – жашап өткөн жылы белгилүү болгон тарыхый инсан. Тайлактын баатыр болушуна ошол мезгилдеги тарыхый жагдай – шарт: Цин империясы менен Кокон хандыгынын тушундагы тынымсыз кол салуулар, элге болгон алым-салымдын күчөшү, жергиликтүү аймактарга Кокон чептеринин салынышы жана андагы башчылардын элге карата болгон мамилесине карап тура албаган эр азаматтардын эли-жерин коргоо, алардын боштондугу үчүн жүргүзгөн иш-аракеттери алардын тарыхый баатыр болуусуна себеп болгон.

А.Чоробаевдин бул чыгармага кайрылуусуна устаты Тоголок Молдонун жана акындын элдик оозеки чыгармачылыкка жакындыгы, ошондой эле Тайлактын Куртка өрөөнүнөн болуусу таасир берген. А.Чоробаев бул чыгарманы жаратууда эл ичиндеги аксакалдардан уккан санжыраларга таянган жана аны поэмада далилдеп кетет:

Токсон жыл өмүр сүргөн демдүү кары ,
Жээнбек өз таякем белдүү кары.
Талыкпай Тайлак жайын сүйлөр эле,
Айткандай оболтодон элдин баары.
Кокондун хандарынын жайын сурап,
Алдым мен таякемден баарын сурап [4].

XIX к. 20-30-жж. Кокон хандыгынын күч кубаты артып, ээлиги кыйла кеңеет. 1832-1834-жж. Кокон хандыгы каратып алган аймактарына өз үстөмдүгүн бекемдөө, чек араларды, соода кербендерин коргоо максатында жана кыргыздарды тейлеп-тескеп туруу үчүн бир катар чеп-коргондорду курган. Алсак, Чүй өрөөнүнө Пишпек, Токмок, Аксуу, Чалдыбар, Кара-Балта, Мерке чептери, Ички Теңир Тоодо Ат- Башы, Куртка, Тошуз-Торо Кочкор, Жумгал чептери, Көл боюнда Тоң, Жаргылчак, Тамга, Барскоон, Каракол чеп –коргондору пайда болгон. Куртка менен Пишпек чеби Кокондук бектердин турагы катары эсептелген.

Кокон хандыгынын үстөмдүгүнө каршы кыргыз элинин боштондук күрөшү XIX к. 30-жылдарында күч алган эле. Ал жылдары Кокон баскынчыларына Нарындын төрүн жердеген чекир – саяк уруусу бөтөнчө катуу каршылык көрсөтүшкөн. Ички Теңир Тоодогу кыргыздар буга чейин Чыгыш Теңир-Тоодогу цинь-манчжур бийлигине каршы кыймылга, Жааңгер кожонун Кашкарга жасаган жоортулдарына такай катышып жүрүшүп, аскердик уюмдашуу жана курал-жарак топтоо жагынан бир кыйла такшалып калышкан.

1831-жылы жазында Кокон ханы Нарындын төрүндөгү кыргыз айылдарына жоортуул уюштурат, 1832-жылы Нарын суусунун боюна Куртка чебин курдурат. 1832-ж. Хаккула баштаган 7миң жоокер Ак-Талаадагы саяк урууларынын айылдарын жок кылышат. Хан ордосунун Ички Теңир- Тоодогу бийлигин бекемдөө үчүн Куртка чебинде 1000ге

жакын кокондук сарбаздар туруп, жергиликтүү элден түрдүү салыктарды алышкан, анын ичинде улфан – 10кап буудайдан 1 кап буудай, зекет – 80койдон 2 кой төлөп турушкан. [5].

Бул тарыхый маалыматта айтылган Кокон хандыгы тарабынан жергиликтүү элге карата жүргүзүлгөн салык маселеси поэмада төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Адегенде кыраж деп алман алган,

Кан тартуусу деп көп мал айдап алган.

Бербесе суук колун аралатып,

Сүттүү –сүрөк, күлүгүн кармап алган.

Бир жагынан үшүр зекет малдан алган,

Аралап жакшысынан тандап алган.

Кожо, молдо эшенине мурутсуң деп,

Ала –кийиз, аркан –жип арнап алган.

Олпоң кап буудайынан эгин алган,

Атына арпа, сулу жемин алган.

Саркерден деп ай сайын бирден алган,

Түтүнгө аштык жыйнап бирден алган [4]

Келтирилген ыр саптарында байкалгандай эң болбоду дегенде аркан-жиптен бери салык алганы жигиттердин намысын ойготкон. Мындан сырткары ордо бектери ар дайым Ак-Талаа, Куртка, Нарын, Ат-Башы, Какшаал аймактарынан сулуу кыздарды олжолоп келип, чапма нике кыйдырып, элге бүлүк салышкан. Тайлактын Кокондуктарга карата алгачкы жортуулга чыгышына, баатыр катары кол курашына уялашы Атантайдын колго түшүп, аны куткаруунун жолун издеп отурган маалда, эми эле 14 жашка толгон Калматайдын кызы Барпыжандын Кокондук желдеттин туткунунда бара жатып:

Эр Тайлак айдакчыдан ажыратар,

Күн барбы бизге шоола чачыратар

Үйүндө баш калкалап жатып калса,

Ким деген шордуулардын башын ачар?” – деп Нарын суудан кечип бара жатып, үнүм балким Тайлакка жетсе, биздей шордууларды бошотуп алаар деген үмүт менен айткан

сөзү Тайлакка жетип, атасы Рыскулга келип:

Жашым толуп жетилдим, жатып неге бекиндим?

Кокондуктун кордугун, ойлогондо өкүндүм...

Көк чапандуу Кокондук, чыгып келди каяктан!?

Кылычы кандуу желдеттен, кутулбадык таяктан!

Жабыр бизге өтпөйбү, кубатың ата жетпейби!? –деп, жолдон Ала –Буга суусунун боюнан 40-50дөй кызды куткарып, кокондуктар менен болгон кармашын айтып, элге кылган мамилесине, жалгыз эле Теңир Тоо аймагы эмес,

Чоң Анжиян, Алайды, Адигине Тагайды,

Жай –жайына койбоду! Топуктуу хан болбоду – деп, ансыз да бир тууганы Атанатайдын ордо жатканына ичи күптүү болуп, ачууланып турган Тайлак;

Атантайды орго салган соң, ордо кыз жыйнап алган соң,

Тынчып үйдө жата албайм, ойнуп кетти таралып!

Ташматка салам чабуулду, көргүн ата каруумду.

Казатыма жол берип, кабагын ачкын балаңды!

Куртка, Коргон жеримди, бошотоюн элимди.

Намысты ата алайын, батаңды бергин турбайын,

Туу түбүнөн жылбайын!

Ачкын менин жолумду, коё бер ата колумду! –дейт.

Мындай мотив кыргыз салтында кездешкен чоң ишке аттанардагы атанын алдынан өтүү, батасын алуу, анын ыраазычылыгына ээ болууну түшүндүрөт. Бирок атасы Рыскул:

-Айланайын Тайлагым, атанын сөзүн кармагын.

Аз ата уулу чоро бар, көтөрдүк кудай салганын!

Тилимди алсаң тура тур, беш –алты жыл өткүчө – дейт. Мындай сунушка намысы кайнап, билекте күчү толуп турган Тайлак атасынын айтканына макул болбостон, 60тай жигит курап, 40-50дөй карыларынан топтоп, айчыгы кызыл туу алып, “Тайлак” деп чуу чыгарып, кокондуктар тарабынан бекитилген Куртка коргонунун башчысы Ташматка жөнөйт. Бул жигит топтоо, кол куроо баатырдын атын айтып ураан чакыруу фактысы кыргыз фольклорундагы ар бир баатырга мүнөздүү көрүнүш.

Тайлактын сүрүнөн чочуган Курткадагы Кокон беги Ташмат жан далбастап араң

качшы кутулуп, Кокон беги Мадали ханга жетип, болгон ишти баяндап берет. Ачууланган Мадали хан Ташматты эл алдында “-Жадыга мунун баскыла, каратып калктын алдында, канын суудай чачкыла!” – деп өлүм менен жазалайт да, калкты чогултуп хандын жаңы жарлыгына ылайык: -Хам лашкер Араб бар, Аркалыкка, Тайлакка барсам деген талап бар, Кутурган Тайлак дегендин колу аркага байлансын, жумшаарына кул алгын, жубанын коюп кыз алгын – деп аргымак тандап минип, туу көтөрүп кол менен Тайлактын айылына жер дүңгүрөткөн кол жөнөдү.

Андан ары окуялар Араб менен жолугушуу жана сайышуу бөлүмдөрүндө күчөп, Тайлак баатырдын “- Тайлактын сүрү жолборс, түрү шердей, душманга кыйкырганда үнү керней, көзүнөн от, оозунан чок чыккандай...” – деп элдик эпостордогу баатырлардай сүрөттөлүшү акындын фольклордук чыгармалар менен мыкты тааныш болгондугу, аларга болгон таасирленүүсүнүн жогору экендигин кабарлайт. Андан ары Тайлактын уктап жаткан Арабга жолугуп, жаткан жеринен аны өлтүрбөстөн: “...Уктаган адам өлүк го, ойгоо адам тирик го? Өлүктү кантип уялбай, өлтүрдүм деп элге айтам?” [4] – деп эзелки достордой жайбаракат отуруп сүйлөшүп, сайыштын күнүн болжошу баатырдын айкөлдүгүнөн кабар берет. Араб баатырдын өлүмүнөн кийин Кокон колу көпкө чейин кыргыз жерине келбеди. Кийинки окуялар тарыхта белгилүү болгон Жааңгер кожонун Цин –манжур үстөмдүгүнө каршы Кашкарга карата жасаган жоортуулу, жеңилүү ызасы менен кайткан Жааңгердин колунун Тайлактын айылына кол салуусу жана куугунчу кытай армиясынын Тайлактын Орто Сырт, Арпа жайлоосуна, Ак-Чий, Терек, Дөрбөлжүн, Майыстан аймагына чейинки айылдарына чейин келиши, Жааңгердин колго түшүшү жана Кокон ханынын жиберүүсү менен келген Эдиге төрөнүн Тайлак баатырды колго түшүрүү иш аракети, экөөнүн эрөөлгө чыгышы, Эдигенин өлүмү, Тайлакты жеңе албасына көзү жеткен Кокон ханы Маделинин айласы кетип, амал менен жеңмекке эмчи, тамырчы Көр Акимди жибериши менен окуялар чиеленип, поэманын кульминациялык чеги болгон Тайлактын баатырларга мүнөздүү кенебестик, энөөлүк сапаттарынан улам Көр Акимдин амалынан каза табышы, элинин баатырынан ажырап, кайрадан Кокон хандыгынын эзүүсүндө калышы, Тайлактын жалпы Кыргыз журтунун тизгинин колго алып, келерки жылы өткөрө турган бул жагы Көл, Сары Өзөн Чүй, Сарыбагыш, Солто элинин, кара Кочкор менен Жумгал, Кетмен – Төбө, ары жагы Анжиян кыргыздарынын башын бириктирем деген тилегине жетпей 37 жаш курагында дүйнөдөн кайтышы жана элинин баатырына карата жасаган сый-урматы Эр Тайлактын күмбөзүнүн салынышы менен поэма өз соңуна чыгат.

Чыгармада элдин социалдык турмушу, эл башы катары баатырдын жалпы кыргыз журтун бир бүтүндүккө бириктирүүнүн жолун издеген психологиялык толгонуулары чыгарманын сапатын арттырып турат.

Поэмада кездешкен жер – суу аттарынын күнү бүгүн да ушундай аталышы жана тарыхый сөздөрдүн көп кездеши кыргыз элинин тарыхын изилдөө иштерине, кыргыз

лексикасынын байышына чоң өбөлгө болот.

“Тайлак баатыр” поэмасы – эл эркиндигин, көз карандысыздык үчүн күрөшүн, акыйкаттыкты, калыстыкты даңазалап, бүгүнкү кыргыз жаштарына мекенчилдик, патриоттук сезим тартуулай турган чыгарма.

Адабияттар

1. Мусаев С. Эпикалык жанр: Кыргыз адабиятынын тарыхы. I том. // Бишкек, Шам. 2002.
2. Орозова Г. Кыргыз элдик поэмаларынын табияты (Жанр. Сюжет. Историзм) // Бишкек – 2015. 32-бет.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Байыркы орток жана кол жазма адабияты. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында // Бишкек: 2012. IV том, -397-б.
4. Чоробаев А. Тандалган чыгармалар. Жаңыл Мырза. Тайлак баатыр //Түзг.: Н.А.Чоробаев. – Б.: 2016. -388б.
5. Тайлак баатыр: Эл четинде, жоо бетинде // Кыргыз элинин чыгаан баатыры Тайлак Рыскул улуунун (1796-1838 220жылдык жана залкар акын жана дастанчы А.Чоробаевдин хумурияттык илимий- тажрыйбалык жыйындын материалдары. – Бишкек, “Мурас” фонду, 2016.

УДК:331.5(575)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.27

Жамбыл Жакып Жамбылулы

К. Карасаева атындагы БМУ

ЭЛЕМЕНТ КАТАРЫ КАЛКТЫ СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН КОРГОО КЫРГЫЗСТАНДЫН ЕАЭБ ДЕГИ СОЦИАЛДЫК САЯСЫТЫ

Аннотация: Евразия экономикалык биримдигинде Кыргызстандын калкын социалдык жактан коргоо изилденген. Республиканын социалдык саясатынын негизги элементтеринин бири болуп азыркы учурда калкты социалдык жактан коргоо эсептелет. Өлкөнүн статистикалык маалыматтарынын негизинде балдары бар, аз камсыз болгон үй-бүлөлөргө мамлекеттик айлык жөлөкпулдарды алуучулардын саны жана орточо өлчөмү аныкталган. Эмгек мигранттарынын жана алардын үй-бүлөлөрүн социалдык жактан коргоо боюнча негизги көйгөйлөрү аныкталды. ЕАЭБ өлкөлөрүнүн бардык мейкиндигинде «Чек арасыз иштөө» бирдиктүү санариптик платформасын колдонуу менен эмгек мигранттарын ишке орноштуруу боюнча маалыматтарды натыйжалуу пайдалануу жөнүндө маселе коюлду. Республиканын калкынын жумушсуздугуна жана жакырчылыгына таасирин тийгизген себептер изилденди жана аныкталды. Кыргызстандын эмгек рыногун жана калкын социалдык жактан коргоону жакшыртуу боюнча сунуштар түзүлдү.

Түйүндүү сөздөр: Социалдык саякат, Евразия экономикалык биримдиги, эмгекти бөлүштүрүү, социалдык маселелер, жумушсуздук, жакырчылык, жөлөк пулдар, көйгөйлөр, калкты коргоо, миграция, медициналык жардам.

Zhambyl Zhakyp Zhambyluly
BSU named after Karasayev

SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION AS AN ELEMENT OF THE SOCIAL POLICY OF KYRGYZSTAN IN THE EAEU

Abstract: The current work studies the social protection of the population of Kyrgyzstan in the Eurasian Economic Union. The social protection of the population currently is one of the main elements of social policy of the republic. Based on the statistics we determined number of recipients and the average amount of state monthly benefits for low-income families, having children. We found the main problems of the labor migrants and their families in terms of social protection. The question was raised about the effective use of information on employment of labor migrants, using a single digital platform “Job without borders” throughout the space of the countries of the Eurasian Economic Union. The reasons affecting unemployment and poverty of the population of the republic have been studied and identified. Proposals for the development of unified regulatory and legal documentation to improve the labor market and social protection of the population of Kyrgyzstan in the EAEU have been formulated.

Keywords: Social policy, Eurasian Economic Union, division of labor, social issues, unemployment, poverty, benefits, problems, protection of the population, migration, medical care.

Жамбыл Жакып Жамбылулы
БГУ им. Карасаева

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА НАСЕЛЕНИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ

СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСТАНА В ЕАЭС

Аннотация: Исследована социальная защита населения Кыргызстана в Евразийском Экономическом Союзе. Одним из основных элементов социальной политики республики выступает на данный момент времени социальная защита населения. На основании статистических данных страны, определена численность получателей и средний размер государственных месячных пособий малообеспеченным семьям, имеющих детей. Выявлены основные проблемы трудовых мигрантов и их семей по социальной защите. Поставлен вопрос об эффективном использовании информации по трудоустройству трудовых мигрантов, используя единую цифровую платформу «Работа без границ» на всем пространстве стран Евразийского Экономического Союза. Изучены и выявлены причины, влияющие на безработицу и бедность населения республики. Сформулированы предложения по разработке единой нормативно-правовой документации по улучшению рынка труда и социальной защиты населения Кыргызстана в ЕАЭС.

Ключевые слова: Социальная политика, Евразийский Экономический Союз, разделение труда, социальные вопросы, безработица, бедность, пособия, проблемы, защита населения, миграция, медицинская помощь.

Social policy is one of the most important areas of the social sphere. It is an integral part of the policy of any state. The success of the economic development of Kyrgyzstan largely depends on an effective system of social policy and social protection of the country's population, which allows to use the advantages of international communication in the EAEU spaces. Kyrgyzstan's accession to the EAEU enabled the republic to cooperate with the countries that are part of this economic bloc through the division of labor and international competition. In 2016, the countries of the Eurasian Economic Union (EAEU), in addition to global economic problems, adopted an agreement on social issues. Such as the free and equal right of individuals to cross the borders of the EAEU member states and their unimpeded movement of goods and currency, receiving emergency and emergency medical care.

But the coronavirus pandemic has made its own adjustments. The closure of borders between countries has led to a significant decline in the national economy. Gross domestic product (GDP) in 2020 compared to 2019 decreased and amounted to 91.4%. Real money incomes of the population of Kyrgyzstan in 2020 also decreased by 17762.6 million soms compared to the previous year. [1]

Due to the loss of customers and suppliers of raw materials, many segments of the population have suffered losses and are currently experiencing great difficulties in repaying loans, the high growth of the US dollar, and the increase in prices for food and services. In the context of the pandemic, migrant workers were the most vulnerable, this is self-isolation, the loss of jobs, which affected their plight. Analysis of the situation in the field of labor migration shows that the reasons for the high dynamics and scale of labor migration correlate with the situation on the national labor market and demographic changes in the structure of the population of the

republic. [2] According to the RANE and the State Administration (Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration), 40% of migrant workers are out of work. Many of them were forced to return to their homeland. In Kyrgyzstan, they faced new difficulties: with the lack of jobs, high prices for air tickets, unclear work of consular services, violation of human rights. All over the world, there is a problem associated with the pandemic, this is illegal dismissal, insufficient medical care, a sharp rise in prices for goods and services. About 70% of Kyrgyzstan's migrants have lost their jobs, especially women, mothers with children, and pregnant women. Social support was not provided, because the pandemic arose suddenly and therefore were not included in the program of protection of the population in both Russia and Kazakhstan, migrants did not have proper access to medical care. The UN Committee on Migrant Workers (CGM) has developed joint guidance on equal access to Covid-19 vaccines for all migrants, and since 2021, vaccination of all migrant workers has become available. Membership in the EAEU provided favorable conditions for the stay and activity of labor migrants from Kyrgyzstan, today according to the State Migration Service under the Government of the Kyrgyz Republic there are 650 thousand people, and according to unofficial data more than 1 million people. Due to the simplified employment procedure, the social living conditions of their families have improved, thanks to this, the remittances of labor migrants to the republic in 2021 amounted to \$ 600 million. U.S. and increased by 7.8% compared to last year. [3] This is due to the fact that the borders were opened and many migrant workers returned to Russia and Kazakhstan. The status of the EAEU allowed Kyrgyz migrants to work without acquiring patents, unlike migrants from Uzbekistan and Tajikistan, because these countries have not yet joined the EAEU. So, Kyrgyz labor migrants have an advantage over other migrants in employment. Nevertheless, the republic considers labor migration inevitable due to the lack of jobs in the country, a high degree of unemployment and the dependence of GDP to some extent on migrants' remittances. But it is quite difficult for migrants to get a labor contract, and many employers prefer to save on taxes and hire informals, which violates social protection, because such organizations do not pay insurance contributions to the social fund and employees are deprived of payments at retirement. If a migrant has registered with the employment service and received an official job, while making all social payments, then he is paid a pension at the end of the period of his or her due employment. This issue is being discussed and put before the Eurasian Commission on pensions for residents of the EAEU countries, including migrants, and a positive agreement has been reached.

The biggest problem of all EAEU countries is unemployment, which at the end of June 2021 amounted to 1.55 million people. or 1.7% of the number of all workers. [4] The opening, at least partially, of borders and the establishment of trade between countries made it possible to reduce unemployment in 2021 compared to the analogous period of 2020 by 2 times. But it remains quite high: in Armenia - 17%, due to conflicts with Azerbaijan, the number of unemployed in Kyrgyzstan is 150.2 thousand people for the 3rd quarter of 2021, the general unemployment rate is 5.8%, in Kazakhstan - 4.9%, in Russia - 4.3%, in Belarus - 4.0%. [4] To facilitate the search for work for

migrants and reduce unemployment, from July 1, 2021, the EAEU introduced the project “Work without Borders”, which allows interacting with the national information system of all states. [5]

This project is based on a single digital platform that ensures the interaction of labor markets in all countries in the search for job vacancies. Having previously sent his resume to the employer and having agreed on the employment position, the unemployed person does not risk being in distress, having lost time and finances in case of refusal to employ, and so knowing in advance the conditions of employment, he can confidently go to the workplace assigned under the contract.

The Kyrgyz Republic constantly interacts with other states to create prerequisites for carrying out effective social reforms and preserving the markets of the EAEU states. The development of cooperation in the field of social protection of the population and migrants, the implementation of joint programs to reduce unemployment and poverty in the country has a certain prospect. The law adopted in the republic of August 3, 2015 “On promoting employment of the population” in the wording of April 15, 2020. provides that the state acts as the main guarantor of social protection of the population. The law establishes responsibility for ensuring this guarantee at all levels of government - from republican to local bodies. The government is obliged to analyze and predict the situation in the field of employment and take economic and organizational measures to influence the labor market, to establish uniform minimum standards of social support. In advanced economies, such as Russia, the United States, and Europe, during the pandemic, social assistance has been approached from two perspectives: to prevent a sharp drop in the standard of living of an employee who has been laid off through no fault of his own; to ensure the subsistence level of the employee. Unemployment benefits were paid on the basis of previous earnings and mainly covered persons working in State-owned enterprises and large companies.

Since July 28, 2017, the Law of the Kyrgyz Republic “On State Benefits” has been in force, based on the application system, where all types of benefits are assigned after determining the degree of need of the family. State support is provided to those who need it, taking into account the determination of the total income of the family. The criterion of security in the calculations is the minimum wage. The number of recipients of state social benefits compared to 2020 increased by 34 thousand people, in connection with the approval of a new procedure for determining the social income of citizens for the appointment of a single monthly allowance to low-income citizens of the republic. Low-income families and citizens have the right to receive benefits if the average per capita total income of the family does not exceed the established amount of the guaranteed minimum level of consumption for each family member, for a period of not more than 1 year, after which the applicant must apply for its appointment again. According to statistics, the size of monthly state benefits in 2021 (as of January 1) decreased by 35.5% compared to the previous year. [1] Due to the fact that Kyrgyzstan was in a state of emergency in 2020: the coronavirus pandemic, the October 5 revolution, which led to a change of power, the lack of finances in the state budget, made it impossible to pay benefits to all low-income citizens. On September 2, 2021, the Decree of the President of the Kyrgyz Republic

“On Increasing the Amount of Monthly Social Benefits to Certain Categories of Citizens” was issued, in accordance with which from October 1, 2021, the amount of monthly social benefits was increased by 50%, and from January 1, 2022 by 100%. [6] This mainly affected children with diseases, disabled since childhood, who are in difficult living conditions. For these purposes, an additional 138 million soms were allocated from the republican budget from October 1, 2021. and from January 1, 2022 - 970 million soms. [6] The measures taken by the government provided social assistance to families with children with disabilities. With the allocated funds, the family purchased medicines for the treatment of sick children, food, clothing and so on. One of the main problems in the republic remains poverty caused by the economic crisis, unemployment, high inflation, and a decline in the purchasing power of the population. The overall poverty rate in 2020 amounted to 25.3% of the total population of Kyrgyzstan, increased by 5.2% compared to the previous year, while the overall poverty rate of a rural resident (29.3%) exceeds almost 2 times the urban (18.3%) population. [1] In the city, although it is difficult to find work, and in rural areas there are no large enterprises, trade organizations, services and rural residents are engaged mainly in subsidiary farming that provides for the family without generating large incomes. Real money incomes in the country in 2020 decreased by 4.1% against 2019, the number of people with cash incomes below the poverty line amounted to 1678.3 thousand people, an increase of 365.5 thousand people. compared to 2019.[1] The value of the subsistence minimum in the republic for 2021 is 5368.5 soms. per month, in Russia - 11565.8 rubles. from January 1, 2022. in Russia increased by 8.6% the minimum wage (SMIC) and amounted to - 13890 rubles. per month, the minimum subsistence minimum - 12654 rubles. in Kyrgyzstan in 2021. the minimum wage was - 1854 soms., for 2022. - 1970 soms. per month, 7 times lower than in Russia and this is the lowest rate among the EAEU countries. This is the reason for migration from the republic, mostly young people with education, profession and experience leave, and the country loses a highly qualified labor force. Therefore, the main direction in the implementation of the social employment policy should be not only the payment of benefits, but the satisfaction of citizens' needs for work. When developing State employment programmes, measures should be taken to create jobs and to extend social protection to all social strata of society: children, young people, working citizens, women, the elderly, the disabled, etc.

During the existence of the EAEU, positive results of the system of social protection of the population and migrants have been achieved. The signing of the law on the free movement of labor forces between the EAEU countries made it possible to legalize external labor migration. Due to external migration, Kyrgyzstan was able to reduce social tension and competition in the domestic labor market. Free labor resources leave for other countries, mainly to Russia and Kazakhstan, thereby mitigating the situation of unemployment in the republic, which is very high for this period.

Cooperation of the Kyrgyz Republic with the EAEU in the field of social protection of the population and labor migrants has yielded positive results:

- migration of labor forces helps to reduce tension in the labor market and

reduce social negativity in society; - reduction of unemployment has a positive effect on reducing poverty and increasing incomes of the population; - An increase in investment enables the state to direct funds to the social protection of citizens. To eliminate the problems in this area, such as brain drain and the departure of the most able-bodied part of the population from the country, it is necessary to direct the efforts of the government of Kyrgyzstan to create new jobs, build kindergartens, schools and other social security facilities, attracting various financial sources, investments of the EAEU countries. The lack of children's institutions (kindergartens and nurseries) in the republic forces women to stay at home to care for children, while losing experience, profession and the possibility of employment, increasing unemployment.

A unified program of social protection of the population in the EAEU countries is needed, which determines the general principles for the formation of a social protection system, the development of basic social standards (minimum consumer budget, minimum wages, pensions, benefits, etc.), assistance in the development of regulatory documents, training of specialists, creation of a single information base. Thus, Kyrgyzstan, having chosen the priority direction of social protection in the EAEU, has taken a step towards reaching a new level and can take a worthy place in the global division of labor and create conditions for the provision of a variety of social assistance to the population.

References

1. Kyrgyzstan in figures B.: National Statistical Committee,
2. 2021 Bekeldi uulu Zhumadil KSTU named after Razzakov "Labor market and labor migration" BSU Bulletin No. 2 (22) 2015
3. State Migration Service under the Government of the Kyrgyz Republic, Bishkek 2021
4. Express review of the press service of the Eurasian Economic Commission, 2021
5. Eurasia expert "Work without borders" July 1
6. <http://www.hresident.kg>.> sobytiya
7. Law of the Kyrgyz Republic dated February 28, 2017 No. 163 "On state benefits"
8. Decree of the President of the Kyrgyz Republic of November 22, 2000 UP p. 329 "About a single monthly allowance for low-income families and citizens"
9. Law of the Kyrgyz Republic dated August 3, 2015 No. 214 "On Promoting Employment" as amended on April 15, 2020 No. 43
10. Decree of the President of the Kyrgyz Republic "On Increasing the Amount of Monthly Social Benefits to Certain Categories of Citizens" dated September 2, 2021.

УДК: 894.341

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.28

Жамгырчиева Г.

ОшМУ

АЗЫРКЫ БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Кыскача мазмуну: Илимий макаланын максаты кыргыз балдар адабиятынын азыркы учурдагы өнүгүү абалын ачып көрсөтүү жана тийиштүү теориялык жыйынтыктарды чыгаруу болуп саналат. Макаланын практикалык мааниси орто мектептерде кыргыз балдар адабиятынын учурдагы чыгармаларынын негизинде жанрдык өзгөчөлүгүн түшүндүрүүсү, ал аркылуу балдар дүйнөсүн, көркөм сөздүн өзгөчөлүгүн баалоого жетишүүсү, тарбиялык мааниси аркылуу аныкталат. Балдар адабиятынын тематикасы ар кыл, козголгон жана ачыкка чыгарылган проблемалардын чоо-жайы да ар башка болгону менен көздөгөн максат-мүдөөсү жаш жеткинчектердин өткөндөгү жана азыркы турмуш-тиричилиине тикелей байланышкан тагдырларын, аларга байланыштуу тарыхый, маданий окуяларды жана күндөлүк өмүр-жашоо көрүнүштөрүн, балдарды түйшөлткөн ой-сезимдерди көркөм баяндоо менен тереңден ачып берүүгө, ал аркылуу бүгүнкү жана эртеңки окурмандын жан-дүйнөсүн байытып, асыл идеяларга сугарууга багытталат. Ал эми жанрдык-тематикалык тарабынан балдар жазуучуларынын учурдагы калемгерлик эволюциясына жалпысынан айрым иликтөө жүргүзүү макаланын актуалдуулугун көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: адабий процесс, балдар адабияты, балдар поэзиясы жана прозасы, өнүгүү тенденциялары, идеялык-мазмундук өзгөчөлүгү, поэтика, көркөм сөз каражаттары.

Жамгырчиева Г.

ОшМУ

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация: Основной целью статьи является раскрытие некоторых тенденций развития современной детской литературы, и вывести соответствующие теоретические выводы. Практическая значимость заключается в восприятии особенностей детских жанров, и его посредством мировосприятие молодого поколения, воспитательное значение литературы. Тематика детской литературы разнообразна, детали поднимаемых и раскрываемых проблем также различны, цели и задачи детской непосредственно связаны с прошлой и настоящей жизнью молодежи, историческими и культурными событиями, связанными с ними, и явлений повседневной жизни, волнующих детей, направлена на то, чтобы посредством художественного повествования глубоко раскрыть мысли и чувства, обогащая душу сегодняшнего и завтрашнего читателя и погружая его в благородные идеи. А авторы жанрово-тематических многогранных и художественных произведений показывают актуальность статьи, наблюдая и исследуя нынешнюю творческую эволюцию детских писателей, хотя бы в целом, и выявляя характерные и выдающиеся моменты их мастерства.

Ключевые слова: литературный процесс, детская литература, поэзия и детская проза, идейно-содержательная особенность, поэтика, художественные средства.

Zhamgyrchieva G.

OshMU

MODERN TRENDS OF DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE

Abstract: The main purpose of the article is to reveal some trends in the development of modern children's literature and to deduce relevant theoretical conclusions. Practical significance lies in the perception of the characteristics of children's genres and through it to understand the worldview of the younger generation, the educational significance of literature. The topics of children's literature are diverse, the details of the problems raised and disclosed are also different, the goals and objectives of the children's literature are directly related to the past and present life of young people, historical and cultural events associated with them, and the phenomena of everyday life that excite children, aimed at ensuring that through artistic narratives deeply reveal thoughts and feelings, enriching the soul of today's and tomorrow's reader and immersing him in noble ideas. And the authors of genre-thematic multifaceted and artistic derivatives show the relevance of the article, observing and exploring the current creative evolution of children's writers, at least in general, and identifying the characteristic and outstanding moments of their skill. Consideration of their creative path in close connection with the literary process of their time, in the context of literary development, systematic study of their place in the general field of literature, successes and failures in the aggregate means the novelty of the study, which is still on the agenda. It is important to understand the general creative evolution of children's literature and to clarify its place in our national literature through a general description and analysis of modern trends in works for children in Kyrgyz literature, ascertaining their ideological, artistic and aesthetic value.

Keywords: literary process, children's literature, the genre of poetry, children's prose, ideological content, poetics, artistic means.

Кыргыз фольклорундагы салтты улап, кыргыз профессионал адабияты калыптана баштаганда эле анын бир бөлүгү катары балдар адабияты да калыптана баштаган. Андагы балдар адабияты бөлүмү жаш муундар үчүн арналган адабияттын бир салаасы болуп, жогоруда белгиленгендей жаш муундардын дүйнөкарашын, курактык өзгөчөлүгүн чагылдырууда кызмат өтөйт. Балдар адабиятынын жалпы көркөм адабияттагы орду өзгөчө, анткени жаш муундар өлкөнүн келечегин түзүүчү муундар болуп, ал аркылуу улуттун, мамлекеттин тагдыры чечилет. Элдик фольклордо, Тоголок Молдонун чыгармачылыгында өрүш алган кыргыз балдар адабияты эгемендүүлүк жылдарында бир топ түйшүктөргө кабылды. Анткени балдар үчүн басылмалар солгундап, жаңы идеологиялык багыт тандалып жатты. Ушундай учурда өткөндөгү көрөңгөлөргө кайрылуу, тарыхыбызды тактоо, улуттун менталитетин кайра карап чыгуу, өзүн-өзү таануу сымал изденүүлөр искусстводо, адабиятта, дегеле маданиятта болуп жатты. Балдар адабиятында белсенип иштеген, чыныгы күйөрмандар калды десек болгудай. Азыркы учурда технологиянын күрдөөлдүү өнүгүшү менен гуманитардык багыттагы илимдер, көркөм адабият бир аз кечендеп, аркага сүрүлгөндөй таасир калтырууда. Бул адам коомунун келечегин бүдөмүктөтүп, трагедиялуу көрүнүшкө алып келүүсү мүмкүн. Ошондуктан балдар адабиятында жалпы адамзаттык баалуулуктарды даңазалоо, балдар үчүн улуттук башаттагы мекенчил, гармониялуу өнүккөн идеал образдарды жаратуу, аларды заманбап көркөм туунду формасында балдарга сунуштоо актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Балдар адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрү улуттук адабияттын бул бөлүгүн адабий жараянда алап барууда кызмат өтөп келет. Алардын чыгармачылыгында заман талабына жооп берген, алдыдагы багыттарды белгилеген тенденциялар орун алган. Аларга айрым токтолсок, балдар акыны Токтосун Самудинов жаш жеткинчектер үчүн көркөм туундуларды жаратып, «Байчечекей» балдар журналында эмгектенип келгени маалым. Анын 1992-жылы чыккан «Кол чатыр», «Чаң баспасын сөздөрдү» деген ырлар жыйнактары үчүн Алыкул Осмонов атындагы, ал эми 1997-жылы балдар адабияты менен балдар басма сөзүн өнүктүрүүгө кошкон зор салымы үчүн Тоголок Молдо атындагы сыйлыктар ыйгарылган. Ырлары мурдагы СССР элдеринин бир катар тилдерине, ошондой эле англис, француз, испан тилдерине которулган. Акындын 1992-жылы «Кол чатыр» жана «Чаң баспасын сөздөрдү» деген китептери үчүн Алыкул Осмонов атындагы жана 1997-жылы балдар адабияты менен балдар басма сөзүн өнүктүрүүгө кошкон салымы үчүн Тоголок Молдо атындагы сыйлыктардын лауреаты болгон. Маселен **“Келтече”** деген ырды мисалга тартсак:

Жер казганга кантсе да
Жеңсиз күрмө ыңгайлуу.
Аны кемпир-кесектер
КЕЛТЕЧЕ дейт турбайбы.

Куруучуга – комбинезон,
А койчуга – тон чыгар...
Келтечени бу күндө
Көп кийишет жолчулар. [7.27], - деп берилген.

Мындай сөздүк ырлар балдардын кептик корун байытып, эне тилин терең билүүгө, өз оюн кенен билдирүүгө тарбиялары бышык.

Ал эми балдар акыны Каныбек Жунушевдин 1960-80-жылдары чыккан «Боёкчу», «Кызылчанын баласы», «Бадыраң кантип үшүгөн», «Жашыл көпүрө», «Жылдыздуу асман», «Байчечекей», «Зымырык» деген китептери балдар чөйрөсүндө алгылыктуу чыгармаларды камтыйт. Ал эми бир топ көлөмдүү жана акындык табиятын ачкан «Айдың көл» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнагы (1987) чыккан. Акындын чыгармалары мектер программасына кирген. Ал орус баладар адабиятыны ири өкүлдөрү С.Михалков, Я.Аким, А.Барто, К.Чуковский ж.б. ырларын кыргызча таржыма кылган. Көркөм котормодо иштөө акындын балдар адабиятынын өзгөчөлүгүн өздөштүрүүсүнө өбөлгө болгон. Көбүнчө айылдык балдардын жашоосун жакындан карап, терең байкап билгени чыгармаларында орун алган жетишкендиктерге, ийгиликтерге өбөлгө түзгөн. [1.84].

Ошентип балдар акыны Каныбек Жунушев чыгармачылык табылгалар менен өнөрканасын өнүктүрүп барган калемгер, ал – балдар дүйнөсүн, алардын кыял-жоруктарын чебер сыпаттоонун устаты. Акындын поэзиясы – балалыктын поэзиясы наристелик аруулуктун

ыры. Автор ырларына оо жүрөгүнөн чыккан сезимдерин кошот, баланын жаш курагын, дүйнөсүн, сезимдерин эске алып, кыска жана нуска жазат. [3.57]. Балдар акынынын өзгөчөлүгү – чыгармаларында айбанаттардын бейнесинин берилиши. К.Жунушев да ырларында жапайы жана үй айбанаттарынын галереясын түзөт. Буларды акын жаш окурманга жаныбар бойдон көрсөтөт. Аларды адамга салыштырып ойлонууга, окшоштук табууга шарт түзөт:

Чөп жегенден башка биз
Билбейм, не иш кылабыз? —
Десе, экинчи суур айтат:
– Жана дагы ышкырабыз... («Суур»)
Өзүлөрүнөн бөлөккө
Таң калышып күлүшөт:
Билишпейби, басканды
Чуркап эле жүрүшөт... («Ташбака») [2.57].

Бул сыяктуу ырлар жаныбарлардын жашоо-тиричилигин түшүнүүгө, балага көмөктөшүү менен өзүн тиги айбанат же канатт паренде менен салыштырууга мүмкүнчүлүк алары бышык.

Демек, балдар адабиятынын аткарган милдети анын дүйнө таанытуучулугу. Ушул миссияны алган акын чыгармаларында ушул милдетти абдан дааналап коюп, аркалап жүрүүгө тийиш [8.86]. К.Жунушев акын катары бул максатты жүзөгө ашырып келет.

Улутук балдар адабиятында илимпоз жана жазуучу катары салым кошуп келе жаткан автор Сулайман Рысбаевдин кыргыз балдар адабиятыбызда өзгөчө орду бар. Бул автордун чыгармаларынын тематикасы ар кыл, аларда балдардын ой-кыялдарын ар тараптуу берүү, жаш жеткинчектердин дүйнө таанымын өнүктүрүү, дидактикалык идеялар орун алган. Табият жана адам баласынын мамилеси, балдардын жаратылыш кубулуштарын таанып-билүүгө умтулуулары, эмгекке, адеп-ахлакка тарбиялоо тууралуу педагогикалык идеялар кеңири сунушталган. Бул айрыкча автордун адабий жомокторунан ачык байкалат. [4]. Сулайман Рысбаев кыска көлөмдөгү, жөнөкөй формадагы миниграфия жанры - балдар адабиятына мүнөздүү өзгөчө адабий форма экендигин белгилеп, көлөмү жана формасы жагынан алганда, балдарга, айрыкча, бөбөк курактагыларга арналган чыгармалар башка чыгармаларга дээрлик окшошпой тургандыгын айткан. Анда поэзиялык болобу, прозалык болобу, кайсы жанрдагы балдар чыгармалары болбосун, көлөмү чакан, формасы ийкемдүү, балдардын окуп-үйрөнүүсүнө ылайыктуулугу менен айырмаланат. Ошентсе да, балдар ырлары же аңгемелери деп айтылуу менен, ырлар кээде төрт сап көлөмүндө да жазылып, аңгемелер болсо, эки саптан башталып төрт сап формасында да болуп, толук маанисиндеги аңгеме жанрына туура келбесе да, аңгеме деп атала бергени менен өзгөчөлөнүп келерине басым жасайт.

Эгемендүүлүк жылдарындагы мыкты эмгектенип, балдар адабиятын жаңы чыгармалары менен байытып жаткан жазуучулардын дагы бири Турусбек Мадылбай – Токтогул районунун кулуну, көп тилдүү, полиглот жазуучу. Ал кыргыз, орус, англис тилдеринде жазат. Ал

чыгармаларын өспүрүм курагынан жаза баштап, 1985-жылы «Кыргызстан маданияты» гезитине фантастикалык аңгемесин жарыялайт да конкурстук баш байгени жеңип алат. Ошондой эле автор мыкты макалалары үчүн улуттук жана эл аралык сыйлыктарды алган. Турусбек Мадылбай 2006-жылкы эл аралык «Русская премия» сыйлыгынын лауреаты, анткени «Келишчи эле мектепке ээрчишип...», «Феникс», «Күкүнүс», «Кичинекей Бердинин азаптары» жана башка китептердин автору катары жаңычыл көркөм туундуларды жаратты. «Кичинекей Бердинин азаптары» (2007) чыгармасы азыркы учурда РФнын мектеп программасына киргизилип окутулуп жатат. Анда ата-энеси алкогольго берилген баланын азаптуу турмушу, андагы көйгөйлүү кырдаалдар баяндалат.

Макалада алынган темага ылайык төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Учурдагы балдар адабиятына жалпы мүнөздөмө берип, анын эволюциясы ачып көрсөтүлдү;
2. Балдар акындарынын чыгармачылыгынын идеялык-тематикалык көп түрдүүлүгүнө, ой жүгүртүүлөрдүн оригиналдуулугуна көңүл бурулуп, кыргыз балдар поэзиясындагы ролу белгиленди;
3. Балдар үчүн жазылган поэзия жаатындагы чыгармачылык изденүүлөргө токтолуп, алардын табылгаларын жана кемчил жактарын ачып берүү аракеттери болду;
4. Балдар үчүн жазылган көркөм фактылардын авторлорунун чыгармаларын анализдөө аркылуу азыркы кыргыз балдар адабиятынын өнүгүшүнө айрым сереп салынды.

Жыйынтыктап айтканда, учурдагы балдар адабиятында дүйнөтаануучулук, гуманисттик, патриоттук тенденциялар орун алып, жогорудагыдай калемгерлердин чыгармачылыгы менен алдыга карай өнүгүүдө десек болот.

Адабияттар

1. Жунушев К. Зымырык: Ырлар жана жомоктор. – Ф.: Мектеп, 1983.
2. Жунушев К. Айдың көл: Ырлар жана поэма. – Ф.: Мектеп, 1987.
3. Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы. Түзгөндөр: Кыдыров А., Сулейманов Д. – Ф.: Мектеп, 1987.
4. Рысбаев С. Кыргыз балдар акын-жазуучуларынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар, ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринин окутуучулары жана студенттери үчүн кошумча окуу куралы. - Б.: 2015.
5. Самудинов Т. Жашынмак: Ырлар. – Ф.: Мектеп, 1984.
6. Самудинов Т. Чаң баспасын сөздөрдү: Ырлар. – Б.: Адабият, 1991.

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.29

Жороева Н.

К. Карасаев атындагы БМУ

Ж. БӨКӨНБАЕВДИН ГРАЖДАНДЫК ЛИРИКАСЫ

Кыскача мазмуну: Согуш учурундагы жүрөк теренинен кайнап чыккан жалындуу, патриоттук ырлар Ж.Бөкөмбаевдин чыгармачылыгына бөтөнчө бир көрк берип турат. Согуштун алгачкы эле түндөрүндө чын дилден жазылган акындын “Ата Журт үчүн майданга!” , “Антым” , “Кош , Ала-Тоо уулуң кетти майданга!” , “Жүрөгүм менин- Кызыл Туу” сыяктуу ырлары Ата Мекенди сүйүүгө жана коргоого үндөп, жеңишке шыктандырган улуу чакырык катары эл арасына чагылгандай тез тараган. Аларды кан майданга жөнөп жаткандар да, узатуучулар да ооздоруна түшүрбөй ырдашкан. Ж. Бөкөмбаев элин, жерин жанындай сүйгөн патриот акын болгон. Айрыкча, Ата Мекендик согуштун жылдарында акындын чыныгы патриот экендигин мыкты көрсөтө алган. Акындын чыгармачылык жолун изилдеген адабиятчы Б. Керимжанова, А.Садыков, К. Артыкбаев, С. Искендерова ж.б. пикирлери да жогорку айтылгандарды тастыктап турат.

Түйүндүү сөздөр: Акын, фольклор, поэзия, проза, драматургия, сюжет, жомок, дастан, элдик мотив, элдик сюжет, салыштыруу, патриот, туруктуу образ, поэтикалык стиль, элдик поэзия, ассонанс, аллитерация, рифма, мотив, талант.

Жороева Н.

БГУ им. К. Карасаева

ГРАЖДАНСКАЯ ЛИРИКА Ж. БОКОМБАЕВА

Аннотация: Пламенные, патриотические песни и т. д., которые кипят из глубины сердца во время войны творчество Ж. Бокомбаева передает особый колорит. В первые же ночи войны искренне написал стихотворение поэта “Отец на поле боя за Родину!” , “Клянусь», « Прощай, Ала-Тоо твой сын ушел на поле боя!”, «Сердце мое - красное знамя», как великий призыв к любви и защите Отечества, вдохновляющий на победу, молниеносно распространился по всему миру. Их пели как проводники, так и проводники, направлявшиеся на кровавое поле боя, не отрывая уст. Ж. Бокомбаев был поэтом-патриотом, который любил свой народ, свою землю как душу. Особенно в годы Великой Отечественной войны поэт сумел блестяще показать, что он настоящий патриот. Исследователь творческого пути поэта литературовед Б. Керимжанова, А. Садыков, К. Артыкбаев, С. Искендерова и т. д. мнения также подтверждают вышеизложенное.

Ключевые слова: Поэт, фольклор, поэзия, проза, драматургия, сюжет, сказка, эпос, народный мотив, народный сюжет, сравнение, патриот, устойчивый образ, поэтический стиль, народная поэзия, ассонанс, аллитерация, рифма, мотив, талант.

Zhoroeva N.

BSU named after K. Karasaev

CIVIL LYRICS OF J. BOKONBAYEVA

Abstract: Fiery, patriotic songs, etc., which boil from the depths of the heart during the war, the work of Zh. Bokombayeva conveys a special flavor. In the first nights of the war, he sincerely wrote the poet's poem "Father on the battlefield for the Motherland!", "I swear", «Goodbye, Ala-Too, your son has gone to the battlefield!», «My heart is a red banner», as a great call for love and protection of the Fatherland, inspiring victory, spread like lightning around the world. They were sung by both guides and guides heading to the bloody battlefield without taking their mouths off. Zh. Bokombayev was a patriotic poet who loved his people, his land as a soul. Especially during the Great Patriotic War, the poet managed to brilliantly show that he was a true patriot. The researcher of the poet's creative path, literary critic B. Kerimzhanova, A. Sadykov, K. Artykbayev, S. Iskenderova opinions also confirm the above.

Keywords: poet, folklore, poetry, prose, drama, plot, fairy tale, epic, folk motif, folk plot, comparison, patriot, stable image, poetic style, folk poetry, assonance, alliteration, rhyme, motif, talent.

Жоомарт тууган элин, жерин жанындай (көргөн) сүйгөн патриот акын болгон. Ата Мекендик согуштун жылдарында акындын чыныгы патриот экендигин айрыкча мыкты көрсөтө алган. Немецтер Москвага жакындап кирип келгенде, Жоомарт:

“Күл кылгың” келет талкалап,
Күмбөсүн Ленин атанын.
Мактанчаак көркоо шум Гитлер,
Москвадан жетер ажалың.
Калың журт, бекем чеп болду

Кай душман бузмак катарың”, - деп душмандарды куру кыйкырыгына ишенбей тургандыгын, биздин өлкөнү эч кандай душман жеңүүгө мүмкүн эмес экендигин ырдап, элине кайрат берген.

Совет элинин, дегеле адамзаттын тарыхындагы өчпөс топ болгон Улуу Ата Мекендик согуштун азап-тозогун жеңиш үчүн эбегейсиз зор күч – патриоттук, ар-намыс, эрдик сезими күчтүү, адам болуусу кажыбаган кайратты бекемдоо зарылчылыгы бар эле.

Ж.Бөкөнбаев өлкөбүздүн тагдыры чечилип жаткан мезгилде, от аралап, кан кечип, советтик жоокерлердин патриоттук сезимин көтөргөн “Москва Крепость”, “Ата-Журт үчүн майданга”, “Антым”, “Кош, Ата-Тоо, уулуң кетти майданга”, “Белоруссия багында” аттуу чыгармаларын жазды.

Жоомарт өзү да согуш убактысында армиянын катарында болду. Согуш майданын дагы көрдү. Анын патриоттук сезими барган сайын артты. Ал майданга бара жатып жоокерлерге арнап:

“Дүйнөнүн жүзүн өрт алып,
Кара жалын каптады.
Кыяндай жүрөт шаркырап,
Кызыл кандын атканы.
Ушундай апат күндөрдө

Уяттан уят эмеспи

Уулундун үйдө жатканы!” – деп, намыс козгоп, кайрат ырын ырдап, жоого каршы болуучу биздин улуу чабуулду элестетти. Мындай чагылгандай чартылдаган таасирлүү сөздөрү менен жаш уландарды намысына келтирип, эли-жерди коргоого чакырып, “Майданга достор, майданга” деген ураан менен эрдиктин добулбасын казып чыкты. Бул ырды окуган ар бир улан душманды кыргыздын ата-бабадан мурас болуп калган казатчыл жүрөгү менен жек көрүп, “Кош Ала-Тоо, киндик кесип тууган жер” – дешип, жүрөктү титиреткен патриоттук сөздөрү менен кызыл кандын кыяндай шаркырап агып жаткан жерине аттанышты.

Акын бул ырын чын ишеним, кадыресе акындык толкундануу, нукура чыгармачыл шык дем менен жазган. Патриоттук сезимдер андан ары тереңдетилип, өтө так жана даана берилген.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Ж. Бөкөнбаевдин чыгармаларында фольклордун таасири өтө даана жана терең болду деп бардык адабиятчылар бир ооздон белгилеп жүрүшөт. Ал кезде – мейли поэзияда, мейли прозада, мейли драматургияда болсун, фольклордук багыттагы же сюжеттеги чыгармалар элдин, жоокерлердин патриоттуулугун ойготууда зор мааниге ээ болгондугун жакшы билебиз.

Ж. Бөкөнбаевдин согуш мезгилиндеги жазылган чыгармаларында фольклор, элдик мотивдердин көп колдонулушунун бирден бир себеби, ал кичинекейинен энеси Алтынайдын айтып берген кызыктуу жомокторду муюп угуусу, анын ойлоо, элестөө сезиминин өсүшүнө көмөк бергенсыйт. Ушул ойго, окумуштуу Б. Керимжанова төмөнкүдөй пикирин айтат: “Жоомарт кыргыз тилин – бабалар сүйгөндөй сүйгөн, чыныгы чечен билгендей билген. Мүлдө кыргыз сөздөрүндөгү сөздөрдү көңүлгө түйгөн, туулганда эне сүтүндөй оозанган тилди ошол сүттөй ыйык сактаган. Анткени, ал “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” сыяктуу улуу эпостордон тартып, “Эр Төштүк”, “ЭКурманбек”, “Эр Табылды”, “Эр Солтоной”, “Кожожаш”, “Саринжа менен Бөкөй”, “Кедейкан”, “Мендирман”, “Жаңыл Мырза”, “Шырдакбек” сыяктуу кенже эпосторго жомок, жамак, улама, дастан, элдик ырларга кана сугарылган. Ошондуктан Жоомарттын ырларында элдик мотив, элдик сюжет, салыштыруулар басымдуулук кылат”!

Жоомарт жогорку байкоодо айтылгандай, улуу эпостордогу, жомоктордогу баатырлар, (башкы) оң каармандардын образы менен ойлонуп, алардын эли жерин коргоо үчүн тайманбай күрөшкөн сюжеттерди чыгармаларында пайдаланган. Ошондуктан акындын каармандары, баатыр, эли жерин чексиз сүйгөн патриот, өтө намыскөй экендиги менен да айырмаланып турушат.

М: Ажыдаар чыкты алдыңан

Ак албарс кылыч сермедин.

Ташкындап жаткан дайраны

Тамчыдай сезип көрбөдүң...

Наалатка калган душманга

Намысты колдон бербедиң.

Шрапнель менен немецци,
Шиледин сайдын кумундай
Агыздың канын душмандын
Ак-Буура Оштун суундай...
(“Ташмаматка”, 184-б.)

же болбосо:

Арстандай ыкчам сермеген,
Айкашта намыс бербеген,
Ажыдаар арбап турса да,
Ажалдан коркпой эл деген.
(“Сайран күү”, 185-б.)

Мындагы каармандар, - алдынан ”ажыдаар” чыкса “ак албарс кылычын” “арстандай” ыкчам сермеген, ажыдаар арбап турса да, эч качан ажалдан коркпогон, намыс үчүн баарына даяр турган баатырлар. Алар үчүн ташкындаган дайра да, тамчыдай да сезилип койбойт.

Белгилүү адабиятчы, сынчы К.Артыкбаев биз козгогон маселеге мындайча кайрылат: “Ырас, согуш учурунда жазган ырларында Жоомарт элдин оозеки чыгармаларда жана эл оозунда көп колдонулган туруктуу образдарга көбүрөөк кайрылат. Мисалы, ал фашисттерди “карышкырга”, “кутурган итине”, (“Москва-крепость”) “ажыдаарга” (“Антим”, “Ата-Журт үчүн майданга”), “Желмогузга” (“Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга”) теңесе, советтик жоокерлерди “арстанга”, “кыраан шумкарга” теңештирет. Бул образдар анын ырларынын организминде, өөн учурап окчун турбастан, тескерисинче, жуурулушуп, сиңип кетип, кайра аны жандандырып, акындык элпек, куюлушкан поэтикалык стилине айкалышып турат”! Мындай туруктуу образдар акындын төмөнкү чыгармасынан даана байкалат.

Жан алгыч салып тырмагын,
Жазыксыз кандар төгүлдү.
Ажыдаар сойлоп жеринде,
Ажалдын чогу төгүлдү.
(“Антим”, 153-б.)

Мында акын фашисттерди жек көрүү менен “жан алгыч”, “ажыдаарга” теңеп, ойду өтө образдуу бере алган. Анан да таамай салыштырууларды абдан орундуу таап:

Өлүмтүк издеп тарт жеген,
Өздөрүн мактап алп деген.
Адамдын канын жутууну
“Атадан калган салт деген.

Карышкырдай кажынып
Кан тиленип жутунган.

Каргышын ичип дүйнөнүн

Кандек иттей кутурган, - деп (“Москва – крепость” 149-б.)

фашисттердин терс образын, бузук оюн, максатын, чукугандай сөз таап ушул салыштыруулар душманга кыжырданган элдин моокумун кандырып, душманды жек көрүүнү жогорку саптардан үйрөнүүгө болот. “Көз алдыбызга өз көзүбүз менен көргөндөй жалаң жамандык издеп, дайыма каргышка калып, иттей кутурган фашисттер элестейт. Алар канчалык өздөрүн “алп” деп мактабасын, алардын жаман ойлору ишке ашпайт.

Фашисттерди адамдын канын ичүүнү – негизги милдет, максат, анан да “атадан калган салт” катары ойлогондугун ачып бере алган.

Чынында Жоомарттын ырларынын көпчүлүк көркөм сөз каражаттары, жалпы эле интонация темптери элдик поэзиянын бөтөнчөлүктөрүнө өтө жакын. Ошондуктан анын айрыкча согуш мезгилиндеги ырлары өзүнүн музыкалуулугу менен айырмаланат. Анда ассонанс, аллитерация көп кездешет. Ассонансна мындай ырлары мисал боло алат.

Айтышса намыс алсын деп
Алпештеп сени баккамын,
Алдыңан чыккан душманды
Артыңда атак сөз калсын
Ата-журт антын актаган.
(“Атаңдан”, 145-б.)

же аллитерацияга:

Жан алгыч кыстап турса да,
Жан берип жатып эл дегин.
Жар ташка бекем көмсө да,
Жалганга кетпес эмгегин.

Чырпык болор чынарың,
Чыла болор булагың.
Чыңалган, калкым, чыңалган!
Чынымды айтып турамын.

Акындын ырларынын рифмалары ар түрдүү. Жогорудагы ырларынын саптары 7-8 муундан турат. (А) саптары бирдей уйкашып турат. Ал эми кайчы уйкаш, аксак уйкаштарды акындын көпчүлүк ырларынан жолуктурабыз.

Ж.Бөкөнбаев Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги ырларында эң биринчилерден болуп кат ант, коштошуу, салам түрүндөгү эң мыкты ырларын жараткан. Айрыкча, ал 1941-жылы, согуш күчөп турган кезде жазылган “Саламы ушул сайранын”, “Атаңдан”, “Эки кат”, “Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга”, “Балаңар жазат алыстан” жана башка ырларын жараткан.

Мисалы, “Балаңар жазат алыстан” деген ант түрүндөгү ырында жоокер өнүп өскөн

жеринин жаратылышынын кооздугун, аларды мекендеген жаныбарларын санап кете да, ушундай жерде эркелеп өскөн жаштыгын, балалыгын эскерет. Ырдын акыркы саптарында душманды жеңбестен, кай бетим менен барамын, жанымды беришим мүмкүн, бирок намысты колдон чыгарбаймын деп жыйынтыктайт. Чынында эле, кыргыз эли байыртадан эле эне менен мекенди бирдей коюп, элин, жерин саткан – энесин саткан менен барабар деген элде “Туулган жердин топурагы алтын”, “Эр жигит – эл четинде, жоо бетинде”, “Эрди-намыс, коенду – камыш өлтүрөт” жана башка макалдарда мекенди сүйүүгө, коргоого тарбиялоодо зор роль ойногон. Акындын ырларында да ушул эле идеялар уланган:

Кастарлап багып өстүргөн,
Калкыма айтам саламды.
Касташкан жоону жеңбестен,
Кай бетим менен барамын,
Кагылайын Ата-Журт,
Касамы ушул баландын.
Намысты колдон бергенге,
Жарылып өзүм өлөрмүн,
Айбыгып качсам душмандан
Ак сүтү урсун энемдин.

Акындын согуш мезгилиндеги чыгармаларына саресеп салган ф.и.д. С. Искендерованын “Ж. Бөкөнбаевдин өзгөчө согуш мезгилиндеги чыгармаларында элдик ырлардагы мотив, жалпы адамзаттык идеялар, ойлор чагылып турат. Ошондой эле акынга тиешелүү орнуштаган талант, куюлушкан уйкаштык, тилинин жатыктыгы, ырларынын жүрөккө жакындыгы, өзүнөн-өзү эле обонго суралышы окуган адамга дароо эле сезилип турат – деп айткан пикири жогорудагы биз сөз кылган маселелерди, ойлорду толуктап илимий жактан көз караштар дал келип, ынандырып турат.

Адабияттар

1. Керимжанова Б. “Акындын чыгармачылык жолу” - Ф.; 1960 - ж. 17-б.
2. Артыкбаев К. “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” - Б.; 2004-ж. 197-199 б.
3. Бөкөнбаев Ж. “Тандалган чыгармаларынын” эки томдугу, “Кыргызстан” басмасы - Ф.; 1973-ж.
4. Садыков А. “Кыргыз романтикалык поэзиясы Жоомарт Бөкөнбаев” - Б.; 2007-ж.
5. Урмамбетов С. “Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясынын өзгөчөлүгү” Ф.; 1960-ж. 9-10 б.

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.30

Жороева Н.

К. Карасаев атындагы БМУ

ЖООМАРТ БӨКӨМБАЕВДИН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ

Кыскача мазмуну: Ар бир эле чыгармачыл инсандын, акын болобу, жазуучу болобу, өзүнө тиешелүү стили, өзгөчөлүгү, чеберчилиги болгон сыяктуу эле, кыргыз жазма профессионал адабиятынын негиз салычууларынын бири –Жоомарт Бөкөмбаевдин да акындык чеберчилиги, өзгөчөлүгү, стили бар. Акындын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү, өсүш эволюциясы сыпатталып, чыгармачылык калыптанышына орус поэзиясынын, классик акындардын таасири арбын тийгенине көбүрөөк басым жасалат, асыресе фольклор менен катар жазма адабияттын салттары алгачкы ырларынан дароо байкалары белгиленет. Аталган макалада акындын акындык чеберчилигинин деңгээли, башка акындардан өзгөчөлүгү, айырмачылыгы бир топ адабиятчы, окумуштуу, изилдөөчүлөр: Б. Керимжанова, А. Садыков, К. Кулиев, С. Фиксин, К. Кудайбергенов, С. Урманбетовдордун акын жөнүндөгү айткан ой-пикирлери, берген баасынын негизинде Ж. Бөкөмбаевдин акындык чеберчилигинин калыптанышы иликтенип анализге алынат.

Түйүндүү сөздөр: стиль, поэтика, поэзия, ыр, поэма, элдик поэзия, элдик оозеки чыгармачылык, манера, төкмө акын, профессионал адабият, текст, уйкаштык, мотив, реалисттик поэзия, ассонанс, аллитерация, форма, мазмун.

Жороева Н.

БГУ имени К.Карасаева

СТАНОВЛЕНИЕ ПОЭТИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА ДЖООМАРТА БОКОМБАЕВА

Аннотация: Как у каждого творческого человека, пусть то поэт или писатель, есть свой стиль, специфика, умение, так и у одного из основоположников кыргызской письменной профессиональной литературы –Джоомарта Бокомбаева –есть поэтическое мастерство, свой стиль. Описываются творческие особенности поэта, его эволюция в росте, все больше акцентируется влияние русской поэзии, поэтов-классиков на формирование творчества, отмечается, что наряду с фольклором с ранних стихотворений сразу прослеживаются традиции письменной литературы. В данной статье рассматривается уровень поэтического мастерства поэта, его отличия от других поэтов, ряд литературоведов, ученых, исследователей: Б. Керимжанова, А. Садыков, К. Кулиев, С. Фиксин, К. Кудайбергенов, С. Урманбетовых мнения о поэте, основанные на их оценке и др. изучается и анализируется становление поэтического искусства Ж. Бокомбаева.

Ключевые слова: стиль, поэтика, поэзия, песня, поэма, народная поэзия, народное устное творчество, манера, литейный поэт, профессиональная литература, текст, рифма, мотив, реалистическая поэзия, ассонанс, аллитерация, форма, содержание.

Zhoroeva N.

BSU named after K. Karasaev

THE FORMATION OF THE POETIC SKILL OF JOOMART BOKONBAYEV

Abstract: Just as every creative person, let it be a poet or a writer, has his own style, specificity, skill, so one of the founders of the Kyrgyz written professional literature – Joomart Bokombayev - has poetic skill, his own style. The author describes the creative features of the poet, his evolution in growth, the influence of Russian poetry and classical poets on the formation of creativity is increasingly emphasized, it is noted that along with folklore, the traditions of written literature are immediately traced from the early poems. This article examines the level of poetic skill of the poet, his differences from other poets, a number of literary critics, scientists, researchers: B. Kerimzhanova, A. Sadykov, K. Kuliyeu, S. Fixin, K. Kudaibergenov, S. Urmanbetov opinions about the poet based on their assessment, etc. the formation of the poetic art of is studied and analyzed. Zh. Bokombaeva.

Keywords: style, poetics, poetry, song, poem, folk poetry, folk oral creativity, manner, foundry poet, professional literature, text, rhyme, motive, realistic poetry, assonance, alliteration, form, content.

1950-жылдары Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгын изилдөө иштери күч алып, ошол кезде белгилүү адабиятчы, окумуштуу Б. Керимжанова «Акындын чыгармачылык жолу» аттуу изилдөө эмгегин жарыялаган. Ж. Бөкөнбаевдин өмүрү жана чыгармачылыгына өз мезгилинин көз карашы, мезгил талабына ылайык кыйла сергек талдаган автордун бүтүмдөрү, алдыга жайган пикир-сунуштары кийинки эмгектерде толукталып, классиктин өзүнчөлүгү катары сыпатталып келди. Б. Керимжанова Ж. Бөкөнбаевди башка каламдаштарынан айырмалап турган белгикасиеттер мына буларды көрсөткөн: «Жоомарттын мүнөзүндөгү улуу өзгөчөлүк Родинаны, элин чын жүрөктөн берилип сүйгөндүгү, андай патриоттук сүйүү сезими айрыкча Ата Мекендик согуш мезгилиндеги жазылган чыгармаларынын каармандары – ченемсиз зор патриоттук духка толгон каармандар. Күчтүү сезимдерди берүү акындык талантты талап кылары белгилүү. Сөздүн ташка тамга баскандай тактыгы, алмаздай курчтугу чоң мааниге ээ. Жоомарттын ырларынан ошондой сапаттар терең орун алган», - деп белгилеген. [Керимжанова Б. 1960, 17-б]

Албетте, Ж. Бөкөнбаевдин акындык өзгөчөлүгү жалаң ушул сапаттар менен эле чектелбейт. Анын үстүнө күчтүү сезимдерди, патриоттук духка толгон каармандарды гана көрсөтүү, сөздүн таасирдүүлүгү, экспрессивдүү боёкторунун молдугу чыгармачылык өзүнчөлүктү билдирчү касиет-сапаттарга караганда стилдик эн-белгилерге көбүрөөк жакындап кетчү формалык палитра катарына кирери эч кимге талаш туудурбас.

Б. Керимжанованын акындын жалпы чыгармачылыгы, анын кыргыз совет поэзиясында алган орду тууралуу учурунда дурус милдет өтөгөн изилдөө эмгеги жөнүндө адабиятчы К. Кудайбергенов мындай пикирин ортого салган: «Автор Ж. Бөкөнбаевдин поэтикалык чеберчилигине кеңири токтолбогон. Чынында, Ж. Бөкөнбаевдин ырларынын поэтикалык өзгөчөлүгү бар. Эгерде кыргыз совет поэзиясында Алыкул Осмоновдун акындык чеберчилигинин башкы булагы – кыргыздын эчен жылдар тынбай агып келе жаткан поэзиясы болгон. Эмгекте ушул жөнүндө же орустун классикалык адабиятынан үйрөнгөн чеберчилиги жөнүндө кеңири айтылбагандыгы өкүнүчтүү». [Кудайбергенов К. 1960, 25-ноябрь]

Адабиятчы Б. Керимжанованын изилдөө эмгегинде Ж. Бөкөнбаевдин чыгармаларына жалпы жонунан мүнөздөмө берилип, мезгилине, жашаган дооруна, деңгээлине жараша бир топ

дурус ой-пикирин айтып, талдоого алгандыгы белгилүү. Ушул өнүктөн алып караганда, К. Кудайбергеновдун пикири деле кайсы бир деңгээлде жөндүү экенине ынанууга болот. Бирок ошол эле мезгилде К. Кудайбергенов илимий оппонентине олуттуу кемчиликтерди койгону менен аларды кантип жоюунун, Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясын изилдөөнүн жаңыча жолдорун же ыкмасын сунуш кылбайт. Ж. Бөкөнбаевдин каламынан чыккан ыр, поэмалар стили жагынан элдик поэзияга кыйла жакын экени, чыгармаларынын басымдуу бөлүгү элдик оозеки чыгармачылык менен байланышканын белгилөө менен гана чектелет.

Арийне, Жоомарт Бөкөнбаевдин поэзиясын кыргыз совет адабиятындагы өзүнө курбалдаш каламдаштарынан өзгөчөлөнтүп турган касиет-сапат уйкаштарынын элпек, элдик оозеки поэзияга мүнөздүү жайдары стилде жазылышына көбүрөөк байланышкан. Акын шыдыр уйкаш ырларынын деле кээде саптарын бузуп, аларды шатыланып, В. Маяковскийдин манерасына салып жазып иет. Анын ушундай аракетинен деле салттуу форманын тааныш “өң-түсүн” көрө алабыз. Бул өзгөчөлүктү акынды жакындан билген жан курбусу К. Маликов эскерүүлөрүнүн биринде атайын белгилеген жайы бар: «Жоомарттын бир касиети жакшы ырларынын бир тобун, бир канча сабын жатка билер эле. Ал гана эмес, кайсы бир темада ыр жазганы жүргөнүн адегенде эл ырчыларынча бир эки оозун ырдап, анан кийин барып, кагаз бетине түшүрчү. Мен муну анын акындыгынын күчтүүлүгүнүн бир белгиси деп болжочумун». [Маликов К. 1970, №14.15-16-бб]

Акындын чыгармачылык стилине мүнөздүү мындай өзгөчөлүгүнө адабиятчы, профессор А. Садыков да басым жасап, минтип жазат: «Жоомарт Бөкөнбаевди Райкан Шүкүрбеков бекеринен «азыркы замандын Токтогулу» деп атабаса керек. Улуу акын сыңары эле Жоомарт да төгүп ырдоо жөндөмдүүлүгүнө ээ экен. Өзүнүн ырларын адегенде оюнда жатка айтып, анан кагазга түшүрүү же бир түндө бир поэма жазып бүтүрүп коюш ошондой шыкка ээ болгондуктан улам келип чыкса керек. Эгерде совет бийлиги орноп, кат таануу мүмкүнчүлүгүнө жетишпегенде, балким, Ж. Бөкөнбаев Токтогулдун таланттуу шакирттеринин бири катарында чыгат беле, ким билет? Муну менен эл акындарына эч кандай доо, шек кетпейт. Айталы дегенибиз – Жоомарттын поэзиясы жаралыш ыңгайы боюнча төкмө акындардыкына кыйла жакын тургандыгы. Ж. Бөкөнбаев эне сүтү менен кошо эмген эл акындарына таандык касиетти өз поэзиясында сактап кала берген». [Садыков А. 1990.165-166-бб]

А. Садыков Ж. Бөкөнбаевдин акындык өзгөчөлүгүн, аны шарттап турган маданий-эстетикалык өблгөлөрдү туура баамдаган. Табиятынан ырга жакын, анан да бала кезинен төкмөлүк өнөрдүн таалим-тарбиясында эр жеткен акын башкача маданий шартка туш келсе багытын өзгөртүп кетери бышык болчу. Төкмөлүк акындык - профессионал адабият жаралганга чейин элдин эстетикалык муктаждыгын канааттандырган, негизинен угуучуларга багытталган оозеки өнөр. Угуучу менен окурмандын ортосунда биртоп маданий-психологиялык айырма, сапаттык өзгөчөлүк турат. Ошондой эле айырмачылык төкмө акын менен профессионал акындын ортосунда, сөз жамгырын куюлткан оозеки талант менен жазгандарын кагазга

түшүрүп, текст жаратуу абыгерчилигин чеккен автордун ортосунда оркойгон өзүнчөлүгү бар. Мына ушул карама-каршылыктуу кызык процесстин - төкмөлүктөн профессионал акындыкка өтүүнүн кыйынчылыгын Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгынан деле байкоого болот. Текстти эч кыйналбай кагазга төгүп салуу профессионал акындыктын көркөмдүк сырларын өздөштүрүүдөн алаксытып, чыгармачылыкка жеңилбаа мамилеге алып келерин Ж. Бөкөнбаевдин акындык тажрыйбасынан деле көрүүгө болот, аны ыр жыйнактарынын дээрлик баарысы ырастап турбайбы. Төкмө акындык өнөр менен профессионал акын ортосундагы көз кайкыган эстетикалык мейкиндик, түпкүлүгүндө келип көркөм ойлоонун эки башка тепкичин, кош түрдүү диалектикасын алдыга сүрөп чыкчу көрүнүш. Анын ырлары көбүнчө салттуу куплет түрүнө сыйбай, ага курбалдаш башка акындар төрт жолдон гана бир топ жазса, Жоомарт Бөкөнбаев ага алымсынбай кээде сегизден, ондон, атүгүл андан да көбүрөөк саптарды чүргөй салып, уйкаштыктын артынан кууп кеткен учурлары көп кездешет. Мисалга «Күз кетти» деген ырын алсак жарашат:

Саймадай күлгүн гүл кетти,
Сарала, кызыл түр кетти.
Жалбырак шылдыр ырдаган,
Дарактан жашыл бүр кетти.
Туш-туштан булбул сайраган,
Бал ширин күүлүү үн кетти.
Талаада калың чөп өсүп,
Ызы-чуу, дабыш сүр кетти.
Ызылдап жүрүп ач шамал,
Жер бетин чымчык терметти...[Бөкөнбаев Ж. 1973,14-б]

Бул өзү жыйырма сегиз саптан турган ыр. Ж. Бөкөнбаев анын баарын бир куплетке сыйдырып, жалаң уйкашка бастырып, айтыла турган ойдун бүдөмүк калганына деле кайыл болуп уйкаштык үчүн, форма үстөмдүгүнө берилип, көркөм ойду туюнтуунун каймана түрүн тандап алган. Ырды окуй баштаганда эле поэтикалык ой сыртта калып, бири экинчисине шыдыр уйкашкан саптардын эпкинине акын эмне ойду айткысы келгени окурманга анча деле маанилүү болбой калат. Ырда уйкаш эки жерде, саптардын ортосунда жана аягында жайгашкан, маселен, ортосунда: гүл, түр, бүр, үн.

Сүр дегенден кийинки саптагы ырдын аягындагы: кетти, этти, берметти, терметти,- дегендер дагы уйкаш. Ыр кыргыздын эл ырларынын ыгы боюнча курулгандыктан аягында кайсы бир сөздөрдүн кайталанып айтыла беришинен деле анчалык өөн учурабайт. Жаңыдан канат жайып келе жаткан жаш акындын төкмөлүктүн күүсүнөн кутулуп чыгышы, профессионал поэзиянын ичте катылган сырларын андаштырышы канчалык кыйынчылыктарга туш келерин да Ж. Бөкөнбаевдин акындык тажрыйбасы тастыктап турат. Сөз башында акындын өзүн-өзү өзгөртүү аракети, жаңыланыш зарылдыгын сезип-туюусу

өмүрүнүн акыркы жылдарына туш келгени айтылбадыбы, андай сапатка акын кыйла жылдык активдүү чыгармачылыктын натыйжасында жетишкен.

Жоомарт Бөкөнбаевдин алгачкы ырларынан эле фольклордук таасир, оригиналдуу ойду туюнтууга караганда белгилүү бир калыпка салынган, салттын күүсүнөн чыга албаган мотивди байкай алабыз. Реалисттик поэзияда акындын башкаларга окшобогон, башкаларды туурабаган, атүгүл белгилүү калып, эрежелерди четке кагып, өз алдынча көркөм сүрөт тартышы маанилүү. Фольклордун синкреттик табияты реалисттик поэзияда таптакыр башка түргө, сапаттык белгиге ээ болуп, баштапкы маани-мазмунун таанылгыс кылып өзгөртүп салат. Ошон үчүн фольклор адабиятка чейинки учур, көркөм ойлоонун алгачкы этабы, индивидуалдуулукка караганда салттык мотивдерге көбүрөөк таянган форма катары кабылданат.

Ж. Бөкөнбаев тууралу жазылган орус тилиндеги макалалар жайында деле ушундай эле пикирди айтууга болот, акындын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү, өсүш эволюциясы сыпатталып, чыгармачылык калыптанышына орус поэзиясынын, классик акындардын таасири арбын тийгенине көбүрөөк басым жасалат, асыресе фольклор менен катар жазма адабияттын салттары алгачкы ырларынан дароо байкалары белгиленет. Мисал катары орус котормочусу Л. Пасынковдун 1947-жылы басылган «Комуз» аттуу жыйнакка жазган баш сөзүндө Жоомарт Бөкөнбаев кээде орус акындарынын ырларын да обонго салып ырдап, которуп жүргөндүгүн эскерүүсүн келтирсе жарашат. Анда акындын турум-турпаты, рухий дүйнөсү, эл акындарына өтө жакын тургандыгын айгинелөөчү белгиси экендиги көрсөтүлөт. [Бөкөнбаев Ж. 1947, баш сөздөн]

Адабиятчылар менен изилдөөчүлөрдүн пикирлерин жалпылаштыра келгенде андан жарылып чыкчу бүтүм деле белгилүү, жыйынтыгы маалым: Жоомарт Бөкөнбаевдин поэзиясынын стилдик палитрасы бай, куштун эки канатындай бир жагы элдик поэзиянын жайдары маанайына жакындап кетсе, экинчи жагы орус жана дүйнөлүк поэзиянын реалисттик салтына ыктаган өзгөчөлүү кубулуш. Буга байланыштуу К. Кулиев менен С. Фиксиндин төмөнкү сөздөрү эске түшөт: «Жоомарт өз чыгармаларын фольклорго стилдештирген эмес, ал жөн эле элдик поэзиянын образдары менен ойлонгон жана жазган». [Бөкөнбаев Ж.1955, баш сөздөн]

Ушул эле пикирди акын Совет Урмамбетов улантып, Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясынын өзгөчөлүгүн минтип сыпаттаган: «Алдын сызып айта кете турган бир сөз, Жоомарттын ырлары фольклордук стилде жазылбастан, анын элдик мотивин гана алып жазма түрүндөгү жаңы жолун тапкан. Бул касиет, Ж. Бөкөнбаевди кыргыздын башка акындарынан айырмалап, анын кайталангыс акын экендигин көргөзүп турат». [Урмамбетов С,1960,9-10-бб]

С. Урмамбетов өзгөчө басым жасап белгилеген стилдик өзгөчөлүктүн мисалы катары акындын ашыктык ырларынын элдик мотивине салып жараткан, «Сени узатып чыкканда» аттуу ырын окуп көрөлү:

Ат ме/нен жүр/сөм ай/ча/лык 8

А/лыс/кы жер/ге ба/рап/мын, 8

Ал/дей/леп сүй/гөн ба/ла/дай, 8

Айт/ка/нын эс/теп са/нар/мын. 8

Же болбосо, ушул эле ырда:

Сар/га/йып түш/көн жал/бы/рак, 8

Сар/га/рам мен да ал/сы/рап, 8

Са/да/гам ка/па бол/бо/соң, 8

Сак/та/ган сы/рың бар/чы/лап. 8 [Бөкөнбаев Ж.1973,191-б]

Мына бул саптардагы ырдын түзүлүшү стилдик жагынан фольклорго кыйла үндөш турганы баамга урунат, ошол эле мезгилде мааниси жазма адабияттагы сүйүү лирикасынын мыкты үлгүсүнө тиешелүү экендиги байкалып турат. Биринчи куплетте ассонанс, ар бир сап башында «А» тыбышынын кайталанышы болсо, ал эми экинчи куплетте болсо, аллитерация «С» тыбышынын бирдей кайталанып келиши, ырдын көркөмдүгүн арттырып турат. Муун түзүлүштөрү жагынан да айырмасы аз, бардык саптарында 8 муундан тургандыгы ырдын бирдей ыргакта болушуна шарт түзүп, музыкалуулугун арттырып турат. Поэтикалык форма менен мазмундун шайкеш келип калган мындай учуру Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясында арбын кездешчү, анын стилдик бөтөнчөлүгүн түзүп турчу өзгөчөлүгү, бөтөнчөлүгү катары сыпаттаса жарашат. Ыр куруудагы табигыйлык ойдун көркөм рефлeksi менен мамыр-жумур айкалышып, көркөм дүйнөнүн чагылдырылышы ички мазмун аркылуу шартталып, ошонун максат-мүдөөсүнөн келип чыгат.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” - Б.; 2004-ж. 197-199 б.
2. Бөкөнбаев Ж. “Тандалган чыгармаларынын” эки томдугу, “Кыргызстан” басмасы - Ф.; 1973-ж.
3. Керимжанова Б. “Акындын чыгармачылык жолу” - Ф.; 1960-ж. 17-б.
4. Садыков А. “Кыргыз романтикалык поэзиясы Жоомарт Бөкөнбаев” - Б.; 2007-ж.
5. Урмамбетов С. “Ж.Бөкөнбаевдин поэзиясынын өзгөчөлүгү” Ф.; 1960-ж. 9-10 б.

УДК: 82-131(575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.31

Жумаева Г.
И. Арабаев атындагы КМУ

“ТАРЫХТАР ЖЫЙНАГЫНДАГЫ” МАНАС БААТЫР ТУУРАЛУУ БАЯН

Кыскача мазмуну:

Кыргыз элинин тарыхындагы кылымдарга созулган кытай-калмактар менен болгон согуштун зардабы фольклордогу жомок, дастан, эпостук чыгармалардын жаралышын шарттаган. Өзгөчө “Манас” эпосунун үч илтиги жана көптөгөн кенже эпосторду айтууга болот. Ал эми биз сөз кылууга баш баккан Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксыкентинин “Тарыхтар жыйнагындагы” (“Мажму атут таворих”) Манас баатыр тууралуу баянында кыргыздардын келишпес душманы – кытай-калмактар болуп берилип, кыргыздардын согуштук жүрүштөрүнүн негизи “диний казат” максатында чагылдырылат. Бул макалада Сайф ад-дин Аксыкенти өз коомунун саясий идеологиясынын нугунан чыкпай, эл оозунда укумдан тукумга өтүп айтылып, кыргыз элинин руханий дүйнөсүнө айлаган Манас баатырдын образын тарыхый даректер менен айкалыштырып чагылдыруу аракети баа жеткис экендигине басым коюлат.

Түйүндүү сөздөр: тарых, коом, идеология, ислам, эпос, баян, вариант, жазма эстеликтер, фольклор, адабият.

Жумаева Г.
КГУ имени И. Арабаева

РАССКАЗ О БОГАТЫРЕ МАНАСЕ ИЗ «СБОРНИКА ИСТОРИЙ»

Аннотация:

Последствия многовековой войны с китайцы-калмаками в древней истории кыргызов обусловили создание фольклорных сказок, саг, эпических произведений. В частности, можно упомянуть три главы эпоса «Манас» и множество второстепенных эпосов. А в рассказе Саиф ад-Дина ибн дамулло Шаха Аббаса Аксыкента о богатыре Манасе в «Сборнике историй» («Маджму атут таворих») китайцы-калмаки представлены как непримиримый враг кыргызов, а как основа кыргызских военных походов отображается «религиозный джихад». В данной статье подчеркивается бесценность попыток Саиф ад-Дин Аксыкента отобразить образ героя Манаса, передававшийся из поколения в поколение и ставшего духовным Миром кыргызов в сочетании с историческими справками, придерживаясь политической идеологии своего общества.

Ключевые слова: история, общество, идеология, ислам, эпос, нарратив, версия, письменные памятники, фольклор, литература.

Zhumaeva G.Z.,
KSU named after I. Arbaev

SUBJECT: THE STORY OF THE HERO MANAS FROM THE «COLLECTION OF STORIES»

Abstract:

The consequences of the centuries-old war with the Chinese-Kalmaks in the ancient history of the Kyrgyz people led to the creation of folklore tales, sagas, epic works. In particular, three chapters

of the Manas epic and many secondary epics can be mentioned. And in the story of Saif ad-Din ibn damullo Shah Abbas Aksykent about the hero Manas in the “Collection of stories” (“Majmu atut tavorikh”), the Chinese-Kalmaks are presented as an irreconcilable enemy of the Kyrgyz, and “religious jihad” is displayed as the basis of the Kyrgyz military campaigns. This article emphasizes the pricelessness of Saif ad-Din Aksykent’s attempts to depict the image of the hero Manas, which was passed down from generation to generation and became the spiritual world of the Kyrgyz in combination with historical references, adhering to the political ideology of his society.

Keywords: history, society, ideology, Islam, epos, narrative, version, written monuments, folklore, literature.

Бүгүнкү күндөгү Манастаануу илиминде актуалдуулугун жоготпогон суроолордун бири – Манас баатыр тарыхый инсанбы же фольклордук каарманбы? Дегеле, “Манас” эпосунун жаралыш доору тууралуу сөз айтардан мурда Ч.Айтматовдун: “...Кыргыз эли Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири экендиги тарыхта маалым. Өзүнүн өсүш жолунда узак, татаал кылымдарды башынан өткөргөн кыргыз эли эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Башка элдер өзүлөрүнүн өткөндөгү маданиятын тарыхый жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт искусствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли өзүнүн бүткүл аң-сезимин, ар намысын, күрөшүн, көздөгөн максатын жана бир катар учурларда реалдуу тарыхый окуяларын оозеки эпикалык жанрда чагылдырган. “Манас” тарыхый санжыра эмес. Бул барыдан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип, өзүнүн бүгүнкү көз кайыган бийиктигине жеткен көркөм чыгарма” [9.8.],-деген сөзү “Манас” эпосунун жаралыш катмарында нечендеген кылымдарды кечирген тарыхый окуялардын элеси жаткандыгын ырастайт. Кыргыз элинин тарыхын ташка салдырган, Алтайдагы алгачкы кыргыз мамлекетинин (6-7-к.) түзүлүшүндөгү оор кырдаалдар, Кыргыздардын гүлдөгөн Улуу мамлекетинин (8-9-к.) түптөлүшүндөгү тарыхка изин калтырган бурулуш этаптары, Карахандар мамлекетинин түзүлүшүндөгү (10-12-к.) кыргыздардын ролу, Чынгыз хандын жортуулдарынын (13-14-к.) кыргыз элине тийгизген таасирлери, эркиндик үчүн кара кытайлар жана калмактар менен болгон (15-17-к.) кандуу согуштар кыргыз элинин эс тутумунда сакталып, “Манас” эпосун жаралышына негиз болгондугун танууга болбос. Ал эми Манас баатырдын айланасындагы фольклордук мотивдердин шөкөттөлүп берилиши табигый көрүнүш, анткени көркөм чыгарманын талаптарына жооп берүү зарылдыгы бар. Кыргыз элинин байыркы замандагы тарыхый окуялары жана тарыхый инсандары тууралуу тарыхый жазма булактарда сакталбаса да, эл оозунда көркөм чыгармаларга, көркөм образдарга айланып, улам кийинки мезгилдин айтуучуларынын көркөм дүйнөсүндө тарыхыйлуулуктан алыстап, элге өрнөк боло турган дидактикалык түбөлүктүүлүгү улана берген. Демек, “Манас” эпосунун мазмунунда улуу талашты жараткан кыргыз элинин реалдуу тарыхы жатат. Мисалы, Л.Н.Гумилёвдун

“Байыркы түрктөр” деген китебинде “Манас” эпосунда чагылдырылган кыргыз элинин тагдыры айтылгандай. Анда Алтайлык түрктөр алтымыш жылдан ашуун Табгачтарга (кара кытайларга) көз каранды болуп, алардын бийлик-мыйзамдарына баш ийип тургандыгы: “... Вперёд к солнечному восходу они ходили войной вплоть до Бокли-кагана (в Маньчжурии к Приамуре), назад, т.е. на запад, они ходили войной до Темир капыга (проход Бузгала в Средней Азии в 657-658-г.г.) и отдали кагану Табгачскому свои державы и закон” [3.278.], - деп айтылат. Дал ушундай эле саясий кырдаал “Манас” эпосунда чагылдырылгандыгы байкалат. Мисалы, Ногой хандын төрт уулу: Орозду, Үсөн, Бай, Жакыптын элдери кара кытай менен калмактардан талкаланып, туулган жерлеринен айдалып, төрт тарапка чачырашат. Алтымыш жылдан кийин Манастын атын угуп, Бай Жакыпты издеп, бир туугандарынын оор тагдырлары:

“...Туш-тушка калып ошондо,
Ногойдун уулу бөлүнгөн
Айрылганы алардын,
Алтымыш жылча болупур.
Бай сүйлөдү баарысын,

Бай Жакып укту наалышын” [9,189], - деген саптарында айтылат. Жогорудагы кетирилген эки маалыматта да түрк элдеринин алтымыш жылдан ашуун табгачтардын заң-закондоруна баш ийип жашагандары туралуу сөз болду. Эркиндикти, эл-жерди эңсеген эл Манас баатырдын айланасына топтолушунун табигый зарылдыгы жаралып, кыргыз-түрк урууларынын башын бириктирген хан шайлоонун максатын Бай Жакып түшүндүрүп, эл Жакыптын сөзүн туура көрүшүп, Алтайдагы маңгул, маньчжурия, алчын, үйшүн, найман, аргын, абак, кыпчак, кыргыз, нойгут, тоту, лөкүш, өзүбек, каңгай, тыргаат, казак, калмак элин бириктирип, Ногой хандан калган кызыл тууну желбиретип, Алтайлыктардын саны токсон алты миңге жетип, чар тараптын баары уксун деп, тогуз күнү той кылып, Манас баатырды ак кийизге салып, элди жети айлантып, хан көтөрүп, хандуу журт болуп калдык дешип, эртеңки күнгө зор ишеним артышат. Ушундай жагдайдан улам “Кулалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым” деген Манас баатыр баштаган кыргыз -түрк эли Алтайдан Ала-Тоого карай улуу жүрүш башталат.

Ал эми Сайф ад-дин Асыкентинин “Манас баатыр тууралуу баянында” [10, 38] кыргыздардын Жунгарлар (ойроттор, калмактар) мезгилине чейинки тарыхый окуялар камтылган. Манас баатыр “диний казат” жүрүшүндө каапыр калмактарды бирде жеңсе, бирде жеңилген окуялары реалдуу баяндалат. Калмактардын баскынчылык жүрүштөрү Эсен хандын бийлиги учурунда күч алып, тарыхта жунгарлар деген атка ээ болушат. Жунгар хандыгы Кытай, Россия, Монголия жана Орто Азия элдерине белгилүү тарыхый издерин калтырышып, эл аралык мамилелерине өз таасирлерин тийгизишкен. Дал ушундай тарыхый кырдаалдар түрк тилдүү тарыхый адабияттарда Жунгар хандыгы тууралуу жазма даректер сакталбаса да, оозеки эпикалык чыгармаларда айтылып калган. Кыргыз элинин кенже эпосторунда (“Эр Табылды”, “Курманбек”, “Шырдакбек”, “Жаныш-Байыш” ж.б.) негизги душмандары калмак, кытайлар

болуп берилип, жунгар хандыгын түптөгөн калмактардын ханы – Эсен хандын бийлигине кыргыз эли көптөгөн жылдар бою көз каранды болгондугу көркөм чагылдырылат. “Манас” эпосундагы Эсен хан эл оозунда айтылган көркөм каарман эмес, тарыхый инсан экендигин тарыхый даректер менен далилдеп, Жунгар хандыгын изилдеген окумуштуу И.Я.Златкиндин: “Особое место в истории ойратов середины 15-в. занимают правления Эсена, сына Тогона. Унаследовав от отца власть первого правителя ойратских владений, Эсен продолжал отцовскую политику укрепление централизованной власти, добиваясь от местных владетельных князей без оговорочного подчинения. Факты, сообщаемые “Алтын тобчи” (автору белгисиз, ойроттордун согуштук жүрүштөрүнүн тарыхын чагылдырган жазма булактардын бири - Г.Ж.) свидетельствуют о стремлении Эсена распространить власть за пределы ойратских владений и стать поволителем всей Монголии” [5, 32-33],-деп, ошол мезгилдин саясий кырдаалынан кабарлайт. Ал эми тарыхый маалыматтарда Эсен тайчынын максаты ишке ашып, монгол хандыгынын бийлик башындагыларын Мунке ханга чейин өлтүрүп, монгол хандыгы толук ойротторго өтөт. ... 1635-жылдан баштап, акырында бүткүл Орто жана Борбордук Азия Эсен хандын бийлиги астында калышат [6.191.]. Биз бул тарыхый тактоолорду Сайф ад-дин Аксыкентинин “Тарыхтар жыйнагындагы” Манас баатырдын калмактар менен болгон согуштук жоолашууларынын саясий максатынын бир жагдайын түшүнүү үчүн кайрылуу ыңгайы жаралды. Сайф ад-дин Аксыкенти Манас баатырды тарыхый инсан катарында карап, бирок анын эрдигин даңазалоодо эл ичинде айтылып жүргөн фольклордук мотивдерди да колдонот. Мисалы, калмактардын ханы Жолой Оң хандын (жалпы түрк элдеринин ханы болуп берилет – Г.Ж) өлгөнүн угуп, Кара кыштактагы Жакыпбектин элине кол салып, кыргын кылып, Жакыпбекти колго түшүрүп, Көлгө алып келет. Ошондо Манас атасын туткундан бошоткондугу: “... Манас он эки жашта болгон. Каркаранын кырк жигитин алып, Жолойго жөнөдү. Кара кыштакка келип, тоо таянып бекинип жүрдү. Жолойдун кайда экендигин сурап, саясат кылды. Жолойдун кайда экендигин айткандан кийин, Манас эки калмакты өлтүрүп, Жакыпбектин артынан жөнөдү. Бир канча жол жүрүп отуруп, Жолойго жетип келди. Уруш кылды. Калмактар миң адам болгон. Манас Каркаранын кырк жигити менен калмактарды жеңди. Калмактар качты. Манас Жакыпбекти ажаратып алып, Таласка келди да, элин көчүрүп, Чаткалга жөнөдү” [10.47.], -деп чагылдырылат. Реалдуу жагдайда он экидеги баланын эрдиги эместиги ырас. Демек, автордун Манас баатыр жөнүндөгү эл оозунда айтылып жүргөн фольклордук мотивдерге таасирленгендигин жокко чыгарууга болбойт. Анткени “Манас” эпосунда Манас баатырдын калмактарды таң калтырган эрдик иштери, да он бир жашынан башталгандыгы төмөндө:

“...Башына камчы чабылды,
Тебетей чаңы кагылды.
Тегеректеп он калмак,
Бай Жакыпка жабылды.

Атасын көрүп жаш Манас,
Урушмакка камынды.
Ушу күндө Манастын,
Он бирге жашы барыштыр” [9.130.], -

деп берилип, келген калмактарды кырып, өлгөндөн калгандарын кууп жөнөгөндүгү айтылат. Ошондой эле фольклордук мотивдердин мазмунунда тарыхый негиз жаткандыгы бар. Мисалы, “Манас” эпосунун варианттарындагы “Манасты ууландыруу” эпизоду окуянын өнүгүшүндөгү бурулуш этабын жаратып, дос-душманды айрып таанууга мүмкүндүк түзсө, ушундай эле эпизод “Тарыхтар жыйнагында” да чагылдырылган. “Тарыхтар жыйнагында” Төбөй деген адам калмактардын Жолой ханынын колуна түшүп кетет. Жолой ага Сулинжива деген кызын берет. Төбөй өз динин танып, калмактардын динин кабыл алат. Күндөрдүн биринде Төбөйдү чакырып кеңеш кылып, мындай дейт: “Кимде ким Манаска уу берип, жок кылса, калмактардын жарымы менен Теңизди берем” [10.58.],-деп жарыя кылат. Ушундай жарыядан кийин Төбөй көздөгөн максатына жетүү үчүн, Манаска кайтып, акырында ыгын таап, Манастын ашына уу салып, ууландырууга жетишет. Окуянын аягында чындыктын бети ачылып, Төбөйдүн башы алынат. Ал эми Манас баатыр он күндөн кийин көзүн ачып, эки айдын ортосунда териси жети жолу түлөгөндүгү айтылып, кыргыз элинин “Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман” макалынын байыркы жаралыш тарыхы жаткансыйт. Жогорудагы “Манаска уу берүү” эпизоду жана “Манас” эпосундагы “Көз камандар окуясы” аттуу эпизод окшош мазмунга ээ болсо да, Манас баатырдын аты гана туруктуу сакталган. Мындай жагдайга карата Э.Абдылдаев кененирээк токтолуп: “Эпикалык мотивдердин жаңы шартка ылайык өзгөрүү жана кошумчаланыш процесси окуянын улам жаңыланып турушун камсыз кылат. Ошентип, эпикалык окуянын структуралык түзүлүшүндөгү ситуациялар өзгөртүлүп, айрым персонаждардын ысымдары алмашып, белгилүү бир географиялык чөйрөлөргө локализацияланган, стадиялык жактан өнүккөн, жаңы типтеги татаал сюжеттүү окуя пайда болот” [1.72.],-дейт. Демек, “Тарыхтар жыйнагындагы” Манас баатырга уу берген Төбөй менен “Манас” эпосундагы Көкчөкөздүн образдары мезгилге, кырдаалга карата өзгөрсө да, калмактардын Манас баатырды жок кылуу идеясы туруктуу сакталгандыгын көрүүгө болот. Кандайдыр бир деңгээлде Манас баатырдын тарыхый инсан экендигин далилдөөгө караганда, ага уу беришкен Төбөй менен Көкчөкөздүн тарыхый инсан болушу тууралуу илимий көз караштар көп. Мисалы, манасовед Р.Кыдырбаева: «...Монголдордун оозеки жомогу болгон Алтын топчуда” көргөн билгендерин, уккандарын жашырбай айтып келгендери үчүн, Чынгыз хан тарабынан “бек” деген титулга ээ болушкан Усун менен Кокэчостун аттары аталат. Мындан улам “Манастагы” каармандар Үсөн менен Көкчөкөздү жөн эле эстеп коюу жетишсиздик кылат. Кыргыз эпосунда Көкчөкөз Үсөн карынын уулу, учурунда согуштан качкандыгы үчүн кыргыздар тарабынан куугунтук жеп, калмактарга качып, аларга сиңип кеткен. Кийин гана Манастын айкөлдүгү менен алар кыргыз жерине келишип, малга, үйгө ээ болушкан. ... Мүмкүн ушул Көкчөкөздүн жанагы Усун

менен Кокэчос болушу да ыктымал, уккан, көргөндөрүн жеткирип турууга маш болгон. Алар калмактар тарабынан атайын жөнөтүлгөн тыңчылар болушу да мүмкүн деген ой келет. Саягы ушул мотив - кыргыз-монгол байланышынан кайсы бир реалдуу окуяларынын улам чыгып, кийин эпоска чагылдырылган” [7.45.], -деп, Чынгыз хандын мезгили менен байланыштуу карап өтөт. Демек, Р.Кыдырбаева белгилегендей, Чынгыз хандын тушундагы Усун менен Кокэчостун “Манас” эпосундагы Үсөн менен Көкчөкөзгө аттары да уйкашып, ойлогон арам ойлору да дал келгендиги бекеринен эместир. Анткени “Манас” эпосунун жаралыш доору байыркы мезгилге (6–7-к.) барып такалып, калмактар дооруна чейинки тарыхый мезгилдерди тулкусуна сиңирип, улам кийинки айтуучунун дүйнөтаанымына жараша негизги каармандын тегерегиндеги эпизоддор улам жаңыланып турушун шарттаган. Элдик варианттар жазмага салынып, сакталып калбагандыктан, улам кийинки коомдун идеологиясына басым коюлуп, турдүү вариантта жашоосун уланта берген. Ушул жагдайдан караганыбызда, Сайф ад-дин Аксыкенти өз мезгилинин аалымы катарында Манас баатырдын кандуу согуштук жүрүшүнүн максатына эл-жерди коргоо сыяктуу патриоттук идеологияларга караганда, ислам идеологиясын даңазалоого басым коюлуп, Каркаранын жигиттери “Жеңиш мусулмандар тарапта болсун!”, -деген ураан астында колдоруна кылыч кармагандарына кайра - кайра токтолот. “Манас” эпосунун баардык варианттарындагы Манас, Жолой, Жакыптын аттарын туруктуу сактоо менен “Тарыхтар жыйнагында” учурдун саясий идеологиясына ылайык окуялардын жүрүшү ырааттуу өнүгөт.

Бул жазма эстелик “Тарыхтар жыйнагы” деп аталганы менен нукура тарыхый чыгарма катары кароого болбойт, муну ички мазмуну далилдеп турат. Өзгөчө башка түрк элдерине карганда, кыргыз элинин тарыхы, маданияты, адабиятынан кабар бергендиги ырас. Анткени автордун кыргыз элинин уулу экендигин “Манаска” кайрылуусу эле далилдеп турат. “Манасты” каны кыргыз адам гана айтып, калайыкка жар салганы - ааламдык сыр экендигин танууга болбос. Бүгүнкү күндө да Айкөл Манастын образы улам кийинки кыргыз муунунун дүйнөтаанымында жашап келет. “Манас” дүйнөсү эл оозунда кыргыз жаралганы айтылып келет дегенибиз менен, “Манас” эпосунун жаралыш тарыхына алгачкылардан болуп кайрылып, жазмага түшүрүү Сайф ад-дин Аксыкентинин тагдырына буюрган. “Тарыхтар жыйнагындагы” Манас баатыр тууралуу баян кара сөз түрүндө жазылса да, түбүндө эпостук чыгарма чыгарма жатат деген ойлор арбын кездешет. Мисалы, манастануучу Р.Кыдырбаева: “...тилекке каршы, байыркы манасчылар эмес, кийинки эле заманда пайда болгон манасчылардын аты - жөнү белгисиз. “Манас” эпосу жөнүндөгү эң биринчи кабар фольклорчу Сайф ад-дин Аксыкентинин 15–кылымдардын аягында жазып калтырган “Тарыхтар жыйнагында” (“Маджуму ат-таварих”) деген эмгегинде берилет. «...бул вариантта Манастын жайлаган жери Талас экени, кырк жигит күтүшү, Жолой менен болгон согушу, душмандар тарабынан ууландырылышы сыяктуу мотивдердин сакталышы, кантсе да ошол заманда эл ичинде улуу эпостун негизги сюжеттик өзөктөрү калыптанып калгандыгын айгинелейт. Бирок, тилекке каршы бул

вариантты айтып берген манасчынын ысмы бизге жеткен жок” [8.311.],- деп, автор “Манасты” өзү айтпаса да, замандаш манасчыдан жазып алгандыгына токтолот. Албетте, азыркы учурдун адабият таануунун принциптерине салып карганыбызда, “Манас баатыр тууралуу баянды” эпостук чыгарма катары кароого болбойт. Кеп, “Тарыхтар жыйнагындагы” Манас баатырдын эрдиктерин чагылдырган окуялар, каармандар, Манас баатырдын ата-теги тууралуу баяндар, Манас баатырдын эрдигине арналып салынган Манасия шаары жана ислам идеологиясынын айланасындагы Мухаммед пайгамбардын тарых-таржымалдары азыркы “Манас” эпосунун варианттарында кездешпегендиктен, Манас баатырды бирде тарыхый инсан, бирде көркөм каарман катары каралган учурлардын кездешкендигинде. Өзгөчө фольклорист Э.Абдылдаев эпостун чагылдырган доорун Манас, Алмамбет, Жакып сыяктуу каармандардын образдарын тарыхтагы жашаган адамдар катары баалоодо, көбүнчө окуяларды салыштырган мисалдардан келтирип: “...15–16-кылымдар аралыгында жазылган “Тарыхтар жыйнагындагы” варианттын 19–20-кылымдар аралыгында жазылган “Манас” эпосунун варианттарына караганда, алда канча түпкү негизине жана алгачкы идеялындагы мазмунуна жакын [2.33.],- деген оюн айтса, “Тарыхтар жыйнагындагы” “Манас баатыр баянын” “Манас” эпосуна эч тиешеси жоктой караган көз караштар да жок эмес. Мисалы, “Тарыхтар жыйнагын” изилдөөгө алган А.Тахиржанов: “... Манастын образы байыркы каармандардын образы. Мында Манастын феодалдык белгилери болбогон өз элинин, өз уруусунун башчысы болуп гана эсептелинет. Ал хан деп да, казы деп да аталбайт, феодалдык баскынчы согуштарды жүргүзбөйт, хандык бийликти сактоо үчүн, динди коргоо же таратуу үчүн күрөшпөйт. Талоончу чабуулдарды уюштурбайт, элди кырып-жоюп, мал-мүлктү талабайт, кыздарды зордуктап албайт. Ошондой эле Манастын образында мифтик элементтер да жок. Ал сыйкырдуу күчкө да ээ эмес, жөнөкөй баатыр - жоокер катарында гана аракет кылат” [11.30-40.], дейт. Жогоруда изилдөөчү Манас баатырдын образына кайрылып, конкреттүү далилдер менен тарыхый багытында же көркөм адабий багытында терең талдоо жүргүзбөстөн, тек кана үстүрттөн салыштыруу жүргүзгөндүгү көрүнүп турат. “Манас” эпосунун тулкусуна сиңирилген улуу рухий дөөлөттөрдү байкабагандыгы, “баскынчы согуштарды жүргүзбөйт”, “талоончу чабуулдарды уюштурбайт”, “элди кырып-жоюп, мал-мүлктү талабайт”, “кыздарды зордуктап албайт” деген чукул кайрыктар менен жыйынтыктап, Сайф ад-дин Аксыкентинин “Тарыхтар жыйнагында” Манас баатырдын эрдиктерин өз доорунун тарыхый окуялары менен айкалыштыра чагылдырган эпизоддорунун тереңинде кыргыз элинин улуу тарыхы жаткандыгын көрмөксөнгө салат. Албетте, “Тарыхтар жыйнагы” так тарыхый булактардын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө жооп бербегендиктен, жогоруда айтылгандай эки ача пикирлерди жараткан чыгаар. Бул тууралуу окумуштуу С.Искендерова: “...Балким тарыхый жагынан алып караганда, бул пикир туурадыр. Бирок бизди кызыктырган ошол 16-кылымдагы кол жазма өз алдынча чыгарма экендиги жана анын кагаз бетине автор тарабынан түшүрүлгөндүгү. Ал эми 19–20-кылымдардагы варианттар айтуучулар тарабынан оозеки айтылып, анан ал башка бирөөлөр тарабынан жазылып алынып жатпайбы” [4.55.],-деп,

тактык үчүн Р.Кыдырбаева менен К.Асаналиевдин: "...айтуучу болсо, өздүк чыгармага ээ эмес, "оригинал" жөнүндөгү ой анын аң-сезиминде болбойт, ал тек өзүнөн мурдагылардан үйрөнгөнүн кайталайт, бирок реципиент эмес, ал эч качан билгенин сөзмө-сөз кайталабайт, укканын бүтүндөй бойдон жаттап кала албайт, анын өзү угуп-билгенинин негизинде "өзүнүн вариантын жаратат" [8.47.],-деген ойлорун мисалга тартып, Сайф ад-дин Аксыкентинин "Манас" эпосунун эл оозунда эбактан бери айтылып келген варианты менен тааныштыгын жана андагы сюжеттик мотивдердин өзөгүн өз алдынча пайдаланып, өздүк чыгармасын жараткандыгына токтолуп, бул эмгек "Тарыхтар жыйнагы" деп аталып, узак убакытты камтыган тарыхый маалыматтар баяндалгандыгына карабастан, өз алдынча көркөм чыгарма деген жыйынтыкка келет. Сайф ад-дин Аксыкенти башка айтуучулардан айырмаланып, Манас баатырдын көркөм образын ачып берүүдө, өз элинин эркиндиги үчүн ажалга тик караган, руху кайраттуу, эртеңки күнгө карата зор максатты аркалаган баатырдыгынын эрдиктери ислам идеологиясынын негизинде көркөм чагылдырууга алат. Анткени баардык түрк элдеринин ичинен кыргыз элинин тагдырына жаралган, ааламдык мааниге ээ "Манас руху" улам кийинки кыргыз муундардын тагдырына жазылып, "Манас" эпосунун улам жаңы варианттарынын жарала бериши табигый. Демек, Сайф ад-дин Аксыкентинин "Тарыхтар жыйнагындагы" "Манас баатыр тууралуу баян" тарых менен фольклордун синтезинен турган, жазма адабияттагы проза жанрдагы "Манас" эпосунун алгачкы варианты деп айтууда калпыстык жок.

Адабияттар

1. Абдылдаев Э. Абдылдаев.Э. "Манас" эпосунун историзми. – Ф., 1987.
2. Абдылдаев Э. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхы. – Ф., 1983.
3. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки - Москва: Товарищество «Клышников-Комаров и Ко», 1993. - 513, [13] с.: карт.; 22 см.; ISBN 5-87495-008-7
4. Искендерова С. Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы. –Б., 2010.
5. Златкин И.Я. История Джунгарского Ханства (1635-1758). - 2-е изд., М., Наука 1983. - 332 с.
6. Кыргызстандын тарыхы. –Б., 1998.
7. Кыдырбаева Р. "Манас" эпосунун архаикалык катмарлары. // Ала-Тоо, Кыргыз руху – "Манас", -Б., 1995.
8. Кыдырбаева Р., Асаналие К. Кыргыз адабий тилинин терминдер сөздүгү. –Б., 2004.
9. Орозбаков С. 1-том. -Ф., 1979.
10. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксыкенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтар жыйнагы. –Б., 1999.
11. Тахиржанов А. "Собрание историй" (Маджуму ат - таварих"). -Лен., 1960.
12. Кулбаракова З.А. "Манас" эпосундагы куш тотеминин көркөм параллелизми. БМУ Жарчысы, №2 (36) –Б., 2016, 55-б.

УДК: 33/331.5.024.5.

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.32

Ибраева В., Акылбекова Э.

Бишкекский государственный университет
им. К. Карасаева**ВЛИЯНИЕ «COVID 19» НА СОСТОЯНИЕ РЫНКА ТРУДА КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

Аннотация: В статье рассмотрены появление всемирной пандемии «Covid-19» и как следствие мировой экономической кризис и их влияние на состояние мирового рынка труда, интеграционного объединения ЕАЭС и в частности Кыргызской Республики. А также с введением вынужденного ограничения экономической активности хозяйствующих субъектов республики, особенно малого и среднего бизнеса со стороны государственных органов сократились доходы населения, что прямо пропорционально сказалось на социально-экономическое положение населения республики. Вынужденное возвращение трудовых мигрантов со всего мира усугубило без того сложное положение на рынке труда республики в условиях труда избыточности. В этих сложных условиях со стороны руководства государства особое внимание уделено вопросам снижения напряженности на рынке труда республики и поддержки социально-экономического положения населения.

Ключевые слова: рынок труда, состояние рынка труда, пандемия, всемирная пандемия, кризис, экономический кризис, безработица, трудовые мигранты и. т. д.

Ибраева В., Акылбекова Э.

Бишкекский государственный университет
им. К. Карасаева

Аннотация: Макалада «Covid-19» глобалдык пандемиясынын пайда болушу жана анын натыйжасында дүйнөлүк экономикалык кризис пайда болуп дүйнөлүк, ЕАЭБ интеграциялык бирикмесине жана Кыргыз Республикасына эмгек рыногунун абалына тийгизген таасири каралаган. Ошондой эле мамлекеттик органдар тарабынан республиканын чарба жүргүзүүчү субъекттеринин, өзгөчө кичи жана орто бизнестин экономикалык ишмердүүлүгүнө мажбурлап чектөөлөрдү киргизүү менен калктын кирешелери кыскарганын, ал өз учурунда үй бүлөлөрдүн социалдык-экономикалык абалына түздөн түз таасир бергени баса белгиленген. Дүйнөнүн бардык булуң-бурчунан эмгек мигранттарынын кайтып келиши жумушчу күчү үстөмдүк кылган шартында республиканын эмгек рыногунда ансыз да оор кырдаалды курчутту. Түзүлгөн оор шарттарда мамлекеттин жетекчилиги тарабынан республиканын эмгек рыногундагы чыңалууну азайтуу жана калктын социалдык-экономикалык абалын колдоо маселелерине өзгөчө көңүл бургандыгы каралды.

Түйүндүү сөздөр: эмгек рыногу, эмгек рыногунун абалы, пандемия, глобалдык пандемия, кризис, экономикалык кризис, жумушсуздук, эмгек мигранттары ж.б. жана башкалар

Ibraeva V., Akylbekova E.

BSU after K. Karasaev

**IMPACT OF «COVID 19» ON THE LABOR MARKET OF THE KYRGYZ
REPUBLIC**

Abstract: The article considers the emergence of the global pandemic “Covid-19” and, as a result, the global economic crisis and their impact on the state of the global labor market, the integration association of the EAEU and, in particular, the Kyrgyz Republic. And also with the introduction of a forced restriction on the economic activity of economic entities of the republic, especially small and medium-sized businesses by state bodies, the incomes of the population decreased, which directly proportionally affected the socio-economic situation of the population of the republic. The forced return of labor migrants from all over the world exacerbated the already difficult situation in the labor market of the republic in conditions of labor redundancy. In these difficult conditions, the state leadership paid special attention to the issues of reducing tension in the labor market of the republic and supporting the socio-economic situation of the population.

Keywords: labor market, state of the labor market, pandemic, global pandemic, crisis, economic crisis, unemployment, labor migrants, etc. etc.

Как нам известно, появившаяся в г. Ухань Китайской народной республики вирусная пандемия (COVID-19) с началом 2020 года молниеносно распространился по всему миру и Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) вынуждено было объявить о всемирной эпидемии. И как следствие в целях защиты своего населения от распространения эпидемии все руководители государств начали закрывать свои границы, сокращая движения транспорта всех видов и соответственно пассажиропотоки и товар потоки, нарушая логистику, что привело к ограничению экономической активности хозяйствующих субъектов и мировому экономическому кризису.

Как часть мирового сообщество с открытой экономической системой руководство нашей республики, осознавая приближающейся опасности, вынуждено было ввести с 24 марта 2020 года 6-недельный карантин, который прямо пропорционально отразился на состоянии экономики, рынка труда, социально-экономическое положение населения, особенно на состояние социально уязвимому слою населения республики. По данным Всемирного банка, в период карантина по республике в порядке 40,0 тыс. человек остались без заработка. [1]

«Из-за ЧП и ЧС экономическая активность в республике замедлилась более чем на 80%». [2] В основном работали государственные учреждения и частные организации, обслуживающие населения, в частности больницы, образовательные учреждения и. т. д.

Из-за отсутствия элементарных медицинских масок и медицинских костюмов для лечения и обслуживания больных местные швейные цеха переориентировались на их производство. Но, тем не менее, себестоимость выпущенной продукции была выше импортируемых аналогов такой продукции. Так же периодически возникали проблемы с импортом материала для их производства.

Все образовательные учреждения республики, за короткое время, осваивая дистанционно-образовательную технологию обучения, вынужденно перешли на этот режим обучения. Но, принятые эти меры были недоступны многим отдаленным селам республики,

где не было доступно интернет учителям и школьникам по объективным и субъективным причинам. Пробелы в обучении детей в таких условиях сказываются до сих пор.

Во всех остальных отраслях экономики вынужденное сокращение и снижение экономической деятельности объектов МСБ и крупных хозяйствующих субъектов республики сократило занятых на рынке труда республики, без того напряженного труд избыточности, соответственно доходы населения и домохозяйств, поступление в бюджет республики.

Если смотреть поступление в бюджет республики налогов на прибыль и НДС за первое полугодие 2020 года, то по сравнению аналогичным периодом 2019 года сократилось на треть.

Существенно сократилась внешнеэкономическая активность экспорт ориентированных хозяйствующих субъектов, осуществляющих экспортно-импортные операции. От их деятельности сократилось поступление в бюджет таможенной пошлины на 86%. Соответственно сократились неналоговые доходы и официальные трансферты.

Как и всех государствах от всемирной пандемии COVID-19 больше всего пострадали хозяйствующие субъекты туризма, гостиничного и ресторанного бизнеса республики. Также пострадали предприниматели сферы услуг. К примеру, предприниматели легкой промышленности, особенно швейные цеха, удельный вес которых составляет в общем количестве МСБ республики более 30%. Многие из них были вынуждены закрыться. Продолжить работу смогли те предприятия, которые работали напрямую по контрактам и были загружены заказами на 1-2 года вперед и имели достаточно сырья. [6]

Если в 2019 году количество швейников составляло 10,7 тыс. единиц, то по итогам 10 месяцев 2020 года количество швейников сократилось до 6 тыс. [6]

Закрытие границ отразилось и на авиационную отрасль республики, которая осуществляет внутренние и международные рейсы. Под влиянием всемирной пандемии COVID-19 ОАО «ММ» республики в 2020 году сократили обслуживание рейсов (прилет/вылет), на 14 тыс. 744 рейса или на 47,8%. [7]

По международным направлениям количество обслуженных рейсов за отчетный период составило 10 тыс. 701 рейс, что меньше аналогичного показателя за 2019 год на 9850 рейсов или на 47,9%.

Также в отчетном периоде авиакомпаниями систематически отменяли полеты заявленных рейсов.

Таким образом, по предварительным данным, «по всей республике более 113,7 тыс. субъектов предпринимательства были вынуждены закрыться в связи с введением режимов ЧС и ЧП. В итоге это оказало давление на рынок труда, что негативно повлияло на занятость населения. Активность малого и среднего бизнеса в сложившейся ситуации практически была заморожена и определенное количество занятых временно были высвобождены с рынка труда, которое, по оценкам Минэкономики, составило более 700 тыс. человек». [4]

Больше всего пострадали от пандемии COVID-19 трудовые мигранты. Идентичные

подходы руководителей государств мира по ограничению личных контактов людей, особенно приезжающих из других городов, стран чтобы не распространились вирусы, привело снижению экономической активности, а это в свою очередь потере доходов населения, особенно трудовых мигрантов. А это привело к их возвращению в республику со всего мира и за короткий период вернулись в порядке 60,0 тыс. человек или «о вынужденном возвращении из-за границы в связи с потерей работы сообщили около 5 процентов домохозяйств». [5]

Как мы сами видели и чувствовали, испытали на себя, что из-за простоя хозяйствующих субъектов наемные люди республики, даже работодатели оставались без дохода. По данным НСК Кыргызской Республики 90% предпринимателей республики осуществляют свою предпринимательскую деятельность в сфере малого бизнеса. Поэтому почти все предприниматели республики остались без дохода.

«Сокращение доходов отметили около 54 процентов домохозяйств. При этом, доходы от трудовой деятельности сократились почти на 37 процентов, от продажи продукции личного подсобного хозяйства – почти на 16 процентов, а денежные переводы из-за границы снизились более чем на 16 процентов». [8]

Также существенно сократились денежные переводы из-за границы в домохозяйствах Джалал-Абадской (38,9 процента), Ошской (25,8 процента), Баткенской (24,2 процента) областей и г. Ош (16,1 процента).

Из-за вышеуказанных факторов, оказавших влияние на состояние экономики республики, курс сома по отношению к доллару США и других валют ослаблен на 19%, что отразилось на реальных доходах населения, увеличивая количество бедных и беднейших слоев населения.

А это в свою очередь отразилось на потреблении продуктов питания. Для преодоления трудностей 44 процента домашних хозяйств сократили расходы на продукты питания, 35 процентов частично оплачивали или не оплачивали коммунальные услуги, около 56 процентов использовали свои сбережения и около трети домашних хозяйств обращались за финансовой помощью. [5]

Таблица 1. Экономические последствия пандемии COVID-19 в 2020 году [9, с.3]

Потеря рабочих мест	40000
Снижение реального ВВП, в %	8,6
Инфляция, %	9,7
Снижение курса валюты, %	19
Дефицит госбюджета	4,2% от ВВП
Рост государственного долга, в % ВВП	С 51,6 (2019) до 68,1 (2020)

По данным таблицы 1 можно увидеть, что пандемия COVID-19 оказало разрушительное

действие на социально-экономическое положение республики. Как показана на таблице, в порядке 40000 тыс. граждан республики остались без работы, ВВП республики сократилось на 8,6%, инфляция усилилась и превысила 9,7%, дефицит бюджета составил 4,2% и как результат вырос государственный долг республики к ВВП с 51,6% в 2019 г. до 68,1% 2020 г.

Таким образом можно резюмировать, что всемирная пандемия COVID-19 оказала разрушительное влияние на состояние экономики, усугубляя без того сложное социально-экономическое положение населения, что привело к напряженности на рынке труда.

А также введенные карантинные ограничения ввели экономику Кыргызской Республики в шоковое состояние и полосу длительной рецессии. [3,с.1]

Всемирная пандемия корона вируса COVID-19 нанесла стране сильный удар и обнажила проблемы во многих областях, особенно в социальной сфере

Литература

1. Миграционная ситуация в Кыргызской Республике за 2020 год. Интернет – портал СНГ: пространство интеграции. [Электронный ресурс] –режим доступа: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:EgJLTsu26pUJ:https://www.pragueprocess.eu/ru/migration-observatory/publications%3Ftask%3Ddocument.download%26id%3D251+&cd=6&hl=ru&ct=clnk&gl=kg>
2. Tazabek, 27 августа 2020 интервью премьер-министра КР Боронова А.С.
3. Токсобаев Б.Т. Состояние экономики Кыргызской Республики в условиях пандемии корона вируса. [Текст] / Б.Т. Токсобаев// ЕНО № 81. -М.:2021. -1с.
4. 28% экономически активного населения Кыргызстана остались без работы [Электронный ресурс] - режим доступа: www.tazabek.kg/news:1694981/?f=cp
5. Влияние пандемии COVID-19 на домашние хозяйства. Материалы НСК Кыргызской Республики. Бишкек 2021г. [Электронный ресурс]-режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/publications/vliyanie-pandemii-covid-19-na-domashnie-hozyajstva/>
6. Текстиль и пандемия: Экспорт швейной продукции в страны ЕАЭС упал почти в 2 раза (показатели). [Электронный ресурс]. - Режим доступа: Tazabek www.tazabek.kg/news:1657001?f=cp
7. В 2020 году «Международный аэропорт «Манас» обслужил рейсов на 47,8% меньше, чем в 2019 году [Электронный ресурс] - режим доступа: www.tazabek.kg/news:1701336?f=cp
8. Единый доклад по миграции в Кыргызской Республике/ Бишкек 2015 г. Стр. 29 [Электронный ресурс] - режим доступа: <http://www.cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru>. Датаобращения:17.11.2020.
9. Данные всемирного банка от 23 марта 2021 года Кыргызская республика и COVID-19: год спустя. [Электронный ресурс]. - режим доступа: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:dyeSVwyGyx8J:https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/feature/2021/03/17/one-year-later-in-the-kyrgyz-republic-s-battle-against-covid-19+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=kg>. Дата обращения: 21.03.2021

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.33

Ибраимов К.
К. Карасаев атындагы БМУ

АРМАН ЫРЛАРЫ

Кыскача мазмуну: Элдик оозеки поэзияда эбактан эле өз ордун таап, калыптанып, өнүгүп келген жанрлардын бири – арман ырлары. Анда жеке адамдын башына түшкөн ички муң-зары, азапка салган арманы баяндалат. Тематикалык мазмунуна карай негизинен үч топко бөлүнөт: биринчиси, коомдук-социалдык теңсиздиктен улам жаралган болсо, экинчиси, жеке адамдын өмүрүнө, жашоо-тагдырына байланыштуу. Үчүнчү топтогу арман ырлары кандайдыр бир кайгылуу тарыхый окуялардан, турмуштук кырдаалдардан улам пайда болот. Ошондуктан макалада социалдык теңсиздиктен жаралган жокчулуктан арманы, кор болгон кыздардын арманы, жеке адамдын өмүр-тагдырына байланышкан карылык арманы, кесел, майып, сокур адамдардын арманы, баласыздык арманы, жалгыздык арманы, жетимдик арманы сыяктуу армандар жана да трагедиялуу турмуштук кырдаал, тарыхый окуялардан улам пайда болгон ар түркүн арман ырлары иликтөөгө алынат.

Түйүндүү сөздөр: фольклор, жанр, арман, жокчулук, кыздардын арманы, карылык, майып, сокур, баласыздык, жалгыздык, жетимдик, трагедия, тарых, изилдөө.

Ибраимов К.
БГУ имени К. Карасаева

ПЕСНЯ ЖАЛОБЫ

Аннотация: В устной народной поэзии кыргызского народа одним из развитых жанров являются песни-арманы (песня-жалоба). В них повествуются личные переживания, внутреннее состояние, пережитое горе человека, трагические события в жизни общества и страны. По тематическому содержанию такие песни делятся на три группы: песни-арманы о социальном неравенстве в обществе; песни-арманы, связанные с личной жизнью человека и его судьбы; песни-арманы о трагических событиях в истории страны общества. В связи с этим в данной статье исследуются песни-арманы о социальном неравенстве и бедности, о бесправном положении девушек в обществе, о болезни, о незбывшихся надеждах, о грустных мыслях при воспоминании о минувшей молодости и сожалении о наступившей старости, о жизни незрячих, бездетных людей, об одиночестве, о сиротстве, а также песни о трагических событиях жизни общества и самого человека.

Ключевые слова: фольклор, жанр, жалоба, сожаления, бедность, девушки и их жалобы, старость, инвалидность, незрячий, бездетность, одиночество, сиротство, трагедия, история.

Ibraimov K.
BSU named after K. Karasayev

SONGS OF DISAPPOINTMENT AND SADNESS

Abstract: In the oral folk poetry of the Kyrgyz people, one of the developed genres is song-armans (song-complaint). They narrate personal experiences, inner state, experienced grief of a person, tragic events in the life of society and the country. According to the thematic content, such songs are divided into the three groups: songs-armans - about social inequality in society; songs-armans connected with the personal life of a person and his fate; songs- arman about tragic events in the history of the country and society. In this regard, this article explores songs- armans about social inequality and poverty, about the powerless position of girls in society, about illness, about unfulfilled hopes, about sad thoughts remembering past youth, and regret about present old age and about the life of the blind person, childless people, loneliness, orphanhood, as well as songs about the tragic events in the life of society and the person himself.

Keywords: folklore, genre, complaint, regrets, poverty, girls and their complaints, old age, disability, blind, childlessness, loneliness, orphanhood, tragedy, history.

Кыргыз эл ырларынын курамында байыртан бери жашап, өз алдынча жанр катары калыптанган ырлардын бири – арман ырлары. “Бири кем дүйнө”, “армансыз дүйнө жок” дейт элде. Адамзат жашоосун маңдай жарган кубаныч менен бирге жүрөк эзген арман, кайгы-мун дайыма коштоп жүргөн. Бул – бардык мезгилде, бардык учурда боло келген мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан арман ырлары элдик оозеки поэзияда эбактан эле өз ордун таап, өнүккөн жанр. Ар кандай кырдаал-шартка карата лирикалык каармандын муңга толгон ички кайгысы, күйүтү арман ырын жаратат. Лирикалык каарман өз башынан өткөн окуяларды тизмектете баяндап бергендиктен айрым арман ырларына “сюжеттик элементтер” мүнөздүү [6.8-б.]. Демек, жеке адамдын ички кайгы-мунун, күйүтүн, орундалбаган ой санаасын, өкүнүчүн баяндап мундуу обон менен ырдалган ырларды арман ырлары десе болот. Айрым учурларда комуздун коштоосунда да ырдалган. Арман ырлары мазмуну жагынан кошок жанрына өтө жакын. Бирок, кошокто көз жумган башка бирөө, жакындарынын күйүтү жөнүндө айтылса, арман лирикалык каармандын өзүнө тиешелүү, аткаруу манерасында да айрымачылыктар бар.

Мындай ырлар кыргыз фольклорундагы башка чыгармалар сыяктуу эле өткөн кылымдын 20-жылдарынан тарта эл оозунан кагазга түшүрүлө баштаган. Ошондон бери топтолгон кол жазма түрүндөгү материалдардын негизинде бир катар ыр жыйнактары даярдалып, басылып чыккан. Алардын айрымдарында, маселен “Кыргыз эл ырлары” (1967) менен “Кыргыз поэзиясынын антологиясында” (1980, 1999) арман ырларына өзүнчө бөлүм ыйгарылган. Ал эми “Эл адабияты” сериясында жарык көргөн “Арман ырлары жана Ак Мөөр” (22-том, 2003) жыйнагында болсо арман ырларынын дээрлик бардык түрүн тематикалык принципте кеңири жарыялоого мүмкүнчүлүк түзүлгөн.

Арман ырларын изилдөө иштери болсо, 1940-жылдардын башынан тарта колго алынган. М. И. Богданова, З. Бектенов, Т. Байжиевдин эмгектеринде арман ырларынын айрым үлгүлөрү жарыяланган, алгачкы иликтөө иштери жүргүзүлгөн. Кийинчерээк С.Мусаев, Ж.Таштемиров, С.Закиров, А.Токомбаева, М.Мамыров, А.Абдыразаков сыяктуу белгилүү окумуштуулардын эмгектеринде ар башка жанрлардын катарында арман ырлары да кайсы бир деңгээлде изилденген эле. 2002-жылы Ж.С.Байтерекова арман ырларынын жанрдык-тематикалык өзгөчөлүгүн, эпикалык поэзия менен акындар

чыгармачылыгында ээлеген ордун изилдөөнү максат кылган диссертациялык иш коргосо, М.Мукасовдун ушундай эле максатты көздөгөн монографиялык эмгеги жарык көргөн.

Кыргыз адабият таануу илиминин башатында турган белгилүү окумуштуулардын бири М.И.Богданова кыргыз фольклорундагы арман ырлары үч топко бөлүнөрүн айтып, бирок анын экөөнө гана түшүндүрмө берген:

а) Турмушунун начардыгы жөнүндө айтылган арман (сүйгөнү сүйгөнүнө кыянат кылуу; зордуктап күйөөгө берүү же үйлөнтүү, жалгыздык жана башкалар). Бул типтеги арманга мисал катарында төмөнкүнү келтиребиз”- деп, “Насыяга кеткен кыздын арманы” менен “Чалга берген кыздын арманын” мисалга тартса,

б) Армандардын экинчи тобу кийинки учурда таптык карама-каршылыкты түшүнгөн доордо чыккан болуп, бул армандар октябрга чейинки социалдык мамилелерге арналган.

Бул өндүү арманга төмөнкү мисалды келтирели” (9-б. 54-55-б.) -деп, “Жокчулук” ырын мисалга тартат. Көрүнүп тургандай экөө тең коомдук-социалдык теңсиздиктин, жокчулуктун айынан жараланган армандар. Ал эми жеке адамдын кайгылуу тагдырына байланыштуу арман ырлары жөнүндө эмгекте сөз жок. Балким автор муну үчүнчү топтогу арман ырлары катары алган чыгар. Ал эми бир аз кийинчерек басылып чыккан З.Бектенов, М.Байжиевдин эмгегинде арман ырларына мындайча аныктама берилет: “Кедейлердин турмушундагы түрдүү кемчиликтердин, бактысыздыктардын, өкүнүчтөрдүн негизинде ырдалган муңдуу ырларды – арман ырлары дейбиз”. [10.78-б.].

Демек, өткөн замандагы кедейлердин бактысыз турмушунан улам гана арман ырлары пайда болгон дегендей ой жаралат. Ушуга жакын ойду кийинки эмгектердин айрымдарынан да учуратабыз. Маселен, С.Мусаев, Ж.Таштемиров тарабынан жазылган окуу китебинде Совет бийлиги орногондон тартып мурда азап тартып, жабыркап жүргөн эмгекчилер эми “кайгы-капасыз өмүр сүрүүнүн улуу жолуна киришти. Ушуга байланыштуу мурунку арман ырлар да эмгекчилердин көңүлүнөн унут калды” десе [1.18-б.], кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына арналган көлөмдүү “Очеркте” “Азыркы мезгилде арман ырлары айтылуудан калды. Себеби кыргыз эли жашап жаткан социалдык түзүлүш, оокаттуу турмуш, тең укуктуулук арман ырынын пайда болушуна негиз бербейт” – деп жазылат. [7.139-б.]. Албетте мындай пикир заманга, жашоо-турмушка карата нааразычылыктан улам жаралган арман ырлары жөнүндө айтылышы мүмкүн. Бирок, адамдын жашоо-турмушун, өмүр-тагдырын дайыма жандап, коштоп жүргөн элдик ырлардын катарында адамды кайгы-муңга салган түркүн мотивдеги арман ырлары да бар эмеспи.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын да орун алган арман ырларынын тематикасы өтө кеңири. Өткөн заманга мүнөздүү социалдык теңсиздиктен улам өз укугуна ээ боло албай, бай-манаптын эзүүсүндө калган, малай жүрүп жан баккан, жокчулук турмуштун азабын тартып күн көргөн жалчы, кедей-кембагалдардын арманы, айрыкча, көп аял алуу, жаш кыздарды калыңга сатуу өндүү эски үрп-адаттардын натыйжасында колдон-колго өтүп,

өз теңине жетпей кор болгон кыздардын арманы, жеке адамдын өмүрүнө, жашоо-тагдырына байланыштуу жаралган карылык арманы, кесел адамдын арманы, майыптын арманы, сокурдун арманы, баласыздыктын арманы, жалгыздык арманы, жетимдик арманы, жакын адамынан айрылган адамдын арманы, жаман аял алган кишинин арманы, анан да адамды азапка салган ар кандай трагедиялуу турмуштук кырдаалдар же кайгылуу тарыхый окуялар шарттаган түрмөдөгү адамдын арманы, саясий куугунтукка алынган адамдын арманы, жакын адамынан айрылган адамдын арманы, жаман аял алган кишинин арманы, махабат арманы, Уулу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги армандар, тарыхый инсандардын арманы, тамсил мүнөзүндөгү армандар, акындар поэзиясындагы армандар, элдик эпостордогу эпикалык каармандардын арманы сыяктуу толгон арман ырлары бар. Байкалып тургандай арман ырлары барып-келип эле жеке адамдын башына түшкөн ички муң-зарын, азапка салган арманын баяндайт. Ушундан улам арман ырларын тематикалык мазмунуна карай негизинен үч топко бөлсө болот: биринчиси, коомдук-социалдык теңсиздиктен улам пайда болсо, экинчиси, жеке адамдын керт башына, өмүр-тагдырына байланыштуу. Үчүнчү топтогу арман ырлары кандайдыр бир кайгылуу тарыхый окуялардан улам жаралат. Кедейчилик, жокчулук турмуш, аялзатынын теңсиздиги “Жокчулук”, “Койчунун арманы”, “Чалга берген кыздын арманы”, “Насыяга кеткен кыздын арманы” сыяктуу арман ырларынын пайда болушун шарттаса, карылык, баласыздык, майыптык, оорусыркоо, жетимдик, жалгыздык жөнүндөгү арман ырлары жеке адамдын кейиштүү тагдырына байланышкан.

Өткөн замандын коомдук-тарыхый шартында кыйынчылык, жокчулук турмуш, бейбечара, кедей-кембагалдардын тагдырына туш келип, алардын жүрөк сыздаткан армандуу жашоосу поэтикалык ыр саптарына айланган. Ушундай социалдык мазмундагы арман ырларынын ири алдында “Койчулардын арманы” турат. Көчмөн турмушта күн кечирген кыргыз эли негизинен мал чарбачылыгы менен алектенип, айрыкча, түйшүктүү оор эмгекти талап кылган кой чарбачылыгына жакын болгону белгилүү. Жакырчылык турмуш жанына баткан карапайым калк мындай ишке кабыргасы ката элек жаш балдарын малайлыкка берүүгө аргасыз эле.

Койчу болдум башынан,
Кордукту көрдүм жашымдан.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан.
Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп.
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокудан бир күн буулугуп....

Ырдын көлөмү чакан болгону менен анда терең мазмун жатат. Жаштайынан байларга жалчы жүргөн ач-жылаңач койчунун көргөн кордугу, муңкана зардап айткан арманы турмуштун дал өзүндөй көз алдыга тартылат. Тамтыгы чыккан чокой-чарыгы буттан суурулуп, чор болгон

таманы туурулуп, чой-чойлоп чокуда жүрүп келген койчуга бай-байбиченин жасаган ырайымсыз мамилеси да даана көрүнөт.

Эшикке жатсам эчки капыр тебелейт,
Үйгө жатсам, байбиче капыр жемелейт.
Тезек тер деп кап берет,
Үйгө кирсем көсөө менен тап берет. [1.35-б.]

Бул арман жалан эле койчулардын жашоо ал-абалын эмес, ошол мезгилдеги жалпы калайык-калктын турмуш абалы. Эл турмушу мыкты болсо, жаш балдар малай жүрүп, арман айтпас эле. Бул кедей-кембагалдардын өз башынан өткөрүп жаткан турмуш чындыгы. Жанга баткан жокчулук коркөм формада ырга айланды. Армандуу койчу санаа тартат, эркиндик эңсейт, бирок ал азаттык, эркиндик жолун издебейт, билбейт да. Ырас, койчулардын турмушун баяндаган арман ырларынын дагы биринде:

Аттиң-ай бай-манапты бүт талкалап,
Азаттык колго берсем атаганат... [1.38-б.]

деген ыр саптарын жолуктурабыз. Демек, койчунун коомдук аң-сезими ойгонуп, арман ыры форма жагынан эле өзгөрбөстөн, мазмуну да жаңыланып, бай-манап эзүүсүнөн кутуулунун жолун издеп, азаттык жөнүндө ойлоно баштайт.

“Койчунун арманына” жакын турган социалдык мазмундагы ырлардын дагы бири – “Жокчулук” арманы санат-терме ырларына жакын. Анткени мында да жашоодо жан кейиткен “Жокчулук” көрүнүштөрү саналып, терилип айтылат. Бирок санат-терме ырлары таалим-тарбия берчү дидактикалык мүнөзгө ээ болсо, “жокчулуктун” мазмуну – арман.

Ат мингизбей алыска,
Жөө бастырды, жокчулук.
Ачкалыктан каруу жок,
Өң аздырдын, жокчулук.
Бай-манапка сүйлөтпөй,
Коркок кылдың, жокчулук.
Беш айчыктуу кызыл тон,
Кийгизбедиң, жокчулук.
Безелентип боз жорго,
Мингизбедиң, жокчулук.
Жайы-кышы бир койго,
Жалдантасың, жокчулук.
Таманымды жоорутуп
Жара кылдың, жокчулук.
Тартканымды жашымдан,
Санаа кылдың, жокчулук...

Жайдын күнү жамаган,
Тон кигиздин, жокчулук.
Жаман чокой, жаргак шым,
Чом кийгиздин, жокчулук.
Жалдыратып байларга,
Жалчы кылдың, жокчулук.
Бүтүн жанды кемитип,
Жарты кылдың, жокчулук... [1.137-б.]

Уруучулук-феодалдык доордогу кембагалдардын жакырчылык турмушу түркүн варианттагы “жокчулук” ырларын жараткан. Мындай арман ырлары айрыкча акындар поэзиясында кеңири тараган. Изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда актаңдай акын Калык Акиевдин чыгармачылыгында бул тема классикалык деңгээлге чейин көтөрүлгөн. [2.71-б.]. Окумуштуу-фольклорист С.Закиров арман ырларында эки чоң идея көтөрүлөрүн айтат: биринчиси, жокчулук “жаш өмүрдү карытат, ийилбес башты ийилтет”, экинчиси, “ошол заманга каргыш наалат айтылган” [4.59-б.]. Элдик түшүнүккө караганда, “жокчулук” бул жараткандын башка салганы, “Зарданамын ар убак, Ырайым кылгын кудайым, Алым начар ушул чак” [1.39-б.] – деп, жараткандан жардам күткөндөн башка арга жок, андан арылуунун деле амалын таппайт. Бирок, “бирде бар да, бирде жок...” дегендей жокчулук түбөлүктүү эмес.

Адабияттар

1. Арман ырлары жана “Ак Мөөр”. “Эл адабияты” сериясы. 22-том. / Баш сөздөрүн жазгандар: Ж.Байтерекова, Б.Кебекова. /Түз. /: А.Акматалиев, Ж.Байтерекова, Н.Ыйсаева. – Б.: Шам, 2003. 500 б.
2. Мукасов М. Дин жана арман ырлары. –Б.: 2001. –140 б.
3. Закиров С.,Токомбаева А. Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. – Ф.: Илим, 1964. –97 б.
4. Закиров С. Армандардын пайда болушу / Закиров С. Эл чыгармачылыгы – эл кенчи. –Ф.: Кыргызстан, 1981. 36-51-б.
5. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар:1-китеп.– Ош, 1998. –162 б.
6. Байтерекова Ж.С. Кыргыз арман ырларынын көркөмдүк кубулушу. / Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. –Б., 2002. –26 б.
7. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. –Ф.: Илим, 1973.–705 б.
8. Мамыров М. Арман ырлары. - Кут билим , –2010, 9-июль, 12-б.
9. Богданова М.И., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К.А. Кыргыз адабиятынын очерктери. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943. - 279 б.
10. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты. Фольклор. Орто мектептин 8-классы үчүн

- окуу китеби. – Ф.: Кыргызмамбас, 1949.
11. Абдыразаков А. Төкмөлүк жана көркөм чыгармачылык. –Б.: КМУУ, 2002.
 12. Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары. / Түзгөн: Т. Абдыракунов. –Ф.: Илим, 1973. -350 б.
 13. Санат, насыят жана эмгек ырлары. “Эл адабияты” сериясы. 24-т./Түз.: Р.З. Кыдырбаева, Н.О.Нарынбаева, С.Егимбаева. –Б.,.: Шам, 2003. - 364 б.
 14. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. “Эл адабияты” сериясы. 19-том. / Түз. жана баш сөзүн жазгандар: С. Эгембердиева, А.Акматалиев. – Б.: Шам, 2002. 544 б.
 15. Кожобекова Н. Элдик оозеки чыгармадагы тарбиянын таасири. БМУ Жарчысы, № 3. –Б., 2018. – 258-б.

УДК: 339.727.2(510+575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.34

Инь ЛЭ
БГУ им. К. Карасаева

ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ИНВЕСТИЦИОННО-ИННОВАЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: В данной статье рассматривается актуальная тема международного финансово-экономического сотрудничества, с использованием инновационных проектов, инвестиций. Были рассмотрены важнейшие стратегические программы сотрудничества между Китаем и Кыргызстаном. Сегодня является важным приоритетом кыргызско-китайские экономические отношения, в становлении взаимосвязей между данными странами где наблюдается рост в различных сферах деятельности стран. Для новейшего сотрудничества для двух стран важны т и такие аспекты, которые определяют дисбаланс и определенные диспропорции в совершенствовании инвестиционных, торговых и инновационных отношений в мировом сотрудничестве, а также сотрудничество в сфере энергетической, которая важна для Китайской Республики. В изучении отношений между Китаем и Кыргызстаном вызваны объективными факторами вызванные политическими и геоэкономическими противоречиями в изучаемых странах.

Ключевые слова: геополитика, инвестиции, инновации, автодороги, сотрудничество, материальная помощь, техническая поддержка, реализация проектов, реконструкция дорог, стратегический проект.

Инь ЛЭ
К. Карасаев атн. БМУ

КЫТАЙ ЭЛ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЕНЕН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ФИНАНСЫ-ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК-ИННОВАЦИЯЛЫК КЫЗМАТТАШТЫГЫ

Аннотация: Бул макалада инновациялык долбоорлорду, инвестицияларды пайдалануу менен эл аралык финансылык-экономикалык кызматташтыктын актуалдуу маселеси талкууланат. Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы кызматташтыктын эң маанилүү стратегиялык программалары каралды. Бүгүнкү күндө кыргыз-кытай экономикалык мамилелери булл өлкөлөрдүн ортосундагы мамилелерди өнүктүрүүдө маанилүү артыкчылык болуп саналат, мында өлкөлөрдүн ишмердүүлүгүнүн ар кандай чөйрөлөрүндө өсүш байкалууда. Эки өлкө үчүн эң жаңы кызматташуу үчүн дүйнөлүк кызматташтыкта инвестициялык, сода жана инновациялык мамилелерди жакшыртуудагы дисбаланс жана айрым диспропорцияларды аныктоочу аспектилер да маанилүү, ошондой эле Кытай Республикасы үчүн маанилүү болгон энергетика тармагындагы кызматташтык. Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы мамилелерди изилдөөдө алар изилденип жаткан мамлекеттердеги саясий жана геоэкономикалык карама-каршылыктардан келип чыккан объективдүү факторлор менен шартталган.

Түйүндүү сөздөр: геосаясат, инвестициялар, инновациялар, жолдор, кызматташтык, материалдык жардам, техникалык колдоо, долбоорду ишке ашыруу, жолдун реконструкциялоо, стратегиялык долбоор.

Yin LE
BSU named after K.Karasaev

FINANCIAL AND ECONOMIC AND INVESTMENT AND INNOVATION COOPERATION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: This article discusses the topical issue of international financial and economic cooperation, using innovative projects, investments. The most important strategic programs of cooperation between China and Kyrgyzstan were considered. Today, the Kyrgyz-Chinese economic relations are an important priority, in the development of relationships between these countries, where there is growth in various areas of activity of the countries. For the latest cooperation for the two countries, such aspects are also important that determine the imbalance and certain disproportions in improving investment, trade and innovation relations in world cooperation, as well as cooperation in the energy sector, which is important for the Republic of China. In the study of relations between China and Kyrgyzstan, they are caused by objective factors caused by political and geo-economic contradictions in the countries under study.

Keywords: geopolitics, investments, innovations, roads, cooperation, material assistance, technical support, project implementation, road reconstruction, strategic project.

Сегодня в условиях современной экономики прогрессирующих финансовых отношений между Китаем и Кыргызстаном, поступает огромное финансирование в виде инвестиций в инфраструктуру Кыргызской Республики, выделяются кредитные средства, оказывается так же и безвозмездная техническая и материальная помощь со стороны Китая. При этом Китай ставит одно из условий это непосредственное участие Китайской Республики в реализации проектов компаний из Китая [1]. Одним из таких проектов добрососедских стран является участие Китайской стороны в прокладывании дорог в Кыргызской Республике. Один из стратегических проектов важный для Кыргызстана послужило строительство дороги под названием «Север-юг», протяженность данной дороги составила более четырехста километров, данное строительство было профинансировано такими весомыми банками как Эксим одним из приоритетных банков Китайской Республики, который профинансировал данный проект в сумме размером четырехста миллионов долларов США, следующим крупномасштабным донором проекта выступили Азиатский Банк Развития и Евразийский Банк развития, которые выступили спонсорами проекта и вложили в данную смету дорожного строительства около восьмьсот пятьдесят миллионов долларов. Относительно подрядчиков данного стратегического строительства, то здесь выступила основным строителем данного проекта компания из Китая «CHINAROADANDBRIDGECORPORATIONS» [3].

В данном проекте было оговорено не только строительство Дороги, но и капитальный ремонт дорог в Кыргызской Республике в смете данных инвестиций были проведены работы китайской компанией «XinjiangBeixingRoadandBridgeGroup», на участке автодороги

южной части страны Ош-Баткен -Исфана, промежуток данной пути составил двести двадцать километров. Контракт с компанией XinjiangBeixingRoadandBridgeGroup составил более девяносто одного миллиона долларов. В начале 2016 года по данной программе освоено около шестидесяти миллионов долларов США, что составило около шестидесяти пяти процентов от контрактной стоимости, земляное укрепление составило девяносто семь процентов. На этот момент уже был проложен асфальт на шестьдесят процентов [5].

Данная инициатива по реконструкции дорог так же затронула Северную часть Кыргызстана, здесь реабилитация дороги была на территории Балыкчи-Тамчи-Чолпон_ата-Корумду. Данный участок дороги является одной из дуг вокруг «Жемчужины» Кыргызстана озера Иссык-куль. Данное строительство началось в ноябре 2015 года, этой работой занималась уже друга китайская строительная компания «QingdaoLongHaiRoadandBridgeCorporation». В этом пути реконструкция отрезка дороги составила сто четыре километра. Цена этой же части проекта составила более шести миллиардов сомов. На тот момент принимающая инвестиции сторона профинансировала всего лишь сто восемьдесят миллионов сомов, сумма же выполненной работы подрядчиками составляла более пяти ста миллионов сомов, то есть подрядчики не получили сумму договоренности в результате чего были приостановлены реконструкционные работы [7].

Так же в рамках инвестиционно-инновационной программы был заложен проект, касающийся столицы Кыргызской Республики города Бишкек Проект назывался «Развитие улично-дорожной сети г. Бишкек», в этом проекте предусмотрены следующие виды работ восстановление и реконструкция дорог в столице, данная работа проводилась на улицах города Бишкек протяженностью 100 километров. Финансирование данного вида услуги были в виде безвозмездной помощи от Китайской Народной Республики Кыргызской стороне. Правительство донорской страны выделило так называемую технико-экономическую помощь размер которой составил около пол миллиона китайских юаней. Данный проект был завершен был проведен ремонт дорог в Бишкеке. Были сданы в эксплуатацию шестьдесят участков автомобильных дорог, общей протяженностью семьдесят четыре километра. Сразу же Китай выделил еще одну безвозмездную технико-экономическую помощь, которая составила двести семьдесят один миллион китайских юаней [4].

Конечно же проходят и такие переговоры, и подписание договоров, касающиеся гидроэнергетических ресурсов. Данные переговоры выгодны китайской стороне так как Китай почти не имеет своей энергетике. Поэтому в этой встрече компания «State Power Investment Corporation» и Кыргызская Республика обсуждали вопросы о строительстве ГЭС на каскаде Казарман на реке Нарын. Данный объект и инвестиционный вклад представляется для Китая важным инвестиционно-инновационным объектом. Китай не замедлительно занялся инвестированием данного вида работы, так как Кыргызстан единственная близ лежащая страна с богатыми гидроэнергетическими ресурсами.

В рамках Кыргызско-Китайских отношений поступают и другие инвестиции финансового характера. В 2020 году Китай так же выделил Кыргызстану грантовую помощь в размере шестьсот миллионов юаней. В договорённости по данному гранту было подробно описано на что должен потратиться грант [6].

Финансовая помощь от Китая Кыргызстану должна была пойти на реализацию и подготовку таких проектов как:

1. Создание сельскохозяйственного научно-технического парка;
2. Оснащение таможенных служб лабораторным оборудованием в фито санитарии и ветеринарии;
3. Грант был направлен и на сохранение культурного наследия Кыргызской Республики.
4. Оснащение и модернизация улиц города Бишкек

Для того что бы решить вопрос беспроцентных переводов главы государств Китая и Кыргызстана заключили договор проводить сделки по грантовым перечислениям через государственные банки. В Кыргызстане был задействован ОАО «РСК Банк», а Китай в свою очередь предоставил услуги Государственного банка развития Китая. Стороны так же подписывают договор о прозрачном ведении счетов, где в свою очередь банки направляли информацию об использовании счетов.

Так же в ходе встреч по вопросам инновационно-инвестиционных проектов Китайская сторона предложила в дальнейшем рассмотреть проект по сборке электромобилей. В данной программе были предложены следующие перспективные вопросы это естественно на заводе будут использоваться запчасти из Поднебесной, а также для развития производства были предложены и такие моменты, как производство деталей в Кыргызской Республике.

Говоря об инвестициях в инновационные программы стороны соседствующих стран отметили и научно-технологическое сотрудничество в таких сферах как образование, информационные технологии, которые имеют прямое отношение к теме. В современной системе образования ведомствами [2] Министерства образования и науки Кыргызской Республики упомянули, что в самых крупнейших учебных заведениях не первый год есть дисциплины по китайскому языку. В числе восьми крупнейших ВУЗов страны такие как: КНУ им. Ж. Баласагына, БГУ им. К. Карасаева, КРСУ им. Б.Н. Ельцина, КГУ им. И. Арабаева, Ошский государственный университет, Нарынский госуниверситет, Ошский технологический университет, а также Ошский гуманитарно-педагогический институт и лицей «Билим» при ОшГУ. Данные учебные заведения подтвердили право на направление «Китаеведение», получив лицензии.

Во многих государственных университетах открыты «Институты Конфуция», и уже с успехом студенты изучают китайский язык, проходят мобильную стажировку в Китайской Республике. При этом университеты проводят встречи с преподавателями из

Китай, преподаватели преподают в наших университетах в рамках инвестиционных проектов по поддержке образования. И сегодня многие выпускники, свободно владеющие китайским языком работают в китайских компаниях и успешно поднимаются по карьерной лестнице.

В рамках проекта, так же предусмотрены и финансовые вложения, например в Национальном университете были открыты восемнадцать мультимедийных аудиторий, стоимость оборудования в одной аудитории составляет 3,5 тысяч долларов США, следующим этапом были открыты восемь классов стоимость оборудования в одном классе составила 30 тысяч долларов США, то есть классы были оснащены современным оборудованием и новейшими технологиями в образовательном процессе. Аналогичные классы были открыты и на юге Кыргызстана в городе Джалал-Абад, без внимания ни остался и север страны и в городе Каракол были так же открыты классы с новейшим оборудованием[1].

Инновационно-инвестиционное финансирование со стороны Китая при поддержке «Института Конфуция», открытие научной библиотеки в НАН КР. Во многих ВУЗах при поддержке данных грантов действуют бесплатные языковые курсы для преподавателей, студентов и старшеклассников.

Следует отметить, что инновационно-инвестиционные проекты, созданные совместно с Китаем дают плодотворные и перспективные результаты.

Литература

1. Агентство по продвижению инвестиций при Министерстве экономики Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон.текстовые данные. – Бишкек, 2017. – Режим доступа: <http://ppp.gov.kg/ru/o-kyrgyzskoi-respublike/otcenka-sektorov/>
2. Гапурбаева Ш.Р. Влияние демографических факторов на состояние рынка труда в Кыргызстане // Экономика труда. – 2018. – Том 5. – № 3. – С. 819-834
3. Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой. – Пекин, 24.06.2002 // Информационно-правовой центр «Токтом».
4. Министерство экономики КР [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон. текстовые данные. – Бишкек, 2017. – Режим доступа: <http://mineconom.gov.kg/>
5. Молдошева А.А., Савин В.Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса//БГУ им. К.Карасаева – 2021 г. № 4-(58). С. 81-85
6. Сманова А.Б Динамика и структура экспорта и импорта во внешнеторговом обороте Кыргызской Республики с Китаем //БГУ им. К.Карасаева – 2021 г. № 4-(58). С. 86-89
7. Савин В.Е., Хао Цзе Социально-экономические условия интеграции в мировую экономику Кыргызской Республики//Российское предпринимательство. – 2016 г. Т. 17. - №18. С. 2439 – 2450

УДК 82.821.512

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.35

Исаева С.

Жусуп Баласагын атындагы КУУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИГ» ДАСТАНЫ ПРОФЕССОР К. АРТЫКБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Кыскача мазмуну: Кыргыз эл жазуучусу, адабиятчы жана сынчы, акын жана котормочу К. Артыкбаев адабиятыбызга, маданиятыбызга байланыштуу баа жеткис мурас калтырып кетти. Алмурас көп багыттуу болсо да, андаокумуштуунун чыгармачылыгында гана эмес, бүтүндөй кыргыз адабияты үчүн өзөктүү мааниге ээ болгон проблемалар бар. Алардын ирдүүсү – Жусуп Баласагын жана анын даңазалуу «Кутадгу билиг» дастаны. К. Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Ал Кыргызстанда биринчи болуп Орхон-Енисей жазууларындагы адабий мурастарды жана XI кылымда кыргыз жергесинен чыккан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари (Барсгани) өндүү даанышмандардын чыгармачылык мурастарын жалпы түрк элдери менен бирге кыргыз элине да таандык дөөлөттөр экенин далилдөөгө аракеттенген. Ал бул маселелерди Совет мезгилиндеги катуу цензурага, идеологиялык кысымга карабай күн тартибине алып чыккан. Анын бекем пикиринде адабиятыбыздын тарыхын Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкариден баштообуз керек. Ал мындай позициясын илимий жактан далилдеп, ал үчүн чейрек кылым күрөш жүргүзүп, көп талаш-тартыш, бут тосууларды жеңип, акыры адабиятыбыздын байыртан берки тарыхын түзүүгө жетишкен. Макаланын негизиги проблематикасын профессор Качкынбай Артыкбаевдин мына ушул багыттагы изилдөөлөрү түзөт.

Түйүндүү сөздөр: адабият, байыркы, дастан, түрк, адабий мурас, тарых, эмгек.

Исаева С.

КНУ им. Жусуп Баласагына

«КУТАДГУ БИЛИГ» ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА К. АРТЫКБАЕВА

Аннотация: Основную проблематику статьи составляют исследования профессора К. Артыкбаева по проблеме периодизации кыргызской литературы. Кыргызский народный писатель, литературовед и критик, поэт и переводчик К. Артыкбаев внёс неоценимый вклад в развитие кыргызской литературы и культуры. Культурное и литературное наследие К. Артыкбаева очень многогранно. Оно содержит труды и исследования имеющие фундаментальное значение не только для творчества ученого, но и для кыргызской литературы в целом. Среди них исследование знаменитой поэмы «Кутадгу билиг» Жусуп Баласагына. К. Артыкбаев - ученый, который последовательно, всесторонне и глубоко исследовал историю кыргызской литературы с древнейших времён. Он одним из первых попытался научно доказать, что литературное наследие Орхон-Енисейской письменности и творческое наследие таких мудрецов XI века как Жусуп Баласагын и Махмуд Кашкари (Барсгани), выходцев из кыргызских земель, наряду с общетюркскими ценностями принадлежат и кыргызскому народу в том числе. Он поднимал эти проблемы еще в советское время, несмотря на жесткую цензуру и идеологическое давление того времени. По его твердому убеждению, мы должны начинать периодизацию истории

кыргызской литературы с творчества Жусупа Баласагына и Махмуда Кашкари. Он научно доказал свою позицию, провел четверть века в борьбе за нее, преодолел множество споров, препятствий и, наконец, сумел создать древнюю историю кыргызской литературы.

Ключевые слова: Периодизация, литература, поэма, древнейшая литература, литературное наследие, история, культура, труд.

Isaeva S.

KNU named after Jusup Balasagyn

JUSUP BALASAGYNS SAGA «KUTADGU BILIG» IS RESEARCHED BY PROFESSOR K. ARTYKBAEV

Abstract: The Kyrgyz national literary, critic, outstanding writer, scientist K. Artykbaev left behind the hundreds of works to literature and culture of Kyrgyz people. This article touched about the saga “ Kutadgu bilig” by Jusup Balasagyn, which is the ancient history of Kyrgyz literature researched by K. Artykbaev. K. Artykbaev- ia one the scientist who has studied the history of Kyrgyz literature since ancient times in coherent, comprehensive and deep way. He was tried to prove that our literature heritage in the Orchon- Yenisei inscription (writings) as well as the creative heritage of our wise ancestors such as J. Balasagyn and Mahmud Kashkari; who came from our land in the XI century, are deeds belonging to the kyrgyz people. Despite of all ideological pressure during the Soviet (time) era, Jusup Balasagyn and Mahmud Kashkari scientifically proved that they are more relevant to the Turkic people, including the kyrgyz people. The history of our literature start from ancient heritage, then fought for a quarter of a century and faced many arguments and obstacles, won and finally the achievement of creating the history of our literature ancient times.

Keywords: Periodization, literature, poem, ancient literature, literary heritage, history, culture, work.

Белгилүү адабиятчы, сынчы, окумуштуу К.Артыкбаевдин изилдөөлөрүнүн ичиндеги эң талаштуу, ардайым актуалдуу маселелердин бири – анын Жусуп Баласагын жана кыргыз элинин байыркы мурастары жөнүндөгү эмгектери. К.Артыкбаев – кыргыз адабиятынын байыртадан берки тарыхын туташ жана ырааттуу, ар тараптуу жана терең изилдеген илимпоз. Илимде фактыларды гана таяныч туткан тактыкты туу туткан профессор К.Артыкбаев Жусуп Баласагын жана анын поэмасы тууралуу өздүк көз карашын жок жерден чыгарган эмес. Ал адегенде чыгарманы кайра-кайра кылдат окуп, өзүнчө иликтеп, Жусуп Баласагынга тиешеси бар, колу жеткен маалыматтардын баарын чогултуп, системалап чыккан. Анын түрк элдеринде жарыяланышын, которулушун, изилденишин иликтеген. Француз А.Жобер, Венгр Г.Вамбери, даниялык В.Томсен, академиктер Р. Радлов, В.Бартольд, С.Е.Малов, А.Кононов, профессорлор А.Н.Бернштам, Е.Бертельс, И.Стеблева, түркокумуштуулары Решит Рахмети Арат, Р.Дилачар, өзбектерден К.Каримов, А.Валитова, Ф.Зейналов, В.Махпиров, казактардан Б. Кенжебаев, Б.Султановдор бул поэманы жана анын тарыхын изилдеп, которуп келишкенин К.Артыкбаев жакшы билген. Ал ошондой эле поэманын немисчесин В.Радлов (1897, 1900, 1910), орусчасын Н.Гребнев (1963), С.Иванов (1983), түркчөсүн Р.Р.Арат (1988), өзбекчесин

К.Каримов (1971), уйгурчасын А.Өткүр, А.Зия, М.Зейди, казакчасын А.Егеубаев (1986), кыргызчасын Тургунбай Кылычбек, НоорузҮсөнаалы (1992, Үрүмчү), М.Тойбаев (1986), Т.Козубеков (1988) которушкандыгын билген жана алардын биртобун кунт коюп окуп чыккан. Өз изилдөөлөрүндө К.Артыкбаев түрк илимпоздору Р.Аратменен А.Дилачардын маалыматтарын көбүрөөк таяныч тутат. Мына ушундай иликтөөлөрдөн кийин гана ал кыргыз жергесинде төрөлгөн Жусуп Баласагын менен анын чыгармачылыгындагы жаркыраган Чолпон жылдыздай “Куталчу билим” поэмасы кыргыздарга көбүрөөк таандык экенине көзү жетип, бул позициясын бекемдөө, далилдөө чечимине келген. (Ө,Караев, С.Эралиев, В.Тутлис, А.Абдразаков, А.Бекбоев сындуу кыргыз окумуштуулары К.Артыкбаевден кийин гана бул маселеге кайрылышкан-С.И.). Орхон-Енисей жазуулары боюнча да ал ушундай эле жыйынтыкка келип, маданиятыбыздын, “адабиятыбыздын тарыхымына ушулардан баштообуз зарыл, ал үчүн аларды адабий-маданий тарыхыбызга киргизүүбүз керек” деген концепциясын 1967-жылы “Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак” (Кыргызстан маданияты) деген макаласында ачыкка чыгарган. Макаланын башталышында эле автор: “Кийинки жылдарда биздин адабият таануу илимибизде болсун, тарыхыбызда болсун кыргыз элинин XIX кылым дагы жана андан мурдагы доорлордогу жазма адабияты жөнүндө анча кеп болбой келатат” [1.3], -деп жазып, жазма жана оозеки мурастарыбызга байланыштуу чечилбей келе жаткан орчундуу маселелерди дыкаттык менен изилдөөгө жана үйрөнүүгө мезгил келгенин белгилейт. Дегинкиси, К.Артыкбаев көркөм-адабий, маданий мурастар маселесине адеп “Адабий мурастарды жыйнайлы”, “Дагы эле мурастар жөнүндө”, “Махмуд Кашгаринин макал-лакаптар” (1966, Ленинчил жаш), “Кыргыз адабиятынын тарыхы тууралуу” (1966, Советтик Кыргызстан), “Котормочудан: Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари жана башкалар жөнүндө (1967, АлаТоо), “Кутадгу билигдин” акыркы сөзү жөнүндө” (1969, Кыргызстан маданияты), “Элдик мурастар жөнүндө” (1976, Ленинчил жаш), “Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий мурастарыбыз жөнүндө” (1990, Кыргызстан маданияты), “Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жөнүндө” (1990, Мугалимдер газетасы), “Өкмөт Жусуп Баласагынга кайдыгер мамиле кылбаса” (1997, Республика), “Кутадгу билигдин” кыргызча котормосу тууралуу” (1990), “Жусуп Баласагын – байыркы кыргыздардын залкар олуя акыны” (2002, Кутбилим) деген өңдүү ондогон макалаларын тынымсыз жарыялап, коюлган маселеге коомчулуктун назарын буруу аракетин көрүп келген. Анын мындай маданий мурастар жана Жусуп Баласагын тууралуу эмгектери өзүнчө көлөмдүү китеп болууга жарайт.

К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны, Махмуд Кашгаринин “Диванилүгата-түрк” китеби биринчи түрк тилинде жазылган адабий мурас экенин, ал эми чагатай, түрк тилдери өз учурунда Орто Азия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгон дугун айрыкча көңүл бурат. Буга байланыштуу: “Муну биз ошол эле Махмуд Кашгаринин сөздүгүнөн, же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар үчүн казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү жана фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык жактан

азыркы кыргыз тилине өтө жакын турат. Муну С.Е. Маловдун “Байыркы түрк жазууларынын эстеликтери” (М.-Л., 1951) деген эмгегин, профессор Б.Юнусалиевдин “Кыргыз лексикологиясы” (1959) деген монографиясын жана жаш изилдөөчүлөр Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин “Кутадгу билиг” эстелигинин тилдик өзгөчөлөктөрү” деген эмгегин окуган адам ачык баамдайт” [2.4], - деп жазат К.Артыкбаев. Ал эми Махмуд Кашкаринин “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” боюнча изилдөөсүндө академик А.Н.Кононов: “словарь... содержит 7500 слов, отражающих лексику тюрков (караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма, и кыргызов” [3.12] деген туура пикирин эске алсак, окумуштуу К.Артыкбаевдин “бул сөздүк бүгүнкү күндөгү кыргыздардын XI кылымдагы түрк урууларынын турмуш тиричилигинин бардык тарабы, тили, маданияты жөнүндөгү бирден-бир булак” деген пикири калетсиз болуп чыгат. Мындан тышкары К.Артыкбаев буга чейин чыгаан окумуштуулар Р.Радловдун, В.Томсендин, С.Е. Маловдун “Кутадгубилиг” дастаны жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн алгылыктуу жана жаңылыштык менен айтылган ойлоруна токтолуп, аны өз көз карашы менен толуктайт. Эң башкысы Жусуп Баласагын дастанын түрк тилинде жазганын дастанда ачык жазып кеткенин айныксыз далилдеп эсептейт. В.Радлов чыгаан түрколог болсо да бир катар жаңылыш пикирлерин мойнуна алып, көп жылдык изилдөөлөрдүн жыйынтыгынан келип чыккан далилдүү илимий пикирлерин айтууга жетишкен. Анын акыркы бүтүмү мындай болчу: “...Мен башта “Кутадгу билиг” араб жана перс адабияты менен тааныш болгон уйгур окумуштуусунун эмгеги болуу керек деген элем. Ушундан улам, уйгур тили адабий тил катары колдонулуп жана уйгур тилинин жардамы менен ислам дининин таратылышы мүмкүн деген ойго да келген болчумун. Мындай көз карашты “Сельджукирларынан” деген иликтөөнү жарыялаганда ордодо кызмат кылган түрк княздарынын сүйлөгөн сөздөрүн араб тамгасы менен берсе керек деп да негиздеген элем. Азыр Турфандан табылган кээ бир фрагменттерди изилдеп көргөндө, мындай көз караш туура эмес экендиги билинди. Эгерде бул эмгекти Тянь-Шандын түндүк тарабынд аоруналган Баласагун шаарында жашаган адам түзгөн деген көз карашты алсак, анда биз Юсуфхас-хажиб бул эмгекти уйгура лфавитин колдонуп жазбастан, перс жана араб илимий чөйрөсү аркылуу тааныш болгон кандайдыр бир тамганы колдонуп жазган деп ойлоого болоор эле, мындай алфавит араб алфавити болмок. Ал эми эмгек болсо, Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган” (4, 31). В.Томсен болсо, Орхон жазуусунун тилиндеги тыбыштар “Кутадгу билигдин” тилиндеги тыбыштарга туура келерин белгилеп кеткен. Мындай баалуу маалыматтарды эске алуу менен К.Артыкбаев С.Е.Малов “Памятники древнетюрской письменности” (ал эмгектин кол жазмасы “Памятники древнекыргызской письменности” деп аталаарын эскерте кетели - С.И.) деген эмгегин детүрк урууларынын тилинде жазылган эстелик экенине карабай уйгур элине таандык эстелик деп түшүндүрүүгө аракет кылганына, кийин уйгур туугандар “Кутадгу билигдин” уйгурча басылышында автордун атын “Йусупхасхажип” деп беришип, автор дун атында бурмалоо болгонуна көңүл бурат.

“Мындай өз элине гана таандык атуул деп көрсөтүү аракети жалаң эле уйгур туугандарда эмес, өзүбек, казак туугандарда болду. Өзбек автору С.Муталлибов Махмуд Кашкари дагы өзбек элинин ичиндеги уруудан чыккан деп аныктоого аракет кылса, ушундай эле аракетти казак окумуштуусу Г.Г.Мусаевда сунуштап, ал казак уруусунан чыккан деген ойду айтканын” бирок мындай далилсиз бурмалоолор өз натыйжасын бербегенин К.Артыкбаев баса белгилейт.

Ушундай талдоолордон кийин К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны жалпы эле түрк элдерине, анын ичинде кыргыз элине көбүрөөк таандык деген жыйынтыкка келет. Муну дастандын грамматикалык, лексикалык (мисалы, оз, ай, кой, тай, кайда, кир, кеч, лакап, карма, кызыл ж.б.) жактан гана эмес, Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушунда кездешкен жүрүм-турум нормаларынын ар кандай кырдаалга байланыштуу сүрөттөлөрүнөн ачы көрүнөөрүн мисалдар менен далилдөөгө аракеттенет. Жусуп Баласагын азыркы Токмоктун шаарынын түштүк жагындагы Баласагын шаарчасында төрөлгөнүн, ал Караханиддердин борбору болгонун, бул алгачкы байыркы түрктилинде жазылган чыгарма экенин дастандын өзүнөн мисал келтирүү менен анализ деп берет. Бул пикирди профессор К.Артыкбаев жөн салды эле айта койбостон, “Кутадгу билиг” дастанынын мазмунун терең талдап, түшүнүү менен бекемдейт, анын кээ бир бөлүктөрүн кыргызчага котормосун тартуулайт. Салыштыруулар көрсөткөндөй анын котормолору жакшы чыккан.

Ошентип, кыргыз элинин байыркы эл экендигин байыркы адабий тарыхын түзүү менен иш жүзүндө далилдеп, күндөлүк турмушубузга киргизүү аркылуу Октябрь төңкөрүшүнө чейин кыргыз элинде жазууда, адабиятта, мамлекет болгон эмес деп элибизди басынткан саясатты К.Артыкбаев жокко чыгарууга батынып, элибиздин байыркы маданияты, адабияты, жазуусу болгон деген сыймыктануу сезимибизге шам жаккан кашкөй инсан болгон. Ага чейин мындай чечкиндүү ойлорун бир гана залкар жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков айтып келген эле. Кийин К.Артыкбаев бул багыттагы иштерин улантып, Жусуп Баласагындын дастаны боюнча бир катар илимий иш жаздырууга жетишип, өзүнүн ойлорун илимий жактан дагы тереңдетүүгө өткөн. Жаш окумуштуулар Н.Турдубаевага Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” дастаны анын түрк тилдериндеги котормосу”, \\\К.Кулалиевага “Мамлекет маселеси “Манас” эпосу менен Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” дастанында” деген темалардагы диссертациялык иштер берип, өзү илимий жетекчилик кылган.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына коз чаптырсак: (Адабий мурастар жөнүндө ой) // Кыргызстан маданияты, №1, 1-январь.
2. Орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө (“Кутадгу билиг”, “Диванилүгатат-түрк” эмгектеринин табылышы, изилдениши, таралышы жана талаш туудурушу жагдайында) // Кыргызстан маданияты, 1990, №38, 20-сентябрь.

3. Кононов А. Н. Махмуд Кашкарский и его “Дивани лугат ат-турк”. // Советская тюркология, 1972, №1.
4. Радлов В. В. “Кутадгу билигке” акыркы сөз. / Китепте: Артыкбаев К. Жусуп Баласагын тууралу баян. – Б., 2004. – 342 б.
5. Артыкбаев К. Дил сыры. – Б., 2004. – 680 б.
6. Ногойбаева Г.А. “Жусуп Баласагындын Кут алчу билим” дастаны билимдин булагы //БГУ жарчысы.– №1 (35) 2016. –117 б.

УДК:2-846:398.5

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.36

Исаева А.

БГУ им. К. Карасаева

ЭПОС И ОБРЯД КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ТЕНГРИАНТСТВА

Аннотация

В данной статье автором выявлены реликты тенгрианства через обращение к тексту эпоса «Эр-Төштүк» (по варианту С. Каралаева) и, тексту призывания в обряде «Зикр чалуу», записанного по материалам полевого исследования. Тенгрианство на территории Кыргызстана имеет древние корни и, его сохранившиеся элементы в реликтовой форме являются связующим звеном с предыдущей историей народа как неотъемлемая часть традиционной культуры. Исследование эпического наследия позволяет выявить особенности духовной культуры народа в тесной взаимосвязи с другими сторонами человеческого бытия, восстановить приобретенные (историко-культурным) опытом морально-психологические установки (чувства, мечты, взгляды) как непреходящие ценности и идеалы тенгрианского мировоззрения. Эпос, верования и обряды как основные составляющие элементы традиционной духовной культуры народа являются важным источником в изучении тенгрианства.

Ключевые слова: тенгрианство, шаманство, «кыргызчылык», эпос, обряд, традиция, обычаи, культ, верования, кут.

Исаева А.

К. Карасаев атындагы БМУ

ЭПОС ЖАНА ЫРЫМ –ЖЫРЫМДАР ТЕНИРЧИЛИКТИ ИЗИЛДӨӨ БУЛАГЫ

Кыскача мазмуну

Макалада теңирчиликтин реликтик формадагы элементтери элдин эпикалык мурасында (С. Каралаевтин «Эр-Төштүк» эпосунун варианты боюнча) жана «Зикр чалуу» салтта кездешкени жаны көз караш менен каралат. Кыргызстандын аймагындагы теңирчилик байыркы тамырларга ээ. Ага элдин бүтүндөй мурунку тарыхы менен бүгүнкүгө чейин байланышын түзгөн жана кыргыздардын салттуу маданиятынын ажырагыс бөлүгү болгон реликтик формадагы элементтер мүнөздүү. Элдин эпикалык мурасын изилдөө адам жашоосунун башка жактары менен тыгыз байланышта руханий маданиятынын өзгөчөлүктөрүн билүүгө, элдин эсинде туруктуу баалуулуктар жана идеалдар катары жашаган (тарыхый-маданий) тажрыйбага ээ болгон моральдык жана психикалык өзгөчөлүктөрдү (сезимдерди, кыялдарды жана көз караштарды) калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берет. Эпос, ишенимдер жана ырым-жырымдар салттуу руханий маданиятты түзүүчү негизги элементтер катары теңирчиликти изилдөөдө маанилуу булак болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: теңирчилик, бакшычылык, кыргызчылык, эпос, салт, ишенимдер жана ырым-жырымдар, кут.

Isaeva A.

BSU named after K. Karashev

EPOS AND RITUALS AS SOURCES FOR STUDYING TENGRISM

Abstract

In this article, the author identifies the relicts of Tengrim through an appeal to the text of the epic “Er-Toshtuk” (according to S.Karalaevs version) and, the text of the invocation in the rite of “Dhikr

chaluu”, recorded according to the materials of a field study. Tengrim has ancient roots on the territory of Kyrgyzstan, that is distinctive specific elements, which are, being in a relic form a connecting link to the whole previous history of the people with their pre-Muslim past, but also a component of Kyrgyz traditional culture up to this day. Being an important and essential activity, a study of epic legacy of people allows to learn peculiarities of spiritual culture closely linked to the other aspects of human social existence, to restore emotions, dreams and views acquired via (historical and cultural) experience and existent in the memory of people as everlasting values and ideals. Epos, beliefs and rituals, as components of spiritual culture, are important sources for studying tengrism.

Keywords: tengrism, shamanism, «kyrgyzchylyk», beliefs, rituals, rite, customs, cult, traditions, «kut».

Одной из важных задач в исследовании тенгрианства является его изучение во взаимодействии с другими мировоззренческими и религиозными системами [1, с.3]. Тенгри (Тенир) в религии кыргызов и тюркских народов является небесным духом и (божеством) «неба и света» («Кок-Тэнгри» (Голубое Небо)) [2, с.356–357]. Тенгри обладал не только созидательной и покровительствующей, но и карающей функциями и, выступал в роли распорядителя человеческой жизни. Тенгрианское вероучение оформилось в виде законченной концепции с онтологией (учение о едином божестве), космологией (концепция трех миров с возможностями взаимного общения), мифологией и демонологией (различение духов-предков от духов природы) к XII–XIII векам [3, с. 260–261]. С целью «благоволения» Тенгри проводили коллективные моления и жертвоприношения в сопровождении ритуальных песнопений. «... кыргызы были знакомы почти со всеми языческими и мировыми религиями, что подтверждается данными других письменных источников. Им были знакомы тотемизм, анимизм, фетишизм, они поклонялись небесному богу - Тенгри» [4]

По историографическим сведениям IX–X веков кыргызы являются почитателями божества Тенгри (Умай, Жер-Суу, Солнца, Луны, звезд и т.д.) и, приверженцами шаманизма [4, с. 26], по источникам XI–XII веков, также огнепоклонниками [5, с. 353], [6, с.111]. В период позднего средневековья с распространением различных религиозных систем (манихейство, христианство (несторианство), буддизм и др.), кыргызы продолжают придерживаться своих традиционных верований и обрядов. По источникам XVIII–XIX веков кыргызы характеризуются идолопоклонниками и умеренными сторонниками мусульманства. Наряду с шаманами-бакшы, присутствовали думана (дубана), гадатели (төлгөчү), заклинатели (джайчи), представители народной медицины (лекари (табып), знахари (дарыгер) и др. В целом, в духовно-мировоззренческой культуре народа имели место, как древние (дошаманские) представления (с почитанием огня, природы, небесных светил), так и шаманско-тенгрианские традиции (с обращением к божеству Теңир (Көк Теңир), Кудаю, умершим и предкам (арбак), поклонение святым местам (мазары)) и др., в тесном переплетении с мусульманскими идеями и представлениями [7, с. 465].

В процессе исторического развития кочевого общества, вполне вероятно, что древние мировоззренческие особенности кочевников–кыргызов наложили определенный отпечаток, и тем самым, определили особенности шаманства и других верований и культов, при сохранении общих особенностей тенгрианского самосознания. С целью выявить тенгрианские реликты во взаимодействии с другими верованиями и культами мы обратились к малому эпосу «Эр-Төштүк» (по варианту С. Каралаева) как менее изученному памятнику эпического творчества в рассматриваемом русле. В основе эпоса, как известно, лежит «шаманская сказка» о посещении человеком потустороннего мира [8, с.67-68]. В эпосе, наряду со сказочно-мифическими элементами и магическими представлениями, присутствуют данные о многослойном строении мира (небесный – верхний, земной – средний, подземный) или Вселенной, имеющий схожие параллели с концепцией о шаманской модели мира (по В.В. Радлову) по материалам тюркских народов [9, с. 356–357]. Вместе с тем, между небесным миром (представленный многослойным (как и Вселенная) в значении «көк», т.е. синий (голубой)) и, земным, присутствует незримый (тонкий) мир («көк менен жердин ортосу») [10, с. 362], скрытый от людей. Земной мир (состоит из четырех углов (или сторон света) описывается как «райское» (лучшее) место для жизни («жерден башка жер көрдү, төгөрөктүн төрт бурчун бейишке катар тең көрдү») [с.300]. В свою очередь, подземный мир описывается темным (где нет света, лишь черная тьма) и безжизненным пространством, откуда нет обратной дороги («барса келбес жолуна, адам кайра чыккысыз») [с. 150-151] для человека. Главный герой (Эр-Төштүк) по волею судьбы (или козней злых духов) оказывается в длительном (около семи лет) пребывании в подземном мире («азгыруучу азгырып тозоктун жанын көргөмүн»; «жер астына түшкөндө мен ошондо өлгөмүн») [с. 294, 298]. В том мире он встречается с многими сказочно-мифическими персонажами, например: со старухой (Желмогуз), владеющей волшебством и тайными знаниями (тонкого) мира («көк менен жердин ортосун көбүрөк билген жан экен») [с.362], с дочерью феи по имени Айсалкын («беризаттын кызы») со способностями предвидеть (что-либо) и насылать порчу [с.108–109], с дивом Чоюн-Кулаком (Көк-Дөө, четыремя Мамытами) и мн. др. Другой мир ассоциируется не только с местом обитания духов (или существ) но и, со смертью. Главному герою в поисках утраченного (души, братьев) приходится пройти через тяжелые испытания, вплоть до утраты жизненно важных частей тела (как кровь и плоть, глаза (почерневшие от бородавок), лицо («каным калды бир кашык, этим калды көк жашык, карарган көздү кал басты, кандуу жүздү чаң басты») [с. 363]. В эпосе, наряду со сказочными обитателями, также встречаются, святые (Ойсул-ата, Кызыр-аалы), понятия, как сон (түш) и игра (оюн), объекты или священные места (дерево Чук-Терек, озеро Сют-Көл), числительные (сорок, семь) и др., имеющие сакральное значение. Например, герой впервые встречается с пери Айсалкын у дерева Чук-Терек [с. 71], вокруг которого обычно собираются духи (для игр и развлечений) («жин-перинин кыздары оюн салуучу жер экен») [с.53–54]. Озеро Сют-Көл (Молочное озеро) является местом, где обитают добрые духи (кайыпы), благодаря которым сбываются молитвы (бездетных) людей

(«кайыптан бала табылат») [10, с.68]. Вместе с тем, просьбы людей могут быть услышаны и некоторыми святыми. Например, заветное желание Көкөтай хана (стать отцом) сбывается благодаря святому Ойсул ата (в образе красного верблюда), который является покровителем не только животных и людей, но и духов. Волшебница пери Айсалкын поручает судьбу своего сына (рожденного от человека) под покровительство Ойсул ата [с. 66]. В надежде приобрести сына, Көкөтай хан также проводит ночь у мазара, где приносит милостыню (садага) и, когда его желание исполняется [с.63–65], он совершает жертвоприношение («Жаратканга жалынып, баабединге чалды дейт») [с. 68]. В данном сюжете, наряду с верой в Бога (Создателя), проступают древние магические мотивы, связанные с верой в силу священных мест (мазаров). Таким образом, с миром духов (святых) тесно связаны мечты и желания человека. В тоже время, обитатели другого мира также нуждаются в помощи. Например, Эр-Төштүк помогает диву Чоюн-Кулаку (выбраться из ямы) по его просьбе и, тем самым, восстанавливает его (погибающую) душу («өчкөн отум тамызчы, өлгөн жаным тиргизчи») [с. 302–304, 308] и, становится его спасителем. В свою очередь, главному герою в тяжелые моменты (жизни и смерти) также помощь приходит. Эр-Төштүк, благодаря птице Алп-Каракуш (обладающей даром (кырг. «кут»), возвращается к жизни и становится еще более сильным, чем прежде [с. 207–208]. Алп-Каракуш, вначале проглотила его, а после, изрыгнула в новом (пересотворенном «через себя») виде. Таким образом, мифическая птица наделила главного героя своей (могучей) силой и жизненной энергией (кут, касиет). В конце своего путешествия (за пределы сакрального мира и его влияния), Эр-Төштүк за благополучное возвращение (на землю) обращается с благодарственными молитвами к Всевышнему (Алда, Жараткан) («Алдага шүгүр жат айтып, жаратканга жалынып») [с. 50, 266,299].

Таким образом, главный герой, попадает в другой (подземный) мир, где ценой (духовных, физических) испытаний и преодолений, возвращается в свой (земной) мир в трансформированном виде. Вступив во взаимодействие с духовными существами (иного мира) и рискуя жизнью, он приобретает опыт и знания сакрального характера. Он, несмотря на испытания, не утратил свои человеческие качества (ответственность, доброта, взаимопомощь, смелость, решительность и др.), заложенные в нем изначально (в рамках семьи и семейных отношений, родовой культуры, территории, природы) в условиях кочевого образа жизни, мышления и мироощущения.

Анализ эпического текста и его сюжетов позволяет сравнить главного героя (Эр-Төштүк) с образом кыргызского шамана-бакшы, наделенного качествами избранника и обладателя дара (кырг. «кут»). Благодаря качествам, полученным сверху (Теңира, Бога, Создателя), от рода (умерших и предков), он наделен сверхъестественной способностью (путешествовать) по различным сферам мироздания (Вселенной) и вступать во взаимодействие с его обитателями в состоянии транса. По данным эпических текстов

(«Манас», «Жаныш и Байыш») шаманы-бакшы являются избранниками неба (Теңир) и духов (кайып) [11, с. 129].

В шаманской практике в прошлом важную роль играли религиозные обряды, одним из которых является обряд призывания. Известно, что сеанс лечения кыргызского шамана (бакшы) начинался с призывания духов [12, с.45]. В практике современных носителей магико-лекарских знаний присутствует обряд «зикр чалуу» [13, с. 290], имеющий в основе действия, связанные с призыванием (духов). В период полевых исследований, нам удалось записать один из вариантов обряда, который проходил в доме одной семьи (с проблемами). Следует отметить, что призывание исполнялось шаманкой в стихотворной форме, в стиле сказительно-речитативной традиции, но с элементами просьбы и многократным повторением слов-рефренов и т.д. По контексту, призывание условно можно разделить на три части. В первой, шаманка обращается к Богу (Алла таала), духам (покровителям, помощникам) и мифическим героям (Манас, кырк чилтен, Кызыл Нияз, Улукман и др.). Наряду с этим, она также рассказывала о своей нелегкой судьбе в роли «избранницы» и испытаниях, которые выпали на ее долю. Во второй части изменяются как стиль, так и темп призывания. Изначально спокойное и речитативное сказывание постепенно переходит в громкое призывание в нарастающем темпе, причем, с многократным (до 50 раз) произнесением фраз – рефренов (типа «Эй Алла! Эй хан!», «Алло уу (Ху)»). Через некоторое время, по тексту призывания, происходит долгожданная «встреча» (с теми), кого призывали. После благодарственных слов в адрес (духов) за то, что (они) откликнулись, она просит (их) прогнать т.н. «илешкендер» (т.е. «прицепившиеся») или (злых духов) в местность под названием «Койкапты» [13, с. 342]. Обряд в целом длился примерно три часа и закончился (коллективным) чтением молитвы. В основе данного обряда находятся ритуально-магические действия, связанные с призыванием (духов) с элементами шаманского камлания в состоянии транса. Шаманка себя позиционирует человеком Бога (Теңир) («Теңирим салган жолума...»), который, не только избрал, но и направил ее на путь «кыргызчылык». Целью данного обряда, по словам шаманки, было восстановление равновесия между «живыми и мертвыми» и, тем самым, установление гармонии отношений в семье и окружающем мире. Ниже приведен отрывок из текста призывания:

«...41 баатыр 40 чилтен (атай)

41 баатыр колдосун (атай)

Кызыл Нияз 40 чилтен (атай)

Ыдырыс атам колдосун (атай)

Алло-уу (6 жолу)

Тесмени алып колума (атай)

Теңирим салган жолума (атай)

Улукман атам өзүнөн (атай)

Уруксат сурайм өзүмчө (атай)...

Алло-уу (6 жолу) ...»

Построчный перевод:

«...сорок один богатырь, сорок чилтенов, атай

(пусть поддержат) сорок один богатырь, атай

Красный Нияз, сорок чилтенов, атай

Ыдырыс Ата (пусть поддержит), атай

Алла уу (6 раз)

Взяв в руки четки, атай

(Теңир) напутствовал (меня на этот путь), атай

Улукман ата, у тебя, атай

Прошу разрешения, атай

Алла уу (6 раз) ...»

Следует отметить, что в тексте призывания и эпоса «Эр-Төштүк» присутствуют схожие элементы и понятия, как по форме, так и содержанию. Например, строки по описанию мира (Вселенной), религиозно-мифические персонажи, сакральные места, числительные и т.д. Также, имеются параллели с традициями в избранничестве – будущего манасчи и шамана-бакшы. Манасчи в прошлом могли выступать в роли лекарей, призывая своим пением на помощь Манаса [14, с.67-68]. Схожие представления имеются и в обучении. В овладении эпическим искусством, будущие манасчи учились у старших сказителей, в шаманстве - учились «во сне» (в видениях) или, у наставников (устат).

Обращение к обрядовому творчеству «зикир чалуу» и его сравнительный анализ с данными эпоса «Эр-Төштүк» позволяет выявить тесные параллели во взаимодействии шаманско-тенгрианских элементов с другими религиозными верованиями. В тексте призывания, как и в эпическом сказе, присутствуют обращение к Богу (Теңир, Жараткан, Алда), реликты представлений о многослойности Вселенной (земной (кырг. «бул дүйнө», иной (кырг. «тиги дүйнө»), образы духов (антропоморфные и зооморфные, добрые и злые), следы древних верований (культ умерших и предков), идея о зависимости благополучия людей от покровительства (умерших) и т.д. В мировоззрении современных носителей магико-лекарских практик продолжает присутствовать понятие «кут» в значении сакральной силы и дара. В прошлом, кут связывали с культом домашнего очага и небесным (верхним) миром [12, с.45]. Данное понятие до сих пор хранится в коллективной памяти народа. Носители магико-лекарских традиций, как и сказители, проходят обучение посредством получения знаний из духовно-мировоззренческого опыта народа, связанной с природой и Вселенной (Космосом), сохранившиеся в индивидуальном (память, сознание) проявлении. Шаманские призывания,

как и эпосы, отражают представления о мире духов или существ, которым приписывалось влияние на жизнь человека. Обращение к Всевышнему (Теңиру, Кудай, Жараткан), как и ожидаемый (положительный) результат сохраняется на протяжении всего эпоса «Эр-Төштүк», в обряде призывания («зикр чалуу») как фактор устойчивого сохранения тенгрианской идеи и ее реликтов в русле взаимодействия с другими верованиями и культами.

В образе главного героя, наряду с богатырскими, присутствуют и шаманские качества, как избранность (Теңиром) и способность совершать путешествие в иной мир с целью восстановления естественного (нарушенного) порядка вещей в природе. Эр-Төштүк, как представитель социокультурных традиций (кочевого мира и его законов), осознает по воле (Неба) и предков (арбак) свое предназначение, как надежды и опоры (сына, брата, защитника, спасителя) родового сообщества (рода и племени) и его территории. Сегодня, как и в прошлом, в благодарность за помощь и поддержку, кыргызы по традиции продолжают проводить обряд (кырг. «түлөө») жертвоприношения Богу (Тенир, Кудай, Алла) и своим предкам (атабабалар, арбак) за помощь и поддержку. Таким образом, в главном герое воплощены нравственно-религиозные ценности и устремления народа, имеющие в основе тенгрианскую идею, сохранившиеся в виде традиционных знаний особым способом передачи. Сохранение ценностей тенгрианства в мировоззрении и обрядовой жизни является естественно-историческим явлением в силу природной устойчивости и некой предопределенности.

Литература

1. Аюпов, Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение [Текст]: Автореф. дис ... д-ра филос. наук / Н.Г. Аюпов. – Алматы, 2004. – С.3
2. Радлов, В.В. Шаманство и его культ [Текст] / В.В.Радлов // Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. – М., 1989. – С. 356 -357.
3. Гумилев, Л.Н. В поисках вымышленного царства [Текст] / Л.Н. Гумилев. – Санкт-Петербург: Абрис, 1994. – С. 260-261
4. Мурзахмедова Г. Вестник Кыргызской государственной юридической академии, 2014г. - №2. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://arch.kyrlibnet.kg/uploads/UAMURZAHMEDOVA2014_2.pdf (дата обращения: 17.02.2023)
5. Малов, С.Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы [Текст] / С.Е. Малов. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – С.26
6. Бичурин, Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст] / Н.Я. Бичурин. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 1. – С.353
7. Бартольд, В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью [Текст] / В.В. Бартольд. – Санкт-Петербург: [б.и.], 1897. – С.111
8. Бартольд, В.В. Киргизы: Исторический очерк [Текст] / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Соч. – М., 1963. – Т. 2. – Ч.1. – С. 465
9. Фалев, П.А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий: Лекции, читан. проф. П.А. Фалевым в 1922 г. в Туркест. Вост. ин-те [Текст] / П.А. Фалеев. – Ташкент: Туркест. гос. изд-во, 1922. – С. 21
10. Радлов, В.В. Шаманство и его культ [Текст] / В.В.Радлов // Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. – М., 1989. – С. 363

11. Эр Төштүк: Эпос [Текст] / Туз.: Р. Сарыпбеков, М. Мукасов; Ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1996. – 448 б.
12. Молдобаев, И.Б. Эпос «Жаныш и Байыш» как историко-этнографический источник [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1983. – С.129
13. Баялиева, Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов [Текст] / Т.Д. Баялиева. – Фрунзе: Илим, 1972. – С.45
14. Юдахин, К.К. Кыргызско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин.– М.: Сов. энцикл., 1965. – С.290
15. Жирмунский, В.М. Введение в изучение «Манаса» [Текст] / В.М. Жирмунский. – Фрунзе: Изд-во Кирг. фил. АН СССР, 1948. – С.67-68

УДК: 82-3

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.37

Исмаилова Р.

Ош мамлекеттик университети

КӨРКӨМ КТОРМОНУН АДАБИЙ ПРОЦЕССТЕГИ ОРДУ ЖАНА МААНИСИ

Кыскача мазмуну: Макалада улуттук адабияттын жаралышы жана калыптанышында көркөм котормонун ролу, таасири жөнүндө айтылат. Көркөм котормонун теориясы жана принциптери, методологиялык усулдары ошондой эле пайда болушу жана калыптанышы жөнүндөгү маселелер мурдагы союздун деңгээлинде, айрыкча орус жана совет адабиятында көп жылдар бою талашып-тартышууну, адабий полемиканы жаратып келди. Профессионал адабиятыбыздын пайдубалын көтөргөн кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик көпчүлүгү чыгармачылыгын көркөм котормодон баштап, болгондо да орус жана орус тили аркылуу дүйнөлүк адабият өкүлдөрүнүн чыгармаларын которуп, ошонун таасири менен өздөрүнүн жазуу манерасын, стилин калыптандырган, жанр жөнүндөгү көз карашын байыткан, классиктердин тажрыйбасынан таалим алышкан. кыргыздын алгачкы интеллигенттери Казан, Алматы шаарларында билим алып, алгач татар жана казак тилинде көркөм адабияттар менен таанышканы белгилүү. Ал эмес, тунгуч чыгармаларын казак тилинде жазышкан. Мисалы, Гоголдун “Өлүү жандары” биринчи казакчадан кыргызчага которулган. Жаңы телчигип келаткан жанрга бороз салышкан акын-жазуучуларга жакындан жардам бере турган сөздүктөр, справочниктер болгон эмес [Х. Карасаев].

Түйүндүү сөздөр: стиль, жазуу манерасы, жанр, идея, көркөм дүйнө, жаңы метод, жаңы усул, котормочу-редактор, илим-билим, механикалык которуу, табылга, специфика, адабий байланыш, маданий байланыш.

Исмаилова Р.

Ошский государственный университет

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация: В статье говорится о роли и влиянии художественного перевода в создании и становлении национальной литературы. Теория и принципы художественного перевода, методологические приемы, а также вопросы возникновения и становления на постсоветском пространстве, особенно в русской и советской литературе, уже много лет являются предметом дискуссий и литературной полемики. Практически большинство кыргызских поэтов-писателей, поднявших фундамент нашей профессиональной литературы, начинали свою деятельность с художественного перевода, переводили произведения представителей мировой литературы через русский язык. Известно, что первые кыргызские интеллигенты получили образование в городах Казани и Алматы и впервые познакомились с литературными произведениями на татарском и казахском языках. Они даже писали свои первые произведения на казахском языке. Например, «Мертвые души» Николая Гоголя впервые были переведены с казахского на кыргызский язык. Словарей и справочников, которые могли бы помочь поэтам и писателям входящим в новый жанр не было [Х. Карасаев].

Ключевые слова: стиль, манера письма, жанр, идея, художественный мир, новый

метод, новый метод, переводчик-редактор, наука-знание, механический перевод, открытие, специфика, литературная коммуникация, культурная коммуникация.

Ismailova R.
Osh State University

THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF LITERARY TRANSLATION IN THE ARTISTIC PROCESS

Abstract: The article deals with the role and influence of literary translation in the creation and development of national literature. The theory and principles of literary translation, methodological techniques, as well as issues of emergence and formation in the post-Soviet space, especially in Russian and Soviet literature, have been the subject of discussion and literary controversy for many years. Almost the majority of Kyrgyz poets-writers, who raised the foundation of our professional literature, began their activities with literary translation, translating works of representatives of world literature through the Russian language. It is known that the first Kyrgyz intellectuals were educated in the cities of Kazan and Almaty and for the first time got acquainted with literary works in the Tatar and Kazakh languages. They even wrote their first works in the Kazakh language. For example, “Dead Souls” by Nikolai Gogol was first translated from Kazakh into Kyrgyz. There were no dictionaries and reference books that could help poets and writers entering the new genre [Kh. Karasaev].

Keywords: style, writing manner, genre, idea, artistic world, new method, translator-editor, science-knowledge, mechanical translation, discovery, specificity, literary communication, cultural communication.

Кыргызстандын бүгүнкү маданияты, илим-билим, искусство тармагындагы бардык жетишкендиктеринин башатында көркөм котормонун таасири сезилет. Анткени, орус маданияты аркылуу бүткүл дүйнөлүк маданияты өзүнө сиңирүү өсүп-өнүгүүнүн азыркы деңгээли биринчи кезекте алардын чыгармаларын которуудан болду. Тарыхтан белгилүү болгондой, формасы улуттук, мазмуну социалисттик көркөм адабиятты өнүктүрүүгө СССРдин тушунда 15 союздук республикалардын маданий турмушунда коммунисттик партиянын тапшырмасы менен кандай гана иш-чаралар өткөрүлбөдү. Алардын баары болбосо да, көпчүлүгү өз жемишин берип, ар бир союздук республикалар өз улутунун көркөм адабиятынын өсүп-өнүгүшүнө аракеттеништи. Социалисттик коомду куруунун базиси катары эсептелинген В.И. Ленин, К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Г. Сталиндин чыгармалары менен бирге орус адабиятынын классиктери: А.С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Гоголь, М. Горький, Л. Н. Толстой, дүйнөлүк адабияттын корифейлери; Байрон, Бальзак, Гёте, Гейне, Э. Хемингуэй, В. Достоевский, ошондой эле Чыгыштын ойчулдары Навои, Низами, Омар Хайам, Рудаки, Фирдоусинин чыгармаларынын таржымалы улуттук адабиятыбыздын өнүгүү процессине эбегейсиз деңгээлде салым кошту. Жалпы маданиятыбыздын өсүү процессин күчөттү жогорулатты жана байытты.

Көркөм котормонун теориясы жана принциптери, методологиялык усулдары ошондой

эле пайда болушу жана калыптанышы жөнүндөгү маселелер мурдагы союздун деңгээлинде, айрыкча орус жана совет адабиятында көп жылдар бою талашып-тартышууну, адабий полемиканы жаратып келди. Мунун мисалын көркөм котормо жөнүндө атайын эмгектерди жаратышкан жана башка бир топ адабиятчы, илимпоз жана котормочу акын-жазуучулардын эмгегинен көрүүгө болот. “Көркөм котормо адабий чыгармачылыктын бир түрү гана болбостон, бир тилден экинчи тилди жаратат” [Новрузов], “биринчи учурда, “чочун турмуш чочун мүнөздө, нравада жана үрп-адатта” чагылдырылса да чындыкты таамай, так, өзгөртүүсүз көрсөтүп, экинчи учурда “чочун турмуш” кайсы деңгээлде болбосун биздин турмуш чындыгыбыз менен дал келиши керек” [Гагечиладзе], котормонун мыктылыгына тагыраак айтканда, сапатына баа беришкен.

Улуттук адабияттын жаралышында жана калыптанышында көркөм котормонун ролу, таасири чоң болгон. Бул жөнүндө атайын кийинки главаларда токтолобуз. Профессионал адабиятыбыздын пайдубалын көтөргөн кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик көпчүлүгү чыгармачылыгын көркөм котормодон баштап, болгондо да орус жана орус тили аркылуу дүйнөлүк адабияттын өкүлдөрүнүн чыгармаларын которуп, ошонун таасири менен өздөрүнүн жазуу манерасын, стилин калыптандырган, жанр жөнүндөгү көз карашын байыткан, классиктердин тажрыйбасынан таалим алышкан. Көркөм котормодо которула турган башка тилдеги автордун тилин жана которулган тилди (өз эне тилин же башка тилди) жакшы билүү талабы бекеринен коюлган эмес. Жакшы котормочу биринчи кезекте жакшы окурман болушу шарт, анткени которо турган чыгарманы терең түшүнүп, анын маанисин, идеясын, таалим-тарбиясын жана көркөм дүйнөсүн терең өздөштүрбөсө, котормо максатына жетпейт. Экинчиден, тексттин филологиялык жаратылышын анализдеп, морфологиялык-стилистикалык, синтаксистик-композициялык курулушуна маани берүүсү зарыл. Мына ушул талаптар адегенде эле аткарыла бербеген.

Көркөм котормонун баштапкы этаптарында көптөгөн адистердин пикиринде көркөм котормонун алгачкы карлыгачы К. Баялинов которгон Лермонтовдун “Үч курма” деген ырынан башталат деп эсептесек, К. Баялинов М. Горькийдин “Макар Чудрасын” [1927-ж.], З.Лилинанын “Наш учитель Ленин” аңгемесин [1925-жыл] которгон. Адабиятчы, илимпоз Ж. Бегеева: “20-жылдардын экинчи жарымында пайда болгон котормо жанры эпизоддук мүнөздө болгон” дейт.

Орус тамсилчиси И.А. Крыловдун “Ийнелик менен Кумурска” [Которгон К.Тыныстанов Окуу китеби (кырг тилинде) Биринчи китеп, Ташкент. 1924. 57-58-бет], “Өзгөрүш ырлары” (Ырлар), В.П. Катаев. “Негрдин баласы” Нисурат.(аңгеме), П. Дорохов. “Большевиктин баласы” (аңгеме), “Сурнай менен добулбас” (аңгеме), Л. Сейфуллина “Дыйкандын Ленин тууралуу айтканы” (аңгеме)[□] сыяктуу чыгармалар которулган.

Жогоруда аталган көркөм котормолордун сапаттык деңгээлине өз кезегинде эч кандай сын-пикирлер айтылбаган. Анткени, көркөм котормого баа берип, аны түп нускасы менен ар

тараптан салыштырып, анализдеген атайын даярдыктагы, такшалган (котормочу-редактор) адистер болбогон. Өзүңүздөргө маалым болгондой, кыргыздын алгачкы интеллигенттери Казан, Алматы шаарларында билим алып, алгач татар жана казак тилинде көркөм адабияттар менен таанышканы белгилүү. Ал эмес, тунгуч чыгармаларын казак тилинде жазышкан. Мисалы, Гоголдун “Өлүү жандары” биринчи казакчадан кыргызчага которулган. Жаңы телчигип келаткан жанрга бороз салышкан акын-жазуучуларга жакындан жардам бере турган сөздүктөр, справочниктер [Х. Карасаев] болгон эмес.

Ошентсе да алгачкы он-жыйырма жылдыктагы котормолор көркөм котормого коюлган талаптар, эрежелер, теориялык-практикалык сабаттуулукка, жаңы жанрдын спецификалык өзгөчөлүгүн таанып-билүүгө, эң башкысы чыгармачылык менен мамиле жасоого үйрөттү.

1923-жылга чейин Кыргызстандын Түндүк регионунда окуу казак жана татар тилинде, ал эми Түштүктө өзбек жана татар тилдеринде жүргүзүлгөн. Орус жазуучуларынын чыгармаларын системалуу түрдө которуу 1930-жылга чейин жеткиликтүү даражада күчөй алган жок. Бул биринчиден, кыргыз акын-жазуучуларынын орус тилинен тааныштыгы начар экенинен, экинчиден, котормо искусствосунун техникасы менен жакшылап тааныштыгы жоктугу себеп” деп, жазат адабиятчы К. Рысалиев.

Кыргызстан облустук партия комитети 1934-жылдын 7-пленумунун токтомунда А. С. Пушкин, Ю. Лермонтов, А. М Горькийдин чыгармаларын которууну тезинен колго алуу жөнүндөгү чечиминен кийин гана жанданат.

Көркөм котормонун өнүгүшү кыргыз совет адабияты үчүн маданий карым-катнашты күчөткөн, адабий баалуулуктарды өз ара алмашууну активдештирген, ошонун натыйжасында адабияттагы өз ара таасир этүүнүн, өз ара байланышуунун байышына жол ачкан. Ошол байланыштын ар тараптуу тереңдеши жаңы метод, жаңы усулдарды, жаңыча изденүүнүн чектерин белгилеген жана табылгаларды алып келүүгө жол ачкан. Эки элдин адабиятын гана жакындаштырбастан, акын-жазуучулардын ортосундагы адабий байланышты чыңдаган, пикир алышууну, тажрыйба алмашууну жакшырткан.

Көркөм котормонун сан жагынан өсүшү анын сапаттык деңгээлин жогорулатууга негиз түзгөн. Көркөм котормодо башка элдин тарыхын, маданий өнүгүшү менен анын психологиялык өзгөчөлүгү, менталитети, эмоционалдуу көркөм дүйнөсү менен тааныштырат. Мына ушул вазыйпаны котормочу аткарат. Котормочуга коюлган талаптар, милдеттер жөнүндө өзүнчө сөз кылабыз. Ал түпнусканын (оригинал) улуттук духун, ошол элдин каада-салтына, үрп-адатына тиешелүү жагдайларды ачык, так берип, колоритин бузбай, алымча-кошумчасыз, эч бир жерин өксүтпөй-кемитпей толук берүүгө милдеттүү.

Көркөм котормого олуттуу мамиленин орчундуу эки маселени илимпоз -адабиятчы А. Садыков³ деген эмгегинде кыргыз көркөм котормо тарыхындагы эки этапты белгилейт. Биринчиси, 1954-жылкы СССР жазуучуларынын 2-сьезди, экинчиси, 1958-жылы Москвада өткөн кыргыз адабияты жана искусствосунун 2-декадасында орус тили улуттар аралык

байланыш кызматын өтөп баштагандан кандай жетишкендиктер болгонун, “Орус тилине которуу- бул улут жазуучулары үчүн дүйнөгө ачылган дарбаза” деген ураандын турмушка кандайча ашырылганын кыргыз адабиятынан алгачкы үч роман; [“ Кең-Суу, “Узак жол”, “Каныбек” жана башка бир нече повесттер, ошондой эле “Алтын кыз”, “Ажал ордуна” музыкалуу драмалары сахнага коюлган] орус тилине которулганын, ошол көркөм котормолордун сапаты кандай болгонуна токтолуп өтөт. Кыргыз адабиятынын тарыхында алгачкы жолу Т. Сыдыкбековдун “Тоо арасында”, С. Сасыкбаевдин “Түпкүрдөгү нур”, К. Жантөшевдин “Каныбек”, Ч. Айтматовдун “ Асма көпүрө”, “Ак жаан”, “Түнкү сугат” деген чыгармаларына сын-пикирлер айтылат. Ал эми поэзиядан С. Эралиевдин “Ак Мөөр” поэмасына, А. Осмонов менен Ж. Бөкөнбаевдин ырларына, поэмаларына талдоо жүргүзүлөт, сын- пикирлер, сунуштар айтылып, айрыкча Т. Сыдыкбековдун чыгармасында кыргыздын турмушунун майда деталдарын жакшы билгенин орустун көрүнүктүү жазуучусу М. Шолоховго жакындаштырат, А. Осмоновду көркөм форма жактан бир топ эксперимент жүргүзгөнүн белгилеп, ырларына жогору баа беришет. Адабиятчы А. Садыков кыргыз жазуучуларынын чыгармаларын талкуулаган стенограммадан алынган материалдарды орусчадан кыргызчага которуп берген. Орус жазуучусу С. Бабаевский Т. Сыдыкбековдун романы жөнүндө айтып келип, мындай дейт: “Китеп канчалык жакшы которулса, ал сүрөттөгөн элдин жашоосу, жазуу стили менен манерасын, жазуучунун өздүгүн жана бейнесин ошончолук кененирээк ачып берет”.

Ал эми жазуучу В. Журавлёв Ж. Бөкөнбаевдин поэзиясына жогору баа берген, ошондой эле А. Осмоновдун поэмаларына “ Ал дүйнө таанымы толук акын болгондуктан, Алыкул Осмонов кыска поэмасында турмуштук фактыларды келтирүү менен ачык, көтөрүңкү жана романтикалуу маанайда көп нерсени эң сонун бере алган” (17-бет) деп, суктануу менен сүйлөгөн. Демек, стенограмманын материалдары айтып тургандай, Москвада өткөн кыргыз адабияты жана искусствосунун 2-декадасында кыргыз акын-жазуучуларынын орус тилине таржымаланган чыгармаларынын сапаттык деңгээли орус адабиятынын алдыңкы өкүлдөрүнүн жакшы баасына татыктуу болгонун кабарлайт, бул деген көркөм котормо жанры адабияттын тарыхы, басып өткөн жолу менен кошо жашап, өсүп-өнүгүп келгендигинин фактысы. 2-декадада котормочу өзүнүн стилине салып, түп нусканын оригиналдуулугун жоготуп коюшу жакшы эмес, андыктан котормочу башка улуттун өкүлүнүн тилин билиш керек, Я. Смеляков: “котормочу эки тилди билсин”, “котормодогу ыргакты бузбаш керек” деген сыяктуу көркөм котормого коюлган талаптар, принциптер жөнүндө да сөз болот.

Мына ушул тарыхый окуяга улай эле, 1951-жылы Кыргызстан жазуучулар союзунда⁴ “Көркөм адабий китептерин которуунун сапатын жакшыртуу боюнча” жазуучулар союзунун Башкармалыгынын кеңири заседаниеси болуп өтөт. Кыргызстан жазуучулар союзунун Башкармалыгынын төрагасы К. Баялинов “Көркөм адабияттын котормолорунун сапаты жөнүндө” доклад жасайт. Мындайча айтканда, 1924-жылдан башталган көркөм котормо жанрынын элүүнчү жылдарга чейинки сапатына (толук болбосо да), өсүү-өнүгүү жолуна

жана талаптарына анализ жасалат.

А.С. Пушкиндин бир томдук поэзиясын, “Евгений Онегин” романын, Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык” романынын I-II томдугун, Н.В. Гогольдун “Ревизор”, “Үйлөнүү” А.Н. Чехов, И.С. Тургенев, А.С. Грибоедов, А.Н. Островский, М. Горький, В. Маяковскийдин чыгармалары; М. Шолоховдун “Көтөрүлгөн дың”, А. Фадеевдин “Кыйратуу”, Б. Катаевдин “Полктун уулу”, М. Бубеновдун “Ак кайың”, К. Симоновдун “Күн-түнү менен” чыгармалары жакшы которулганы белгиленет. Ал эми Батыш-Чыгыш адабиятынын ири өкүлдөрү Ш. Руставелинин “Жолборс терисин жамынган баатыр”, У. Шекспирдин “Отелло”, “Гамлет”, Г. Низаминин “Хосров жана Ширин”, А. Навоинин “Лайли Мажнун”, Ги де Моппсан, Дж. Лондондун чыгармалары талапка ылайык таржымаланганы айтылат.

Котормолорду тандоо, кимдерди которуу зарылдыгы жазуучулар союзу менен мамлекеттик басмакананын макулдугу менен жүргүзүлгөндүгү, планга киргизилип, котормочуларга айлык маяна жана гонорар (сый акы) төлөнгөнү кыскасы, мамлекеттик план-тапшырманын негизинде болгону да бул жанрдын өсүп-өнүгүшүнө белгилүү даражада салым кошкон. Жогоруда айтылган жыйында: Жазуучулар союзунун Башкармалыгы Кыргызстан мамлекеттик басмаканасы менен бирдикте которулуучу материалдарды квалификациялуу, маданияттуу, тилди, турмушту, элдин мүнөзүн жакшы билген котормочуларга берүүгө милдеттүү” деген чечим чыгарат. Орус тилинен кыргыз, кыргыз тилинен орус тилине жакшы которулган чыгармалар; С. Бектурсуновдун “Л. Н. Толстойдун “Согуш жана тынчтык”, О. Орозбаев которгон Р. Ролландын “Кола Бруньону” ошондой эле У. Абдукаимов, А. Осмоновдун котормолору мыктылыгы менен айырмаланып турат. Котормочу С. Сасыкбаев котормонун маанисине карап эмес, механикалык түрдө которо бергени сынга алынат.

Адабияттар

1. К. Чуковский: “Высокое искусство” [М. “Искусство”. 1964.]
2. Н. Любимов: “Несгораемые слова” [М. “Худ. литература”. 1983.]
3. М. Рылский: “Искусство перевода” [М. “Советский писатель” 1986]
4. А. Федоров: “Искусство перевода и жизнь литературы”, [Советский писатель, Ленинград отд, 1983]
5. Көркөм котормо тарыхы жана теориясынын маселелери. Бишкек. 2005.

УДК: 82-3

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.38

Исмаилова Р.

Ош мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ КӨРКӨМ КОТОРМО ЖАНРЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИНИН АКТУАЛДУУЛУГУ

Кыскача мазмуну: Макалада улуттук адабияттагы көркөм котормонун калыптанышы, өсүп-өнүгүшү, анын адабий процесске тийгизген таасири жана адабий процесстеги ордун, маанисин аныктоо болуп саналат. Орус жана совет адабиятынын көрүнүктүү котормочу-теоретиктери: К.Чуковский, С.Маршак, Г.Гагечиладзе, И.Левый, Н.Любимов, М.Рыльский, А.В.Федоров, П.И.Копанев, Ю.Левиндин жана башкалардын көркөм котормо жөнүндө атайын фундаменталдуу эмгектери жазылган. "Кыргыз жазуучулары үчүн котормочулук жумуш өз алдынча чыгармачылык бир мектеп катары болгон жана азыркы учурдагы көрүнүктүү кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик баары ошол мектептин баскычтарынын өткөн" деп, адабиятчы К.Асаналиев айткандай, тунгуч акын-жазуучулардын ар бири көркөм котормо менен астейдил иштешкен. Адабият жаралганда көркөм котормо кошо жаралганын фактылар менен аныктоо, анын таасиринде жеке чыгармачылык өнөрдүн өсүшү, жеке стилдин калыптанышы, эволюциясы, дүйнө элдери менен болгон адабий-маданий карым-катнашты бекемдөө, орток адабий мурастардын кенчин толуктоо, эң башкысы эне тилдин казынасына кошкон салымын аныктоо зарыл.

Түйүндүү сөздөр: көркөм котормо, котормочу, түпнуска, көркөм котормонун теориясы, котормо сыны, илимий-фундаменталдуу, лингвистика.

Исмаилова Р.

Ошский государственный университет

АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖАНРА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В статье определяются становление, рост и развитие художественного перевода в национальной литературе, его влияние на литературный процесс, его место и значение в литературном процессе. Специальные фундаментальные труды были написаны в художественном переводе видных переводчиков и теоретиков русской и советской литературы: К.Чуковского, С.Маршака, Г.Гагечиладзе, И.Левоего, Н.Любимова, М.Рыльского, А.В.Федорова, П.И.Копанева, Ю.Левина и др.. «Переводческое дело для кыргызских писателей было самостоятельной школой творчества и почти все выдающиеся кыргызские поэты-писатели современности прошли этапы этой школы», — говорил литературовед К.Асаналиев, каждый из первых поэтов и писателей усердно занимались художественным переводом. Фактами необходимо установить, что художественный перевод создавался при зарождении литературы, под его влиянием происходил рост личного творчества, формирование и эволюция личного стиля, укрепление литературных и культурных связей с народами мира, пополнение сокровищницы общего литературного наследия, а самое главное определить вклад в сокровищницу родного языка.

Ключевые слова: художественный перевод, переводчик, оригинал, теория художественного перевода, переводческая критика, научно-фундаментальная, языкознание.

Ismailova R.
Osh State University

RELEVANCE OF RESEARCH OF THE GENRE OF LITERARY TRANSLATION IN KYRGYZ LITERATURE

Abstract: The article defines the formation, growth and development of literary translation in national literature, its influence on the literary process, its place and significance in the literary process. Special fundamental works were written in the literary translation of prominent translators and theorists of Russian and Soviet literature: K. Chukovsky, S. Marshak, G. Gagechiladze, I. Levy, N. Lyubimov, M. Rylsky, A.V. Fedorov, P.I. Kopaneva, Y. Levina and others. “Translation for Kyrgyz writers was an independent school of creativity and almost all the outstanding Kyrgyz poet-writers of our time went through the stages of this school,” said literary critic K. Asanaliev, each of the first poets and writers was diligently engaged in artistic translation. It is necessary to establish with facts that literary translation was created at the birth of literature, under its influence there was an increase in personal creativity, the formation and evolution of personal style, the strengthening of literary and cultural ties with the peoples of the world, the replenishment of the treasury of the common literary heritage, and most importantly, to determine the contribution to the treasury of the native language.

Keywords: literary translation, translator, original, theory of literary translation, translation criticism, scientific and fundamental, linguistics.

Улуттук басма сөздүн пайда болушу көркөм котормону жанр катары негиздеген. Кыргыз адабиятынын жаралуу жана калыптануу мезгилинде, өсүп-өнүгүү этаптарында, мезгил талабына ылайык адабий процесстин өөрчүшүнө түз жана кыйыр түрдө таасир эткен. Анын башталыш мезгили, пайда болушунун тарыхый себептери Октябрь революциясынан кийин тагыраак айтканда, кыргыз тилинде жарыкка чыккан туңгуч “Эркин Тоо” гезитине М. Лермонтовдун “Үч курма” поэмасын К. Баялиновдун котормосу менен байланыштыруу да чындыкка дал келбейт. Анткени, котормо илиминин (лингвистикалык, морфологиялык, фонетика-фонологиялык ж.б.) аспекти жана түрлөрүнөн айырмаланып, котормонун спецификалык өзгөчөлүгү (автордун стили, адабий манерасы, идеясы, ою, максаты ж.б. у.с.) өзүнчө бир жанрды түптөп, өсүп-өнүгүшүндө узак жана татаал жолду басып өттү. Чыныгы көркөм котормо “Эркин Тоо” газетасынын 11-июндагы 27-санына бүткүл дүйнө пролетарларынын ыры “Интернационалдын” кыргызча котормосу кыргыздын туңгуч агартуучусу, акын, жазуучу Касым Тыныстановдун 1924-жылдагы автордун “Окуу китеби” деген окулуугуна киргизилген. “Интернационал” обондуу ыр менен “Ийнелик менен Кумурска” деген И.А.Крыловдун тамсили биринчи жолу орусчадан кыргызчага которулган.

Алгачкы көркөм котормолор жөнүндө Х. Карасаевдин “Кыргыз тилине которулган көркөм адабияттын котормосу жана андагы кемчиликтер”; “Кыргыз тилинде котормо адабияттын башталышы жана өөрчүшү” эки макаласында иш кагаздар менен катар татар, казак тилинде чыгарылган кысалар алгач жазма түрүндө которулбаганы менен оозеки түрүндө кыргызчага которулуп айтылганынан мына ушуларды котормо адабиятынын башталышы деп

аташыбыз керек деген. Ошол кездеги котормолордун абалы, сапаты жөнүндө: "Котормочу ал чыгарманы кесип катарында сүйүп которбостон, жүр-нары кыла салат. Албетте, мындай көз караш, чыгарманы сапаттуу кылбасы өзүнөн-өзү белгилүү" деген пикири да жүйөлүү.

Орус жана совет адабиятынын көрүнүктүү котормочу-теоретиктери: К.Чуковский, С.Маршак, Г.Гагечиладзе, И.Левый, Н.Любимов, М.Рыльский, А.В.Федоров, П.И.Копанев, Ю.Левиндин жана башкалардын көркөм котормо жөнүндө атайын фундаменталдуу эмгектери жазылган. Ошону менен бирге көркөм котормо жана котормочулар, көркөм котормонун түрлөрү, котормочулук иштин фазасы, котормочуга коюлган милдеттер жана талаптар туралуу ой-пикирлерин эмгектерде кеңири баяндаган. Алар көркөм котормо өнөрүн искусство чыгармасынын бир бутагы катары баалап, теориясы жана негиздерин жазганда, курулай баяндоо менен же жөн-жайынча обзор түрүндө эмес, которулган конкреттүү бир чыгарманы алып, аны деталдуу, ар тараптуу талдап, түпнускасы менен салыштырып, ал эле эмес, прозалык чыгармалардын ар бир абзацына чейин анализдеп беришет.

"Кыргыз жазуучулары үчүн котормочулук жумуш өз алдынча чыгармачылык бир мектеп катары болгон жана азыркы учурдагы көрүнүктүү кыргыз акын-жазуучуларынын дээрлик баары ошол мектептин баскычтарынын өткөн" деп, адабиятчы К. Асаналиев айткандай, туңгуч акын-жазуучулардын ар бири көркөм котормо менен астейдил иштешкен. Кыргыз адабиятынын калыптануу мезгилинин жоокерлери: К.Тыныстанов, М.Элебаев, Б.Солтоноев, Т.Сыдыкбеков, У.Абдукаимов, С.Карачев, К.Баялинов, А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, К.Жантөшев жана башка акын-жазуучулардын дээрлик көпчүлүгүнүн чыгармачылык өрүштөргө, сереге чыгып кетишине, так ушул көркөм котормо жардамга келген.

Алгачкы этаптардагы көркөм котормо маселесине арналган илимий эмгектер көп болбосо да, Ч.Т.Жолдошева, К.Х.Джидеева, Р.М. Керимбекова, А.Кадыркулов, Дж.А.Бегеевдердин азын-оолак илимий диссертациялык иштерин атап өтөлү. Ал эми котормо адабияттын жекече тарыхый маселелерин, союз кезиндеги бир тууган совет элдеринин өз ара адабий-маданий байланышын, карым-катнашын, айрым советтик көрүнүктүү жазуучулардын кыргызча которулган дүйнөлүк классикалык чыгармачылык тажрыйбаларын иликтөөгө алган илимий иштер: Э.Ч. Мамытбеков, Д.М. Кулбатыров, К.И.Мамбеталиев, А.Б.Борубаева, А.А.Кудайбергенов, А.В. Жирков, Р.М.Новрузов, С.Ж.Бурбекова жана башкаларга таандык.

Көркөм котормо кыргыз адабиятынын ар тараптуу өсүп-өнүгүшүндө эбегейсиз роль ойногон. Поэзия, проза, драматургия, публицистика, адабий сын, сатира жана башка жанрлардын кеңири кулач жайышына, адабий жаңылыктар менен табылгалар, саамалыктар менен бийиктиктердин өр алышына жол ачкан. Ак ыр (белый стих), эркин уйкаш (велибр) ырлардын кыргыз поэзиясына ыкташына, ошондой эле реалисттик, модернисттик, постмодернизм, символизм, натурализм сыяктуу адабий агымдардын кыргыз кыртышына акырындык менен сиңишине түрткү берди. Орустун белгилүү акыны В.А.Жуковскийдин: "Ырдын котормочусу-атаандашың" (Переводчик в стихах-соперник) ырдын автору менен

атаандашпастан, өзүнөн мурунку которгон котормочулардын атаандашы. Котормочунун адабий “мени”, жеке өзүнө таандык жазуу-ырдоо манерасы эч качан роль ойнобош керек. “Котормочунун автопортретине эмес, акындын автопортретине айланат” деген фразасы төгүн жерден айтылбаганына күбө болдук, анткени кыргыз адабиятынын өсүп-өөрчүшүнүн этап-этабындагы мыкты котормочулардын муунунун өсүп чыгышын, өнөрүнүн такшалышын шарттады. Алгачкы котормочулар: К.Тыныстанов, К.Баялинов, С.Карачев, У.Абдукаимовдон тартып, О. Орозбаев, С. Бектурсунов, К. Рысалиев, К.Рыспаев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ч.Айтматов, С.Эралиев, С.Жусуев, Р.Рыскулов, С.Жигитов, К. Ботояров, А.Токтогулов, А.Токтомушев, С.Акматбекова, Э.Турсунов өндүү мыкты котормочулардын мектеби түптөлдү. Бирок, алардын ар биринин жеке чыгармачылык тажрыйбасы, чыгармачылык өнөрканасынын чеберчилик усулдары жетишээрлик даражада изилденип, иликтене элек.

Ошону менен бирге союз маалында көркөм котормонун этап-этап боюнча өнүгүшү айрыкча 40-50-жылдарда, андан соң 60-70-жылдарда, 70-ден 90-жылдарда бийик-бийик сереге жетип, түпнускадан да ашып түшкөн эң мыкты котормолордун жаралышын шарттаган. Көлөмү жагынан чакан эки-үч куплеттеги ырдан тартып, чоң көлөмдөгү ыр менен жазылган романдар, майда жанрдагы новелла, эсседен тартып, том-том роман-эпопеяларга чейин которулган. Эгерде келечекте көркөм котормо таануу илими, анын тарыхы, түрлөрү, көркөм котормонун теориясы, көркөм котормонун жоболору жана практикалык негиздери, котормо сыны, башка илимдер менен болгон өз ара байланышы, адабий процесстеги орду менен мааниси ар тараптуу иликтенип, лингвистикалык аспектиси ошону менен бирге чыгармачылык ыктары, усулдары өз-өзүнчө каралган фундаменталдуу, системалуу эмгектер жазылса, так ушул алгачкы котормолордун хронологиясынан башталары талашсыз.

Биз макалада көркөм котормонун алгачкы этаптарынан тартып, эгемендүүлүк жылдарындагы ал-абалына, өсүп-өнүгүшүнө, алардын түрлөрүнө жана ыктарына учкай гана токтолдук. Ар бир этап өзүнүн жетишкендиги, кемчилиги жана мүчүлүштүгү менен айырмаланган, ошентсе да түпнускасынан ашып түшкөн мыкты котормолорду тартуулаган. Көркөм котормо жанры узак жана татаал жолду басып өтүү дегенибиздин төркүнү төмөнкүчө; алгачкы котормолор, андан кийинки этаптагылар да үч-төрт же андан ашык котормочулар тарабынан которулган. Учурда айрым бир чыгармаларды (м: А.Ахматова “Сероглазый король”) ондон ашуун котормочулар которгон. Мунун себептери иликтениши керек. Ошентип, нарктуу көч бара-бара түзөлгөн, толукталган, байыган.

Ал эми эгемендүүлүктөн кийинки мезгилде сырткы миграциянын натыйжасында чет элде окуп-иштеп жана жашап жаткан мекендештерибиз (акын-жазуучу, котормочу), адабиятка кызыккандар тарабынан орус жана тектеш тилдерден гана эмес англис, немец, француз, чех, поляк, итальян, жапон, корей, иран, түрк жана башка тилдерден түзмө-түз которуу колго алынды.

Көркөм котормо таануу илими, анын тарыхы, теориялык жана практикалык

негиздеринин иштелип чыгышы жөнүндө фундаменталдуу эмгектерди жазуунун зарылчылыгын мезгил талаптоодо. Котормо сынынын жаралышы, этаптык өсүп-өнүгүшү боюнча да илимий фундаменталдуу эмгектер керек. Көркөм котормолордун тематикасынын системага салынышы, хронологиялык тартиби, котормонун түрлөрү; эркин котормо, сөзмө-сөз котормо, синхрондук котормо жана салыштырма котормонун өзгөчөлүктөрү, сапат жана өздүк белгилерин тактаганга аракеттендик. Ушуга байланыштуу атайын сөздүктөр, диалектилик, этимологиялык сөздүктөр, справочниктер, усулдук колдонмолор иштелип чыкса, көркөм котормонун адабий процесстеги орду менен мааниси тереңдейт, улуттук адабияттын келечеги үчүн ушул жанрдын ар тараптуу комплекстүү изилденип- иликтениши ишибиздин актуалдуулугун шарттайт.

Адабияттар

1. К. Чуковский: "Высокое искусство" [М. "Искусство". 1964.]
2. Н. Любимов: "Несгораемые слова" [М. "Худ. литература". 1983.]
3. М. Рильский: "Искусство перевода" [М. "Советский писатель" 1986]
4. А. Федоров: "Искусство перевода и жизнь литературу", [Советский писатель, Ленинград отд, 1983]
5. Көркөм котормо тарыхы жана теориясынын маселелери. Бишкек. 2005

УДК: 316.628

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.39

Кадырова А., Медетова А.
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ**АДАМ ЖАНА АДАМДЫК БААЛУУЛУКТАР ЖӨНҮНДӨГҮ КӨЗ КАРАШТАР****Кыскача мазмуну**

Адам өзүнө жана ага байланыштуу бардык нерсеге маани берген кызык, изилдөөчү жандык. Бул структуралык өзгөчөлүгү менен тарых бою «Адам деген ким?» деген суроо берилген, жана ошол суроого жооп берүү аракети көрүлгөн. Философиялык изилдөөдө суроо маанилүү орунду ээлейт. Бул сурамжылоолордун натыйжасында пайда болгон философиялык көз караштар жалпы философиялык системалар менен байланышкан, ошондой эле адеп-ахлак, бар болуу, этика, саясат жана гносеология сыяктуу адамдарга түз же кыйыр түрдө байланыштуу болгон тармактарда эффективдүү болгон. «Адам деген ким?» -бул суроо адамдарды алардын түрү жана жашоодогу өзгөчө орду кандай деген ой жүгүртүүгө түрткөн суроолордун бири. Мурда кеңири сөз кылынгандай, адамдын баалуулугу анын башка жандыктар арасындагы ордун өзгөчө кылган структуралык өзгөчөлүктөрүнөн жана мүмкүнчүлүктөрүнөн келип чыгат. Анын жашоодо өзгөчө орду бар болгондуктан, адам баласынын белгилүү укуктары бар. Адамдык баалуулуктар бул укуктардын бардыгын билдирген адам укуктарынын негизи болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: адам, баалуулук, тарых, көз караш, ой жүгүртүү, адилеттүүлүк

Кадырова А., Медетова А.
ЖАМУ им. Б. Осмонова**ВЗГЛЯДЫ НА ЧЕЛОВЕКА И ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ****Аннотация**

Человек — любопытное, любознательное существо, которое заботится о себе и обо всем, что с ним связано. С этой структурной особенностью на протяжении всей истории «Что есть человек?» Был задан вопрос, и была предпринята попытка ответить на этот вопрос. В философских исследованиях этот вопрос занимает важное место. Философские взгляды, возникшие в результате этих исследований, были эффективны в областях, прямо или косвенно связанных с людьми, таких как мораль, существование, этика, политика и эпистемология, связанные с общими философскими системами. «Что такой человек?» - этот вопрос относится к числу вопросов, заставляющих людей задуматься о своем типе и особом месте в жизни. Как подробно обсуждалось ранее, ценность человека проистекает из структурных особенностей и способностей, которые делают его место уникальным среди других существ. Поскольку он занимает особое место в жизни, люди имеют определенные права. Человеческие ценности являются основой прав человека, которые представляют собой все эти права.

Ключевые слова: человек, ценность, история, перспектива, мышление, справедливость.

Kadyrova A., Medetova A.
ZHAMU named after B. Osmonov**VIEWS OF MAN AND HUMAN VALUES**

Abstract

Man is a curious, inquisitive creature who cares about himself and everything related to him. With this structural feature, throughout history, «What is a person?» A question was asked, and an attempt was made to answer that question. In philosophical research, the question occupies an important place. Philosophical perspectives that emerged from these inquiries were effective in areas related directly or indirectly to people, such as morality, existence, ethics, politics, and epistemology, related to general philosophical systems.»What is a man?» - this question is one of the questions that make people think about their type and special place in life. As previously discussed at length, the value of a human being derives from the structural features and capabilities that make his place unique among other creatures. Since he has a special place in life, human beings have certain rights. Human values are the foundation of human rights, which represent all these rights.

Keywords: man, value, history, perspective, thinking, justice

Тарыхта берилген «Адам деген ким?» деген суроого жооп изделип, көптөгөн адамдык түшүнүктөр пайда болгон. Байыркы философиялык ойдо адам түшүнүгү боюнча адам – табият менен бирге болгон, акылы бар жандык. Адамдын акылы бар экендиги аны башка жандыктардан айырмалап турат [Kuşuradi, 1997, s. 76].

Адамдын табияты жөнүндөгү изилдөөлөрдө негизги аргументтердин эң негизгиси – адамдардын жандыктардын арасында аларды өзгөчө кылган акылы бар экендиги. Бул аргументке ылайык, «Адам деген ким?» «Акыл-эси бар адам – ойлонуучу жан» деген суроого жооп берилет. Бул көз караштар кылдат изилденгенде, жооптор ар бир адамга тиешелүү экени көрүнүп турат. Бардык пикирлер ар бир инсандын акылдуу, ойчул жана эрктүү адам экендигин билдирет [Özcan, 2016, s.11].

Орто кылымда жана жаңы доордо кабыл алынган бул түшүнүк Платон менен Аристотелдин эмгектеринде да көрүнөт [Akarsu, 1998, s. 164]. Философтор «Адам деген ким?» деген кыйыр түрдөгү суроолорду берип, суроого жооп берүүгө аракет кылышкан. Адилеттүүлүк эмне деген суроо менен Платон адамдын түзүлүшүнө көңүл бурган. Адилет деген эмне, мамлекет кантип адилеттүү болот деген суроого да жооп издөөгө аракет кылган. Мамлекетте адилеттүүлүк деген эмне экендигине жооп берүү менен Платон ар бир инсандагы адилеттүүлүк же адилеттүү адам ким деген суроолорго кайрылган. Платон адамда ишке ашырылган система – ал мамлекетте орноткон система деп белгилеп кеткен. Адилет, жакшы жана туура болуу, мамлекет үчүн сөз болгон шарттар адам үчүн да жарактуу. Платондун айтымында, адамдын үч тарабы бар. Булар акыл (билүүчү) жагы, каалоочу жагы жана арзуу кылуу (кыялдануу) тарабы.

- билүүчү жагы акыл чындыкты кандай билсе, ошондой кабылдайт; Ал ойду, илимди сүйгөн тарап.

- каалаган тарап (ачуу/ачуулануу-толкундануу) намысты сүйгөн тарап; Алдыда болууну, жеңүүнү каалайт.

- арзуулануучу тарап – адамдын маанилүү жана зарыл эмес муктаждыктарын аткарууга муктаж болгон тарап.

Эржан Чамыржы айткандай: «Акыл (билүүчү) тарабы менен ойлонгон адам адилеттүү жана туура боло алат. Ким өз каалоосу менен акылын (билүүчү) жана арзуусун тең салмактаган болсо, ал адилеттүү» [Ҷамигси, 2015, s. 7-8].

Шахиндин айтымында, ар бир бөлүгүбүз өз ишин аткарганда, биз өз үй тапшырмабызды аткарган туура (жөнгө салган) адамдар боло алабыз. Акыл орточо, ал биздин ичибизде болуп жаткан нерселердин баарын башкарат. Эгерде каалоолор алдыга чыкса, алар жашоонун бардык тартибин бузат. Адилет адамда ар бир бөлүк өз ишин кылып, андагы үч принцип бири-биринин чегинен чыкпаш керек. Адилеттүү адам, каалоо менен билген тарапты тең салмактаган тарап, баарын ирети менен акылмандык менен жасаганга аракет кылат [Şahin, 2012, s. 11].

Байыркы грек философиясы адамды кудай, рух, акыл-эс, изгилик байланышында кароо менен түшүнүүгө аракет кылып, «жогорку адамга» негизделген адамдык көз карашты ачып берген. Бул доордун философтору адамдын рух менен бар болорун, адамды адам кылган айырмалоочу өзгөчөлүгү – бири-бирин алмаштыра ала турган акыл жана рухтун болушу деп кабыл алышат. Байыркы доордун философторунун ою боюнча, «акыл жана ой жүгүртүүгө» ээ болуу – тандоо жана эркин болуунун негизги шарты. Ар дайым жакшылыктар менен бирге аракеттенүү, эң негизгиси (теориялык жана практикалык мааниде) даанышмандык деп аталган негизги жакшылык, алар үчүн аздыктын мүмкүнчүлүгү же өзгөчөлүгү. Бул мезгилдеги адамдын багыттарынын максаты: билүү жана үйрөнүү. Байыркы философтордун адам жана адам эмес деген аныктамаларына көз чаптырсак, балдар, аялдар, психикалык оорулуулар жана жумушчулар «үйүр» катары кабыл алынган байкалат. Байыркы доордун философтору боюнча, Мутталип Өзжан айткандай, “(... алар чыныгы мааниде адам эмес. Булардан башка жалпысынан “эркин жарандар” деп кабыл алынгандар негизги маанидеги адам” [Özcan, 2016, s. 113]. Байыркы доордогу адам жөнүндөгү философиялык талкууларда эркин жарандын өкүлү болгон адам гана адам катары кабыл алынган. Ал адам катары кабыл алган жогорку жана кудайлык адамдык жарандык укуктарга ээ эркин жаран деп таанылган [Özcan, 2016, s.15-117].

Байыркы грек философиясы доорунан кийин дин менен философиянын аралашуусу адамдын көз карашын өзгөрткөн. Бул өзгөрүү, өзгөчө Августиндин философиясы менен, жашоого жана адамга тиешелүү бардык нерселердин бар болушу жана жаралышы кудайдын күчү менен ишке ашат деген идеяга айланган. Бул түшүнүктүн түйүндөрү да, көйгөйлөрдүн алдында чечүүчү чекити да – бул Аллахтын бар экенин кабыл алуу. Акыл, илим жана даанышмандык адамдарды эркиндикке эмес, күнөөгө жетелейт деген ой менен Аллахтын бар экенин кабыл алуу жана буйруктарына баш ийүү сунушталган. Адамдын куткарылышы бул дүйнөдө да, акыл менен куткарылышы да мүмкүн эмес, куткарылуу кийинки дүйнөдө Кудайдын

ырайымы менен мүмкүн деп ишенишет. Орто кылымдарда үстөмдүк кылган бул ой боюнча адам өз эрки менен өзү тандаган ыйман жолун тандап алуу менен жакшы-жаман спиралдан кутулат. Байыркы грек философиясында адам-адам эмес деген детерминациялардын таасири жок болгон. Августин философиясында Байыркы Грек доорунда даанышман жана философ падыша катардагы инсанга айланса, диний түшүнүк үстөмдүк кылган доордо даанышман менен философтун ордун олуя менен Алланын элчиси ээлеген. Адамда акылмандык жараткан күч аны текебер кылып, Аллахтын жолунан адаштырат деген пикир «адамдын кулашы» катары кабыл алынган. Акыл изгилик менен жүрсө да, Кудайдын күчү болмоюнча, адамдын куткарылышы мүмкүн эмес деп ырасташкан [Özcan, 2016, s.162-166].

Орто кылымдарда көйгөйлөр башка дүйнөдө чечилиши керек деп эсептелинет. Жыйынтыктап айтканда, бул орто кылымда үстөмдүк кылган Августин тарабынан иштелип чыккан адам түшүнүгүнүн жаңы көз карашы болгон.

Орто кылымдан кийин келген Кайра жаралуу доорунда адамды өзгөчө кылган нерсе анын акылы экени айтылып, негизги максат адамдын баркын түшүнүү деген пикир алдыга чыккан. Пико Делла Мирандоланын “Адамдын баалуулугу жөнүндө” аттуу дискурсу бул өзгөрүүнү жар салып, мезгилдин символу болуп калды [Çamırcı, 2015, s. 8]. Адам «тандоо эркиндигине жана ички баалуулукка» ээ [Çamırcı, 2015, s. 8]. Кайра жаралуу доору менен адам түшүнүгүнүн түп-тамырынан бери өзгөрүшү адамдын баалуулугу жана анын жашоодогу орду маселесин да камтып, өз таасирин ушул 18-кылымда көбүрөөк көрсөткөн. Бул багытта көптөгөн адамдык түшүнүктөр пайда болду. Мисалы, Томас Хоббстун ою боюнча, ааламдын ажырагыс бир бөлүгү болуп калган адам башка жандыктардан ой жүгүртүп, соттой алуу жагынан жогору жана автоматка окшош [Özcan, 2016, s. 194-197]. Демек, адамдын жашоосунун максаты анын табиятынын зарылчылыгы. Гоббс табият мыйзамдары акылдын буйругу деп ырастайт. Бардык адамдардын ыктыярдуу жүрүм-туруму жана багыты – бул канааттанган жашоого жетишүү гана эмес, бул жашоону камсыз кылуу аракети. Адамдын барлыгы жок болуп кетпеш үчүн күчтүү болушу керек. Гоббс үчүн адамда бар нерсенин бардыгы ошол адамдын баалуулугу. Бул табиятынан өзүмчүл адамдын жеке кызыкчылыктары үчүн күрөшүшүнө себеп болгон. Атаандаштык, ишенимсиздик жана бийлик менен күрөшкөн адамдар уялчаак жана коркок болуп, аман калуу, камсыз кылуу үчүн бийликке (мамлекетке) муктаж болушат [Özcan, 2016, s. 197- 210].

Гоббстун ою боюнча, адамдар сырткы көрүнүшү боюнча айырмаланса да, физикалык жана акыл-эс жөндөмдөрү боюнча тең. Жаратылыш абалындагы бул теңчилик ар бир адамга каалаган нерсесин алууда бирдей укукка ээ болгон. Ушул себептен улам, Гоббс инсандын эң негизги укугу – бул жашоо үчүн зарыл болгон нерсени жасоо эркиндиги – деп ырастаган. Бул теңчилик адамдарды чыңалууга, талаш-тартыштарга жана душмандыкка түрттү, алар ошол эле нерсеге ээ болгусу келет. Бул бизге жаратылыш абалындагы тендик кооптуулукту жаратаарын

көрсөтүп турат. Адамдар өз кызыкчылыктары үчүн бири-бирин жок кылууга аракет кылып жатканы коопсуздуктун күбөсү. «Адам – адамдын карышкыры» деген окшоштук Гоббстун бул абал үчүн койгон окшоштугу. Бул учурда согуш коопсуздуктун эң табигый натыйжасы болуп саналат. Жаратылыштын абалы менен согуштун абалы Гоббс үчүн бирдей. Жан-Жак Руссо орто кылымдын бардык тармагындагы эзүүчү жүрүм-турумдарга жана ойлорго каршы жекелик жана эркиндик идеялары менен алдыңкы орунга чыккан. Идеал - бул табигый адам. Руссо айткандай, адам жаратылыш жагынан бактылуу төрөлөт. Руссо үчүн адамдын табигый абалы – бул анын бар болуусун сактап, башкага эң аз зыян келтирген абалы. Бул кырдаал тынчтыкка жана адамзатка эң ыңгайлуу кырдаал.

Руссо жаныбарлар менен адамдардын айырмасы адамдын эркин экендигинде дейт. Руссо айткандай, сезими барлардын идеялары да болот. Жаратылыш буйруйт, айбан аны эч кандай суроо-жоопсуз аткарат, ал эми адам машыгууга эркин экенин же эркисиздигин билет. Адамды айбандан айырмалап турган нерсе – бул жетүүгө жөндөмдүүлүгү. Бул жөндөм бардык тармактардын өнүгүүсүнө шарт түзөт. Билим, жакшылыктар жана каталар да ушул жөндөмгө милдеттүү. Өзжан мындай деп түшүндүрөт: «Руссо боюнча, бир процесс катары «акылыбыз кумарлардын активдүүлүгү менен кемчиликсиз болот»; адам бардык нерселерди билгиси келет, анткени ал пайда көргүсү келет; кумарлар зарылчылыктан пайда болот, бирок алардын прогресси билим менен мүмкүн болот» [Özcan, 2016, s. 213-215]. Табигый адам ээн-эркин жашагандыктан, келечекти ойлобой, өзүн өзү камсыз кылып, учур менен жашайт. Руссо үчүн цивилизация табият-адам тең салмактуулугун бузган мамлекет катары: табигый абалда бузулбас жана чыныгы теңдик бар, анткени адамдардын ортосундагы айырма анчалык чоң эмес, бир адам экинчисине кул болуп калат. Цивилизация мамлекетинде мыйзамдын теңдиги бар, анткени бул теңчиликти камсыз кылуу жана сактоо үчүн жооптуу каражаттар теңдикти бузууга аракет кылууда, алсызга адилетсиздик кылган кыйынчылыкка коомдук күч кошулуп, табият адамдардын ортосуна койгон түрлөрдүн тең салмактуулугун бузуп жатат. Руссо айткандай, табигый абалда эркин төрөлгөн адам цивилизация менен бирге пайда болгон адамдын түшүнүгү менен чектелет. Өзүн башкалардан жогору сезгендер бул учурда башкаларга караганда көбүрөөк чектелет. Табигый адам коомдошуу менен начарлап кетет. Маданияттуу адамдар дайыма кыймылда болот. Чуркап, жумуш табууга аракет кылат. Анын мааниси жалпылыкка жараша коомдук биримдик менен аныкталат. Өзү жакпаган, каршы болгон элге кызмат кылып, башкалардын пикири менен жашайт. Ойчул Фридрих Ницше өзүнүн философиясынын борборуна адамдардын маанилүүлүгүн койгон. Ницшенин адам жөнүндөгү түшүнүгү адамдардын ортосунда айырмачылыктар бар деген идеяга негизделген. Анын айтымында, адамдардын ортосундагы бул айырмачылык алардын адамдык реалдуулуктарды баалоосунан келип чыгат. Адамдардын баа берүү жолу адамдардын структуралык айырмачылыктарына байланыштуу. Кабыл алынган баалуулуктар, баалуулуктардын маанилүүлүгүнүн тартиби жана баалуулуктар менен түзүлгөн мамилелер

бул айырмачылыктардын себептери болуп саналат. Ницше адамдарды өзүнүн реалдуулугун баалоо ыкмасы боюнча эки түргө бөлөт. Булар «үйүр эл» жана «жогорку адамдар» [Kuşuradi, 1997с, s. 86]. Ницшенин ою боюнча, «үйүр эл» – бул ар дайым жогору тургандар менен кагылышкан, өз алдынча пикири жок, баа берүүнүн болгон формаларын колдонгон алсыз жан. Анын ою боюнча, малчылардын эң өзгөчө, эң көрүнүктүү жана маанилүү өзгөчөлүгү – бул жашоодо бар нерселерге өз кызыкчылыгына жараша маани-маңыз жана баалуулук ыйгаруу [Özcan, 2016, s. 292]. “Жогорку адам” – бул жашоодогу кырдаалга болгон моралдык үлгүлөр менен эмес, өзүнүн баасы менен баа бере алган адам. Эң бийик адамдык даражага жетүү үчүн алгач эркин адамдын деңгээлине жетиш керек. Бул анын үйүр адамынан жогорку адамга, эркин адамга өтүү баскычы Тарыхта бирге жашап, чырмалышкан адамдардын түрлөрү ар дайым бири-бири менен кагылышып келген. Бирок, бул күрөш жаман эмес, анткени бул күрөш аркылуу гана жаңы баалуулуктар пайда болот. Мындай чыр-чатактын абалы адамдын өзүнүн ичинде да болушу мүмкүн.

Булкарама-каршытүзүлүш да адамдын жетишкендиктеринин булагы болуп саналат. Анынүстүнө, үйүрдөгү (топтогу) адам менен супермендин (жогорку адамдын) ортосундагы конфликт алардын адамдык реалдуулук менен байланышы түрүндөгү айырмачылыктардан келип чыгат [Özcan, 2016, s. 291-292].

Ницшенин ою боюнча, адамды жашоо менен болгон мамилесинде түшүнүү, ал эми күнүмдүк турмушта өзүн жашырбаган түшүнүктүү адамды эске алуу менен адамды аныктоо керек. Адамдар эмне кылып жатканын түшүнө тургандыктан, алардын жүрүм-турумун карап көрүү керек. Жаратылыштын бир бөлүгү болгон адам баласы үчүн саясий жана социалдык кырдаал суроо жаратканда эркиндиктер жана укуктар приоритеттүү маселелерге айланат. Адамдын «эркиндигине» этика жагынан суроо катары көңүл буруп, адам эркин (автономдуу) жандык деп айткан Кант үчүн адамдын эки тарабы бар, бир тарабы рационалдуу, башка жагынан табияттын бир бөлүгү. Табигый жандыкка ээ болуу жагынан адам табияттын мыйзамдарына баш ийет. Адам баласы өзүнүн акылы менен автономдуу болгондуктан, адамдын эркиндиги да ушул автономияга байланыштуу. Кант адамдардын автономдуу түзүлүшүнө көңүл бурган биринчи философ. Бир жагынан табигый жандык, экинчи жагынан акыл-эстүү жандык (кош жандык) болгон адамды автономдуу жандык катары көрүү антропологиянын зарыл шарты. Кант билим алуу, камкордук көрүү, максатка жетүүгө умтулуу идеясын издөө, ийгиликтерди муундан-муунга өткөрүп берүү, эмгек кылуу, окуу, окутуу, адамдын мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүгүн өркүндөтүүчү мамлекетти куруу сыяктуу адамдын ишмердигинен чыгат. Канттын пикири боюнча, адам башка жандыктар сыяктуу эле, төрөлгөндөн баштап бардык нерсеге ээ болбостон, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү жолу менен алат. Жаратылыш ага мындай мүмкүнчүлүктү берген. Жаратылыштын бир бөлүгү болуп туруп, төрөлгөндө эле табияттын ичинде өзүн тапкан адам болсо карама-каршылыктуу өзгөчөлүктөргө ээ. Бул адамдын бар болуудагы өзгөчө ордун түшүнүүсүнө жана болмуштун түзүлүшүнө шек

туудурган. Адамдар этикалык иш-аракеттерди жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан баалуу [Şahin, 2012, s. 12].

Кучуради адам жөнүндөгү көз караштарда мындай деп жазат: «Философтордун адам жөнүндө көз караштары бар, алар адамдын эмне экендигин чечмелеген көз караштар, бирок, философ эмес адамдарда да адатта адамдар жөнүндөгү түшүнүктөр бар, алар адамдардын долбоорлору, образдары ж.б. Ошондой эле, маданияттын түрдүү тармактарында, тарых бою өзгөргөн адамдардын ар кандай сүрөттөрү бар. [Kuçuradi, 1997a, s. 75].

Ошентип, инсандык жана адамдык баалуулуктарга, мүмкүнчүлүктөрдүн билимине жетүү үчүн адам баласынын өзү жана аны менен кошо жашаган коомдун таасири чоң экендигине ынандык. Себеби, ар бир адам өзү жашаган коомдун өкүлү, ошол учурда коомчулукка тиешелүү, ага пайда келтирүү максатында аракет жасашат. Демек, адамдардын алган билим, тарбиясы, эл менен болгон мамилеси, коомдогу алган орду, эрки, сүйлөгөн сөздөрү, мүнөзү, жеке укугу жана аткарган эмгегинин бардыгы алардын баалуулуктары катары каралат.

Адабияттар

1. Kuçuradi İ., Nietzsche ve İnsan, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları. 1997. s. 76, 86, 75.
2. Özcan M., İnsan Felsefesi, Ankara: BilgeSu Yayıncılık. 2016, s. 11, 113, 15-117, 162-166, 194-197, 197-210, 213-215, 292, 291.
3. Akarsu B. Max Scheler Felsefesi'nde Kişi Kavramı ve İnsan Olma Sorunu. İstanbul: İnkılâp Kitabevi. 1998, s. 164
4. Çamırcı E. İnsan Hakları Açısından Değer Yargıları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları Anabilim Dalı, İstanbul. 2015. s. 7-8.
5. Şahin S., İnsan Haklarının Etik Temelleri ve Uluslararası Düzenlemeler Çerçevesinde Yetişkinlere Yönelik İnsan Hakları Eğitimi Programı Geliştirme. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Ankara. 2012. s. 11-12.
6. Токтобаева А.Т. Жалпы адамзаттык баалуулуктардын теориялык негиздери, тарбиялык мааниси жана орду. БМУнун жарчысы, №1 (55) – Б., -2021. -89-б.

УДК: 903.15: 392.72(292.53)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.40

Kainazarova M.
INDO BSU named after K. Karasaeva

THE ORIGINS OF LAVISH HOSPITALITY AMONG THE TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Abstract: The purpose of the article is to study the origins of hospitality among the nomads of Central Asia, to determine the features and significant details in the art of showing respect and honors to guests. The author traces the influence of nomadic lifestyle, landscape and climate on the formation of a special culture of hospitality among the peoples of the Great Steppe. Forced or planned migration in search of better pastures, constant military operations, diseases caused powerful demographic damage to small nomadic peoples and increased the value of every human life. The influence of the ladder system of inheritance among the Central Asian Turks in the Middle Ages allowed to save the lives of relatives and gave the right to the title of kagan to every man from this family. The article emphasizes the influence on the education of the culture of hospitality of the code of laws of the Mongolian period, recorded in the great book of Yasa, and played a legal role in the consolidation of these rules for centuries. Historical and anthropological views expand the study of this topic and offer readers of English-speaking countries a deeper acquaintance with nomadic cultures, the heirs of which are the Turkic peoples of Central Asia

Keywords: nomads, the Great Steppe, hospitality, life expectancy, combat unit, people's army, heredity, diseases, genghis khan, the great book of Yas, hierarchy, security, genealogy, place of honor, the role of a man.

Кайназарова М.
ИНДО БГУ им. К. Карасаева

ИСТОКИ ШИРОКОГО ГОСТЕПРИИМСТВА У ТЮРСКИХ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация: Целью статьи «Истоки происхождения широкого гостеприимства у тюркских народов Центральной Азии» является изучение истоков гостеприимства у кочевников Центральной Азии, определение особенностей и значимых деталей в искусстве оказывать уважение и почет гостям. Автор прослеживает влияние кочевого образа жизни, ландшафта и климата на становление особой культуры гостеприимства у народов Великой Степи. Вынужденная или запланированная миграция в поисках лучших пастбищ, постоянные военные действия, болезни наносили мощный демографический урон небольшим по численности кочевым народам и повышали ценность каждой человеческой жизни. Влияния лестничной системы престолонаследия у центрально азиатских тюрков в эпоху средневековья позволила сохранить жизни родственников и предоставляла права каждому мужчине данного рода претендовать на титул кагана. В статье сделан акцент на влияние в воспитании культуры гостеприимства свода законов монгольского периода, зафиксированных в Великой книге Яса и сыгравший юридическую роль в закреплении этих правил на долгие столетия. Исторический и антропологический взгляды расширяют исследования данной темы и предлагают читателям англоязычных стран более глубоко познакомиться с номадическими культурами, наследниками которых являются тюркские народы Центральной Азии

Ключевые слова: кочевники, Великая Степь, гостеприимство, продолжительность жизни, боевая единица, народ-войско, лестничное престолонаследие, болезни, Чингисхан, Великая книга Яса, иерархия, безопасность, санжыра, почетное место, роль мужчины.

Кайназарова М.
К. Карасаев атындагы ИНДО БГУ

БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ ТҮРК ЭЛДЕРИНИН МЕЙМАНДОСТУГУНУН БАШАТЫ

Кыскача мазмуну: Макаланын максаты-Борбор Азиядагы көчмөн меймандостуктун келип чыгышын изилдөө, конокторду сыйлоо жана сыйлоо искусствосунун өзгөчөлүктөрүн жана маанилүү деталдарын аныктоо. Автор көчмөн жашоо образынын, пейзаждын жана климаттын Улуу Даланын элдеринин арасында меймандостуктун өзгөчө маданиятын калыптандырууга тийгизген таасирин изилдейт. Жакшы сүрөттөрдү, туруктуу аскердик операцияларды, ооруларды издөө үчүн күч же пландаштырылган миграция чакан көчмөн элдерге катуу демографиялык зыян келтирди жана ар бир адамдын жашоосунун баалуулугун жогорулатты. Орто кылымдардагы арктикалык түрктөрдүн мурас тутумунун таасири туугандарынын өмүрүн сактап калууга мүмкүндүк берди жана ушул тукумдагы ар бир эркекке каган титулуна укук берди. Макалада ястын Улуу китебинде жазылган Монгол мезгилиндеги мыйзам кодекси меймандостук маданиятын тарбиялоого тийгизген таасири баса белгиленип, бул эрежелерди кылымдар бою бекемдөөдө юридикалык роль ойногон. Тарыхый жана антропологиялык көз караштар бул теманы изилдөөнү кеңейтип, англис тилдүү өлкөлөрдүн окурмандарына Көчмөн маданияттар менен терең таанышууну сунуш кылат, алардын мураскорлору түрк элдери.

Түйүндүү сөздөр: көчмөндөр, Улуу Талаа, меймандостук, өмүрдүн узактыгы, согуштук бөлүк, элдик армия, тукум куучулук, оорулар, Чыңгыз хан, Ястын улуу китеби, иерархия, коопсуздук, генеалогия, ардактуу орун, адамдын ролу

The origins of the hospitality of the Kyrgyz people lie in the historical past of the nomads of Central Asia. The endless expanses of the Great Eurasian Steppe, stretching from the Black Sea coast to the shores of the Pacific Ocean, have become the homeland for numerous nomadic peoples. Nomadic states were born and died here: the world's first nomadic empire of the Huns in the II century BC, the Turkic khaganates in the middle of the VI-XII centuries, the Mongol Empire of Genghis Khan in the XIII century, and in the XVIII century the last nomadic empire of the Dzungars put an end to the long and complicated history of the nomadic states of Eurasia. The need to overcome large steppe expanses and mountain landscapes brought up in nomads fortitude, endurance and endurance in men, women and children. The nomadic lifestyle required special qualities from people that could ensure high survival in conditions of planned or unexpected migration. We should not forget about the low life expectancy of a person in the Middle Ages among the peoples of Central Asia and the high level of infant mortality among the same nomads. In addition, endless military actions in the struggle for fertile pastures reduced the population of nomads. Considering these conditions in which the Kyrgyz and other nomads of Central Asia lived, the attitude to individual human life was extremely respectful. In order to raise one male warrior, it was necessary to make a huge comprehensive effort on the part of all relatives. From here we get such an attitude towards any traveler, guest, lost wanderer.

A Kyrgyz guest is a gift that can become his close friend, protector, patron, or even a relative.

The culture of hospitality among the nomads was expressed in respect for any man: an aksakal, a young guy and even a very young boy. All the people understood one simple truth that this is not just a man, but a warrior who, in case of mortal danger, will always stand up for the protection of the entire tribe. To put it in military terms, then every man is one combat unit that must be protected. Therefore, in the house of the Kyrgyz, any man will always sit in a place of honor and receive the most expensive gifts. Such a respectful attitude towards a man among the Turks was expressed in the tradition of the sanzhyra – this is the Turkic version of the family tree. As it is known, an important part of the cultural and genetic identity of the Turks was expressed through the knowledge of their ancestors in the male line up to the 7th generation - sanzhyra, which was passed from mouth to mouth. Every boy learned by heart and knew his male ancestors until the end of his days, and thus forever found himself included in this list of the genealogical code of his people. A stranger, being a guest, could quickly find out the degree of kinship with any person in this house, and thereby strengthened and expanded his family ties. Thus, hospitality played a very practical meaning among the nomads of Central Asia. Due to the fact that any Kyrgyz always carried with him knowledge about his roots, he could easily find relatives in any hospitable house. The person acquired new connections, which, in the conditions of constant movement across the Great Steppe, became a huge moral and psychological support, material benefit and military protection.

The other side of the wide hospitality of the Turkic peoples is an extremely respectful attitude towards older men and women. Adult people among the nomads were considered to be carriers of vast experience, age-old wisdom, valuable everyday advice, ancient legends. Therefore, communication with aksakals and baibiche (elderly and respected men and women) is the acquisition of new knowledge and invaluable experience. The laws of hospitality and the strictest rules of the feast existed and continue to operate today. Before sitting down at the table, the age is determined and only after that the guests can take their seats according to the hierarchical age sequence. An interesting tradition of blessing the owners of the house is “bata”, which is expressed in the wish of health and prosperity of the host party, and gives “bata” the oldest and most revered guest. It was believed that such a blessing gave a certain sacredness to the house, protected it from misfortunes and diseases, brought happiness and well-being. In addition, the rumor spread among the people that the guests were respected and honorable people and they were given wide hospitality. This raised the status and honor of the family, which was generous and hospitable.

The next important source of the wide hospitality of the Central Asian peoples was the ladder system of succession to the throne. Nomadic state formations were characterized by high mobility and fragility. Either religion or a rigid bureaucratic system was necessary to consolidate the people and the state. However, the nomads had neither, especially in the early Middle Ages. The worship of the god Tengri was distinguished by freedom and was not conditioned by strict

rules and rituals, as it was and is in the Abrahamic religions. Nomads did not create an extensive bureaucratic apparatus like the Chinese bureaucracy, which also contributed to freer relations within tribal structural formations. “The Turkic rulers did not have the cement that Islam was for the caliphs of Damascus and Baghdad, and for the Chinese emperors — a developed bureaucracy. The good feelings or personal qualities of the governors did not serve as a guarantee. His personal interest was necessary, and only the prospect of growth could create such an interest. This perspective was given by the ladder, or regular, order of occupation of the throne.” [1] The ladder system or the generic principle of inheritance assumed the transfer of hereditary rights first horizontally - between brothers, from older to younger until the end of the generation, and only then vertically - between generations, again to the eldest of the younger generation brothers. Such an organization of the succession to the throne gave a chance to become close to the kagan to a fairly large circle of people and, accordingly, pushed people to treat people more carefully and carefully, because a little-known person can suddenly become an influential figure in the state. Gradually, this inheritance system began to narrow down and could no longer fulfill the main task - to unite a loose, diverse, nomadic organization and was preserved selectively, and only as an archaic relic of the past. However, the power of tradition remained firmly in the consciousness of the people and continued to be embodied in such concepts as “el” - the people, the country and “zhurt”-close relatives connected by blood ties. Considering the fact that nomadic peoples, like mercury, could quickly unite into a single and cohesive organization in the face of a common enemy, but they could also easily disperse, losing all ties. One can quote the words from the epic “Manas”: “To feed a clever bird from a kite, to create one people from different tribes” (Telikush taptap kush kylyp, tentigen zhynap zhurt kylyp) [2]. The concept of “Ata-Zhurt” has entered the Kyrgyz language, which means “fatherland” in translation, but if you do a literal translation, then here you can see two words: “ata” - father and the already well-known concept of “zhurt”. Thus, it can be concluded that during the period of the highest consolidation, the Kyrgyz perceived their people as close relatives with a common ancestor-father.

In the XIII century, a powerful Mongol empire emerged, which became the largest land power in the history of mankind. To create and keep in one state a multitude of peoples with different languages, beliefs and cultural traditions is an extremely difficult and almost impossible task in the conditions of the Middle Ages. This article will not consider the political, economic, religious and other aspects that led to the formation of the empire of Genghis Khan.

The “Great Book of Yasa” is a kind of code of Mongol laws compiled by Genghis Khan, whose main goal was to unite the disparate Mongolian and Turkic tribes into a single centralized state. The original text has not reached us, but the Eastern authors of the XIII-XV centuries. the famous Persian historians Rashid al-Din and Juveini, the Arab geographer and historian Makrizi, the Syrian historian Gregory Ab-ul-Faraj left numerous quotations from the “Great Yasa” in their writings.

According to the laws of Genghis Khan, it was considered the greatest crime and was punishable by death if someone refused a traveler water and food. The one who killed the guests, Yasa equated with

betrayal, and therefore the Mongols and Turks mercilessly took the lives of the criminals themselves and their relatives. The diplomatic service in the state of Genghis Khan was at the highest level and the attitude towards the ambassadors was distinguished by boundless respect. Throughout the territory controlled by the Mongols, the ambassadors were inviolable, they could move freely and safely. For example, in the middle of the XIII century, a Flemish Franciscan monk made a long journey to the Mongols on behalf of the French king Louis IX. About 7 years later, another European traveler, the Venetian merchant Marco Polo, traveled almost the same way through the Mongol possessions and returned safely, as did Guillaume de Rubrouck. These facts indicate that the peoples who became part of the Mongol state strictly observed all the precepts of Genghis Khan, collected in the Great Book of Yasa.

Ala Juveini is a Persian historian of the XIII century, author of the historical work *Ta'rih-i jahangushai* ("The History of the World-conqueror") this is how he describes security throughout the entire territory of the Mongol Empire: "He so restrained his entourage and subordinates with fear of Yasa and his reprisals for its violation that in his rule, whoever passed near his troops did not need either an advance guard or a convoy, and, figuratively speaking, if any woman put a tray of gold on her head and went alone, she would not be afraid of anything" [3] Al-Maqrizi, an Egyptian historian and geographer of the Mamluk period, gives an example of high hospitality also from the Great Book of Yasa, article 24. "If someone passes by people when they eat, he must get off his horse, eat with them without permission, and none of them should forbid him this" Fragments of the "Great Yasa" according to Al-Maqrizi [4]

The age-old traditions of hospitality of the nomadic peoples of Central Asia have been tested for strength and continue to exist in the modern world. The relatively low number of such peoples as the Kyrgyz, Kazakhs, Mongols, Kalmyks, etc., speak of high passionarity, a rich military past and difficult conditions of nomadic life. Such factors have led to an awareness of the value of every human life and a respectful attitude towards any person, be it just a wanderer or a specially invited person. The rules of hospitality, which existed in the form of oral instructions, acquired the status of a written law in Genghis Khan's "Great Book of Yasa" and became the collective unconscious of the former nomadic, and now settled Kyrgyz, Kazakhs, Mongols, etc.

An important attractive circumstance of wide hospitality was religious tolerance among the Turkic and Mongolian peoples, which later also took shape in the article of the written law of Genghis Khan in the Great Book of Yasa. Any traveler professing the religion of his ancestors could not fear for his life if he turned out to be a guest of a Tengrian nomad. There have never been senseless disputes about the truth of a particular faith, their correctness or incorrectness [5]. Of course, such tolerance to other religions was an extremely attractive feature for many peoples who were conquered by the Turks, and later by the Mongols. However, the passage of time inexorably led to the fact that Islam began to penetrate and occupy a strong position in Central Asia, displacing Tengrianism.

The process of globalization has captured everyone and everything and, without making a

distinction in culture and mentality, has begun the process of eroding and devaluing the tradition of broad hospitality. The “Westernization”, liberalization and individualization of the thinking of the population of the peoples in the countries of Central Asia is happening so rapidly that within one generation of people one can see enormous differences. The pandemic, which once divided collectivist societies, has also made its destructive adjustments. In addition, the process of urbanization and population migration are eroding tribal ties, turning people into marginals. “The population of Kyrgyzstan in 1926-1989 increased 4 times – from 1001.7 thousand to 4290.5 thousand people. At the same time, the share of the urban population has tripled – from 12.2% to 38.2%” [6]

Individualization of thinking or the so-called “atomized” person led to the loss of social ties, the loss of skills of collective problem solving and collective interaction

Literature

1. Gumilev L. N. The specific system of the Turks in the VI-VIII centuries: (On the question of early forms of statehood) // Soviet ethnography 1959. - N 3. - pp. 11-25.
2. Achylova R. Kyrgyz National Identity and State Ideology 2018. Access mode:<https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan-ideology-nation/29049791.html>
3. Vardo E. I. The Great Book of Yas and Bilik Genghis Khan Author, 2019 P.11 The Great Book of Yas and Bilik Genghis Khan p.23
4. Vardo E. I. The Great Book of Yas and Bilik Genghis Khan Author, 2019 P. 21 Urbanization in Central Asia: Challenges, problems and prospects Analytical report 2013/03 Tashkent 2013 //Center for Economic Research, 2013 p.16
5. Rashid-Eddin Collection of Chronicles. The history of the Mongols. The composition of Rashid-Eddin. Introduction: About the Turkish and Mongolian tribes / Translated from Persian, with an introduction and notes by I. P. Berezin // Notes of the Empire. Archaeol. societies. 1858. Vol. 14;
6. Bernstam A. N. Heredity and electability among the ancient peoples of Central Asia, “Problems of the history of pre-capitalist societies”, 1935, No. 7-8. pp. 160-174
7. Dequignes J. Histoire generale Huns, des Turks, des Mogols et des autres Tartars Occidentaux avant et depuis J.C. jusqu’a present, т. I ч. II, Paris, 1756. A. Gau bil, Abrege de l’histoire chinoise de la grande dynastie Tang, «Memoires concernants les Chinois», тт. XV, XVI, Paris, 1778

УДК: 81'373.614:811.512.154
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.41

Карымшакова А.
К. Карасаев атындагы БМУ

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ТРАНСПОЗИЦИЯСЫ: ДАГЫ//ДА СӨЗДӨРҮНҮН МИСАЛЫНДА

Кыскача мазмуну

Бул макалада азыркы кыргыз тилиндеги **дагы // да** сөздөрүнүн мисалында сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү маселеси анализге алынат. Сөз түркүмдөрүнүн өтүүчүлүгү лингвистикада “транспозиция” же “конверсия” деген терминдер менен белгилүү. Азыркы кыргыз тилинде көбүнчө бөлүкчөлүк жана байламталык милдетте, ошондой эле тактоочтук кызматта да кеңири колдонулуп жүргөн **дагы // да** сөздөрү байыркы жазма эстеликтерде чакчыл формадагы этиштик милдет аткарган сөз болгон. Кылымдар алмашуу менен чакчыл этиштик милдет аткарган сөз сүйлөм конструкциясында трансформациялануунун натыйжасында тактоочко өткөн. Ал эми тактоочтон кызматчы сөз түркүмдөрүнө өтүүчүлүк тил илиминде белгилүү тилдик кубулуш экенин А.М.Щербак, Н.К.Дмитриев, К.Мусаев, Н.З.Гаджиева, Н.Е.Петров, Э.Н.Наджиб өндүү бараандуу түрколог окумуштуулар илимий анализдердин натыйжасында аныктап чыгышкан. Аталган макалада **дагы//да** сөздөрүнүн байламталык жана бөлүкчөлүк милдетте колдонулушуна жана анын себептерине негизги басым жасалат.

Түйүндүү сөздөр: транспозиция, түркологдор, түркологиялык эмгектер, жазма эстеликтер, чакчыл, тактооч, кызматчы сөздөр, байламтатар, бөлүкчөлөр.

Карымшакова А.
БГУ им. К. Карасаева

ТРАНСПОЗИЦИЯ ЧАСТЕЙ РЕЧИ: НА ПРИМЕРЕ СЛОВ ДАГЫ//ДА

Аннотация

В данной статье анализируется транспозиция частей речи на примере слов **дагы//да** в современном кыргызском языке. Переход из одной части речи в другую в лингвистике известны под терминами “транспозиция” или же “конверсия”. В современном кыргызском языке слова **дагы//да**, в основном, активно употребляются в функции частиц и союзов, а также в функции наречий, но в древних письменных памятниках значились и употреблялись как деепричастие, и несколько столетий деепричастие, находясь в конструкции различных предложений, имело возможность сочетаться с различными частями речи. Таким образом, могла произойти транспозиция (конверсия) частей речи, вследствие чего деепричастие могло преобразоваться в наречие. В результате проведенных научных исследований, такие знаменитые тюркологи, как А.М. Щербак, Н.К. Дмитриев, К. Мусаев, Н.З. Гаджиева, Н.Е. Петров и Э.Н. Наджип определили переход наречий в служебные части речи как известный языковой феномен. В статье основной упор делается на употребление слов **дагы//да** в функции союзов и частиц.

Ключевые слова: транспозиция, тюркологи, тюркологические работы, письменные памятники, деепричастие, наречие, служебные слова, союзы, частицы.

Karymshakova A.
Bishkek National University

named after K. Karasaev

**TRANSPOSITION OF PARTS OF SPEECH: ON THE EXAMPLE OF THE WORDS
DAGY//D****Abstract**

This article analyzes the transposition of parts of speech on the example of the words **dagy//da** in the modern Kyrgyz language. Transposition from one part of speech to another in linguistics is known by the terms “transposition” or “conversion”. In the modern Kyrgyz language, the words **dagy//da** are mostly actively used in the function of particles and conjunctions, as well as in the function of adverbs, but in ancient writings they were listed and used as an adverbial participle, and for several centuries the adverbial participle, being in the construction of various sentences, was able to be combined with various parts of speech. Thus, there could have been a transposition (conversion) of parts of speech, as a result of which the adverbial participle could be transformed into an adverb. As a result of scientific researches, such famous turkologists as Scherbak A. M., Dmitriev N. K., Musaev K., Gadzhieva N. Z., Petrov N. E. and Nadzhip E. have identified the transition of adverbs into the auxiliary parts of speech as a well-known linguistic phenomenon. The article focuses on the use of words **dagy//da** in the function of conjunctions and particles.

Keywords: transposition, turkologist, Turkic works, written monuments, adverbial participle, adverb, auxiliary words, conjunctions, particles.

Кыргыз тилиндеги **дагы// да** сөздөрүн сөз түркүмдөрүнүн транспозициясын так чагылдырып көрсөтө алган сөздөрдүн бир үлгүсү катары берүүгө болот. Бул проблеманы ачып берүү үчүн алгач бул сөздөрдүн этимологиясы тууралуу сөз кылмакчыбыз. Түрколог окумуштуу А.М.Щербак аталган сөздөрдүн чыгыш теги тууралуу мындай деген: **Так** (орус.: прикреплять, присоединять) этишинен **такі ~ дакі** же **така ~ така** деген чакчыл формадагы этиш пайда болгон. Андан мезгилдер өтүү менен тактоочтук кызматтагы сөз жаралган деп, бул окумуштуу бир катар (эски түрк, эски азербайжан, карайым, кумук, ногой, каракалпак) түрк тилдеринен алынган мисалдар аркылуу өзүнүн фундаменталдуу эмгегинин “Чакчыл этиштен пайда болгон жөнөкөй тактоочтор” деген разделдинде билдирет. [1, 34]. Тилдеги бул процесс токтоп калбастан, андан ары уланып, конверсиялануу кубулушунун натыйжасында **дагы** тактоочунан бөлүкчөлүк да, байламталык да милдет аткарууга жөндөмдүү болгон (**дагы // да**) синкреттик табияттагы кызматчы сөз пайда болгондугу тууралуу жогорку автор белгилейт. [1, 97]. Мындай пикир, көз караштар бир катар түркологдордун эмгектеринен да орун алып келет.

Ошентип, чакчыл этиштен тактоочтук милдетти аткарууга жөндөмдүү болгон сөз сүйлөмдүн дагы бир контекстинде семантикасынын андан ары абстракцияланышынын натыйжасында бөлүкчөлүк кызмат аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон. Андан кийинки этапта **дагы // да** бөлүкчөлөрүнүн сүйлөмдө эки же андан ашык кайталанып келүүсүнүн натыйжасында же баяндоочтук милдет аткарган эки этиштин арасынан бир жолу орун алуусу

менен, анын сүйлөм ичинде байламталык кызматы келип чыккан. Ошентип, талдоого алынып жаткан **дагы** // **да** сөздөрү **чакчыл** > **тактооч** > **бөлүкчө** > **байламта** этаптарын басып өтөт.

Демек, конверсиялануунун натыйжасында байыркы чакчыл этиш **дагы** // **да** тыбыштык турпатка ээ болуу менен бирге, азыркы учурда кыргыз, ошондой эле көпчүлүк түрк тилдеринде сүйлөм контекстине жараша (жогоруда да белгиленгендей) тактоочтук, бөлүкчөлүк, байламталык милдеттерди аткарууга жөндөмдүү болуп келет. Бул сөздөрдүн толук варианты болгон **дагы** турпаттагысы тактоочтук милдетте келгенде **кайра** деген тактоочко синоним болуп келип [2, 231; 433], сүйлөмдө синтаксистик жактан бышыктоочтук кызмат аткарып, орус тилиндеги **еще** тактоочуна туура келет. [3, 185]. Мисалга начар салалы: Алар **дагы** барышат. **Кайра** барганы жакшы болбодубу!. Же болбосо: Алар **кайра** барышат. **Дагы** барганы жакшы болбодубу! Демек, мисалдардан көрүнүп тургандай, бул тактоочтордун ордун алмаштырып колдоно берүүдөн сүйлөмдүн семантикасы өзгөрүлбөгөнүнө күбө болобуз. Бирок биринчи сүйлөмдө эске алчу жагдай бар. Эгер басым **дагы** сөзүнө түшсө, анда **дагы** тактоочтун ролунда келет. Эгер басым **дагы** сөзүнүн астындагы **алар** деген ат атооч сөзгө түшсө, анда **дагы** сөзү кызматчылык, тактап айтканда, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдетти аткарып калат. Анткени “кызматчы сөздөргө басым түшпөйт”, - деген илимдеги эреже ушул биринчи сүйлөмдөн даана байкалат. Ал эми бөлүкчөлүк кызматты аткарууда **дагы** сөзү зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч, жандооч, жардамчы атоочтор, модалдык сөз менен айкалышып келип колдонула берүүгө жөндөмдүү. Бул тууралуу биздин бөлүкчөлөргө арналган эмгегибизден кеңирирээк маалымат ала аласыздар [4, 187-194].

Биз бул макалада сүйлөм контекстинде универсалдык милдеттерди аткарууга жөндөмдүү болгон **дагы**//**да** сөздөрүнүн кызматчылык (т.а., байламталык, бөлүкчөлүк) милдетин кеңирирээк ачып берүүгө аракет кылмакчыбыз. Себеби аталган сөздөрдүн кызматчылык милдети түрк тилдеринде кеңири тарагандыгы илимий адабияттардан маалым.

Ушуга байланыштуу өткөн кылымдын 50-жылдарында жарыяланган тилчи Р.Бекмамбетовдун макаласындагы “**да**” кызматчы сөзүнө тиешелүү маалыматты келтире кетүү максатка ылайыктуу болуп турат. Анда бул тилдик элемент төмөнкүчө сыпатталып берилет: “Кыргыз тилинин грамматикаларында “**да**” деген кызматчы сөздүн жалаң гана байламталык милдет аткарганы көрсөтүлүп келе жатат, бирок “**да**” кыргыз тилинде частицалык милдетти да аткарат. Мисалы: Машинасы бар, олтуруп алып жетип келсе болот **да**! Мында “**да**” чындоо оттенкасын берип жаткан частица”. [5]. Демек, кыргыз тил илиминин телчигүү мезгили учурунда деле минтип, “**да**” кызматчы сөзүнүн сүйлөм контекстинде аткарган кош милдети (т.а., байламталык да, бөлүкчөлүк да) кызматчы сөздөр өз алдынча “кызматчы сөз түркүмү” деп калыптанып аталганга чейин эле белгилене баштаганын көрүүгө болот.

Эскертүү: Р.Бекмамбетов “частица” деген терминди “бөлүкчө” деген термин кыргыз тил илиминде калыптанып, колдонула элек болгондуктан пайдаланган.

“Древнетюркский словарь” **дагы** сөзү байламталык кызматта **daqı, tayı, taqı** түрүндө үч

түрдүү тыбыштык варианттарда кезигери белгиленет [6, 158, 527, 536]. Анда бул сөздүн алгач **еще** деген тактоочтук мааниси берилип, андан соң **и, также** деген байламталык функциясы берилет. Караңыз, байламта катары келиши: *alalij ja taqi qalqan tamya bizgä bolsun bujan* ‘возмем луки **и** щиты и пусть тамгой нам будет благодать’; *žida birlä ja oq birlä taqi qilič birlä qalqan birlä atladī* ‘с копьем, луком и стрелами, а также с мечем и щитом отправился он [на охоту]’ [6, 536]. Ал эми мунун **da, ta** тыбыштык турпаттагылары аталган сөздүктө бөлүкчө катары (“уселительная частица” деп) гана сыпатталат [6, 158, 525].

Түрколог К.М.Мусаевдин гипотезасына назар салсак, ал: “...баба түрк тилиндеги **taqu** жалпы түрк формасы дифференцияланбаган тактоочтук, күчөткүч бөлүкчөлүк жана байланыштыргыч байламталык маанилерде болгон”, - деп билдирет [7, 512].

Якут окумуштуусу Н.Е.Петров болсо бөлүкчөлүк да, байламталык да кызматты айкалыштыра алып жүргөн сөздөр деп бул тилдеги **да, дабаны** сыяктуу тилдик бирдиктерди мисалга келтирет. Булар байламта катары да, бөлүкчө катары да колдонулгандыктан, бири-бирине карата омоним да болуп келишет, - деп эскертет илимпоз. [8, 467]. Ушундай эле пикирди казак окумуштуусу А.Ыскаков да карманат: “**Да, де, та, те** шылаулары эрi жалғаулық, эрi демеулик есебинде колданылады” [9, 366].

Ал эми түрколог Н.З.Гаджиева байламталык милдеттин **да** бөлүкчөсүнүн негизинде өнүгүп чыгышынын даана мисалын көрсөтө алган. Ал бул процесс үч этапта ишке ашкан деп билдирет. 1-этапта этиш же атооч сөздөр менен постпозицияда айкашып келген бөлүкчө баштапкы күчөткүч бөлүкчөлүк маанисин толук сактап, али байламталык мааниге ээ боло элек мезгили; 2-этапта **да** бөлүкчөсүнүн күчөткүч бөлүкчөлүк мааниси сакталуу менен, анын байламталык милдетинин өнүгө баштаган учуру болгон; 3-этапта байламталык маани күчүнө кирип, ал маани негизги болуп чыга келген мезгили болгон, - деп билдирет [10, 31].

Дагы//да сөзү чыгыш теги боюнча өтө эле байыркы болгондуктан, дээрлик бардык түрк тилдеринде байламта катары да кеңири кезигет. Түрколог окумуштуулар тарабынан бул сөздүн байламта катары сүйлөмдөгү түрдүү өзгөчөлүктөрү ар бир түрк тилинде өз-өзүнчө белгиленип келет. Маселен, Н.К.Дмитриев “Грамматика кумыкского языка” аттуу 1940-жылы жарыкка чыккан эмгегинде **да** (кумык тилинде **да/де** тыбыштык турпатта) байламтасын “жарым аффикс” (орус.: полуаффикс) деп атап, анын ажыраткыч жана каршылагыч маанилерин белгилеп чыккан. Караңыз: “Разделительный **да/де** в рус.яз. значение **и... и**. Противительный **да/де** в рус.яз. значение **а, же, однако**. [11, 93].

Казак тилинде бул байламта **да, де, та, те** турпаттарында келип, “ыңгайластык жалғаулыктар” деген топто берилет [12, 225; 10, 365; 13, 33]. Орус тилинде болсо “соединительные союзы” деген топто каралып, кыргыз тилиндеги “байланыштыргыч байламталар” деген аталышка туура келет [14, 8].

Бул байламтанын уйгур тилиндегисин (т.а., **дә** орус.: “**и**”) Э.Н.Наджиб “Современный

уйгурский язык” аттуу эмгегинде [15, 102-103] “Союзы и союзные слова” деген разделде учкай сөз кылат.

Ал эми гагауз тилинде **да** байламтасынын тилдеги активдүү милдети, анын сүйлөмдүн башында келип колдонулушу (проклитика), ошондой эле сүйлөмдүн аягында келип колдонулушу (энклитика) тууралуу белгилүү түрколог Н.К.Дмитриевдин “Строй тюркских языков” аттуу эмгегинин “Союз **da**” аталышындагы 17-параграфында жеткиликтүү жана ынанымдуу маалыматтар аркылуу бергенине күбө боло алабыз. [16, 263-265].

Дагы бир белгилүү түрколог окумуштуу К.М.Мусаев караим тилинде кезиккен **да** байламтасы жөнүндө сөз кылып, анын бул тилде бир нече варианты (**да, та, дя, тя, де, те**) жолугарын, алар башка түрк тилдериндегидей эле сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн, ошондой эле тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштыруу милдетинде колдонуларын төмөнкү сүйлөмдөр аркылуу бышыктаган: 1. Бу “кум” ғадириянт чирегян ағачтан **да** ағач йапрағындан. Этот “песок” приготовится из гнилого дерева и листьев дерева. 2. Тан йарыйдыр **да**, адам ойанадыр татлы йукудан. Наступает утро и человек просыпается от сладкого сна. [17, 321-327].

Өзбекилимпозу, түрколог Г.А. Абдурахманов болсо өзүнүн “Исследования по старотюркскому синтаксису (XI в.)” аттуу эмгегинде **дагы//да** сөзүнүн тилдеги байламталык **да**, бөлүкчөлүк **да** милдетин эске алуу менен, аны айрым окумуштуулар атагандай эле байламта-бөлүкчө (союз-частица) деп атап, зарылдыгына жараша тиешелүү мисалдар менен жабдыт. Маселен: Бәки әбгү болса йорыкы көни **тақы** артук әбгү йорыклы кулы. Если князь хорош и ведет себя справедливо, то раб его будет поступать еще лучше. Ошондой эле бул окумуштуу **тақы//тағы** байламтасынын келип чыгышына (**так** – присоединять + формант деепричастия **-ы** деп) токтолуп, сүйлөмдө аткарган милдеттерин көрсөткөн мисалдарды жазма эстеликтерден алып берет [18, 109-144].

Түрк тилдеринин дээрлик бардыгында бул (ар түрдүү тыбыштык турпаттардагы) байламта багындырбас (анын ичинде байланыштыргыч) байламта катары **и, также, а также, да, тоже** деген маанилерде берилет [7, 512]. Бирок огуз, карлук, айрым кыпчак группасындагы (түрк, азербайжан, түркмөн, өзбек, уйгур, кумук, каракалпак) тилдерде араб, иран тилдеринин күчтүү таасиринен улам, араб тилинен оошкон **ва** байламтасы (варианттары менен) басымдуураак колдонулат. Маселен, азерб.: **вә**, түркм.: **ва**, түрк: **ve**, уйг.: **вә**, өзб.: **ва**, кумук: **ва / ве**, к.калп.: **ва / вә / ве**. [19, 590-595].

Кыргыз тилинде **дагы//да** сөздөрүнүн байламталык милдеттери төмөнкү учурларда ишке ашат: 1. Бир өңчөй сүйлөм мүчөлөрүнүн арасында эки же андан ашык кайталанып келгенде. Бирок бул учурда деле аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк функциясы сакталат. Мындай сүйлөмдөрдө бир сөз түркүмүнө кирген сүйлөм мүчөлөрүн кадимкидей санап байланыштыруу кызматын аткарат: Улам соңку жылдын жай алааматы да, жыргалы да, берекеси да, каары да

кошул-ташыл (Т.С.). Атам дагы, ал дагы кызырлуу кыргыз баласы (А.Ж.). ...жашоо кумары муңкураган чагында каалоо да, кайгыруу да жок (Т.К.). Жолуктуруп ашыгыңа балекетти үйгөн окшойм сенин дагы, өзүмдүн дагы башыма?! (Т.К.). Анын карашында таңдануу да, ачуу да, жапайылык да көрүнөт (Т.С.).

Да, дагы байламталары катышкан сүйлөмдөр жөнүндө кыргыз окумуштуусу А.Иманов: “Айрым байланыштыргыч байламталар бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бирине тактоо, чектөө маанисин берүү үчүн колдонулат”, - деп билдирет. [20, 242]. Бул пикирге толугу менен кошулууга болот. Себеби **да, дагы** сөздөрү байламталык милдеттен тышкары мындай байламталуу сүйлөмдөрдө аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдет да аткарат. Б.а., бир эле сүйлөмдө аталган сөздөр байламтанын да, бөлүкчөнүн да милдетинде келет. А.Иманов ошондой эле **да, дагы, деле (дале)** байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда бир нече ирет кайталанып турса, алар дайыма өзүнөн мурдагы бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айталат,- деп, бул байламталардын сүйлөм ичиндеги сөздөр арасындагы алган ордун белгилеп көрсөтөт. [20, 252]. Бул ойго тактоо киргизсек, аталган байламталар өзүнөн мурда келген сөздөр сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү болобу же бир өңчөй мүчө эмес эле жеке келген толук маанилүү сөз болобу, баары бир ага тиешелүү болуп айтылат.

Ошентип, түркологиялык адабияттарда байламталар автономдуулук касиетке ээ деп белгиленгени менен, бул байламта байланыштырып турган сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөр дайыма бирдей формада (же уңгу түрүндө, же окшош сөз өзгөртүүчү мүчөлүү) болот. Аны жогорудагы сүйлөмдөрдөн даана көрүүгө болот.

2. Эки баяндоочтун ортосунан орун алганда бир эле мезгилде байламталык да, бөлүкчөлүк да милдет аткарат. Бул учурларда кызматчы сөздүн эки тарабынан орун алган баяндоочтук милдет аткарган этиш сөздөр бирдей мүчөлөр менен аяктайт. Мындай көрүнүштү систаксисте окумуштуу А.Иманов да төмөндөгүдөй сүйлөм аркылуу сыпаттап берет: Орусбек баракты ачты да окуй баштады (Т.С.) [20, 244]. Тилибизде мындай конструкциядагы сүйлөмдөр өтө арбын кезигет: Бул өмүр көрсө келет да кетет турбайбы?! (Т.К.). Кызык да, бассам-турсам чалдын сербейген сакалы сөз алдымда турат да турат (Т.К.). Келерин келип алып, абалды көрүп катты да калды (С.Ө.). Асты-үстү менен боз таштан бүткөн мектеп болмок да калмак (С.Ө.).

Дагы//да байламтасы тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштырууда колдонулат. Изилдөөчү Б.Өмүралиев: Байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөрдү бир катар байламталар менен бирдикте **да, дагы** байламтасы да кыймыл-аракеттин же окуянын бир мезгилде болгондугун билдирүү үчүн байланыштырууга жөндөмдүү экенин белгилейт [21, 220-221]. Мындай сүйлөмдөрдө деле **дагы//да** байламталык гана эмес, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк да милдетти аткарат. Бирок бул учурда **да** байламтасы активдүү колдонулуп, ал эми анын **дагы** түрү өтө сейрек кезигери белгилүү болду: Урдана кылычын шап сууруп алды **да**, жаланган мизинен өптү (Т.С.). Апам шыдыр эле түшүндү **да**, мени жалт карады (Б.У.). Саптуу чоюн кашыкты жыты бур эткен бозого чөмүрүп сузду **да**, эри сунган чыныны толтурду

(К.О.). Ташыбек чал чуркап жетти **да**, экөөнү эки колу менен кулачтап ажыратып салды (Т.К.).

Да байламтасы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштырууда да колдонулат. Бул өзгөчөлүктү кыргыздын синтаксис таануучусу А Сапарбаев да өз мезгилинде белгилеген. [22, 187]. Ал эми бул байламта шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү уланган баяндоочтон соң келгенде, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушун камсыз кылып каларын А.Сапарбаев төмөнкү мисалдар менен далилдейт: Жакшынын өзү өлсө **да**, сөзү өлбөйт. Күн төбөдөн эчак оосо **да**, анын ысыгы али кайткан жок. [22, 187]. Дегеле **дагы//да** байламтасы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү менен, же **-ганда** формасындагы баяндоочтор менен, же ал баяндооч **кийин** жандоочу менен айкашып келген соң орун алат. Бул учурларда деле байламталык милдет бөлүкчөлүк кызмат менен жанаша жүрөт: Ар кандай сонунду адам өз колу менен жасаса **да**, анысына өзү шаани, өзү бөрк турбайбы (Т.К.). Сенчелик болбосо **да**, жогорку деген билим бизде да бар (А.С.). Тегерек-четте кым-куут болуп жатканда **да**, булар ойлорунан кайтышпады (А.С.). Жамгыр жаап өткөндөн **кийин да**, теребел үп тартып турду (А.С.).

Сейрек болсо да **да** байламтасы бир сүйлөмдүн тутумунда бир нече жолу кайталанып келип, жөнөкөй сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмгө байланыштыруу милдетинде да, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу милдетинде да келүүгө жөндөмдүү болот: Лама Цу куш жаздыгына ондонуп отурду **да**, оной **да**, татаал **да** суроолорун аралаштырып кезеги менен Адилетке берип жатты (К.А.). Бул сүйлөмдө биринчи **да** байламтасы эки жөнөкөй сүйлөмдү байланыштыруу үчүн милдет аткарса, андан кийинки эки **да** сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн байланыштыруу милдетин аткарды.

Ал эми **дагы//да** бир өңчөй эмес сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосунан орун алса же сүйлөмдүн аягында келип колдонулса, анда өздөрүнүн астындагы сөзгө тиешелүү болуп айтылгандыктан, байламталык милдетте келбестен, аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлүк милдетте гана келип колдонулат. Караңыз: 1). Мүмкүн жарым саат, бир сааттан кийин биз **да** алардын катарына кошуларбыз (М.Г.). ...бу **да** болсо каниет, бир күн **да** болсо өмүр уланганы сүйүнүч (Т.К.). 2). Жалаң сүйүү менен жашоого болбойт **да**?! (М.Г.). Кыргызча окугуң келбесе, еврейче окуйсун **да**... (К.А.).

Жыйынтыктап айтканда, тил илиминде орун алган конверсия кубулушунун натыйжасында толук маанилүү сөздөр сүйлөм кырдаалына байланыштуу кызматчы сөздөргө өтүп, алардын катарын толуктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экенин тилибиздеги факты-материалдар (жогоркудай) ырастап берет. Толук маанилүү сөздөрдөн кызматчы сөздөргө өтүүдө, биздин мисалдар да көрсөткөндөй, тактоочтор көпүрөнүн ролун аткарган учурлар кыйла эле кезигет.

Адабияттар

1. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). -Л.: Наука, 1987. – 151 с.

2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. -Фрунзе: Мектеп, 1984. – 622 б.
3. Русско-киргизский словарь. / Под ред. ак. К.К.Юдахина. -М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – 991 с.
4. Карымшакова А. Кыргыз тилиндеги бөлүкчөлөрдүн структурасы, семантикасы жана функциясы. (Салыштырма планда). -Бишкек, 2019. – 260 б.
5. Бекмамбетов Р. Кыргыз тилиндеги частицалар // Мугалимдер газетасы. -1954. - 15-апрель.
6. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969. – 676 с.
7. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М.: Наука, 1988. – 560 с.
8. Грамматика современного якутского литературного языка: Фонетика и морфология. -М.: Наука, 1982. – 496 с.
9. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. -Алма-Ата, 1991. – 382 б. 10.
- Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. -М., 1973.
11. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. -М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
12. Қазақ тілінің грамматикасы: Морфология. I. -Алматы: Ғылым, 1967. -364 с.
13. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндегі көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). – Бишкек, 2012. – 251 б.
14. Амиров Р. Союзы в казахском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. -Алма-Ата, 1956. – 20 с.
15. Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. -М., 1960. – 133 с.
16. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. -М.: Изд-во вост. лит., 1962. – 607 с.
17. Мусаев К. Грамматика караимского языка. -М.: Наука, 1964. – 344 с.
18. Абдурахманов Г.А. Исследования по старотюркскому синтаксису. (XI в.). -М.: Наука, 1967. – 210 с.
19. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках (на материале огузской группы тюркских языков). Автореф. дис. ...докт. филол. наук. -Баку, 1966. - 84 с.
20. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. II басыл. -Бишкек, 2009. – 419 б.
21. Кыргыз тили. Синтаксис / Ы.Жакыпов, Д.Майрыков, Б.Өмүралиев, С.Үсөналиев. -Фрунзе: Мектеп, 1973. – 283 б.
22. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили. Синтаксис. II бөлүк. Пед.окуу жайлары үчүн. -Фрунзе: Мектеп, 1988. – 282 б.

УДК: 82-194:82.091

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.42

Келдибай кызы Майрамкан

ОШМПУ

ЖЫПАРА ИСАБАЕВАНЫН «БИР ҮЗҮМ ОТ» ЖЫЙНАГЫНДАГЫ КӨРКӨМ-ЭСТЕТИКАЛЫК ТАБЫЛГАЛАР

Кыскача мазмуну

Бул макалада азыркы кыргыз поэзиясынын көрүнүктүү акын кыздарынын бири – Жыпара Исабаеванын чыгармачылыгы тууралуу сөз болот. Жыпара Исабаева чыгармачылыгын эгемендүүлүк жылдарында баштап, көптөгөн прозалык чыгармаларды жазууга, поэтикалык ыр жыйнактарды чыгарууга жетишкен. Ошондой ийгиликтүү чыккан ыр жыйнактарынын бири – «Бир үзүм от» жыйнагы. Мына ушул поэтикалык жыйнактын көркөм-эстетикалык барк-баасы, азыркы кыргыз адабиятындагы орду тууралуу кеп козголуп, ырлар талдоого алынат. Ж.Исабаеванын «Бир үзүм от» жыйнагында сүйүү ырларына негизги орун таандык. Акын сүйүү темасын өзүнө гана таандык, башкача ыргак, жекече стилде жаза алган десек болот деген жыйынтык чыгарылды.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, лирика, изденүүлөр, табылгалар, адабият, тема, идея, философиялык лирика, пафос, акын, сүйүү ырлары.

Келдибай кызы Майрамкан

ОШМПУ

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ НАХОДКИ В СБОРНИКЕ «КУСОЧЕК ОГНЯ» ЖЫПАРЫ ИСАБАЕВОЙ

Аннотация

В этой статье обсуждаются о творчестве одной из выдающихся поэтесс современной кыргызской поэзии – Жыпары Исабаевой. Жыпара Исабаева начала свою деятельность в годы независимости и успела написать много прозаических произведений и поэтических сборников. Одним из успешных песенных сборников является сборник «Кусочек огня». Обсуждается художественная и эстетическая ценность этого поэтического сборника, его место в современной кыргызской литературе, анализируются стихотворения. В сборнике Ж. Исабаевой «Кусочек огня» главное место принадлежит песням о любви. Сделан вывод о том что поэт смог написать тему любви в своем неповторимом ритме и индивидуальном стиле.

Ключевые слова: поэзия, лирика, соискание, находки, литература, тема, идея, философская лирика, пафос, поэт, любовные стихи

Keldibay kyzy Mairamkan

Osh Humanitarian Pedagogical Institute

ARTISTIC AND AESTHETIC FINDINGS IN THE COLLECTION «BIR UZUM OT» BY ZHYPARA ISABAEVA

Abstract

This article will talk about the work of one of the famous poets of recent Kyrgyz poetry – Zhypara Isabaeva. Zhypara Isabaeva started her work in the year of independence and managed to write

many prose and poetic poetry collections. One of the successful song collections is the collection «Bir uzum ot». The artistic and aesthetic value of this poetic collection, its place in modern Kyrgyz literature is discussed, and the poems are analyzed. In J. Isabaeva's collection «Bir uzum ot» the main place belongs to love songs. It was concluded that the poet was able to write the theme of love in her own unique rhythm and individual style.

Keywords: poetry, lyrics, researches, findings, literature, theme, idea, philosophical lyrics, pathos, poet, love poems.

Кыргыз кыздар поэзиясы Нуркамал Жетикашкаеванын ысымы менен башталып, 60-80-жылдары бир топ акын кыздар менен толукталып, С.Абдыкадырова, Ф.Абдалова, С. Абдыкеримова, М.Абылкасымова, Т.Адышева, С.Акматбекова, М.Буларкиева, А.Дегенбаева, Н.Жүндүбаева, Т.Закирова, Р.Карагулова, Ш.Келдибекова, М.Мамазаирова, А.Узакова, А.Чойбекова, Г.Шакирова, Б.Чотурова ж.б. ысымдар адабиятка келип кошулушуп, кыргыз аялдар поэзиясы деген чоң бир топ жаралып, поэзия дагы бир башкача өнүгүүгө бет алган. Ал эми эгемендүүлүк жылдарында А.Бегимкулова, К.Бекназарова, З.Жамангулова, Ж.Акунова, Б.Сейитбекова, Р.Жекшенова, Д.Маанаева, Р.Алыбаева, Н.Ногойбаева, Ж.Исабаева, Э.Ажыканова, Ж.Арыкова, В.Бөлөкбаева, Н.Осмонова А.Базарбаева, А.Көкөева, А.Бакирова сыяктуу акын кыздар адабият майданына келип, өздөрүнүн ырларын мезгилдүү басма сөз беттерине жарыялашып, бир катар ыр жыйнактарын чыгарышты.

«Эгемендүүлүк жылдарында кыйын экономикалык, саясий кырдаалга карабай, рух дүйнөсүн биринчи планга коюу менен кыргыз жаштарынын адабиятка келүүсү кубандырат. Адабияттагы улуу муун, орто муунга катар эле жаштардын чыгармачылыгындагы олуттуулук, ачык-айкындык граждандык күчтүү пафос, лирикалуулук сыяктуу көрүнүштөр кыргыз адабиятынын келечеги бар экендигинен кабар берет» [4, 195] - деп адабиятчы Л.Үкүбаева бир катар жаш акындарды санап өтөт. Булардын катарына албетте, таланттуу акын, жазуучу, А.Осмонов атындагы адабий сыйлыктын лауреаты Жыпара Исабаеваны кошпой коюу мүмкүн эмес. Акын Жыпара Исабаева чыгармачылыкка мектептеги курагынан эле аралашып, ырларын ошол кездеги «Кыргызстан пионери», «Ленинчил жаш» ж.б. гезит-журналдарга жарыялап турган. Ошондон тартып тынбай чыгармачылык менен алпурушуп, бир катар ыр жыйнактарын басмадан чыгаруу менен изденүүнүн түйшүктүү жолун улап, поэзиянын албан кырдуу белестерин ашып, кыргыз ыр өнөрүн не бир сонун табылгалар менен байытып келет. Акындын 2014-жылы жарыкка чыккан «Бир үзүм от» аттуу ырлар жыйнагы далил боло алат.

“Поэзия айдыңын карасаң көл, тулкун кучактасаң кыял жетпес, кудурет пендесине бир көңүлү менен берип койгон ажайып дүйнө эмеспи. Ал аба,суу,тагдырга аралашып, күн нуруна чагылышкан таңдагы шүүдүрүмдөй мөлт-мөлт этип миң сан түр, түс берип чачырап, миң сан үн чыгарып кубулжуп, кубулуштан кубулушка өтүп, кубарбас кубаныч тартуулаган, турмушту тутка тутуп, муундан-муунга күзгүдөй чагылдырткан кереметтин керемети. [3, 8] Мына ушундай сөз жеткис кереметтин кереметин төрт сапка батырып, ыр кылып жараткан

бул - жөпжөнөкөй акындар.

Акындын ой-пикирин ээлеген жана аны чыгарма жазууга үндөгөн турмуштук материалдар ырларынын темасы болуп саналат. Турмуштун татаалдыгы тематиканын ар кыл болушун көрсөтөт. Ж. Исабаеванын поэзиясынын темасы көп кырдуу. Бирок, кеп теманын көп кырдуулугунда эмес, аны кайсы көз караштан, кайсы идеялык багыттан көрсөтүшүндө жатат.

«Бир үзүм от» ыр жыйнагында Ж.Исабаева кайсы темага кайрылбасын аны жогорку көркөмдүктө ачып берүүгө жетишкен. Жыйнакка Ата журт, ата-эне жөнүндө, сүйүү темасында жазылган ырлары топтолгон. Кыргыз поэзиясынын мүмкүнчүлүктөрүн кенейтип, мазмуну терең, философиялык маңыздагы лирикалары окурмандардын жүрөгүнөн түнөк таба алган. Акындын ырларын көпчүлүгүнүн өзөгүн анын поэзияга, жашоого, сүйгөн жарга, ата-энеге, мекенге болгон туруктуу, түбөлүк, толкуп – ташыган таза махабаты түзүп турат. Кандай гана түйшүктүү ой-сезимдерге кабылбасын акын поэзияга болгон ышкысын баарынан бийик коёт.

Бир колумда – калем сабым,

Бир колумда – казаным.

Жондо – бала,

Жолдо – түйшүк,

Көкүрөктө – казалым... [2,204]

– деген ыр саптарынан бир эле учурда жашоонун түмөн түйшүгүн мойнуна алган аял болуу, анан акын болуунун азабы менен жыргалын жүрөккө жакын жөнөкөй сөздөр менен туюнта алгандыгын көрө алабыз.

Жөнөкөй бир –

аял, эне, пендемин,

Калем сабым,

казан-тулгам – эрмегим.

Кыял менен

чарк айланып ааламды

кетмейим чын,

Бирок өзүм жердемин. [2, 205]

Поэзия – бул акынды толкундаткан, жан дүйнөсүнө тыным бербеген, ар дайым жаңы бийиктиктерге чакырып, шыктандырып, үмүттөндүргөн кандайдыр бир күч. Кыялында аалам кезип, турмуштун канча түйшүк азабына карабай ырга болгон сүйүүсүнө көкүрөгүнүн тереңинен орун берип, андан өзүн бөлүп карай албаган лирикалык каарман көз алдыбызга тартылат. «Ыр куса» деген ырында да акын сыйкырдуу күч Лирага болгон сагынычын, кусалыгын төмөнкүдөй саптар аркылуу туюнтат.

Билбейм кимди...

Бирок катуу сагындым!

Каршы агымга келип турат агылгым.

Жан дүйнөмдө жанды жеген кусалык,
Сенден, бирок келбейт окшойт арылгым...
Жазгым келип жан жыргатчу жакшы ыр...
Жандалбастоо – жанга бүткөн бактыдыр?
Жалбырттоодо жалын болуп бүт дүйнөм,
Жашоом дагы, жакыным да, бактым – ыр! [2, 23]

Бүткүл жашоосунун маңызын түзгөн ыр дүйнө акынга аялдык бакты менен бул ааламдын бардык жыргалчылыгын гармониялаштырып турган ажайып бир көрүнүш. Себеби, күнүмдүк тиричилик менен алектенип, ырга убактысы жок болуп жатса да, табият берген эргүүсү дайым кыялында, көкүрөгүндө уялап, жан дүйнөсүнө тынчтык бербейт.

Калем албай калганыма көп болгон.
Түйшүгүм көп, эне болгом жаңы эле.
Бешик термеп, алдей айтып түндөсү,
бала жыттайм, убактым жок дагы эле.
Алдей кызым, алдей менин ыр кызым,
Коюн толо кубанчыма бөлөнгөн,
Курсагымда ырлар менен дем алып,
төрөлгөндө ыр жыттанып төрөлгөн... [2, 51].

Аял үчүн эне болуу - бул эң чоң бакыт эмеспи. Жогорудагы «Ыр кызым» деген чыгармасында да ушул эне болуунун жыргалы менен түйшүгүн, акындыктын ырахаты менен жуурулуштуруп берүүгө жетише алган. Ал эми «Сүйүп калып башканы» деген ырында болсо поэзияга болгон сүйүүсүн дагы бир башка өңүттөн чагылдырууга аракет кылат.

«Ойлуу тартып кеттиң го?» - дейт алганым,
«Апа эмнеге күлбөйсүң?» - дейт балдарым.
Кыйпычыктап жооп таба алба албай калп эле
кайсалактап карайм ар жак, бер жагым.
Кечиргиле, бырчаланып жүрөгүм,
Эки ортодо өзүм дагы жүдөдүм.
Сүйүп калып силерден да башканы,
Ырды сүйүп, азабым жеп жүрөмүн. [2, 12]

Ж.Исабаева бул ыры менен эч нерсеге алмаштыра алгыс эки сүйүүнүн ортосунда кыйналып азап чегип, жүрөгүнүн түпкүрүндө поэзияга болгон сагынычы, кусалыгы ээ-жаа бербей толкуп-ташыган сезими тынчтык бербей, үй-бүлөсүнө болгон сүйүүсүн да кыя албай турган жан дүйнөсүнүн абалын керемет поэтикалык саптарга сыйдырган.

Кечире алсаң кечир мени түгөйүм,
Бүгүн дагы ыр дүйнөмдө түнөйүн.
Таппасам да жолун тосуп ырлардын,

Таң атканча дербиш болуп жүрөйүн.
 Кечир кызым, боло албасам жакшы эне,
 Апам мени жомок айтып бакты эле.
 Куудураган колдор менен жапкан нан,
 Куурма чайы ушунчалык жакшы эле.
 Эртең сөзсүз ошентемин мен дагы,
 Бирок акын болом дебе сен дагы.
 Бүгүн болсо кечиргиле балдарым,
 Жакшы ыр жазып алайынчы, ээ жаңы?.. [2, 12]

Мына поэзияга болгон чексиз сүйүүдөн жаралган керемет саптар! Жаңы ыр жазуу үчүн күнүмдүк түйшүктүн баарынан баш тартып, ыр дүйнөгө сүнгүп кирип, түйшүктөнгөн чыныгы чыгармачыл адамдын ой-сезимдери!

Жашоону, поэзияны сүйө билген адам бардык тирүү жандыкты, жаратылышты, ата-эне, бир тууганды, өмүрлүк жолдошун жана балдарын татыктуу сүйө алат. Акындын бүтпөс темасы – арзуу темасы. Махабатты даңазалай билген Ж.Исабаеванын жүрөгүнөн чыккан арзуу сезими чоң пафостогу ырларын жаратты.

Сүйүү – куса,
 жан чыдагыс азабы,
 Сүйүү – муза,
 жагымы анын жаз айы!
 Сүйүү – сүйкүм,
 Сүйүү – жомок ажайып,
 Колуң менен
 жасагандай атайы!

Сүйүү – ачуу,
 сүйүү – ширин, сүйүү – уу,
 Сүйүү – таш да,
 сүйүү – суу да, сүйүү – буу!
 Сүйүү – сүрдүү,
 Сүйүү – сырдуу, табышмак
 Сүйүү – ыйык,
 Сүйүү – бийик, сүйүү – улуу! [2, 112]

- деп сүйүүнүн бийиктигин, жан дүйнөнү тынчтыпай түйшүк тарттыра тургандыгын поэзиянын жалындуу илеби менен бийик середен туруп баян этет.

Ж.Исабаеванын «Бир үзүм от» жыйнагында сүйүү ырларына негизги орун таандык. Акын сүйүү темасын өзүнө гана таандык, башкача ыргак, жекече стилде жаза алган десек болот. Негизи эле, адабиятчы Д.Асакеева: «Кыздар поэзиясы лирикалуулугу, кыялкөч маанайы, жанга жагымдуулугу менен көпчүлүккө тез таанылып, өзгөчө бир ыргакты жаратып, башкача өнүгүү жолунда болду», [1, 303] - деп айткандай, Ж.Исабаеванын сүйүү лирикалары да сезимдин махабаттуу кылдарын черткилеген акындын арзуусун чагылдырып турат. Сүйүү менен кошо дайыма сагыныч, кусалык чогуу жүрөт эмеспи. «Керемет сөз» деген ырында акын:

«Сагындым сени» деген... керемет сөз!

Билбеймин буга кандай теңелет сөз...

Байланып саптарыңа тегерендим,

Жамгырдай кубанычтан себелендим.

Ушул сөз кайгы-азаптан арачалап,
Бакыттан акыл-эсим ала салат...
Өч алган сыяктандым жалгыздыктан,
Жүрөккө кирип алган кара санап. [2, 49]

Сагынган кандай жакшы бар болсо, сагынарың демекчи сүйгөн адамыңды сагынып, кыялга батып, канатсыз учуп, анын элесинен кубат алып жашоонун өзү керемет. Мындай керемет сезим акынды керемет ырларды жазууга аргасыз кылат. Кусалануунун канчалык кыйын экенине карабастан, ошончолук ырахаты бар. Ошол ырахатка жетүү үчүн адам тоодой болгон тозоктон өтөт, бирок сагынычтын күчтүүлүгүн тозоктун тоодой экенин сезбей максатына жетүүгө умтулат.

Сүйүү адамды бирде кубантып, бирде кайгыртып, бирде ыйлатып, бирде кусага салып коет эмеспи. Жөнөкөй адамдар андай нерселерди эч бир жанга айтпай, жашырып койсо, ал эми акындарыбыз төрт сап же эки сап, болбосо бир сап менен эле чагылдырып коюшат.

Сен мени сагынтайын дедиң бекен,
Телефон чалбай дагы, келбей коюп,
Чын эле сенсиз мага күндөрүмдүн,
Татыбай тузу такыр кемдей болуп...

Сен мени унутайын десен керек,
Арга жок, ага деле түтөм демек,
Жолунду карай-карай, үшкүрүккө
Үшүтүм үмүтүмдү үзөм демек... [2, 99]

Бул лирика күтүү, тынчсыздануу, кусага батуу, үмүттүн орундалбай калышын чагылдырып турат.

Сени билбейм,
мен сени сүйүп калдым!
Деги билбейм, дүйнөмө бүлүк салдың!
Жүрөгүм жанчылууда, жаным кейип,
Бир гана сен деп өмүр сүрүп калдым!
Кайдасың, кай күндөсүң азыр жаным?
Теңирим сени азаптан сактаса экен!
Сызылып турчу болду жүрөк дайым,
Мен сүйгөн адам өңдөн азбаса экен. [2, 72]

Жогорку ыр саптарында болсо акын сүйгөн адамынын кайда болбосун кыйналбай, азап тартпай жүрүүсүн тиленет.

Ал эми эне темасында калем шилтебеген акын жок чыгар. Жыпара Исабаеванын да чыгармачылыгында эне темасына кеңири орун берилип, жогорку көркөмдүктө ачып берүүгө

жетишкен. Акындын «Эне» темасындагы ырларын окуп жатып дүйнөдөгү эң мээримдүү, эң ыйык эненин элеси келип, турмушта реалдуу эмес кыялдарга батып, кичине болуп, апандын жанынан чыкпай эркелеген эселек кыз болуп, артта калган бактылуу балалыкка кайрылгың келет.

Жигитке жар, балдарыма энемин,
Кыялкеч кыз, боз уланга жеңемин.
Анткен менен апакемдин алдында
Саамай көкүл, эселеги элемин.

Кумарлана жытын искеп баланын,
Кырк кырында кыялданып барамын!
Анткен менен апакемдин алдында
Баёо сезим, балапан ооз баламын. [2, 21]

Эненин улуулугу, ыйыктыгы, эч нерсеге алмашкыс жылуу мээрими акындын ар сабынын илебенин сезилип турат. Эненин бала үчүн күйүп жанганы, тамактын даамдуусун өзү жебей баласына бергени, баласынын көзүнүн агы менен тең айланып, мээрим төгүп турганы – бул эң бактылуу турмуш. Бул ойду «Ичкени, жегени өтпөй тамагынан, Жарымын бөлүп алып табагынан» деген саптар аркылуу туюнтат.

Жашоо – жол!
Жашоо – турмуш түмөндөгөн!
Кубаныч,
кайгысы да түгөнбөгөн!
Бүгүн сен...
жоксуң апа! А мен сендей –
Энемин,
жөжөлөрүн түгөлдөгөн!.. [2, 6]

Турмуштун кээ бир кыйчалыш кырдаалдарында дос-тууган, жадагалса сүйгөн аял да, эркек да жүз буруп кетиши мүмкүндүгүн, а бирок эне эч качан балага болгон сүйүүсүнөн танбастыгын акын поэтикалык саптарына сыйдырган.

Акындын бул ырлар жыйнагынын көпчүлүк өзөгүн анын поэзияга болгон туруктуу, түбөлүк, толкуп ташыган таза махабаты түзөт. «Бир үзүм от» аттуу ырлар жыйнагына Ата журт жөнүндө, эне, сүйүү темасында жазылган ырлары топтолгон. Кыргыз поэзиясынын мүмкүнчүлүктөрүн кенейтип, мазмуну терең, философиялык маңыздагы лирикалары окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапкан. Ал эми Ж.Исабаеванын акын катары да кыргыз поэзиясын формалык-мазмундук жактан жаңы көркөм-эстетикалык бийиктикке көтөрүүнү көздөп, 2 саптар, 4, 5 саптар формасындагы ырларын, балдар ырларын, обондуу ырларды

жазгандыгы акындык чеберчиликтин көрүнүшү катары белгиленет.

Адабияттар

1. Асакеева Д. Ж. Кыргыз адабиятынын маселелери (К.Тыныстановдон Ч.Айтматовго чейин). – Б.: 2012. – 348 б.
2. Исабаева Ж. Бир үзүм от. – Б.: Турар, 2014. – 288б.
3. Өмүрканов А. Акын-мезгилдин кардиограммасы. // Кыргыз руху. №30 2004, 8-б.
4. Үкүбаева Л. Кыргыз адабияты эгемендүүлүк жылдарында. //Китепте: Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б.:Турар, 2013. -256б
5. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: (том первый). – Б: «Бийиктик», 2012.

УДК: 821.512.154:39:37.013
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.43

Кенжешев К.
К. Карасаев атындагы БМУ

ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН ЗАРЫЛДЫГЫ

Кыскача мазмуну

Макалада орто мектептердин жогорку класстарына этнопедагогикалык негизде билим берүүнүн зарылдыгы каралат. Ал адабий чыгарманын сюжетинде, идеялык мазмунунда берилген этномаданий түшүнүктөрдү окутуу аркылуу окуучулардын маданий жана социалдык-инсандык компетенцияларын калыптандыруу жолдорун ачыктайт. Этнопедагогикалык негизде окутуу проблемасын кыргыз адабият сабагына байланыштыруу менен азыркы учурдагы билим берүүнүн абалы, андагы көйгөйлөр, окуучуларга калыптандыруучу социалдык-инсандык компетенцияларын мааниси белгиленип, аларды орто мектептин жогорку классынын окуучулары жеке турмушунда колдонуудан кандай натыйжа алына тургандыгы жөнүндө проблема, аны изилдөөнүн зарылдыгы көтөрүлөт. Мында окутуунун азыркы деңгээлине баа берүү аркылуу балдар кабыл алган этнопедагогикалык билимди турмуш менен байланыштуулугун жогорулатууга тиешелүү маселелер кепке тартылат.

Түйүндүү сөздөр: адабият сабагы, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, этнопедагогикалык зарылдык, маданий компетенция, социалдык-инсандык компетенция, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, ж. б.

Кенжешев К.
БГУ им. К. Карасаева

НЕОБХОДИМОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Аннотация

В статье рассматривается необходимость этнопедагогического образования старших классов общеобразовательной школы. Уточняются пути формирования культурных и социально-личностных компетенций учащихся через преподавание этнокультурных понятий, представленных в сюжетно-идеологическом содержании литературного произведения. Проблема этнопедагогического преподавания кыргызской литературы связана с современным состоянием образования, значимостью социально-личностных компетенций, которые формируют учащиеся, какие результаты можно получить от их использования в личной жизни старшеклассников, и возникновением необходимости ее изучения. Оценивая нынешний уровень образования, будут проанализированы вопросы, связанные с тем, как сделать этнопедагогические знания, получаемые детьми, более актуальными для жизни.

Ключевые слова: урок литературы, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, этнопедагогическая потребность, культурологическая компетентность, социально-личностная компетентность, государственный стандарт, предметный стандарт и др.

Кенжешев К.
BSU named after K. Karasaev

THE IMPORTANCE OF TEACH LITERATURE ON AN ETHNO –PEDAGOGICAL BASIS IN UPPER GRADES AT SCHOOL

Absract

The article deals with the necessity of ethno-pedagogical education of upper grade pupils at school. Ways of forming cultural and socio-personal competences of students through teaching ethno-cultural concepts presented in the narrative and ideological content of a literary work are clarified. The problem of ethno-pedagogical teaching of Kyrgyz literature is related to the current state of education, the importance of socio-personal competences that students form, what results can be obtained from their use in the personal life of high school students, and the emergence of the need to study it. Assessing the current level of education, issues relating to how to make the ethno-pedagogical knowledge that children receive more relevant to life will be analysed.

Keywords: literature lesson, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, ethno-pedagogical need, cultural competence, socio-personal competence, state standard, subject standard, etc.

Дүйнөнү маалыматтык технология кучагына ала баштагандан тартып Кыргызстанда билим берүүнүн маңызы өзгөрдү. Бардык предметтердей эле ал кыргыз адабиятына өз таасирин тийгизди. Улам жыл өткөн сайын интернет булактарында болгон байланыш күчөп, дүйнө элдеринин билим алууга болгон муктаждыгы башка нукка өттү. Маалыматтын жетиштүүлүгү жогорулаганы менен улуттун өзүнө таандык белгилери азайып, кыргыз жергесинде эне тилинде байланыштын начарлашына [1] алып келди. Ал турмушту таанып-билүүнүн формасы болгон адабий чыгарманын социалдык чөйрөдөгү таасирин начарлатты. Мындай абал балага керектүү маалыматты берүү жагынан ата-эне, үй-бүлө, ал тургай мектептин өзү интернет булактарына туруштук бере албай жатат. Анын таасири жыл эмес, күндүн өтүшү менен өткөн кыргыздын келечек муунун – бакчадагы балдарды, мектеп окуучуларын, ар кыл кесипке ээ болууга кызыккан жаштардын күнүмдүк жашоосуна тикелей аралашып, жеңил-желпи маалыматтар аркылуу улуттук белгилердин калыптануусун деградацияга тартып баратканы байкалат.

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болгондон кийин ал мамлекеттин өзүнүн улуттук тилин, тарыхын жана маданиятын гуманитардык предметтер аркылуу окуучуларга жеткирүү планы каралса, бул иштер акыркы жылдары солгундай баштады. Анын кесепетинен өлкөдөгү учурдагы билим берүүнү дүйнөлүк билим берүү системасы менен интеграциялоо боюнча азыр коомчулукта эки ача көз карашты жаралды. Бир тарабы Кыргызстан дүйнөлүк билим берүү стандартын кабыл алып, тез эле өнүккөн өлкөлөрдүн катарында болушун каалап, ал жакта эмне болсо анын баарын кыргыз жергесине «көчүрүп» келүү аракетин көрсө, экинчи тарабы кандай күн, кандай заман болбосун кыргыз эли өзүнүн иденттүүлүгүн сактап, буга чейинки улуттук белгилери менен жашоо кечирүүгө кам көрүшүүдө. Канчалык заман өзгөрүп, улуттар аралашпасын ар бир элдин ойлогону калктын эркиндиги менен өз жеринде улуттук белгилерин сактап, аны кийинки муунга толук өткөрүп берүү болгондуктан, бул багыттагы жумуштарды билим жана тарбия берүү боюнча мамлекеттик деңгээлде аткаруу талабы коомчулуктун алдында турганын белгилей кетели.

Андай талапты жүзөгө ашыруу үчүн азыр билим берүү системасында бир нече предмет өзүнө тийиштүү жумуштарын аткарып жатканы талашсыз. Бирок негизги жүк кыргыз адабиятына жүктөлүп жатканын айтпай коюуга болбойт. Ырас, учурда Кыргызстандын билим берүү системасы бир нече концепцияны айкалыштыруу менен иш жүргүзүп жатат.

Алардын бири орто мектепте бардык предметтерди этнопедагогикалык негизде окутуу болууга тийиш эле, бирок кийинки мезгилдерде бул проблемага көңүл бургандай кескин азайып барат. Ага көңүл буруунун солгундашы менен улуттук дүйнө таанымды түшүнүү, этномаданий баалуулуктарды таанып-билүү кескин начарлады, б. а. кыргыз эли кылымдап калыптандырган улуттук нарк-дөөлөттөрдү сактап жана колдонуп, андан ары кийинки муунга өткөрүп берүү вазийпасы өтө эле төмөндөдү. Учурда аны таанытуу жумуштары аркылуу аткарылып келген улутка мүнөздүү билим жана тарбия берүү касиети кыргыз тили менен көркөм адабиятка жүктөлүп отурат. Кыргыз элинде мындай салт байыркы замандардан бери иштелип чыккан жол болгондуктан, кыргыз адабияты предметинин негизинде аны жөнгө салуу азыркы учурдун актуалдуу жактарын эгемен элдин коомдук-социалдык кызыкчылыктарына карата ыңгайлаштыруу зарылдыгына белгилүү өлчөмдө жооп да берет. Ырас, кыргыз элинде мурда калыптанган этнопедагогикалык салттарды өз алдынча улантуу мүмкүн эмес болгондуктан, аны азыркы учурда өлкөдө колдонулуп жаткан билим берүү парадигмаларына мазмундук жана формалык жактан айкалыштыруу менен жңзөгө ашыруу зарылдыгы да күн тартибинде турат. Аны реалдуу шартта аткаруу жумуштарынын мазмуну кыргыз баласынын инсан болуп жетилгенге чейинки абалын көзөмөлдөө менен «Манас» эпосу баш болгон адабий дөөлөттөрдүн негизинде балага турмушунда керектелүүчү улуттук каада-салт, адеп-ахлак, ыйман-ынсап жана рухий байлыктарына ээ болуучу инсандык сапаттарды калыптандыруу кызыкчылыгын башкы орунга чыгарат. Анткени буга чейин андай адамдык касиеттерди жөндөм аркылуу аныктап келсек, жаңы окуу стандарттары «компетенция» деген категория менен түшүндүрүүгө өтсө, ал кырдаалга ылайык окуу процессине өзгөртүүлөрдү киргизүүнүн зарылдыгын көрсөттү. Окуу процессине карай мамиленин мындай жаңылануусу окуу предметинин мазмунуна карата талаптын өзгөрүшүн жаратып, ар бир баланы субъекти катары таануу менен ар биринин коомдук-социалдык керектөөсүн канааттандыруу үчүн инсанга багыттап окутуу жолдорун, ык-формаларын ишке ашыруу зарылдыгын көтөрдү.

Өлкөдөгү мындай абал окуу процессинин жүрүшүнө карата мамилени гана өзгөртпөстөн, окуу предметтеринин мазмунун кайра карап чыгуу, колдонулган окуу программасын жогорку талаптарга ылайыктоо жана окутулуучу окуу материалдарына жаңыча мамиле кылууга кандай жол ачса, окуучу алган билимдин жыйынтыгы Мамлекеттик стандарт аныктаган жарандын социалдык-маданий жана инсандык компетенцияларын калыптандырууга да милдеттендирип отурат. Мындай шарт орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикага негиздеп окутууну жаңы мазмунга өткөрүүнүн маанилүүлүгүн арттырат. Анткени башкы орунда окуучулардын белгилүү бир компетенцияларга ээ болушу тургандыктан, берилген билим балдардын социалдык-маданий керектөөсүн эске алуу менен сабактын билим берүүчүлүк маңызын түзүүгө, анда аткарылуучу иштердин мазмунун жаңылоо зарылдыгын туюндурат. Ал кыргыз улуту байыркы кылымдардан бери балдарынын дүйнө таанымын калыптандырууда жана жеткиликтүү таалим-тарбия берүүдө адабий чыгармалардын бардык түрүн колдонуп келишкен жол-жоболорду жетекчиликке алууга, аны айрым багыттар боюнча өркүндөтүү менен окуучунун инсандык-социалдык компетенцияларды иш-билги катары түзүүчү ык-усулдарды окуу процессине киргизүүгө жол ачат. Маселен, жаңы окуу стандартынын кабыл алынышы менен билим алуунун формасы жана аныктоочу категориялар да башка нукка багыт алды. Анда окуучулардын жарандын улуттук иденттүүлүгүнүн сакталып калышына маани берүү зарылдыгы турат. Аны «Манас» баш болгон көркөм адабияттын идеялык мазмуну менен байланыштыруу ар бир окуучунун инсандык сапаттарына тикелей кызмат көрсөтүүчү окуу процессин иштеп чыгууга мүмкүндүк

түзсө, ал адабият сабагын кайрадан карап, бул дисциплинанын жаңы багыттарын иштөөгө, аны менен бирге жаңыча изилдөө зарылдыгын козгоп жатат, проблема буга чейин изилдене элек деген түшүнүктү билдирбейт, адабиятты этнопедагогиканын мазмунунда кароо иштери далай мезгилди басып, ар түрдүү деңгээлде изилденгенин айтпай кетүүгө болбойт. Эгер биз билген педагогиканын тарыхына таянсак, Я.А. Коменскийден башталып, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинский, А.В. Луначарский, Н.К. Крупская, Г.С. Виноградов, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, А.А. Толь, А.Ф. Чемберлен, У.Д. Хамли, К. Бойле, С. Стоян, Г. Бамлер, М.И. Мельников, ж. б. эмгектеринде ар кыл аспектиде каралып, баланы турмушка тарбиялоодо этнопедагогиканын ролу ар тарабынан чечмеленген. Проблеманын өзөгүн бир улуттун мисалында караган окумуштууларга Г.Н. Волков, Я.Н. Ханбиков, А.Ш. Гашимов, С. Калиев, ж. б. эмгектерин келтирсек, кыргыз окумуштууларынын арасынан бул проблемага окутуунун жана тарбиялоонун жалпы маселелери боюнча кайрылып [2], педагогиканын тигил же бул проблемасы тиешелүү жагдайдан изилдөө жүргүзгөн А.Э. Измайлов, Ж. Койчуманов, Т. Ормонов, Б. Апышев, У. Эгембердиев, М. Рахимова, А. Алимбеков, ж. б. болсо, ал эми тикелей кыргыз адабиятына байланыштуу этнопедагогикалык ойлорун илимий-теориялык жактан системага салган окумуштуулар Н. Имаева, С. Байгазиев, А. Калдыбаева, С. Иптаров, С. Рысбаев, А. Муратовдун эмгектеринде жемиштүү каралган.

Этнопедагогикалык негизде окутуунун жалпы теориялык маселелери кыргыз улуттук педагогикасында ар тараптуу каралып калганы менен коомдун өзгөрүшү, ага карата педагогиканын окутуу жана тарбиялоо боюнча позициясынын жаңылануусу, жашоо образынын жарандык коомчулукка тийгизген таасири жалпыга сиңип бараткан кыргыздын кийинки муундарынын өздүк белгилерин сактап калуу зарылдыгын көрсөтүүдө. Бул азыр окуу китептеринде орун алган адабий чыгарманын жарыяланышын, идеялык-эстетикалык кудуретин, тарыхый ордун адабий факты катары айтып берүү менен чектелбестен, андан тереңдеп эл турмушуна байланыштуу тарбиялык маанисин, каада-салтты таанып үйрөнүүдөгү руханий баалуулугун, жарандын инсандык белгилерин түшүнүүгө жасаган кызматын азыркы жаштарга жеткирүү милдетин аткарат. Ошол себептен кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун алкагында коомчулуктун алдына коюлган вазийпаны карап, кыргыз эли өзүнүн адабий чыгармаларына батырган элдик таалим-тарбия берүү ык-формаларын, адап-ахлак түзүмдөрүн мектептин жогорку классынын окуучуларына жеткирүү зарылдыгы турса, этнопедагогиканын салттары аркылуу баланын турмушуна керек компетенцияларда маанилүү орунду ээлеп келет. Бирок окутуунун бул багытта методологиялык базасы түзүлүп, илимий-практикалык, методикалык системасы практикалык мазмунда ырааттуу изилдөөгө алынбаганы, далай убакыттан бери окутулуп келе жатса да, окуу программалары, окуу-методикалык колдонмолору өз деңгээлинде иштелип чыкпагандыгы, окуучуларды турмушка үйрөтүүнүн жолго коюлбагандыгы, көркөм чыгармаларда руханий, педагогикалык баалуу ойлор болсо да, аларды азыркы жаштарды тарбиялоодо колдоно албаганыбыз, алар аркылуу этномаданий, этнопедагогикалык негизде компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча теориялык жактан жеткиликтүү изилденбегендиги изилдөөнүн зарылдыгын көрсөтөт, б. а. окуучуга сунушталган адабий билим күнүмдүк социалдык турмушта керектелүүчү компетенцияларды калыптандыруу үчүн кызмат кылышын талап кылган азыркы маалда бул ишти башталгыч класстардан тартып, орто мектептин жогорку класстарына чейин этнопедагогикалык негизде билим жана тарбият берүү системасын иштеп чыгуу маселеси турат. Ырас, бул бир изилдөө менен бүтө калуучу жумуш эмес, аны дайыма билим берүү багытындагы ири илимий долбоорлор менен байланышта үзгүлтүксүз жүргүзүп туруу

жагы маанилүү бойдон сакталууда. Аны бир теманын бардык тарабынан чечип жиберүү мүмкүн болбойт, тескерисинче, өлкөдөгү бардык инсандардын этномаданий түшүнүктөрүн коомдук-социалдык чөйрө талап кылган деңгээлге жеткирүү үчүн өлкөдөгү билим берүүнүн негизги программаларынатиешелүү илимий-изилдөө иштеринин мазмунуна айкалыштырып [3], мамлекеттин кызыкчылыгына ылайык мекеме-ишканалардын илимий иштеринин тематикалык планына кошуу зарылдыгы да байкалууда. Мындай иштердин эч бир жерде колго алынбаганы жана кийинки муундун арасында күч алып бара жаткан деградация бул маселени тез арада республикадагы бардык изилдөө жумуштарынын темасына кошуу керектигин ачыктаса, аны биринчи кезекте орто мектептердин базасында иштеп чыгуу азыркы билим берүү концепциясына туура келет. Ошондуктан учурдагы билим берүүнүн талаптарына ылайык кыргыз адабиятын орто мектептин жогорку класстарында этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана практикада аткарылыш жолдорун иштеп чыгуунун мааниси чоң. Ал өзүнөн-өзү эле аткарыла койбойт. Аны өз деңгээлинде ишке ашыруучүн жогорку класстарда кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун илимий-теориялык жактан калыптанышына талдоо жүргүзүү менен окутуунун принциптерин компетенттүүлүккө негиздөө маселеси күн тартибине чыгат. Бул проблеманы азыркы билим берүү системасында окутуунун адабий-педагогикалык маселелери менен байланышта кароо – инсанга багытталган окуу концепциясына таянып кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык мазмунду ачып берүү (1), кыргыз турмушун этнопедагогикалык негизде таанып-билүүдөн аткарылуучу жумуштардын табияты аркылуу окуучуларга жеткирүүгө мүмкүн болгон инсандык жана социалдык-маданий компетенцияларды калыптандыруу (2), дүйнө таанымдын түрдүү философиясын ачууда керектелүүчү түшүнүктөрдү кыргыз адабиятынын мисалында жеткирип окутуунун жалпы маселелерин иликтөөгө алуу (3), ошондой эле анын окутуунун окуу стандартында, окуу планында чагылдырылышына баа берүү (4) сыяктуу маселелерди аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Муну жалпы теориялык проблема катары изилдөө менен чектелүүгө болбойт.

Анткени кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу аркылуу калыптануучу компетенциялар жаңыдан жетилип келе жаткан улан-кыздардын турмушка керектүү көндүмдөрүн караштыруу менен чектелбестен, алардын реалдуу шарттагы натыйжалуулугун аныктоо үчүн кыргыз адабияты сабагындагы этнопедагогиканын ролуна көңүл буруп, жогорку класста окутуунун теориялык жана практикалык жактан изилдениш абалын кароо аны педагогикалык тажрыйбада текшерип (а), окутуунун методикасын (б), өркүндөтүү жолдорун иштеп чыгуу (в), эксперименттен өткөрүү (г) жана анын жыйынтыктарын көрсөтүү (д), зарыл болгон практикалык сунуштарды киргизүү (е) сыяктуу милдеттерди күн тартибине коёт. Бул мурда окуу процессинде болуп келген кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасындагы өркүндөтүүгө тиешелүү бир катар проблемаларды козгоо менен бирге социалдык желелер аркылуу түзүлгөн ааламдашуу доорунда кыргыз жаштарынын этностук иденттүүлүгүн сактоого маанилүү кызмат көрсөтүүчү бир катар компетенцияларды адабий чыгармалардагы этнопедагогикалык маани-мазмунга таянуу менен окуу процессинде түшүнүүгө, аны андаштырууда методологиялык жактан инсанга багыттап окутууга негизделип, анын билим берүүчүлүк философиясынын жыйынтыктарында [4] окуучулар ээ болгон компетенциялардын практикада колдонулушун жайылтуу керек болууда.

Ал изилдөөнүн максатын гана түзбөстөн, окутуунун педагогикалык шарттарын, дидактикалык принциптерин, методикалык өзгөчөлүктөрүн жана окуучулар ээ болуучу компетенттүүлүккө илимий жактан баа берүү менен жүргүзүлгөн иштерге анализ жасоо кыргыз адабиятын окутууда жогорку класстын окуучуларынын этнопедагогикалык

түшүнүктөрүн калыптандыруунун оптималдуу ык-жолдорун түзүүгө, педагогикалык тажрыйбалар аркылуу натыйжалуулугун текшерүүгө, педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө иштелип чыккан ыкмаларды жүзөгө ашыруу боюнча иштелип чыккан окуу-методикалык иштелмелерди сунуштоого багыт берет. Изилдөөнүн сапаттуу аткарылышы кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча материалдарды республиканын бардык мектептерине жайылтууга, чыгармачылык менен иштеген мугалимдердин автордук окуу-методикалык иштелмелерин түзүшүнө, ар бир мектепте окутуунун азыркы учурдун талаптарына жооп берүүчү технологияларды окуу процессине сунуштоого, жергиликтүү шартка ылайык окуу-методикалык колдонмолорду өркүндөтүүдө көмөк көрсөтөт. Анын негизинде: 1) кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу окуучулардын дүйнө кабылдоосунун калыптануусуна; 2) руханий, көркөм-эстетикалык табиттин туура жетилүүсүнө; 3) улуттук иденттүүлүгүн, этникалык өзгөчөлүгүн таанытууга; 4) дүйнөлүк педагогика илими иштеп чыккан теориялык, методологиялык негиздерге, дидактикалык принциптерге таянуу менен окуучулардын билим жана тарбия алуусуна сабактын оптималдуулугун жогорулатууга; 5) инновациялык технологияларды пайдаланууга; 6) окуучулардын алган билимин турмуш менен интеграциялоо; 7) турмуш чындыгын таанып-билүү чыгармачылыгын өстүрүү компетенцияларын калыптандырууга жагымдуу шарт түзүлөрү бышык.

Адабияттар

1. Рысбаев С. К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү. пед. илим. докт. авторефераты. – 2006, 15-бет.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений. – М.: АКАДЕМА, 2000, 3 – 14-беттер.
3. Рахимова М.Р., Панкова Т. В. Кыргызская народная педагогика. – Б.: 1993. 126 – 132-беттер.
4. Асипова Н. Билим философиясы жана тарыхы. – Б.: 2010, 14-бет.

УДК: 82.193(575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.44

Козубекова Г.
КРУИ Асынын Ч. Айтматов атындагы
тил жана адабият институту

ПУБЛИЦИСТИКАНЫ МАКАЛА ЖАНРЫНДА КОЛДОНУУДАГЫ Т. СЫДЫКБЕКОВДУН ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Кыскача мазмуну: Макала жанры публицистиканын бир жанры катары аз иликтенген маселелердин катарын толуктайт. Бул багыттан алып караганда жеке жазуучулардын макалалары дээрлик иликтене элек. Аталган маселеге биз дагы ушул чакан иликтөөбүз аркылуу салым кошуу максатын өз алдыбызга койдук. Мында публицистиканын негизги жанрларынын бири болгон макала жана аны колдонуудагы Түгөлбай Сыдыкбековдун чеберчилиги туурасында кеңири сөз болот. Макалага коюлуучу талаптар, жанрдык белгилер канчалык деңгээлде сакталгандыгын публицисттин “Үч чындык” макаласы аркылуу ачып берүү аракеттери көрүлөт. Казак акыны Букар жыраунун “Үч чындык” аттуу ыры менен Аалы Токомбаевдин “Үч чындык” аттуу чыгармасы салыштырылып ага карата жеке пикирлер айтылат. Кыргыз совет адабиятын негиздөөчүлөрдүн бири Касым Тыныстанов менен болгон тирешүү, атаандашуу маселери жөнүндө дагы кыйыр сөз болот. Публицистиканын ийкемдүү табияты тыкыр колдонулгандыгы бегиленет.

Түйүндүү сөздөр: публицистика, макала, коом, текст, тезис, жырау, акын, жазуучу, коом, аргумент, эпитет, гипербола, литота.

Козубекова Г.
Институт языка и литературы НАН КР
имени Ч. Айтматова

МАСТЕРСТВО Т. СЫДЫКБЕКОВА В ИСПОЛЬЗОВАНИИ ПУБЛИЦИСТИКИ В ЖАНРЕ СТАТЬИ

Аннотация: Жанр статьи как жанр публицистики дополняет перечень малоизученных вопросов. С этой точки зрения статьи личных сочинений не исследованы. Мы также поставили перед собой цель внести свой вклад в упомянутую проблему посредством этого небольшого исследования. В данной статье будет подробно рассмотрен один из основных жанров журналистики, и мастерство Туголбая Сыдыкбекова в его использовании. Публицистическая статья «Три истины» постарается выявить, насколько выдержаны требования к статье и жанровые особенности. Сопоставляются стихотворение казахского поэта Букар жырау «Три правды» и произведение Аалы Токомбаева «Три правды» и высказываются личные мнения. Непрямой разговор будет и о вопросах противостояния и конкуренции с Касымом Тыныстановым, одним из основоположников кыргызской советской литературы. Подтверждено, что гибкий характер журналистики используется осторожно.

Ключевые слова: публицистика, статья, общество, текст, тезис, очерк, поэт, писатель, общество, аргумент, эпитет, гипербола, литота.

Kozubekova G.
KR NAS named after Ch. Aitmatov
Institute of Language and Literature

MASTERSHIP T. SYDYKBKOVA USES ARTICLES IN THE GENRE OF JOURNALISM

Abstract: Genre articles and genre journalism complement the list of understudied issues. From this point of view, the article examines personal essays. We also set ourselves the goal of contributing to the mentioned problem by means of this small investigation. In this article, one of the main genres of journalism, and the mastery of Tugolbaya Sydykbekova in its use, will be considered in detail. The journalistic article “The Three Truths” will try to reveal how well the article’s requirements and genre features are met. The poem of the Kazakh poet Bukar Zhyrau “Three Pravdy” and the work of Aaly Tokombaeva “Three Pravdy” are compared and personal opinions are expressed. There will be an indirect conversation about issues of confrontation and competition with Kasym Tynystanov, one of the founders of Kyrgyz Soviet literature. It is confirmed that flexible character journalism is used carefully.

Keywords: journalism, article, society, text, thesis, essay, poet, writer, society, argument, epithet, hyperbole, litota

Т.Сыдыкбековдун публицистикаларында козголгон маселелердин көбү бүгүнкү күндө да актуалдуу экендигин айтканбыз. Ошондой эле ал публицистикалык ойлорун публицистиканын дээрлик бардык жанрларында чагылдырган. Ал бизге мурас кылып калтырган публицистикаларынын дагы бир чоң капшытын макала жанры түзөт. Макала – коомдук процесстерге, ар кандай учурдагы окуяларга же кубулуштарга автордун жүйөлүү көз карашын билдирген публицистиканын аналитикалык жанры.

Мына ошондой жарык көргөндөн бүгүнкү күнгө чейин талаш-тартыш менен сөз болуп келе жаткан макалаларынын бири – “Үч чындык”. Макала айкындуулук, кайра куруу мезгили болгон 1988-жылы жазылып, “Кыргызстан маданияты” газетасына жарыяланган. Анда 1920-жылдардан баштап, 1988-жылдарга чейинки мезгил мейкиндиги камтылган. Кыргыз профессионалдык адабиятынын алгачкы карлыгачтарынан болгон С.Карачев, К.Тыныстановдордун убагында бааланбай калган, элибиздин бүгүнкү күнү үчүн кылган эмгектеринен баштайт. Макаланын жазылышына публицисттин тили менен айтканда, “Токомбаевче туюнган далилдерине” анын өмүр бою жүргүзүп келаткан өзүнүн “идейный күрөшү” себеп болгон.

Ал публицистиканын башка стилдерден болгон артыкчылыгын эркин колдонуп, ырлардан, архивдик материалдардан, кол жазмалар фондусунан, съездерде сүйлөнгөн сөздөрдөн, окулган докладдар, оозеки кептер жана башкалардан шилтеме келтирилип, бирде илимий, баяндоо, диалог, көркөм сөз каражаттарын колдонуп бирде адабий стилде жазылган.

Макала – публицистиканын абдан кеңири таралган жанрларынан болуу менен түзүлүшү башка текстердей эле башы, негизги бөлүгү, жыйынтыгы болуп эле үч бөлүктөн турат. Ошондой эле анда маңыздуу маалыматты камтыган макалада каралуучу маселеге окурмандын оюн буруп даярдоочу биринчи абзац (лид) сөзсүз болот. Макаланын башталышында Т.Сыдыкбеков тарабынан бул талап сакталып, түйүндүү маселе ортого ташталып, ал боюнча жалпы

маалымат берилет. Мезгил талап кылбаса да “Манас” эпосунан идеялык каталарды таап жазган А.Токомбаевдин катына “Жазуучулар союзу”, “Кыргызстан маданияты” гезити далилдер менен так жооп бергенин, бирок ага да болбой анын эл жазуучусунун “өзүнө таандык аксымдык менен ошо далилдүү жоопко даде көшөрө жооп талап этишинин себеби эмнеде?”-деп суроо коюу менен баштайт. Башкача айтканда, чыны менен эле мындай узакка созулган талаштын сыры эмнеде болду экен, - дешип окурмандар ага тартылышат.

Макаланын негизги бөлүгүндө автор өз оюн аргументтештирип, мисалдарды келтирип, ал тургай ар бир жаңы аргументти кийинки жаңы абзацка бөлүп берүүсү талапка ылайык. Аргументтерди кыскача байланыштырып туруу үчүн байламталар, кириңди сөздөр (анткени, чынында, биринчиден, акыры ж.б.) колдонулуп, акырында автор талкууну жыйынтыктап корутунду чыгарышы керек.

К.Тыныстановдун 1924-жылы жарык көргөн “Кызыл гүлүн” жана “Секетбайларды” элдин жакшы кабыл алгандыгын, ага удаа эле жарык көргөн А.Токомбаевдин “Ленин тууралуу” аттуу китебин карапайым кишилердин ал тууралуу сүйлөшкөн сөздөрүн диалог аркылуу берүү менен сынга алат. “Жадаса басма көксөгөн сабатсыз кишилерге жакпаган Аалы Токомбай уулунун бул китебин кол жазма кезинде Касым Тыныстан уулу рецензиялайт. Бул бойдон чыгарсаң уят болосуң, Аалы. 1100 саптан турган жыйнактын бериде үчтөн-экисин кыскарт. Калганын көркөмдүк жагынан жетилт. Ошондон кийин басмага сунуш эт, - дейт Касым. Акындын ак дилден айткан кеңешине Аалы кыжырланат. Анын Касымга терс карап, ага жамандык издегени дал ошондон башталат”. [5., 388]

Мына ушинтип алгачкы абзацта койгон суроого биринчи жоопту берип, каршылашуунун андан ары өнүгүшүн чечмелөөгө өтөт.

Макалa - коомдо мааниси бар орчундуу окуяларды талдап, андагы фактыларга баа берип, жалпылоо менен чындыкты ар тараптуу жана жеткиликтүү чагылдыруучу публицистиканын бир жанры. Анда фактыларды салыштыруу менен коюлган маселенин өнүгүшүнө мүнөздөмө берген автордун жеке ою болушу шарт. Маалыматтык жанрларда факты “жаңылык”, “окуя” катары берилсе, макалада алар автордун пикирин бекемдеп далилдөөгө негиз болот. Публицист фактыларды таяныч каражат катары колдонуп, анын негизинде автор жалпылоолорду жана тыянактарды жасайт.

Автор бир эле маселенин ар кандай кырдаалын, ар башка жактарын ырастаган фактыларды тандап алат. Негиз катары ар кандай кубулушту бүтүн алып, анан өзүнчө бөлүктөргө, кырдаалдарга ажыратат. Ал бөлүмдөрдүн кагылышуусу баяндоонун драматизациясын жаратат. Тактап айтканда, каармандардын мүнөзүн, сапатын, эмоциясын, жүрүм-туруму жана башкаларды азыр болуп жаткандай көз алдына элестет. Ошондуктан макалалар көп учурда талаш-тартыш жараткан мүнөздө болот. Публицистин милдети - окурмандын көңүлүн учурдун кайсы бир маанилүү көйгөйүнө буруу, аны кандайдыр бир максаттуу иш аракеттин адилеттүүлүгүнө же жаңылыштыгына ишендирүү болуп эсептелет.

Т.Сыдыкбеков публицистиканын мына ушул шарттарын чебер колдонуп макаланы Тыныстанов менен Токомбаевдин каршылашуусун, анын эпкинин башка бир нече жазуучуга тийгендигин берүүдө архивдик булактарды далилге тартат.

“Манастын” мотивиндеги “28 баатырды” жана “Жаңы паризат”, “Алыстан кат” чыгармаларына атап макалада айтайын деген негизги өзөккө келет. А.С.Пушкиндин 1823-жылдары жазган “Телега жизни” (4 куплет), деген ырын “Турмуш араба” деп алты куплеттик кылып которуп алганын жазып, экөөнү катарлаш коюп мисал кылат. “Болуптур, муну уурулук дебейли. Эпчилдик дейли. Ал эми 1693-жылы төрөлүп, 1787-жылы көзү өткөн Букар жырау Калкаман улынын беш саптан үч куплеттен турган философиялык маанидеги сонун ырын чекити, үтүрүнө чейин таптак көчүрүп алып, бар болгону ага “Үч чындык” деп ат койгону үчүн өзүмдүк этиш каракчылык ко...”, -деп окурмандары менен кеңешип келип макаланын аталышы болгон “Үч чындыкка” токтолот. Аны дагы Букар жырауныкы делген казакча тексттин А.Токомбаевдики делген кыргызчасы менен окурмандын алдына катарлаш коёт. Бул эки варианттын бири-бирине сөзмө-сөз дал келерин окурмандын алдына коюп макаланын кульминациясын ого бетер курчутат.

Чындыгында бул маселелердин башы бүгүнкү күнгө чейин бир жактуу ачылбай келе жатат. Анткени Пушкиндин ыры дейин десек, төрт куплет ыр алты куплет болуп узарып кеткен. Жок Аалы Токомбаевдики кылайын десек, сөзмө-сөз окшош дал келет. Бул боюнча да адабиятчы, сынчыларбыз дагы дээрлик сөз кылыша элек.

Ал эми “Үч чындыкка” келсек, ооздон оозго өтүп, улам кийинки муун тарабынан “узуну” кыскартылып, жетпегени толукталган, бир сөзүн алып, же кемитүүгө болбогон деңгээлге жеткириле иштелген фольклордон колдонулган төкмө акындын чыгармасы экендигин текст өзү “ырдап” турат. Андыктан биз ал ыр саптарын мисал келтирбестен салыштырып окуп көрүүнү окурманга сунуштоону калыстык деп ойлойбуз.

Бирок ошого карабастан аны А.Токомбаевдин өздүк чыгармасы экендигин далилдөөгө аракеттенгендер дагы жок эмес.

1992-жылы Эркин-Тоо газетасынын эки санына жазуучу А.Стамовдун “Үч чындык” жана улуу үркүн сабактары” [3., 3] - деген макаласы жарыяланган. Анда К.Тыныстанов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Ч.Айтматовдордун ортосундагы тымызын дагы, ачык дагы тирешүүлөрдү баяндап, анда Токомбаевдин “туура” жактарына басым жасап келип, анан биз сөз кылып жаткан макаласына токтолот. Андан бир өтпөй “Кыргыз руху” газетасына Б.Карагулова тарабынан жазылган “А.Токомбаев уурубу? Андай болсо, Т.Сыдыкбеков эмне үчүн сотко келүүдөн баш тартты?” [2., 2] деген макала жарык көрөт. Мында дагы А.Токомбаев колдоого алынып, А.Стамовдун пикири улантылган.

Адабиятчы окумуштуу К.Артыкбаев ушул эки макаланы таяныч мисал кылып, бул талашка чекит коюп чукул жыйынтык чыгарат. “А.Токомбаевдин “Үч чындык” аттуу атактуу ыры казак акыны Букар жыраудан көчүрүлүп алынган деп акынды адабият уурусу катары

мүнөздөгөн макаланын (Сыдыкбеков Т. “Үч чындык” “Три истины”// Кыргызстан маданияты. 1988, 30-июнь) А.Токомбаевдин дүйнөдөн кайтары менен жарыяланышы өтө өкүнүчтүү болду. Мындай жалаанын эч бир негизи жок экендиги А.Токомбаевдин ырынын 1938-жылы түрмөдө отурганда жазылып, 1939-жылы “Советтик адабият жана искусство” журналына жарыяланганы, ал эми Букар жырауныкы делген ырдын 1949-жылы гана кол жазма түрүндө кабыл алынып, 1962-жылы биринчи жолу жарык көргөндүгү далилденип, жалаа жабуу аракети документалдуу фактылар менен биротоло жокко чыкты”. [1., 354].

Биздин оюбузча адабиятчы окумуштуунун бул тыянагы талаш маселеге чекит коё албайт. Бул биринчиден. Экинчиден, Т.Сыдыкбеков бул макаланы мурда айтпай жүрүп, А.Токомбаев дүйнөдөн өтөрү менен жаза калган дегени чындыкка дал келбегендей.

Себеби дал ушул маселеге публицист “Үч чындык” макаласы жазылганга чейин жыйырма жыл мурун “Үч суроого жооп” деген интервьюсунда атайын кайрылып, бул макалада айтылган ырларды кеңири талдоого алган. “28 баатыр” ырынын канча сабы кантип өзгөртүлүп, “Манас” эпосунан алынгандыгы саналып, “Түк эсимден кетпейсиң” ыры, Пушкиндин “Турмуш арабасы” айтылып, элдик сюжеттерди колдонуу ыкмасы дайым эле өзүн актабай, чыгарманы кайталоо менен чектелип каларын белгилеген. Анан биз башынан сөз кылып жаткан “Үч чындык” ырынын саптарын салыштыруу менен тыкыр талдоого алган. Публицистикага тиешелүү тил менен каймана какшык аралаш катуу сындаган. Түшүнүктүү болуш үчүн Т.Сыдыкбеков ошол мурда 1968-жылы жазганынан мисал келтирели: “Биз куплеттерди мисал келтирүү менен, акын белен ырлары кытып алган дебейбиз. Жок! Андай болуш эч мүмкүн эмес. Себеби Токомбаев андай жеңил жолго түшүп кеткидей намыссыз чабал акын эмес. Ал, таланттуу, наамдуу, беделдүү акын. Ал, өз шыгын баалайт. Кыргыз поэзиясына өз салымын кошуу үчүн жан дили менен ат салышат. Өзү айткандай, ал, ар дайым изденүү жолунда. Изденүүнүн негизинде, акын – “Туткун Мараттан” баштап эле чамасы келишинче ырларында жаңылыкты улаган. Бирок акын изденүүсүндө дайым бирдей эмес, ал, кай кездерде үстүртөн бир беткей кетет. Элдик ыкмага жаңы илеп кошуп, аны “жаңыртуу” аракетине өтөт. Натижада, куплет-куплеттен айырмасыз болуп калганы да ошондон дейбиз... Албетте, бул изденүүнүн эң чабал жана опуртмалуу ыкмасы” [4., 411-412]. Демек, биз мындан А.Токомбаевдин жогорудагы талаштуу чыгармалары Т.Сыдыкбековду мурда эле кайдыгер калтырбагандыгын көрөбүз.

Ошентип публицистиканын функционалдык өзгөчөлүктөрүнүн бири коомчулук билгиси, окугусу келген, бирок аны аткарат, жеткирет деп күткөндөр жазууга даабаган маселелерди жарыялоо эле эмес, аны кийинки муун окуп өз чындыгын тапсын деген максатта да жазылгандыгында. Т.Сыдыкбековдун макалаларынын көпчүлүгүндө да ошол жазылган учурунда эле эмес, кийинки муун түшүнүп чечмелейт деген дагы маани бар. Дегенибиз бул “биротоло жокко чыккан” делинген тыянакка бүгүнкү күндүн көз караштары менен текстологиялык изилдөөлөргө таянып баа берүү керек. Анткени окумуштуу Артыкбаевдин жогорудагы жыйынтыгы менен ой жүгүртсөк, казак төкмө акыны Букар жырау Токомбаевден катуу болгондо

“уурдаган”, жумшартып айтканда, “которгон, таасирленген” дегенге келебиз. Антели десек Букар Калкаман уулу он жетинчи кылымдын өкүлү. Биздин оюбузча “Үч чындыктын” тексти түрк тектүү көчмөн элдердин фольклорунун кылымдар бою иргеп берген насаат ырларын ыргакка айланткан төкмө акындын чыгармасымын деп тургансыйт.

Эмнегедир жогорудагы макалаларга публицист жооп кайтарган эмес. Мүмкүн ден соолугунан (паркинсон), балким теңелбеди, же келечек муунга калтыргандыр.

Макаланын корутунду бөлүгүндө публицист анын темасына окшоштуруп символикалуу үч жыйынтык чыгарат: “Ошентип бул кишинин жок жерден баштаган уу-чуусунун түпкү өзөгү баягы эле сөөгүнө бүткөн үч чындыкка чапты. 1. Бийик көркөмдүктө түбөлүктүү чыгарма жарата албаган соң, башкаларга болгон ич тардыгы, көрө албастыгы; 2. Чыныгы акындыктын асыл наркын булгап: адабий уурулукка, калпычылыкка дитин бакканы; 3. Керт башынын даңкы үчүн ашынган караөзгөйлүк менен жалаа жаап ак эмгектенген акын жазуучуларды ушактоо, аларга саясий айыптарды тагуу”.[5., 401].

Жалпылап алганда макалада К.Тыныстановдун чыгармачылыгына, окумуштуулугуна жана насаатчылыгына бийик баа берилип, ага салыштыруу менен А.Токомбаевдин айрым чыгармалары сынга алынган.

Макаланын жанрдык мүнөздүү өзгөчөлүгү, ал коомдо белгиленген айрым ченемдерди жетекке алып, тигил же бул өлчөм убакыттын талаптарына канчалык шайкеш келерин талдайт жана эгерде аларга жооп бербесе, анда аны кантип өзгөртүү керектигин сунуштайт. Илимий мүнөздүн, объективдүүлүктүн талабы автордун «менин» автордук «бизге» айланат.

Макала бул өз пикирин иреттеп чечмелеп берген жана аны далилдеген ой пикирдин тексти. Демек, бул макалада берилүүчү негизги ой, идеянын тезиси (маңызы) сөзсүз чечмеленип берилиши керек дегенди түшүндүрөт.

Тезис болсо кептин ой бирдигин сактоочу макаланын өзөгү катары ачык, так, иреттүү чечмеленип түшүнүктүү болушу керек. Анан тексти ачып түшүнүктүү чечмелөө үчүн аргументтер (далил, жүйөлөр) иргелип алынат.

Макаланы жалпылаган тыянактар жыйынтыктап негизги темасы ар дайым көгөйлүү маселе болушу керек.

Албетте, теманы тандоо элдин жашоо турмушуна, канчалык маанилүү, кызыктуу экендигине көз каранды. Жакшы жазылган макала кырдаал, көрүнүш, ал абалды көз алдыга элестетип, сунуштарды, демилгелерди иштеп чыгып, чараларды көрүүгө кызмат кылат.

Макала жанрынын тилдик өзгөчөлүгү биринчи кезекте макаланын түрү жана адресатка байланыштуу алдын-ала аныкталат. Публицистикалык бардык эле башка жанрлар сыяктуу макала дагы окурмандарды кеңири чөйрөсүнө багышталат. Андыктан теманы ачып берүүдө жеткиликтүү, түшүнүктүү ачык болушу керек. Макала үчүн коомдук саясий лексика мүнөздүү экендигин “Үч чындыктагы” пленум, жалпы союздук гимн, коммунист, пролетарчыл, съезд, партаархив, интернационал, СССР менен Кыргыз ССР партия жетекчилеринин ысымдары жана

башкалар айгинелеп турат.

Ошондой эле макалада айтылуучу ой так жана ынандуу болуш үчүн автордон сөз болуп жаткан көрүнүштөрдүн, маселелердин, далилдердин толук тизмесин келтирүү талап кылынат. Бул шарт дагы “Үч чындыкта” публицист Т.Сыдыкбеков тарабынан тыкыр сакталган.

Публицистиканын негизги жанрларынын бири болгон макалага тиешелүү төмөнкү белгилер Т.Сыдыкбековдун “Үч чындыгында” кездешет. Текстте логикалуулук, образдуулук менен байланышып, объективдүүлүк болсо, эмоционалдык баалоо жана экспрессивдик лексика менен айкалышат. Окурманды ой жүгүртүүгө үндөгөн макалдар, учкул сөздөр, ылакаптар, туруктуу сөз айкаштары, жыш кездешет. Анткени, бул жанрга көркөм сөз каражаттарын пайдалануу мүнөздүү. Макалада келекелөө, эпитет, гипербола, литота, кээде илимий кепке жакыныраак болгон метафора көп кездешет.

Жыйынтыктап айтканда Т.Сыдыкбеков макалага коюлуучу талаптарды “Үч чындыкта” абдан ийкемдүү аткарган.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабияты. Б., 2004.
2. Карагулова Б. “А.Токомбаев уурубу? Андай болсо, Т.Сыдыкбеков эмне үчүн сотко келүүдөн баш тартты?”. Кыргыз руху. 1993, 7-февраль.
3. Стамовдун А. “Үч чындык” жана улуу үркүн сабактары. Эркин-Тоо, 1992, 4-апрель, 9-апрель.
4. Сыдыкбеков Т. Үч суроого жооп. Китепте: Сыдыкбеков Т. Табылга. Б., Адабият. 1991.
5. Сыдыкбеков Т. Үч чындык. Китепте: Сыдыкбеков Т. Табылга. Б., Адабият, 1991.

УДК:821:82.43 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.45

Козубекова Г.
КР УИАсынын Ч.Айтматов атындагы
тил жана адабият институту

Т. СЫДЫКБЕКОВДУН “АТА МУРАСЫ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ” ОЧЕРКИНИН КӨТӨРГӨН МАСЕЛЕСИ

Кыскача мазмуну

Т. Сыдыкбековдун бул очеркинде байыркы бабалардан калган ата мурасы, эне тил, көөнө сөздөр, аларды изилдөөнүн, сактоонун жана өзгөчөлүктөрү талдоого алынат. Жазуучу байыркы бабалардан мурас калган оозеки жана жазуу мурастарынын маанисин чечмелөөгө аракет кылып, байыркы кыргыздарга түздөн-түз тиешелүү болгон “Чааташ” эстеликтери биздин доорго чейинки “Тагар”, “Таштык” маданияттары менен байланыштуу экендигин эске салат. Аталган тарыхый доорлого тиешелүү болгон ата мурастарынын ушул күнгө чейин келип жеткен үлгүлөрүнө Кыргызстандын аймагындагы мунаралар, мечиттер, күмбөздөр жана архитектуралык курулуштардын калдыктары далил боло алат. Айталы, ушул күнгө чейин сакталып калган Бурана мунарасы, Шах Фазиль мавзолейи, Таш-Рабат кербен сарайы жана башка шаар калдыктарын айтууга болот. Албетте, Т. Сыдыкбеков калемгер катары байыркы ата мурастарынын ичинен кыргызга таандык сөздөрдү, сөз айкаштарын, макал-лакаптарды казып, алардын маани-маңызын туюндурууда көп эмгек жасаган. Бул очеркинде да М. Кашкаринин сөздүгүндөгү кыргыздарга таандык делген сөздөргө кайрылып, алардын башка тектеш түрк элдериндеги үлгүлөрү менен салыштырууга аракет жасайт.

Түйүндүү сөздөр: Ата мурасы, эне тил, оозеки мурастар, жазуу эстеликтери, проблемалуу очерк, байыркы кыргыздар

Козубекова Г.
Институт языка и литературы
Национальной академии наук
Кыргызской Республики имени Ч. Айтматова

ПРОБЛЕМА, ПОДНЯТАЯ В ОЧЕРКЕ Т.СЫДЫКБЕКОВА «РЕЧЬ ОБ ОТЦОВСКОМ НАСЛЕДИИ»

Аннотация

В данном очерке Т.Сыдыкбекова анализируется отцовское наследие, оставшееся от древних предков, родной язык, старинные слова, их исследование, сохранение и особенности. Писатель пытается осмыслить значение устного и письменного наследия, унаследованного от древних предков, и напоминает, что памятники «Чааташ», непосредственно связанные с древними кыргызами, имеют отношение к «тагарской» и «таштыкской» культурам до нашей эры. Остатки башен, мечетей, куполов и архитектурных сооружений на территории Кыргызстана могут служить образцами наследия предков, относящимися к указанному историческому периоду, дошедшими до наших дней. Например, можно упомянуть башню Бурана, мавзолей Шах Фазиль, караван-сарай Таш-Рабат и другие городские остатки, сохранившиеся до наших дней. Конечно, Т.Сыдыкбеков как писатель проделал большую работу по извлечению кыргызских слов, словосочетаний и пословиц из древнего наследия и выражению их смысла. В этом очерке М. Обращаясь к словам, которые, как говорят, принадлежат кыргызам в словаре

Кашкари, он пытается сопоставить их с примерами из других родственных тюркских народов.

Ключевые слова: Отцовское наследие, родной язык, устное наследие, письменные памятники, проблемное эссе, древние кыргызы

Kozubekova G.
Kyrgyz Republican National Academy
of Sciences named after Ch. Aitmatov
Institute of Language and Literature

THE PROBLEM RAISED IN THE ESSAY BY T. SYDYKBKOVA “SPEECH ABOUT FATHER’S LEGACY”

Abstract

In this essay, T. Sydykbekova’s paternal heritage, left from ancient ancestors, native language, ancient words, their research, preservation and features are analyzed. The writer tries to understand the meaning of oral and written heritage, inherited from ancient ancestors, and reminds that the monument «Chaataash», which is directly related to the ancient Kyrgyz, is related to «Tagar» and «Tashtyk» cultures before our era. Remains of towers, mosques, domes and architectural structures on the territory of Kyrgyzstan can serve as examples of the heritage of ancestors, belonging to the specified historical period, which have survived to our days. For example, it is possible to mention the Burana tower, the Shah Fazil mausoleum, the Tash-Rabat caravanserai and other city remains that have survived to this day. Of course, T. Sydykbekov as a writer did a great job of extracting Kyrgyz words, phrases and proverbs from the ancient heritage and expressing their meaning. In this essay M. Turning to words that, as they say, belong to Kyrgyz in the Kashkari dictionary, he tries to compare them with examples from other related Turkic peoples.

Keywords: Father’s heritage, native language, oral heritage, written monuments, problem essay, ancient Kyrgyz

Кыргыз Эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков адабий-көркөм чыгармачылыктан сырткары, коомдук турмуштун орчундуу окуялары боюнча, айрыкча, эне тилдин, улуттук маданияттын опол тоодой маселелерине арналган публицистикалык макалаларды, очерктерди жазып, макала-маектерди уюштуруп, мезгилдүү басма сөз менен тынымсыз кызматташып келген. Көтөрүлгөн маселелердин өзөгү калемгер аздектеп, туу туткан касиеттүү сөзгө арналып, сөздүн мүмкүнчүлүктөрү, этимологиясы, басып өткөн жолу, дегеле, сөз кудурети, анын колдонулушу, маанилери, айтор, кыргыз баласы басып өткөн узак тарых-таржымалынан тартып, сөздөн куралган тил, тилдин кенчи, табияты, тарыхы, өткөнү менен келечеги сындуу темаларга көп кайрылган.

Калемгердин “Ата мурасы жөнүндө сөз” деген адабий очеркинде байыркы бабалардан калган оозеки жана жазуу мурастарынын маанисин чечмелөөгө аракет кылат. Асыресе, байыркы кыргыздарга түздөн-түз таандык болгон “Чааташ” эстеликтери биздин доордон алда канча мурдагы “Тагар”, “Таштык” [1., 114] маданияттары менен байланыштуу экендигин эске салып: “Тилекке каршы, биздин тарыхчылар элибиздин ошол байыркысын азырынча көз

жастыкта калтырып коюшканы өкүнүчтүү иш”, [3., 64] - деп кейийт. Аталган эстеликтер комплексине Кыргызстандын аймагында сакталып калган мунаралар, мечиттер, күмбөздөр жана архитектуралык курулуштардын калдыктары далил боло алат. Айталы, ушул күнгө чейин сакталып калган Бурана мунарасы, Шах Фазиль мавзолейи, Таш-Рабат кербен сарайы жана башка шаар калдыктарын айтууга болот.

Арийне, колубузда турган мындай архитектуралук баалуулуктарга кайдыгер мамиле жасай турган болсок, анда орток-түрк урууларына таандык делген “Кут алчу билим” менен “Түрк сөздүгүнүн жыйнагы” эмгектерине ат үстүнөн назар буруп, чыгармалардын тилин азыркы биздин тилге салыштыра коюп, “мына, окшобойт, түшүнүксүз” деген илимпоздордун ишине кандай баа берүүгө болот?

Ушундай ата мурастарына аздек мамиленин керектигин Т.Сыдыкбеков эмгегинин башында эле эске салып: “Байыркы мурастарды козгобой туруп, кечээ эле – мындан беш кылым мурда жаралган Навоинин дастандарын, не “Бабур намени” өзбектер, ошол баштапкы тилде окуша албады. Эгерде, биз “Бабур намеден” турмушту көз алдыга келтирсек, не анын баштапкы тилин изилдесек – андагы элдердин турмуш-тиричилиги, үрп-адаттары, мүнөз-кулктары, маданияты, оюн-тамашасы, тамак-ашы, адамдардын жүрүш-туруштары ал тургай, кишилердин сүйлөгөн кеп-сөздөрүнө чейин жеке эле бүгүнкү өзбектерге гана таандык болуп бөлүнүп турбастан, Орто Азияда коңшулаш, аралап өмүр өткөргөн башка урууларга да, башка элдерге да алардын ичинде кыргыздарга да таандык белгилер бар”, [3., 65]- дейт.

“Бабур намеде” азыркы учурда аты белгилүү саруу, коңурат, кушчу, найман, мундуз, кыпчак, кытай, маңгыт сындуу уруулардын аты аталып, Т.Сыдыкбековдун маалыматында Бабурдун өзү боз үйдө жашап, бээ байлатып, таруу бозо салдырганы, комузду баалап, кийин падишах болуп турганда атайын комузчу алдыртканы, эң жакын кишиси Ибрагим Саруу кыргыз болгонун жазып келип: “...биз байыркы мурастарды талдаган кезде, ага, ошол өз учурунун көзү менен карап, ошол өз учурунун тили менен сүйлөп, ошол өз учурунун илимий аныктамалары менен аныктап талдоону жүргүзүүгө милдеттүүбүз!”, [3., 65]- деген оюн айтат.

Албетте, калемгердин мындай талабын илимдеги герменевтика термини менен түшүндүрсөк жарашат. Анткени, герменевтика – каалагандай байыркы тексттерди, маданий-адабий мурастарды ошол доордун көзү менен карап, тилдик, адабий-маданий жетишкендиктерине таянуу менен чечмелеп берүүгө багытталган философиянын бир тармагы.

Демек, ата мурастарын, анын ичинде “Кут алчу билим” дастаны сыяктуу орток түрк адабиятына таандык эстеликтерди чечмелей келгенде, аны башка тилге салыштыруу жолу менен эмес, чыгарма жазылган тилдин өзөгүн аныктап, аны ошол учурдун жетишкендиктерине таянуу менен анализдөө зарылдыгын айтат. Антпесе, аталган

чыгарманы талдоого алган В.Радлов чыгарманы уйгур тилине салыштырып талдоого алгандыктан, текстке уйгур тилинин элементтерин күчөтүп жибергендигин кийин өзү да моюнга алгандыгын баса белгилейт.

Эгерде, ата мурастарын талдоого алууда төмөнкүдөй үч жагдай көңүлгө алынса, анда мурас жөнүндөгү орчундуу маселелер туура баамдалып, туура чечүүгө мүмкүндүк түзүлөт эле дейт, калемгер:

1. Орток түрк элдерине таандык болгон ташка жазылган байыркы жазуулар, тамгалар бар. Ал жазуулар көп учурда насыят сөздөр, ыр түрүндөгү жазылган чакан дастандар.

2. “Манас” баштаган үчилтик эпосторубуз арбын. Уламыштарыбыз, тарыхый баяндарыбыз, санжыраларыбыз, жомокторубуз көп.

3. Мурунку тарыхчылардын кыргыздар тууралуу айтып, жазып кеткен маалыматары бар. [3., 66]

Албетте, бул бөлүштүрүүдө кыргыздарга тиешелүү ата мурастарын талдоонун эң мыкты үлгүлөрү жатат. Анткени, тарыхтын татаал жолдорунда кыргыз эли гүлдөп-өнүгүп, оозеки да, жазма да маданиятын өнүктүргөн улуу эл болгондугуна таш жазма эстеликтериндеги эскерүүлөр күбөлөйт. Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндө элибиздин байыркылыгын, түпкүлүгүн туюндурган сөз кору катмарланып жатат. Ошондой эле, тарыхта жазылып калган кыргыздар тууралуу маалыматтар улам жаңырып, башта үч миң жылдык тарыхыбыз бар десек, кийин ал жаңыланып, биздин заманга чейинки бир нече кылым мурдагы тарыхый жазуулардын “жүзү” ачылып, кытай архивиндеги чети оюлбаган маалыматтардын “музу” акырындык менен эрий баштады. Демек, Т.Сыдыкбековдун ата мурасын талдоого алуудагы эске ала турган ойлору – омоктуу болгон.

Калемгер аталган макаласында кыргыздар тууралуу тарыхый маалыматтарга кайрылып, III кылымдын биринчи жарымындагы саякатчы Абудалифтин баянына назар буруп, анын кыргыздар жөнүндө жазып кеткен мындай ойлору менен бөлүшөт: “Алардын өзүнчө туткан жолдору, ой-пикирлери, жазуулары жана ибадатканалары (табынуучу) жайлары бар. Алар чырактарын өзү өчмөйүнчө өчүрүшпөйт. Алардын купуя (ичтен айтылчу ыйык) сөздөрү бар. Алдыларына жыпар жыттуу нерсе коюп намаз окушат (табынышат). Алардын бир жыл ичинде бир нече майрамдары бар. Жышааналары Көк... Алардын бардыгы баш ийген бир падышасы бар. Анын алдына кырк жаштан өткөн бир да киши отурбайт”. [4., 411]

Көрүнүп тургандай, тарыхтагы мындай жазуулар кыргыздын түпкүлүгүн, ишенимдерин, ырым-жырымдарын, жазуу өнөрүнө ээ экендигинин далили болуп отурат. Экинчи жагынан, тарыхый жазуулардагы окуялардын дастандарда, уламыштарда айтылып калышы – алардын элдик аң-сезимде түбөлүккө сакталып, муундан-муунга өтүп, качандыр бир мезгилде дал ошондой окуялардын турмуш чындыгында болгондугунан күмөн санатпайт.

Бирок, М.Кашкарынын эмгегинде [2., 7] эскерилген кайсыл түрк элдеринде “Манас” сыяктуу дастандар жаралып, сан миң окуяларды өз кучагына камтыган эпикалык туундулар

кездешпейт? Же, ошол байыркы тарыхый жазууларда бизге тарапташ жашаган элдер тууралуу биздин заманга чейинки тарыхый жазмаларда казак, өзбек ж.б. улуттар тууралуу маалыматтар айтылбайт? Демек, биздин тарыхын, каада-салт жана маданият, чынында эле, өтө байыркы, көөнө.

Калемгер дал ушул ойду өзөк кылып, тилдик маалыматтарды туура чечмелөө аркылуу элдин байыркылыгын так билүүгө болорун мындай деп түшүндүрөт: “Арийне, турмушта окшоштуктар көп. Бир элдин үрп-адаты, салты, макал-лакабына чейин үндөшүп, окшошуп калган учурлар боло берет. Бизге тили тектеш элдердин колдо бар мурастарын карап көрдүк. Андай окшоштуктар турсун, бизге тектеш элдерде – “Манас” сыяктуу байыркы өмүрдү кең-кесири баяндаган залкар эпостору жокко эсе көрүндү... Жокту жок дегенибизге достордун эч кимиси капа болбос. Казак, өзбек жана башка элдердин билги адамдары менен маектеше келгенде – эртегини, тарыхты, адабий мурастарды тактоодо силерде чоң мүмкүнчүлүк бар. “Манастай” улуу дастан ага өзөк болор эле...” дешип, бизге жылуу-жумшак жеме эскертишет”, [3., 65]– дейт.

Албетте, Т.Сыдыкбеков калемгер катары байыркы ата мурастарынын ичинен кыргызга таандык сөздөрдү, сөз айкаштарын, макал-лакаптарды казып, алардын маани-маңызын туюндурууда көп эмгек жасаган. Бул очеркинде да М.Кашкаринин сөздүгүндөгү кыргыздарга таандык делген сөздөргө кайрылып, төмөнкүдөй ойлорун ортого салат: “Аппак, кызыл өң, раң, өрт, арка-моюн, ант, эм, эш, эт, кырсык, чобур, чекир, ычкыр, угут, от жана башка ушулар сыяктуу нукура кыргыз сөздөрүнүн тизмеги чексиз. Баарынан кубанычтуусу тигил сөздөр ошол кездеги жандуу сөз катарында алынып, сөздүктө алардын ар бирине түшүнүктөр берилген”. [3., 70]

Жогоруда келтирилген сөздөр азыркы учурда да кыргыз тилинде колдонулуп келе жатат. Булардын мааниси эскирген жок. Ал эми ошол эле сөздүктөгү айтылыш ыргагы өзгөргөн, бирок, өзөгү байыркы кыргыз тилине байланган сөздөр өтө көп кездешет. Бул багытта Т.Сыдыкбеков мына буларды мисалга тартат: “Маселен: ува-ооба, арпа-заара, ич сөз-сыр, ички сыр, ок йлан–ок жылан, үгит-насият-үгүт-насаат, билги-билерман, акылман...” [3., 69].

Т.Сыдыкбеков жогоруда аталган сөздөрдүн өзгөрүп калышынын себеби – буларды уйгур тамгасы менен жазган учурда алардын тыбыштык окулушу бузулуп калышы ыктымал деген ойду айтып, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү ыр саптарын мисалга тартып, аны азыркы кыргыз тилиндеги мааниси менен салыштырат:

Агил өгүт менден, огул ирдам тила,

Бой да улук билги болуб, билгин, ула.

Ушул эки сап ыр азыркы кыргыз тилинде мындайча окулат:

Алгын үгүт менден, уул, жардам тиле

Турпатыңча улуу билимдүү болуп, билиминди ула.
Ал эми азыркы өзбек тилинде бул эки сап мындайча чечмеленет:

Угил менден угит ал, фасилат тиле,
Эл-юрт аркасында улуг олим бол, илимини таркат. [3., 70]

Көрүнүп тургандай, бул эки мисалдын кайсынысы түп нускага жакын, кайсынысы көчүрмө экендигин айрып таанууга болот.

Т.Сыдыкбеков ушул сындуу мисалдар менен байыркы ата мурастарын талдап, ал аркылуу эне тилибиздин байыркылыгын, түпкүлүгүн тактоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Өзү, очерк жазуунун талаптарына ылайык, анда тарыхый-документалдуу маалыматтар менен адабий-көркөм маалыматтардын шайкеш келиши мыйзым ченемдүү көрүнүш деп эсептелинет. Эгерде, ушул талапка таянганда, анда Түгөлбай Сыдыкбековдун бул очеркиндеги документалдуу материалдарга таянганы – М.Кашкаринин сөздүгүнөн конкреттүү мисалдарды тартып, ага байланыштуу тарыхый материалдарга орун берип, андан соң, өзүнүн көз караштарын сунуш кылганы талапка ылайык көрүнүш. Болгондо да, ошол “өзүнүн көз карашы” аталган жанрдын талаптарына ылайык, адабий-көркөм жана документалдуулуктун жуурулушунда берилгени – окурманды толук ынандырат. Айталы, автордун аталган очеркиндеги эмоциясы төмөнкү жагдайларда ачык байкалат:

“Мурас канчалык баалуу, өлбөс сонун болсо, ал ошого жараша бардык элге жагымдуу, сүйкүмдүү, бардык элге таандык болот. Биздин кай бир мурастар “көчмөндүк кылып” не казакта, не өзбекте, не дагы бир элде жүрсө, аны кызганыч жарабайт. Андай көрүнүш бизди сыймыктандырууга тийиш”. [3., 70]

Демек, ушул чакан мисал аркылуу биз Т.Сыдыкбековдун субъективдүү пикирин, жеке оюн так так, таамай көрө алабыз. Ошол эле учурда, автор бул очерки аркылуу ата мурасына кандай мамиле кылуу керектигин, байыркы бабалардан калган жазма, оозеки мурастарды кантип талдап, кандай жол менен андагы баалуу маалыматтарды сууруп чыгып, кыргыз элинин тарыхына, маданиятына, каада-салтына, тили жана дилине мамиле кылуу жолдорун сунуш кылганына баш ийип, таазим этүүбүз абзел.

Адабияттар

1. Историко-этимологический словарь современного русского языка / под ред. П.Я. Черных. 3-е изд., М., 1999. Т. С. 114 – б.
2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы, “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1999-жыл, 7-б.
3. Т. Сыдыкбеков Ата мурасы жөнүндө сөз. Китепте: Сыдыкбеков Т. Мезгил кайрыктары. Фрунзе, “Кыргызстан”, 1982., 64-69-б.
4. Мажамулбулдан, 5-том, 411-б.

УДК: 37.013

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.46

Кошалиева С., Мураталиева М.
К. Карасаев атындагы БМУ**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ СЕРГЕК ЖАШОО
ОБРАЗЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА КӨЙГӨЙЛҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫ
ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ****Кыскача мазмуну**

Балдардын ден соолугун сактоо жана чыңдоо маселеси өтө маанилүү маселе болуп гана саналбастан, бүтүндөй өлкө үчүн өзөктүү маселелердин бири болуп саналат. «Уулдун ден соолугу улуттун ден соолугу, кыздын ден соолугу кыргыздын ден соолугу» Улуттун ден-соолугу, мамлекеттин келечеги! Өсүп келе жаткан муундун ден соолугун чыңдоо жана коргоо, билим берүү мекемелеринде сергек жашоонун баалуулуктарын калыптандыруу зарылчылыгы бир катар мамлекеттик документтерде, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандартына көрсөтүлгөн. Ден соолукту коргоочу технологиялар – билим берүү чөйрөсүнүн жана баланын ден соолугуна таасир этүүчү жашоо шарттарынын эң маанилүү өзгөчөлүктөрү менен бирге балдардын ден соолугун коргоо жана чыңдоо боюнча иш-чаралардын системасы. Ошону менен бирге ал баланын өнүгүүсүнүн бардык этаптарында анын ден соолугун сактоого багытталган билим берүү чөйрөсүндөгү бардык факторлордун өз ара байланышын жана карым-катышын камтыган чаралардын системасы болуп саналат. Ушуга байланыштуу макалада мектепке чейинки балдардын ден соолугуна терс таасирин тийгизген негизги объективдүү жана субъективдүү факторлор бөлүп көрсөтүлөт.

Түйүндүү сөздөр: денсоолук, денсоолукту сактоо, технология, көйгөйлөр, кризис, фактор.

Кошалиева С., Мураталиева М.
БГУ им. К.Карасаева**ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ И ПУТИ ИХ
РЕШЕНИЯ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ****Аннотация**

Вопрос сохранения и укрепления здоровья детей является не только очень важным, но и одним из ключевых вопросов для всей страны. «Здоровье сына – здоровье нации, здоровье дочери – здоровье кыргызов» Здоровье нации, будущее государства! На необходимость укрепления и охраны здоровья подрастающего поколения, формирования ценностей здорового образа жизни в образовательных учреждениях указывается в ряде государственных документов, Государственном образовательном стандарте Кыргызской Республики. Здоровьесберегающие технологии – это система мер по охране и укреплению здоровья детей, учитывающая важнейшие характеристики образовательной среды и условия жизни ребенка, воздействующие на здоровье ребенка. Система мер, включающая взаимосвязь и взаимодействие всех факторов образовательной среды, направленная на сохранение здоровья ребенка на всех этапах его развития. В связи с этим выделим основные объективные и субъективные факторы, отрицательно влияющие на здоровье детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: Здоровье, Здоровьесберегающие технологии, проблемы, кризис, факторы.

Koshaliev S., Muratalieva M.
BSU named after K. Karasaev

PROBLEMS OF HEALTHY LIFESTYLE FORMATION AND WAYS OF THEIR SOLUTION IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The issue of preserving and strengthening the health of children is not only very important, but also one of the key issues for the whole country. "The health of the son is the health of the nation, the health of the daughter is the health of the Kyrgyz" The health of the nation, the future of the state! The need to strengthen and protect the health of the younger generation, the formation of healthy lifestyle values in educational institutions is indicated in a number of state documents, the State Educational Standard of the Kyrgyz Republic Health-saving technologies are a system of measures for the protection and promotion of children's health, taking into account the most important characteristics of the educational environment and the child's living conditions that affect the child's health. A system of measures that includes the relationship and interaction of all factors of the educational environment, aimed at maintaining the health of the child at all stages of his development. In this regard, we highlight the basic objective and subjective factors that negatively affect the health of preschool children.

Keywords: Health, Health-saving technologies, problems, crisis, factors.

Актуалдуулугу «Жашоодогу негизги байлык сен ээ болгон жер эмес, материалдык байлык эмес, жашоодогу негизги байлык бул ден-соолук, ал эми аны сактоо үчүн көптү билүү керек». - окумуштуу, философ, врач **Авиценна** «Баланы акылдуу жана ойлонуп иш кылганга үйрөтүү үчүн дени сак, чымыр кылуу керек» - улуу гуманист, педагог Жан-Жак Руссо.

Балдардын ден соолугун сактоо жана чыңдоо маселеси өтө маанилүү маселе болуп гана саналбастан, бүтүндөй өлкө үчүн өзөктүү маселелердин бири болуп саналат. «Уулдун ден соолугу улуттун ден соолугу, кыздын ден соолугу кыргыздын ден соолугу» Улуттун ден-соолугу, мамлекеттин келечеги! [1 б-407] Өсүп келе жаткан муундун ден соолугун чыңдоо жана коргоо, билим берүү мекемелеринде сергек жашоонун баалуулуктарын калыптандыруу зарылчылыгы бир катар мамлекеттик документтерде, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик билим берүү стандартына көрсөтүлгөн. БУУнун балдардын укуктары тууралуу Конвенциясына ылайык, мүчө-мамлекеттер ата-энелерге медициналыкпедагогикалык маалымат берүү маселесин чечүүнүн натыйжалуу ыкмаларын табууга милдеттенишет. Бул милдет балдардын ден соолугун коргоо жана физикалык тарбия боюнча заманбап билим берүү үй-бүлөгө тапшырылгандыгы менен шартталат.

Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамына жана «Мектепке чейинки билим берүү уюму жөнүндө» типтүү жобосуна (Өкмөттүн токтому менен бекитилген) ылайык, бала бакчанын педагогикалык жамаатынын ишиндеги алдыңкы багыттардын бири болуп «баланын ар тараптуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үй-бүлө менен карымкатышта болуу» эсептелет. Баланын ден соолугу эң маанилүү интегралдык көрсөткүч болуп саналат, анткени ал физикалык мүмкүнчүлүктөрдү гана эмес, ар тараптуу өнүгүүнүн келечегин да аныктайт. [10]

Мектепке чейинки балдардын ден соолугун коргоо жана чыңдоо жаатындагы мамлекеттик саясаттын негизги компоненттери болуп балдардын организмнин функционалдык резервдерин жогорулатууга жана алар үчүн сергек жашоо образынын негиздерин калыптандырууга негизделген балдардын ден соолугун сактоонун жаңы технологияларын иштеп чыгуу саналат.

Азыркы мезгилде балдардын ден соолугун коргоо, ден соолук маданиятын калыптандыруу жана сергек жашоо образынын зарылчылыгы мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин ишинин маанилүү багыттарынын бири болуп калды. Балдарды окутуу жана өнүктүрүү процессинде бала бакча менен үйбүлөнүн күч-аракетин бириктирүү маселеси боюнча психологиялык педагогикалык адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, акыркы он жылдыкта ата-энелерди активдүү тартууга багытталган кызматташуунун жаңы, келечектүү формалары пайда болду, мектепке чейинки мекеменин жашоосуна катышууда, көпчүлүк бала бакчаларда педагогикалык кадрлардын үй-бүлө менен иштөөсү бир гана багытта - педагогикалык пропагандада жүргүзүлүп келет.

Бул жагдай мектепке чейинки балдардын ден соолугун сактоо жана коргоо маселесине салттуу көзкарашты кайра карап чыгууну талап кылат: ага байланыштуу ден соолукту коргоону эрте жашынан баштап үйрөтүү, ден соолукту сактоо жана чыңдоо боюнча активдүү позициясын калыптандыруу, ден соолук эң маанилүү баалуулуктардын бири экендигин түшүндүрүү. [5]

Бул иште негизги роль педагогго таандык. Бирок, коомдо бул көйгөйдү чечүүгө өтө чоң көңүл бурулуп жаткандыгына карабастан, акыркы он жылдыкта балдардын ден соолугунун көрсөткүчтөрүнүн төмөндөшү, балдардын ден соолугун калыптандыруу жана чыңдоо курч маселе бойдон калууда. 3-7 жаштагы балдардын 11% гана дени сак деп эсептелиши мүмкүн (2020-жылдагы Ден соолук жана туруктуу өнүгүү багытындагы максаттарга жетүү иштери боюнча баяндама). [4]

Каралып жаткан маселенин контекстинде мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин ден соолукту чыңдоо жана алдын алуу иш-чараларын уюштуруу иштери өзгөчө мааниге ээ.

Ден-соолукту сактоо билим берүү технологиясы деген эмне?

Бул түшүнүккө Н.К. Смирнов мындай аныктама берген:

“Бул окуу процессин бала менен педагогдун ден-соолугуна зыяны тийбегендей уюштуруунун формалары менен ыкмаларынын жыйындысы». [10]

Адабияттарды жана практикалык тажрыйбаларды талдоо, ден соолукту чыңдоо үчүн көбүнчө валеологиялык жана ден соолукту чыңдоочу каражаттар колдонуларын көрсөтүп турат. Көпчүлүк ден соолукту чыңдоо программаларында бала дарылоо жана алдын алуу чараларынын же билим берүүнүн объектиси катары катышат, психофизикалык ден

соолукту калыптандырууга системалуу мамиле кылуу эске алынбайт. Тарбия жана билим берүү процесси менен медициналык методдордун, технологиялардын ортосундагы начар интеграциясы көйгөйлүү бойдон калууда.

Ден соолукту чыңдоо ишмердүүлүгү сунуштаган методдор баланын организмнин жана психикасынын (оюн жана психологиялык комфорт) негизги муктаждыктарын начар ишке ашырат.

Ден соолукту коргоочу технологиялар – билим берүү чөйрөсүнүн жана баланын ден соолугуна таасир этүүчү жашоо шарттарынын эң маанилүү өзгөчөлүктөрү менен бирге балдардын ден соолугун коргоо жана чыңдоо боюнча иш-чаралардын системасы. Ошону менен бирге ал баланын өнүгүүсүнүн бардык этаптарында анын ден соолугун сактоого багытталган билим берүү чөйрөсүндөгү бардык факторлордун өз ара байланышын жана карым-катышын камтыган чаралардын системасы болуп саналат. Ушуга байланыштуу макалада мектепке чейинки балдардын ден соолугуна терс таасирин тийгизген негизги объективдүү жана субъективдүү факторлор бөлүп көрсөтүлөт. [5]

Объективдүү факторлорго төмөнкүлөр кирет:

- Экологиялык: Климаттын өзгөрүшүнө алып келген парник газдарынын чыгындары бардык балдардын жашоосуна олуттуу коркунуч туудурат;
- Күн радиациясы, ичүүчү суунун сапаты; таза сууга болгон муктаждык таза суу менен камсыз кылуу — чоң түйшүк;
- абанын температурасы, абанын нымдуулугу, айлана-чөйрөнүн булганышы, өнөр жай ишканаларына, автомобиль жолдоруна жакын жашоо;
- жогорку чыңалуу жайгашкан райондордогу темир жол;
- электромагниттик талаа, б.а. шаардын экологиялык жактан начар райондору.
- биологиялык: тукум куучулук, эненин кош бойлуулукка чейинки жана кош бойлуулук учурундагы ден соолугу;
- жаңы төрөлгөн баланын ден соолугунун абалы, пренаталдык жана постпренаталдык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү, баланын жашоосунун биринчи жылдарындагы өнүгүүсү;

Баланын тамактануусу. Туура тамактанбай туруп чың ден соолукта боло албайбыз, ал эми туура тамактаныш үчүн пайдалуу жана түрдүү азыктардан турган рацион түзүп алышыбыз керек. Тузду, майды жана шекерди канчалык колдонорубузга жана тамакты канчалык өлчөмдө жеп жатканыбызга көңүл бурганыбыз маанилүү. Рационго жашылча-жемиштерди кошкуп жана тамакты түрлөө зарыл. [9] Ден соолуктун абалы көпчүлүк убакта тамактанууну туура уюштурууга көз каранды. Туура теңдештирилген тамактануу баланын организмнин жалпы туруштук берүүсүн жогорулатат.

Жакшы тамактануу - баланын жашоосунун жана өнүгүүсүнүн өзөгүн түзөт. Жакшы тамактанган балдар жакшы чоңоюшат, үйрөнүшөт, ойношот жана коомго

активдүү катышышат. Алар ошондой эле ар кандай кризиске туруктуу келишет. Ошентсе да, бүгүнкү күндө көптөгөн балдар жашоого жана өнүгүүгө зарыл болон тамакашты ала алышпайт. Бул өзгөчө жакыр жана аярлуу үйбүлөнүн балдарына тиешелүү [9].

Балдар көбүнчө зыяндуу коммерциялык маркетингге дуушар болушат, анткени алар жылына он миңдеген жарнамаларды көрүшөт, натыйжада семирүү менен өнөкөт оруну пайда кылган фаст-фуд жана таттуу суусундуктар көз карандылыкты пайда кылат. Социалдык-маданий субъективдүү факторлор:

- үй-бүлөлүк жашоонун жана тарбиянын шарттары (улуттук өзгөчөлүктөр, материалдык мүмкүнчүлүктөр, маданий деңгээл, диний салттар);
- ата-эненин балага болгон мамилеси (каалаган-каалабаган, сүйгөнсүйбөгөн);
- тарбия стили, бала чоңоюп жаткан үй-бүлөнүн салттары, энеге байлануунун тиби, үй-бүлөнүн өзгөчөлүктөрү (толук – толук эмес үй-бүлө, бакубат- бакубат эмес);
- бала бакчадагы баланын социалдык чөйрөсү (топтогу психологиялык атмосфера, бала бакчага ийгиликтүү адаптация болуу);

Ар бир бала төмөндөгү көйгөйлөрдүн жок дегенде бирине туш болот:

- 1) режимдик кыйынчылыктар (алар жүрүм-турумду, уюштурууну жөнгө салуудагы салыштырмалуу төмөн деңгээлинен турат);
- 2) коммуникативдик кыйынчылыктар (көбүнчө теңтуштары менен баарлашууда аз тажрыйбасы бар балдарда байкалат, бул класска, командага көнүү кыйынчылыгынан көрүнүп турат);
- 3) мугалим менен болгон мамиледеги көйгөйлөр;
- 4) үй-бүлөлүк чөйрөнүн өзгөрүшүнө байланыштуу көйгөйлөр [1]

Педагогдордун кесиптик компетенттүүлүгү. Мектепке чейинки мекемелердин иш практикасын талдоо мектепке чейинки билим берүү мекемелеринин педагогдорунун ден соолукту коргоо жаатында жетиштүү компетенттүү эместигин көрсөтүп турат.

Педагогикалык кадрларды кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу системасы калктын кошумча билим берүүгө болгон өсүп жаткан суроо-талаптарына жооп бербегендиктен, квалификацияны жогорулатуу системасы балдардын ден соолугун сактоо жаатындагы педагогдордун компетенттүүлүгүн жогорулатуу маселесин толук чече албайт («2011-2015-жылдарга билим берүүнү өнүктүрүүнүн Федералдык максаттуу программасынын концепциялары» (2011) [8].

Изилдөөлөрдө баланын ден соолугун сактоо, калыптандыруу жана өнүктүрүү концепциясын анын жашоосунун ар бир этабында кош бойлуу болгон учурдан тартып, чынжырчада: өспүрүм – бала күтүп жаткан үй-бүлө – ымыркай – мектепке чейинки убак – мектеп окуучусу (өспүрүм).

Биздин оюбузча, эң эффективдүү, жашы боюнча да, кесипкөйлүгү боюнча да

бардык звенолорду тартуу менен үзгүлтүксүз өз ара байланышта болгон мамиле болуп саналат. Бул түздөн-түз адам (бала, өспүрүм, чоң адам), үй-бүлө, ар кандай деңгээлдеги социалдык топтор - референттик топ, мектепке чейинки топ, орто билим берүү мекемесинин классы, орто кесиптик жана жогорку окуу жайындагы топ жана башка топтор.

Үй-бүлөдөгү жана башкалардын арасында жашоо образынын стереотиптери (тамактануу, дене тарбия, коркунуч факторлору, анын ичинде жаман адаттар), коллективдеги психологиялык комфорт, инсандын кесиптик жана чыгармачыл жөндөмүнүн ишке ашуусу үчүн мүмкүнчүлүктөр адамдын ден соолугунун деңгээлин аныктаган негизги факторлор болуп саналат.

Ошентип, билим берүү уюмунун ичиндеги методикалык иштердин системасы бул кемчиликтердин ордун толтура алат. Жогоруда айтылгандар мектепке чейинки билим берүү уюмунда методикалык иш процессинде мектепке чейинки билим берүү кызматкерлеринин ден соолукту сактоо компетенттүүлүгүн үзгүлтүксүз өркүндөтүү зарылдыгын көрсөтүп турат.

Ден соолукту сактоодогу негизги факторлор Ден соолукту сактоого ар кандай факторлор таасир этет. Мисалы: туура тамактануу, оптималдуу эмгек убактысы, тазалык, активдүү кыймылдоо, жана, жакындарды урматтоо жана сүйүү, жашоону позитивдүү кабыл алуу. Бул факторлор психикалык жана физикалык ден соолукту карылыка чейин сактоого жол ачат.

Ден соолук жашаган жерден да көз каранды Ден соолуктун чың болушу адам баласынын жашоо шартынан, жашаган жеринен, климаттан көз каранды болот. Мисалы: жашоо шарты жакшы Европа мамлекеттерин алып көрсөк, ден соолугу жакшы жана узак өмүр сүрүшөт. Анткени, Европа мамлекеттеринде экономикалык абал абдан жакшы болгондуктан элдин маанайы ачык болуп, жакшы өмүр сүрүүнүн бирден бир шарттары болуп эсептелинет. Мисал катары Кавказ элдерин алып көрсөк жашоо шарттары анча деле жакшы болбосо дагы, бул жакта жашаган элдердин ден соолугу чың жана дүйнөдө эң узак жашаган адамдар катары таанылган. Анткени, бул жактагы климат адамдын жашоосуна ылайыктуу. Кыргызстанды алып көрсөк жашоо шарты бир топ эле төмөн болгондуктан, элдин көп бөлүгү ден соолуга көп деле көңүл бурушпайт. Кыргызстандын түндүгү жашоо шартына абдан эле ылайыктуу, бирок ар кандай себептердин кесепетинен элдин ден соолугу анча деле жакшы эмес. Тоого жакын жашаган кыргыздарды деле алып көрсөк, узак жашагандар аз кездешет. Бул эмнени түшүндүрөт? Бул деген ошол кыргыздардын ден соолукту сактоого болгон мамилеси бир топ эле ылдый десек болот.

Ден соолукту сактоо – мамлекеттин, коомдун, жеке адамдын-негизги максаты болуш керек деп эсептейм. Анткени, ден соолугу жока адам бул дүйнөдө эчкимге кереги жок болуп калат. Ошондуктан келгиле баарыбыз биригип, бул күндө тартып өздөн соолугу бузгач көңүл бурабыз.

Аталган маселени чечүү жолдору боюнча сунуштар.

Балдарды коргоо жана алардын келечегин камсыз кылуу үчүн зарыл болгон эң

маанилүү чараларга төмөнкүлөр кирет:

- ✓ Ата-эне наристенин айлана-чөйрөсүн коргоп, кээ бир тыюулардан баш тартуусу керек.
- ✓ Ата-эне баланын көз карандысыздыгынын алгачкы көрүнүштөрүн туура түшүнүп, аларды колдоп, сабырдуу болушу зарыл.
- ✓ Ага чоңдордун жардамысыз эле ар кандай тапшырмаларды аткарууга мүмкүнчүлүк берүү шарт. Натыйжада балада ишенимдүүлүк жаралып, ата-эне менен баланын ортосунда ишеним пайда болот.
- ✓ Балага кысым көрсөтүп, ал каалабаган нерсени жасоого мажбурлабаш керек. Анткени ал ар кандай терс көрүнүштөргө алып келиши мүмкүн.
- ✓ Ата-эне бала менен дайыма баарлашып турушу, балага көңүл буруу ал анын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүшүнө түздөн-түз таасирин тийгизет.
- ✓ Ата-энелер балдар менен болгон өз ар мамиленин жаңы формаларын, ыкмаларын окуп билимин өркүндөтүп туруусу зарыл. Алсак, бала менен кантип ойноо, баарлашуу, ар тараптуу өнүктүрүү керек.
- ✓ Ошондой эле, ата-эне менен баланын үй жумуштарын чогуу аткаруусу, ишеним, достук мамилелерди өнүктүрөт [3].

Ошентип өнүктүрүү максаттарына тиешелүү бардык саясатта балдарга өзгөчө көңүл буруу керек:

- Климаттык кризиске каршы күрөшүү үчүн парник газдарынын чыгындыларын азайтуу боюнча чараларды көрүү;
- Мамлекеттик бийликтин жогорку деңгээлинде макулдашылган көп багыттагы чараларды көрүү;
- Каржылоону көбөйтүү жана балдарга байланыштуу саясий артыкчылыктарды аныктоо;
- Балдарды жана жаштарды алардын келечегин түзүүгө тартуу;
- Зыяндуу коммерциялык маркетингди чектөөгө багытталган жаңы улуттук жана эл аралык ченемдерди, анын ичинде БУУнун Балдардын укуктары боюнча Конвенциясына Факультативдик протоколун кабыл алуу;
- Балдардын ден соолугу жана бакубат жашоосу жөнүндө маалыматтарды берүүнү

жакшыртып туруу керек.

Ошентип, мектепке чейинки билим берүү мекемелерде балдардын ден соолугун коргоого комплекстүү мамилени ишке ашыруу зарыл: Физикалык, психикалык, социалдык жана адеп-ахлактык жактан.

Комплекстүү мамилени ийгиликтүү ишке ашыруунун шарттары болуп төмөнкүлөр саналат:

- мектепке чейинки билим берүү мекемесинин педагогдору үчүн ден соолукту коргоо комплексинин үч блоктук түзүмүн колдонуу;
- мектепке чейинки билим берүү мекемесинин педагогдору үчүн ден соолукту коргоо комплексинин мазмундук блогунун модулдук түзүмүн колдонуу;
- мугалимдердин ден соолугун коргоо комплексин мектепке чейинки билим берүү мекемесинин практикасына киргизүү этаптары

Ден соолук жөнүндө учкул ойлор:

“Ден соолук баары эмес, бирок ден соолук болбосо-баары бекер”- Сократ

“Акыл, ден соолук - баарынан кымбат”- П. Брегг

“Мен билген бир гана сулуулук бул - ден соолук”- Г. Гейне

Ден соолук – Алла Таала тарабынан берилген аманат. Адам баласы өзүнө ыроолонгон ден-соолук ниматына кам көрүүгө милдеттүү!

Адабияттар

1. Байгазиев С.//Педагогикалык руханият//Бишкек-2016.407бет
2. На пути к улучшению здоровья в Кыргызской Республике Доклад о ходе достижения целей в области здравоохранения и устойчивого развития в 2020 году.
3. Мещерякова Е. А. Проблемы физического воспитания дошкольников в условиях современного дошкольного образования / Е. А. Мещерякова, Н. М. Воронина. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 13.3 (117.3). — С. 60-62. — URL: <https://moluch.ru/archive/117/32422/> (дата обращения: 08.02.2023).
4. Столярова С.С., Назметдинова И.С. //Сохранение и укрепление здоровья воспитанников с туберкулезной интоксикацией //Россия, г. Астрахань.
5. <https://econf.rae.ru/article/>
6. О Концепции Федеральной целевой программы развития образования на 2011-2015 годы.

7. ЮНИСЕФ <https://www.unicef.org> (<https://www.unicef.org/>)
8. Постановление Правительства КР от 23 октября 2020 года N 742
9. Китепкана/журналдар/g201506/ден-соолукту-ыңдоо//<https://www.jw.org/ky>
10. Бала бакча//балдардын денсоолугу//<https://ilim.kg/index.php/kg/>
11. Ден соолук сактоо технологиясы <https://multiurok.ru/>

УДК: 373.3

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.47

Курманалиева Ч., Оморова Б.

К. Тыныстанов атындагы ЫМУ

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА СЫН АТООЧТУ ОКУТУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Бул илимий макалада заманбап мектепте мугалимдер педагогикалык технологияларды колдонуп, материалды бекем өздөштүрүү үчүн жаңы методдорду жана ыкмаларды иштеп чыгып, колдонуу аркылуу окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатуу жөнүндө сөз болот. Азыркы билим берүү программасына ылайык, маалыматтык компетенциянын негизинин бири болгон маалыматтык-коммуникациялык технологияны билбей туруп жана башка базалык компетенцияларды калыптандыруу жана өнүктүрүү мүмкүн эместиги белгиленип келет. Алардын жардамы менен сабак кызыктуу жана динамикалуу болуп калат, заманбап педагогикалык жана маалыматтык технологияларды билген педагог көп маселелерди чече алат ошондой эле мугалим үчүн окуучуларды өз алдынча же топтук иш-аракеттерге багыттоо жеткиликтүү жана жеңил-деген пикирлер айтылат.

Түйүндүү сөздөр: ыңгайлуу окуу шарттары, интерактивдүү методдор, сын атооч, аң-сезим, ой жүгүртүү, өнүгүү, башталгыч мектеп.

Курманалиева Ч., Оморова Б.

ИМУим. К. Тыныстанова

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация

На данном примере учителя современной школы используют педагогические технологии для повышения коммуникативной компетентности учащихся за счет разработки и использования новых методов и приемов усвоения материала. Согласно действующей образовательной программе отмечается, что невозможно формирование и развитие других базовых компетенций без владения информационно-коммуникационными технологиями, что является одной из основ информационной компетентности. С их помощью урок становится интересным и динамичным, учитель, владеющий современными педагогическими и информационными технологиями, может решить многие задачи, учителю легко и доступно направить учащихся на самостоятельную или групповую деятельность.

Ключевые слова: комфортные условия обучения, интерактивные методы, имя прилагательное, сознание, мышление, развитие, начальная школа.

Kurmanalieva Ch., Omorova B.

IMU named after K. Tynystanov

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING ADJECTIVES IN PRIMARY SCHOOL

Abstract

In this example, teachers of a modern school use pedagogical technologies to improve the communicative competence of students through the development and use of new methods and techniques for mastering the material. According to the current educational program, it is noted that it is impossible to form and develop other basic competencies without mastering information and communication technologies, which is one of the foundations of information competence. With their help, the lesson becomes interesting and dynamic, a teacher who owns modern pedagogical and information technologies can solve many problems, the teacher can easily and easily direct students to independent or group activities.

Keywords: comfortable learning conditions, interactive methods, adjective, consciousness, thinking, development, elementary school.

Учурда кыргызстанда дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кошулууга багытталган жаңы билим берүү системасы түзүлүүдө. Ушуга байланыштуу окуу процессин өркүндөтүүгө, окуучулардын активдүүлүгүнүн жогорку деңгээлине жетишүүгө көмөктөшүүчү билим берүүнүн активдүү ыкмаларын жана формаларын издөөгө багытталган билим берүүнүн инновациялык формаларынын ролу жана мааниси жогорулап жатат. Сабакта жаңы материалды өздөштүрүү андан аркы үйрөнүү, билимди практикада колдоно билүүгө негиз болуп саналат. Алган билимдин сапаты биринчи кезекте белгилүү бир теманы изилдөөгө тандалган ыкмасына жараша болот. Тандалган ыкма материалды өздөштүрүү маселесин толук чечпей турганын белгилей кетүү керек, болгонукандай колдонулары, билим берүү процессинде таанып-билүү жана өз алдынча ишмердүүлүктүн өнүгүшүнө кандай салым кошоору маанилүү. Белгилүү бир теманы үйрөнүүдө сабактын максатына жана милдеттерине жараша натыйжаны беретурган ар кандай методдорду жана ыкмаларды колдонууга болот.

Окутуунун методу түшүнүгүн Ата Мекендик педагогдор ар кандай чечмелешкен. Алардын бири М.А. Данилов – «мугалим тарабынан колдонулган ыкма окуучулардын билимди аң-сезимдүү кабыл алып, жөндөм, көндүмдөргө ээ болуусу» катары карайт ж.б. [4, 566-б.].

Методду өздөштүрүү процессинде окуучулардын акыл-эс, коммуникативдик жана рефлексиялык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүшөт. Жалпы билим берүүчү мектепте кыргыз тилин окутуунун методдорун жана ыкмаларын тандоо окутуунун максатына, милдеттерине, окуу материалынын мазмунуна, окуучунун курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүнө, билимди өздөштүрүүнүн этаптарына жараша болот.

Изилдөөнүн максаты башталгыч класстарда «Сын атооч» сөз түркүмүн өздөштүрүүгө көмөктөшүүчү интерактивдүү ыкмаларды баяндап берүү.

Макаланын негизги бөлүмү. Мектепте сөз түркүмдөрүн үйрөтүү-окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүнө кошкон салым болуп саналат. Морфологияны үйрөнүү менен бала өз оюн туура, логикалык жактан так айтууга үйрөнөт. Өзүнүн экспрессивдүүлүгү боюнча башка сөз түркүмдөрүнүн ичинен сын атооч алдыңкы орундардын бирин ээлейт, предмет жөнүндө маалыматты конкреттештирет, ал эми кыйыр мааниде сөзгө эмоционалдык боёк берип, сөз байлыгын өстүрүүгө, адабий тилдин нормаларын өздөштүрүүгө, колдонууга

негиз болот. Сөздүктөрдү билгичтик менен колдонуу окуучунун кебинин, лексикасынын жана грамматикалык түзүлүшүнүн байышына өбөлгө түзөт. Сөздүктөрдү сабакта колдонуу өспүрүмдүн мотивациясын жогорулатат, материалды илимий мазмун менен толтурат, изденүү жана таанып-билүү иш-аракетин уюштурат, балага ачылыштардын тажрыйбасы жана маселелерди чечүүнүн ыкмаларын сарамжалдуу пайдалануу аркылуу өз алдынча ийгиликке жетүү мүмкүнчүлүгүн берет, окууну чындык менен байланыштыруунун принцибинин ишке ашырат.

Белгилүү методист, филолог Д.Н. Ушаков «Мектеп окуучуну туура окууга, жазууга, сүйлөө жана ой жүгүртүүгө үйрөтүшү керек» деп белгилеген. Окуучунун кебин өнүктүрүүдө сын атооч өзгөчө орунду ээлейт, ошондуктан мен сабакты балдарга тааныш материал менен баштоо максатка ылайыктуу экенин айткым келет.

Мектеп окуучуларынын китеп окуу сабаттуулугун сабакта калыптандыруу жөндөмдүүлүктөрү биринчи орунду ээлейт. Китеп окуу сабаттуулугу – бул жазылган тексттерди түшүнүү, алар боюнча ой жүгүртүү, өз билимин кеңейтүү, интерпретациялоо жөндөмдөрүнөн болуп саналат. Ошондуктан, мен сабакта тексттердин ар кандай форматтарын колдоном: аралаш текст жана инфографика – мунун баары окуу сабаттуулугун түзгөн конкреттүү көндүмдөрдүн калыптанышына өбөлгө түзөт (бул окуучунун стереотиптүү ой жүгүртүүсүнөн улам дайыма эле мүмкүн боло бербейт). Кыргыз тилинин бул сабагы (сабак системасындагы) окуучулардын тилдик жана кеп компетенттүүлүгүн жогорулатууда маанилүү роль ойнойт, алардын руханий, адеп-ахлактык жана интеллектуалдык жактан өнүгүшүнө салым кошот, ар бир окуучунун билим натыйжасын жакшыртат.

Заманбап мектеп ар кандай кырдаалга багыт алган окуучуларды окутуп чыгарышы керек, муну өздөштүрүү үчүн инновациялык ыкмалар, педагогикалык технологиялар иштелип чыккан.

Э.Г. Элина төмөнкүдөй аныктаманы сунуштайт: «Интерактивдүү окутуу – бул окуу процессин окуучулардын биргелешкен иш-аракети формасында уюштуруунун ыкмасы, мында билим берүү процессинин бардык катышуучулары бири-бири менен өз ара аракеттенишет, маалымат алмашат, жалпы көйгөйлөрдү биргелешип изилдешет, кырдаалдарды моделделдешет... когнитивдик проблемаларды чечүүгө багытталган ишкер кызматташтыктын чыныгы атмосферасына чөмүлүшөт» [6, 41-42-б].

Ошентип, интерактивдүү окутуу технологиясы үч негизги маселени чечүүгө өбөлгө түзөт: билим берүүчүлүк жана таанып-билүүчүлүк, коммуникативдик-өнүктүрүүчүлүк жана инсанга багытталган социалдык багыт. [6].

Бул ыкманын элементтери төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Сабактын салттуу эмес башталышы – алдыдагы ишке (ребус, табышмак ж.б.) эмоциялык маанай түзүлөт.

- Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү методдору (акыл чабуулу, дебаттар).
- Сабактын өзгөчө элементтерин киргизүү: табышмактар, кроссворддор, терең билимди талап кылган тапшырмалар.
- Жуптук жана топтук иштерге көңүл буруу.
- Салттуу эмес сабактарды же сабактын бөлүктөрүн (саякат сабагы, жомок сабагы, викторина сабагы ж.б.) өткөрүү, сабакта оюн учурларынын жана оюндардын болушу.

Бүгүнкү күндө мугалим үчүн мектепте иштөө ыкмаларынын өз тизмесин тандап алуу жана аларды ар дайым өркүндөтүү кыйынга турбайт. Бул билим берүүчү оюндар, чыгармачылык тапшырмалар, топтук иш ж.б. Мыкты ыкмалар, башкача айтканда, «Сын атооч» темасында иштөө үчүн көп көлөмдөгү материалды талап кылбаган, ошондой эле көп колдонулган ыкмалар: викторина, кроссворд, мээ чабуулу жана синквейн.

Мен өзүмдүн ишимдеги айрым мисалдарга токтоло кетсем.

Викторина. Мугалимдин милдети – блокторго бөлүнгөн (жалпыдан жекеге, абстрактуудан конкреттүүгө) ар кандай татаалдыктагы суроолорду даярдоо. Блоктогу суроолордун саны 5тен 7ге чейин болушу мүмкүн. Ар бир суроо кыйынчылык деңгээлине жараша белгилүү бир сандагы упайларга ээ. Алгач колун көтөрүп, туура жооп берген окуучу же топ белгилүү бир сандагы упай менен сыйланат. Эң көп упай топтогондор жеңүүчү болуп саналат.

Эсептөөнүн тактыгы үчүн мугалим ар бир окуучунун же топтун жыйынтыгын (фамилиясы же аты жана упайлардын саны) жазып турган окуучуну тандай алат.

Мисал катары «Сын атооч» темасы боюнча кайталоо сабагынын фрагментин алып, суроолордун татаалдыгына жараша викторинанын эки блогун карап көрөлү.

Блок 1. «Сын атооч» темасы боюнча жалпы суроолор.

Блок 2. «Сын атооч» темасы боюнча тапкычтык үчүн суроолор.

Викторинаны алган билимди бекемдөө үчүн материал өтүлгөндөн кийин аткарылат. Сабактын максатына жараша викторина бүтүндөй сабакты же бир фрагментти алат.

Кроссворд. Иштин бул ыкмасы окуучуларды материалды бекемдөө же жаңы теманы ачуу баскычында кызыктырат, мында түйүндүү сөз сабактын темасын чагылдырат. Бул ыкманын көптөгөн варианттары бар. Кроссворддун чечилиши жекече, жупта же топто болушу мүмкүн (тактада иштөө). Жумушту бүтүрүү үчүн бөлүнгөн убакыт суроолордун татаалдыгына жана алардын санына жараша болот.

Методду мектеп окуучулары үчүн класста чыгармачылык тапшырма катары же үй тапшырмасы катары колдонсо болот.

Эгерде мындай ыкма теманы бышыктоо этабында ишке ашырыла турган болсо, анда

бардык өтүлгөн материалды, негизги учурларды камтышы керек.

“Акыл чабуулу”

Акыл чабуулу – бул чыгармачыл ой жүгүртүү методу. Ал адамды чектелип калуудан арылтуу аркылуу маселени жаңыча чечүү жолдорун табууга жардам берет. Акыл чабуулу интерактивдүү методдордун бири. Мында ар бир катышуучу өз ой-пикирин, идеясын эркин айтат. Катышуучулар бири бирин сындашпайт, тескерисинче, толукташат. «Туура эмес» деп да, «мен сага кошула албайм» деп да айтышпайт. Туура же туура эмес деп да бааланбайт. Андыктан, окуучулар өз ойлорун эркин айтышат. Эч кандай обочолонууга жол берилбейт. Жөнөкөйлөтүп айтканда, «акыл чабуулу» ой жарыштырууга, көп жактуу ойлоого, бир нече варианттуу ойлоого, ал ойлорду салыштырууга, рационалдуу ыкманы табууга көмөктөшөт. Айтылган идеялардын жалпы санынан иш жүзүндө колдонууга боло турган эң ийгиликтүүлөрү тандалып алынат.

Кыргыз тили сабагында «Сын атооч» деген темада колдонула турган «Акыл чабуулу» ыкмасына мисал келтирели. Алдын ала бөлүштүрүлгөн топтордо лидер аныкталат. Катышуучулардын арасынан көз карандысыз катчы да тандалып алынат, ал айтылган идеяларды жазып алат. Топторго чечүү үчүн тапшырма берилет. Топтордун иши аяктагандан кийин мугалим жетектөөчү суроолордун жардамы менен жыйынтык чыгаруусу керек. Демек, бул ыкма активдүү иштөө шарттарында окуучулардын акыл-эс ишмердүүлүгүн активдештирүүчү, темага болгон кызыгууну арттыруучу сыноо жана жаңылыштык ыкмасына окшош экендигин белгилейбиз. Мисалы, Топторго чечүү үчүн тапшырма берилет.

Биринчи топко тапшырма: элестеткиле, кебибизден бардык сын атоочтор бир заматта жок болуп кетти. Биздин кебибизге эмне болот?

болжолдуу жооп: кебибиз мындан ары эмоционалдуу, көркөм, образдуу болбой калат ж.б.

Топтордо иштегенден кийин мугалим жетектөөчү суроолордун жардамы менен жыйынтыктоосу керек: Сын атооч зат атоочко эмнеге милдеттүү? Сын атоочтордун тилибиздеги орду кандай?

Интерактивдүү окутуу бир эле учурда бир нече маселелерди чечет. Биринчиден, интерактивдүү методдор окуучулардын билим алуу чөйрөсү, башкача айтканда реалдуулук менен түзмө-түз өз ара аракеттенүүсүнө негизделген. Экинчиден, интерактивдүү окутууда окуучунун жеке тажрыйбасы билим берүүнүн негизги мазмунуна жөн эле көмөкчү материал же иллюстрация катары кызмат кылбастан, өзүн-өзү таанып билүүнүн борбордук булагы катары кызмат кылат. Үчүнчүдөн, интерактивдүү окутууда педагогдун ишмердүүлүгү окуучунун активдүүлүгүнө жол ачат.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы учурда окутуунун интерактивдүү формалары окутууда негизги мааниге ээ экендигин белгилегим келет, анткени алар окуу процессин маалыматтык гана эмес, кызыктуу кылууга да жардам берет. Аларды сабакта колдонуу материалды кабыл алууну жеңилдетет. Негизги артыкчылыгы – мындай иш ыкмалары окуучуларды биргелешкен

иш-аракеттерге тартып, жупта, командада жана интернет булактары менен иштөө жөндөмүн калыптандырат.

Адабияттар

1. Альтшуллер Г.С. Найти идею: введение в ТРИЗ-теорию решения изобретательских задач. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007.
2. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе – М.: Просвещение, 2003.
3. Баранов А.М. Учимся делать вместе. Материалы для тренинга учителей. – М.: Интуит. ру., 2007.
4. Кашлев С.С., Технология интерактивного обучения / С.С. Кашлев. – Мн., 2005.
5. Коротаева Е.В. Обучающие технологии в познавательной деятельности школьников / Е.В. Коротаева. – М.: 2003.
6. Образовательные технологии в вузе: опыт Национального исследования Саратовского государственного университета / Под ред Е.Г. Елиной, Е.И. Балакиревой. –Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2012.
7. Акбагышева Ш.А., Исаева Ж.К. Стилистические проблемы теории речевой коммуникации. Вестник БГУ. №2 (32) – Б., 2015. 78-б.

УДК: 94(575.2)(04)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.48

Кушубакова Ш.

Ош ТУнун академик Б.Мурзубраимов
атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык
жана билим берүү институту

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮПТӨЛҮҮ ЖАНА ӨНҮГҮҮ ТАРИХЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыскача мазмуну

Ар бир тилдин тарыхы анын өнүгүүсү элдин тарыхын гана эмес, маданий өнүгүүсүнүн даражасын да аныктап, эң маанилүү этаптарын чагылдырат. Кыргызстанда бүгүн кыргыз тилине мамлекеттик тил макамын берүү мыйзамынын кабыл алынганына туура 30 жыл болду. Бул мезгил аралыгына чейин эле совет доорунда тил маселесине арналган көп изилдөөлөр жүргүзүлдү. Ошого карабастан байыркы кыргыз тилинин пайда болуусу жана өнүгүүсү тууралуу маселелер тарых илиминде бүгүн да абдан актуалдуу бойдон калууда. Бул макалада байыркы кыргыз элинин түрк тилдүү калктардын катарында өнүгүүсү жана жазуусунун пайда болуусу, өнүгүүсү тууралуу маселелер каралат.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз эли, кыргыз тили, түрколог, тарых илими, түрк тилдүү элдер, жазуу эстеликтери, хунндар, классификация, Орхон-Енисей жазуулары.

Кушубакова Ш.

Международный Узгенский технологическо-образовательный институт
имени академика Б.Мурзубраимова ОшТУ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

История каждого языка, его развитие определяет не только историю народа, но и уровень развития культуры и отражает важнейшие этапы. Сегодня в Кыргызстане исполнилось ровно 30 лет с момента принятия закона о придании кыргызскому языку статуса государственного. Еще в советское время и до этого периода было проведено много исследований по проблеме кыргызского языка. Тем не менее, вопросы возникновения и развития древнекыргызского языка сегодня остаются весьма актуальными в исторической науке. В данной статье рассматриваются вопросы развития древних кыргызов среди тюркоязычных народов и возникновение, развитие письменности.

Ключевые слова: кыргызы, кыргызский язык, тюрколог, история, тюркоязычные народы, письменные памятники, гунны, классификация, орхон-енисейские надписи.

Kushubakova Sh.

International Uzgen Technological and Educational Institute
named after academician B. Murzubraimov OshTU

SOME QUESTIONS OF THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE KYRGYZ LANGUAGE

Abstract

The history of each language, its development determines not only the history of the people, but also the level of development of culture and reflects the most important stages. Today, exactly 30 years have passed in Kyrgyzstan since the adoption of the law on granting the status of the state language to the Kyrgyz language. Even in Soviet times and before this period, many studies were carried out on the problem of the Kyrgyz language. Nevertheless, the issues of the origin and development of the ancient Kyrgyz language today remain very relevant in historical science. This article discusses the development of the ancient Kyrgyz among the Turkic-speaking peoples and the emergence and development of writing.

Keywords: Kyrgyz, Kyrgyz language, Turkologist, history, Turkic-speaking peoples, written monuments, Huns, classification, Orkhon-Yenisei inscriptions.

Киришүү. Кыргыз тили азыр өзүнүн көп кылымдык өнүгүү тарыхына ээ болуу менен дүйнөдөгү эң байыркы тилдердин бирине айланган. Өз кезегинде тил элдик оозеки чыгармачылык аркылуу да кеңири тараган. Орхон-Енисей графикасы кыргыз элинин биринчи жазма тили болуп эсептелет. Таштагы жазуулар бир гана Енисейде эмес, азыркы Кыргызстандын аймагынан да табылган. Көпчүлүк чет элдик окумуштуулардын (Б. Б. Радлов, В. Томсен, С.Е. Малов, М.Е. Массон, И.А. Батманов ж. б.) пикиринде да Хакасиядагы, Тувадагы, тоолуу Алтайдагы, Моңголиядагы, Таластагы, Кочкордогу жазуу эстеликтеринде сакталып калган жазуулар б. з. ч. III кылымдардан X-XI-кылымдарга чейин кыргыздар колдонуп келген тил болуп эсептелет деген жыйынтыктарга келишкен. Кыргыз тил илими жаатында болсо алтаистиканын кыргыз тилине түздөн-түз тиешеси бар экендиги тууралуу бир катар маселелерди Кыргызстандык окумуштуулар Б.М.Юнусалиев, И.А.Батманов, К.К.Юдахин, Б.О.Орузбаева, С.К.Кудайберген, С.Дыйкановдор изилдешкен. Орхон-Енисей байыркы түрк жазма эстеликтери жыйынтыгында түрк тили аталып (генетикалык, типологиялык жактан тектеш, жалпылыгы бар тилдердин тобу) бүткүл түрк тилдүү элдердин, анын ичинде кыргыз элинин тарыхый-маданий кенчи болду. Азыркы кыргыз тили ошол байыркы көөнө тилден бөлүнүп чыккан [1].

Совет доорунун бир беткей жүргүзгөн идеологиясынын кесепети кыргыз тилинин тарыхын тереңден изилдөөгө тоскоолдук кылгандыгы бүгүн жашыруун эмес. Тилге байланыштуу баалуу материалдар өз убагында бааланбай тил илиминде татыктуу ордун таппаган. Атап айтканда көрүнүктүү окумуштуу С.Е.Малов кыргыз тилине түздөн-түз тиешеси болгон мыкты эмгек жазган. Эмгек адегенде “Древняя кыргызская письменность” деп аталган. Бирок 1952-жылы Москвадан “Түрктөрдүн Енисей жазмасы” “Енисейская письменность тюрков” деп аталып жарыкка чыккан. С.Е.Малов аталган эмгегинде белгилүү түркологдор В.В.Радлов менен В.Томсендердин эмгектерине таянуу аркылуу Енисейдеги эстеликтерди кыргыздарга таандык эмес деп эсептөөгө эч кандай себеп жок деп ойлоорун баса белгилеген. [2]. Эмгектин алгачкы аталышында жарыкка чыкпашына себеп катары кыргыздардын өзүндө жазуусу боюнча күмөн жараткандыгы же болбосо ал мезгилдин

саясатынан чочулоолор болгону тууралуу кептер азыр көп айтылып келет.

1889-жылдары фин окумуштуулары Енисейдин жээгиндеги жазууларга көңүл бурушкан жана бул жазуулар Енисей жазуусу деп атала баштаган. Кийинчерээк Монголияда, Орхон дарыясынын жээгинде руна белгилери менен бирге кытай тилинде жазуулар кездешкенден кийин Орхон-Енисей деп атала баштаган. Енисей жазуулары орхондукуна караганда кеңири социалдык катмарларга таандык жана диалектизмдердин байкаларлык аралашуусун камтыйт [3]. Ага байланыштуу да Енисей жазуусу хронологиялык жактан Орхон жазуусунан мезгили боюнча мурунку болуп эсептелсе керек. Көрсөтүлгөн кылымда колдонулган Енисей жазуусу кыргыздарга таандык болгон. Аны башка түрк тилдүү элдер да колдонушкан. Орхон-Енисей жазуусу же байыркы түрк руникалык жазуусу кыргыз каганатында ырасмий түрдө колдонулган мамлекеттик тилиндеги жазуу болгон. Себеби Түштүк Сибирде, Монголияда, Чыгыш Түркестанда, азыркы Кыргызстандын аймагында кыргыздардан калган жазма эстеликтер бар жана аларды окуй келгенде мамлекеттик түшүнүктөрдү чагылдырган терминдерди билүүгө болот. Кыргыз каганаты колдонгон жазуунун айырмачылыктары болгон. Көк Түрк каганаты колдонгон Орхон жазма эстеликтеринде болсо 38 тамга, кыргыздарда 47 тамга болгон. Тилде дагы бир аз айырмачылыктар бар. Мисалы, орток түрк адабий тилинде “бен” деп айтса, кыргыздарда “мен” дейт. Демек жазма эстеликтерде дагы кыргыздарга таандык кылып турган сингармонизм бар. Мына ушундай көптөгөн маалыматтар тагыраагы, Орхон-Енисей байыркы түрк жазма эстеликтеринин табыла баштаганына үч жүз жылга, ал эми алфавити чечмеленип, тексттери окулганына (1893-жылы В.Томсен, В.В.Радлов) жүз жыл толгондугуна карабастан кыргыз тилин анын тарыхый өнүгүшүн изилдөө азыр да актуалдуу бойдон калууда. Бул тууралуу кыргыз түркологу С.Сыдыков 2200 жылдык тарыхы бар кыргыз элинин, анын эне тили болгон кыргыз тилинин тарыхын изилдөө кыргыз тарыхчылары менен тилчи түркологдордун келечектеги милдети экендигин баса белгилеген [4].

Тарыхчы В.В.Бартольд “Кыргыздар” деп аталган эмгегинде Тан-Шуда кыргыз жазуусу тууралуу эскерилген сөздөрдү келтирет. Анда кыргыздардын тамгасы жана тили уйгурларга окшош экендиги белгиленет. Сөз ал кездеги уйгурлар арасында жаңыдан тарай баштаган жана кийин моңголдор тарабынан алынган алфавит жөнүндө эмес, Орхон жазууларынын ачылышынын аркасында табылган окуунун ачкычы болгон байыркы жазуулар жөнүндө болуп жаткандыгын окумуштуу баса белгилейт. Тагыраагы ошол Енисей ойдуңундагы тамгалар кыргыздарга абдан эле белгилүү болгон. Енисей жазууларын которуу аракетин Радлов жасаган. Ага байланыштуу жогоруда белгиленгендей С.Е. Малов ушул маалыматтарга таянгандыгы ачык көрүнүп турат [5].

Орус элинин белгилүү окумуштуусу О.К.Мудрак түрктөрдүн жазма тили эзелтен болуп келгендигин, славяндар жазуудан кабары жок кезде түрктөр руна сымал алфавити менен толук

жазышкандыгын белгилейт. Ошондой эле европалык изилдөөчүлөр руна сымал жазууну герман рундары менен байланыштырып атагандыгын билдирет [6].

Андай болсо кыргыз тилинин пайда болуу тарыхын изилдөөнүн жүрүшү түздөн-түз түркология маселелерине барып такалат. Кыргыз тилинин түрк тилдер тобуна таандыгы XIX кылымда негизделген. Белгилүү болгондой тилдерди изилдөөдө тилчилер окшош тилдерди таап, аларды белгилүү тил топторуна бириктиришет [7]. Түрдүү климаттык, географиялык шарттар айрым топтордун тилине жана маданиятына таасирин тийгизгендигине байланыштуу ар бир тил тобу өз жолуна түшүп, белгилүү бир шарттарда зарылчылыкка жараша өнүгүп турган. Азыр кыргыз тилинин түрк тилдеринин кайсы тобуна тиешелүүлүгү боюнча түрдүү пикирлер болсо да фонетикалык системасынын, грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгү бонча тоо-алтай тили менен жакын генетикалык байланышта экендиги анык. Ага байланыштуу кыргыз тили түбүндө тоо- алтай тобуна кирет. Кыргыздардын Тенир-Тоого көчүшү менен бүгүнкү кыргыз элинин калыптануу процесси аяктап, тилде да өзгөчөлүктөр пайда болгон. Тагыраагы тилде кыпчак элементтеринин пайда болушу, ага байланыштуу түндүк-батыш түрк тилдери тобунда карала башташына негиз богон. Негизи тилдердин Алтай биримдиги теориясына кайрылуу кыргыз тилинин байыркы тарыхын аныктоого шарт түзөт. Себеби Алтаистика кыргыз тилинин түпкү жаралышын, өнүгүшүн көрсөтүүчү бирден-бир булак. Белгилүү окумуштуу Б. М. Юнусалиев кыргыз тилин байыркы кыргыз тили (IX–X кылымдарга чейинки мезгил, же орхон-енисей доору), орто кылымдык кыргыз тили (X–XVI кылымдарга чейинки мезгил, б. а. алтайлыктар менен кыргыздардын тилиндеги окшоштуктар пайда болгон доор) жана жаңы кыргыз тилинин мезгили деп үч доорго бөлгөн. [8].

Кыргыз тилин ичине камтып турган жалпы эле түрк тилдерин изилдөөдө окумуштуулардын салымы чоң. Алар Н. А. Баскаков, М. Кашгари, С. Е. Малов, В. Радлов, А. Н. Самойлович ж.б. Түрк тилдеринин тарыхына негизделген Н.А.Баскаковдун классификациясы түрк тилдеринин тарыхын Алтай, Хун (V кылымга чейин), Байыркы түрк доору (V–X кылымдар), Орто түрк доору (X–XV кылымдар), Жаңы түрк доору (X–XIX кылымдар), Жаңы доор, же Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийинки түрк тилдеринин өнүгүү доору деп алты доорго бөлүштүргөн.

Тарыхый булактарга таянуу менен белгилүү түркологдордун пикири боюнча түрк болушу мүмкүн болгон элдер тууралуу маалыматтар алгач хуннулардын (гунндардын) тарыхый аренага чыгышына байланыштуу экендигин билүүгө болот. Гунндардын талаа империясы моноэтникалык болгон эмес, бирок тилдик материалдарга караганда анда түрк элементи болгон. Ага ылайык изилдөөбүздүн жүрүшүн Улуу Көч процессине кыскача кайрылуу менен улаганыбыз оң. Анткени түрк тилинде сүйлөгөн хуннулар, кийин түрктөр, түрк-монгол уруулары сыяктуу элдер Улуу Көчтүн ар бир доорунун баштоочулары болгон. Б.з.ч. III кылымдан тарта Түндүк Азияны жана Чыгыш Европаны өз курамында кармаган

хунндардын түрктөрдүн түпкү аталары болгондугу жана алардын тили да алгачкы түрк тилинин уңгусу болгондугу тууралуу кеңири пикирлер бар. Б.з.ч. 209 – жылы хунну элинин башына келген Модэ шанүйдүн (Огуз кан, Түрк ата) тушунда хуннулар согуштук-саясий бийиктикке чыгышып, Түштүк Сибирь, Монголия, Түндүк Кытай аймактарын каратып түрк элдеринин байыркы державасын түзүүгө жетишишкен. Бирок б.з.ч. II кылымда хуннулар сяньбилерден сокку жеп, батышты карай массалык түрдө жер которушкан. Бул процесстин жүрүшүндө хуннулардын бир бөлүгү Кытайдын Ордос жерине, экинчи бөлүгү Борбордук Азияга, үчүнчү бөлүгү Батышты карай жөнөшкөн. Акыркы хуннулар б.з.ч. III-IV кылымдарда угро-фин уруулары менен метисацияга кирип “гунн” аталышкан.

Тарыхый маалыматтардан белгилүү болгондой хуннулардын ашина уруусунан чыккан түрктөр 552-жылы Түрк каганатын түзүп бүтүндөй Улуу Талааны ээлеп күчүү чыгат. Хунн доорунун башкы коомдук-саясий жүргүзгөн жыйынтыктарынын негизинде Борбордук Азияда түрктөшүү процесси башталган. Дээрлик алты кылым аралыгында Удуу көчтүн экинчи толкунун баштоочулар болгон түрктөр Борбордук Азияда, Сибирдин түштүгүндө жана Улуу талаада түрктөшүү процессинин аякташына жетишишкен. Анткени түрктөр жергиликтүү элдерге өз тилин, маданиятын ыйгарып ассимиляциялоого жетишти. Ошондуктан бир катар түркологиялык адабияттарда жана классификацияларда түрк тилинин түпкү булагы катары хунн тилинин кабыл алынгандыгы белгиленет [9] Ал эми Чыгыш Сибирден Кара деңизге чейин, Урал тоосунан Монголияга чейинки аймакта орхон тамгасы менен чегилген башка тилдеги эскерткичтин жоктугу, аталган мейкиндик байыркы түрк тайпаларынын өз мекени болгондугун дагы бир ирет ырастап турат [10]

Эгемендүүлүктүн бүгүнкү күнүндө деле кыргыз тилинин тарыхын изилдөө иштери актуалдуу экендигин окумуштуулар айтып келишет. Филология илимдеринин доктору, профессор Сыртпай Мусаев кыргыз тилин эң байыркы тилдерге таандык кыла турган болсок, тилдин келип чыгышын далилдеген конкреттүү изилдөөлөр болушу керектигин билдирет. Окумуштуунун бул белгилөөсүн тилдин тарых илими жаатынан да терең изилдөөгө болгон чакырыгы катары кабыл алганыбыз туура. Мында кыргыз тилинин өнүгүүсүн байыркы, орто жана жаңы доордогу өнүгүүсүн тарыхый окуялардын өзөгүндө фундаменталдуу изилдөө керек. Ошондой эле С.Мусаев В.Радловдун “Түрк диалектилеринин сөздүгүнүн тажрыйбасы” деген сөздүгүн кыргыз тилине тиешелүү фактыларды камтыган маанилүү илимий тарыхый материал деп эсептеп, кыргыз тилинин өнүгүү эволюциясын изилдөөдө абдан чоң мааниге ээ экендигин баса белгилейт [11]. Ушул эле маселелердин катарында кыргыз тилинде колдонулган жазуулар Орхондогу жазуудан эрте пайда болуп, кийин архаикалык мааниде айрым фонетикалык, грамматикалык, структуралык өзгөрүүлөргө ээ болушу мүмкүндүгү тууралуу маалыматтар кездешет. Орхон түрктөрү өз жазуу системасын түзүүдө байыркы кыргыздардын жазуу маданиятындагы тажрыйбаны пайдаланышкандыгы тууралуу маалыматтар да толук кандуу

изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшүнүн зарылдыгын туудурат.

Дүйнө жүзүнө белгилүү чыгыш таануучу-түрколог Э.Р.Тенишев да азыркы кыргыз тилинин классификациялык бөлүнүшү боюнча кыпчак тилдеринин тобуна кирээрин, бирок кыргыз тилинин келип чыгышы жана анын грамматикасынын улутка чейинки эволюциясы “кыргыз” деп аталган башка бир топ менен байланыштуу экендигин билдирет. Руна тамгалары менен жазылган кыргыз эпитафияларынын тили, адабий катмарга кирип, аны изилдөө адабий тилдердин тарыхын изилдөө ыкмасы боюнча жүргүзүлүшү керек деген пикирин жазат [3].

Корутунду. Жазуунун болушу эң биринчи кезекте коомдун өнүгүүсүнөн кабар берген башкы жетишкендик жана мамлекеттүүлүктүн негизи. Кыргыз эли да өзүнүн көп кылымдык өнүгүү тарыхында дүйнө элдеринин арасында өзүнүн жазуусун пайда кылып, мамлекеттин эл аралык катышына алып чыга алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. А бирок кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүн тектештирип изилдөө иши алдыда аткарылуучу иштерден болуп кала берет. Себеби азыр кыргыздардын түрктөшүүгө чейин эле жазуусу болгон деген айрым пикирлер бар. Ал эми алардын генеалогиялык жактан кайсы элдер менен жакындыгы, тилдердин дагы кайсы бир тобуна кошулуп калаары тууралуу конкреттүү изилдөөлөр жок.

Дүйнөгө белгилүү тарыхчы В. В. Бартольд тарых илиминин методикасын устаттык менен колдонуп, лингвистикалык илимдин маалыматтарын изилдөө иштеринде көп түрдө пайдалана билишкен. В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, С. С. Малов сыяктуу түркологдор болсо, кең мааниде филологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүп, тарых, этнография, антропология илимдеринин маалыматтарын кылдаттык менен пайдаланышкан. Ага байланыштуу байыркы кыргыз тилинин пайда болуусу тууралуу изилдөөлөрдө тил илими өзгөчө түркологдордун эмгектери менен тарых илиминин тыгыз айкалышуусунун болушу маанилүү деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. К.Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980. –156 б
2. 4-5. И.Ш.Султаналиев. Махмуд кашгаринин “Дивану лугати-т түркүнүн тили” –Б., 2015. 227 б.
3. 137. Э.Р. Тенишев Избранные труды. Книга третья. Уфа ИИЯЛ УНЦ РАН-2011, 256 стр
4. 4-5. Г.Т.Жаманкулова. Байыркы кыргыз тили. –Б., 2016. 652 б.
5. В.В.Бартольд. Киргизы. Исторический очерк.//Сочинения. - М., 1963. - т.II - часть 1 - С. 28-40
6. О.К.Мудрак. Классификация тюркских языков и диалектов. (с помощью методов глotoхронологии на основе вопросов по морфологии и исторической фонетике) –М., РГТУ, 2009. -191стр.

7. 55. С.А.Бурлак, С.А.Старостин. Сравнительно-историческое языкознание: Учебник для студ. высш. учеб. заведений / М.: Издательский центр «Академия», 2005. С. 432
8. К.Дыйканов. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980. –156 б
9. 24. Г.Жумаканова. Түрк лексикографиясынын тарыхынан. (Түрк сөздүктөрүндө илимий принциптердин калыптанышы) –Б., 2009., 284 б
10. К.Дыйканов. Кыргыз тилим тагдырым. /Советтик Кыргызстан/ 01.03.1990.
11. С.Ж.Мусаев, С.З.Садыкова. Лексика кыргызского языка в словаре В.В.Радлова “Опыт словаря тюркских наречий” Тамбов: Грамота. 2018, №1(79) 345-348

УДК: 338(575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.49

Кыдырбаева И.

К. Карасаев атындагы

Бишкек мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЛАСТЕРДИК МЕНЕДЖМЕНТИН КОЛДОНУДАГЫ АЙРЫМ КӨЙГӨЙЛӨР

Аннотация: Бул макалада кластер боюнча түшүнүк жана кластердик менеджментин колдонуудагы айрым көйгөйлөр баса белгиленген, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Чүй облусундагы кластердик өнүгүүнүн калыптанышы көрсөтүлгөн. Кластерлер аймактарды өнүктүрүүнүн эффективдүү каражаты болуп саналат. Кластердин географиялык алкагы бир шаардан же аймактан, ал тургай коңшу өлкөлөрдөн да айырмаланышы мүмкүн. Бүгүнкү күндө, кластерди түшүнүү, туура экономикалык субъектерди туруктуу адистештирилген атаандаштыкка үйрөтүү, продукцияны өндүрүү жана иштетүү маселеси боюнча кластердик ыкманын негизинде иш алып баруулар Чүй облусунда жетишээрлик деңгээлде. Макалада кластердик мамилеге негизделген Чүй облусунун потенциалы талкууланган. Кластерди түзүүдө аймактар үчүн зарыл болгон мамлекеттик колдонуунун механизмдери жана негизги багыттары сунушталган. Ошондой эле Чүй облусунун өнөр-жай жана айыл-чарба тармактарынын кластердик потенциалы көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: Кластердик өнүктүрүү, кластердик башкаруу, инвестициялык, кадрдык, каржылык, саясий, «Регионалдык башкаруу», кластердик мониторинг, экспорт, инновация.

Кыдырбаева И.

БГУ им. К.Карасаева

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ КЛАСТЕРНОГО МЕНЕДЖМЕНТА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: В данной статье выделены некоторые проблемы, связанные с понятием кластера и применением кластерного менеджмента, а также показано формирование кластерного развития в Чуйской области Кыргызской Республики. Кластеры являются эффективным средством развития территорий. Географический диапазон кластера может отличаться от города или региона или даже от соседних стран. На сегодняшний день в Чуйской области достаточно понимания кластера, обучения правильным экономическим субъектам устойчивой специализированной конкуренции, работы на основе кластерного подхода по вопросам производства и переработки продукции. В статье обсуждался потенциал Чуйской области на основе кластерного подхода. При формировании кластера были предложены механизмы и основные направления государственного использования, необходимые для регионов. Также показан кластерный потенциал промышленной и сельскохозяйственной отраслей Чуйской области.

Ключевые слова: Кластерное развитие, кластерное управление, инвестиционное, кадровое, финансовое, политическое, «региональное управление», кластерный мониторинг, экспорт, инновация.

Kydyrbaeva I.

BSU named after K. Karasaev

SOME PROBLEMS OF CLUSTER MANAGEMENT APPLICATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: This article highlights some problems related to the concept of cluster and the application of cluster management, and also shows the formation of cluster development in the Chui region of the Kyrgyz Republic. Clusters are an effective means of developing territories. The geographical range of a cluster may differ from a city or region, or even from neighboring countries. To date, in the Chui region, it is enough to understand the cluster, to teach the right economic entities of sustainable specialized competition, to work on the basis of a cluster approach on the production and processing of products. The article discussed the potential of the Chui region based on the cluster approach. During the formation of the cluster, the mechanisms and main directions of state use necessary for the regions were proposed. The cluster potential of the industrial and agricultural sectors of the Chui region is also shown.

Keywords: Cluster development, cluster management, investment, personnel, financial, political, «regional management», cluster monitoring, export, innovation.

Кластерлөө концепциясынын калыптанышына жана өнүгүшүнө М.Портер олуттуу салым кошкон. Анын теориясына ылайык, өлкөнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн өзүнчө эмес, анын фирма кластерлеринин призмасы аркылуу кароо керек - белгилүү бир чөйрөдө иштеген жана бири-бирин толуктап турган географиялык жактан жанаша жайгашкан өз ара байланышкан компаниялардын жана уюмдардын тобу. М. Портер өнөр жай же бизнес кластерлеринин идеясын аналитикалык түшүнүк катары гана эмес, экономикалык саясаттын куралы катары да сунуш кылат. Заманбап шарттарда кластерлер түшүнүгү барган сайын «билим экономикасы», «маалымат экономикасы», «жаңы экономика» менен байланышкан [1].

Учурда кластерлерди түзүү төмөнкү маселелерди чечүүгө багытталган:

- жалпы мамлекеттик өнөр жай саясатынын негизи катары өлкөнүн, региондун, тармактын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу;
- инновациялык активдүүлүктү жогорулатуу;
- ири, чакан бизнестин, илимдин, өндүрүштүн, экономиканын каржы секторунун өз ара аракеттенүүсүн жакшыртуу.

Бул жагынан алып караганда, илимий адабияттарда новатордук кластерлерди түзүү көз карандысыз көрүнүш катары бөлүнөт. Мисалы, Мигранян А. А. инновациялык кластерге төмөнкүдөй аныктама берет: «инновациялык кластер атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн жогорку деңгээлине жетишүүнүн эң натыйжалуу формасы болуп эсептелет [2].

Таблица 1. Калктын адам башына эсептегенде продуктуларды керектөө

№	Көрсөткүчтөрдүн аталышы	2018	2019	2020	2021	2022	Өнүгүү темпи %
1.	Нан жана нан азыктары	10,1	10,1	10,2	10,2	10,2	100
2.	Картошка	3,4	3,4	3,4	3,5	3,5	102
3.	Жашылча бакча өсүмдүктөрү	6,7	6,7	6,9	6,8	6,8	101
4.	Мөмө жана жемиш	2,6	2,6	2,9	2,5	2,5	96
5.	Эт жана эт азыктары	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	94
6.	Сүт жана сүт азыктары	7,4	7,4	7,0	7,0	7,0	94
7.	Өсүмдүк майы жана башка майлар	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	100
8.	Жумуртка (даана)	6,6	6,6	6,8	7,1	7,1	107
9.	Балык жана балык азыктары	10,7	10,7	8,6	7,6	7,2	67

Автор түзгөн:

Жогорудагы таблицада көрсөтүлгөндөй Чүй областынын кластердик потенциалын карап көрсөк: 2018 жылдан 2022 жылдарга чейинки убакыттын ичинде баарыбызга белгилүү болгондой пандемия учурунда экономика тармагында бир топ кыйынчылыктар жаралган, бирок ошого карабастан Чүй областынын айыл-чарба продуктуларын кластердик жол менен өндүрүү жолу иштетилип жаткан ишканалар ишке киргизилген, алар Аламедин районунда, Ыссык-Ата районунда жана Сокулук районунда[3].

Негизинен алып караганда азыркы учурда Кыргыз Республикасынын Чүй областында региондук инновациялык кластерлер өз негизинде жаңы технологияларды, билимдерди, продукцияларды жайылтуунун туруктуу системасына, биргелешкен илимий базага таянган технологиялык тармакка ээ болушу мүмкүн.

Бул макалада кластерди түзүү инновациялык чыгымдарды азайтуу үчүн, ички адистештирүү жана стандартташтырууну жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү аркылуу кошумча атаандаштык артыкчылыктарын көрсөтүп турат [4].

Кластердик башкаруунун милдеттери болуп төмөнкүлөр саналат:

- аймактагы калктын жашоо-турмушунун өзгөчө шарттарынын жогорку деңгээлин жана

сапатын кеңири көбөйтүүнү камсыз кылуу;

- аймактагы экономикалык жана социалдык региондук өнүгүүнү талдоо, болжолдоо жана программалоо;

- финансы агымдарын оптималдаштырууну, региондогу экономикалык базаны чыңдоо шарттарын жана механизмдерин түзүү;

- инвестициялык жана илимий-техникалык саясатты түзүү жана ишке ашыруу;

- региондо инфраструктураны түзүү жана өнүктүрүү

Кластердик өнүгүүнү башкаруунун негизги принциптерине төмөнкүлөр кирет:

- башкаруу функцияларын жогорудан ылдыйга өткөрүп берүү ;

- региондогу башкаруу жана финансылык ресурстардын функцияларын бөлүштүрүп кароо менен ишке ашырылышы;

- мобилдүүлүк жана адаптация өндүрүштүк кластердин функционалдык жана уюштуруу структурасынын туруктуу трансформациясын камтыйт [5].

КОРУТУНДУ

Негизинен кластердин ичиндеги мамилелерди чыңдоо, региондун башка кластерлери менен өз ара аракеттенүүнү түзүү, структураларды бириктирүү же бөлүп алуу жолу менен кластердин ичинде жаңы субъекттердин пайда болушу менен аныкталат. Мындан тышкары, ал бир нече кластерлерге бөлүнүп же башка иш-аракеттердин айланасында топтолуп, жаңысына айланышы мүмкүн.

Бүгүнкү күндө базар экономикасынын өнүгүү деңгээлине, мамлекет тарабынан кластердик саясаттын колдоого алынышына, чарбалык иштин инфраструктурасынын өнүгүшүнө жараша кластер кластердин моделин түзгөн ар кандай түзүмдүк элементтер менен көрсөтүлүшү мүмкүн.

Адабияттар

1. Бахшьян Э.А. – Кластеры в современной экономике: сущность, характерные черты и генерируемые эффекты //Теоретическая и прикладная экономика. -2019.-№1-С.64
2. Аймагамбетова А.Д., Оспанова Г.А., Талапбаева Г.Е., Ерняязова Ж.Н. Механизм кластерного менеджмента // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 2-3. – С. 417-418;
3. Механизм кластерного менеджмента [http //elibrary/ru](http://elibrary.ru)
4. Принципы и методы построения системы управления трудовыми ресурсами на железнодорожно... <http://cyberleninka.ru>
5. Кыдырбаева И.А. “Кластерди түзүүнүн потенциалын талдоо ” [Текст] / Бишкек Вестник БГУ 2022 . № 1 (59) Стр. 3-5.

УДК: 37.012:811.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.50

Мамадиева Г., Абдурасулова Р.

ОшМПУ

ОКУУЧУЛАРДЫН СҮЙЛӨӨ КЕБИНЕТААСИР ЭТҮҮЧҮ ФАКТОРЛОР ЖАНА ООЗЕКИ КЕПТИ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ

Кыскача мазмуну

Макалада баланын (окуучунун) оозеки кебинин өнүгүшүнө, башкача айтканда, сүйлөө ишмердүүлүгүнө, психологиясына (сүйлөө кебинин жарды, супсак же бай болушуна, сүйлөө сабаттуулугуна) таасир этүүчү факторлор (технологиянын тынымсыз өсүүсү, ата-эне, үй-бүлө, коом, чөйрө, мамиле, уюлдук телефон, социалдык тармактар ж.б.) иликтенип, учурдагы актуалдуулугу каралды. Окуучунун оозеки кебинин жарды болуусунда пайда болгон тоскоолдуктар, аны өстүрүүдөгү, өнүктүрүүдөгү мугалимдин ролу жана оозеки кепти жакшыртуу, алдыга жылдыруу, өнүктүрүү боюнча окумуштуулардын пикирлери, ага байланыштуу айрым маселелер каралып, мугалимдин жеке тажрыйбасынан алынган, сабакта колдонулуп жүргөн, жакшы сүйлөөгө багыт берүүчү, оозеки кепти өстүрүүчү айрым ыкмалар сунушталды. Андан сырткары мугалимдин колдоосу, мыкты тарбиясы, жеке мамилеси баланын оозеки кебинин өнүгүшүнүн эң негизги каражаты экендиги айтылып, автордун жеке пикири менен жыйынтыкталды.

Түйүндүү сөздөр: оозеки кеп, сүйлөө ишмердүүлүгү, билим берүү, мугалим, чөйрө, кыргыз тили, кептик конструкция, мактоо, кубаттоо, икая.

Мамадиева Г., Абдурасулова Р.

ОшГПУ

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РЕЧЬ УЧАЩИХСЯ, И НЕКОТОРЫЕ СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ

Аннотация

В статье рассмотрены факторы (постоянный рост техники, родители, семья, общество, среда, отношения, мобильный телефон, социальные сети и др.), влияющие на развитие устной речи ребенка (учащегося), то есть на его речевую деятельность, психологию (поверхностность и бедность или богатство речи, речевая грамотность) и их актуальность. Рассмотрены мнения ученых по совершенствованию, развитию устной речи, а также некоторые связанные с ней вопросы о препятствиях, возникающих в развитии устной речи учащегося, роль учителя в ее развитии, предложены некоторые приемы и методы из личного опыта учителя, применяемые на занятиях, позволяющие лучше говорить и развивать устную речь. Кроме того, на заключительном этапе исследования было отмечено автором, что поддержка, лучшее воспитание и личное отношение учителя являются важнейшими средствами для развития устной речи ребенка (учащегося).

Ключевые слова: устная речь, речевая деятельность, образование, учитель, среда, кыргызский язык, речевая конструкция, похвала, поощрение, икая.

Mamadieva G., Abdurasulova R.

OshGPU

FACTORS AFFECTING THE SPEECH OF PUPILS AND SOME WAYS OF DEVELOPING ORAL SPEECH

Abstract

The article considers the factors (constant growth of technology, parents, family, society, environment, relationships, mobile phone, social networks, etc.) that affect the development of oral speech of a child (student), that is, his speech activity, psychology (superficiality and poverty or richness of speech, speech literacy) and their relevance. The opinions of scientists on the improvement and development of oral speech, as well as some related questions about the obstacles that arise in the development of the student's oral speech, the role of the teacher in its development are considered, some techniques and methods from the personal experience of the teacher used in the classroom are proposed, allowing better speaking and developing oral speech. In addition, at the final stage of the study, the author noted that support, better education and personal attitude of the teacher are the most important means for the development of oral speech of the child (student).

Keywords: oral speech, speech activity, education, teacher, environment, kyrgyz language, construction of speech, praise, encouragement, ikaya.

Технологиянын тынымсыз өсүп-өнүгүүсү, жаңылануусу, тездик менен алмашуусу адамзаттын жашоосуна ар тараптуутаасир этүүдө. Айрыкча технология өнүгүүнүн туу чокусуна жетип турган мезгилде жашоону планшет, компьютер, уюлдук телефонсуз элестетүүгө мүмкүн болбой калды. Алар окуучулардын, студенттердин убактысын уурдап, акыл көрөңгөсүн керектүү да керексиз да маалыматтар менен толтуруп жаткандыгы, виртуалдык же аралыктан маектешүүнүн көптүгүнөн улам, оозеки пикир алышуунун сейректеп баратканы кеп ишмердүүлүгүнө, анын ичинен сүйлөө ишмердүүлүгүнө терс таасирин тийгизип, окуучунун кебинин жарды болушуна алып келүүдө.

Окумуштуулардын изилдөөсү боюнча уюлдук телефондор баланын көрүүсүнө гана зыянын тийгизбестен, ой жүгүртүүсүнө да таасир этип, кебинин жакшы өнүкпөй калуусуна да себеп болот. Ал эми, “Кеп, – бул интеллектти өнүктүрүүнүн каналы...” [2. 6-б.] дейт орус лингвисти Н.И. Жинкин.

Биздин балдар коомдо болуп жаткан бардык процесстердин индикатору катары, биринчи кезекте, маалыматтын көптүгүнөн (жаңылыктардын сюжети менен алынган кыска фразадан, жарнамалык роликтерден, теледен, атайын видеоматериалдардан алынган кыскача кесиндилер, үзүндүлөр ж.б.) жабыркап жатышат. Түшкөн маалыматтардын белгисиздигинен, бүдөмүктүгүнөн баланын мээси факты менен жасалмалуулуктун айырмасын ажыратып биле жана түшүнө албай калып жатат. Бул объективдүү процесстердин натыйжасында өсүп жаткан бала айлана-чөйрөнү кыска, кесилген, эч кандай логикасы жок образдар аркылуу кабыл ала баштайт. Мунун баары азыркы учурдагы окуучулардын кептик ишмердүүлүгүнө, интеллектинин өсүүсүнө терс таасирин тийгизет.

Баланын сүйлөө кебинин жарды болушуна бир гана уюлдук телефон, смартфон, компьютер, андагы маалыматтар гана эмес, башка себептер, башкача айтканда, чөйрө датаасир этүүсү мүмкүн. Алсак:

- үй-бүлөдөгү пикир алышуунун сейректеги;

- үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы келишпестик;
- ата-эне менен баланын мамилесинин муздактыгы;
- мугалим менен тил табыша албагандык;
- жаңы чөйрөгө аралашып жаткандыгы;
- тартынчаактык, уялчаактык;
- психологиялык кысым;
- өзүн-өзү баалоосунун төмөндүгү;
- публиканын сынынан коркуусу;
- ойдун бир жерде эместиги;
- маалыматтын (сабактын) кызыксыздыгы;
- мугалимдин көңүл бөлбөөсү ж.б.

Сүйлөө кебинин жардылыгы – адамдар менен эркин сүйлөшүүгө, оюн жеткиликтүү айта алууга, мектептеги ар кандай предметтерди өздөштүрүүгө тоскоол болот. Баланын кеби канчалык бай жана сабаттуу болсо, өзүнүн оюн түшүндүрө, жеткире алуусу ошончолук жеңил, дүйнө таанымы кенен, өзү теңдүү жана улуулар менен мамиле түзүүсү толук кандуу жана мазмундуу, ошондой эле психикалык жактан өнүгүүсү активдүү болот. Ар бир окуучу үчүн жакшы өнүккөн сүйлөө кеби – коммуникациянын, таанып билүүнүн, өнүгүүнүн, өзүн-өзү тарбиялоонун эң маанилүү каражаты.

Кыргыз тили жана адабияты предметинен сабак берген көпчүлүк мугалимдердин айтуусуна таянсак, башта окуучулар үчүн дил баян жазуу, башкача айтканда, өзүнүн оюн жеткиликтүү деңгээлдежаза алуу, өзүнүн текстин түзө алуу кыйынчылыкка турса, азыркы учурда бирөөнүн текстин айтып берүү, же окуганы, укканы боюнча сүйлөп берүү кыйын болуп баратат. Мунун дагы бир себебин, балдардын азыраак окуп, көбүрөөк сүрөттөргө, коммикс, коллаждарга, үн-сөзү жок видеолорго көңүл бөлүп жатышкандыгы менен байланыштырышат.

Ал эми, жакшы, сабаттуу сүйлөө үчүн кептин байланыштуулугу, сүйлөмдүн туура түзүлүшү, уланмалуулугу, сөздүк кордун байлыгы, ойду так билдирүү, айтымдардын бүтүндүгү, туура суроо бере билүү, вербалдык эмес каражаттар - мимика, жесттерди туура, учуруна жараша пайдалана билүү мааниге ээ.

Окуучунун сүйлөө кебин өнүктүрүү –мектептеги маанилүү маселелердин бири болуп эсептелет. Баланы сүйлөгөнгө үйрөтүү – демек, аны ойлонууга үйрөтүү, анын сүйлөгөн

сөздөрүнүн мааниси менен тынымсыз иштешүү, сүйлөм курууга, керектүү сөздү тандап алууга, оюн сабаттуу калыптандырууга жетиштирүү. **Баланын оозеки кебинин өнүгүүсү – анын өзүн-өзү өстүрүүсүнүн көрсөткүчтөрүнүн бири болуп эсептелет.** Окуучулардын кептик жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн чоң эмгек талап кылынат. Ал эми “кыргыз тили сабактарында окуучулардын оозеки кебин өстүрүү жана аларды адабий тилдин негизинде калыптандыруу иш-аракеттери мугалимдин жоопкерчиликтик милдеттеринен болуп саналат” [3:69].

“Сүйлөө ишмердүүлүгүн окуучуга үйрөтүү бул чыгармачыл ой жүгүртүүнү, эстетикалык таасирди жана логикалык, психологиялык тажрыйбаны, адамгерчиликти, улуттук нарка-насилди, сүйлөө адабин үйрөтүү дегендик” [3:71] Бирок окуучунун оозеки кебин өстүрүүдө жалгыз мугалим гана эмгектенбестен, окуучу да аракеттенсе, башкача айтканда, эки жактуу аракет болсо гана жакшы жыйынтык берет.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары

Окуучунун сүйлөө реакциясын пайда кылуу, шарттуу кырдаалды жаратуу үчүн биринчи кезекте мугалим мыкты даярдыкта болуусу талап кылынат. Ал даярдык сүйлөөгө багыт бериши керек. Ал эми, “... кеп кырдаалын жаратуу үчүн сунуш кылынган дидактикалык каражаттар так жана түшүнүктүү болуп, анын сүйлөө кебиндеги эмоционалдуулукту жана экспрессивдүүлүктү жаратуу шарттары мугалимдин чеберчилиги менен окуучунун ой толгоосуна түрткү берип, кептик акты түзүшү керек” [3.73-б.].

Сүйлөөгө багыт берүүчү, оозеки кепти өстүрүүчү кээ бир мисалдарга токтолуп көрөлү.

Сабакты баштоо алдында мугалим классты жандандырып алуу, көңүлүн буруу, кызыктыруу максатында ар кандай иш-аракеттерди жасайт. Ошондой иш-аракеттердин биринде алгач, мугалим ак кагазды алып, анын так ортосуна чекит коюп, окуучулардан “Силер бул кагаздан эмнени көрүп жатасыңар?”- деп сурайт. Албетте, окуучулардын кандай жооп берери белгилүү. Баары бир ооздон: “Чекит көрүп жатабыз”, “Кара чекит көрүп жатабыз” деп айтары талашсыз. Мугалим анда окуучуларга төмөндөгү текстти (икаяны) угууга чакырат.

“Акылман адам бир күнү шакирттерин сынамакчы болот. Бир ак кагаздын ортосуна кичинекей кара чекит тартат да, шакирттерин чакырып алып: “Бул жерден эмнени көрүп турасыңар?” деп сурайт. Алардын бири: “Кагазда чекит тартылган” дейт. Экинчиси жакшылап карап туруп: Ал чекит кара чекит экенин айтат. Үчүнчүсү көпкө карап туруп, ал чекит күчтүү боёлгон кара чекит экенин тастыктайт. Ошондо акылман адам алардын жообуна ыраазы болбой, көзүнө жаш алып, ары карап кетет. Анын бул кылыгына таң калган шакирттери “башка дагы бир нерсе барбы?” – дегендей ак кагазды көпкө карап турушат да, устатынан эмнени туура эмес айтышканын сурашат. Ошондо устаты аларга карап:

- Силер баарыңар бул жерден кичинекей кара чекитти көрдүңөр, бирок, бирөөңөр да чоң ак кагазды көрбөдүңөр. Тилекке каршы, канча окусаңар деле силер башкалардан эч кандай айырмалана албаптырсыңар. Себеби, жашоодо дагы адамдар бири-бириндеги жакшы

сапаттарды көргүсү келбейт да, кичинекей жаман сапатын көрсө, ошону чоң кылып айтып чыгышат, - дейт [5. 28-б.].

Бул икаяны уккан окуучуларда башкача көз караш пайда болот да, ойлонушат. Мугалим муну менен алардын оюна жаңылык киргизет. Кайрадан окуучулардан “Силер эмне үчүн жогоруда уккан окуядагыдай биринчи ак кагаздагы кара чекитти байкадыңар?”, “Икаяда айтылгандай, чын эле эмне үчүн биз жаман нерсеге биринчи назарыбыз бурулат?” ж.б.у.с. суроолор менен кайрылып, аларды жакшы нерселерди байкоого, адамдардан бир гана жамандыкты издебей, алгач жакшы нерсени көрүүгө үйрөтөт. Ошону менен бирге эң негизгиси, сүйлөөгө, өз оюн, көз карашын айта алууга багыт берет. Турмуштун, жашоонун баары эле жамандыкты көрүү эмес, жакшылыкта жатарын, дүйнө жакшы адамдарга, жакшы нерселерге бай экендигине ынандырат.

Текст тууралуу оюн айтып жаткан учурда мугалим кээ бир (аз сүйлөгөн, тартынчаак ж.б.) окуучулар үчүн атайын даярдалган кептик конструкцияларды пайдаланып, боштуктарды толтуруп окуу тапшырмасын берсе да болот. Мисалы,

- Биринчи устаты шакирттерине ... көрсөтүп, ... сурады;
- Кагазды көргөн... деп жооп беришти;
- Устат шакирттеринин ... канааттанбады;
- Шакирттеринин жообун уккан ... ;
- Устат шакирттерине ... айткысы келген;
- Икаяны уккан... болду;
- Бул икаяда автор ... тууралуу айткысы келген ж.б.у.с.

Асыл: Биринчи устаты шакирттерине кара чекит коюлган ак баракты көрсөтүп, ал барактан эмнени көрүп турушканын сурады.

Назбийке: Кагазды көргөн шакирттери: “ак кагазда коюу боёлгон, кара чекит турат”, - деп жооп беришти.

Аяна: Устат шакирттеринин берген ар кандай жоопторуна канааттанбады.

Нураман: Шакирттеринин жообун уккан устаты капа болуп, көзү жашылданып, ары карай басты.

Жоогазын: Икаяны уккан балдарда башкача көз караштар пайда болду.

Бул кептик конструкциялар, сөз таап сүйлөй албай же оюн айтуудан тартынып, же оюн жеткиликтүү айта албай жаткан баланы сүйлөтүүгө жардам, сүйлөп кетүүсүнө багыт берет жана бара-бара баланын кебинин өнүгүшүнө салым кошот.

Оозеки кебин өстүрүүчү, сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү дагы бир ыкманы алып көрөлү.

Мугалим сабакты баштаардан мурун окуучуларга кайрылат: Балдар, бүгүн биз

маанайыбызды көтөрүү максатында бири-бирибиздин жакшы сапаттарыбызды айтабыз. Ал үчүн биз даяр материалдарды пайдаланабыз.

Мугалим даярдап келген материалдарды доскага илет. Анда оң сапаттагы төмөндөгүдөй мисалдар берилет: татынакай, сулуу, жарашыктуу, жагымдуу, шамдагай, акылдуу, берешен, таза, сылык, маданияттуу, жардамын аябаган, мүнөзү жакшы, жакшы окуган, жөнөкөй, бой көтөрбөгөн, жароокер, боорукер, кийингени, сүйлөгөнү, ырдаганы, бийлегени, жооп бергени, караганы, аткарганы, жазганы, билгени, сапаты, мүнөзү, үнү, билими, жакшылык, ийгилик, ден соолук, бакыт ж.б.

Кептик конструкция: (аты) ... бала\кыз. Мага анын ... жагат. Анын//ага ... каалайм!

Мугалим: Балдар, жогоруда илинген сөздөрдү жана кептик конструкцияларды пайдаланып, бири-бирибизге жагымдуу маанай тартуулайбыз.

Айжан: Асыл акылдуу бала. Мага анын жарашыктуу кийингени жагат. Анын окууларына ийгиликтерди каалайм!

Мээрим: Даткайым сулуу кыз. Мага анын ырдаганы жагат. Ага бакыт каалайм!

Жыйынтыктар жана талкуулар

Окуучулардын сүйлөөсү ушул сыяктуу уланат. Мугалим окуучулардын оозеки кебине, кабыл алуусуна, жакшы-начар сүйлөөсүнө карап, тапшырманын мазмунун өзгөртсө, ошондой эле, окуучулар менен жагымдуу маанайда баарлашууга да жол берсе болот.

Мындан тышкары окуучулар сүйлөгөндөн кийин мугалим баланын оозеки кебинин өнүгүүсү үчүн сабакта “жакшы сүйлөбөдүң”, “ушуну да айта албайсың” – деген сыяктуу сөздөр менен урушуп гана тарбиялабастан, мактап, кубаттап айткан сөздөрү да баланын сүйлөө кебинин өнүгүүсүнө жардам берет. Мисалы: “азамат”, “сен мыктысың”, “эң жакшы”, “сен жакшы сүйлөдүң”, “таасирдүү сүйлөдүң”, “абдан сонун түшүндүрдүң”, “сенин үнүң, дикцияң жакшы чыгып жатат”, “сенден мыкты адам чыгат”, “туура жолдо бара жатасың”, “сенин ийгилигиңе кубанып жатам”, “аракетиң эң жакшы”, “сүйлөй албайм дедиң эле, жакшы сүйлөйт турбайсыңбы” – деген сыяктуу кубаттоолор да баланын сүйлөө кебинин өнүгүүсүнө жардам берет. Мында окуучунун жеке өзүн эмес, иш-аракетин кубаттоокерек.

Мугалимдин окуучунун сабак учурундагы иш-аракетин мактап, кубаттоосу, темага байланыштуу кызыктыруучу суроолорду бере алуусу, оозеки кебин өстүрүүчү ар кандай ыкмаларды колдонуусу, жакындан баарлашып, пикир алышуусу студенттин сүйлөө ишмердүүлүгүнүн өнүгүшүнө оң таасирин тийгизерине шегибиз жок. Буга байланыштуу З. Тагаева: “Баарлашуу, жагымдуу маанайдагы мамиле баланын психикалык гана эмес, акыл-эсинин жетилүүсүнө да зор таасирин тийгизет” [3. 71-б.] деген көз карашын билдирет.

Корутундулап айтканда, баланын оозеки кебин калыптандыруу – мугалимдин, айрыкча, кыргыз тили предметинен сабак берген мугалимдердин милдеттеринин бири. Окуучулардын сүйлөө ишмердүүлүгүн өнүктүрүү, башкача айтканда, баланы сүйлөгөнгө

үйрөтүү – аны ойлонууга, ой жүгүртүүгө, өз оюн, көз карашын, пикирин айта алууга үйрөтүү. Ал эми учурга, заманга, жаштардын табитине жараша ыктуу, таасирдүү ыкмаларды колдонуу аркылуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүчүрдун талабы.

Мыкты сүйлөй алган окуучу мыкты ойлоно алат, ал эми, мыкты ойлоно алган окуучунун интеллектинин жогору болорунда шек жок.

Адабияттар

1. Аторина О.А. Говорение как вид речевой деятельности/ О.А.Аторина – молодой ученый. – 2022. №3 (398) С.67-69. URL:<https://moluch.ru/archive/398/88045>
2. Речь в общении: норма, отклонения, коррекция. Памяти Н.И. Жинкина и Ю.Б. Некрасовой: Материалы Круглого стола ПИ РАО 7 ноября 2014 г. / Ред. Н.Л. Карпова, А.А. Голзицкая, комп. ред. Е.С. Семенюкова. – М.: ПИ РАО, 2014. – 148
3. Тагаева З. Кыргыз тил сабактарында байланыштуу кепти окутуу методикасы (Кыргыз тил, адабият мугалимдерине жана ЖОЖдун студенттерине арналат). –Ош, 2006
4. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. –Б., 2009.–488 б.
5. «Шоокум» журналы. №5 (93), май, 2014.
6. Ибраева М.Э. Кыргыз тилин башка улуттарга окутууда оозеки кепти өстүрүүдөгү усул-ыкмалар. БМУ Жарчысы, №2. – Б., 2015, 215-б.

УДК: 378. 1: 37.02 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2223.65.51

Мамырбаева Н.
К.Карасаев атындагы БМУ

«ТИЛДИК КОМПЕТЕНЦИЯ» ТҮШҮНҮГҮНҮН МААНИСИНИН ЛИНГВИСТИКАДА ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИН ЧЕТ ТИЛИ КАТАРЫ ОКУТУУДАГЫ ӨНҮГҮШҮ

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз тилин чет тил катары окутууда жогорку окуу жайларында заманбап билим берүү системасынын инсанга багытталган билим берүү контекстинде өнүктүрүү жана өнүгүүсү жөнүндө сөз болот. Жогорку окуу жайынын бүтүрүүчүсүнүн инсандыгына, анын ичинде ийгиликтүү социалдашуу позициясынан жаңы талаптарды коюп жаткандыгын айтууга болот. Ошондой эле ушул нерсеге байланыштуу максаттарды, милдеттерди, мазмунду, методдорду мезгилдин талаптарына ылайык кайра карап чыгуу өзгөчө орунду ээлеп келет. Кыргыз тилин чет тили катары окутууда окутуу ыкмалары, окутуу курсу катары максат коюучу түшүнүктөрүнүн, структурасын жана мазмунун тактоо, ошондой эле, лингвистикалык компетенттүүлүк, окутуунун максаттарын, өзгөчөлүгүн эске алуу менен ыкмаларды, принциптерди, интерактивдүү жана инновациялык ыкмаларды аныктоо, аларды сыпаттоосу маанилүү болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: Компетенттүүлүк, ишмердүүлүк, тил компетенциясы, тилдик компетенттүүлүк, коммуникативдик компетенция, лингвистикалык компетенттүүлүк, кыргыз тил илими.

Мамырбаева Н.
БГУ им. К.Карасаева

РАЗВИТИЕ ПОНЯТИИ «ЯЗЫКОВАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ» В ЛИНГВИСТИКЕ И ПРЕПОДАВАНИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация

В статье говорится о развитии и развитии современной системы образования в контексте лично-ориентированного образования при преподавании кыргызского языка как иностранного в высших учебных заведениях. Можно сказать, что к личности выпускника вуза предъявляются новые требования, в том числе и с позиции успешной социализации. Также важно пересмотреть цели, задачи, содержание и методы в соответствии с требованиями времени. При обучении кыргызскому языку как иностранному важно уточнить понятия, структуру и содержание методов обучения, целеполагание как учебного курса, а также языковую компетенцию, определить методы, принципы, интерактивные и инновационные методы с учетом цели и особенности обучения, а также их описание.

Ключевые слова: Компетенция, деятельность, языковая компетенция, языковая компетентность, коммуникативная компетенция, лингвистическая компетентность, кыргызское языкознание.

Mamyrbaeva N.B.,
BSU named after K. Karasaev

DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF «LANGUAGE COMPETENCE»

IN LINGUISTICS AND TEACHING THE STATE LANGUAGE AS A FOREIGN LANGUAGE

Absract

The article talks about the development and development of the modern education system in the context of student-centered education in teaching the Kyrgyz language as a foreign language in higher educational institutions. It can be said that new requirements are imposed on the personality of a university graduate, including from the standpoint of successful socialization. It is also important to revise the goals, objectives, content and methods in accordance with the requirements of the time. When teaching the Kyrgyz language as a foreign language, it is important to clarify the concepts, structure and content of teaching methods, goal setting as a training course, as well as language competence, to determine methods, principles, interactive and innovative methods, taking into account the purpose and characteristics of training, as well as their description.

Keywords: Competence, activity, language competence, language competence, communicative competence, linguistic competence, Kyrgyz linguistics.

Лингвистикалык компетенциянын мазмуну жана түзүмү

Азыркы биздин жогорку окуу жайларында заманбап билим берүү системасында, инсанга багытталган билим берүү контекстинде өнүктүрүү, өнүгүүсү университеттин бүтүрүүчүсүнүн инсандыгына, анын ичинде ийгиликтүү социалдашуу позициясына жаңы талаптарды коюп келет. Ушул нерсеге байланыштуу максаттарды, милдеттерди, мазмунду, методдорду мезгилдин талаптарына ылайык кайра карап чыгуу өзгөчө орунду ээлейт. Кыргыз тилин чет тили катары окутууда окутуу ыкмалары, окутуу курсу катары максат коюучу түшүнүктөрүнүн, структурасын жана мазмунун тактоо болсо, ал эми, лингвистикалык компетенттүүлүктү, окутуунун максаттарын, өзгөчөлүгүн эске алуу менен ыкмаларды, принциптерди, интерактивдүү жана инновациялык ыкмаларды аныктоо жана аларды сыпаттоосу маанилүү болуп саналат.

Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун ар кандай этаптарында тил жөнүндө билимди (лингвистикалык компетенттүүлүктү) калыптандыруу маселеси билим беруу тармагында орчунду орунду ээлеп келет. Бирок, бул маселени чечүү жагы ар түрдүү жолдор аркылуу кароого болот. Бул предметке билим берүү системасында кандай орун берилгенине, эмнеге байланыштуу экендигин жана анын милдеттерин чечүүнү эске алуунун зарылдыгы келип чыгат. Лингвистикалык компетенттүүлүк кыргыз тилин чет тили катары окутуунун методологиясында, анын ичинен кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда эки ача мааниде чечмеленип, бул түшүнүк тилдик компетенттүүлүктүн синоними катары колдонулат. Бирок лингвистикалык компетенциялардын ортосундагы айырмачылыгы белгилүү бир деңгээлде шарттуу мүнөзгө ээ, ал эми кыргыз тилин чет тили катары окутуунун азыркы учурдун талабына ылайык лингвистикалык компетенттүүлүк түшүнүктөрү тилдик билимдин, көндүмдөрдүн жана анын жыйындысын билдирет. Кыргыз тилин чет тили катары окутуунун кеп ишмердүүлүгүн үйрөтүп жатканда кыргыз тилин окутуунун тил нормаларына ылайык жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз тилин чет тили катары окутууда шмердүүлүктүн ар түрдүү тармактары, ошондой эле жогорку окуу жайынын студенттерине тил жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө көмөктөшүп үйрөтүлөт.

Тил компетенциясына фонематикалык, орфографиялык, лексикалык, грамматикалык каражаттарды өздөштүрүүсү кирет жана америкалык лингвист - Аврам Наом Хомский боюнча, грамматикалык билим - тил системасынын билими менен дайыма байланышта болгон идеалдуу көрүнүш, - деп белгилейт. [1, 50-б.].

Тилдик компетенттүүлүктүн негизин эки компонент түзөт. Алар берилген эрежелерге негизделген билими жана кепти түшүнүү, кеп ишмердүүлүгүнүн жөндөмү боло алат.

Кептин практикасы үчүн бир гана тил компетенттүүлүгүн өнүктүрүү жетишсиз: тилди билүү лингвистикалык жана коммуникативдик компетенцияны, б.а. тил системасы жана анын түзүлүшү жөнүндөгү билимди (маалыматтарды) камтыйт; деңгээлдер боюнча тил жөнүндө маалымат системасына ээ болуу: фонетика, лексика, сөз курамы, сөз жасоо, морфология, синтаксис жана текст стилинин негиздери; тил системасын практикада колдоно билүүсү болуп саналат. Бул дагы келечектин кесип ээси үчүн өтө зарыл нерсе болуп саналат. Грамматиканы билбей туруп тил үйрөнүү бул сабатсыздыкка алып келүү коркунучтуу туудурушу мүмкүн.

Тил системасын үйрөнүү эң негизги максат эмес деген түшүнүк бул аша чапкандык болуп эсептелет. Тилдик компетенцияны калыптандыруу процессинде чет өлкөлүк студенттердин инсан катары калыптандыруу, алардын үйрөнүлүп жаткан тилдин системасы жөнүндөгү билимдерин колдоно билүүсүн өнүктүрүүсү эң негизги ой катары айтылып келет. Тактап айта турган болсок, лингвистикалык компетенциянын чегинде болгон жөндөмдөрдү, билим берүүдө жана тил көндүмдөрүн калыптандырууда пайдаланууга болот.

Лингвистикалык компетенттүүлүк боюнча ар кайсы учурда бир нече изилдөөчүлөр ар кандай аныктамаларды беришкен. Бул тармакта илимде 80-жылдардын аягында - 90-жылдардын башында А.Л.Бердичевский айтуусу боюнча, лингвистикалык, аймак таануучулук жана маданий-коммуникациялык компетенцияларынын калыптандыруусу өнүккөн. Коммуникативдик компетенцияны өздөштүрүүнүн эң негизги компоненттери бири болуп, лингвистикалык жана чөлкөм таануучулук компетенциялар саналат. И.А.Зимняяны [3, 11-б.] ээрчип А.Л.Бердичевский лингвистикалык компетенцияны «тил системасын жана анын чет тилдик коммуникацияда иштөө эрежелерин билүү, б.а. лингвистикалык компетенттүүлүк белгилүү бир коммуникативдик лингвистикалык каражаттардын потенциалы катары камтыйт. Тилдик каражаттарды жана алардын функцияларын билүү, кеп ишмердүүлүгүнүн фондук механизмдерине ээ болуу», деп түшүндүрмө берет. [1, 17-б.].

Сүйлөө иш-аракетинин жүрүшүндө тилди өздөштүрүү үчүн тилди билүү, тил ишмердүүлүгүн, үйрөнүп жаткан тилдин системасын өздөштүрүү болсо, лингвистикалык компетенттүүлүк коммуникативдик иш-аракети үчүн зарыл болгон мүмкүнчүлүгү пайда

болот. Анткени коммуниканттар тил системасына ээлик кылганда гана, сүйлөө ишмердүүлүгү пайда болот.

Окумуштуу Е.В.Тихомирова өзүнүн диссертациялык изилдөөсүндө “лингвистикалык компетенттүүлүк - бул үйрөнүп жаткан тилдеги лингвистикалык формаларды (фонология, морфология, лексика, синтаксис) кеп ишмердүүлүгүндө туура колдонууну,- деп белгилеп, лингвистикалык компетенттүүлүккө төмөнкүдөй аныктаманы сунуштайт: үйрөнүп жаткан тилдин нормаларын сактоонун негизинде, өз оюн туура жеткирүү жана башкаларды түшүнүү”. [8, 10-б].

Окумуштуу-лингвист Р.К.Минярь-Белоручев - “лингвистикалык компетенцияны «тил системасын жана кеп ишмердүүлүгүнүн процессинде лингвистикалык каражаттар менен иштөө эрежелерин билүү”,- деген аныктоону сунуштайт [4, 64-б.].

Ошондуктан лингвистикалык компетенттүүлүк - грамматикалык жактан туура формаларды жана синтаксистик конструкцияларды түзө билүүсү, ошондой эле кептеги семантикалык сегменттерди түшүнүүсү, аны уюштуруу катары кыргыз тилинде колдонулуп жаткан нормаларына ылайык жана аларды эне тилинде сүйлөгөндөр колдонгон мааниде колдонуу деп түшүндүрүлөт.

Лингвистикалык компетенттүүлүк чет өлкөлүк студенттин кеп тажрыйбасын түшүнүүнүн натыйжасы келип чыгат. Ал кыргыз тил илиминин негиздерин билүүлөрдү камтып, тилдик түшүнүктөрдүн комплексин өздөштүрүүнү бекемдейт. Лингвистикалык компетенттүүлүк кыргыз тили чет тили катары окутууда кандайча иштейт, кайдай өзгөчөлүктөргө ээ жана кантип өзгөрөт деген түшүнүктөрдү калыптандырууну, тилдин коомдогу жана адамдын жашоосундагы ролу жөнүндө маалыматтарды өздөштүрүүсүн камсыздайт. Чет өлкөлүк студенттерге, анын ичинен кытайлык студенттерге кыргыз тилин чет тили катары окутуп үйрөтүүдө жөн гана окута бербестен дисциплинаны урматтоого, сүйүүгө жана кызыгууну, мотивацияны пайда кыла турган шык жөндөмдөрүн пайда кылган деңгээлине жетишүү жөндүүлүктү өркүндөтөт.

Демек, лингвистикалык компетенттүүлүк бул кыргыз тил илиминин элементтерин камтуу менен лингвистикалык компетенттүүлүк билим берүүчү тилдик көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү калыптандырууну да жөнгө салат. Аларга, биринчиден, аныктоо көндүмдөрү кирет: тыбыштарды, тамгаларды, сөздүн бөлүктөрүн, морфемаларды, сөз мүчөлөрүн жана башкаларды таануу, бир кубулушту экинчисинен айырмалоону жөнгө салат. Көндүмдөрдүн экинчи тобу – классификациялык көндүмдөр, булар тилдик кубулуштарды топторго бөлүү жөндөмдөрү тууралуу айтууга болот. Үчүнчү, топ аналитикалык көндүмдөр: фонетикалык, морфемалык, сөз жасоо, морфологиялык жана синтаксистик талдоолор болуп эсептелет.

Лингвистикалык компетенттүүлүк студенттин инсандык когнитивдик маданиятын, логикалык ой жүгүртүүсүн, эс тутумун, элестетүүсүн өнүктүрүүнү, анализ жүргүзүү, өзүн-өзү баалоо көндүмдөрүн өздөштүрүү, ошондой эле студенттердин кеп ишмердигин

түшүнүүсү процесси катары лингвистикалык рефлексияны калыптандырууну камсыз кылат. Лингвистикалык компетенттүүлүк – коммуникативдик компетенциянын негизги компонентин түзөт.

Тилди өздөштүрүү тил жөнүндөгү билимди жана лингвистикалык материалды өздөштүрүү гана шарты эмес. Сөздөрдүн айтылышынын нормаларын жакшы билүүгө жана белгилөөгө өбөлгө түзө алат. Аларды колдонуу эрежелери, грамматикалык формалар жана конструкциялар, бир эле ойду ар кандай туюндуруу ыкмаларын (синонимдерин) колдоно билүүсү, ошондой эле, лингвистикалык жактан компетенттүү болууга шарт түзөт. Башкача айтканда, тилди билүү үчүн белгилүү бир сөздөрдү, грамматикалык түзүлүштөрдүн, байланыштын же пикир алышуунун конкреттүү шарттарында колдонуу жөндөмдөрү жана көндүмдөрү маанилүүлүгүн айтуу керек.

Чет элдик студенттер Кыргызстандагы университеттерге келип билим алып жатышкандыктан, кыргыз тили боюнча белгилүү билимге калыптанышы, билгичтиктерди жана шыктарды, келечектеги адистерге атаандаштыкка жөндөмдүү болууга мүмкүндүк түзүлүшү зарыл нерсе болуп жатат.

Белгилүү бир тилдин системасын билүү даражасын мүнөздөөгө аракет кылган бир нече түшүнүктөр бар. Бул түшүнүктөр төмөнкүлөрдү камтыйт: коммуникативдик компетенция, тилдик компетенция.

Бирок, бул билимди жана көндүмдөрдү реалдуулукка адекваттуу пайдалана албоо, сүйлөө кырдаалы, же окумуштуулар айткандай, коммуникативдик кырдаал биринчи кезекте **мүмкүнчүлүк бере турган күчтүү курал катары** түзүү жана жеткиликтүү берүү, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу маанилүү болуп эсептелет.

Кыргыз тили чет тили катары окутууда кеп ишмердүүлүгүнө, коммуникативдик, кептик, практикалык максатка багытталгандыгы менен айырмаланат. Коммуникативдик компетенттүүлүк багытта окутуунун негизги максаты - бул коомдогу тез өзгөрүүлөргө, социалдык турмуштагы жаңыланууларга ылайыкташуу, бүгүнкү глобалдаштыруунун шарттарында тилди окутуп, үйрөтүүдө дүйнөлүк билим берүү деңгээлинен артта калбоо, азыркы муундун коомдук - социалдык муктаждыктарын өз убагында толугу менен камсыздандыруу, студенттин активдүү кеп ишмердүүлүгүн камсыз кылуу болуп саналат. Чет өлкөлүк студенттердин коомдук турмуштун түрдүү кырдаалына, тармактарына ылайык мамиле кылып, аларга активдүү катышуусу үчүн зарыл болгон тилдик өбөлгөлөрдү, мүмкүнчүлүктөрдү практикалык жактан өздөштүрүүсүнө жетишүү зарылдыгы келип чыгат.

Компетенттүүлүккө негизделген мамиле боюнча биринчи орунга студенттер билим алган маалыматтын саны эмес, турмуштагы иш-аракеттерде керектелүүчү маселелерди чече билүүсү жана ишмердик ыкмаларын өздөштүрө билгичтиктери коюлат. Компетенттүүлүктө маселени өз алдынча коюп, аны чече билүү үчүн зарыл болгон билимдерди издеп таба билген

жана аларды изилдөө аркылуу гана жетишүүгө болот. Мындай билгичтиктерди өнүктүрүү ыкмасы - бул студенттердин кызыгуу багытын аныктоосу, өз алдынча иш аракет жасоого даярдоону жана көп кырдуу билгичтиктерди калыптандырууну көздөгөн, атайын уюштурулган ишмердигин айтуу болот.

Билим берүүнүн бардык чөйрөлөрүндө өзгөчө кыргыз тилин чет тили катары окутуудагы иш-аракеттеринин бири студенттин негизги билгичтиктеринин негизи катары коммуникативдик компетенттүүлүгүн калыптандырууга багытталып келет.

Адабияттар

1. Бердичевский А. Л. Оптимизация системы обучения иностранному языку в педагогическом вузе. М.: Высшая школа, 1989. 103 с.
2. Бим И. Л. Немецкий язык. Базовый курс. Концепция, программа. М.: Новая школа, 1995. 59 с.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. 40 с. 264
4. Миньяр-Белоручев Р. К. Вопросы теории контроля в обучении иностранным языкам // ИЯШ. 1984. № 6. С. 64–67.
5. Общеевропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка: монография. М.: Московский государственный лингвистический университет, 2003. 256 с.
6. Поршнева Е. Р. О профессиональной компетенции и компетентности // Дидактика перевода. Хрестоматия и учебные задания: учеб. пособие / сост. В. Н. Базылев, В. Г. Красильникова; под ред. В. Н. Базылева. 2-е изд., стер. М., 2012. С. 72–75.
7. Сурыгин А. И. Основы теории обучения на неродном языке. СПб.: Златоуст, 2000. 224 с.
8. Тихомирова Е. В. Контроль владения диалогической формой устного официального общения (франц. яз., неяз. вуз.): дис. канд. пед. наук. М.: [б. и.], 1995. 178 с
9. Т. А. Пыркова (УрФУ) Научный руководитель: М. Л. Кусова, доктор филологических наук, профессор (УрГПУ) Содержание и структура лингвистической компетенции

УДК: 894.341

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.51

Медетов А.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

АДАБИЯТ ИЛИМИНИН ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Макалада адабияттаануунун методологиялык маселелери, адабият тарыхын изилдөөнүн проблемалары жана принциптери теориялык планда каралат. Автор баарынан мурда көркөм мурастын азыркы учурга үндөшкөн жактарына, кыргыз жазуучуларынын идеялык-көркөмдүк изденүүлөрүнө көңүл бурат. Акыркы мезгилде азыркы адабияттын баяндоочу жанрлардагы, формалардагы жаңычылдыкты жана алардын өз ара аракеттенүүсүн, алардын өнүгүүсүнүн негизги тенденцияларын аныктоо, изилдөө багытында сында бир топ иштер жасалды. Тилекке каршы, азыркы адабияттын жетишкендиктерин, же көркөм кемчиликтерин баалоодо айрым сынчылар туундулар жаралган мезгилге ылайыктап, тарыхы-адабий контекстен тыш, тигил же бул жанрдын тарыхый өнүгүүсүндө пайда болгон тарыхый ориентирлерди эске албай түз сызыктуу карап коюша турганы макалада каралган.

Түйүндүү сөздөр: илим, адабият тарыхы, коом, система, ой жүгүртүү, лауреат, наам, классика, догматизм, типология, изилдөө, стандарт, көркөм дүйнө, адабий тек, жанр, көркөм нарк, азыркы учур, лирика, эпос, консерватизм, критерий.

Медетов А.

КНУ им. Ж. Баласагына

ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются методологические вопросы литературоведения и проблемы исследования истории литературы в теоретическом аспекте. Автор прежде всего обращает внимание на те стороны их художественного наследия, которые наиболее созвучны нашему времени, идейно-художественным исканиям кыргызских писателей. В последнее время в критике немало сделано для осмысления жанрового и идейно-художественного новаторства повествовательных форм современной литературы, раскрытия основных тенденций их взаимодействия и развития. Но, к сожалению, оценивая достижения или художественные просчеты текущей литературы, некоторые критики рассматривают её лишь в прямолинейной соотнесенности с особенностями эпохи, времени ее создания, вне широкого историко-литературного контекста, вне исторических ориентиров, обозначенных на долгом пути развития того или иного жанра.

Ключевые слова: наука, история литературы, общество, система, мышление, лауреат, звание, классика, догматизм, типология, исследование, стандарт, мир искусства, литературный фон, жанр, художественная ценность, настоящее время, лирика, эпос, консерватизм, критерий.

Medetov A.

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

PROBLEMS OF LITERARY CRITICISM

Abstract

The article deals with the methodological issues of literary criticism and the problems of studying the history of literature in a theoretical aspect. The author first of all draws attention to those aspects of their artistic heritage that are most consonant with our time, the ideological and artistic searches of Kyrgyz writers. Recently, a lot has been done in criticism to comprehend the genre and ideological and artistic innovation of the narrative forms of modern literature, to reveal the main trends in their interaction and development. But, unfortunately, when evaluating the achievements or artistic miscalculations of current literature, some critics consider it only in a straightforward correlation with the characteristics of the era, the time of its creation, outside the broad historical and literary context, outside the historical landmarks marked on the long path of development of a particular genre.

Keywords: science, history of literature, society, system, thinking, laureate, title, classic, dogmatism, typology, research, standard, art world, literary background, genre, artistic value, present tense, lyrics, epic, conservatism, criterion.

Сексенинчи жылдардын экинчи жарымында адабиятка келген муундун өкүлдөрү чыгармачылыктын шарапаты менен жакшы эле урмат-сыйга ээ болушуп, эл акыны, эмгек сиңирген ишмер наамдарын алышты, сыйлыктардын лауреаттары болушту, орден, медалдарды тагынышты, иши кылып, чыгармачылыкта кылган иш-аракеттеринин акыбети кайтып, өкмөт тарабынан аздыр-көптүр бааланды. О.Ибраимовдун “История киргизской литературы XX века” (1) деген эмгегинде Ф.Абдалова, А.Акбаров А.Акимаев, К.Култегин, К.Урманбетов сыяктуу бул муундун айрым өкүлдөрү тууралуу да учкай сөз болду. Ошентип, алды адабият тарыхына да кирди. Келечекте алардын чыгармачылыгы тууралуу портреттер, монографиялар жазылып, ар кимиси жөнүндө өз-өзүнчө сөз болоор... Коммунисттик системанын титулдарга, наам, сыйлыктарга байланган, мурдатан калыптанып калган ушул стандарт критерийлерге таянган эмпирикалык деңгээлдеги теңдемечиликтин негизинде наамы бар акын-жазуучулардын баары “залкар” (А.Садыков “Кыргыз залкарлары” 2013)(2) да болду. Адабият илиминдеги профессионалдык дилетантизмдин ушул сыяктуу примитивдүү чен-өлчөмдөрү менен баалаганда сөзгө алынбай турган акындар да бар, себеби, алардын наам, сыйлык, орден, медалдары жок, айрымдарынын китеби да чыккан эмес. Кыргыз адабият илимине жабышкан “илдет” – жасалма теория калыптанып калган: китеби чыкпаган авторлорду иликтөөгө албайт, адабият тарыхына киргизбейт. Өмүрүн наам, сыйлык алууга арнаган жасалма “классиктердин” эч кандай коомдук-тарыхый, адабий мааниге ээ болбогон чыгармалары макулатура болсо да “мынча китеби бар” деп алардын чыгармачылык портреттери жазылат, мисалы, 1990-жылы жарык көргөн “Кыргыз совет адабиятынын тарыхына”(2-том) (3) “эл акыны” деген наамы бар ортозаар акындар А.Токтомушев, Н.Байтемиров, М.Жангазиев, М.Абылкасымова, Т.Адышевтардын портреттери кирген, ошол эле учурда заманбап кыргыз поэзиясынын

феноменин жараткан таланттуу акындар О.Султанов, Ж.Мамытов, Т.Кожомбердиев, С.Тургунбаев, С.Жигитов, Т.Муканов, С.Акматбековаларга орун берилген эмес. Андан кийин чыккан К.Артыкбаевдин “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхында” (2004) да ушул эле консервативдик көрүнүш кайталанган. Партиялык адабияттын заманы өткөндөн кийин орус адабиятынын тарыхы кайра каралып, мамлекеттик наам, сыйлыгы жок М.Цветаева, А.Ахматова, Н.Заболоцкий, Б.Пастернак сыяктуу нагыз акындарга өзгөчө орун берилип, алардын феномени ичкериден терең ачылып көрсөтүлгөн. Негизинен наам, даражаларга карап, теңдемечилик принциби менен түзүлүп, адабияттын өнүгүүсүндөгү карама-каршылыктуу жагдайларды жашырып, бурмалап келген кыргыз адабиятынын тарыхы нагыз эстетикалык критерийлер менен калыбына келтирилип, Союз кезиндеги Жазуучулар уюмунун дежурный тизмесинин аркасы менен жасалма атакты жамынып келген, ортозаар акын-жазуучулар иргелип, көптүн арасына обзордук бөлүмгө киргизилип, өзүнүн көркөм дүйнөсү, поэтикалык ачылгалары бар акын-жазуучулардын көркөм дөөлөттөрү терең изилденип, поэзиядагы жаңы көрүнүштөр, адабий турмуш оң, терс жактары, ийгилик, кемчиликтери менен объективдүү иликтенип, илимий талдоого алынып, теориялык жактан жалпыланып, портреттик бөлүмдөр түп-тамырынан бери кайра жазылып, ушундай кайра баалоо процесси адилет жүргүзүлүш керек болчу. Бул биздин адабиятчылардын мойнунда дагы эле карыз бойдон турат. Ооба, илимдин негизги максаты – нукура эстетикалык баалоо критерийлери менен адабият тарыхын кайра электен өткөрүп, кайра баалап, догматизмден, саясий–идеологиялык штамптардан арылуу, ошол мурда каралбаган, сөз болбогон, көркөм наркка эгедер, жарыяланбаган материалдарды таап, илимдин “тегирменине” салып, иликтеп, баа берип, коомчулукка алып чыгып, адабият тарыхына кошуп, аны толуктоо керек экенин түшүнбөгөн, белгисиз авторлордун чыгармачылыгын илимий изилдөөнүн предмети кылып алгандан жаа бою качып, субъективдүү мамиле жасап, “наамы жок, китеби жок” деп азармандан - безерман болуп, демагогиялык принциптерди карманып, илимге кыянатчылык кылып жатканын аңдабаган тарых илиминен, адабият теориясынан кабары жок, дилетант, айдама адабиятчылар четтен чыгат. Ушундай кокуй кандидат, докторлорго күйгөнүнөн В.Кожин “Литературовед не должен пренебрегать никаким материалам в том числе даже и неопубликованным, рукописным. (В.Кожин “Зачем изучать литературное произведение?” // “Контекст–1973”, М., 1974, стр.179) (4) деп аларды көзгө сайып, ачык көрсөтмө берген.

Наам, сыйлык, орден, медалдар акыркы отуз жылда коррупциялашкан бийлик тарабынан негизинен ортозаар акын-жазуучуларга берилип келгенин эске алсак, эгер жалаң ошол эски стандарт баа берүү критерийлери, эски стереотиптүү ой жүгүртүү менен адабият тарыхы жазыла турган болсо, жаңы доордогу кыргыз адабиятынын соңку тарыхы – көркөмдүк баалуулугу жок ортозаар адабияттын халтура тарыхы болуп калары бышык. Ал эми нукура эстетикалык ачылгаларды жасаган таланттуу авторлор поэзиядагы жалган менен

чынды ажырата албаган, адабияттагы жаңылыкты көрө билбеген илимдеги түркөйлүктүн, көшөкөр сындын кесепетинен көптүн арасында көмүскөдө калып келатат. Азыркы адабият таануу жана сын коммунисттик адабият илиминин ушундай стандарт критерийлеринен, догматизмден, адабияттын азыркы учурдагы өнүгүү мыйзамченемдерин, көркөм процесстеги жаңы кубулуштарды, карама-каршылыктарды, адабий тектердин, жанрлардын дыңы бузулбай жаткан жаңы мезгилдеги көйгөйлөрүн изилдей турган тарых: илимий-теориялык жоболордун, методологиялык жана методикалык принциптердин, эстетикалык критерийлердин негизинде жазылышы – мезгил талабы. Нагыз илимий талаптарга жооп берген, жогорку деңгээлдеги заманбап адабият тарыхы ушундай болушу зарыл. Анткени, акыркы жыйырма жылда адабият багытында жарык көргөн изилдөө сыпатындагы монографиялар, окуу китептери, окуу куралдары негизинен эмпирикалык сыпаттама деңгээлден өйдө көтөрүлө албай, саны бар сапаты жок, илим сымак эмгектер жаандан кийинки козу карындай көбөйүп кеткенин эске алсак, бул – илимди түшүнгөн адамга кыргыз адабият таануусунун тагдыры үчүн өтө кооптуу абал түзүлгөнүнөн кабар берип турат. Илимдин кутун кетирип, кунун качырган ушундай жагдай тууралуу Д.С.Лихачев “Наукообразность способна вытеснить науку или резко снизить академический уровень науки.” (Д.С.Лихачев “Об общественной ответственности литературоведения” \ “Контекст 1973”, М., 1974, стр.10) (5) деп колунда “илим кандидаты”, “илим доктору” деген дипломдору бар дилетант окумуштуулардын көбөйүп, изилдөөлөрдүн эмпирикалык деңгээлге түшүп кеткенине тынчсызданып, илимдин келечек тагдырын ойлогон нагыз академик катары күйүп-бышып айткан экен.

Кыргыз адабият илиминдеги ушундай консервативизмдин, стандарт баа берүү критерийлеринин, азыркы учурдагы көркөм процеске, адабият тарыхына болгон кайдигер мамиленин кесепетинен акын Жолдошбек Зарлыкбековдун поэзиясын изилдөө иштери жүргүзүлбөй, ал тургай ырымга сөзгө алынбай келатат. Акын Жолдошбек Зарлыкбеков көзү тирүүсүндө китеп чыгара албай кетти. Анда архиви да болсо керек... Бирок анын ырларынын көбү күндөлүк басма сөз бетинде жарык көргөн. Артында калган ушул ырлары акындын чыгармачылыгы тууралуу сөз кылууга толук негиз берет. Кезинде “Кыргызстан маданияты” гезити “Жаштар поэзиясы”, “Жаш талапкерлердин чыгармалары” деген рубрикалардын алдында жаш калемгерлердин ырларына кеңири орун берүүчү. Сөздүн кунун билген аксакал жазуучубуз Кеңеш Жусупов башкы редактор болуп турганда “Ала-Тоо” журналынын 1990-жылы №9 (6) санына, андан кийин 2019-жылы №4 санына Ж.Зарлыкбековдун ырлар топтому жарыяланган. Сексенинчи жылдары Кожогелди Култегин, Чыныбай Турсунбеков, Жедигер Саалаев, Кыялбек Урманбетов, Атантай Акбаровдордун сыясы кургай эле кырларын гезиттерден тез-тез токуп турчубуз. Көп өтпөй алар китеп артынан китеп чыгарышып, адабиятка чапчаң аралашып, дүңгүрөтүп поэзия кечелерин өткөрүшүп, атактуу акындардан болуп чыга келишти. Жолдошбек Зарлыкбековдун чыгармачылык жолу жогорудагы калемдештеринен кескин

айрымаланат; анын адабиятка көз карашы, акындык табияты да башкача болуп чыкты; ал андай шаан-шөкөттөргө, эстрадалык атакка такыр эле кызыкпады, андайга жөндөмү да жок экен. Ал ырларын сараңдык менен анда-санда бир жарыялап койгону болбосо, чыгармачылыгына аяр карап, өтө аздектеп, кызганчаактык менен мамиле кылып, өзүнө өзү ыраазы болбой көжөлүп иштеп, изденип, узана бере турган. Китеп чыгарбаганына, балким, ошол сапаты да себеп болгондур. Ушундан улам адабиятчы Камил Султановдун Расул Гамзатов менен болгон маеги эске түшөт. Адабиятчы Р.Гамзатовдон чыгармачылыгынын башталышында эмне үчүн китеп чыгарбай жүргөнүн сураганда акын “” Писать и печатать—это разные вещи. Писать надо много, а печатать – мало или вовсе не печатать до поры до времени” (К.Султанов “Расул Гамзатов” Махачкала, 1975, стр.21) (7) – деп жооп берген экен. Анын сыңарындай акын Жолдошбек Зарлыкбеков да изденүүнү, нукура поэзия жаратууну негизги озуипасы катары көрүп, ырларын жарыялоого анча маани бербей, зарыл деп эсептебесе да керек. Мисалы, жаштардын “Учкун” альманахы 1972-жылдан 1993-жылга чейин 20 жолу чыгып, ага сегиз жүзгө жакын адабият талапкерлеринин ырлары басылса, 1978-1984-жылдары азыркы белгилүү акындар Кожогелди Култегин 6 жолу, Кыялбек Урманбетов 5 жолу, Жедигер Саалаев 4 жолу ырларын жарыялашкан. Ошол мезгилдеги чымыны бар жаш калемдердин бардыгынын М.Шаханов айткандай: Анау турган бидайды,

Комбайн менен жинайды – деген сыяктуу үйрөнчүк ырлары жарык көргөн ушул альманахка Ж.Зарлыкбековдун бир да ыры чыккан эмес. Ал калеми төшөлө элек жаш акындар жарышып чыгып жүргөн “Учкунга” ырларын жарыялоону да туура көргөн эмес окшойт. В.Брюсов “Жазуучунун чыгармачылыгынын маанисин жарык көрбөй калган колжазмалары аныктайт. Ортозаарлар жазып да, жазганын чыгарып да үлгүрүшөт. Көп ойлонуп, көп изденип, сонундарды жазып, басып чыгарууга үлгүрбөй калгандар – чыныгы таланттар” деп таамай айткандай, Ж.Зарлыкбеков кызылдай мээнет кылып, ар дайым тыным албаган изденүүнүн үстүндө болуп, китеп чыгарууга ашыккан эмес. Барып-келип бул анын нукура искусство жаратууну көздөгөн бийик максатынан, бекем тутунган туруктуу чыгармачылык кредосунан болду го деп ойлойм. Айрым маалыматтарга караганда кийин эле Ж.Зарлыкбеков “Турар” басмасынын ээси Тилек Мураталиев менен китебин чыгаруу боюнча макулдашып, китебин түзүп, бирок “дагы оңдойм” деп кармап жата берип, анан дартка чалдыгып, акка моюн сунуп, кете бериптир. Андан кийин Тилек Мураталиев да дүйнө салды. Ошо менен китеп чыкпай калыптыр. Балким, нукура поэзиянын кунун билген меценат азаматтар Ж.Зарлыкбековдун сары майдай сакталган адабий мурасынын багын ачып, кыргыз поэзиясын байытып, элибиздин руханий казынасын толтурат деген ойдобуз. Мындай көрүнүштөр адабият тарыхында көп эле кездешет, мисалы, грузин поэзиясынын классиги Николаз Бараташвилинин ырлары да эскирген сары кагаздарда калган, анын бир да ыры көзү тирүүсүндө басма бетине чыккан эмес. Мезгил өткөндөн кийин барып, ал ырлар дүйнөгө тарап,

даңаза болуп, классикага айланган. Орус поэзиясында философиялык лириканын ири өкүлү Ф.Тютчевдин чыгармачылыгы өспүрүм кезинде эле башталган, ал 40 жыл бою журналдарга ырларын жарыялап келген. Башкаларга окшоп, китеп чыгарып, анын аркасы менен атак-аброй алуу, сый-урмат көрүү оюна да келбептир, ырларынын күйөрмандарынын демилгеси менен биринчи китеби элүү бир жашында араң жарык көргөн. Орус коомчулугу “китеби жок” деп аны өгөйлөбөй, тескерисинче таланттуу акын катары ага сый-урмат көрсөтүп, Ф.Тютчевдин ырларына И.Тургенев, Н.Некрасовдор жогору баа берген, ал Л.Толстойдун сүйүктүү акыны болгон, ал эми Ф.Достоевский аны “орустун биринчи акын – философу” деп баалаган (бул тууралуу караңыз: Лев Озеров “Поэзия Тютчева” М., 1975, стр.18) (8) Демек, поэзия акындын атак-даңкы, наам, сыйлыгы, же том-том китептери менен бааланбайт. Анткени, баары өтөт – кетет, келечек муунга “Кудайга миң мертебе калп айтса да, ырына бир мертебе калп айтпаган” (Алыкул) чыныгы чыгармачыл тагдыр күткөн акындын нукура поэзиясы гана калат.

Адабияттар

1. Ибраимов О. “История киргизской литературы XX века” (2014)
2. Садыков А. “Кыргыз залкарлары” 2013
3. “Кыргыз совет адабиятынын тарыхы” (2-том)
4. Кожин В. “Зачем изучать литературное произведение?” “Контекст—1973”, М., 1974, стр.179
5. Лихачев Д.С. “Обобщественной ответственности литературоведения” “Контекст—1973”, М., 1974, стр.10
6. “Ала-Тоо” журналы 1990-жылы №9, 70-бет
7. Султанов К. “Расул Гамзатов” Махачкала, 1975, стр.21
8. Лев Озеров “Поэзия Тютчева” М= Л., 1975, стр.

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.52

Мокиева А.

Эл аралык медицина университети

Жаңыбаева М.

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Жантаев А.

С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университети

МУРЗА ГАПАРОВДУН «КЫШТАКЧА» ПОВЕСТИНИН КЕЙИПКЕРЛЕРИНИН БААЛУУЛУКТУК БАГЫТ АЛУУЛАРЫ

Аннотация: Макалада авторлор Мурза Гапаровдун “Кыштакча” повестиндеги каармандардын баалуулуктук багыт алууларын адабий өнүгтөн талдап чыгышкан. Бул повесть 1973-жылы жазылган, анда башкы кейипкер Акундун – жаш мугалимдин адеп-ахлактык тандоо кырдаалындагы эмоциялары, ички толгонуулары, жосундары көркөм баяндалган. Ал чоң турмушта өз ордун таап, инсан катары өнүгүүгө аракет кылганда, чөйрө ага кандай таасир эткенин автор кылдат ачып берген. Акундун көркөм элесин түзүп, ал жасаган адеп-ахлактык тандоону көрсөтүп, автор бул кейипкерге өзүнүн баалуулуктук багыт алуусун сиңирип жатканы талашсыз. Акунду иренжиткен нерсе – башкалардын жашоого болгон керектөөчүлүк, пайда көздөөчүлүк мамилеси. Ал мындан баш тартып, өзүнүн баалуулуктук багыт алуусун аныктап, өз баалуулуктары бар инсан катары калыптануу сапарына түшөт.

Түйүндүү сөздөр: автордук турум, адеп-ахлактык тандоо, чөйрөнүн таасири, баалуулуктук багыт алуулар, кейипкердин баалуулуктары.

Мокиева А.

Международный медицинский университет

Жаңыбаева М.

Кыргызский национальный университет имени Ж.Баласагына

Жантаев А.

Нарынский государственный университет имени С.Нааматова

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ ПЕРСОНАЖЕЙ ПОВЕСТИ МУРЗЫ ГАПАРОВА «ДЕРЕВЕНЬКА»

Аннотация: В статье авторы анализируют ценностные ориентации персонажей повести Мурзы Гапарова «Деревенька» с литературоведческой точки зрения. Эта повесть была написана в 1973 году, в котором художественно повествуется эмоции, внутренние переживания, поступки в ситуации нравственного выбора главного героя Акуна — молодого учителя. Автор тщательно раскрывает, как на него влияла среда, когда он пытался найти свое место в большой жизни и развиваться как личность. Безусловно, создавая художественный образ Акуна и показывая совершаемый им нравственный выбор, автор прививает этому персонажу собственную ценностную ориентацию. Что вызывает у Акуна отвращение, так это потребительское, утилитарное отношение окружающих к жизни. Он отказывается от этого, определяет свою ценностную ориентацию и начинает путь становления как личности со своими собственными ценностями.

Ключевые слова: авторская позиция, нравственный выбор, влияние среды, ценностные ориентации, персонаж, ценности персонажа.

Mokeeva A.
International Medical University
Zhanybaeva M.
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn
Zhantaev A.
Naryn State University named after S. Naamatov

VALUE ORIENTATIONS OF CHARACTERS IN MURZA GAPAROV'S STORY «VILLAGE»

Abstract: In the article, the authors analyze the value orientations of the characters in Murza Gaparov's story "The Village" from a literary point of view. This story was written in 1973, in which emotions, inner experiences, actions are artistically narrated in the situation of the moral choice of the protagonist Akun, a young teacher. The author carefully reveals how the environment influenced him when he tried to find his place in big life and develop as a person. Undoubtedly, by creating the artistic image of Akun and showing the moral choice he makes, the author instills in this character his own value orientation. What disgusts Akun is the consumerist, utilitarian attitude of others towards life. He refuses this, determines his value orientation and begins the path of becoming a person with his own values.

Keywords: author's position, moral choice, environmental influence, value orientations, character, character's values.

Мурза Гапаров өзүнүн чыгармачылык сапарын XX кылымдын 50-жылдарында баштап, 1956-жылы «Сырдуу окуя», 1958-жылы «Бөтөн таканын изи» деген алгачкы аңгемелерин, 1963-жылы «Мейман» аттуу балдарга арналган повестин жарыялаган. Ушул көркөм туундуларынан соң автор бир канча мыкты аңгемелерин, киноповесттерин, повесттерин жана пьесаларын жазган. Алар автордун төмөнкү китептеринде топтоштурулган: «Бир шиңгил жүзүм» (1966); «Кара-Көлдүн каздары» (1973); «Биздин жакта Арстанбапта» (1977); «Дарыялардын шоокуму» (1979); «Кызыл беде» (1980); «Күнөстүү арал» (1983); «Бир шиңгил жүзүм» (1984); «Жаңгак токойдун жомогу» (1987); «Жаңгак токойдун жомогу» (1989) [5, с. 205]; «Экөө ээн бакта» (2009).

Мурза Гапаров өзүнүн романтизмдин жана реализмдин эриш-аркак ширелүүсүнөн турган, өтө мазмундуу жана терең психологиялуу чыгармалары менен берилген окурмандарын таба алган да, кыргыздын көрүнүктүү жазуучусу катары таанылган. Кесипкөй адабиятчылар өз убагында эле анын чыгармачылыгына карата жылуу пикирлерин айтышкан жана жогору бааларын беришкен. Күнү бүгүн дагы М. Гапаровдун көркөм туундулары жакшы пикирлерге арзып келатышат.

Арийне, бир макаланын алкагында калемгердин бардык адабий мурасына толук талдоо жасоо өтө оорчулук жаратат. Дал ошондуктан биз өз эмгегибизде «Кыштакча» повестин талдоо менен гана чектелип, ушул чыгарманын кейипкерлеринин иш-аракеттери жана баалуулуктары аркылуу көрсөтүлгөн автордук турумга, автордун баалуулуктук багыт алуусуна көңүл бурабыз.

Материалдары жана усулдары

Бул макалада М. Гапаровдун «Кыштакча» повести аксиологиялык аспектте талданат. Повестти, андагы кейипкерлерди, алардын баалуулуктук багыт алууларын иликтөөдө негизинен анализ, синтез жана тыянактарды жасоо, корутундуга келүү усулдары колдонулат, М. Гапаров «Кыштакча» повестинде өзү түзгөн кейипкерлердин баалуулуктук багыт алууларын кандайча чагылдырып бергени жогоруда саналган усулдарды пайдалануу менен көрсөтүлөт.

Адабияттарга сереп

Белгилүү кыргыз калемгери Мурза Гапаровдун «Кыштакча» повести, жогоруда белгиленгендей, 1973-жылы жазылган жана окурмандар журтуна тааныштырылган. Албетте, повесть жарыялангандан кийин адабиятчылар бул чыгарма тууралуу өз пикирлерин билдиришкен. Алсак, 1976-жылы К. Асаналиев «Литературное обозрение» журналынын №11 санына «С аильного пятачка» [3] макаласын, 1979-жылдын 24-ноябрында П. Ульянов «Литературная газетага» «Разрушение стереотипов» [12] макаласын, 1986-жылдын 23-мартында К. Жусупов «Ленинчил жаш» газетасында «Ал бизди сулуулукка чакырат» [5] макаласын, 2008-жылы К. Эдилова «Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы» журналына «М. Гапаровдун повесттериндеги көркөм ачылыштар» [14] макаласын, 2016-жылы ушул эле автор «Alatoo academic studies» журналына «Мурза Гапаровдун чыгармачылыгынын көркөм эволюциясы» [15] макаласын, 2018-жылы К. Акматов «Педагогические основы международных коммуникаций» XXV Бүткүл россиялык электрондук семинар-конференциянын жыйнагына «Изучение образа учителя из повести Мурзы Капарова «Деревенька»» [1] макаласын, 2019-жылы ушул эле автор «Синергия» журналынын №1-2 бириктирилген санына «Отражение образа учителя и проблем образования в кыргызской литературе (по автобиографическим материалам в произведениях Джуная Мавлянова “Ясное небо” (“Ачык асман”), Мурзы Гапарова “Деревенька” (“Кыштакча”))» [2] макаласын жарыялашкан. Ар башка мезгилдерде жазылган бул илимий макалаларда «Кыштакча» повести негиздүү талдоого алынып, ага карата доордун мүнөзүнө жараша түрдүү көз караштар билдирилет. Мындан тышкары, адабиятчы-сынчы С. Карымшаков «Көркөм образдын табияты» [7] макалалар жыйнагында, академик А. Эркебаев «Элдик эпостон адабий эпоско...» [16] илимий эмгегинде, илимдин доктору И. Лайлиева «Интернациональный характер и психологизм современной киргизской прозы» [9] эмгегинде, адабиятчы А. Кадырманбетова «Кыргыз адабиятынын тарыхы» көп томдугунун 7-томундагы [6] биз кеп кылып жаткан авторго арналган монографиялык портретте, профессор А. Садыков «Кыргыз залкарлары» көп томдуу эмгегинин 10-томунда [11] ушул повесть туурасында жылуу пикирлерин айтышкан. Көрүнүп тургандай, повестти адабияттаануучулук өңүттө изилдөө жумушу эбак эле башталган. Бирок чыгарманын кейипкерлеринин баалуулуктук багыт алууларын өзүнчө изилдөө объектиси катары кароо алигиче колго алына элек. Ошол себептен, аталган повесттин кейипкерлеринин ички дүйнөлөрү, алардын баалуулуктук багыт алуулары, алар турмушта тутунган баалуулуктар изилдөө үчүн кызыктуу материал болуп бере алышат.

Натыйжалары

Жогоруда адабияттар боюнча жасалган кыскача экскурстан көрүнүп тургандай, Мурза Гапаровдун «Кыштакча» повести туурасында адабиятчы-окумуштуулар бир катар жылуу пикирлерин билдиришкен. Аларды жалпылаштыра келип, автор тарабынан повестте кейипкерлердин турмуштук турумдарына жана алардын адептик, инсандык жекече тандоолоруна кыйла объективдүү маани берилгенин белгилөөгө болот. Мында повесттин кейипкерлеринин баалуулуктук багыт алууларына жекече автордук баалуулуктук турумдун түздөн-түз таасири тийгенин айта кетүү зарыл.

Талкуулоо

Кыргыздын залкар адабиятчысы К. Асаналиев аталган чыгарма жөнүндө мындай дейт: «Мурза Гапаровдун «Кыштакча» повести - кайталангыс сүрөткерлик көрүмдүн эле эмес, так, кыска зауунун да үлгүсү. Анда адаттан тыш эч нерсе деле болбойт: университеттин бүтүрүүчүсү жолдомо менен Памирдеги элет айылына анчалык каалабай барат да, күтүүсүздөн өзүнүн ордун ошол жерден табат. Бирок жаш кейипкердин жеке көйгөйлөрүн Гапаровдун калемин коомдук мааниге ээ кылат» [3]. Таанымал адабиятчы катары ал М. Гапаровдун чыгармачылык өзгөчөлүгүн туура баалоого жетишкен. Айта кете турган маанилүү жагдай, аталган чыгармада автобиографиялык мүнөздөгү белги барлыгы болуп саналат. Бул жагдайды А. Садыков тактап берет: «М. Гапаров 1962-жылы Кыргыз мамлекеттик университетин бүтүрүп, Тажикстандын кыргыздар жашаган Мургап районуна барып, бир жылча мугалим болуп иштеген мезгилинде өзүндө калган элестердин негизинде 1973-жылы «Кыштакча» аттуу повесть жазган» [11, 272-б.]. Ал эми адабиятчы П. Ульяновдун бул чыгармага карата пикири төмөнкүдөй: «...Анын үстүнө М. Гапаров башка повесттеринде дагы («Кыштакча» жана «Көчө») сыпаттоочулукту, схематизмди, кырдаалдардын шаблондуулугун, мүнөздөрдүн жасалмалыгын ийгиликтүү жеңет» [12]. Албетте, Мурза Гапаровдун чыгармачылыгында чоң орун дайыма моралдык-этикалык жана адептик-баалуулуктук изденүүлөргө берилип келген. Адабиятчы П. Ульянов бул өзгөчөлүктү туура белгилеген. Кеңеш Жусупов болсо автордун чыгармачылык өзгөчөлүгүн мындайча ачып берет: «М. Гапаров чыгармадагы ар бир сөзгө, анын ыргагына, табият кооздугуна, окуяга, ого эле майда-чүйдөсүнө чейин көңүл бурат. Ал аны жиктерин билгизбей, бардык жагынан бапестеп, асыл буюм жасаган уста сыңары кылдат токуп жазат» [5]. Адабиятчы К. Эдилованын сөзү боюнча, аталган повесть психологиялык көркөмдүккө ээ [14, 123-б.]. Ал өз оюн мындайча улайт: «Бул повесттеги негизги ой, өзөк идея – адамдын бактысыздыгы» [15, 30-б.]. Бул бир беткей тыянак Акунга каратабы, же жалпы эле повесттин кейипкерлерине каратабы, түшүнүү оор. Ошол эле учурда мындай кескин бүтүм менен макулдашуу кыйын, биз бул жерде талаш отун тутантпай эле коёлу. Ал эми К. Акматов болсо төмөнкүдөй пикир айтат: «...мугалим Акун келечексиз, караңгы жана алыскы кыштактардын турмушунда бир нерсени өзгөртүүгө жана жаңылык киргизүүгө умтулган орус «кыштак прозасынын» каармандарына үндөшүп кетет» [1, с. 174-175]. Бул ойдон Акун дегеле бактысыз эмес экени, ал жашоодо өз изин

калтырууга умтулары, кыйынчылыктан коркпой турганы көрүнүп турат. К. Акматов өзүнүн оюн төмөнкүчө улантат: «Көрксүз кыштак, цивилизациядан оолак тоолуу айыл жана жаш мугалим. Алардын өз ара аракеттешүүсү кургак, кызыксыз жана көрүмсүз болуп көрүнөт, бирок дал ошондо турмуштун шоокуму жатат да, мугалимдик көз карашка ээ педагог гана андан кызыктуу жана таасирдүү бир нерсени көрө алат. Калемгер муну жакшы түшүнөт» [2, с. 38].

Көрүнүктүү сынчы катары таанылган С. Карымшаков повесттеги Акундун актап койгондо паровозго окшоп калган үйүн минтип мүнөздөйт: «Ал паровоздун образы – көрксүз боз тамдарды алдыга, ылдыйтадан бийик жерге сүйрөп бараткан жаркын келечектин образы» [7, 38-б.]. Академик А. Эркебаевдин ою ушул пикирди улантат: «“Кыштакчада” мындай бир символикалык образ паровоз бар, Акундун актап койгон үйү өзүнүн актыгы менен жанындагы тамдардан айырмаланып, бир нече боппоз, көрксүз вагондорду сүйрөп бараткан паровозго окшойт» [16]. Бул шилтемелердеги башкы ой түшүнүктүү – жаш мугалим Акун тоо арасындагы цивилизациядан, маданияттан оолак алыскы айылга алдыга сүйрөөчү паровоз өңдүү зор таасир калтырды. Адабиятчы И. Лайлиева болсо, «М. Гапаровдун «Кыштакча» аовести жаш каармандын калыптануусу көйгөйүнө, адептик-этикалык маселелерге арналган», [9, с. 58] - деген көз карашын билдирет. Албетте, Акун алыскы кыштакка өз каалоосу менен келбесе да, ал ушул жерден инсан катары калыптана баштады, мугалимдик бактысын тапты жана ачты, турмуштун трагикомедиялуу сабактарын алды. Демек, аны бактысыз деп атоого болбойт, ал турмушта жолдуу болду. Дагы бир мыкты адабиятчы А. Кадырманбетова повесттеги подтекстти абдан туура түшүнөт да, төмөнкүчө баа берет: «...Акун шаардан алыскы районго барууга аргасыздан мажбур болсо да, мергенчинин кызына байланыштуу чыккан чырда оңтойсуз абалда калса да, ... анын мүнөзүнөн кайраттуулук, принциптүүлүк, максатка умтулуучулук сезилип турат» [6, 543-б.]. Чынында Акун алыскы кыштакта иштеген учурунда өз мүнөзүн курчутту, турмушка бышты, анын инсандык өнүгүүсү болуп өттү. Профессор А. Садыков бул көркөм туундуну баалуулуктук аспектке талдоого алат: «Повестте конфликт мына ушундай курч коюлуп, ал аркылуу Акундун моралдык-этикалык сапаты таразага түшөт. Кудай жалгап ал бул сыноодон ийгиликтүү өткөндөн кийин башка бир жагдайда мугалимдин эң негизги педагогдук касиети, жан дүйнөсүнүн тазалыгы ачылат. Акунга кышкы каникул убагында окуучуларды тоодо мал багып жаткан эне-атасына жеткирүү милдети тагылат» [11, 276-б.]. Акун өзүнө жүктөлгөн милдетти татыктуу аткарат, машина жетпеген жерге балдарды жөө-жалаң аман-эсен жеткирет. Ал жактагы калктын түйшүктүү турмушу менен ичинен таанышып, өз жан дүйнөсүндөгү адептик жактан бекемделүүнү ишке ашырат. Адабиятчы А. Кадырманбетова калемгердин чыгармачылыгын жалпысынан минтип жогору баалайт: «...Мурза Гапаров көркөм сөз зергери катары чыгармаларын идеялык-эстетикалык жактан ийине жеткирип

иштөө үчүн көп эмгек эткен, кыргыз адабиятында бараандуу орду бар жазуучуларыбыздын бири» [2, 545-б.]. Буга автор өзүнүн автордук турумун жана баалуулуктук багыт алуусун табигый түрдө өз көркөм туундуларынын мазмунуна кейипкерлеринин кеп-сөзү, жүрүм-туруму аркылуу сиңиргенин кошумчалай алабыз.

Адабият теориясында бүгүн көркөмдүк баалуулук, автордун баалуулуктук дүйнөсү, кейипкердин баалуулуктук багыт алуусу түшүнүктөрү кеңири колдонулат. Эгерде берилген түшүнүктөрдүн мазмунун ачыктоого көңүл токтотсок, анда төмөнкү теориялык аныктамаларды табууга болот:

«КӨРКӨМ БААЛУУЛУК – көркөм өнөрдүн арналышын мүнөздөгөн жана кийинки он жылдыктарда гуманитардык илимдер менен философиянын аксиологияга (грек. *axios* – баалуулук жана *logos* – сөз, түшүнүк) жигердүү жана максатка умтулган кайрылуусунан улам жогору кызыгуу туудурган түшүнүк» [10, с. 1183]. Бул көркөм баалуулукка берилген илимий аныктамалардын бири. Окумуштуулардын ою боюнча, көркөм өнөрдүн маңызы аны таанымдык, адеп-ахлактык, философиялык жана диний баалуулуктар менен айкалыштырууда жана жуурулуштурууда жатат. Көркөм өнөр чыгармасынын автору ушул татаал милдетти орундатат. Ар бир авторго өзүнүн баалуулуктук дүйнөсү же өзүнүн баалуулуктар тутуму таандык болот. «Көркөм чыгарманын автору чыгармада (баарынан мурда, анын эмоциялык маанайында: героикалуу, трагедиялуу, юмористтик) турмушка ашырылган жана окурмандарга жеткирилген дөөлөттүк багыт алуулардын ээси катары чыгат», [10, с. 1183] деген пикир бар. Автордун баалуулуктук багыт алуусу ал түзгөн көркөм чыгармада сөзсүз чагылтылат. «Дөөлөттүк багыт алуу – жосундарды, эмоцияларды, реакцияларды ичкериден башкарган, адамдын жалпы дүйнөгө, коомго, башка адамдарга, өзүнө мамилесинин бинин аныктоого жөндөмдүү келген адам аң-сезиминин доминантасы», [10, с. 1183-1184] – деп айтылат. Ошентип, адамдын баалуулуктук багыт алуусу анын аң-сезиминдеги, түшүнүгүндөгү, көз карашындагы, турумундагы башкы нерсе болуп саналат. Ал адамдын дүйнөгө, коомго, өзүнө жана башка адамдарга болгон мамилесин аныктап турат.

М. Гапаровдун «Кыштакча» повестинде анын көркөмдүк туруму же баалуулуктук багыт алуусу абдан ачык чагылтылган, б.а. анын бүткүл дүйнөгө, адамзат коомуна, башка адамдарга мамилеси берилген. Автор муну өз кейипкерлеринин сөздөрү, иш-аракеттери жана мүнөздөрү аркылуу көрсөтөт. Чыгарманын сюжетин өнүктүрүүгө төмөнкү кейипкерлер катышат: Акун, комендант, коменданттын кызы Айша, депутат Маман, шоопур Шарип, завуч Мамыт, математик Сактан, анын аялы башталгыч класстын мугалими Ракыя, директор Ташмат, Толубай мерген, дүкөнчү Турат, мергендин кызы Карачач, Мамандын жээни Паиз, колхоз башкармасы Жакып, завферма Берди, мектеп окуучулары – Ташпай, Садык, Сара, Адалат, Эрмек, Унсун, Койчуман ж.б. Бул кейипкерлерди негизинен үч артыкча типке – авантюралуу-героикалуу, турмуштук-идиллиялуу жана терс артыкча типтерге бөлүүгө болот.

Көрүнүктүү адабият теоретиги В. Е. Хализевдин пикири боюнча, баалуулуктук багыт алуу «адамдардын аң-сезими менен жүрүм-турумунун туруктуу өзөгү» болуп саналат, ушунун негизинде адабияттык артыкча типтердин типологиясы, анын ичинде авантюралуу-героикалуу, турмуштук-идиллиялуу, терс артыкча типтер түзүлөт. Авантюралуу-героикалуу артыкча типтер тоскоолдорду жигердүү жеңишет да, көздөгөнүнө жетүүгө талыкпай умтулушат, алар «...даңкка умтулушат, сүйүктүү болууну самашат... турмуштук абалдарды өзгөртүүгө, күрөшүүгө, жетишүүгө, жеңүүгө жигердүү катышууга шыктуу келишет» [13, с. 199]. Турмуштук-идиллиялуу артыкча типтер мурдагынын карама-каршысы болушат. Мындай кейипкерлер токтоо, чыдамкай келишет, жакшылык каалашат, аларда моралдык-этикалык баалуулуктар күчтүү болот, алар дүйнөгө ачык, сүйүүгө жана жакшылыкка чукул болушат, «...сыноолор маалында жасалмалуулуктан жана үмтүт үзүү тунгуюугунан качып, туруктуулукту көрсөтүүгө жөндөмдүү... терең күмөнсүнүүлөр менен чечилгис көйгөйлөрдүн эмес, аксиомалардын жана төгүндөлгүс акыйкаттыктардын дүйнөсүндө болууну улантышат... Мында аң-сезим менен жүрүм-турумдун бекем орнотмолору: адептик негиздерге берилгендик деп аталган нерсе бар» [13, с. 202]. Терс артыкча типтер бийик баалуулуктук орнотмолору жоктугу менен айырмаланышат, ошондуктан алар оң кейипкер боло алышпайт. Алар «шексиз, терс сапаттардын турмушка ашуулары же болбосо тепселген, басмырланган, ишке ашпаган адамгерчиликтин толтосу» [13, с. 204] болуп саналат. Ушул классификацияга таянып, биз Акунду жана Айшаны авантюралуу-героикалуу артыкча типтерге кошо алабыз. Маманды, Мамытты, Ракыяны турмуштук-идиллиялуу артыкча типтерге киргизебиз. Ал эми Ташмат, Берди терс артыкча типтерден болуп саналат.

Башкы кейипкер Акун Маткалыков борбордон мугалимдин окуусун бүтүп, турмуштан өз ордун табуунун аракетинде жүрөт. Адегенде ал борбор шаардан жумуш таап эптеп калып калууну көздөйт. Бирок ойлогон ою ишке ашпайт, анын үстүнө жатаканадан да куулуп калат. Анан мейманканадан тажикстандык депутат менен таанышып, анын үгүтү боюнча Мургапка иштегени жөнөйт. Ал өмүр жолундагы тоскоолдуктарды жеңүүгө умтулат. Акунду Мургапка келүүгө ынандырган депутат Маман Сулаймановдун төмөнкү сөзү болот: «Биздин райондун мектептеринде мугалимдер жетишпейт. Ошондуктан, өрдөк жок жерде, чулдук бий дегендей, көрүнгөн эле киши мугалимдик кылып жүрүшөт. А сага окшогон билимдүү мугалимдер, минтип барышпайт, барышса да бир жыл иштеп кайтып кача беришет. А жерибиз жакшы, элибиз жакшы. Бир гана айыбыбыз – шаардан алыс турабыз. Бирок окууну бүтүргөн мугалимдердин баары эле шаарда кала берсе, кыштактын балдарын ким окутат?» [4, 16-17-б.].

Акунду Мургап жергеси салкын тосуп алат. Шоопур аны кыштакка түшүрүп коюп, кайра тартат. Мына ошондогу көрүнүш: «Мен кайда басарымды билбей, ордумда кыйлага чейин туруп калдым. Эки жагымды карасам, кыбыр эткен киши көрүнбөйт. Ак тамдардын

ортосундагы кең аянтта кандайдыр токулуу топоз үргүлөп турат. Ал үй менен бул үйдүн бурчун суулап, бир картаң кара дөбөт соксоңдоп чуркап жүрөт. Айылдын ичи жымжырт. Кыйладан кийин гана мектеп деген имараттын ичинен балканын токулдаган үнү чыкты. Мен чемоданымды ордуна калтырып, мектеп жакка бастым» [4, 18-19-б.].

Акун жергиликтүүлөр менен таанышып, тез эле камыр-жумур болуп кетет. Толубай мерген менен аң уулаганы чыгып турат. Бул жактагы турмушта анын авантюралуу-героикалуу тип экени улам ачыктала берет. Алсак, мерген менен достошуп алуусу ж.б. Окуучулары менен да тил табышып, алардын жактыруусуна ээ болот. Анын проблемалары тажрыйба алмашуу үчүн деректирдин сабактарына катышып, өз пикирин айткандан кийин башталат. Деректир география, тарых жана орус тили сабактарын окутат экен. Ал өткөн сабактар Маман мектептеги окуу процесси, сабак өткөн мугалимдер жөнүндө «...өрдөк жокто, чулдук бий...» деп бекер айтпаганын ачыктайт. Акун менен деректирдин ортосунда өтүлгөн сабактар тууралуу жагымсыз пикир алмашуу жүрөт. Муну төмөнкүчө көрсөтөт: «Директордун көздөрү ачуусунан чакчайып, үнү буулуп калды. Мен дагы өзүмдү токтото албай аттым. Ошондуктан, урушуп кетпейли деп сабакты шылтоо кылып, тышка чыгып кеттим» [4, 46-б.].

Ушул күнү кечинде Акундун башына түйшүктүү маселе түшөт. Деректир Ташмат Толубай мергендин кызынын боюнча Акун бүтүргөн деп элге жарыялап, Акунду эптеп мектептен кетирип жиберүүнүн айласын издеп калыптыр. Бул анын өткөн сабактарына карата Акундун терс пикири үчүн өч алуусу экени даана көрүнүп турат. Аны экөөнүн ортосунда болгон диалог ачыгыраак көрсөтөт:

«— Акун, - деп калды бир жактан директор. — Сен билимдүү мугалимсиң, а мен билимсизмин. Сен балдарга көбүрөөк билим бересиң, а мен азыраак. Бирок экөөбүз тең советтик педагог деп аталабыз. Ушундайбы? Ушундай. Эми айтчы, советтик педагог ушу сен кылган ишти кылыш керекпи же жокпу?

«Демагог» дедим ичимде.

— Бул ишти мен кылганым жок, - деп жооп бердим.

— А эгер кылган болсоң, эмне кылыш керек?

— Жазалаш керек.

— Ким?

— Деректир.

— Анда, өзүңө маалим, мен деректирмин. Мен сени жазалаймын. Жазаң ушул бүгүнкү Памирде түнөйсүң, а эртең эрте туруп, чемоданыңды аласың да, келген жагыңа жол тартасың» [4, 47-48-б.].

Кыйчалыштуу окуя жакшы аяктайт. Маман келип калып, эки күндөн кийин Акундун үстүнөн жолдоштук сот өткөрүүнү сунуштайт. Жолдоштук сот жуп башталарда Карачач айыптуу Паиз экенин айтат. Карачач менен Паизди үйлөндүрүп коюшат. Акун ыңгайсыз кырдаалдан

чыгат, бул иштин жүрүшүндө анын инсан катары бекемделүүсү, мүнөзүнүн курчуусу болуп өтөт.

Ал аңгыча экинчи чейрек аяктап, мектеп окуучулары каникулга тарашат. Аларды Шарип менен Акун жүк машинанын кузовуна салып, ар кайсыл өтөктө жайгашкан кыштоолорго, ата-энелерине жеткиришет. Чынында тоодогу жаратылыш татаал, ага ылайык малчылардын турмушу оор. Бирок алар ошол жашоо мүнөзүнө көнүп калышкан. Акун Мамандан эмнеге алар эгин-тегин эге турган жакшыраак жерге көчүп кетишпегенин сурайт. Ал бул суроого абдан таң калат.

Акун окуучу балдарды үйлөрүнө жеткирип коюп, жол жабык болгондуктан, ата-энеси жашаган жылгага жете албай калган окуучусу Койчуман экөө кыштакка кайтып келет. Үйүнө күтүүсүз мейман келиптир. Ошол көрүнүш: «Үйүмдө мени бир кызык иш күтүп туруптур: эшикти ачайын десем, эшик ачык; ичкери кирсем, чырак күйүп турат; печкеге от жагылган; анын үстүндө чай кайнап атат; а үйүмдүн ичи таптаза, менин бар болгон буюм-кечелерим иреттелген, өз ордун тапкан; анан эң кызыгы, менин жаман чемоданымдын жанында бир жакшы чемодан жатат» [4, 73-б.]. Көрсө, Айша келиптир. Ага Акун жолдоштук сот болгон кечте кызуулук менен «Айдыңым, мен сени абдан сагындым. Ушул катты алар замат, мага карай жөнөгүн. Үйлөнөбүз» [4, 52-б.] деген мазмунда кат жөнөтүп жиберген эле. Бул эпизод Акундун мүнөзү авантюралуу-героикулуу артыкча типте экендигин дагы ачыгыраак көрсөтөт.

Эми Айша тууралуу сөзгө өтөлү. Айша Акун студент кезинде жашаган жатакананын комендантынын жалгыз эрке кызы. Акун он сегиз жашында студент болуп, ушул жатаканага келгенде, Айша он үчтөгү секелек кыз экен. Кыз Акундун көз алдында бой тартып, сулуу кыз болуп чоңоёт. Алардын ортосунда жылуу сезимдер пайда болот. Кызды атасы жанындай жакшы көрөт, ошондуктан анын бардык кылыктарына көз жумат. Айша болсо он төрт жашынан тартып эле балдар менен өбүшүп келатат. Бой жеткенде да түркүн жигиттер менен сүйлөшөт. Бирок ишти өбүшүүдөн ашырууга эч жол бербейт. Бул анын мүнөзү да авантюралуу-героикулуу типке кирерин күбөлөндүрөт. Айша эркектер тууралуу начар пикирде, бирок Акунга абдан жакшы мамиле кылат. Аны кыздын төмөнкү сөзү айгинелейт: «...Азыр эч бир эркек менен сый-сыпат, кадыр-баркың менен достошо албайсың. Биринчи күнү сени менен, «сиз», «биз» деп сүйлөшөт. Экинчи күнү өбүшөт. Үчүнчү күнү кроватка сүйрөйт кишини. Бардыгы бузулган. Бардыгы. Бир гана сен бузула элексиң. Сенин уят-сыйытың бар. Мен сага ишенем. Мен сени беш жылдан бери билем, сен мага бир жолу да ашыкча сөз сүйлөп, колунду белимден ылдый түшүрө элексиң...» [4, 9-б.].

Чындыгында Айша Акунду сүйөт. Кыздын жан дүйнөсүндө сүйүү баалуулугуна карата өзгөчө мамиле орун алган. Ал Акун өңдүү ичинде жаман ою жок жигиттерди жактырат. Ал ошондуктан катты алары менен борбор шаарды таштап, Мургапка, сүйгөнүнө учуп жетип отурат. Бул эпизод да Айша авантюралуу-героикулуу артыкча типке кире турганын далилдейт.

Алардын ортосунда, бир убакта жатакананын ээн бөлмөсүндө болгон диалог да ушул фактыны далилдейт:

«– Акун, мага үйлөнчү. Мен сага жакшы жар болуп берем.

– Жок. Мен айтпадым беле, кырк жашымда үйлөнөм деп. Ошол кезде, чын эле ошентип ойлочумун. Жиндилик экен, көрсө.

– Анда мен сени кыркка чыкканга чейин, турмушка чыкпай күтүп турайын, макулсуңбу?» [4, 11-б.]. Ошентип, Карачач менен болгон кыйчалыштуу окуя бактылуу финалга, Акундун сүйгөнү Айша менен табышуусуна алып келет.

Маман жөнүндө айтсак, ал эмгекчил жигит. Ак эмгегинен баар таап, Тажикстандын депутаты болуп отурат. Ал өз кыштагына, анда жашагандарга, өзгөчө балдарга жакшылык каалайт. Ошол себептен Акунду өз кыштагына келип иштөөгө үгүттөйт. Маман кыштагындагы мектепте билимдүү мугалимдер жетишпестигин айтып, өкүнүчүн төмөнкүчө билдирет: «Мен го коюмду кайтарып жүрө берем, балдарга убал. Балдар өспөй атат...» [4, 17-б.]. Анын мүнөзү турмуштук-идиллиялуу типке жатат.

Зоология, ботаникадан сабак берген Мамыт өз кесибине баш-оту менен берилген, мектептин бардык түйшүгүн көтөрүүгө далбас урган ак пейил адам. Ал өз демилгеси менен мектепте табият таануу музейин уюштурган. Повестте музей минтип сыпатталат: «Ал ар кандай областтык музейлерден кем калышпайт. Анда Памирдин бүт жан-жаныбарларынын кейиптери, топурак-таштары, өсүмдүктөрүнүн түркүн-түркүн үлгүлөрү бар. Мындайча айтканда, бул кичинекей Памир, Памир-музей» [4, 50-б.]. Акун келгенде мектептен биринчи жолуктурган киши ушул. Бул да турмуштук-идиллиялуу типке кирет.

Мектеп деректири Ташмат болсо терс типтин өкүлү. Анын туура сүйлөгөн Акунга карата жасаган опсуз кыянатын жогоруда көрдүк. Ошол окуяга байланыштуу жолдоштук соттон кийин Маман мектеп деректирине жеме айтат. Ташмат болсо айыпты мергенге оодарат. Бул анын уятсыз жандими экенин көрсөтөт. Мына ошол диалог:

«– Акун, деди эми депутат мага кайрылып. – Бача, кечирип кой, биз сени бекер эле айыптаптырбыз. Ташмат ака, сиздин сакалыңызды бирден жулса болот го, бирок улуу кишисиз да.

– Э-э, мына бу да, - деди деректир айыпты мергенге жүктөп.

– Ыманыңды жебе! – деди ага мерген. – Мен башта Акунга эч кандай күмөн санаган эмесмин. Бар болгону, сага келип, ушундай иштер болуп калыптыр дедим. Десем, сен дароо: «Бул Акундун колуна келет! Акунду карма!» - дедиң» [4, 56-б.].

Повестте Берди аттуу кейипкер бар. Ал дагы терс типке кирет. Анын мүнөзүн төмөнкү сөзү ачып көрсөтөт:

«– Иш мындай, - деди Берди. – Биздин районго беш «Урал» мотоцикли келиптир. Мен ошолордун бирөөн сатып алайын деп атам. Бирок угуп атпайсызбы, мага окшогондорго

сатышпай атат. Шондуктан, бир амал ойлоп таап атам. Биздин колхоздо бир Осмон деген койчу бар. Ошонун аялы ушул айда онунчу баласын төрөйт, мындайча айтканда, баатыр энелердин катарына кошулат. Мен ошол аялдын наамына алганы жатам» [4, 64-б.]. Анын кеби өзүмчүлдүгүн аныктайт. Акун каникулга алып барган балдардан Койчуман үйүнө жете албайт. Акун Бердиден «атыңызды берип туруңуз, баланы ата-энесине жеткирип келейин» десе, ал атын бербей коёт. Себеби, ал жанагы Осмон койчунун үйүнө бармак экен.

Эгерде кыскача жыйынтыктасак, Акун менен Айша авантюралуу-героикалуу артыкча типтерге киришет. Маман менен Мамыт турмуштук-идиллиялуу артыкча типтин өкүлдөрү болушат. Ал эми Ташмат менен Берди терс артыкча типтеги кейипкерлерден.

Бир сөз менен, «Кыштакча» повестинде карама-каршы баалуулуктарды тутунган кейипкерлер бар. Алардын баалуулуктук багыт алуулары бири бири менен терең карама-каршылыкта турушат да, адамзат коомундагы турмуш чындыгынын бүткүл татаалдыгын ачык-айкын чагылтышат. Мурза Гапаров чебер сүрөткер катары, Акун менен Айша өңдүү авантюралуу-героикалуу артыкча типтерди, Маман менен Мамыт сыяктуу турмуштук-идиллиялуу артыкча типтерди түзүп, турмуш чындыгына карата өзүнүн автордук баалуулуктук багыт алуусун жана автордук турумун ачык-айкын билдирет.

Корутунду

Адабияттарга жүргүзүлгөн серептин жана колдо бар материалдарды талкуулоонун негизинде макаланын аягында төмөнкүдөй тыянактарды жасоого болот:

1. Мурза Гапаровдун «Кыштакча» повести өз учурунда эле адабиятчылар тарабынан жогору бааланган;
2. Ушул повесть тууралуу айтылган пикирлерде негизинен чыгарманын адептик-этикалык, адептик-баалуулуктук мазмунуна көңүл бурулган;
3. Чыгармасында автор өз жолундагы тоскоолдуктарды жеңүүгө умтулган Акун менен Айша өңдүү авантюралуу-героикалуу артыкча типтерди түзгөн.
4. Повестте адамдарга жакшылык каалашкан Маман менен Мамыт сыяктуу турмуштук-идиллиялуу артыкча типтер да түзүлгөн.
5. Ошондой эле повестте Ташмат менен Берди сымал кекчил, өзүмчүл артыкча терс типтер да бар.
6. Жазуучу Акун, Айша өңдүү авантюралуу-героикалуу артыкча типтерди, Маман, Мамыт сыяктуу турмуштук-идиллиялуу артыкча типтерди түзүү аркылуу окурмандарына өзүнүн коомго жана андагы адам турмушуна карата баалуулуктук багыт алуусун, көркөмдүк турумун жеткирет.

Ыраазычылыктар

Биз окумуштуу-адабиятчылар К. Акматовго, К. Асаналиевге, К. Жусуповго, А. Кадырманбетовага, С. Карымшаковго, А. Садыковго, П. Ульяновго, К. Эдиловага, А.

Эркебаевге Мурза Гапаровдун чыгармачылыгына, анын ичинде «Кыштакча» повестине карата баалуу пикирлери жана көз караштары үчүн терең ыраазычылык билдиребиз.

Адабияттар

1. Акматов К. Изучение образа учителя из повести Мурзы Капарова «Деревенька» / К. Акматов // Сборник XXV Всероссийской электронной семинар-конференция «Педагогические основы международных коммуникаций», 3-14 декабря 2018 года. С. 30-39.
2. Акматов К. Отражение образа учителя и проблем образования в кыргызской литературе (по автобиографическим материалам в произведениях Джуная Мавлянова «Ясное небо» («Ачык асман»), Мурзы Гапарова «Деревенька» («Кыштакча»)) / К. Акматов // Синергия, №1-2, 2019. С. 168-179
3. Асаналиев К. С аильного пятачка / К. Асаналиев // Литературное обозрение, №11, 1976.
4. Гапаров М. Экөө ээн бакта: Повесттер, аңгемелер жана драмалар / М. Гапаров. – Б.: Турар, 2009. – 552 б.
5. Жусупов К. Ал бизди сулуулукка чакырат / К. Жусупов // Ленинчил жаш, 1986-жылдын 23-марты.
6. Кадырманбетова А. Мурза Гапаров / А. Кадырманбетова // Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. XX кылымдын адабияты (60-жылдардан кийин). 7-том. – Б.: Т. Суванбердиев атындагы Кыргызполиграфкомбинат, 2002. – 519-546-б.
7. Карымшаков С. Көркөм образдын табияты: Адабий сын макалалар / С. Карымшаков. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 108 б.
8. Кыргыз Республикасынын жазуучулары: Маалымдама. 1-том. – Б.: Дэми, 2008. – 736 б.
9. Лайлиева И. Интернациональный характер и психологизм современной киргизской прозы / И. Лайлиева. – Ф.: Илим, 1983. – 144 с.
10. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – 1600 с.
11. Садыков А. Кыргыз залкарлары. 10-том / А. Садыков. - Б.: Бийиктик, 2013. – 432 б.
12. Ульянов П. Разрушение стереотипа / П. Ульянов // Литературная газета, 1979, 24 ноября.
13. Хализев В. Е. Теория литературы: учебник / В. Е. Хализев. – М.: Высшая школа, 2009. – 405 с.
14. Эдилова К. М. Гапаровдун повесттериндеги көркөм ачылыштар / К. Эдилова // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. №4 (13). 2008. С. 123-126.
15. Эдилова К. Мурза Гапаровдун чыгармачылыгынын көркөм эволюциясы / К.

Эдилова // Alatoo academic studies. №4. 2016. – С. 29-35.

16. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско...: Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар / А. Эркебаев. – Ф.: Адабият, 1990. – 248 б.

УДК: 336.66

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.53

Молдошева А., Нурманбетова Ж.
БГУ им. К. Карасаева**ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА АУДИТОРСКИХ И
ФИНАНСОВЫХ КОНСАЛТИНГОВЫХ УСЛУГ**

Аннотация: Сфера услуг – это быстро развивающийся сектор современной экономической деятельности. Для развития рынка необходимо было сначала создание, а затем расширение профессиональной сферы. Наиболее значительные изменения на рынке услуг происходят в связи с трансформацией потребности в консалтинговых услугах, которые становятся все более понятными. В практиках многих стран консультационные услуги являются важным фактором эффективной работы и роста хозяйствующих субъектов в условиях взаимодействия с рыночными отношениями. Задачи достаточно сложны и комплексны, поскольку изменения в экономических условиях, и сходство с новыми игроками определяют необходимость в разработке стандартов корпоративного бизнеса, анализе показателей финансового обеспечения, составлении, адаптации такого бизнес-плана, который обеспечит бесперебойный труд и оптимальный уровень прибыли.

Ключевые слова: экономический феномен, консультация, консалтинговые услуги, управленческое консультирование, бухгалтерская отчетность, аудиторская деятельность, директивный аудит, регламентированный аудит, административно-командное хозяйство.

Молдошева А., Нурманбетова Ж.
К.Карасаева атн.БМУ**АУДИТТИК ЖАНА ФИНАНСЫЛЫК КОНСАЛТИНГДИК КЫЗМАТТАР
РЫНОГУНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН ТАРЫХЫЙ АСПЕКТТЕРИ**

Аннотация: Тейлөө сектору заманбап экономикалык ишмердүүлүктүн тез өнүгүп жаткан тармагы болуп саналат. Рынокту өнүктүрүү үчүн алгач кесиптик чөйрөнү түзүп, андан кийин кеңейтүү керек болчу. Кызмат көрсөтүү рыногундагы эң олуттуу өзгөрүүлөр консалтингдик кызмат көрсөтүүлөргө болгон муктаждыктын өзгөрүшүнө байланыштуу болуп жатат, алар барган сайын айкын болуп баратат. Көптөгөн өлкөлөрдүн практикасында консалтингдик кызмат көрсөтүүлөр рынок мамилелери менен өз ара аракеттенүү шартында чарба жүргүзүүчү субъекттердин натыйжалуу иштешинин жана өсүшүнүн маанилүү фактору болуп саналат. Милдеттер кыйла татаал жана татаал, анткени атаандаштык күрөшүнөн улам экономикалык шарттардын өзгөрүшү, жаңы оюнчулар менен болгон окшоштуктар корпоративдик бизнес стандарттарын иштеп чыгуу, финансылык коопсуздуктун көрсөткүчтөрүн талдоо, үзгүлтүксүз иштөөнү камсыз кылган бизнес-планды түзүү, ылайыкташтыруу зарылдыгын аныктайт.

Түйүндүү сөздөр: экономикалык феномен, консалтинг, консалтинг кызматтары, башкаруу консалтинги, бухгалтердик эсеп, аудит, директивалык аудит, жөнгө салынуучу аудит, административдик-командалык чарба.

Moldosheva A., Nurmanbetova Zh.
BSU after named. K. Karasaeva**HISTORICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF THE MARKET FOR AUDIT AND
FINANCIAL CONSULTING SERVICES**

Abstract: The service sector is a rapidly developing sector of modern economic activity. For the development of the market, it was first necessary to create and then expand the professional sphere. In the practice of many countries, consulting services are an important factor in the effective operation and growth of economic entities in the context of interaction with market relations. The tasks are quite complex and complex, since changes in economic conditions due to competitive struggles, similarity with new players determine the need to develop corporate business standards, analyze financial security indicators, draw up, adapt such a business plan that will ensure uninterrupted work and optimal profit levels.

Keywords: economic phenomenon, consulting, consulting services, management consulting, accounting, auditing, directive audit, regulated audit, administrative-command economy.

Процесс оценки и консультирования, как экономические явления, теперь сростлись почти непосредственно, возникают и долго развиваются почти независимо.

В древности у предводителей были советники, которые выполняли такие же задачи, что выполняет современный консультант. Впрочем, консалтинг и аудит был известным явлением в мире, но полностью основался уже в начале двадцатого века. В прежнее время управленческий консалтинг начал существовать во время технической революции, как только возникли первые заводы и фабрики [1, с.81].

Следовательно, необходимо идентифицировать и описывать различные подходы к консультированию, а предприниматель должен испытывать недовольство своим положением и стремиться к усовершенствованию собственного предприятия и способов управления им. Первоначальные условия для этого возникли только в первой половине двадцатого века, когда стартовало распространение научного подхода к управлению. Консультирование, базирующееся на принципах научного управления, фокусировалось на аспектах эффективности и продуктивности работы организации, разумной организации рабочего процесса и сокращении издержек производственных процессов. Данное консультирование известно, как производственное планирование, а консультанты называются экспертами по оптимизации эффективности работы [2, с.642-649].

Впервые десятилетия двадцатого века область консалтинговых услуг значительно расширилась. Frederick Taylor, Arthur Little, Towers Perrin и Harrington Emerson были первыми специалистами в области консультационных услуг. Harrington Emerson и Edwin Booz. считаются основателями первых консалтинговых компаний. В 1914 году, Эдвин Буз основал компанию «Buz-Allin and Hamilton» в Чикаго, которая занималась бизнес-исследованиями. Появились фирмы консультирования, занимающиеся управлением персоналом, продажами, маркетингом и финансами. В 1925 году James O. McKinsey и Andrew Thomas Kearney запустили стартап, которая в дальнейшем превратилась в две важнейшие консультационные компании в мире: «McKinsey & Company», и «Эй Ти Кирни».

В период после завершения Великой депрессии, в двадцатых и тридцатых годах управленческий консалтинг стал широко известным и признанным в промышленно развитых странах. Тем не менее, объемы и сфера его применения оставались ограниченными. Главными клиентами консультантов того времени были крупные промышленные компании, однако вскоре началось расширение их деятельности в государственном и военном секторах, где их услуги оказались востребованы, особенно во время второй мировой войны [3, с. 319].

С начала 1960-х годов, бухгалтерские компании «Топ-8», такие как Артур Андерсен, Артур Янг, Куперс и Лайбранд, Делойт Хаскинс и Селлс, Эрнст и Уинни, Пит Марвик Митчелл, Прайс Уотерхаус, Туше Росс начали предоставлять консалтинговые услуги в области управления. Впоследствии, некоторые из упомянутых выше фирм слились, образуя «Топ-6», включающую Артур Андерсен, Эрнст и Янг, Куперс и Лайбранд, Делойт и Туше, КПМГ, Прайс Уотерхаус. В 1998 году было запланировано слияние КПМГ с Эрнст и Янг, а также Прайс Уотерхаус с Куперс и Лайбранд, однако произошло только последнее. В результате, теперь важнейшие аудиторско-консалтинговые компании известны как «Топ-5».

Изначально аудит был процессом проверки и подтверждения правильности документов и отчетов по бухгалтерскому учету. Эта система контроля финансовых операций имеет давнюю историю [4, с. 57].

В Древней Римской империи второго века до нашей эры была создана должность квестора, который управлял государственными финансами. Позднее квесторы стали сопровождать военных деятелей и занимались военной бухгалтерией. Действия, связанные с проверкой и контролем бухгалтерских документов и отчетов являются ровесницей государству сами по себе. Дошедшие источники письменного характера свидетельствуют что, не только в Древнем Риме существовали специальные органы контроля, но еще более древних - Древнего Египта и Ватикана. В давние времена была в основном публичная отчетность, а также публичные отчеты. Таким образом, если поверить Геродоту, на пирамиде Хеопса были вырезаны рельефы в виде множества чеснока, редисок, лука и прочих продуктов, которые были выданы людям занимающимися строительством пирамиды, и общая цена которой составляла 1500 талантов. До нас пришел отчет, который был вырезан на стене храма Парфенон, в котором цена строительства составляла 469 таланта [5, с. 95].

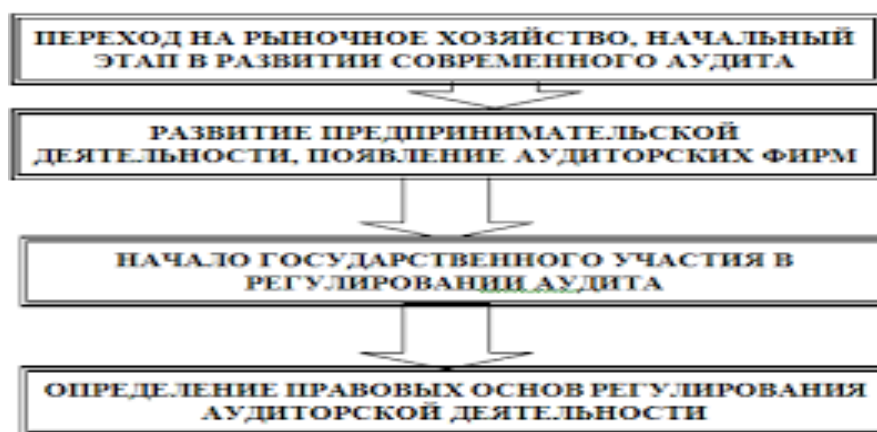

Рис. 1. История становления аудита.

Разногласия в аудите возникают из-за расхождения интересов между руководством компании, менеджерами и инвесторами, которые вкладывают свои финансы в бизнес, и собственниками, включая акционеров. Собственникам предприятий было не достаточно только финансовой отчетности, предоставляемой руководством компаний, чтобы принимать взвешенные решения о своих инвестициях и управлять ими. Риск инвестиций в финансовые проекты увеличился из-за частых случаев банкротства предприятий и мошенничества со стороны руководства. Акционеры стремились убедиться в достоверности представленной администрацией отчетности и том, что финансовое положение предприятия не искажено. Для подтверждения правильности финансовых данных и финансовой отчетности, акционеры приглашали людей, на которых можно было положиться. Аудиторы должны были обладать высокой честностью и независимостью. При усложнении бухгалтерской отчетности возросло значение знания бухгалтерской отчетности для аудиторов [6, с. 352].

Развитие аудита в Кыргызстане можно условно разбить на три стадии:

Начальная стадия (1987-1991 гг.) определяется директивным аудитом, когда предпринимались усилия формирования аудиторских предприятий в соответствии с государственной инициативой.

Директивное формирование института аудитории в стране осуществлялось в период реформы советской административной и командной экономики, а также в период реформы советского административно-командного хозяйства.

Вторая ступень 1991-1994 гг. - этап стихийного образования аудиторских компаний. Стихийное развитие аудиторской деятельности касалось к периоду с конца 1990-х годов по концу 2002-х годов.

С 2002 года и до настоящего времени в Кыргызстане действует третья фаза системы норм и правил, устанавливающих основы для аудиторской деятельности, известная как этап регламентированного аудита. Она была запущена с введения в действие Закона КР «Об аудиторской деятельности», который стал основой для управления аудиторской

деятельности в стране на текущий момент. С принятием закона был окончен период стихийной трансформации аудита, стартовало его нормативное регулирование. Этим законом введены «Временные регламенты аудиторской деятельности» [7].

Переход Кыргызстана к международным стандартам аудита и учета требовал дополнительных средств, чтобы они были разработаны, проработаны, а также непосредственное внедрение. Постепенно было создано научно-методическое и информационное обеспечение значительной реорганизации учетной системы, а в этом направлении к середине 90-х годов тоже были намечены серьезные изменения [8, с. 106-110].

Литература

1. Савин В.Е., Молдошева А.А. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.
2. Пахомов Ю.В., Мингачева, Г.Р. Построение классификации услуг в сфере управленческого консультирования / Электронный научный журнал. 2021. № 2 (2). С. 642-649.
3. Грабоздин Ю.П. Развитие сервисной деятельности малого и среднего бизнеса в сфере консультационных услуг: автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.05 / Ю. П. Грабоздин; Сам. гос. эконом. ун-т. — Самара, 2020. — 21 с.
4. Еленевская Е.А. Учет, анализ, аудит: Учебное пособие / Е.А. Еленевская, Л.И. Ким, С.Н. Христолюбов. — М.: Инфра-М, 2021. — 319 с.
5. Мазуренко А.А. Зарубежный бухгалтерский учет и аудит: Учебное пособие / А.А. Мазуренко. — М.: КноРус, 2019. — 95 с.
6. Нечаев, А.С. Бухгалтерский учет, анализ и аудит.: Уч. / А.С. Нечаев, А.В. Прокопьева. — М.: Инфра-М, 2020. — 352 с.
7. Государственная патентно – техническая библиотека Кыргызской Республики. Становление и развитие аудита в Кыргызской Республике. Сахатаева З.З. Режим доступа: <http://gptb.patent.kg/assets/files/obzornayainformaciya/gptb%20stanovlenie%20i%20razvitie%20audita%20v%20kyrgyzstane.pdf>
8. Джалилова Л. Н. Инновационная деятельность и структура источников финансирования в Кыргызской республике / Л. Н. Джалилова, Д. А. Усоналиева // Вестник Кыргызского экономического университета им. М.Р. Рыскулбекова. – 2017. ---№ 1(39). – С. 106-110. <http://gptb.patent.kg/assets/files/obzornayainformaciya/gptb%20stanovlenie%20i%20razvitie%20audita%20v%20kyrgyzstane.pdf>

УДК: 368.032.1

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.54

Мурзалиева Э., Халилов А., Темирбекова Ф.
К. Карасаев атындагы БМУ**КАМСЫЗДАНДЫРУУ КОМПАНИЯЛАРЫНДА ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ
БАШКАРУУНУН НЕГИЗГИ КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Аннотация: Макалa камсыздандыруунун негизги тобокелдиктерин аныктоо, камсыздандыруу рыногунун талаптарына жана колдонуудагы мыйзамдарга ылайык учурда түзүлгөн ишканалардын жана уюмдардын тобокелдиктерди башкаруу системасына талдоо жүргүзүү болуп саналат. Камсыздандыруу уюмдарынын тобокелдиктерин башкаруунун формалдуу структуралары берилген, ошондой эле тобокелдиктерди тескөө системаларынын элементтери камсыздандыруу компанияларынын ачык отчетторунда чагылдырылган жана Кыргызстандын камсыздандыруу уюмдарынын тобокелдиктерди башкаруунун формалдуу структуралары сунушталган, тобокелдиктерди башкаруу системаларынын элементтерин камсыздандыруу компанияларынын ачык отчеттуулугу каралат. Камсыздандыруучулардын тобокелдиктерди тескөө тутумун формалдаштыруунун зарылчылыгы жана бул үчүн талап кылынган шарттар талкууланат.

Түйүндүү сөздөр: камсыздандыруу, камсыздандыруу компаниясынын тобокелдиктери, тобокелдиктерди башкаруу, тобокелдиктерди башкаруу системасы.

Мурзалиева Э., Халилов А., Темирбекова Ф.
БГУ имени К. Карасаева**ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ В
СТРАХОВЫХ КОМПАНИЯХ**

Аннотация: В статье ставится задача выявить основные риски страхования, проанализировать систему управления рисками предприятий и организаций, созданную в настоящее время в соответствии с требованиями страхового рынка и действующего законодательства. Представлены формальные структуры управления рисками страховых организаций, а также элементы систем управления рисками отражены в открытых отчетах страховых компаний, предложены формальные структуры управления рисками страховых организаций Кыргызстана, открытая отчетность элементов систем управления рисками страховых компаний. Обсуждается необходимость формализации системы управления рисками страховщиков и необходимые для этого условия.

Ключевые слова: страхование, риски страховой компании, управление рисками, система управления рисками.

Murzalieva E., Khalilov A., Temirbekova F.
Bsu Named After K. Karashev**THE MAIN PROBLEMS OF RISK MANAGEMENT IN
INSURANCE COMPANIES**

Abstract: The article aims to identify the main risks of insurance, analyze the risk management

system of enterprises and organizations currently established in accordance with the requirements of the insurance market and applicable laws. The formal structures of risk management of insurance organizations are presented, as well as the elements of risk management systems are reflected in the open reports of insurance companies, and the formal structures of risk management of insurance organizations of Kyrgyzstan are proposed, and the open reporting of elements of risk management systems of insurance companies is considered. The need to formalize the risk management system of insurers and the conditions required for this are discussed.

Keywords: insurance, insurance company risks, risk management, risk management system

Ар бир ишкердик иш кандайдыр бир тобокелдикти камтыйт. Жалпысынан алганда, тобокелдик түшүнүгү келечекте пайда болушу мүмкүн болгон жана чарба жүргүзүүчү субъекттин ишине кандайдыр бир зыян келтириши мүмкүн болгон кандайдыр бир жагымсыз окуя катары аныкталышы мүмкүн. Тобокелдиктер, эреже катары, эки негизги параметр менен аныкталат: ыктымалдуулук жана зыян, жана бул параметрлердин экөө тең бул тобокелдиктерди ким кабыл алганы менен ажырагыс байланышта.

«Кыргыз Республикасында камсыздандырууну уюштуруу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 3-пунктуна ылайык, күтүлүп жаткан окуя камсыздандыруу тобокелдиги катары таанылат, ал келип чыккан учурда камсыздандыруу жүргүзүлөт [1]. Камсыздандыруу тобокелдиктери Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик финансылык көзөмөл органынын көрсөтмөсүнө ылайык төмөнкүдөй классификацияланат [5]:

- андеррайтинг тобокелдиги;
- камсыздандыруу резервдеринин тобокелдиги;
- камсыздандыруу төлөмдөрүнүн тобокелдиги;
- катастрофалык коркунуч;
- кайра камсыздандыруу тобокелдиги.

Камсыздандыруудагы тобокелдиктерди башкаруу бизнестин башка чөйрөлөрүндөгү тобокелдиктерди башкаруудан камсыздандыруунун өзүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу айырмаланат.

Белгилей кетсек, тобокелдиктерди башкаруу такыр эле тобокелдиктерден качууга багытталган эмес. Эгерде камсыздандыруу компаниясынын тобокелдиктерин талдай турган болсок, анда аларды шарттуу түрдө 4 негизги топко бөлүүгө болот:

- операциялык тобокелдиктер;
- камсыздандыруу тобокелдиктери;
- кредиттик тобокелдиктер;
- рыноктук тобокелдиктер.

Эгерде ири камсыздандыруу компанияларында тобокелдиктерди баалоо жана башкаруу тажрыйбасы, ошондой эле жетиштүү капиталдаштыруу болсо, анда рыноктун

жаңы катышуучулары үчүн тобокелдиктердин негизги түрлөрүн тандоо жана башкаруу кыйынгга турат. Ошол эле учурда, ар бир компаниянын тобокелдиктери уникалдуу жана жеке мамилени талап кылаарын белгилей кетүү керек.

Тобокелдик даражасына жараша төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

-пландаштырылган долбоорду ишке ашыруудан пайданы толук жоготуу коркунучу болгондо жол берилет;

-критикалык, ал пайда гана эмес, кирешелер жана жоготууларды ишкердин эсебинен жабуу;

-катастрофалык- капитал, мүлк жана бизнес банкрот болгондо.

Мисалы «АТН Полис» камсыздандыруу компаниясы 17 жылдан ашык убакыттан бери иштеп келет. Бул узак мезгилдин ичинде компания өзүнүн кардарларын баалай турган туруктуу жана ишенимдүү компания катары өзүн көрсөттү. Камсыздандыруу рыногунда иш алып барган мезгилде компания камсыздандыруучуларга жалпысынан 52ден ашык оригиналдуу камсыздандыруу продуктуларын сунуштаган [8]. Мындан тышкары, ар бир камсыздандыруу продуктусу жаңылыгы жана оригиналдуулугу менен айырмаланат.

1-сурот. 2018-2022-жылдар аралыгында СК «АТН Полис» ЖАК тарабынан камсыздандыруу төлөмдөрүнүн түшүүсүн талдоо. (млн.сом)

Акыркы үч жыл ичинде ЖАК СК АТН Полиси үчүн төлөмдөрдү түздү: 2020-жылы компания 11 871 435,34 сом, 2021-жылы – 10 781 662,90 сом, 2022-жылы – 20 513 955,21 сом төлөгөн. АТН Polis камсыздандыруу компаниясы дүйнөдөгү эң ири кайра камсыздандыруу компаниялары жана Кыргыз Республикасынын камсыздандыруу компаниялары менен кызматташат. Кызматташуу түздөн-түз да, эл аралык брокерлер аркылуу да ишке ашырылат: Marsh Brokers, Insurance Brokerage Services, AON, Societe de Courtage ж. ири эл аралык камсыздандыруу жана кайра камсыздандыруу компаниялары.

2022-жылдын аягында ATN Policy Insurance компаниясы рыноктогу позициясын бекемдеп, өлкөдөгү эң ири камсыздандыруучулардын арасында төртүнчү орунда турат. Компаниянын төлөмдөрү 74 141 178,13 сомду түздү. ATN Policy камсыздандыруу компаниясы ошондой эле Кыргыз Республикасынын Соода-өнөр жай палатасынын мүчөсү, ЛА Бизнес Ассоциациясынын мүчөсү жана Infox Бизнес Клубунун мүчөсү. Камсыздандыруу уюмунун иши колдонуудагы мыйзамдарга ылайык, бекитилген уставдын жана ички ченемдик жана административдик документтердин негизинде уюштурулат [8].

Ишкананын негизги максаты – камсыздандыруу жана мыйзам тарабынан уруксат берилген башка иш-аракеттерди ишке ашыруу аркылуу пайда табуу. Жарандардын жана юридикалык жактардын табигый кырсыктардан, өзгөчө кырдаалдардан жана башка окуялардан келип чыккан зыяндын жана чыгымдардын ордун толук же жарым-жартылай компенсациялоо түрүндө камсыздандыруу тобокелдигинен бардык мүлктүк укуктарын камсыздандырууну

камсыз кылуу, камсыздандыруу жана Кыргыз жана чет өлкөлүк камсыздандыруучуларды кайра камсыздандыруу.

Капиталды түзүү жана көбөйтүү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына, анын ичинде камсыздандыруу уюмдарынын капиталын түзүүнүн экономикалык ченемдерин белгилеген камсыздандыруу көзөмөлү боюнча мамлекеттик органдын ченемдик укуктук актыларына ылайык жүзөгө ашырылат.

2-сурот. 2020-2022-жылдары камсыздандыруу толумдорунун динамикасынын диаграммасы.

Мисалы 2 сүрөт, милдеттүү камсыздандыруу боюнча камсыздандыруу төлөмдөрү 2020-жылга салыштырмалуу 2021-жылы олуттуу өскөнүн белгилейбиз. 2022-жылы алар 2,5 эсеге – 9 500 000 миллион сомго чейин же 293%га өскөн. Жоопкерчиликти камсыздандыруу боюнча да ушундай эле жагдай байкалууда, бул камсыздандыруу төлөмдөрүнүн 2021-жылы 3 800 000 миллион сомго жана 2022-жылы 2 800 000 миллион сомго көбөйүшү менен тастыкталат. Камсыздандыруунун мүлктүк жана жеке түрлөрү боюнча камсыздандыруу төлөмдөрү боюнча айтсак, 2021-жылы 2020-жылдын көрсөткүчтөрүнөн 93%га төмөндөшү байкалса, 2022-жылы өсүү темпи 126%га чейин өскөн. Алсак, камсыздандыруу төлөмдөрүнүн жалпы суммасы 2021-жылы 1,5 эсеге өссө, 2022-жылы тескерисинче 97%га кыскарган.

Бүгүнкү күндөгү экономикалык реалдуулукта финансылык кыйынчылык – бул өтө көп кайталануучу окуя, ошондуктан аны көз жаздымда калтыруу мүмкүн эмес. Тескерисинче, аларды болтурбоо үчүн инструменттер түзүлүүдө: чектөө, хеджирлөө, камсыздандыруу жана башкалар. Башкаруу ошондой эле тышкы жана ички факторлордун бардык түрлөрүнө өз убагында жооп кайтарууну билдирет: кредиттик, рыноктук, оперативдүү. Тобокелдиктерди башкаруу системасы кандай иштеши керек деген суроого бир нече көз караштар бар.

1. Мындай системаны аны иштеп чыгууну, колдонуудагы ченемдик укуктук актыларга жана стандартташтыруу системаларына шайкештигин, ошондой эле учурдагы бизнес-процесстерге этап-этабы менен киргизүүнү контролдоочу адис же адистер тобу түзүүгө тийиш.

2. Система кылдат ички аудиттин натыйжаларынын, коомдун башкармасынын мүчөлөрүнүн жана аудиторлорунун биргелешкен аракеттеринин негизинде түзүлөт.

3. Тобокелдиктерди минималдаштыруу алардын өткөрүп берүүсүнөн келип чыгат. Пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүдө камсыздандыруу компанияларынын кызматтарынын пакеттерин жигердүү пайдалануу жана колдонуу эң кооптуу долбоорлордун: жаңы бөлүмдөрдүн, иш чөйрөлөрүнүн, татаал операциялардын терс экономикалык натыйжасын алдын алат.

4. Тобокелдиктерди башкаруу системасы дайыма эле бизнес жүргүзүүнүн милдеттүү куралы боло бербейт.

Комплекстүү жана толук коопсуз бизнес, дээрлик мүмкүн эмес. Бирок жагымсыз факторлорду эсептеп, жоготуу коркунучун талдап, коркунучтун булактарын аныктап, бардык тобокелдиктерди башкаруу стратегиясын иштеп чыгууга болот. Эгер сиз бизнести чеп деп элестетсеңиз, анда тобокелдиктерди башкаруу стратегиясы аны басып алгыс кылган чеп чуңкуру болуп саналат. Бул, эреже катары, бир нече коргонуу линиялары, алардын параметрлери алар түзүлгөн коркунучтардын өзгөчөлүктөрү менен аныкталат.

Тобокелдиктерди башкаруу системасын түзүү жана анын натыйжалуулугун дайыма талдоо узак жана жемиштүү иштин ачкычы болуп саналат. Камсыздандыруу, тобокелдикти алдын алуунун жолдорунун бири катары, мода эмес, коргоо жана жагымсыз кырдаалдарда компенсациялык чечим болуп саналат. Кыраакылык же акыл-эстүүлүк менен мактануу, айрыкча, атаандаштык бизнес чөйрөсүндө таң калыштуу.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасында камсыздандырууну уюштуруу жөнүндө [Текст]: 1998-жылдын 23-июлдун №96 Кырг. Респ. мыйзамы// Кырг. Респ. Норматив. акт. - 1998. - № 17. - Б. 22-31.
2. Ишкерлердин укуктарын коргоо жөнүндө [Текст]: 2001-жылдын 1-февралындагы Кырг. Респ. мыйзамы - № 15.
3. Аскарова А.К. Кыргыз Республикасында кичи жана орто ишкердикти өнүктүрүү жолундагы негизги көйгөйлөр жана тосколдуктар [Текст] / Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ыссык-Көл форумунун жанылыктары. - 2017. -3 (18). - Б.46-51.
4. Мурзалиева Э.И., Штыбаева О.Р., Бусурманова Т.К. Анализ финансовой деятельности страховых компаний [Текст]/ Актуальные вопросы современной экономики. - 2022. № 3. - С. 413-417.
5. Мурзалиева Э.И., Байышов Н. Управления рисками [Текст]/ Журнал КГУСТА № 2 (59) 2019 г. - С.195-199
6. fsa.rg
7. stat.kg
8. <http://www.atnpolis.kg/>

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.55

Мусаева Ж.

К.Карасаев атындагы БМУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ БАЛДАР ЫРЛАРЫ

Аннотация: Кыргыз жана түрк элинин жашоо-турмушунда, тарыхый басып өткөн жолунда, күндөлүк турмушта оозеки көркөм чыгармачылык өзгөчө мааниге ээ болуп, чоң роль ойногон. Көчмөн турмушта жашап, өздөрү жараткан оозеки байлыгын кайда барса ошол жакка кошо ала жүрүүгө ылайыкташтырып, көркөм чыгарма түрүндө жараткан. Алар жараткан көркөм чыгармачылык оозеки айтылса да, бүгүнкү күнгө чейин өз баалуулугун жоготпой сакталып келүүдө. Ата мурасы болгон фольклордук чыгармалар ар бир элдин рухий баалуулугун укумдан-тукумга улап толуктап келет. Балдарга арналган фольклордук чыгармалар дагы эки элдин күнүмдүк турмушунда кенен колдонулуп, бүгүнкү күнгө чейин жетип, өз актуалдуулугун жоготпой сакталып келүүдө. Ошондой эле обондуу ырларды аткаруу, бешик ырын ырдоо сыяктуу өнөрлөр ошол элдин жан дүйнөсү ырга, сөзгө жакын касиеттүү эл экенинен кабардар кылган. Макалада эки элдин оозеки чыгармачылыгында орун алган балдар ырлары жана алардын окшоштуктары тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: балдар фольклору, оозеки адабият, фольклористика, элдик ырлар, бешик ыры, балдар ырлары, ритм, рифма, маданият.

Мусаева Ж.

БГУ им. К. Карасаева

ДЕТСКИЕ ПЕСНИ ИЗ КЫРГЫЗСКОГО И ТУРЕЦКОГО ФОЛЬКЛОРА

Аннотация: Устное художественное творчество кыргызского и турецкого народов, имея особое значение в жизни, в исторически пройденном пути и в ежедневном быту играло большую роль. Ведя кочевой образ жизни, они приспособивали свое словесное богатство, куда бы они не направлялись создавали художественные произведения. Хотя созданные ими произведения передавались из уст в уста, они по сей день сохраняют ценность. Фольклорные произведения, унаследованными от предков, из поколения в поколение дополняют духовную ценность каждого народа.

Фольклорные произведения для детей сохранившись до наших дней широко используются в повседневной жизни обоих народов, не теряя своей актуальности. Также такое умение как исполнение мелодий песен, пение колыбельной давали понять, что душа этого народа близка к пению, к словесному творчеству. В статье рассказывается о детских песнях(стихах), которые встречаются в устном творчестве двух народов и об их сходстве.

Ключевые слова: детский фольклор, народная литература, фольклористика, народные песни, колыбельная, детские песни(стихи), ритм, рифма, культура.

Musaeva Zh.

BSU named after K. Karasaev

CHILDREN'S SONGS FROM KYRGYZ AND TURKISH FOLKLORE

Abstract: Oral artistic creativity of the Kyrgyz and Turkish peoples, having a special significance in life, in the historically traveled path and in daily life played a big role. Leading a nomadic lifestyle, they adapted their verbal wealth wherever they went to create works of art. Although the works they created were passed from mouth to mouth, they still retain value to this day. Folklore works inherited from the ancestors from generation to generation complement the spiritual value of each nation. Folklore works for children, having survived to the present day, are widely used in the daily life of both peoples, without losing their relevance. Also, such skills as singing melodies of songs, singing a lullaby made it clear that the soul of this people is close to singing, to verbal creativity. The article tells about children's songs (poems) that are found in the oral works of the two peoples and about their similarities.

Keywords: children's folklore, folk literature, folklore studies, folk songs, lullaby, children's songs(poems), rhythm, rhyme, culture.

Кайсы гана эл болбосун өзүнүн фольклор таануу илиминде балдар чыгармачылыгына өзгөчө көңүл бөлүп, аткарган функциясы боюнча изилдөөнүн жалпы методологиялык принцибине таянып изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Ар бир улуттун балдар фольклорунда жанр, термин маселелери да илимий жактан такталып калыптанган. Балдар фольклорунун сап башында эле бешик ыры турат. Бешик ыры – дүйнөдөгү көпчүлүк элдердин элдик оозеки поэзиясындагы лирикалык жанр болуп, баланы уктатуу, сооротуу, алаксытуу, тарбиялоо максатында айрыкча баланын энеси тарабынан айтылат. Ошону менен бирге эненин наристесинин бактылуу, таалайлуу, элдин кызматына жараган жакшы адам болушу жөнүндөгү ой-тилеги, максатын да билдирилет. Муну менен эле чектелбестен, баланын келечегине жакшылык каалоону билдирип, ага акыл-насаат айткандыгы менен да айырмаланып дидактикалык мүнөзгө ээ. Ал тургай наристелер бешик ырын угуу менен энесинин үнүн да таанып айырмалай алышкан.

Наристе төрөлгөндө эле бешикке салуу салты орун алган. Наристени биринчи бешикке бөлөгөн аял көп жашаган, көп балалуу, балдары тектүү чыккан, ден соолугу чың, ар тараптан элдин кадыр баркына ээ болгон апалар тандалган. Мунун да терең философиясы болгон. Наристеге ал адамдын жакшы сапаттары жуксун, ал дагы кадыр барктуу адам болсун дешкен. Бешик ыры балдар ырларынын эң жагымдуусу жана балдар фольклорунун алгачкы формасы болуп эсептелет. Фольклордогу бул жанр бала төрөлгөндө эле аны менен бирге жашап, дүйнө таануусундагы эң алгачкы көркөм азык болот.

Алдей, алдей ак бөбөк,
Ак бешикке жат бөбөк.
Кунан койду сой бөбөк,
Куйругуна той бөбөк.
Алдей бөпөм, ыйлаба,
Менин жаным кыйнаба,
Атаң тойго кетиптир

Чөнтөк толо эт келет,
Энең тойго кетиптир
Эмчеги толгон сүт келет

Бул жөнөкөй гана түзүлгөн ырларда эненин балага болгон мээрими, сүйүүсү, ойлугу камтылып, музыкалуу ыргак менен сөздөрү гармониялуу айкалышып, баланын угуусун көнүктүрөт. Ар саптан кийин кайталаган “алдей, алдей бөбөгүм” деп кайталанган ритмикалык саптар анын поэтикалык таасирин, эмоциялык маанайын күчөтөт.

Ата-эненин наристенин келечеги туурасындагы үмүт-тилеги, асыл-ойлору бешик ырларында чагылдырылат;

“Алдей, алдей бөбөгүм,
Энең сени төрөгөн,
Эмгекчил уул болот деп
Ак бешикке бөлөгөн.
Алдей, алдей бөбөгүм,
Колунан көөрү төгүлгөн,

Уста болгун бөбөгүм.” Элге керектүү ар түрдүү кесиптин ээси болоорун тилеп, бешик ыры ырдалат.

Бешик ырларынын мазмуну өтө бай. Эне перзентине болгон бешик ырын айтууда эл арасында мурунтан айтылып келген саптарды ырдаган, айрым сөзгө уста апалар өз ойлорунан да чыгарып ырдашкан. Эл арасында ошондой эле “Бабаң айкөл Манастай, баатыр болгун, эр болгун” же “Каныкейдей уз болгун, калкың сүйгөн кыз болгун” деген уул жана кыз балдарга арналган бешик ырлары да ырдалып жүрөт.

Түрк фольклорунда да бешик ыры илгертен эле айтылып келген. Түрк тилиндеги бешик ыры «нинни» деп аталат:

Beslemeye uyanır
O nurlara boyanır
Buna can mı dayanır
Ninni yavrum ninni
Ninni dedim uyutamadım
Safa ile büyütemedim
Tıptı tıptı yürütemdim
Ninni yavrum ninni [1,167]

Демек, түрк фольклорундагы бешик ырында “ninni yavrum ninni” деген туруктуу сөз айкашы колдонулса, кыргыз фольклорундагы бешик ырында “алдей, алдей ак бөбөк” деген ритмикалык кайталоо бар.

Бешик ыры түрк фольклорунда да көп варианттуулукка ээ. Аймактар арасында да айырмачылыктарды камтып турат. Мисалы “ninni yavrum ninni” деген кайталоолордун ордуна

Маниса, Кара Деңиз аймактарында “dandini dandini, danalı bebek” деген туруктуу сөз айкаштары кездешет.

Эл арасында кенен жайылган бешик ыры эле эмес, башка ырларга же өз ойлорунан чыгарган ыр саптарына “ninni yavrum ninni, uyusun da büyüsun” деген саптарды кошуп баланы сооротууда ырдай беришкен. Ниннилер кандай гана өзгөчөлүк болбосун бирдей мазмунду камтып турат.

“Бешик ыры” бала төрөлгөндө эле аны менен бирге жашап, дүйнө таануусундагы эң алгачкы көркөм азык болот. Мына ошондуктан фольклор менен эле катар акындар жана балдар акындары да бешик ырынын стилинде өздөрүнүн көптөгөн ырларын жазып келе жатат. Демек, фольклордук чыгармалардын азыгынан адам баласы төрөлөрү менен эле азыктана баштайт десек жаңылышпайбыз.

Баланы багып-өстүрүүдө ата-энеге чоң ата, чоң эне, бир туугандар, жакын адамдар көмөктөшкөн. Мисалы, “Сал билек” ыры көбүнчө чоң ата, чоң энелер тарабынан аткарылып, алаксытуу, сооротуу, эркелетүү формасында болуп, баланын колу-бутуна кыймыл жасоо менен коштолгон.

Сал, сал билек,

Сал билек,

Сары майга мал билек

Коен коштуу кош билек

Курут майга мал билек.

Наристе өз боюн түзөп, эки буту менен туруп калганда “Кас, кас бөбөк”, кийин акырындык менен басууга аракеттенип, алгачкы кадамын шилтеп калганда тушоо кесүү салты өткөрүлөт. Наристенин өз алдынча басып калганы ата-эне үчүн кубанычтуу жаңылык болуп, аны жакындарына айтып, тең бөлүшкөн. Ошондой эле бала мүдүрүлбөй бат басып кетсин, жашоосунда да тоскоолдуктар болбосун деген ишеним, тилек менен элден бата алып, “Тушоо той” салтын өткөзүшөт. Бул мезгилде “Тай, тай балам” ыры ырдалат.

Тай, тай, тай балам,

Алды артыңа май бөбөк.

Кас-кас бөбөк, кас бөбөк,

Жалкоолонбой бас бөбөк. [4,446].

Балдарды эркелетүү ырларынын тематикасы ар түрдүү. Манжалар жөнүндөгү оюн ырлары эркелетүү жөн гана көнүгүү жасатуу эле эмес, алардын көңүлүн көтөрүп, айлана-чөйрөнү таанууга, ар бир заттын аталышын билүүгө, туура сүйлөөгө үйрөтөт. Ошондой эле ата-эне менен баланын, жакын туугандар менен баланын ортосундагы мамилени жакындатып, чындап турат. Мисалы:

Баш бармак
Бадал жүрөк.
Ортон оймук
Оюу чиймек.
Чыр чыпалак.
Буудай кууру,
Буудай куру,
Сен туруп уйуна бар,
Сен туруп отун апкел,
Анда сирке, мында бит,
Анда сирке, мында бит,
Кыты-кыты, кыты.

Бул ырлар жөнөкөй болгону менен сюжеттик мазмунга ээ, ар бир сап чечмеленип, балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрөт.

Балдар фольклорундагы ырлар балдардын жаш өзгөчөлүгүн эске алган. Тактап айтканда, улам бала чоңойгон сайын анын кабыл алуусуна жараша татаалданып олтурган. Айлана-чөйрөнү андап, көптү билүүгө аракет жасай баштайт. Ырларды өзү жаттап, чечмелеп, аң-сезимин өстүрө баштаган.

Балдардын терс жоруктарын же айрым бир жаман адаттарын сындаган, аларга туура жол көрсөтүүгө багытталган, тарбиялык мааниси күчтүү ырларды балдар фольклорунда чымчыкей ырлары деп бөлүштүрүлгөн. [2,11]

Уурулук кылса “Ууру,ууру, ууру, уйдун богун жууру”, таарнынчаак балдарга “таарынчаак, таарынчак, тайдын жүгүн артынчаак”, ыйлак балдарга “ыйлаак, ыйлаак, иттин жонун тырмаак”, бечел балага “бечел, бечел бечелбай, эки өтүгүн чече албай” ж.б. Мындай ырлар эл арасында аз сакталган.

Чоңдордун жардамы менен сөзгө маани берип, өз алдынча чыгармачылыкка ээ боло баштаган тестиер балдардын ырларынын мазмуну байып, формасы өзгөрүлүп, тематикалык жактан кеңейе баштаган. Анткени айлана-чөйрөгө өз алдынча ой жүгүртүп, жаратылыш кубулуштарына көңүл бура баштаган балдар курчап турган дүйнөдөгү табигый өзгөрүүлөргө элдик оозеки чыгармалар менен жооп ала баштайт. Жамгыр, чагылган, шамал, асан-үсөн сыяктуу кубулуштарга түздөн-түз кайрылып, алар жакшылык алып келишин балалык таза сезим менен суранышкан:

Өткүн, өткүн өтүп кет,
Кара-Сууну кечип кет.
Душмандын үйүн талкала,
Биздин үйдү калкала.

Түрк балдар фольклорунда да мындай ырлар орун алган. Байыркы мезгилдерде түрк эли да табийгаттын ар бир кубулушуна, жан-жаныбар, курчап турган чөйрөдөгү бардык заттардын өзгөчө күчү бар деп түшүнүшкөн. Сөздүн күчү менен алардан жардам алууга болот деп ишенишкен. Балдар арасында бул түшүнүк кенен жайылган дагы балдар ырларынын пайда болушуна түрткү болгон. Мисалы, жамгырдын жаашын тилек кылып балдар колуна куурчак кармап, үйлөрдү тегеренип ыр ырдашкан. Ал куурчакты “Ч өмчө келин” деп аташкан:

Çömçe gelin ne ister?

Birazcık yağ ister

Çömçe gelin ne ister?

Tarlaya yağmur ister!

Мындан сырткары канаттуу куштарга арналган «Каак-каак каргалар», «Кулкуну жаман кулалы», «Чабалакей», «Турумтай» деген ырлар кыргыз элинде балдар арасында кеңири таралган:

Каркыра-турна, желе тарт,

Желе тартсаң, узун тарт!

Жездекеме салам айт

Жете албасаң кайра тарт!

Куук-куук кулалы,

Куйругунду жулалы.

Караңгы тамга камайлы,

Камчы менен сабайлы.

Күнүмдүк турмушка байланыштуу ар кыл мазмундагы балдар ырлары да фольклордо орун алган. Баланын ой жүгүртүүсүнө карата сюжет түзүлүп, элдин жашоо образы, салт-санаасы менен байланышта турат. «Кырмачык», «Баштыгым», «Чүкө», «Тарагым» деген ырларды атасак болот.

Диний жана каада-салт ыры болгон «Жарамазан» дагы көбүнчө балдар тарабынан аткарылган. Орозо учурунда же ооз ачкандан кийин үймө-үй кыдырып, өзүнчө обону бар аткарылуучу каада-салт ыры болгон. «Ассаллом алейкум, Жарамазан, он эки айда бир келчү Орозо жан!» деген салттуу баштамалары бар, сөздөрү да бири-бирине окшош келет да, варианттарында айырмачылыктар азыраак болот. Оюн-тамаша мүнөздүү болгон бул ыр балдара арсында биримдикти, ынтымактыкты бекемдеп турат.

“Жарамазан” каада-салт ырына үндөш түрк балдар фольклорундагы үрп адат ырларынын бири “Çiğdem pilavı” деп аталган. Бул ыр жаз майрамдарынын биринде аткарылат:

Çiğdem çiğdem çiçecik

Ebem oğlu küçecik

Yağ verenin oğlu olsun

Bulgur verenin kızı olsun

Балдар жаздын келишине сүйүнүп, үйлөрдү кыдырышып, “май бергенге уул берсин, буудай бергенге кыз берсин” деп тилек айтып ыр ырдашат, аларга таттууларды, тамак-аштарды беришет, соңунда чогулткан тамак аштарын балдар чогулуп жешет. Бул адат көбүнчө нооруз майрамында белгиленет. Сүмөлөк даярдалгандай эле элдер чогулуп, казанга “Çiğdem pilavı” деп күрүч басышкан.

«Акый айтышуу, акыйнек – секелектердин, кыз-келиндердин, аялдардын бири-бири менен жекеме-жеке же экиге бөлүнүп алып, жаатташып айтышуусу» [5,14] деген аныктама «Кыргыз адабияты терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүндө» берилген. Акыйнектин алгачкы түрү кордоо ыры болгон. Бара-бара кордоо мазмунун жоготуп, мыскыл, күлкү, тамашага айланган. Балдар фольклорунда көбүнчө кыз балдардын ортосунда айтылган:

Улуу тоодон	Менин атам сураң	у л а р
аткан менин атам,	Арчалыга жайлаган.	
Улуу кызын ыйлатып,	Сенин атаң сураң	
үйдө жаткан сенин атаң	Арпа ташып куураң.	

Түрк элинин оозеки адабиятында салттуу түрдө мукам обон менен ырдалып кеңири жайылган элдик ырларынын бири – түркү (элдик ырлар). Түркү терминин түпкү мааниси түрк сөзүнөн келип чыккан деген тыянакты бир топ окумуштуулар билдиришкен. Алар Ш. Сами, Ф.Көпрүлү, А.Т.Онай, А.К.Тежер.

Түркүлөр да элдик оозеки чыгарманын байыркы үлгүлөрүнөн. XV кылымдан тарта бул жанр кеңири колдонулуп баштаган. Негизинен сүйүү, өлүм, айрылуу, жоокерчилик, баатырдык мазмунда айтылган. Тойлордо, жыйындарда, майрамдарда аткарылып элдин саясий-социалдык абалын чагылдырган. Балдарга арналган түркүлөр, аскердик, майрамдык, табият жөнүндө ж.б. ар кыл теманы камтыйт. Мисалы,

- Demirciler demiri neyle döğerler?
- Şöyle döğerler.
- Böyle döğerler.
- Şöyle mi?
- Şöyle.
- Böyle mi?
- Böyle.
- Var yare söyle.

Мында уста менен сатуучунун ортосундагы пикир алышууну чагылдырууда.

Демек, түрк фольклорундагы балдар ырлары да түрк элинин жашоо шарты менен түздөн-түз байланышып, каада-салт, үрп-адат жалпы эле маданияты менен байланышып турат.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк элдик оозеки чыгармачылыгындагы балдарга арналган бешик ырынан тарта бардык ыр түрлөрү балдардын дүйнөнү кабылдоосуна жана өз алдынча ой жүгүртүүсүнө өбөлгө түзүп турат. Ошондой эле эки элдин маданияты, каада-салты, дүйнө таануусу окшош болуп, алардын басып өткөн тарыхынан, жашоосунан кабар берип турат.

Адабияттар

1. Abdurrahman Güzel, Ali Torun. Türk halk edebiyatı el kitabı. Ankara, 2003.
2. Балдар фольклору/Түз. Г.Орозова –Бишкек.: Шам,1998.
3. Güney Eflatun Cem. Folklor ve Hal Edebiyatı. İstanbul, 2000.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. 1-том. Б.: Шам, 2004.
5. Кыргыз адабияты терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү –Б.: 1994.
6. Pertev Naili Boratav. 100 soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul, 1995.

УДК: 494.347
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.56

Мурзакматова Н.
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин

“АЛТЫН КӨПҮРӨ” ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ ОКУП ТҮШҮНҮҮ ЖАНА АНЫН ИЛИМИЙ МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Кыскача мазмуну

Бөтөн тилдүү жарандарга кыргыз тилин окутуп үйрөтүү аз гана жылдардан бери колго алынса да белгилүү деңгээлдерде практикалык иштер жасалып, айрым тажрыйбалар өркүндөп, ишке ашырылууда. Бул багытта республикабызда эки агым менен иш жүргүзүлүп келе жатат. Биринчиси, кыргыз тилин көп жылдардан бери республикада жашаган орус тилинде сүйлөгөн контингенттерге үйрөтүү багыты, ал эми экинчиси, кыргыз тилин бөтөн тил катары окуп, үйрөнүүнү каалаган чет өлкөлүктөр үчүн үйрөтүүнүн чет өлкөлүк окутуу системасы жана методикасы болуп саналат. Бул макалада бул эки багыт бири-биринен абдан эле айырмаланып турары жөнүндө айтылат. Ошондой болсо да, бул жерде эки багытта тең колдонулган Окуп түшүнүү методикасынын айрым илимий-теориялык, маселелерине токтолуп, аны жүргүзүүнүн усул-ыкмаларына кайрылдык.

Түйүндүү сөздөр: бөтөн тил, кыргыз тили, тажрыйба, окутуу, методика, окуп түшүнүү, чет өлкөлүктөр, окутуу системасы, багыт, жөндөмдөр.

Мурзакматова Н.
КТУ «МАНАС»

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО МАТЕРИАЛА В УЧЕБНИКЕ “АЛТЫН КӨПҮРӨ”

Аннотация

В статье рассказывается о методологических основах понимания прочитанного материала в учебнике “Алтын көпүрө”, посвященному изучению кыргызского языка иностранными студентами. Обучение кыргызскому языку иноязычных граждан ведется уже несколько лет, но на определенных уровнях ведется практическая работа, нарабатывается и внедряется определенный опыт. В этом направлении в нашей республике работа ведется в два потока. Первое – это направление обучения кыргызскому языку русскоязычных контингентов, много лет проживающих в республике, а второе – зарубежная система обучения и методика обучения кыргызскому языку иностранцев, желающих читать и учиться. Это как иностранный язык. В данной статье показано, что эти два направления сильно отличаются друг от друга. Тем не менее, здесь мы затронули некоторые научно-теоретические вопросы использования метода «Понимание прочитанного» в обоих направлениях и обратились к методам его реализации.

Ключевые слова: новые методы обучения, технические средства, системы оценки, электронная версия, системы обучение, направление, иностранные студенты.

Murzakmatova N.
KTU “MANAS”

METHODOLOGICAL BASIS FOR UNDERSTANDING IN THE TEXTBOOK “ALTIN KOPURO”

Abstract

Although the teaching of Kyrgyz language to foreign-speaking citizens has been undertaken for a few years, practical work is being done at certain levels, some experiences are being developed and implemented. In this direction, work is being carried out in two streams in our republic. The first is the direction of teaching the Kyrgyz language to the Russian-speaking contingents who have been living in the republic for many years, and the second is the foreign teaching system and methodology of teaching the Kyrgyz language to foreigners who want to read and learn it as a foreign language. This article shows that these two directions are very different from each other. Even so, here we touched upon some scientific and theoretical issues of the Reading Comprehension method used in both directions, and turned to the methods of its implementation.

Keywords: foreign language, Kyrgyz language, experience, teaching, methodology, reading comprehension, international students, education system, directions.

Бөтөн тилдүү жарандарга кыргыз тилин окутуп үйрөтүү аз гана жылдардан бери колго алынса да белгилүү деңгээлдерде практикалык иштер жасалып, айрым тажрыйбалар өркүндөп, ишке ашырылууда. Кыргыз тили Кыргыз республикасынын мамлекеттик тили катары билим берүү мекемелеринин бирдик баскычтарында бала бакчаларынан баштап, жогорку окуу жайларына чейин окутула баштады. Мындан сырткары анын тармактарыбоюнча теориялык, практикалык, методикалык багыттагы ар кандай илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Мына ушулардын негизинде республикабызда кыргыз тилин үйрөнүүгө илимий методикалык колдонмолор жарыкка чыгып, тил үйрөнүүчүлөр үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлүүдө. Чет өлкөлүктөр жана орус тилинде билим алган кыргыз жаштарына кыргыз тилин үйрөтүүдө “Манас” университетинин Чет тилдер жогорку мектебинин кыргыз тили мугалимдери тарабынан алгылыктуу иштер аткарылып келе жатат. Буга мисал катары 2016-жылы жарык көргөн Чет элдиктерге кыргыз тилин окутуп үйрөтүүдө жаңыча эл аралык стандарттардын негизинде “Алтын көпүрө” (A1, A2, B1, B2, C1) окуу жа көнүгүүлөр китебин көрсөтө алабыз. “Алтын көпүрө” окуу китеби баштапкы чыккан окуу комплекстеринен айырмаланып, кыргыз тилин үйрөтүүдө дүйнөдө колдонулуп жаткан жаңыча усул-ыкмаларды б.а. Европалык стандартка ылайыкташтырылып иштелип чыккан.

“Алтын көпүрө” окуу китеби аркылуу сабак өтүүдө студенттердин кыргызча сүйлөй алуу, окуганын, укканын, көргөнүн түшүнүү, дилбаян жазуу жөндөмдүүлүктөрүн шыктандыруучу өзгөчө ыкмалар киргизилип, тил үйрөнүүчүлөргө тартууланды. Эми сиздердин назарыңыздарды Окуп түшүнүү тексттери менен иштөөнүн жолдоруна бурайын.

Окуп түшүнүү деген түрдү, процессти жалпы жонунан төрт этапка бөлүүгө болот. Алар:

1. Окуп түшүнүү материалын даярдоо этабы.
2. Окуп түшүнүү материалдарын аудиторияга

жеткирүү этабы. 3. Окуп түшүнүү материалын аудиториянын кабыл алуу этабы. 4. Окуп түшүнүү материалын аудиториянын кайталап иштеп берүү этабы. (натыйжа жана баалоо)

Окуп түшүнүү тексттери окутуучу тарабынан темага ылайыкталып тандалып, иштелип чыгат. Текстте жаңы сөздөр, сөз айкаштары, макал-лакаптар, фразеологизмдер камтылып, иштөө процессинде окутуучу студенттерге аларды түшүндүрүп берүүгө тийиш. Окутуунун бул түрү тилди үйрөтүү багытында үйрөнүүчүнүн чет тилин түшүнө билүү, өздөштүрө билүү, окуп түшүнгөнүнө дал келген жоопту ошол тилде туура, так жаза билүү көндүм-жөндөмдөрүн өстүрүү максаттарын ишке ашырууга багытталган. Окуп түшүнүү окутуучунун, белгилүү бир тема боюнча даярдаган текстин дыккаттык менен окуп, түшүнүп, түшүнгөнүн берилген тесттик тапшырмалардагы туура жоопторун белгилеп берүү көндүмдөрүн камсыз кылат. Мындан тышкары, баса белгилеп айта кетчү дагы бир нерсе, тил үйрөтүүдөгү иш-аракеттер жакшы жыйынтык бериши үчүн сабактын натыйжалуулугун арттыруу максатында ар бир мугалим тынымсыз изденүү менен тил үйрөтүүнүн ыгын, жолун табуусу керек. Менимче, бул - ар бир мугалимдин милдети.

Кыргыз тилин чет тили катары үйрөтүүнүн максаты – жогорудагы көндүм боюнча алганда тил үйрөнүүчүнү окуп чыккан тексттердин мазмунун түшүнүүгө, кандайдыр бир тема боюнча эркин сүйлөй алууга, өз оюн эркин түшүндүрүп, эркин жаза алууга көнүктүрүү болуп эсептелет. Окуп түшүнүү материалдарын колдонуу негизинен, тил үйрөнүүчүнүн өз алдынча иштей билүү жөндөмдүүлүгүн арттырып, тил үйрөнүүдө эркин ой жүгүртө алууга, лексикалык сөз каражатын байытууга, грамматикалык материалдарды терең өздөштүрүүгө кандайдыр бир маалымат камтылган текстти түшүнүүсү аркылуу жетишүүсүн шарттайт.

Эми өзүбүз сыймыктанган, колубуздагы эмгегибиз болгон «Алтын көпүрө» окуу топтомундагы материалдар Европалык тил үйрөтүү портфолиосундагы беш деңгээлге (A1, A2, B1, B2, C1) ылайыкташтырылып даярдалган. Ушунун негизинде окуп түшүнүүнүн материалдары да жогоруда көрсөтүлгөн беш тепкичте деңгээлдерине жараша жөнөкөйдөн татаалга карата бөлүштүрүлүп, ошого ылайык суроо-тапшырмалар, тесттер иштелип чыккан. Тандалып алынган тексттердеги лексикалык, грамматикалык материалдар программа боюнча өтүлүп жаткан темага шайкеш келет же ага жакындатылып түзүлөт. Текстте кездешкен жаңы лексикалык сөз каражаттары сөздүк формасында көнүгүү- тапшырмаларынын башына жазылып, ага окутуучу тарабынан түшүндүрмө берилет. Ар бир деңгээлдин баскычтарына жана окуучулардын билим деңгээлине ылайык тексттердин көлөмү артып, ага байланыштуу көнүгүүлөрдүн (тесттик тапшырмалардын) түрлөрү татаалдаштырылып түзүлүп жүрүп отурат. Мындан тышкары окуп түшүнүү материалдары тил үйрөнүүчүнүн тилди өздөштүрүү деңгээлин басымдуу түрдө тексттик көнүгүүлөр аркылуу өлчөйт.

Окуп түшүнүүнүн тексттери жөнөкөйдөн оорго, жеңилден татаалга карай түзүлдү. Тактап айтканда 2016-жылы жарык көргөн “Алтын көпүрө” окуу китебинде тексттер

башталгыч, орто, жогорку деңгээлге жараша тандалып алынган.

Окуп түшүнүүнүн тексттеринин түзүлүшү (жөнөкөйдөн татаалга карай)

БАШТАЛГЫЧ КУРС (1-баскыч)----- А1 ДЕҢГЭЭЛ, А2 ДЕҢГЭЭЛ
ОРТО КУРС (2-баскыч)----- В1 ДЕҢГЭЭЛ, В2 ДЕҢГЭЭЛ
ЖОГОРКУ КУРС (3-баскыч)----- С1 ДЕҢГЭЭЛ

Башталгыч курста (1-баскыч) А1 1-деңгээл.

Жаңыдан тил үйрөнө баштагандар үчүн башталгыч курста көлөмү чакан жөнөкөй тексттер жогоруда баса белгилегенимдей эле, окуп түшүнүүгө тандалып алынып, ага ылайык тесттик суроолор жана көнүгүүлөр түзүлөт. Мындай окуп түшүнүү тексттери программа боюнча бөлүнгөн саатка ылайык ар бир темада 2 -3жолу иштетилиши мүмкүн:

Сабактын темасы:		Окуп түшүнүү боюнча тексттер
1-тема	Таанышуу	1. Саламдашуу 2. Таанышуу; Таанышалы
2-тема	Убакыт	1. Дем алыш күндөрүм 2. Унутулгус бир күн
3-тема	Үй-бүлө	1. Менин үй-бүлөм 2. Эрдинчин үй-бүлөсү
4-тема	Кесип	1. Апам менен атамдын кесиби 2. Кызыктуу кесиптер
5-тема	Үй	1. Менин кыялымдагы үй; Биздин батир 2. Кызыктуу кесиптер
6-тема	Соода-сатык	1. "Берекет кафеси"; Кичине машинелер 2. Байым десен, төө куш бак!
ж.б.у.с.		

Окуп түшүнүү тексттери боюнча иштетилүүчү көнүгүүлөрдүн түрлөрүнө:

- Логикалык ой жүгүртө билүүгө багытталган тапшырмалар;
- тексттеги лексикалык сөз каражаттарды түшүнгөнү боюнча өздөштүрүүгө багытталган тапшырмалар;
- өтүлгөн грамматикалык материалдарды бышыктоого багытталган тапшырмалар
- тил үйрөнүүчүнүн текстти кабылдоосун жана түшүнгөнүн текшерүүгө багытталган тапшырмалар кирет.

Окуп түшүнүү тексти боюнча түзүлгөн суроо-тапшырмалар

- А тапшырмасында – Маалыматтардын текстте бар же жок экендигин белгилөө;
- Б тапшырмасында – Сүйлөмдөрдү тексттеги ирети боюнча (1,2,3,4,5) белгилөө;
- В тапшырмасында – Бош орундарды толуктоо;
- Г тапшырмасында – Маалыматтардын туура же ката экенин белгилөө;
- Д тапшырмасында – сүйлөмдөрдүн ичинен тексттин мазмунуна туура келбегенин белгилөө;
- Е тапшырмасында – Сүйлөмдөрдөн ичинен тексттин мазмунуна туура келгенин белгилөө;
- Ё тапшырмасында – Сөз айкаштарын мааниси боюнча бириктирүү.

Жогорку көнүгүүлөрдүн «А» бөлүмүндөгү тапшырмасы маалыматтардын текстте бар же жок экендигин окулган текст боюнча белгилеп берүү талап кылынат. «Б» бөлүмүндөгү тапшырмада сүйлөмдөрдү тексттеги ирети боюнча окуп түшүнгөндөрүнө жараша белгилеп берүүлөрү талап кылынат. «В» бөлүмүндө болсо, сүйлөмдүн ичиндеги бош орундарды варианттарда берилген сөз айкаштарынын ичинен кайсынысы дал келсе, ошол сөздү таап белгилөө талап кылынат. «Г» бөлүмүндө маалыматтардын туура же ката экендигин белгилөөсү талап кылынат. «Д» бөлүмүндө берилген варианттардын ичинен тексттин мазмунуна туура келбегенин белгилөө талап кылынса, «Е» бөлүмүндө, варианттардын ичинен тексттин мазмунуна туура келгенин белгилөө талап кылынат. Ал эми «Ё» бөлүмүндө, берилген сөз айкаштарын мааниси боюнча бириктирүү талап кылынат.

Текстке суроо түзүүдө эске алынуучу дагы бир жагдай, берилген суроо-тапшырмалар бирин-бири кайталабагандай болуп түзүлүшү керек.

Окуп түшүнүү тексттерин иштетүүнү жолдору**А. Окуп түшүнүү тексттерин сабакта көнүгүү катары иштетүү:**

Окуп түшүнүү материалдарын көнүгүү иштери катары дарсканада иштөөгө мүмкүн. Ага 45 мүнөттүк убакыт бөлүнүп, даярдалган тексттер студенттерге сабак башталары менен таратылат. Студент 45 мүнөттүн ичинде окуп түшүнүү боюнча даярдалган тапшырмаларды иштеп бүтүшү керек. 45 мүнөт аяктаган соң мугалим иштелген окуп түшүнүү баракчаларын текшерүү үчүн жыйнап алат.

Б. Окуп түшүнүү тексттерин сынак материалы катары иштетүү.

Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин Даярдоо курсунун студенттери бир жылда 5 жолу сынак тапшырышат. Ал сынактар жогоруда айтылган 5 деңгээлдин (А1 деңгээли, А2 деңгээли, В1 деңгээли, В2 деңгээли жана С1 деңгээлдери боюнча) ар бири окутулуп бүткөндө, баланын чет тилин канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүн аныктоо максатында өткөрүлөт. Мында ар бир студент билим деңгээлин сыноо үчүн тапшырмаларды өз алдынча иштеп, аткарат. Иштин бул түрү сынак түрүндө өткөрүлүп, суроолорго жазган жооптору боюнча окуучунун билим деңгээли аныкталат.

Сынак материалы 60 мүнөттүн ичинде, мугалимдин көзөмөлү астында иштетилип, жыйналып алынат.

В. Окуп түшүнүү тексттерин тапшырма катары иштетүү.

Окуп түшүнүү тексттерин тапшырма катары иштетүү негизинен окуу процесси учурунда ишке ашат. Студенттер чет тилин үйрөтүүдө бир эле окуп түшүнүү тексттерин иштөө менен гана чектелип калбастан мындан башка дагы угуп түшүнүү, дилбаян жазуу, оозеки монолог, диалог сыяктуу башка жөндөмдөрдү да өздөштүрүп, аларга да тил үйрөтүүдө саат бөлүнөт.

Окуп түшүнүү көнүгүүлөрүн иштетүү, текшерүү жана баалоо

- Окуп түшүнүү материалдары 45-50 мүнөттүн ичинде иштетилет.
- Окуп түшүнүү иши 25/17 балдык система боюнча бааланат.
- 25 балл тапшырмалардын санына татаалдыгына жараша бөлүштүрүлөт.

А1

2-тема: Убакыт

Окуп түшүнүү

Бош убактымды кантип өткөрөм?

Ар бир адамдын өзүнө жаккан иши жана аны жасаш үчүн бир аз бош убактысы болот. Мен окуучу болгондуктан, бош убактым өтө аз. Гимназияда окуйм. Бул жерде жакшы окуган балдар гана билим алышат. Сабактар өтө кыйын. Эгер бааларың жаман болсо, окуу жылынын аягында гимназиядан чыгарыласың. Ошол себептен жекшемби күндөрү гана бошойм.

Жайында бош убактым болсо, таза абада эс алам. Кээ бир балдар бош болсо эле компьютерде оюн ойношот. Мен андай кылбайм. Бирок күз, кыш жана жаз мезгилдеринде көбүнчө компьютерде иштейм. Себеби кээ бир сабактар үчүн интернет керек.

Жекшемби күндөрү апама жардам берем, телевизор көрөм, же болбосо досторум менен кезигем. Себеби досторумду кээде көпкө көрбөйм. Баарыбыз бир мектепте окубайбыз, ошондуктан тез-тез көрүшө албайбыз. Мындан башка мен музыка укканды жактырам. Бош убактым болсо музыка угам, же комуз чертем. Комузда 7-8 күү черткенди билем.

Эгер жуманын ичинде сабактардан көп тапшырма аткарып, аз уктаган болсом, анда бош убактымды бир аз башкача өткөрөм. Башкача айтканда, жөн гана эс алам, түшкө чейин уктайм. Менин оюмча, биз иш күндөрү аябай чарчайбыз. Ошондуктан бош убактыбызды көңүлдүү жана пайдалуу өткөрүүгө аракет кылышыбыз керек.

А1 БАСКЫЧЫ

2-тема: Убакыт

Окуп түшүнүү

Бош убактымды кантип өткөрөм?

А. Маалыматтардын текстте бар же жок экендигин белгилеңиз.

		Бар	Жок
1.	Гимназиядагы окуучулардын жашоосу		
2.	Кыздын досторунун эс алуу күндөрү		
3.	Жекшемби күндөрү кылган иштери		
4.	Канча күн мектепке барары		
5.	Мектебинин үйүнө жакын же алыс экени		

Б. Сүйлөмдөрдүн тексттеги ирети боюнча (1, 2, 3, 4, 5) белгилеңиз.

6.	Мен музыка укканды жакшы көрөм.	
7.	Эгер жакшы окубасам, мектептен чыгарылам.	
8.	Досторум башка мектептерде окушат.	
9.	Кээ бир эс алуу күндөрү түшкө чейин уктайм.	
10.	Дем алыш күнү апама жардам берем.	

В. Бош орундарды толуктаңыз.

11. _____ убактым болгондо, таза _____ сейилдегенди жактырам.
 а. кээ бир, болуп
 б. бош, сууда
 в. кээде, абада
 г. качан, абада
12. Кээде _____ көрөм, кээде үй _____ .
 а. тапшырма, чачам
 б. телевизор, жыйнаым
 в. радио, тазалайм
 г. жардам, саякат кылам
13. Кээ бир балдар _____ болсо, дароо _____ чуркашат.
 а. бош, оюнга
 б. тентек, сабакка
 в. бош, тамакка
 г. убактысы, тез
14. Кээ бир күндөрү _____ бизге көп _____ берилет.
 а. мугалимдерден, буйрук
 б. сабактардан, тапшырма
 в. мектептен, акча
 г. үйдөн, тамак

Г. Маалыматтардын туура же ката экенин белгилеңиз.

		Ката
15.	Мен компьютерде оюн ойногонду жакшы көрөм.	
16.	Менин мектебимдеги балдар жакшы окушат.	
17.	Досторум менен бат-бат көрүшүп турам.	
18.	Комузда көптөгөн күүлөрдү чертем.	
19.	Эгер адам иш кылгысы келсе, ага сөзсүз убакыт табат.	
20.	Комуздан башка аспаптарды да чертем.	

Д. Төмөнкүлөрдүн ичинен тексттин мазмунуна туура келбегенин белгилеңиз.

20. Тексттеги кыз

- а. тапшырмаларын дайыма аткарганга аракет кылат.
 б. үй иштерин баарын өзү жасайт.
 в. улуттук музыкалык аспапта ойнойт.
 г. абдан чарчаган күндөрү жөн гана эс алат.

Е. Төмөнкүлөрдүн ичинен тексттин мазмунуна туура келгенин белгилеңиз.

21. Гимназияда

- а. жалкоо окуучулар көп.
 б. жуманын ар бир күнү сабак болот.
 в. окуучулар жаман баа албаганга тырышышат.
 г. бир жылда 3 жоу каникулга чыгышат.

Ё. Төмөндөгү сөз айкаштары мааниси боюнча бириктиргиле.

22.	Биз иш күндөрү	а	жана көңүлдүү өткөрүш керек.
23.	Бош убактарда	б	компьютерден аткарам.
24.	Кээ бир тапшырмаларды	в	абдан чарчайбыз.
25.	Бош убакытты пайдалуу	г	музыка укканды жакшы көрөм.

Жообу	22.		23.		24.		25.	

Адабияттар

1. Кыргыз-Түрк “Манас” университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңычыл усул-ыкмалары №2 Бишкек-2012
2. “Алтын көпүрө” Кыргыз тили окуу китеби. А1, А2. Бишкек 2016
3. “Алтын көпүрө” Кыргыз тили көнүгүүлөр китеби. А1, А2. Бишкек 2016
4. DEMİREL, ÖZCAN (1991), Yabancı Dil Öğretimi (İlkeler, Yöntemler, Teknikler), Ankara
5. DEMİREL, ÖZCAN (2002), Türkçe Öğretimi, Ankara

УДК: 37.091.212.2

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.57

Надырбаева К.

Жалал-Абад илимий-

изилдөө медициналык-социалдык институту

Т. КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДАГЫ ШЕРАЛИ ХАНДЫН ОБРАЗЫН АЧЫП БЕРҮҮДӨГҮ КОННОТАЦИЯЛАР

Аннотация: Коннотацияны азыркы мезгилде бир эле лингвистикада эмес, бардык илимде кубулуштардын бүтүндөй чөйрөсүн бириктирүүчү сөз катары колдонуларын бир канча илимий иликтөөлөрдөн кийин аныкташты. Себеби адамдын психологиясы кандайдыр бир маалыматты кабыл алууда эмоционалдык абалда болсо, алган маалыматтары толук бойдон аң-сезиминде туруктуу сакталат. Бүгүнкү илимий макалабызда Т.Касымбеков “Сынган кылыч” романында Шерали хандын образын ачып берүүдө кандай лексикалык коннотацияларды пайланып жаткандыгын иликтөөгө алдык. Шерали хандын чыныгы бейнеси автордун жеке сүрөттөө чеберчилигинин астында лексикалык коннотациялар, фразеологиялык коннотациялар, диалектилик коннотациялар аркылуу образдуу, элестүү, таасирдүү сүрөттөлгөн. Коннотацияны изилдөөлөргө алган бир катар илимий эмгектерге таянып, эне тилибизде илимий изилдөөлөрдү жасоо менен коннотациянын кебибизде ээлеген ордун ачып берүүгө аракет жасадык.

Түйүндүү сөздөр: коннотация, денотат, пикир алышуу, туюнтма, эмоцияналдык, стилдик боёкчолор, экспрессивдик маалымат, коннотатив, диалог.

Надырбаева К.

Джалал-Абадский научно-исследовательский

медико-социальный институт

КОННОТАЦИИ ПРИ РАСКРЫТИИ ОБРАЗА ШЕРАЛИ ХАНА В РОМАНЕ Т.КАСЫМБЕКОВА “СЛОМАННЫЙ МЕЧ”

Аннотация: Коннотация была определена после нескольких научных исследований, что в настоящее время она используется не только в лингвистике, но и во всех науках как слово, объединяющее весь спектр явлений. Это потому, что, хотя психология человека находится в эмоциональном состоянии при получении некоторой информации, информация, которую он получает, постоянно хранится в его полном сознании. В сегодняшней научной статье нам удалось выяснить, какие лексические коннотации разделяет Т.Касымбеков при раскрытии образа Шерали хана в романе “Сломанный меч”. Реальный образ Шерали хана изображен образно, образно, трогательно через лексические коннотации, фразеологические коннотации, диалектические коннотации под личным изобразительным искусством автора. Основываясь на ряде научных работ, посвященных исследованиям коннотаций, мы попытались прояснить место коннотации в нашей речи, проводя научные исследования на нашем родном языке.

Ключевые слова: коннотация, обозначение, коммуникация, выражение, эмоциональность, стилистическая окраска, выразительная информация, коннотатив, диалог.

Nadyrbaeva K. O.

Jalal-Abad Research Medical and Social Institute

CONNOTATIONS WHEN REVEALING THE IMAGE OF SHERALI KHAN IN T.KASYMBEKOV'S NOVEL "THE BROKEN SWORD"

Abstract: The connotation was determined after several scientific studies that it is currently used not only in linguistics, but also in all sciences as a word combining the entire spectrum of phenomena. This is because, although a person's psychology is in an emotional state when receiving some information, the information he receives is constantly stored in his full consciousness. In today's scientific article, we managed to find out what lexical connotations T.Kasymbekov when revealing the image of Sherali Khan in the novel "The Broken Sword». The real image of Sherali Khan is depicted figuratively, touchingly through lexical connotations, phraseological connotations, dialectical connotations under the personal visual art of the author. Based on a number of scientific papers devoted to the study of connotations, we have tried to clarify the place of connotation in our speech by conducting scientific research in our native language.

Keywords: connotation, designation, communication, expression, emotionality, stylistic coloring, expressive information, connotative, dialogue.

Кандай сөз болбосун өзүнүн жеке лексикалык маанисинен сырткары контекстте кошумча дагы бир маанини алып жүрөт. Лингвистикада мындай кошумча сөздүн мазмунун коннотация деп атайт. Термин латын тилинен алынып, *con* - бирге и *noto*-белгилейм деген түшүнүктү берет. *Connotatio connoto* деген сөздөн алынып, кошумча маани дегенди түшүндүрөт да, өзүнчө обочолонгон стилистикалык же эмоционалдык маанидеги сөзгө оошот. [1]

Коннотация-бул лингвистикалык түшүнүк катары сөздөрдүн маанисин тез-тез, күтүүсүз убакта ачык ассоциациялап туруучу кошумча эмоционалдык боёкчо. Бир эле сөздүн коннотациясы позитивдик, нейтралдык, негативдик, боорукерлик, кастык, суроолуу, түрткү берүүчү жана башка мааниге өтүп айтылып калган учурлар көп эле кездешет. Мисалы, «кымбаттуу» деген сөз жалаң гана урмат, сый маанисинде эмес, орой, какшык мааниде да айтылышы мүмкүн. Кээде ал сөз сизге өзүңүздү эч кандай кымбаттуу экениңизди сезе албай турган абалда таасир калтырышы ыктымал.

Лингвисттер коннотациянын түз котормосуна маани берип, аталган туюнтманы бир аз башкача өңүттөн кароого басым жасап келишет. Бирок биз коннотацияны жөнөкөйлөштүрүп түшүндүрө турган болсок, анда ал кебибиздеги айтылып жаткан айрым сөздөрдү жеткиликтүү, образдуу, таасирдүү, элестүү кылып көрсөтүүчү баштапкы денотаттын каймана мааниси деп алууга болот. Мисалы, “эшек” деген сөз жаныбардан сырткары аңкоо, акылсызды берсе, “түлкү” болсо куу, митаам адамдан кабар берет. [2]

Айрым окумуштуулар коннотацияны ар бир элдин өзүнүн тилдик сүйлөө, пикир алышуу маданияты менен тыгыз байланышта болот деп эсептешет. Бул көз караштын да чындыгы бар, себеби искусствонун бардык тармактарында өзүнө жараша өзгөчөлүктөрү болот. Маселен, живописисте сүрөтчүнүн жан дүйнөсүнөн чыккан эргүүсүн, анын жараткан

эмгегинин өзгөчө белгилери аркылуу көрүүгө болот. Музыкада композитордун ырга кошкон кошумча ыргактары адамдын жан дүйнөсүн козгой алса, жазуучу жараткан чыгармаларында адамдын кулк-мүнөзүн, сырткы келбетин, жасаган иш аракеттерин, ички ой толгоолорун көркөм тил каражаттар, коннотациялар менен сүрөттөйт.

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынан Шералинин бейнесин ачууда пайдаланган туюнтмаларынын мисалында коннотациянын табиятын ачып берүүгө аракет жасап көрөлү.

Мисалы, Шерали кылт деп жыгылып кете жаздап барып, Нүзүптүн ийнине таянып оңолду да, ошол биртке эңкейген бойдон, Нүзүптүн күчтүү ийнин таянган бойдон кийиздин үстүндө эки бети тамылжып, тердеп, эки жагын ылжайып тиктеп баратты. [3]

Бул мисалдан “кылт деп жыгылып кете жаздап”, “эки бети тамылжып” деген лексикалык коннотациялар аркылуу, Шералинин келечектеги тагдыры Нүзүпкө гана байланыштуу болорун бышыктап турат. Өз алдынча кийизде бекем отура албай, бош болуп, кылт деп эки жагына ооп кетиши, анын эл башкарууга жөндөмсүздүгүн түшүндүрөт. Ошентсе да, жан дүйнөсүн кубаныч аралап, хан болгонуна чексиз бактылуу. Ошол бактылуулуктун артында эч кандай ой толгоо, чечкиндүүлүктүн жоктугу “ылжайып” деген туюнтма менен берилген. Анткени бул жерде дагы бир өзгөчө туюнтма-“Нүзүптүн күчтүү ийини”. Ал ийинге Шералинин таянышы, хан болгону менен анда эч кандай бийлик болбойт деген терең маани жатат. Шерали хан болгонуна “эки бети тамылжып” бактылуу, эл башкаруу, бийлик жөнүндө ойлонуп да койгон жок. Хан болгонуна гана кубанганы көрүнүп турат.

Кайсы бир сөздүн кошумча маанисин туюндуруу аркылуу, башкача айтканда, коннотацияны пайдаланса, ал жазуучу болобу, журналистпи, саясаттагы адамбы-баары тең өз көз караштарын жеткиликтүү түшүндүрүп бере алат. Ошону менен бирге эле баарынын тең сүйлөгөн кебинен анын ой толгоосу жана билими, маданияты аныкталат.

Коннотацияны туура пайдалана алуу-сүйлөөчүнүн өзгөчө тил билүүдөгү, сөздү туура пайланана алуудагы жөндөмүнөн кабар берет. Эгер жазуучу, же сүйлөөчү оюн таасирдүү, жеткиликтүү кылып берүүдө сөздөрдү кайталабай, анын ордун алмаштыруучу коннотацияны колдонууну өздөштүргөн болсо, пикир алышып жаткан адамга айтылып жаткан ой ынанымдуу болот.

Шерали ээн жайытта оттоп жүргөн мал сыяктуу бейгам болучу. [4] Берилген сүйлөмдөгү “мал” деген лексикалык коннотация аркылуу жазуучу Шералини окурмандарга алгач тааныштырат. Аны малга салыштыруу аркылуу, биринчиден, мал сыяктуу эч кимге жамандыгы жок баёолугун, жооштугун берсе, экинчиден, мал ээсин гана карап, андан бир нерсе күткөн сыяктуу бирөөгө көз каранды экендигин эскертет. Үчүнчүдөн, өз алдынча чечим чыгарууга жөндөмсүздүгүн билдирет. Демек, ошол “мал” туюнтмасы аркылуу болочок Кокондун ханы ким, ал кандай жол менен хан болууда. Бийликтин өзгөчө амалдары тууралуу толгон токой сыр ошол жөнөкөй гана “мал” туюнтмасынын айланасына топтоштурулган. Муну жазуучу абдан

кыраакылык менен берген.

Дагы бир мисалга көңүл буралы. Шерали бүк түшкөн кишилердин башын акырын аттап өтүп келе берди. Башында эски кийиз ак тебетей, үстүндө шөлбүрөгөн эски тепме чепкен, бутунда баягы уурттары дулдуйган чоң көн чокой. Белинде кынсыз кылыч. Ашырдын канына чыкталган баягы көк болот кылыч. Аны ошол бойдон алпарып такка отургузушту. Көпчүлүк кут болсун айта башташты. Шералинин кулагы дуулдап, эми кайда тиктерин, эки колун кайда коёрун билбей, маңыроо тартып, давдырап отуруп калды. [5]

Берилген мисалда Шералинин сырткы көрүнүшү “эски ак тебетей”, “шөлбүрөгөн эски тепме чепкен”, “уурттары дулдуйган көн чокой” деген лексикалык коннотация менен берилген. Мында “эски” деген туюнтманын өзү эле анын эч качан жакшы нерсеге ээ боло албайт, хан болсо да ал даражага толук ээ эмес. Эски колдонуудан чыккан буюм сыяктуу, аты хан, бирок хандык даражасын эч ким баалабаган боюнча кала берет деген ойду берди.

Ошондой эле анын “кынсыз кылыч” асынганы жогорудагы ойду бекемдейт. Курч кылыч ар убак кынында турат. Эгер кыны жок болсо, ал курчтугун жоготот. Мына ошол кынсыз кылычтай болуп, тактысы бар хан, бирок аны эч ким ал даражага чыгарбайт.

Коннотациянын эң таасирдүүлүгү мына ушундай терең маанилерди кандайдыр бир өзгөчө туюнтма менен сөздүн баштапкы маанисин андан ары так, терең бере алгандыгында.

Адамдар ар убак кайсы жерде, кандай чөйрөдө болсо да, ошол чөйрөнүн абалына карап таасирдүү сөзү менен пикирлешин ынандыра алса, анда ал адамдын аброю бийик болот. ошол эле учурда кубанып турган адамдын жан дүйнөсүнө бүлүк салат, маанайын чөгөрөт.

Буга жогорудагы “кулагы дуулдап”, “маңыроо тартып”, “давдырап” деген туюнтмалар мисал боло алат. Берилген туюнтмаларда Шералинин аброю хан катары көтөрүлүп, эл куттуктап жатса да, андай шартка көнбөгөндүгүнөн, куттуктоолорду угуу абалынан ажырап, психологиялык жактан жан дүйнөсү же кубанарын же кайгыарын билбеген абалга келет. Ага көпчүлүк ызы-чуу болгондой сезим калтырды. Ошондон корунуп, уялып, эмне дээрин билбей, калды. Мына ушул абалын кулагы дуулдап, маңыроо тартып, давдырап деген лексикалык коннотациялар так ачып берди.

Кабарлоодо сөздүн биринчи учурда денотативдик мааниси берилет. Андан соң гана айтылып жаткан ойго карата эмоционалдык, экспрессивдик маанай кошулуп, пикир алышуу образдашып, сөздөр акырындап сүйлөөчүнүн лексиконуна ылайык анын сезимдерин, эмоционалдык абалын башкаларга берүүдө денотатив сөздөр коннотативге оошо баштайт.

Үй толгон көздөр чачырап аваз кылып карап, Шерали ансайын кысылып, өз денеси өзүнө артыкбаш болуп кетти. [6] Берилген мисалдагы үй толо элдин көздөрү чачырап, танданып, аваз кылышы ансыз да жупуну Шералини апкаарытып, өз денесин өзүнө артыкбаш кылып жиберди. Ал эч качан мындай аттуу-баштуу адамдардын арасына бирге отурмак түгүл, анын аты аталып, ага каада көрсөтүлгөн да эмес. Ошондуктан, Шерали өзүн бул жерде ашыкча сезип, эмне кыларын билбей, өз денеси менен акыл-эси бири-бирине баш ийбеген

абалда аракетсиз туруп калды.

Ошол эле абал дагы төмөнкү мисалдар аркылуу бекемделет. Мисалы, Шерали нестейип, иреңи бир кубарып, бир кызарып, же кубанарын, же кайгыарын билбей, сөздүн акырына акылы жетпей кеңгиреп отурду. [7] Мында “нестейип”, “кеңгиреп” деген туюнтмалар Шералинин бейгам жашоосундагы бул кабар аны аргасыздык абалга туртуп, психологикалык жактан өтө чоң чыңалууга туш кылып, эми кандай болот деген ойдо туңгуюкка кептелтип турганын жазуучу элестүү сүрөттөгөн.

Шерали туш-туштан кысып келип куттук айтып турушкан ак сакалдууларды, бийлерди ылжайып тиктеп, былбырап турду. [8] Бул мисалда “ылжайып”, “былбырап” деген туюнтмалар Шералини карап турган адамдын бир чети кыжырын келтирсе, бир чети боор ооруй турган абалда экенин көрсөтөт. Шералинин ылжайып турушу, албетте, табигый көрүнүш, өмүрү бирөөгө баш көтөрүп катуу айтпаган адам күлгөндөн башка эч нерсе кыла алмак эмес. Ал эми былбырап турушу - мүнөзүнүн боштугу, аракетсиздиги, өз алдынча боло албаган жумшактыгы.

Көркөм текстте каармандардын образын ар тараптан ачып берүүдө коннотацияланган лексикалык каражаттар абдан жыш колдонулат. Мына ошол тил каражаттары аркылуу чыгарманын окурмандарга таасирдүүлүгү күчөп, андагы каармандардын өң-келбети, мүнөзү, кийген кийими, адамга жасаган мамилеси, баскан-турганы, иш аракеттери так өзгөчө таасир калтырат.

Муну биз Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Шерали хандын образын ачып берүүдө колдонгон коннотациялары менен мисал кылдык.

Макалабыздын кириш бөлүгүндө сөздөрдүн коннотациясы позитивдүү, негативдүү, нейтралдуу ж.б. болуп бөлүнөрүн белгилеген элек. Адамга позитивдүү коннотация аркылуу ишке ашпай турган, чечилбеген маселелеринин чечилишине жардам бере алабыз. Анткени адамга жагымдуу сөз жакшы эмоция пайда кылып, чоң таасир калтырат. Бекеринен элибизде “жакшы сөз жарым ырыс” дебеген. Ошол эле учурда адамды бир сөз менен эч нерсе кыла албай калуучу жагдайга да алып келе алабыз.

Төмөнкү мисалга анализ жасап көрөлү. Шерали ыргылжың болуп, сабыры суз тартып, шылкыйып чычала ичкертип отурду. [9] Шерали хан болду, бирок али бийлик анда жок, али ага кызмат кылчу кызматкерлер дагы жок. Нүзүпкө аргасыз баш ийип, ага кызмат кылып, от жагып отурат. Бардык аракет, бардык кырдаал ошол Нүзүпкө гана байланыштуу болуп турган абал. Мына ошол абалы “ханды” ыргылжыңдыкка, аргасыздыкка алып келди.

Бул мисалдагы “ыргылжың”, “сабыры суз тартуу”, “шылкыйып”, деген туюнтмалар аркылуу анын эркин жашоосунун жоголуп баратканын баса белгилейт. Же хан болуп жыргап кетпей, же өзүнүн жеке эркиндигине ээ боло албай, кимдир бирөөлөрдөн корунуп, тартынып турган абалы өзүнө такыр жакпагандыктан, ушундай аргасыз от ичкертип отурганы аркылуу билүүгө болот. Эркине койсо бул абалдан чыгып, өзүнүн эски жашоосуна кайтып кетери

берилген лексикалык коннотациялар аркылуу ачык көрүнүп турат.

Ошондой эле унчукпай коюу, жактырбаган көз караш да адамды аракетсиздикке түртөт.

Мына Шерали жанында отурат, колго түшкөн уурудай болуп шылкыйып отту тиктеп жанында отурат. Нүзүп көз кыйыгын салып Шералини тиктеди, көзүн ирмебей томсоруп көпкө тиктеди. Шерали кысынып, басынып, арбагы учуп, өзүнөн өзү кичинерип отурду. Коркуудан башка, өйдө карабай кулдук кылуудан башка көрүнбөгөн мокок көз, маңыроо жүз... [10]

Бул мисалда Шералиге эч нерсе дебей, жөн гана отту карап, кээде Нүзүптүн аны көз кыйыгынан тиктеп койгон абалын төмөнкү “басынып”, “арбагы учуп”, “өзүнөн өзү кичинерип”, “мокок көз”, “маңыроо жүз” деген туюнтмалар менен элестүү сүрөттөгөн.

Негизинен бул романда Шерали хандын бейнесин ачып берүүдө такай ага гана таандык болгондой таасир калтырган, “маңыроо”, “ылжайып”, “мокок көз”, “шөлбүрөп”, “былбырап”, “салбырап”, “чекеси чүрүшүп”, “калтырап”, “дирилдеп”, “титиреп” деген сыяктуу лексикалык коннотациялар аркылуу Шералиге эч качан кайрат кирип, өзүнчө бир чечим чыгарууга жөндөмсүздүгүн аныктайт. Ошол туюнтмалар аркылуу окурман анын башка бир адамдардын гана жетегинде жүрүп, туура эмес кеңеш берсе да ошону аткара бере турган мүнөзүн байкоого болот. Муну төмөнкү чакан диалогдон байкап көрөлү.

Шерали шарт бурулуп карады. Анын көзүнөн заар көрүндү. Жаркын айымдын жүрөгү селт дей түштү.

-И! Такыр кайрат кирбейт буга дедиңер беле! Ошон үчүн кордоп жүрдүңөр беле!

-Сиз соо эмессиз! Сизди кордоп жүргөн ким экен?

-Нүзүп! Нүзүп акеңиздин күнөөсү башынан ашып кеткен экен! Ошол күнөөсүн күнө эткен башын кесип келүүгө жарлык бердим! Уктуңбу!

-Кокуй, өлүгүндү көрөйүн жарым эс... Анын күнөөсү Таласта куучуяп жылкы айдап жүргөн жеринден алып келгени. Эгер бүгүн Нүзүптүн башы кетсе, эртең сеники кетет. Сен ошону менен кишисиң!..

-Эми эмне кыл дейсиң мени?..-деди эрки бош Шерали шөмтүрөп, кирпичин араң кыбыратып... [11]

Канча жыл бирге жашап, бирок эч качан мындай абалын көрбөгөн Жаркынайымдын “жүрөгү селт дей түштү”. Бул коркуу хандын каарынан эмес, анын туура эмес жасаган ишинен коркуусу эле. Шерали өзүнүн мүнөзүнүн боштугун билет, ага каршы күрөшө алган эмес. Акыры ошол оюн Жаркын айымга биринчи жолу “кайрат кирбейт дедиңер беле”, “кордоп жүрдүңөр беле” деген туюнтмалар аркылуу ачык айтты. Ички бугун Нүзүптүн өлүмүнөн чыгарды.

Ал бала кезде бирөөнүн жумушун аткарып, бирөөгө көз каранды болуп, эстарткандыктан, ошол басынган мүнөзү аны өмүр бою коштоп келди. Нүзүпсүз, ордо кутумдарынын тилине кирип, дос ким, душман ким экенин даана ажырата албаган мажирөөлүгүнүн жетегинде

Нүзүптүн башын алууга жарлык берүү аркылуу өзүнүн өлүмүн жакындатты. Мындай көркөм сүрөттөөлөр, стилистикалык боёкчолор менен сүрөттөлгөндүгүн талдоого алып, ачып берүүгө аракет жасадык.

Ал эми Жаркынайым “соо эмессиң”, “жарым эс”, “ошону менен кишисиң” дегени жогорудагы оюбузду бекемдеп турат.

Коннотация-адамдын айта турган ички сезимдерин так ачып берүүчү өзгөчө тил каражаты. Ал жогорудагы Шерали хандын бейнесин сүрөттөгөн бир канча кеп туюнтмалары аркылуу аныкталды.

Коннотация бир гана адабиятта эмес, күнүмдүк сүйлөө кебибизде да колдонулат. Кайсы бир сөздүн же айтылган ойдун маанисин так аныктоодо колдонулуучу адамдын аң сезиминде пайда болгон сөздөрдүн туруктуу ассоциациясы.

Коннотация өз ичине сүйлөп жаткан адамдын аң сезиминдеги айтылуучу ойдун стилистикалык же семантикалык маанилерин туруктуу камтып турат. Семантика сөздүн мааниси менен ойго байланыштуу болсо, стилистика айтылуучу ойдун экспрессивдүүлүгүнө байланыштуу болот. Коннотация прагматикалык маалыматтын бир түрүн билдирип, ар кандай практикалык маселелерди чечүүдө маанилүү роль ойнойт. Түздөн-түз кубулуштарды же объектилерди чагылдырбайт, бирок аларга тиешелүү мамилени чагылдырат.

Коннотация сөз менен байланышкан прагматикалык маалыматтын бир түрү болуу менен, курчап турган дүйнөгө мамилесин билдирүүдө ошол нерсени түздөн-түз чагылдырбай, окшош маалыматтын башка түрлөрүн берүү менен айырмаланат. Мына ошол жагдайларды ачып берүүдө Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы бир эле Шералинин бейнесин ачкан лексикалык коннотациялардан мисал келтирдик.

Адабияттар

1. Апресян Ю.Д. Коннотациялар сөздүн прагматикасынын бир бөлүгү катары. – китепте: Ю.Д.Апресян. Тандалган эмгектер.
2. Тилдин интегралдык сүрөттөлүшү жана системалык лексикография. М., 1995
3. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 71-б.
4. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 52-б.
5. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 95-б.
6. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 53-б.
7. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 106-б.
8. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 65-б.
9. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 80-б.
10. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 90-б.
11. Т.Касымбек Сынган кылыч, Бишкек: “Кыргызстан”, 1998. 121-122-б.

12. Мусаев С. Ж. Кыргыз тил илминин маселелери, Бишкек:2010. – 488 б.
13. Маразыков Т. С. Вербалдык сүйлөшүүнүн табияты, Кыргыз тили ж-а адабияты. – 2004. – № 6. – 12-15 б.
14. Маразыков Т. С. Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты, Кыргыз тили ж-а адабияты. – 2004. – № 7. – 11-б.

УДК: 37.013

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.58

Нуркулова Э.
БГУ им. К.Карасаева
Сагынбаева Ч., Шаменова Ж.
КГУ им. И. Арабаева

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье рассмотрены актуальность и значимость компетентного подхода в подготовке педагогических кадров, приведены взгляды ученых на понятие компетентного подхода. Компетентный подход позволяет оптимизировать процесс подготовки будущих педагогов в высших педагогических учебных заведениях, более целесообразно построить учебный процесс, создает благоприятные условия для обучения будущих учителей. Проанализированы требования, заложенные в Государственном стандарте Кыргызской Республики, предъявляемые к современному педагогу. Рассмотрена система формирования профессиональных компетенций будущих педагогов в университетах Кыргызстана, определены инструменты эффективного формирования профессиональных компетенций в университете.

Ключевые слова: Компетенция, компетентный подход, профессиональный стандарт педагога, качество образования, повышение квалификации

Нуркулова Э.
К.Карасаев атындагы БМУ
Сагынбаева Ч., Шаменова Ж.
И.Арабаев атындагы КМУ

ПЕДАГОГИКАЛЫК МАДАНИЯТТЫН ӨНУГУШУНДӨ КОМПЕТЕНЦИЯЛЫК МАМИЛЕ

Кыскача мазмуну

Макалада педагогикалык кадрларды даярдоодо компетенттүүлүк мамиленин актуалдуулугу жана мааниси каралып, компетенттүү мамиле түшүнүгү боюнча окумуштуулардын пикирлери берилген. Компетенттүүлүккө негизделген мамиле жогорку педагогикалык окуу жайларында болочок мугалимдерди даярдоо процессин оптималдаштырууга мүмкүндүк берет, окуу процессин куруу максатка ылайыктуу, келечектеги мугалимдерди даярдоо үчүн жагымдуу шарттарды түзөт. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик стандартында заманбап мугалимге коюлган талаптар талдоого алынган. Университетте болочок мугалимдердин кесиптик компетенцияларын калыптандыруу системасы. И.Арабаева, университетте кесиптик компетенцияларды эффективдүү калыптандыруунун инструменттери аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: Компетенттүүлүк, компетенттүүлүккө негизделген мамиле, мугалимдин кесиптик стандарты, билим сапаты, квалификациясын жогорулатуу

Nurkulova E.
BSU named after K. Karasaev
Sagynbayeva Ch., Shamenova Zh.
KSU named after I. Arabaev, undergraduates

COMPETENCE-BASED APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL CULTURE

Abstract

The article considers the relevance and importance of the competence-based approach in the training of teaching staff, the views of scientists on the concept of the competence-based approach are given. The competence-based approach makes it possible to optimize the process of training future teachers in higher pedagogical educational institutions, it is more expedient to build the educational process, and creates favorable conditions for the training of future teachers. The requirements laid down in the State Standard of the Kyrgyz Republic for a modern teacher are analyzed. The system of formation of professional competencies of future teachers at the University. I. Arabaeva, tools for the effective formation of professional competencies at the university are identified.

Keywords: Competence, competency-based approach, professional standard of a teacher, quality of education, advanced training

Современный мир столкнулся с небывалым ускорением роста знаний в мире. В настоящее время актуальной задачей системы образования становится проблема подготовки человека к жизни в обществе знаний. Важнейшими условиями прогресса всей цивилизации становятся знания, которые дает система образования.

Сегодня в быстро меняющемся мире образовательная программа человека направлена на умение творчески мыслить и действовать само развиваться, самосовершенствоваться.

На развитие личностных качеств человека влияют постоянно меняющиеся жизненные условия, которые требуют обновления, дополнения, имеющихся у него знаний. Чтобы быть не только образованным, но и уметь ориентироваться в меняющемся мире, ему требуется дополнять свои знания, полученные в вузе, расширять свою квалификацию, т.е. учиться на протяжении всей жизни. В этих условиях подготовленность и компетентность преподавателя играет большую роль, потому что отсутствие профессиональной компетентности, знаниевой культуры педагога не будут способствовать положительному результату познания в духе современных требований общественного развития.

Поэтому педагог сегодня должен обладать не только знанием своего предмета преподавания, а уметь ориентироваться в изменяющейся социальной среде с помощью высокого мастерства и широкой компетентной эрудиции.

Современное развитие общества ставит перед образовательными процессами совершенствование научных и методологических решений в педагогической практике. Среди современных подходов к осуществлению поставленных в обществе новых задач образования и воспитания молодых поколений важное место занимает компетентностный подход, что определяет актуальность данной проблемы.

Проблема профессиональной компетентности педагогов начала исследоваться в 50-60-е годы XX века американскими учеными, затем её исследование было продолжено в 60-80-е годы в трудах ученых О.А. Абдуллина, Ф.Н. Гоновина, В.И. Звягинского и других. Исследованию компетентностного подхода в педагогике посвящено много исследовательских и практических работ,

Так, педагог и учёный - психолог И.А. Зимняя исследовала перечень профессиональных качеств педагога [1].

Ученые считают, что компетентностный подход соединяет образовательный процесс и становление личности учащегося, его отношение к изучаемому материалу [2, С.173.]

И.А. Зимняя утверждает, что: «компетентность – это качество человека, завершившего образование определенной ступени, выражающееся в готовности (способности) на его основе к успешной (продуктивной, эффективной) деятельности с учетом ее социальной значимости и социальных рисков, которые могут быть с ней связаны» [1].

Один из ведущих российских ученых А.А. Вербицкий считает компетентностью «сложившуюся на данный момент систему ответственных отношений и установок к миру, другим людям и самому себе, профессиональные мотивы, профессионально важные качества личности специалиста, его психофизиологические особенности, способности, знания, умения, навыки и др.» [3, С. 33].

Л.Н. Турлюк и Н.В. Францева пришли к мнению, что «компетентность есть индивидуальная характерная особенность определенного специалиста, развивающаяся и совершенствующаяся в результате профессиональной деятельности человека, а компетентность выпускника вуза представляет собой, прежде всего интегративный показатель, который проявляется в способности применять полученные знания, умения и навыки определенной профессиональной деятельности» [4, С. 93].

Ученые В.А. Беляева и А.А. Петренко считают, что компетентностный подход – это значимая часть профессиональной подготовки специалиста, способствующая формированию ключевых способностей, знаний и умений у студентов.

Для российского педагога И.Д. Фрумина «компетентностный подход проявляется как обновление содержания образования в ответ на изменяющуюся социально-экономическую реальность» [3, С.34].

Компетентностному подходу присуще объединение профессионального образования и личностных качеств, которые способны развивать у человека способность к самообразованию чтобы творчески использовать их в сложившихся обстоятельствах.

Профессиональная компетентность – это «уровень осведомленности, авторитетности педагога, позволяющий ему продуктивно решать учебно-воспитательные задачи, возникающие в процессе подготовки квалифицированного специалиста, формирования личности другого

человека» [5, С.915].

Таким образом, в науке сформировалось понятие компетенции как ключевого качества человека, который, обладая знаниями и умениями, способен и готов применять их на практике.

Кыргызский ученый А.Ж. Ажибаева выделяет отличительные способности компетентностного подхода от знаниево-ориентированного следующим образом:

- соответствие целей – непрерывное образование в течение всей творческой деятельности, самообразование, самосовершенствование;
- направленность – единство интеллекта, навыков и ценностей;
- интегративность – единство знаний и личных качеств обучающегося [7, С.88].

А.Ж. Ажибаева перечисляет следующие присущие компетентностному подходу черты:

- активное использование способностей в осуществлении своей профессиональной деятельности;
- гибкое использование полученных знаний и умений в педагогической практике;
- сотрудничество педагогов с обучаемыми;
- сочетание полученных знаний с личностными способностями в педагогической практике;
- умение хорошо выполнять необходимую работу, уметь оценивать свою работу;
- быстро и адекватно реагировать на жизненные обстоятельства и их динамику, [7, С.90-91].

Использование представленных компетенций, как в обучении учеников, так и педагогов, становится основой для формирования современной педагогической культуры, отвечающей всем требованиям общества знания.

Компетентностный подход позволяет оптимизировать процесс подготовки будущих педагогов в высших педагогических учебных заведениях, более целесообразно построить учебный процесс, создает благоприятные условия для обучения будущих учителей, прививает им установки на освоение и создание новых, нестандартных подходов к учебно-воспитательной работе.

Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования педагогов способствует повышению качества образования, подготовки учителей высшей квалификации. Государственный стандарт является инструментом для определения уровня качества получаемого высшего образования.

Компетентностный подход вносит новизну в процесс подготовки педагога новой формации, в его методическое обеспечение, в анализ содержания образования, в структуру, формы и новые методики преподавания. Использование методов и технологий,

компетентностного подхода способствуют саморазвитию, самореализации и повышению самооценки начинающего педагога.

Для формирования и развития компетенций, перечисленных в Государственном стандарте высшего профессионального образования учителей высшей квалификации, в университетах используются различные формы обучения, как традиционные (лекции, практические занятия), так и интерактивные технологии.

Важным интерактивным методом обучения, хорошо зарекомендовавшим себя в образовательном процессе, является деловая игра.

Игровая деятельность воспитывает важные качества личности: самостоятельность, находчивость, сообразительность, усидчивость, вызывает интерес, творческий поиск, желание учиться. Игры также развивают интеллектуальные и творческие качества, самостоятельность.

Метод круглого стола закрепляет полученные знания. Во время дебатов, дискуссий, научных споров на круглом столе студенты приучаются вести диалог, аргументировать свои выступления, учатся культуре ведения дискуссии.

Метод мозгового штурма учит студентов предлагать множество вариантов для решения поставленных задач, находить новые подходы к их решению.

Мастер-класс помогает делиться опытом, использовать сотрудничество в решении поставленных задач в различных ситуациях, обмениваться мнением, совместно находить необходимое решение.

Погружение в предмет обеспечивает тренинг. Наиболее эффективны тренинги общения, помогающие развивать у студентов устную речь, устанавливать контакт с собеседником, высказать свою точку зрения [8, С.358].

В вузах Кыргызстана получила широкое внедрение современной компьютерной техники информационных технологий, обеспечивающих учебный процесс. В образовательный процесс прочно вошло использование электронных ресурсов, баз данных и знаний, использование которых активизирует общение студентов с преподавателями.

Инновации в образовании развивают индивидуализацию обучения, помогают преподавателям и студентам тесно сотрудничать, эффективно усваивать знания, формировать навыки и умения [9].

Стремясь выполнить требования Государственного профессионального стандарта, в университетах большое внимание уделяется организации педагогической практики студентов. Во время практики студенты получают опыт педагогической деятельности:

образовательный, воспитательный, организационный с использованием различных видов педагогического обучения (обучение, воспитание, развитие и др.).

Полученные на лекциях, семинарах знания студенты применяют на практике, закрепляя полученные знания. После окончания практики студенты проводят открытый урок. Производственная практика является не только методом обучения, но и методом контроля, который позволяет выявить уровень полученных знаний студента, и способность применять их на практике.

Подготовка компетентностных специалистов в вузах Кыргызстана в современных условиях образования требует качественного профессионально-педагогического обеспечения учебного процесса. Удовлетворение постоянно усложняющихся профессиональных требований необходимых студентам вуза может быть достигнуто только при условии рациональной организации образовательного процесса с использованием компетентностных технологий, основанной на тщательном изучении и прогнозировании потребностей общества.

Сегодня деятельность вузов приобретает новое качество в соответствии с изменениями в мировой образовательной среде, дидактическая составляющая, которой остается неизменной: способствовать освоению новых знаний. Основная задача вузов состоит в том, чтобы, опираясь на положения педагогики о теоретических основах воспитания, характеризующих различные ступени культурного развития человека, определить сущность современного вуза как научно-информационного воспитательного учреждения.

Требования, предъявляемые в настоящее время к учителям, сформулированы в Государственном образовательном стандарте, который определил компетенции, необходимые современному педагогу. Государственный образовательный стандарт включает необходимый объем компетенций и является ориентиром для совершенствования системы подготовки педагогических кадров республики. Внедрение технологий компетентностного подхода является ключевым средством повышения качества педагогического образования.

Литература

1. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. - №5. – С. 34-42
2. Мезенцева О.И. Модель профессиональной компетентности и современного педагога : Сб.тр.конф.–Новосиб.педаг.ун-т, 2017.–С.171-179.
3. Фрумин И.Д. Компетентностный подход как естественный этап обновления содержания образования // Материалы 9-й научно-практической конференции «Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление». - Красноярск, 2003.–322с.
4. Турлюк Л.Н., Францева Н.В. Формирование профессиональных компетенций студентов

- направления «искусство костюма и текстиля средствами компьютерных технологий // Альма матер. Вестник высшей школы. – 2018. - №8. – С. 92-96.
- 5.Нуркулова Э.Р. Профессиональная компетентность и культура педагога // Научный аспект.– 2019.–Т.7.–№ 2.– С.914-919.
- 6.Мамытов А. Модернизация системы образования Кыргызской Республики [Текст] /А. Мамытов.- Б., 2014.- 296с.
- 7.Ажибаева А.Ж. Теория и практика управления качеством подготовки учителей начальной школы : диссертация ... доктора педагогических наук : 13.00.01 .– М., 2018. – 328с.
- 8.Нуркулова М.Р. Роль интерактивных технологий в модернизации образования Кыргызстана// Бюллетень науки и практики .–2021.–Т.7.–№ 8.– С.353-358.
- 9.Наркозиев А.К. Инновационные технологии организации учебного процесса в вузах Кыргызстана [Текст] /А.К. Наркозиев. - Бишкек: КРСУ, 2014. – 118с.
- 10.Войтик, И.А. Педагогические условия повышения квалификации преподавателей вокала учреждений культуры и дополнительного образования: компетентностный подход : диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.05 .– М., 2020. - 209 с.
- 11.Красильникова, В.А. Использование информационных и коммуникационных технологий в образовании: учебное пособие / В.А. Красильникова; Оренбургский гос. ун-т.– 2-е изд. перераб. и дополн. – Оренбург: ОГУ, 2012. – 291 с.
- 12.Пестерева Ю,В. Реализация компетентностного подхода в процессе построения содержания образования в начальной школе : автореф.дис...канд.педагогических наук: 13.00.01/ Ю.В. Пестерева.–Майкоп, 2007.–30с.

УДК: 373.31(575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.59

Нусупова Г.
Т. Эрматов атындагы БМПК

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТА ОКУУЧУЛАРДЫ САБАТТУУЛУККА ҮЙРӨТҮҮНҮН МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада башталгыч класстарда сабаттуулукту кантип жогорулатуу керектиги жөнүндө педагогикалык идеялар жана сабаттуулукка үйрөтүү методикасынын илимий негиздери берилген. Сабаттуулук мезгилинде эне тили билимдин пайдубалы экендиги жана негизги сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүнүн (окуу жана жазуу) калыптанышы көрсөтүлгөн. Окуучуларды компетенцияларга ээ кылууну ишке ашырууда мугалим окуучу менен жекече иштөө, проблемалык окутуу, окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн активдештирип окутуу, ж.б. окутуунун технологияларын жетекчиликке алуусу зарыл экендиги баса белгиленген. Сабаттуулукка тарбиялоонун багыттары сунушталган. Заманбап билим берүү технологияларын сабакта колдонуу менен башталгыч класстардын мугалими окуу процессине жаңыча көз карашта карап, инсанды калыптандыруунун психологиялык механизмдерин өздөштүрүп, натыйжалуу ийгиликтерге ээ болуусун баса белгиленген. Окуучуларга ишмердүүлүктүн тигил же бул тармагында белгилүү бир билимди, көндүмдөрдү гана өздөштүрүп тим болбостон, алардын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө жардам бере турган жаңы ыкмаларды окуу процессине киргизүү бүгүнкү күндө педагогикалык милдеттердин бири экендиги көрсөтүлгөн.

Түйүндү сөздөр: Сабаттуулук, даярдоо мезгили, окуу жана жазуу, эне тили, калыптандыруу, заманбап, технология, компетенция.

Нусупова Г.
БМПК им. Т. Эрматова

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье представлены педагогические идеи о способах повышения грамотности в начальных классах и научные основы методики обучения грамоте. В период обучения грамоте показано, что родной язык является основой обучения и формирования основных речевых навыков (чтения и письма). Подчеркнуто, что в реализации приобретения учащимися компетенций необходима индивидуальная работа преподавателя с учащимся, проблемное обучение, обучение путем активизации творческой деятельности учащихся и др. Предложены направления обучения грамоте. Было ясно подчеркнуто, что учитель начальных классов, используя современные образовательные технологии на уроках, должен по-новому взглянуть на процесс обучения, знать психологические механизмы формирования личности и добиться эффективных успехов. Было показано, что сегодня одной из педагогических задач является внедрение в процесс обучения новых методов, которые помогут учащимся не только овладеть определенными знаниями и умениями в той или иной сфере деятельности, но и развить их творческие способности.

Ключевые слова: Грамотность, подготовительный период, чтение и письмо, родной

язык, образование, современность, технологии, компетентность.

Nusupova G.
BMPK named after T. Ermatov

PROBLEMS OF TEACHING LITERACY TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article presents pedagogical ideas about ways to improve literacy in elementary school and the scientific foundations of literacy teaching methods. During the period of literacy training, it is shown that the native language is the basis of learning and formation of basic speech skills (reading and writing). It is emphasized that in the implementation of the acquisition of competencies by students, individual work of the teacher with the student, problem-based learning, learning by activating the creative activity of students, etc. is necessary. The directions of literacy training are proposed. It was clearly emphasized that an elementary school teachers should take a new look at the learning process, know the psychological mechanisms of personality formation and achieve effective success, using modern educational technologies in classes. It was shown that today one of the pedagogical tasks is to introduce new methods into the learning process that will help students not only master certain knowledge and skills in a particular field of activity, but also develop their creative abilities.

Keywords: Literacy, preparatory period, reading and writing, mother tongue, education modernity, technology, competence.

Билим берүү – бул окуучулардын билим, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүү, чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн жана моралдык-этикалык көз караштарын өнүктүрүү боюнча окуу жана таанып-билүү ишин жигердүү уюштуруунун жана стимулдаштыруунун максаттуу педагогикалык процесси.

Азыркы мезгилде коом өнүккөн сайын окутуу усулдары өзгөрүп, башталгыч класстарда билим берүүнүн мазмуну түп тамырынан бери жаңыланууга муктаж. Окутуунун жаңы технологияларына, усулдарына өтүү, учурдун негизги талабы. Окуучуларга 45 мүнөттүк сабакта, сабаттуу окууга жөн гана үйрөтүү жетишсиз: аларга билимдин көбүн эмес, эң керектүүсүн жеткирип, өз турмушунда колдоно билүүсүнө үйрөтүү зарыл. Демек, башталгыч класстын окуучуларынын сабаттуулугун өнүктүрүүдө, заманбап билим берүү технологиялары, стратегияларын колдонуу абдан актуалдуу болуп саналат.

Технологияларды тандоодо, окутуунун натыйжасында балада өзгөрүүлөр пайда боло тургандай болушу керек, алар алган турмуштук тажрыйбасы менен гана эмес, ал процессте алган билими менен, ошондой эле анын мүнөзү менен да аныкталат. Анын активдүүлүгү, ага болгон мамилеси, когнитивдик кызыкчылыктын деңгээли, өз алдынча билим алууга жана өзүн-өзү тарбиялоого даярдыгына көңүл буруу абзел.

Окурмандардын сабаттуулугун калыптандыруу процессинде семантикалык окууга даяр болуу (жазылган тексттерди кабыл алуу, аларда берилген маалыматты талдоо, баалоо,

интерпретациялоо жана жалпылоо), мазмунду талдоо сыяктуу көндүмдөрдү өздөштүрүү жана өнүктүрүү болжолдонот. Билим берүү иш-чараларына ылайык аны кайра түзүү үчүн зарыл болгон маалыматтарды, турмуштук кырдаалдарда ар кандай тексттик маалыматтын жардамы менен багыттоого болот.

Башталгыч класстарда сабаттуулукту кантип жогорулатуу керектиги жөнүндө ондогон жылдардан бери суроо коюлуп келет.

Педагогикалык идеялар - жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Жогорку билимдүү, идеялуу мугалим окуучуну жаңы дүйнөгө жетелей алат. Азыркы окуу процессинде инновациялар мектептерден реалдуу сыноолорду жана маанилүү практикалык иштерди жүргүзүүнү талап кылууда. Демек, тажрыйба болбосо, жаңы нерселердин маселеси изилденип, методдордун эффективдүүлүгү жогорулабай тургандыгы белгилүү. Мезгил талабына ылайык жаныланган билим берүү мазмунуна өтүү абалы бардык билим берүү уюмдарынын мугалимдеринин алдында чоң милдеттерди коюуда. Билим берүүнүн жаңыланган мазмундук программаларын ишке ашырууда мугалимдин жаңы идеяларын көңүлгө алуу зарыл. Мугалимдердин жеке тажрыйбасына негизделип, жаңы идеяларды практикада ишке ашырууга түрткү болот. Бир мугалимдин идеясы экинчи идеянын жаралышына алып келет, ал кайталанып ийгиликтүү идея катары кеңири колдонулат.

Изилдөөнүн максаты: Башталгыч класстарда сабаттуу билим берүүдө, заманбап ыкмаларды жана стратегияларды изилдөө.

Изилдөөнүн методу: Түшүндүрмө-иллюстративдик (мугалим маалыматтарды ар кандай каражаттарды колдонуу менен окуучулардын сабаттуулугун жогорулатуусу)

Негизги мазмуну. Сабатка үйрөтүү-окуучуларды мектепке тарбиялоонун өзгөчө этабы болуп эсептелет. “Тамырдан үйрөнгөн нерсе эч качан унутулбайт” (Сенека). Демек, бул этапта окуучулар окуу жана жазууга көнүктүрүү гана эмес, аны жашоонун жаңы чөйрөсүнө тарбиялоо жана мектеп турмушун камсыз кылуу, башталгыч жана жогорку класстарда бардык окуу дисциплиналарын ийгиликтүү өздөштүрүүгө тарбияланышат. Башталгыч мектепте эне тили окутуунун методикалык структуралык компоненттеринин бири. Сабаттуулукка үйрөтүү методикасынын илимий негиздерин карап көрөлү: 1) лингвистикалык; 2) психологиялык; 3) педагогикалык.

Демек, тилдин графикалык системасындагы ар бир негизги тыбыш (фонема) өзүнүн белгиси – тамга (графема) болот. Сабаттуулукка үйрөтүү методикасы фонетикалык жана графикалык системаларга (фонетика жана графика) негизделген. Мугалим кайсы тыбыштык бирдиктер семантикалык кызмат аткаарын (фонемалар), кайсынысы андай функцияны аткара албасын билиши керек.

Окууну жана жазганды үйрөнүү – бул текстти окуу жана жазуу жөндөмүн өздөштүрүү, өз оюн жазуу жүзүндө билдирүү, окууда айрым сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн маанисин

гана эмес, тексттин маанисин да түшүнүү, б.а. жазуу тилин өздөштүрүү. Сабаттуу окуучу кептин тыбыштарын тамгага которууну, б.а. жазууну жана тыбыштарды тамга менен кайра курууну жана окууну үйрөнөт. Сабаттуулук мезгилинде эне тили билимдин пайдубалын түптөйт, негизги сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү (окуу жана жазуу) калыптанат. Ошентип, сабаттуулукка үйрөтүү эне тилин системалуу түрдө үйрөнүүгө киришүү болуп саналат.

Кыргыз педагогдору бул маселенин үстүндө көптөгөн илимий иштерди, илимий макалаларды жазышкан: “И.Арабаевдин алгачкы «Алиппеси» кыргыз эли туташ сабатсыз мезгилде, советтик доордун башталышында жаралып, чоң саясий, маданий, социалдык мааниге ээ болгон. Миндеген адамдардын тамга таанып, окуганды үйрөнүшүнө, кийин кенже класстар үчүн «Кыргыз тили» окуу китептеринин жазылышына тажрыйбасы, материалдары менен үлгү болуп, опол тоодой кызмат кылган. Башка тектеш элдердин агартуучуларынын педагогикалык идеяларын, тажрыйбаларын кыргыз тилине ылайыктап иштеп чыгып, андан ары өркүндөшүнө өбөлгө түзгөн. Ошону менен бирге, И.Арабаевдин ал «Алиппеси» кыргыз китептерин жазуунун алгачкы улуттук үлгүсү да болуп калары шексиз.”

Ал эми учурда он жылдан бери колдонулуп келаткан, профессор С.Рысбаевдин калеминен жаралган, бүтүндөй кыргыз бөбөктөрүнүн дагы бир сүймөнчүктүү «Алиппеси» (оңдолуп, толукталып басылышы) - Кыргыз Республикасы өз алдынча эгемен мамлекет болгондон кийин 1-класска барган баланын деңгээлине ылайыкталган заманбап «Алиппе». [1, 4-б.].

Бул окуу китебинин материалдары төмөндөгүдөй системалуулукта берилген:

1. Өтүлүп жаткан тыбышка ылайык түстүү сүрөттөр, сөз түзүүгө карата көнүгүүлөр, сөздөрдү окууга карата тексттер, тамга менен муунду окууга ылайык таблицалар;
2. Окуучулардын аң-сезимин, ойлоосун, кептик курамын өстүрүүгө карата: чакан тексттер, жомоктор, аңгемелер, ырлар, макал-ылакаптар, логикалык табышмактар, ребустар берилген.

Окуу китебиндеги материалдар сабаттуулукка үйрөтүүнүн негизги мезгилдерине ылайык берилген. “Алиппе” 1-класста эки чоң функцияны аткарат, ал-сабат ачуу жана сөз өстүрүү болмокчу. Ал эми, “Алиппени” окуу мезгили мурдатан эле маалым болгондой, үч этапка бөлүнөт. Тактап айтканда: “Алиппеге чейинки мезгил”, “Алиппе мезгили”, жана “Алиппеден кийинки мезгил” [2, 15-б.].

1. “Алиппеге чейинки мезгил” (даярдоо)
2. “Алиппе мезгили” (негизги)
3. “Алиппеден кийинки мезгил” (көндүмдөрдү өнүктүрүү)

Алиппеге чейинки мезгилдин милдеттери - кенже окуучулардын фонематикалык угуусун

өнүктүрүү, сөздөн тыбыштарды ажырата билүү, сөзгө муун-тыбыштык жана тыбыштык анализ жасоо; окшош сөздөрдөгү тыбыштарды салыштыруу. Окуунун бул мезгилинде оозеки сүйлөө, угуу жана сүйлөө жөндөмдөрүн өнүктүрүү маанилүү роль ойнойт. Сабактарда «сөз», «сүйлөм», «үндүү», «муун», деген түшүнүктөр киргизилет.

Окуучулар оозеки кептин өзгөчөлүктөрү менен таанышат, сүйлөмдөрдүн ичинен айрым сөздөрдү бөлүп, сүйлөмдөгү сөздөрдү туура координациялоону, иллюстрациянын негизинде өз алдынча билдирүүлөрдү түзүүнү, сүрөттөрдү жана белги-символдорду колдонууну үйрөнүшөт. Мугалимдин жетекчилиги астында окуучулар иллюстрацияларды карап чыгышат, сюжеттин негизин табат, ар бир каарманды таап, атын аташат, андан кийин сүйлөмдөрдү түзүшөт, аларды сунушталган схемалар менен байланыштырышат. Мисалы: “Алтын апам”, “Атам экөөбүз” деген тема темалардан баштап түстүү сүрөттөр бар. Темага ылайык сүрөттөрдөн кийин схема-моделдер көрсөтмөлүү берилген.

Даярдоо мезгилиндеги сабаттуулукка үйрөтүү сабактарында, окуучулардын жалпы сүйлөө көндүмдөрүн калыптандыруу, угуу жана көрүү кабылдоосун өнүктүрүү, сөздү айтуу жана 1-класстын окуучуларында колдун майда моторикасын, мейкиндикти чагылдыруу иштерин жүргүзүүдөн башталат. Ошондой эле курчап турган чөйрөдөгү предметтердин аттарын айттыруу жана кубулуштар менен тааныштыруу, дидактикалык оюндарды уюштуруу процесстери ишке ашырылат. Бул даярдык иштеринин багыттарынын бири – сөздөрдү муунга бөлүү, сөздөрдү муун боюнча айтуу, аларды өзүнчө аталган муундардан түзүү. Сөздөн тыбышты бөлүп алуу иши сабаттуулукка үйрөтүүнүн эң жооптуу бөлүгү болуп эсептелет. Бул баскычта айрым тыбышты айтуу, ал тыбыштын тамгасын жазуу, окуу-жазууга балдарды көндүрүү болот.

Окуучуларды сөздүн тыбышын атоого, жазууда тамга менен белгилөөгө, муунга бөлүүгө, андагы тыбыштардын ордун, ырааттуулугун түзүүгө үйрөтүү зарыл.

Алиппе мезгили. Алиппе мезгилинин биринчи башталышы сабаттуулукка үйрөтүүнүн эң негизги мазмундуу бөлүгү болуп эсептелет. Бул мезгилдин максаты окуучуларды кыргыз тилинде тыбыштырды айтуу, окууга, жазууга көнүктүрүү.

“Бүгүнкү күндө кандай окутуу усулдарын колдоносуздар? Адатта финдер ар кайсы усулдарды айкалыштырып колдонот. Алар биргелешкен (кызматташкан) жана жеке ыкманы пайдаланышат. Бул окуучулардын активдүү болуу жоопкерчилигин бекемдейт. Мугалим багыт берип гана турушу керек. Окуучу болсо өз билимин өзү жакшырта алаарын сезиши керек.” [3, 44-б.].

Ооба, окуучуларды бул көндүмдөргө өз алдынча, жуп, топ менен иштөө аркылуу машыктыруу керек. Окуучулардын көрүү, угуу, сүйлөө, окуу, жазуу иш-аракеттерин өнүктүрүү иштерине айрыкча көңүл бурулат. Эске тутуу, түшүнүү, колдонуу, талдоо, ойлонуу, чыгармачылык деңгээлдеги билим, көндүмгө жетүүгө багыттоо, жетекчилик кылуу иштери аткарылат.

Сабатка үйрөтүү сабактарындагы эң негизги милдеттердин бири берилген сөзгө ан-сезимдүү муундук-тыбыштык талдоо жүргүзүүнү жана сөздөгү тыбыштардын үндүү жана үнсүз

экендигин так ажырата билүүнү үйрөтүү. Негизги милдет менен бирге сөздөрдү муун боюнча туташ окууга үйрөтүү болуп саналат. Сабатка үйрөтүү сабактары класстагы окуучулардын билим деңгээлине жана алардын күндөлүк талаптарына жараша жөнөкөйдөн татаалга өтүү принцибинин негизинде жүргүзүлөт. Демек, 1-класста окуунун алгачкы күндөрүнөн тартып кошумча материалдарды колдонуу пайдалуу болот. Окуучулар мазмуну кыска тексттерди окушуп, мазмунун оозеки кепте айтып берүүгө көнүгүп башташат. Айрым окуучулар сүрөттүү жана логикалык карточкалар жана кесме муундар менен иштешет. Мисалы: [4,29 -б.]. “Алиппе” китебинин 29-бетиндеги сүрөттү карап көрөлү. Бо-то (төөнүн баласы) сүрөтү көрсөтүлүп, канча муундан турганы аныкталат. Андан кийин эки муунду кошуп окутуп, сөздүн схемасы түзүлөт. Тамгалардын кассасында бир, эки муундуу сөздөрдү жазышат.

Ар бир баланын жекече өзгөчөлүгү эске алууну менен бирге тешелүү тапшырмалар берилет. Мындай максатка негизделип өтүлгөн сабактар окуучулардын кызыкчылыгын арттырып, билимин жогрулатат.

Алиппеден кийинки мезгил. Бул мезгилде окуучулар текстти окуп, түшүнүп, андагы мазмун боюнча суроолорго жооп берип, кырдаалга жана андагы катышуучу каармандардын иш-аракеттерине анализ жүргүзүүгө, көркөм ой жүгүртүүгө, өз оюн иреттүү айтып берүүгө, ыр жаттоого, чакан аңгеме, жомок айтууга, тарткан сүрөтүнө мүнөздөмө берүүгө, ким?, эмне?, кандай?, ж.б. суроолорго жооп берүүгө, классташтары менен топто иштей алууга жетишүүсү керек.

Окуучуларды бул компетенцияларга ээ кылууну ишке ашырууда мугалим окуучу менен жекече иштөө, проблемалык окутуу, оюнга негиздеп окутуу, дифференциялык окутуу, интерактивдүү окутуу, окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн активдештирип окутуу, ж.б. окутуунун салттуу жана жаңычыл технологияларын жетекчиликке алуусу зарыл.

[5, 109-б.]. 1-класста окуучуларды окуу, жазуу көндүмдөрүнө үйрөтүү иши илимий-методикалык негизде өркүндөтүлүүгө муктаж. Сабаттуулук мезгилинде талдоо үчүн 2 - 4 сөздөн турган сүйлөмдөр колдонулат. Биринчи класстын окуучулары кептин составына талдоо жасоого үйрөнүшөт. Сабактарда сүйлөмдөгү сөздөрдү санап эле тим болбостон, айрым сөздөрдү талдоодон бүтүндөй сүйлөмдү, бүт окуяны талдап чыгууга өтүп, алардын ар биринин мааниси, мазмуну жөнүндө сөз кылышат.

Сабаттуулукка үйрөтүү процессинде окуучулар сөздүн визуалдык-образдуу модели менен, сөздөрдүн мааниси (бир нерсенин, кыймыл-аракеттин жана касиеттин элеси катары) жана сөздөрдүн тыбышы (кеп үнүнүн ырааттуулугу) менен таанышат. Башталгыч класстардагы окуучулар сүрөттөгү объекттин атын атаган сөздөрдү тандап алышат, бир эле объекти ар кандай сөздөр менен аташат. Мисалы: ата- чон ата- тай ата; апа- чоң апа- эне- чоң эне ж.б. Сабаттуулукка тарбиялоо төмөнкүдөй өз ара байланышкан иштердин багыттары менен ишке ашырылат:

1. Окуучуларды тилдин негизги бирдиктери жана алардын кептеги кызматы менен тааныштыруу;
2. Сөздөрдүн тыбыштык анализинин ыкмаларын калыптандыруу;
3. Үндүү тыбыштын тамгасынын негизинде тыбыштык сөздөр менен окууга , андан ары семантикалык жактан эркин окууга акырындык менен өтүү, муундук окуу механизмдин калыптандыруу;
4. Окуучулардын каллиграфиялык көндүмдөрүн өздөштүрүү;
5. Биринчи класстын окуучуларында орфографиялык кыраакылыкты калыптандыруу;
6. Окуучулардын кебин жана сүйлөө, жүрүм-турум маданиятын өнүктүрүү;
7. Окуучулардын алгачкы адабий-эстетикалык өнүгүүсүн калыптандыруу.

Окуу жана жазуу татаал психикалык процесстер. Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу жана жазуу көндүмдөрүн рационалдуу уюштурууга жана анын методикасын туура жүргүзүүгө байланыштуу болот. Мектеп босогосун жаңы аттаган балдардын арасында тамга таанып, кошуп окуй алган балдар менен бирге, тамганы тааныбай жана окуй албагандар да кездешет. Андыктан, сабатка үйрөтүү сабактары “Алиппе” китеби боюнча гана окутулбастан, кошумча материалдарды (чакан тексттер, жомоктор, дидактикалык материалдар, сүрөттөр, карточкалар, аудио китептер, видео- баяндар ж.б.) пайдалануу менен жүргүзүлөт. Мындай материалдарды колдонуу менен өтүлгөн сабактар, окуучулар үчүн кызыктуу жана натыйжалуу болот. Ошондуктан, башталгыч класстын мугалими ар бир окуучунун өзүнө таандык бөтөнчөлүгүн, жөндөмдүүлүгүн туура тааный билүүгө тийиш.

Жаңы окуй баштаган окуучунун “окуу талаасы” чектелүү: ал бир гана тамганы камтыйт жана аны таануу үчүн көбүнчө башкалар менен салыштырууга туура келет. Бир тамганы окуганда бала дароо үндү атагысы келет, бирок мугалим сөздөгү муундарды кошуп окуусун талап кылат, андыктан мурунку тамганы эске алып, кийинки тамганы окуп, эки же үч үндү бириктирип, айкалыштыруу керек. Муундун же сөздүн бирдиктүү үн түзүлүшүн жогрулатуу болот. Бул мезгилде көптөгөн балдар үчүн, бир топ кыйынчылыктар бар. Окуу үчүн сөздөгү муундар канча болсо, ошончо кабылдоо жана таануу аракеттерин жасоо керек. Биринчи класстын окуучусу окуганын дайыма эле түшүнө бербейт, андыктан муундарды же сөздөрдү эки же андан көп жолу кайталайт. Кээде окуучу сөздү биринчи муундан, сүрөттөн же контекстен болжолдоого аракет кылат. Бул кыйынчылыктардын баары “окуу талаасы” өскөн сайын акырындап жок болот.

Сабаттуулук мезгилинин мазмуну:

- Баланын жетектөөчү ишмердүүлүгүн оюндан окууга өзгөртүү;
- Баарлашуу, таанып билүү, социалдык таануу жана өзүн-өзү көрсөтүү муктаждыктарын өнүктүрүү;
- Окуучунун социалдык ролун кабыл алуусун өнүктүрүү;
- Окуу жөндөмүн жана өз ишмердүүлүгүн уюштуруу, калыптандыруу;
- Инсандар аралык достук мамилелердин мүнөзү менен байланышкан адеп-ахлактык өнүгүү жана дүйнө таанымдын негиздерин калыптандыруу.

Сабаттуулук мезгилинде маанилүү окуу жана тарбия милдеттери чечилет. Табиялык милдеттер- сөздүн лексикалык маанисине жана алардын тыбыш-тамга составына алгачкы байкоолорду уюштуруу аркылуу мектеп окуучуларын эне тилин системалуу түрдө үйрөнүүгө тартуу, сүйлөө маданиятынын тажрыйбасын өздөштүрүү. Бул маселелерди чечүү 1-класстын окуучуларын лингвистикалык түшүнүктөрдүн системасы менен тааныштырат: адегенде “кеп”, “сөз”, “сүйлөм” түшүнүктөрү, кийинчерээк – аларды идентификациялоо менен таанышуунун негизинде фонетикалык түшүнүктөрдүн комплекси берилет. Сабаттуулук мезгилинде тарбиялык милдеттерди чечүү башталгыч жалпы билим берүүнүн этабында окуучуларды рухий-адептик жактан өнүктүрүү жана тарбиялоо программасы менен жөнгө салынат.

Биринчиден, бул 1-класстын окуучуларында баалуулук багыттарын жана моралдык нормаларды (чынчылдык, боорукердик, ак ниеттик ж.б.) калыптандыруу үчүн шарттардын пайда болушу. Жаш мектеп окуучулары үчүн Мекен, үй-бүлө, достор, жаратылыш жана жаныбарлар жөнүндө жөнөкөй жана түшүнүктүү тексттер берилет. Окуучунун башталгыч класста алган билим сапаты анын андан ары билим алуусуна өбөлгө түзүп, окуудагы ийгилигине түздөн-түз таасир этет. Бул убакта окутуу балада окуу билгичтигин үйрөтүү менен өзгөчөлөнөт. Өмүр бою үзгүлтүксүз билим алуу үчүн адамга окуу билгичтиги эң зарыл керектүү сапаттардын бири болуп эсептелет. Демек, башталгыч класс жалпы билим берүүчү мектептин пайдубалын түзөт.

Сабаттуулукка үйрөтүү мезгили окуучулардын сүйлөө ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн: сүйлөө, угуу, окуу жана жазуу практикалык жактан өнүктүрүү үчүн күчтүү өбөлгөлөр түзүлөт. Сабатка үйрөтүү сабактарында окуучулардын коммуникативдик жөндөмдөрү калыптанат, мектеп окуучуларынын сөз байлыгы байытылат, кептин грамматикалык түзүлүшү өздөштүрүлөт.

1-класстын окуучулары оозеки түрдө өз алдынча текст түзүүгө үйрөнүшөт. Мугалимдин суроолоруна деталдуу жооптор, өз аракеттеринин ырааттуулугун түшүндүрүү, чечимдерди негиздөө ж.б. Балдар китептеринин дүйнөсү менен таанышуу, китеп окуу жана көрүү методикасын

практикалык жактан өнүктүрүү билимдүү окуучунун калыптанышына шарт түзөт.

Заманбап билим берүү технологияларын сабакта колдонуу менен башталгыч класстардын мугалими окуу процессине жаңыча көз карашта карап, инсанды калыптандыруунун психологиялык механизмдерин өздөштүрүп, натыйжалуу ийгиликтерге жетишет. Окуучунун кызыгуусу окуу процессинде негизги фактор болуп эсептелинет.

1. Проблемалык окутуу технологиясы.

Окуучуга билим берүүдө билимдин белгилүү бир бөлүмүн өздөштүрүүгө эмес, анын инсандыгын, таанып-билүү жана чыгармачыл жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүнү көздөйт. Окуучулардын өз алдынча иш жүргүзүү жөндөмдүүлүгүн ар тараптан өнүктүрүү, инсанды тарбиялоону талап кылынат. Демек, сабактардын өтүү чөйрөсүн, окутуу усулун, табиялык мазмунун өзгөртүү керек. Бул технологияда окуучулар пассивдүү угуучулар жана аткаруучулар болбостон, сабакта жандуу изилдөөчүлөргө айланышат.

2. Изилдөө иштери. Изилдөө-белгисиз, дайынсыз нерсеге кадам таштоо болуп эсептелинет.

Башталгыч класстын окуучулары табиятынан изилдөө иштерине кызыгуу менен катышышат. Балдарды байкоо жүргүзүү, суроо берүүгө үйрөтүү жана ага так, туура, эркин жооп берүүгө үйрөтүү абдан маанилүү. Демек, балдарды кошумча адабияттарды окуп, эксперимент жасоону үйрөнүү, жыйынтыктарын талкуулоо, башка адамдардын ой-пикирин уга билүүгө үйрөтүү маанилүү. Изилдөө иштерин жүргүзүүдө балдар жекече ойлонууга, найыжа чыгарууга көнүгүшөт.

3. Ден-соолукту сактоочу технологиялар. Бул ыкманы сабакта темага ылайык эс алуу мүнөттөрүн өткөрүүдө, мектептин спорттук мелдештерине катышууда, өмүр сакчылары менен жолугушууларды уюштурууда жана “Баланын ден-соолугун чыңдоо”, “Уюлдук телефонго байланган балалык” ж.б. темаларды ата-энелер менен бирге талкуулоодо колдонулат. Азыркы мезгилдеги негизги милдет баланын ден-соолугун сактоонун жана чыңдоонун ар кандай ыкмаларын үйрөтүү. Демек, балдар мектептен алган ыкмаларды кийин турмушунда колдоно алышат.

4. Кызматташып үйрөнүү (топтук иш).

Топтук иш сабак учурунда гана эмес, тарбия иштерин жүргүзүүдө да чон роду ойнойт. Топтук иштөө ыкмасын башталгыч класстарда көбүрөөк жүргүзүү талапка ылайык болот. Себеби: балдар топто иштөөдө бири-бирин жакшы тааный билишип, ынтымактуулукка табияланышат. Берилген тапшырманы жекече аткарышып, өз пикирин ортого салууга көнүгүшөт.

5. Оюнтехнологиялары. Оюн — бул баланын табигый жана гумандуу билималуу

формасы. Оюндар ар бир баланын предметке болгон ынтызаарлыгын, кызыгуусун арттырууга жардам берет. Оюндун жардамы менен грамматикалык машыгууларды кызыктуу аткартууга болот. Демек, оюн көнүгүүлөрү балдарды жаңы таасилер менен байытып, өнүгүү функциясын аткарат, чарчоону басат.

Корутунду. Ошентип, окууну жана жазууну үйрөнүү мезгилинде “инсандык, регулятивдик, когнитивдик жана коммуникативдик” окуу иш-аракеттери окуу жөндөмдүүлүгүнүн негизи катары калыптана баштайт. Окууну жана жазганды үйрөнүү мезгили - 1-класстын окуучуларында окуу китеби менен аң-сезимдүү иштөө, шарттуу түрдө символдор жана белгилер түрүндө берилген маалыматты түшүнүү, акыл-эс аракеттеринин өнүгүшүнө оң таасир тийгизген мезгил болот.

Сабаттуулук мезгили аяктагандан кийин мектеп окуучулары кыргыз тилинин курсун өздөштүрө башташат. Анан сабат ачуу сабагы- окуу, жазуу сабагы- кыргыз тили сабагы болуп калат. ”Балдарга берилген нерсени балдар коомго берет” (Карл А. Менингер)

Сабаттуулук – бул окуунун кан тамыры. Окуучунун жан-дүнөсү тийиштүү сабаттуулук көндүмдөрү менен ачылат. Окуучу мугалим менен бирдикте окуу , жазуу жана угуу көндүмдөргө ээ болгон учурда окутуучулар сабактын мазмунун, окуу максаттарын жана баалоо талаптарын натыйжалуу жеткире алышат. Окуучулардын сабаттуу болуу зарылчылыгы ар бир класста, бардык чөйрөлөрдө кездешет.

Ошондуктан, сабаттуулукка үйрөтүү үчүн колдонулган стратегияларга жалпы мектептин мамилеси жасалышы керек. Мунун менен бирге жыл өткөн сайын окуучулардын өсүү тепкичтери жогорулайт.

Адабияттар

1. Сартбаев К., Акунова А., Мураталиева А. “Башталгыч мектепте кыргыз тилин окутуу методикасы” - Б., 2013.109-б.
2. Рысбаев С., Бекбаева Ч., Айдакеева Ч. “1-класста Алиппени окутуу” –Б., 2017.
3. Шаматов Д. “Билим – бакыт канаты” – Б., 2022. 44-б.
4. Рысбаев С.К. “Алиппе” – Б., 2008. 29-б.
5. Кыдыров Ы. “Кыргыз руху” (Кыргыз гезиттер айылы)., 04.02.2011.4-б.

УДК: 81-13(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.60

Одокозова С.
БМУ

ПЕДАГОГИКАЛЫК ПИКИР АЛЫШУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну

Пикир алышуу - адамдын социализацияланышынын, турмуш кечиришинин бирден-бир маанилүү куралы, ошондой эле, жашоодогу негизги муктаждыктарды канагаттандыруучу жана жөнгө салуучу каражат. Ошондуктан пикир алышууга болгон муктаждык негизги базалык муктаждыктардын катарына кирет. Ар бир кесиптин өзүнө мүнөздүү кесиптик пикир алышуу өзгөчөлүктөрү бар. Педагогикалык пикир алышуу – бул мугалим менен окуучунун жана алардын ата-энелери менен белгилүү бир педагогикалык жана тарбиялык максатты көздөгөн кесиптик пикир алышуусу. Пикир алыша билүү, ийгиликтүү кептик өнөктөш болуу – бул ар бирибиз үчүн жагымдуу жана пайдалуу. Бирок пикир алыша билүү бардык эле учурда жөн гана жагымдуу болбостон, турмуштук зарылдык болгон кесиптер да жок эмес. Мындай кесиптердин бири – мугалимдик кесип.

Түйүндүү сөздөр: пикир алышуу, педагогикалык пикир алышуу, пикир алышуу этикасы, сөз маданияты, муктаждык, жөнгө салуу, кесип, мугалим, окуучу, мамиле, ишмердик, жоопкерчилик, түшүнүү, билим берүү, окутуу, өнүктүрүү, инсан, калыптандыруу, уюштуруу, ыкма, каражат, жагымдуу жагдай, колдоо, маанай, аң-сезим.

Одокозова С.
БГУ им. К.Карасаева

ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация

Общение – один из важнейших инструментов социализации человека, способ его существования, удовлетворения и регуляции основных потребностей, главный канал взаимодействия людей. Поэтому потребность в общении относится к числу основных базовых потребностей. В каждой профессии имеются свои особенности общения. Педагогическое общение – это профессиональное общение учителя с учащимися, а также с их родителями, имеющее определенные педагогические и воспитательные цели.

Ключевые слова: общение, педагогическое общение, этика общения, культура речи, необходимость, регулировать, профессия, учитель, ученик, отношение, деятельность, ответственность, понимание, образование, обучение, развитие, личность, формирование, организация, способ, метод, средство, благоприятный климат, поддержка, настроение, сознание

Odokozova S.A
BSU named after K. Karashev

FEATURES OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION

Abstract

Communication is one of the most important tools of human socialization, a way of its existence, satisfaction and regulation of basic needs, the main channel of human interaction. Therefore, the need for communication is one of the basic needs. Each profession has its own characteristics of communication. Pedagogical communication is a professional communication of a teacher with students, as well as with their parents, which has certain pedagogical and educational goals.

Keywords: communication, pedagogical communication, ethics of communication, culture of speech, necessity, regulation, profession, teacher, student, attitude, activity, responsibility, understanding, education, training, development, personality, formation, organization, way, method, means, favorable climate, support, mood, consciousness

Пикир алышуу - адамдын социализацияланышынын, турмуш кечиришинин бирден-бир маанилүү куралы, ошондой эле, жашоодогу негизги муктаждыктарды канагаттандыруучу жана жөнгө салуучу каражат. Ошондуктан пикир алышууга болгон муктаждык негизги базалык муктаждыктардын катарына кирет.

Биздин жашообузда иштиктүү пикир алышуунун мааниси чоң экендиги талашсыз. Анткени ар бир адамдын өзүнүн алектенген иши бар. Ошондуктан иштиктүү пикир алышуу ишмердиктин бардык түрүн уюштуруучу ыкма болуп эсептелет.

Профессионалдуу (кесиптик) педагогикалык ишмердиктин негизинде педагогикалык пикир алышуу турат. Ошондуктан педагогикалык пикир алышуу кесиптик пикир алышуу катары каралат.

Педагогикалык пикир алышуу – бул мугалим менен окуучунун, ошондой эле, алардын ата-энелери менен белгилүү бир педагогикалык жана тарбиялык максатты көздөгөн кесиптик пикир алышуу. Педагогикалык пикир алышуунун жардамы менен окуучуларга билим берилип, көндүмдөр калыптанат жана алардын инсандык сапаттары өзгөрүп, өз ара бири-бирин түшүнүү жолго коюлат, көз караштары, жашоо тартиптери өзгөрөт. Тактап айтканда, пикир алышуу – бул адамдардын ортосундагы өз ара байланыш, карым-катыш. Мугалим окуучуга, ал эми окуучу мугалимге таасир этет.

Билим берүүнүн учурдагы өнүгүү этабында мектептеги мугалимдин ролу кескин өзгөрдү жана татаалдашты. Анткени акыркы мезгилдеги маалымат технологияларынын өнүгүп, жалпыга жеткиликтүүлүгү мугалимдин мурдагыдай негизги маалымат булагы болбой калышына алып келди. Маалыматтын жеткиликтүүлүгү окуучулардын өз алдынчалыгын, мобилдүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түздү. Бирок муну менен окуу-тарбия процессин уюштурууда мугалимдин ролу жокко чыгарылды дештен алыспыз. Анткени мугалимдин иши мурдагыдай эле маанилүү, тактап айтсак, мугалим менен окуучулардын өз ара алакасын уюштуруу, балдар менен пикир алышуу, алардын ишмердигин жетектөө, ошондой эле ар бир баланы таанып-билүү маанилүү бойдон кала берет. Муну эч ким жокко чыгарган жок. Окуучулар менен бетме-бет, жандуу пикир алышуу, алардын жан дүйнөсүнө аралашуу – такыр башка маселе. Ансыз окуу-тарбия процессин уюштуруу мүмкүн эмес. Анткени биз роботторду эмес, тирүү адамдарды (жан дүйнөсү менен)

тарбиялайбыз. Ошондуктан окутуу процессинин натыйжалуулугун жогорулатуунун бирден бир жолу – бул мугалим менен окуучунун ортосундагы педагогикалык мамиле түзүү. Мында мугалим менен окуучунун тил табыша билүүсү, чоң мааниге ээ. Окуучулардын билимге болгон умтулуусун, каалоосун пайда кылуу мугалимдин мамилесинен, мугалим менен окуучунун ортосундагы мамиледен көз каранды. Белгилүү совет педагогу В.А. Сухомлинский «Окутуу, үйрөтүү – бул билим берүүнүн механикалык түрү эмес, ал адамдардын бири-бирине болгон эң татаал мамилеси» [5.61-б.] - деп абдан туура белгилеген. Демек, педагогикалык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугу түздөн-түз педагогикалык мамилеге байланыштуу болот.

Социологдордун болжолдуу берген маалыматтарына таянып, бүткүл дүйнө жүзүндөгү адамдар 50 000 ден ашык ар кандай кесиптер менен алектенишет. Ошол кесиптердин арасынан бирден-бир байыркы кесип - мугалимдик кесип. Келечек муундарга билим берүү, балдарды турмушка даярдоо мугалимдик кесипке тиешелүү иш-аракет экендиги белгилүү. Мугалимдик кесип өтө көп эмгекти талап кылат, ошондуктан чыныгы мугалим болуш үчүн «Мугалим болуп төрөлүү керек» деп бекеринен айтылбайт.

Мугалим менен окуучунун ортосундагы мамиленин жана пикир алышуунун өтө татаал процесс экендигин төмөндөгү А.С.Макаренконун түшүндүрмөсүнөн ачык көрө алабыз: «... балдар менен болгон өз ара педагогикалык мамиледе майда нерсе катары каралган: сүйлөгөнүң, караганың, каш-кирпигиндин кыймылы, кол шилтегениң, баш ийкегениң, кыскасы, баарынын өз кызматы бар. Себеби биз окуучулар менен жөн эле мамиледе эмес, адис катары мамилелеш болуп жатабыз. Мугалим менен окуучунун мамилеси - илгертеден келип жеткен табылга. Окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууда педагогикалык мамиленин орду чоң. Мугалим өзүнүн үзүрлүү эмгегинде мамилелешүүнүн жагымдуу психологиялык климатын жана инсанга туура мамиле түзө билүүнүн жолун билүүсү керек. Балдарга карата айтылган пикир, олуттуу сөз чоң мааниге ээ жана уюштуруу иштерибиздеги катачылыктардын көбү алар менен туура мамиле түзө албагандыгыбызда. Айткандарыңдан, сөздөрүңдөн сенин сүрүң, эркиң, маданиятың, инсандык жүзүң сезилип турсун. Буга үйрөнүү керек» [3.276-б.].

Белгиленгендей, окутуу процессинде көп учурда маани бербеген ар бир кыймыл-аракет, мугалимдин сүйлөө маданияты, кептин көркөмдүүлүгү, уккулуктуулугу, сылыктыгы сабактын жүрүшүнө түздөн-түз таасир этери талашсыз.

Психологиялык-педагогикалык адабияттарда натыйжалуу педагогикалык ишмердикти уюштуруу үчүн мугалимдердин коммуникативдик компетенциялары маанилүү экендиги баса белгиленип келет. Анткени педагогикалык ишмердиктин тажрыйбалары көрсөткөндөй, педагогикалык ишмердикте педагог үчүн илимдин негиздери боюнча, окутуу жана тарбиялоо методикасы боюнча гана билимдүү болуу жетишсиз, бул аталган билимдер милдеттүү түрдө педагогдун педагогикалык пикир алышууну уюштуруу жөндөмдөрү менен бекемделиши керек. Ошондуктан педагогикалык пикир алышуу профессионалдык категория катары каралат.

Педагогикалык пикир алышуу – бул педагогикалык ишмердиктин негизи болгондуктан, профессионалдык педагогикалык пикир алышуунун өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү зарыл. Алардын катарына төмөндөгү маанилүү учурларды киргизсек болот:

- педагогикалык пикир алышуу ар дайым үйрөтүүчү, өнүктүрүүчү, тарбиялоочу мүнөзгө ээ;
- педагогикалык пикир алышуу ар дайым пикир алышуучу тараптардын инсандык өнүгүшүнө жана алардын өз ара алакасынын өнүгүшүнө багытталат;
- педагогикалык пикир алышуу – бул динамикалуу процесс, анткени балдардын жаш курагын эске алуу менен педагогдун жана пикир алышуудагы балдардын позициясы аныкталат, муну менен катар, пикир алышуу ыкмалары, каражаттары да аныкталат;
- педагогикалык пикир алышуу – бул окуу-тарбия милдеттерин чечүүнүн маанилүү каражаты;
- педагогикалык пикир алышуу процессинде педагог менен окуучунун ортосундагы бирин-бири таануу процесси ишке ашырылат;
- педагогикалык пикир алышуу бир гана окуучу менен мугалимдин ишмердигин жөнгө салбастан, педагог менен ата-энелердин, ошондой эле, педагогдордун биргелешкен ишмердигин да жөнгө салат.

Белгилүү советтик жана россиялык лингвист А. А. Леонтьев «оптималдуу педагогикалык пикир алышуу» түшүнүгүн негиздеген. Оптималдуу педагогикалык пикир алышуу маселеси советтик педагогиканын классиктеринин окутуу жана тарбиялоо процессиндеги бирден бир маанилүү иш катары каралган. Мунун мааниси - окуу процессинде мугалимдин адамдык сапатын максималдуу колдонуу. Муну менен окуучулардын чыгармачылык жөндөмүн шыктандырууга жана окуу процессиндеги жагымдуу климатты түзүүгө жетишүүнү камсыз кылууга умтулушкан. Ал оптималдуу педагогикалык пикир алышуу үчүн төмөндөгү жөндөмдөрдүн зарыл экендигин белгилеген:

- жүрүм-турумуңду башкара билүү жөндөмү;
- көңүл буруунун сапаты;
- адамдын жүзүнөн анын абалын баамдоо жөндөмү;
- окуучунун сырткы белгилери аркылуу анын инсандык сапатын туура аныктоо жөндөмү;
- пикир алышуу жөндөмү же психологиялык жактан өз кебинди оптималдуу түзүү жөндөмү;
- окуучу менен вербалдык жана бейвербалдык байланыш, мамиле түзүү жөндөмү [2.47-б.].

Ошентип А. А. Леонтьев педагогикалык пикир алышууну мугалим менен окуучунун сабак учурундагы жана сабактан тышкаркы мезгилдеги профессионалдык пикир алышуусу экендигин,

муну менен катар, педагогикалык пикир алышуу белгилүү бир педагогикалык функцияны аткарып, жагымдуу психологиялык климаты түзөрүн, окуу ишмердигин жана мугалим менен окуучунун ортосундагы мамилени психологиялык жактан оптимизациялай тургандыгын баса белгилейт.

Кылымдардан бери топтолгон тажрыйбанын негизинде жыйынтык чыгарсак, мугалим өзүнүн талаптарынын мазмунуна гана көңүл бурбастан, ошол эле мезгилде анын формасы жана аны тартуулоонун тону жөнүндө да ойлонушу керек. Мектеп ичинде айтылган ар бир сөз терең ойлонулуп, максатка ылайык акылмандыкты камтып, кимдир бирөөгө карата (конкреттүү адамга) туура багытталышы жөндүү. Ылайыксыз куру сөздүүлүктөн качуу керек, муну менен айтылган ар бир сөздүн баасы жогорулап туруусу зарыл. Туура айтылган жана туура багытталган сөз адамды шыктандыра тургандыгын эстен чыгарбоого тийишпиз. Анткени туура эмес айтылган сөз окуучунун назик жан дүйнөсүнө тийген таяк болуп, өмүр бою кетпес так калтырат. Мындай жагдай окуучунун жан дүйнөсүндөгү боштукту, кайдыгерликти жаратат. Сөз, эгерде тарбиячынын чын ниетинен айтылса, акыйкат болсо, жан дүйнөнү оорутпаса өспүрүм баланынын жан дүйнөсүн коргойт. Ошондуктан окуу-тарбия процессиндеги жаңы технологиялар тыкыр иштелип чыккан педагогикалык пикир алышуунун негизинде гана ишке ашарына ынанбай коюуга болбойт.

Педагогикалык пикир алышуу – бул өзүнүн жеке өзгөчөлүктөрүнө ээ пикир алышуунун спецификалык формасы, бирок ошол эле мезгилде ал жалпы психологиялык мыйзам ченемдерине таянат. Анткени кадимки пикир алышуу сыяктуу эле ал да коммуникативдик, интерактивдик жана перцептивдик компоненттерди камтыйт. Мына ушул компоненттердин негизинде педагогикалык пикир алышуунун функциялары аныкталат.

Адабияттар

1. Бородин О.В. Этика педагогического общения. /Уч.пособие / О.В. Бородин. Ч. 2 ; – Липецк: ЛГПУ им. П.П. Семенова-Тян-Шанского, 2016.
2. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. –М., 1979.
3. Макаренко А.С. Педагогические сочинения. – М., 1984, 3т. С.276.
4. Рыданова И.А. Основы педагогики общения: /Уч.пособие. -Минск, 1998.
5. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: в 3 т., – М.,1979.
6. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Б., 2009.
7. Кадырова Т. Мугалимдин педагогикалык жөндөмдүүлүгүн калыптандыруунун жолдору. БМУ жарчысы, №3. –Б., 2018. 313-б.

УДК: 331.56

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.61

Оторова А.

ИНДО

Бишкекский Государственный Университет
им. К.Карасаева**СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОЛОДЕЖИ КЫРГЫЗСКО РЕСПУБЛИКИ**

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные проблемы безработицы среди молодежи в Кыргызской Республике. Проанализированы статистические данные Национального Статистического комитета Кыргызской Республики, составлены таблицы. Изучены проблемы безработицы и его влияние браки и разводы. Взаимосвязь безработицы с образованием, которая на сегодняшний день очень актуальна. Освещена и роль государства в решении принципиальных острых проблем среди молодежи. Предложены меры по устранению безработицы среди молодежи в Кыргызской Республике и освещены проблемы трудоустройства молодых специалистов. Исследованы статистические данные браков и разводов в Кыргызской Республике за исследуемый период. Вычислен темп роста безработицы среди молодежи за отчетный период в Кыргызской Республике. Проблема трудоустройства среди молодых семей ставит в тяжелое материальное положение. Современная тенденция о значимости получения знаний и диплома об образовании резко снижается. Целесообразно проводить анализ эффективности программ поддержки молодой семьи, где будут выявляются основные проблемы семьи.

Ключевые слова: актуальные проблемы молодежи, безработица среди молодежи, образование, браки и разводы среди молодежи.

Оторова А.

К. Карасаев атн. БМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖАШТАРДЫН АЗЫРКЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасындагы жаштардын жумушсуздугунун учурдагы көйгөйлөрү талкууланат. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин статистикалык маалыматтарын талдап, таблицаларды түзгөн. Жумушсуздуктун көйгөйлөрү жана анын никелерге жана ажырашууларга тийгизген таасири изилденет. Бүгүнкү күндө абдан актуалдуу болгон жумушсуздук менен билим берүүнүн ортосундагы байланыш. Жаштар арасындагы түпкү курч проблемаларды чечүүдө мамлекеттин ролу да белгиленген. Кыргыз Республикасында жаштар арасындагы жумушсуздукту жоюу жана жаш адистерди ишке орноштуруу көйгөйлөрүн көрсөтүү боюнча чаралар сунушталууда. Изилдөө мезгилиндеги Кыргыз Республикасындагы никелердин жана ажырашуулардын статистикалык маалыматтары изилденген. Кыргыз Республикасында отчеттук мезгилдеги жаштардын жумушсуздугунун өсүү темпи эсептелген. Иш менен камсыз кылуу маселеси жаш үй-бүлөлөрдү материалдык жактан оор абалга алып келет. Билим алуунун жана билимдин дипломунун маанилүүлүгү жөнүндөгү азыркы тенденция кескин төмөндөп баратат. Үй-бүлөнү колдоо программаларынын натыйжалуулугуна мониторинг жүргүзүү, жаш үй-бүлөнүн актуалдуу көйгөйлөрүн аныктоо зарыл.

Түйүндүү сөздөр: жаштардын актуалдуу көйгөйлөрү, жаштардын жумушсуздугу, билим берүү, жаштар арасындагы никеге туруу жана ажырашуу.

Otorova A.
BSU named after K.Karasaev

MODERN PROBLEMS OF YOUTH IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: This article discusses the current problems of youth unemployment in the Kyrgyz Republic. Analyzed the statistical data of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic, compiled tables. The problems of unemployment and its influence on marriages and divorces are studied. The relationship between unemployment and education, which is very relevant today. The role of the state in solving fundamental acute problems among young people is also highlighted. Measures are proposed to eliminate unemployment among young people in the Kyrgyz Republic and highlight the problems of employment of young professionals. Statistical data of marriages and divorces in the Kyrgyz Republic for the study period were studied. The growth rate of youth unemployment for the reporting period in the Kyrgyz Republic was calculated. The problem of employment puts young families in a difficult financial situation. The current trend about the importance of obtaining knowledge and a diploma of education is sharply declining. It is necessary to monitor the effectiveness of family support programs, identify urgent problems of a young family

Keywords: current problems of youth, youth unemployment, education, marriages and divorces among youth.

Молодежь ввиду своих специфических социально-демографических характеристик является одной из наиболее незащищенных социальных групп, требующая разносторонней поддержки со стороны общества и государства. Именно поэтому во многих странах молодежь является особым объектом социальной политики, суть которой заключается в эффективной интеграции молодого поколения в социально-экономические и социально-политические процессы общества [9]-является актуальной проблемой общества в целом.

В соответствии с законодательством Кыргызстана, молодежь - это молодые люди от 15 до 28 лет, составляющие около 30% населения Кыргызстана. По классификации ООН, к молодежи относятся те лица, возраст которых составляет от 15 до 24 лет.

На сегодняшний день перед молодежью и молодой семьей Кыргызской Республики все чаще встают ряд проблем так называемые сменой приоритетов. Изучение семьи является первоосновой изучения общества, что объясняется ее важнейшей исторической и социальной ролью в процессе создания и развития общества [3]. Содержание понятия «молодая семья» зачастую рассматривается как начальная стадия жизненного цикла семьи: это вступление в брак; рождение первого ребёнка и процесс построения семьи. И именно на первоначальном этапе создания семьи возникают серьезные сложности.

Острые проблемы среди молодежи тесно взаимосвязаны, и зависят в основном состояния экономики, глобальных последствий коронавируса. В данной статье хотелось бы остановиться на важных проблемах молодежи в Кыргызской Республике.

Одним из значимых проблем молодежи в Кыргызской Республике на сегодняшний день является желание или нежелание молодежи создать семью. Согласно Конституции Кыргызской

республики, **статьи 26** “Семья — первичная ячейка общества; семья, отцовство, материнство и детство — предмет заботы всего общества и преимущественной охраны закона, забота о детях, их воспитание — естественное право и гражданская обязанность родителей.” [2]

Молодежь Кыргызстана понимает, семья является самым главным институтом общества, но в то же самое время многие не готовы на браки. По проведению мною негласного опроса среди студентов о значимости семьи, то многие студенты (та же молодежь) не спешат завязать себя узами брака, первоначально выделяя на первый план заработать денег, сделать карьеру и “встать на ноги». Такую тенденцию можно рассмотреть в городской части населения. А сельских окраинах большая часть молодежи готовы уехать на заработки или в столицу, или на заработки за рубеж. Реализовать свои способности и интересы в сельской местности значительно труднее, чем в городе. Структура занятости в сельских регионах существенно уступает по качественным характеристикам занятости городской молодежи. [1]

Если обратиться к официальным источникам, к национальным статистическим отчетам Кыргызской республики, по теме браков и разводов за исследуемый период, то видим, что самым высоким числом браков приходится на 2021г. - 50 747, а самая низкая приходится на 2022г – 47 402. Пик числа разводов приходится на 2022 г.- 12 213. (таблица № 1)

Таблица № 1. Количество браков и разводов в Кыргызской Республике на 2018-2022 гг. [3]

Годы	Число	
	браков	разводов
2018	49 579	10 434
2019	49 431	10 992
2020	39 747	9 128
2021	50 747	12 037
2022	47402	12 213

За исследуемый период темп роста разводов составляет 1,17 %. Основные причины распада молодой семьи в Кыргызской Республике считают материальные, финансовые и жилищные проблемы семьи. Для большей части молодых семей приобрести свое достойное жильё при существующих повышенных ценах и низком уровне доходов—это мечта порой несбыточная.

Выделяют и другие причины распада молодой семьи в Кыргызской Республике: это алкоголизм и неумеренное употребление спиртных напитков супругом, вмешательство родителей в семейную жизнь молодых супругов, насилие в семье, различия в характере и т.д.

Другой, не менее важной проблемой молодежи в Кыргызстане является безработица. Проблема трудоустройства ставит в тяжелое материальное положение молодые семьи.

Рождение ребёнка существенно повышает расходы молодой семьи. [6]

Таблица № 2. Численность безработных с 2017-2020 гг. в Кыргызской Республике

Ч и с л е н н о с т ь зарегистрированных безработных по полу и возрасту (человек)	Отчетный период				Т е м п ы роста в %
Наименование показателей	2017	2018	2019	2020*	
Всего	57 578	70 869	76 101	76 652	137,9
16-17 лет	1 510	2 018	1 033	899	83,7
18-21 лет	6 708	7 576	7 719	7 417	115,8
22-29 лет	13 491	14 245	15 033	15 253	103,3
Мужчины					
Всего	28 296	35 510	39 282	40 748	156
16-17 лет	794	715	534	465	76,9
18-21 года	3 494	3 831	4 182	4 202	124,7
22-29 лет	6 594	6 362	7 031	7 692	103,8
Женщины					
Всего	29 282	35 359	36 819	35 904	121,8
16-17 лет	716	1 303	499	434	91,8
18-21 года	3 214	3 745	3 537	3 215	106
22-29 лет	6 897	7 883	8 002	7 561	102,8

Как видно из статистических данных Национального статистического комитета Кыргызской Республики- количество безработных растет из года в год. Так, численность безработных в 2016 году среди мужчин составлял 29473, а в 2020 году –составил 40748, что составляет 156 % роста. Среди женщин также наблюдается рост безработицы, так количество безработицы в 2016 г. составлял 29473, а в 2020 г. – 35905, что составляет 128,1 % прироста. В 2020 г. наиболее выражен уровень безработицы среди молодежи в возрасте 22-29 лет, и то что среди молодежи 16-21 лет наиболее низкий показатель безработицы что является вполне ожидаемым.

Пояснять это можно тем, что молодые люди продолжают обучаться в общеобразовательных, средне-специальных и высших учебных заведениях. Нужно принять к сведению, что молодые люди, чаще всего до 23 лет получают высшее образование, а затем становятся молодыми специалистами.

Для большего количества молодежи в современном мире идет значительное смещение ценностей: чтение книг – социальным платформам, театры – клубам, кафе, ресторанам. В силу тяжелых экономических условий большая часть молодежи, будучи студентами, вынуждены совмещать учебу и работу, дабы оплатить контракт за обучение.

А ведь взрослая часть населения понимает, что молодежь это и есть наше завтрашнее. И к сегодняшним проблемам молодежи надо подходить серьезно и с ответственностью. Государство должно заботиться о молодежи, создавать эффективные условия для учебы и работы и для создания благополучной семьи.

Как мы видим молодежь Кыргызстана сталкивается рядом актуальных проблем. Во-первых, для решения сложных проблем молодежи, такие как: брак и разводы, безработица нужна поддержка государства и общества в целом, так как сама молодежь не сможет самостоятельно справиться. Государство должно создать программу по стимулированию института семьи, давать мотивацию по улучшению условий жилищных и бытовых условиях молодой семьи, оказывать экономическую поддержку для приобретения дома, квартиры или участка. Можно сказать, что за отсутствием недвижимости приводит многих семей к разводам, эта же проблема вызывает ряд других проблем и при рождении и воспитании детей. Со стороны государства должны внедряться способы решения жилищных проблем для молодежи Кыргызской Республики.

Второе, что должно решить государственные органы Кыргызстана – это создание рабочих мест для молодежи. И не просто рабочие места, но и с адекватной заработной платой за труд. На минимальный оклад современная молодежь Кыргызской Республики не согласна работать, выбирая более оплачиваемую работу зарубежом. Уезжая на заработки в дальние страны многие квалифицированные, специалисты не спешат вернуться на Родину, так как не видят свое будущее в Кыргызстане.

В-третьих – получившие дипломы выпускники колледжей, высших учебных заведений не могут найти достойную работу и с хорошей заработной платой, с помощью которой они смогла бы обеспечить свои необходимые нужды и потребности. Молодые специалисты, получившие профессиональное образование, работают не по специальности, а больше половины из них обустроены неквалифицированным или малоквалифицированным трудом. На данный момент мы видим неутешительную картину: на рынке молодежи заполнен специалистами с дипломами экономистов, юристов, переводчиков, которые не могут найти достойную работу и полностью себя реализовать.

Современная тенденция о значимости получения знаний и диплома об образовании резко снижается. Молодежь Кыргызской Республики стала понимать, что можно заработать хорошие деньги и без диплома о высшем образовании и реализовать себя в бизнесе, IT-технологии.

Государство и общество в целом уже сейчас должны задуматься о будущем молодежи, заботиться об их воспитании, чтобы взрастить высококлассных специалистов с достойным образованием, чтоб молодежь в будущем смогли поднять социально-экономический уровень страны. Социологические исследования подтверждают, что молодые люди в меньшей степени надеются на поддержку от государства, хотя и не отрицают её необходимость. [5]

Также немаловажное значение играют в решении вышесказанных проблем - участие

государства. Образовательные институты совместно с министерством образования не в полном объеме занимаются стратегическим решением проблем. То есть, нужен четкий стратегический план расчетов, какие специальности и квалификации нужно готовить сейчас, чтоб они были востребованы уже лет через пять-десять.

Необходим ежегодный анализ эффективности программ поддержки семьи и выявление важных проблем молодой семьи.

Литература

1. Юзефовичус Т.А. Проблемы социальной работы с молодежью. /Учебник. Изд. дом “Академия”. –М., 2010.
2. Конституция Кыргызской Республики (принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021года.
3. Верещагина А.В., и др «Молодая семья в России в условиях демографического кризиса» Монография , 2016
4. Кыргызстан в цифрах /Статистический сборник. –Б., 2022.
5. Казакбаева Э. “Ситуационный анализ молодежи” .–Б., 2018
6. Карповская Е.Е. Семейно-демографическая политика как фактор благополучия молодой семьи (на примере г. Москвы) –М., – 2019.
7. Кузьмина Л. М. Демографическое поведение молодежи и поддержка молодых семей в России: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.03 / Кузьмина Любовь Михайловна; [Место защиты: Ин-т соц.-полит. исслед. РАН].– М., 2008.- 157 с.: ил. РГБ ОД, 61 09-22/49
8. Сапожников И.В. Демографическое поведение молодежи в условиях трансформации института семьи Тобольская государственная социально-психологическая академия им. Д.И. Менделеева.
9. Макаров, В. В. Безработица молодежи как социальная проблема / В. В. Макаров. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 47 (181). — С. 190-192. — URL: <https://moluch.ru/archive/181/46727/> (дата обращения: 26.03.2023)

УДК: 374.2.502

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.62

Ражапбаева П.
К.Карасаев атындагы БМУ
Султаналиева Г.

мектепке чейинки мекемелердин методисти

МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯЛОО

Кыскача мазмуну

Бул макалада мектепке чейинки курактагы балдарды экологияны, табиятты коргоого, сүйүүгө, айлана-чөйрөгө экологиялык маданиятынын калыптанышына, өсүшүнө өбөлгө түзүү, экологиялык жактан тарбиялоо жөнүндө сөз болот. Ушунун негизинде билимдин, жөндөмдүн, ыкмаларынын мазмунун тереңдетүүгө, мектепке чейинки курактагы балдарды бүгүнкү чындыкка оң мамиле жасоого, жүрүш-туруштун оң көрүнүштөрүн калыптандырууга, айлана-чөйрөнү сүйүүгө жана анын байлыктарын арттырууга жигердүүлүк менен катышууга көңүл бурууну күчөтүү жөнүндө кеп болот. Мектепке чейин экологиялык билим берүүнүн методдору, формалары жана каражаттары ачылып, экологиялык маданият, экологиялык билим берүүнүн максаты, экологиялык тарбиянын милдеттери жазылган. Мектепке чейинки курактагы балдарды экологиялык тарбиялоодо балдарды өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жакшы абалда болушунун белгилери жана алардын жаман жагына өзгөрүүлөрү менен тааныштыруу ыкмалары көрсөтүлгөн. Тарбиячы сейилдеген учурда балдарды табигый чөйрөдө маданияттуу жүрүм-турумдарга үйрөтүүсү зарылдыгы белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: экология, экологиялык тарбиялоо, экологиялык маданият, экологиялык билим, айлана-чөйрө, табият, жаратылыш, көндүм, дидактикалык сабак, тарбиячы, аёо сезим.

Ражапбаева П.
БГУ им.К.Карасаева
Султаналиева Г.
методист ДОО

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В данной статье рассматривается формирование и воспитание детей дошкольного возраста к защите и любви, бережному отношению окружающей среде, природе, экологии в целом. Исходя из этого, речь идет об усилении направленности на углубление содержания знаний, умений, приемов, положительном отношении дошкольников к сегодняшней действительности, формировании положительных моделей поведения, любви к окружающему миру и активном участии в приумножении его ресурсов. Раскрываются методы, формы и средства экологического воспитания дошкольников, экологической культуры, цель экологического воспитания, задачи экологического воспитания и т.д.. В этой статье также рассмотрены, что для экологического воспитания дошкольников необходимо наглядно и иллюстративно показать приемы ознакомления детей с признаками хорошего

состояния растений и животных и изменениями их в плохую сторону, и соответственно проанализировать. Также для правильного экологического воспитания перечислены список некоторых видов игр.

Ключевые слова: экология, экологическое образование, экологическая культура, экологическое образование, окружающая среда, природа, метод, навык, дидактический урок, воспитатель, сострадание.

Razhapbaeva P.
BSU named after K. Karasaev
Sultanalieva G.
methodologist of the preschool educational institution

ECOLOGICAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

This article discusses the formation and education of preschool children for protection and love, respect for the environment, nature, and ecology in general. Based on this, we are talking about strengthening the focus on deepening the content of knowledge, skills, techniques, a positive attitude of preschoolers to today's reality, the formation of positive behavior patterns, love for the world around us and active participation in increasing its resources. The methods, forms and means of ecological education of preschoolers, ecological culture, the purpose of ecological education, the tasks of ecological education, etc. are revealed. This article also considers that for the ecological education of preschoolers it is necessary to clearly and illustratively show the methods of familiarizing children with the signs of a good state of plants and animals and their changes for the worse, and analyze accordingly. Also, for proper environmental education, a list of some types of games is listed.

Keywords: ecology, ecological education, ecological culture, ecological education, environment, nature, method, skill, didactic lesson, educator, compassion.

Жашоо-турмуштун социалдык-саясий, экономикалык, илимий-техникалык жана маданий аспектилеринде тынымсыз өзгөрүп жаткан дүйнө шартында курчаган чөйрөнү коргоо азыркы учурда эң орчундуу көйгөйлөрдүн бири болуп калды.

Азыркы учурда табиятка көрсөтүлүп жаткан таасирдин мүнөзү адамды бизди курчаган чөйрөдөгү өсүмдүктөр менен жаныбарлардын өз ара мамилелеринин шайкеш келтирүүнүн жана өнүктүрүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн тереңдетип жана ар тараптан таанып-билүү зарылчылыгын алдына коюп олтурат.

Адамдын экологиялык маданиятынын калыптанышы жаңыча экологиялык ой жүгүрткөн жаш муундарды тарбиялоодо базис болуп саналат. Буга байланыштуу тарбия берүү, анын ичинде тарбиянын башталгыч звеносу болгон – мектепке чейинки тарбия берүү олуттуу өзгөртүүлөрдү талап кылат. Элге билим берүүнүн жалпы системасында мектепке чейинки уюмдар үй-бүлө, мектеп жана коомчулук тыгыз байланышта баланын инсанын негиздерин түптөөгө, балдарга ар тараптан шайкеш тарбия берүүгө, анын ичинде экологиялык тарбия

берүүгө тийиш.

Ушунун негизинде билимдин, жөндөмдүн, ыкмаларынын мазмунун тереңдетүүгө, мектепке чейинки курактагы балдарды бүгүнкү чындыкка оң мамиле жасоого, жүрүш-туруштун оң көрүнүштөрүн калыптандырууга, айлана-чөйрөнү сүйүүгө жана анын байлыктарын арттырууга жигердүүлүк менен катышууга көңүл бурууну күчөтүү зарылчылыгы жана максатка ылайыктуулугу илимий жактан ырасталган.

Бала бакчаларды жаратылышты коргоо жагынан тарбия берүүнүн белгилүү компоненттери бар. Ал жаратылышта болуп жаткан өз ара байланышты балдардын түшүнүүсүн өнүктүрүүгө, адамдын табиятка карай иш-аракетинин кесепетин түшүнүүгө негизделиши керек.

“Табият менен таанышуу”, “Курчап турган чөйрө менен таанышуу” , “Экологиялык тарбия” бөлүмдөрү боюнча мектепке чейинки жаш курактагы балдарды тарбиялоонун, окутуунун жана өнүктүрүүнүн типтүү программасынын негизинде бүткүл мектепке чейинки тарбия берүүнүн аралыгында наристелерде туура көз карашты калыптандыруу керек.

Экологиялык билим – бул бизди курчап турган жандуу жаратылыштын структурасы жөнүндө, жердин биосфералык бүтүндүгү аны менен кандай айкалышта иштеп жаткандыгы жөнүндө билим.

“Экологиялык маданият” деген түшүнүк өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт:

- Табиятка зыян келтирүүгө жол бербей турган билим;
- Айлана-чөйрөгө сарамжал мамиле жасоого;
- Жаратылышты коргоого жана анын байлыктарын арттырууга багытталган практикалык жөндөмгө ээ;
- Табиятка сарамжал мамиле жасоо демилгесин көтөрүү;

“Экологиялык билим берүүнүн максаты”:

Бул мектепке чейинки курактагы балдарда экологиялык маданияттын жана чыгармачыл ой жүгүртүүнүн негиздерин калыптандырууга көмөк көрсөтүү болуп саналат, бул төмөнкүлөрдү милдеттендирет:

- Курчаган чөйрө жөнүндө, адам үчүн анын мааниси жөнүндө баштапкы билимди бала үчүн жеткиликтүү түшүндүрүп берүү;
- Жаратылышты сүйүүгө, аны коргоо зарылчылыгына;
- Жаратылыш байлыктарын арттырууга эмоционалдык –таасирдүү катышууну колдоо;

- Балдарды экологиялык ой-жүгүртүүнү жана өзүн жаратылыштан ажырагыс бөлүгү деп сезүү менен ага жараша мамиле кылууну калыптандыруу;

“Мектепке чейин экологиялык билим берүүнүн методдору, формалары жана каражаттары”

Төмөнкүлөр:

- Бизди курчаган табиятка байкоо жүргүзүү, адабияттарды окуу, теле берүүлөрдү көрүү;
- Ачык аянттарды жашылдандыруу;
- Жандуу объектерге байкоо жүргүзүү;
- Жаратылыш бурчтарын жандуу макулуктары бар уюштуруу;
- Табигый материалдан буюмдарды жасоо;
- Экологиялык темада дидактикалык, сюжеттик ролдук жана чыгармачыл сюжеттик оюндар, сабактар, майрамдар ;

“Адамга экологиялык тарбия” берүү-азыркы коомдун эң актуалдуу проблемасы. Экологиялык тарбиянын негизги максаты-жаратылышты коргоочуларды тарбиялоо, алар экологиялык билимдерге ээ болушуна, боорукерликке үйрөнүшүнө шарт түзүү, табиятка (жер, аба, өсүмдүктөр, жаныбарлар) сүймөнчүк менен сарамжал мамилеге тарбиялоо.

Экологиялык тарбиянын милдеттери:

- Экологиялык билимдердин жана көз караштардын системасынын калыптандыруу (балдардын интеллектуалдык өнүгүшү);
- Балдарда жаратылыш менен өз ара байланышты түшүнүү сезимин, аларды практикалык иште колдоно билүүнү өнүктүрүү;
- Балдарда өсүмдүктөр жана жаныбарларды багуу боюнча жөндөмдү жана ыкмаларды калыптандыруу;
- Балдарды курчаган чөйрө менен тыгыз байланышта болуп, табиятка сарамжалдуу камкор мамилелерди калыптандыруу;
- Жаратылыш каражаттары менен эстетикалык жана мекенчил сезимдерди тарбиялоо;
- Балдар ортосундагы достук мамилелерди чыңдоо;

- Чыгармачылык, элестетүү, ой жүгүртүү, көңүл буруу элементтерин өнүктүрүү;
- Элдик фольклордун чыгармаларын (белгилерди, макалдарды, уламыштарды) экологиялык тарбиялоодо кеңири пайдалануу.

Айлана-чөйрө баланын экологиялык тарбия алышынын эң маанилүү каражаты болуп саналат. Бала бакчанын айланасындагы жаныбарлар багылган объекттер менен дайыма байланышта болуп, кышкысын канаттууларды азыктандыруу, балыктарды багуу, чычкандарды асыроо, бадалчаларды, дарактарды, гүлдөрдү, жашылча-жемиштерди өстүрүү-бул балдарды баардык жандуу нерсеге камкор, гумандуу мамиленин ыкмаларын иштеп чыгуунун зарыл шарты болуп эсептелет.

Жаратылыш бурчундагы балдарга бөлмө өсүмдүктөрү менен тааныштыруудан мурда тарбиячы алардын мааниси жөнүндө, саламаттыкка таасири жөнүндө, анын эрежелери жөнүндө так билиши керек. Балдар күн сайын бөлмө өсүмдүктөнө байкоо жүргүзүү, алардын жыты, өңү-түсүн, касиеттерин, атын билүүсү зарыл. Жаратылыш бурчуна атайын сунушталган гана өсүмдүктөр өстүрүлөт.

Балдарды өсүмдүктөр менен жаныбарлардын жакшы абалда болушунун белгилери жана алардын жаман жагына өзгөрүүлөрү менен тааныштыруу керек:

- Өсүмдүк жашыл жалбырактуу болуп, гүлдөп турушу, мөмөсүн, уругун бериши, көбөйүшү мүмкүн же тескерисинче багылбаса соолуп, саргарып, жалбырактары түшүп, куурап кетет;
- Эгерде жаныбарлардын жашоосу жакшы болсо, дени сак көрүнөт, же болбосо тамак-аштан өксүсө ооруйт;

Балдардын табиятка болгон аёо сезимин тарбиялоо керек. О.э. адабий чыгармаларды, сюжеттери боюнча оюндар да пайдалуу. Мисалы: жомоктор, (“Асма үй”, “Чамгыр”, “Үч аюу”, “Чып-чыпалак”, “Сен жат, сен тур”), балдар жазуучулардын Чуковский К. “Айболит” ж.б. чыгармалары боюнча өтө кызыктуу болот. Андан тышкары экологиялык ырларды айттырууга болот.

“Бул ким?”, “Ким кандайча кыйкырат”, “Мени тап”, “Кайсыл бактан түшкөн жалбырак?”, “Сүрөттөлүшү боюнча тап”, “Гүлдөрдөн сайма жаса”, “Сыйкырдуу баштык”, “Жапайы жана үй жаныбарлары”, “Ким тоодо жашайт”, ж.б. ушул сыяктуу дидактикалык оюндар пайдалуу.

“Таранчы жана автомобиль”, “Чымчык жана балапандар”, “Күн жана жамгыр”, “Тооктун жөжөлөрү”, “Карышкырлар жана коендор”, “Мышык жана чычкан”, “Коюма карышкыр тийди”, “ак терек, көк терек”, “Токту сурамай”, “Учту, учту”, “Аюу жана аарылар”,

“Аңчы жана аарылар”ж.б. кыймылдуу оюндар ойнолот.

“Жаз келди”, “Ноороз көктөм майрамы”, “Сүйүктүү табиятты коргойбуз жана сактайбыз”, “Саламатсыңбы жай айы”, “Алтын күз”, “Нептун майрамы”, “Кышкы жомок”, “Кызыл жумуртка майрамы”ж.б. ушул сыяктуу майрамдар жана оюн-зооктор уюштурулат.

Негизги максат-экологиялык билимдерди калыптандыруу, жаратылыш коргоочуларды тарбиялоо, балдарды боорукерликке, табиятты (жерди, сууну, абаны, өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды) сүйүүгө жана коргоого, анын байлыктарын сарамжал пайдаланууга үйрөтүү. Сейилдөөдө максаттуу экскурсияга чыгуу учурунда балдардын көңүлүн дайыма табияттын кооздугуна буруп, өсүмдүктөдүн абалына жана жаныбарлардын жүрүш-турушуна байкоо жүргүзүүгө, андан канааттануу алууга үйрөтүү керек. Тарбиячы сейилдеген учурда балдарды табигый чөйрөдө маданияттуу жүрүм-турумдарга үйрөтүүсү зарыл.

«Тамчыгүл бизде конокто»

ачык сабагынын иштелмеси (орто тобу)

Программалык мазмуну: Балдаргы суунун бизге жашообузда, өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын жашоосунда абдан керек экенин айтуу. Адамдар сууну : ичүүгө, жуунуга, сугарууга колдонулат экенин айтуу. Суусуз адам баласы дегеле жан-жаныбар жашай албасын айтуу менен сууга болгон мамилелерин жакшыртуу, ага аяр мамиле жасоо, булгабоо, үнөмдөп колдонуу керек экенин үйрөтүү. Тема аркылуу балдарды экологиялык жактан, эстетикалык жактан, адеп ахлактык жактан тарбия берүү жана сөз сүйлөөсүн өстүрүү.

Методикалык ыкма: Тема тууралуу аңгемелешүү. Суу жөнүндө ыр жаттоо, суунун, тамчылардын сүрөттөрү менен иштөө. Топтун ичине Тамчыгүл менен саякатка чыгуу. Күтүүсүз учур. Тыныгуу мүнөтү. Суроо берип, жооп алуу. Жеке иш алып баруу. Анализдөө, бышыктоо.

Сөздүк иш: тамчы, саякат, суу түтүкчөлөрү, кайнак суу.

Колдонуучу каражаттар: Куурчак Тамчыгүл, сүрөттөр, жаратылыш бурчу, оюн бурчтары.

Алдын алуучу иштер: бөлмө өсүмдүктөрү менен тааныштыруу, аңгемелешүү. Кезметке уюштуруу менен гүлдөргө туура мамиле жасатуу: сугаруу, топурактарын жумшартуу, жалбырактарын тазалоо. Жуунучу бөлмөдөгү сууну сарамжалдуу колдонуу боюнча алдын ала түшүндүрүү.

Сабактын жүрүшү:

Тарбиячы: Балдар келгиле маанайларыбызды ачып бири-бирибизге жылмаюу тартуулайлы. Балдар бизге кимдир бирөө шашып келе жатат. Ким болду экен? А бул Тамчыгүл турбайбы. Балдар силер тамчы деген сөздү түшүнөсүңөрбү?

Балдар: Ооба, тамчы бул суудан тамчылайт. Жамгыр тамчы болуп жаайт. Муздар тамчы болуп эрийт.

Тарб: Азаматтар балдар, Тамчыгүл мына сенин досторуң тамчылар каякта экенин айтып берип койдук.

Тамчыгүл: Салам балдар, мен силерге өзүмдүн бир туугандарым тамчыларга келдим. Силер мага тамчыларды жолуктурасыңарбы?

Тарб: Абдан жакшы болгон турбайбы, Тамчыгүл бизде көп жерде тамчылар бар, себеби суу түтүкчөлөрү менен биз суунун тамчыларын колдонобуз. Алар бизге көөп нерсеге жардам берет. Кана эмесе балдар Тамчыгүлгө топтогу тамчыларды көрсөтөлү. (топтогу тамчыларга жөнөшөт).

Балдар жүрүгүлө жаратылыш бурчуна баралы, ал жакта көөп тамчылар жашайт.

Балдар: Маакул эже. Гүлдөрдү сугаралы. Балыка жем берели, суусун тазалайлы.

Тарб: Мына Тамчыгүл карачы гүлдөр суусуз, тамчысыз жашай албайт. Биз гүлдөрдү суу менен сугарып турабыз. (чоң тамчыны чаптайт).

Бегония

Каланхоэ

Аквариумдагы сууну карагылачы, балыктарга да суу керек, суусуз балык жашабайт. (чоң тамчыны чаптайт) Балдар балыктарга таза суу керекпи? Же булганыч, кир суу керекпи?

Балдар: Таза суу керек. Кир сууда балык жашай албайт.

Тарб: Туура балдар азаматсыңар. Таза суу баарыбызга керек, ошондуктан сууга аяр мамиле жасоо керек. Балыктын суусун да алмаштырып туруш керек.

Андан ары раковинадагы сууга келишет. (идиш жуучу) Тамчыгүл бул жерде тамчылар абдан көп, себеби бул жерде суу түтүкчөдөн суу агат, идиш аяк жуулат, чаңдар сүртүлөт. (чоң тамчыны чаптайт).

Тамчыгүл: Келгиле суу түтүкчөдөн сууну агызып койолу, себеби менин көөп тамчы досторум агып турушсунда.

Тарб: Жоок Тамчыгүл, андай болбойт, көөп суу агызсак сууну коромжу кылабыз, сууну аярлап, сарамжалдап колдонуу керек, ошондуктан түтүкчөлөрдү ачык калтырбоо керек. Керектүү гана учурда сууну ачып, агызып, пайдалануубуз керек.

Балдар: Туура эже сууну ысырап кылбоо керек. Суубуз жок калса жашай албай калабыз.

Сууну сарамжалдуу колдонуула

Андан ары ойногон бурчтарга баралы. Балдар оюнчуктарга суу керектейбизби?

Балдар: Керек, оюнчуктарды тазалап, жууйбуз. Куурчактардын кийимин жууйбуз, чаңдарын сүртөбүз.

Тарб: Оба туура, оюнчуктарды суу менен жууп туруу керек, себеби оюнчуктар кирдеп калат.

Тарб: Келгиле суу ичүүчү идиштин жанына баралы. Биз күнүгө ичип турган кайнатылган суунун идишинде дагы көп тамчы бар экенин көрсөтөлү Тамчыгүлгө. (тамчы чапташат).

Тазалык бөлмөдө дагы раковина бар, биз ал жерден колубузду самындап жууп, бетибизди жууп турабыз. (тамчы чаптайт).

Келгиле балдар топтогу тамчыларды санайлы, канча деген тамчы жашайт экенин Тамчыгүлгө бир туугандарын таап берели.

Тамчыгүл: Айиий абдан жакшы болбодубу, эми мен билдим бир туугандарым кандай

милдет аткарып жатканын. Абдан пайда алып келип жаткан турбайбы. Мен эми санам тынч өз мекениме кетейин, силер акылдуу, сезимтал балдар экенсиңер. Рахмат силерге мен кетейин. Силер эч качан сууну булгабагыла, бейчеки агызып ысырап кылбагыла. Суу бул өмүр булагы, сууну сыйлаган зор болоор, сууну кордогон кор болоор деген ата бабаларыбыздын кеби бар. Сууга аркандай таштандыларды таштабагыла балдар. Колдон келишинче сууну тазалап тургула. Эми жакшы тургула.

Балдар: Жакшы барыңыз!

Тарб: Балдар көрдүнөрбү биз сууну кандай максатта, кайсыл жактарга колдоноорубузду эсибизден чыгарбоо керек. Үйдөн дагы балдар сууну коротпой, жөн эле агызып таштабай, керек болгон учурда колдонуу керек. Суу бүт жандуу, жансыз заттардын баарына керек. Сууну аяглап колдонбосок түгөнүп жок болуп кетиши мүмкүн.

Тыныгуу мүнөтү:

Суу, суу, суу,

Менин бетимди жуу.

Колдорум болсун таптаза,

Беттерим болсун кыпкызыл,

Суу, суу, суу,

Менин бетимди жуу.

Оозубуз шаңдуу күлсүн,

Тиштерибиз бекем болсун.

Суу сыйлаган зор болоор,

Суу кордогон кор болоор.

Тарб: Балдар силер мага абдан жактыңар, азаматсыңар .

Балдар суу бизге эмне үчүн керек экен?

- Жашообузга, суусу жок жашоо жок экен.

Сууну эмнелерге колдонобуз?

- Сууну ичүүгө, жуунууга, тазалоого, өсүмдүктөргө, жаныбарлырга колдонобуз

Сууга кандай мамиле жасоо керек экен?

- Сууну кирдетпей, коромжу кылбай, таштанды таштабай, ысырап кылбай колдонуу керек экен.

Тарб: Туура балдар мына сууну сыйлагыла, таза кармагыла. Эми сейилдөөгө чыгалы. (коштошуп чыгып кетишет).

Экологиялык тарбия берүү- азыркы учурда коомдун өтө актуалдуу болуп эсептелет. Азыркы этапта экологиялык тарбия берүү проблемасы коомдук мүнөзгө ээ болбостон, ал ар бир үй-бүлөө үчүн, чоңдор жана балдар үчүн маанилүү жеке мамилеге айланган. Андыктан

баланын билимин байытуу, боорукер болууга, өз жерин сүйүүгө, жерден чыккан кен байлыктарды туура пайдалануу керек экенин үйрөтүү керек. Мектепке чейинки курактагы балдар экологиялык аң сезимде жана системалуу тарбияланууга тийиш. Баланы кичинесинен тартып табиятты сүйүүгө, аяр мамиле жасоого тарбиялоо керек.

Экологиялык маданиятка төмөнкүлөр кирет:

1. Табиятка зыян келтирбөө, анны көздүн карегиндей сактоо.
2. Айлана чөйрөгө сарамжал мамиле жасоо.
3. Жаратылышты коргоо жана анын кең байлыктарын арттыруу.
4. Табияттын сулуулугуна баа берүү, балдарга жеткиликтүү түшүндүрүү.

Адабияттар

1. Егоренков Л.И. Экологическое воспитание дошкольников и младших школьников: Пособие для родителей, педагогов и воспитателей детских дошкольных учреждений, учителей начальных классов. - Москва: АРКТИ, 2001.
2. Мазильникова Н.Н. Эколого-валеологическое воспитание дошкольников. Организация прогулок в летний период / Н.Н. Мазильникова, С.В. Терехина. – Санкт-Петербург: ООО «ИЗДАТЕЛЬСТВО «ДЕТСТВО-ПРЕСС», 2013.
3. Усенко Л.В., Сейдекулова Г.С. Мектепке чейинки балдарды экологиялык тарбиялоо. Б., 2015
4. Федотова А.М. Познаем окружающий мир играя: сюжетно-дидактические игры для дошкольников. – Москва: ТЦ Сфера, 2015.

УДК: 347.779.1

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.63

Ражапбаева М., Садыбакасов И.
К. Карасаев атындагы БМУ

ӨНӨР ЖАЙ МЕНЧИГИНИН ОБЪЕКТИЛЕРИ ТҮРҮНДӨГҮ МАТЕРИАЛДЫК ЭМЕС АКТИВДЕРДИ КАПИТАЛДАШТЫРУУ

Аннотация: Кыргызстандын ишканалары материалдык эмес активдерди капиталдаштыруу, пайдалануу жана көбөйтүү аркылуу пайданын жаңы булактарын табууга умтулушат. Башкача айтканда, капиталдаштыруу интеллектуалдык менчикти материалдык эмес активдер түрүндөгү экономикалык жүгүртүү процессине тартууну камтыйт. Ойлоп табууларга жана өнөр жай үлгүлөрүнө «мүлктүк укук» катары Кыргызпатент «убактылуу патент» же «патент» берет. Өнөр жай үлгүсүнүн мындай патенттик формасы өндүрүүгө жана сатууга өзгөчө укукту, ошондой эле кара ниет атаандаштыктан коргоону камсыз кылат. Материалдык эмес активдерди капиталдаштыруу пайданын жаңы булактары катары капиталдын өсүшүн жогорулатат, бизнести кеңейтүүгө, анын атаандаштык артыкчылыктарын ачууга, кара ниет атаандаштыктан коргоого, жасалма акча жасоодон коргоого өбөлгө түзөт. Материалдык эмес активдерди капиталдаштыруу даражасы рыноктун көлөмүнө, туруктуулугуна жана товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр үчүн инновациялык технологияларды өндүрүү мүмкүнчүлүгүнө негизделет. Бул үчүн долбоорлорду жана программаларды ишке ашыруу керек.

Түйүндүү сөздөр: материалдык эмес активдер, капиталдаштыруу, интеллектуалдык менчик, патенттик укук, ойлоп табуулар, пайдалуу моделдер, өнөр жай үлгүлөрү, эл аралык өнөр жай классификациясы (ЭПК), гудвилл.

Ражапбаева М., Садыбакасов И.
БГУ им. К. Карасаева

КАПИТАЛИЗАЦИЯ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ В ВИДЕ ОБЪЕКТОВ ПРОМЫШЛЕННОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Аннотация: Предприятия Кыргызстана стремятся найти новые источники прибыли, за счет капитализации применения и увеличения объектов нематериальных активов. То есть капитализация предполагает вовлечение объектов интеллектуальной собственности в процесс хозяйственного оборота в виде нематериальных активов. В качестве «имущественного право» на изобретения и промышленные образцы, Кыргызпатентом выдаются «предварительный патент» или же «патент». Такая патентная форма промышленного образца, обеспечивает исключительное право на производство и продажу, а также защиту от недобросовестной конкуренции. Капитализация объектов нематериальных активов увеличивает рост капитала, как новых источников получения прибыли, способствует расширению бизнеса, раскрытию своих конкурентных преимуществ, защиту от недобросовестной конкуренции, защиту от контрафакта. Степень капитализации нематериальных активов предприятий базируется на сегменты рынка, создающие ноу-хау технологии, инновационные товары и услуги. Важно рассматривать нематериальные активы как инновационно-стратегические ресурсы, поэтому важно аккумулирование научно-исследовательских разработок и проектов.

Ключевые слова: нематериальные активы объектов промышленной собственности, капитализация, интеллектуальная собственность, патентное право, изобретения, полезные

модели, промышленные образцы, международная промышленная классификация (МПК), гудвилл.

Razhapbaeva M., Sadybakasov I.
BSU named after K.Karasaev

CAPITALIZATION OF INTANGIBLE ASSETS IN THE FORM OF INDUSTRIAL PROPERTY OBJECTS

Abstract: Enterprises of Kyrgyzstan seek to find new sources of profit through capitalization, use and increase of intangible assets. That is, capitalization involves the involvement of intellectual property in the process of economic turnover in the form of intangible assets. As a “property right” to inventions and industrial designs, Kyrgyzpatent issues a “provisional patent” or a “patent”. Such a patent form of an industrial design provides the exclusive right to manufacture and sell, as well as protection from unfair competition. The capitalization of intangible assets increases the growth of capital as new sources of profit, contributes to the expansion of business, disclosure of its competitive advantages, protection from unfair competition, protection from counterfeiting. The degree of commercialization and capitalization of intangible assets is based on the size of the market, stability and the possibility of producing innovative technologies for goods and services. This requires the implementation of projects and programs, etc.

Key words: intangible assets, capitalization, intellectual property, patent law, inventions, utility models, industrial designs, international industrial classification (IPC), goodwill.

На современном этапе развития экономики одним из глобальных задач конкурентоспособности предприятий выступает объем имеющихся нематериальных активов, что, в свою очередь, необходимо урегулирование вопросов механизма ее формирования и управления.

Особо надо отметить, что нематериальные активы – это объекты интеллектуальной собственности вовлеченные в хозяйственный оборот организаций. В различных отраслях экономики разрабатываются и применяются изобретения, полезные модели, промышленные образцы коммерческого значения, представляющие собой объекты интеллектуальной собственности с правом исключительного пользования и объективной возможности их капитализации.

Объекты нематериальных активов в основном неосвязаемы, и их материальное содержание не в такой степени важны при их использовании.

Рисунок 1. Основные характеристики нематериальных активов

Объекты нематериальных активов идентифицируются исключительным правом пользования (правообладатели), источников поступления (создание или покупка), стоимость погашения (покрытие всех затрат), а также случаи их отчуждения. Важное значение имеет время их использования, и способность увеличения прибыли достаточно долгое время.

Нематериальные активы предприятий классифицируются по группам:

- Объекты интеллектуальной собственности;

- Имущественные права;
- Цена фирмы (гудвилл).

Остановимся на группе нематериального актива «имущественные права». К имущественным правам закреплены исключительное право лицензий и патентов на объекты промышленной собственности. Объекты промышленной собственности включают:

- Изобретения;
- Полезную модель;
- Промышленные образцы;
- Товарные знаки, знаки обслуживания, фирменные наименования.

В контексте подтверждающих документов на изобретения и промышленные образцы, Кыргызпатентом выдаются «предварительный патент» или же «патент». Выдаваемая Кыргызпатентом патентная форма промышленного образца, обеспечивает исключительное право на производство и продажу, а также защиту от недобросовестной конкуренции. Время действия «предварительного патента» - семь лет, а получение «патента» - десять лет.

«Подача в зарубежные страны заявок на объекты промышленной собственности, созданные в Кыргызской Республике, осуществляется по истечении трех месяцев после подачи соответствующей заявки в Кыргызпатент. Кыргызпатент может в необходимых случаях разрешить патентование объектов промышленной собственности в зарубежных странах ранее указанного срока после окончания проводимой в установленном Кыргызпатентом порядке проверки наличия в заявке сведений, составляющих государственную тайну».

[1]

Таблица 1.

Динамика объектов промышленной собственности за 2018-2021 годы.

Объекты Промышленной собственности	2018 год/ %	2019 год/ %	2020 год/ %	2021 год/ %	Всего
Изобретения:					
Количество заявок, всего в том числе:	114 2,81	93 2,32	64 1,88	87 2,4	358 2,37
1. Национальные	109	92	63	83	347
2. Иностранные	5	1	1	4	11
Полезные модели:					
Количество заявок, всего в том числе:	32 0,79	19 0,53	24 0,71	17 0,47	92 0,62
1. Национальные	26	17	19	15	77

2. Иностранные	6	2	5	2	15
Промышленные образцы:					
Количество заявок, всего в том числе:	17 0,42	6 0,1	9 0,26	8 0,22	40 0,26
1. Национальные	6	6	5	7	24
2. Иностранные	11	0	4	1	16
Товарные знаки:					
Количество заявок, всего в том числе:	954 23,51	847 21,1	800 23,48	853 23,58	3454 22,88
1. Национальные	319	328	278	315	1240
2. Иностранные	635	519	522	538	2214
Международные товарные знаки:					
Количество заявок по Мадридской системе	2941 72,47	3047 75,95	2510 73,67	2653 73,33	11151 73,87
Всего	4058 100%	4012 100%	3407 100%	3618 100%	15095 100%

Всего на 2018-2021 годы зарегистрировано 15 095 охранных документов в виде «свидетельств товарных знаков», «предварительного патента» промышленной собственности в качестве нематериального объекта.

За рассмотренные четыре года наибольший объем представлены:

1. «Товарные знаки от национальных и иностранных заявителей» - 3454 (22,88 %);
2. «Международные товарные знаки» - 11 151 (73,87%);
3. «Изобретения от национальных и иностранных заявителей» – 358 (2,37%).
4. «Патенты на промышленные образцы» - 40 (0,26 %), максимально зарегистрировано в 2018 году 17 (0,42%).

Предприятия Кыргызстана стремятся найти новые источники прибыли, за счет капитализации применения и увеличения объектов нематериальных активов. То есть капитализация предполагает вовлечение объектов интеллектуальной собственности в процесс хозяйственного оборота в виде нематериальных активов.

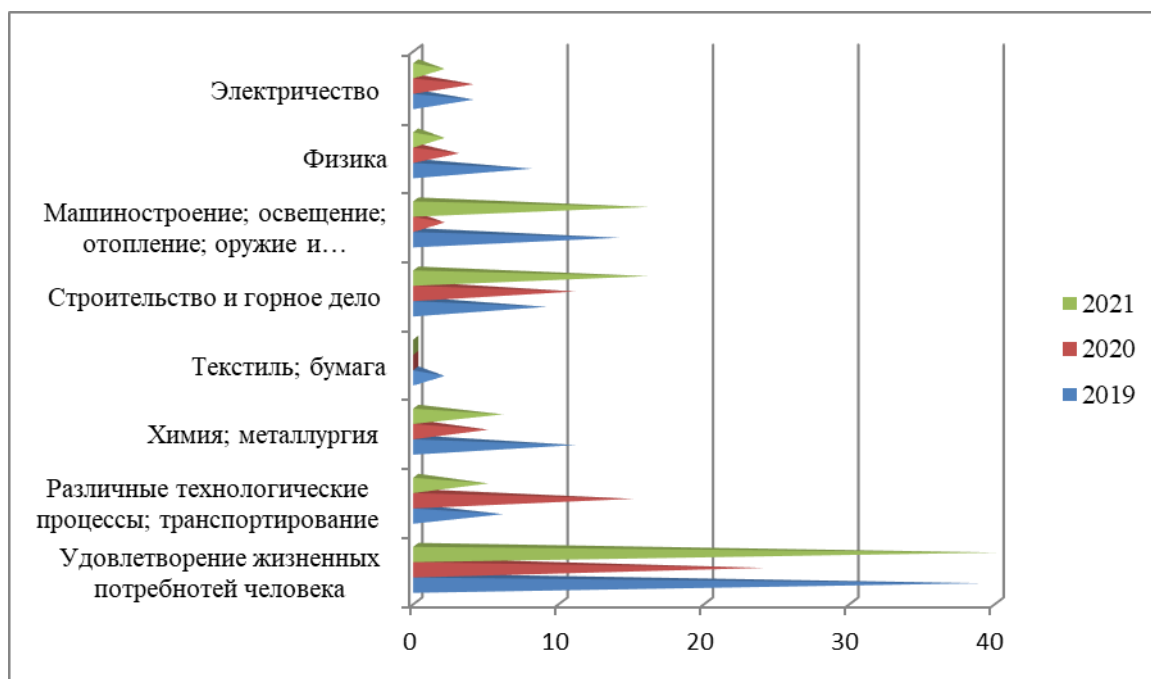

Диаграмма 1. Отрасли капитализации полезных моделей в КР.

Изобретения и полезную модель характеризуют как выполнение технических решений для практических потребностей предприятий. Технические решения могут быть охраноспособными при соответствии требованиям и условиям экспертизы Кыргызпатента. Из данной диаграммы за 2019-2021 годы зафиксированы -54 охранных документов. Лидирующее положение занимает раздел «Удовлетворение жизненных потребностей человека» -21 (39%), «Строительство и горное дело» -8 (15%), «Машиностроение, освещение, отопление, взрывные работы» -8 (15%), «Физика» -6 (11%), «Различные технологические процессы» -5 (9 %), «Электричество» - 4 (7,4%), «Текстиль, бумага» и «Химия, металлургия» по 1 (1,8 %). Исходя из этого нематериальные активы приобретают важное значение в активах предприятия.

Капитализация объектов интеллектуальной собственности увеличивает рост капитала, как новых источников получения прибыли, способствует расширению бизнеса, раскрытию своих конкурентных преимуществ, защиту от недобросовестной конкуренции, защиту от контрафакта.

Степень капитализации нематериальных активов предприятий базируется на сегменты рынка создающие ноу-хау технологии, инновационные товары и услуги. Важно рассматривать нематериальные активы как инновационно-стратегические ресурсы предприятий, поэтому важно аккумулирование научно-исследовательских разработок и проектов на долгосрочную перспективу.

Литература

1. Патентный закон КР. Редактированный Законом КР 2002 г, № 130.

2. Годовой отчет Кыргызпатента за 2020, 2021годы. Бишкек- 2022.
3. Бурмистров А.Н., Павлова С.В. Возможные походы к оценке товарных знаков при коммерцелизации продуктовых инноваций// Вопросы экономики и права. 2018. №120.
4. Оморев Р.О. Кадыралиева К.О., Хмилевская Л.Г., Мехова Е.Е., Ералиев Б.С. Промышленная собственность. Учебное пособие для ВУЗов. -Б.: Кыргызпатент,2001.
5. Лынник Н.В., Кукушкина Г., Подшебихин Л.И. Интеллектуальная собственность и нематериальные активы: Справочно-методическое пособие. – М.: ИНИЦ,1998.
- 6.Шестимиров А.А., Минаев А.А. Промышленные образцы: Учебное пособие. - М.: ВНИИПИ,1996.
7. <http://new2.patent.kg/>

УДК: 331.5

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.65

Рысалиева Г., Таранова Е.

БГУ им. К. Карасаева

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ЗАНЯТОСТИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА УРОВЕНЬ ЖИЗНИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация: Основной задачей стратегической стабильности и развития любого государства является улучшение уровня жизни и его качества, в связи с этим требуется экономический рост в стране в целом. Путем создания условий для полноценной занятости, получения высоких и устойчивых доходов, доступностью широкого спектра социальных услуг, соблюдение высоких стандартов жизни в благоприятной для здоровья и жизни окружающей среде. Одним из основных показателей социального развития общества в стране является его население и в этой статье мы рассмотрели такие его показатели как прирост населения, численность занятого населения. Ведь для здоровой экономики необходим высокий уровень занятости, другими словами, чем выше занятость, тем меньше безработица, и соответственно выше уровень жизни. Исследования проблем занятости занимают одно из ведущих мест в экономике труда, так в современном обществе рассматриваемая категория является одной из важных в экономической структуре, поскольку является показателем макроэкономической стабильности, экономического роста.

Ключевые слова: качество жизни, занятость населения, естественный прирост населения, рабочая сила, миграция, уровень жизни, экономический рост, рынок труда, стратегия развития.

Рысалиева Г., Таранова Е.

К. Карасаев атн. БМУ

ЖУМУШ МЕНЕН КАМСЫЗ КЫЛУУНУН ЗАМАНБАП АБАЛЫНА ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАШОО ДЭНГЭЭЛИНЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИН ТАЛДОО

Аннотация: Өлкөнү стратегиялык өнүктүрүүнүн негизги милдети калктын жашоо деңгээлин жана сапатын жогорулатуу болуп саналат, ал үчүн өз кезегинде бүтүндөй өлкөдө экономикалык өсүш керек. Толук иш менен камсыз кылуу үчүн шарттарды түзүү аркылуу, жогорку жана туруктуу киреше алуу, коомдук кызмат көрсөтүүлөрдүн бир катар жеткиликтүү, саламаттык сактоо жана жашоо-чөйрө үчүн жагымдуу жашоо жогорку стандарттарын сактоо. Өлкөдөгү коомдун социалдык өнүгүүсүнүн негизги көрсөткүчтөрүнүн бири-бул анын калкы жана бул макалада биз калктын санынын өсүшү, иштеген калктын саны сыяктуу анын көрсөткүчтөрүн карадык. Анткени, дени сак экономика үчүн жумуштуулуктун жогорку деңгээли керек, башкача айтканда, жумуш менен камсыз болуу канчалык жогору болсо, жумушсуздук ошончолук аз болот жана жашоо деңгээли ошого жараша жогору болот. Иш менен камсыз кылуу проблемаларын изилдөө эмгек экономикасында алдыңкы орундардын бирин ээлейт, ошондуктан азыркы коомдо каралып жаткан категория экономикалык структурада маанилүү орундардын бири болуп саналат, анткени ал туруктуулуктун, экономикалык өсүштүн макроэкономикасынын көрсөткүчү болуп саналат.

Түйүндүү сөздөр: жашоо сапаты, калктын жумуштуулугу, калктын табигый өсүшү, жумушчу күч, миграция, жашоо деңгээли, экономикалык өсүш, эмгек рыногу, өнүгүү стратегиясы.

Rysaliev G., Taranova E.
BSU named after K. Karasaev

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF EMPLOYMENT AND ITS IMPACT ON THE STANDARD OF LIVING IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: The main objective of the country's strategic development is to improve the level and quality of life of the population, which in turn requires economic growth in the country as a whole. By creating conditions for full-fledged employment, obtaining high and sustainable incomes, availability of a wide range of social services, compliance with high standards of living in an environment favorable for health and life. One of the main indicators of the social development of society in the country is its population, and in this article we have considered such indicators as population growth, the number of employed people. After all, a healthy economy requires a high level of employment, in other words, the higher the employment, the lower the unemployment, and accordingly the higher the standard of living. Studies of employment problems occupy one of the leading places in the labor economy, so in modern society, the category in question is one of the most important in the economic structure, since it is an indicator of macroeconomic stability, economic growth.

Keywords: quality of life, employment, natural population growth, labor force, migration, standard of living, economic growth, labor market, development strategy.

Под воздействием различных политических и экономических факторов, а так же государственного управления в стране происходят изменения во всех сферах жизнедеятельности людей. С улучшением этих факторов меняется и экономическая ситуация в стране, структурного потребления, повышается занятость, происходит увеличение заработной платы и пенсий, улучшается материальное положение граждан.

Для экономического развития и роста Кыргызской Республики, доходы населения, занятость населения, уровень жизни и явления связанные с ним, являются на сегодня особо необходимыми и актуальными. В связи с чем, возникает необходимость решения этих вопросов, от которого зависят направленность и темпы дальнейшего развития в стране, а в итоге и политическая, и экономическая стабильность.

В период трансформации и развитии экономических систем республики, изменения претерпевают все сферы и соответственно сфера занятости не стало исключением.

Такие сферы как доходы населения и достойный уровень жизни населения в макроэкономике являются одними из основных целей социальной политики любого государства. Поскольку они затрагивают все уровни хозяйственно – экономических отношений в стране. В целом государственная соц. политика стран направляется на создание благоприятных условий жизни населения, на занятость населения и доходы населения, т.е.

обеспечение, которые в свою очередь должны покрывать первичные потребности населения, куда так же входят доступные, качественные услуги в таких сферах как здравоохранение и образование [1,2].

По данным статистического комитета КР на январь 2023 года численность населения в стране увеличилась на 6,7 % т.е. 432,6 тысяч человек по отношению к 2018 году и составила 6822,1 млн. человек.

За 2021 год в этом показатели лидировали г. Бишкек и г. Ош, с такими показателями как 21,3 тысяч человек и 11,9 тысяч человек соответственно. В этом же году наименьший показатель был в Нарынской области 2,9 тысяч человек [3].

Что касемо занятости, то с увеличением населения страны на трудовом рынке наблюдается избыток трудовых ресурсов, т.е. людей, не имеющие проф. образования, которые достигли трудоспособного возраста. Большая часть в структуре трудового рынка это лица от 20 и до 34 лет, они составляют 44% от общего числа занятых в стране. И каждый год около 70 тыс. чел. вступают в трудоспособный возраст по стране. Численность молодежи от 14-28 лет в нашей стране составляет 1,7 млн. человек, 30% от всей численности населения страны [4].

Поэтому, перед государством и правительством страны возникает вопрос о необходимости трудоустройства молодёжи, которая является большой задачей на сегодня.

Как показал анализ, численность занятого населения по отраслям экономики в стране, как показано в диаграмме 1, с каждым годом растёт.

Анализ данных национального статистического комитета показывает, что в 2021 году большее количество занятых 18,3 % от всего занятого населения в экономике, а точнее 465,6 тысяч человек было в сфере сельского хозяйства. Далее следом можно отметить сферу торговли, так количество занятых составило 390,5 тысяч человек, что в процентном соотношении составило 15,3% от всей численности занятого населения. Следующим по количеству занятых стала обрабатывающая промышленность с численностью 296,2 тысяч человек и составило 11,6% от всей численности занятого населения по отраслям[3].

Диаграмма 1. Численность занятого населения по видам экономической деятельности (тыс. чел.)

Далее нужно отметить, что численность занятого населения в сфере сельского хозяйства с каждым годом сокращается. Так по сравнению с 2018 годом в 2021 году число занятых в этой сфере сократилось на 17,2 тысяч человек. Это обуславливается внутренней миграцией населения из сел в города и из – за роста выезжающих за пределы страны трудовых мигрантов.

Нужно отметить, что в основном большое число населения заняты физическим трудом и только немногие осваивают, что-то новое на своих рабочих местах. В таких отраслях, как промышленность и сельское хозяйство очень распространён физический труд, чем в сфере

услуг. И все-таки учитывая то, что идет увеличение спроса именно на обладающих более сложными навыками, тем не менее у нас в стране их использование остается более низким сравнительно с другими странами [4].

Так же можно отметить, что увеличивается число трудоустроенных в оптовой и розничной торговле, так в 2021 году их количество увеличилось на 16,6 тыс. чел. По сравнению с 2018 годом. В сфере обрабатывающей промышленности увеличилось на 10,5 тыс. чел., в транспортной деятельности увеличение показало на 8,3 тыс. чел., в деятельности гостиниц и ресторанов увеличилось на 15 тыс. чел. и наибольшее увеличение показало в сфере образования т.е. 23,4 тысячи человек [3].

Диаграмма 2. Удельный вес занятых в разрезе отраслей экономики КР в 2021 году в %

По данным национального статистического комитета наибольшая занятость населения по республике в 2021 году была в Ошской области с показателем 632 тыс. чел., далее наибольшую численность населения показал г. Бишкек с показателем 482,3 тыс. чел. А также Джалал - Абадская и Чуйская области, где трудятся 396,3 тыс. чел и 375,1 тыс. чел. соответственно [3].

Ниже при рассмотрении удельного веса численности занятого населения по регионам Кыргызской Республики за 2021 год приходится на г. Бишкек с 22%.

Рисунок 3. Удельный вес занятого населения в разрезе регионов КР в 2021 году в %

За 2021 год данные показывают, что численность занятого населения во всех регионах страны увеличилось по сравнению с 2018 годом и только в Баткенской области наблюдалось сокращение на 2,1 тысяч человек. Так в 2021 году уровень занятости по республике составил 57%, это на 0,5% выше чем в 2020 году [3]. Это обусловлено тем, что на внешних трудовых рынках большое количество трудовых ресурсов. Такие показатели наблюдаются вот уже несколько лет.

В то же время в сельской местности большой уровень именно само занятости, так как население чаще всего занято личным фермерским или подсобным хозяйством, куда бывают привлечены все члены семьи трудоспособного возраста. В то время как занятость населения в городах бывает ниже, поскольку требуется наличие определенной профессии и образования. Так же нужно отметить, что в 2021 году уровень занятости среди мужчин составлял 72,5%, когда среди женщин этот показатель был 42,2 %. Для повышения занятости трудоспособного населения в сельской местности предлагается развивать сельский туризм, которое прописано в Национальной стратегии развития до 2040 года.

Литература

1. Пороховский А.А. Формирование российской модели социальной экономики [Текст]

- / А.А. Пороховский, К.А. Хубиев // Вестник МГУ. –сер.6. –Экономика,2005. –№4.– 6с.
2. Исанова М.Н. Мировой опыт в реализации социально–экономических реформ [Текст]/ М.Н. Исанова //Экономический Вестник. –Бишкек, 2019. – (1).– С.48–54.
 3. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики/ Электронный ресурс – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/189/>
 4. Камчыбеков Т.К. Экономика Кыргызской Республики [Текст]: учебник/ Т.К. Камчыбеков, К.А. Атышов, Б. Бакас уулу. – Б.: КЭУ им. М. Рыскулбекова, 2018. – 71, 87с.

УДК: 339.944(51-191.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.66

Рысбеков А.
Бишкекский государственный университет
им. К.Карасаева

СОТРУДНИЧЕСТВО ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИХ ГОСУДАРСТВ КАК МЕХАНИЗМ ФИНАНСИРОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация: Актуальность статьи заключается в том, что центрально-азиатские страны издревле поддерживают друг друга и являются партнерами как на уровне торговых отношений, так и политических. Становиться совершенно очевидным в условиях нового экономического мира, что сотрудничество в экономическом пространстве необходимо для стран. Финансовые отношения и поддержка данных стран приобретают международный характер и укрепляют связи между дружественными странами. Новые финансовые отношения приобретают глобально меняют финансовое состояние предприятий, то есть становится глобальным и необходимость расширения транспортных коридоров и инвестиционное донорство для предприятий. Все эти важные вопросы улучшают конкурентоспособность предприятий в условиях новых отношений между странами. Сегодня Кыргызстан приобретает статус нового стратегически важного партнера для сотрудничества между странами.

Ключевые слова: экономические партнеры, тюркские страны, инвестиционная среда, корпорация, Совет сотрудничества, партнеры, международный уровень, тюркский мир, центральноазиатские страны, транспортные коридоры.

Рысбеков А.
К. Карасаев атн.БМУ

БОРБОРДУК АЗИЯ МАМЛЕКЕТТИН КЫЗМАТТАШТЫГЫ АЗЫРКЫ МЕЗГИЛДЕ ИШКАНАЛАРДЫ ФИНАНСЫЛАНДЫРУУНУН МЕХАНИЗМ КЕРЕК

Аннотация: Макаланын актуалдуулугу түрк мамлекеттери байыртадан бери бири-бирин колдоп, соода жана саясий мамилелер деңгээлинде өнөктөш болуп келгендигинде. Жаңы экономикалык дүйнөнүн шарттарында экономикалык мейкиндиктеги кызматташтык өлкөлөр үчүн зарыл экени абдан айкын болуп калды. Бул мамлекеттердин финансылык мамилелери жана колдоосу эл аралык мүнөзгө ээ болуп, дос мамлекеттердин ортосундагы байланыштарды чыңдоодо. Жаңы финансылык мамилелер ишканалардын финансылык абалынын глобалдуу өзгөрүшүнө ээ болууда, башкача айтканда, глобалдуу болуп, транспорттук коридорлорду жана ишканалар үчүн инвестиция тартууну кеңейтүү зарылчылыгы келип чыгууда. Бул маанилүү маселелердин баары өлкөлөр ортосундагы жаңы мамилелерде ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатат. Бүгүнкү күндө Кыргызстан мамлекеттер ортосундагы кызматташтык үчүн жаңы стратегиялык маанилүү өнөктөш статусуна ээ болууда.

Түйүндүү сөздөр: экономикалык өнөктөштөр, түрк өлкөлөрү, инвестициялык чөйрө, корпорация, кызматташтык кеңеши, өнөктөштөр, эл аралык деңгээл, түрк дүйнөсү, Борбордук Азия өлкөлөрү, транспорт коридорлору

Rysbekov A.
BSU named after K.Karasaev

COOPERATION OF CENTRAL ASIAN STATES AS A MECHANISM FOR FINANCING ENTERPRISES AT THE PRESENT TIME

Abstract: The relevance of the article lies in the fact that the Turkic countries have been supporting each other since ancient times and are partners both at the level of trade and political relations. It becomes quite obvious in the conditions of the new economic world that cooperation in the economic space is necessary for countries. Financial relations and support of these countries acquire an international character and strengthen ties between friendly countries. New financial relations are acquiring a global change in the financial condition of enterprises, that is, becoming global and the need to expand transport corridors and investment donations for enterprises. All these important issues improve the competitiveness of enterprises in the new relations between countries. Today, Kyrgyzstan is acquiring the status of a new strategically important partner for cooperation between countries.

Keywords: economic partners, Turkic countries, investment environment, corporation, Cooperation Council, partners, international level, Turkic world, Central Asian countries, transport corridors

В Совет сотрудничества тюркоязычных государств входят Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турция. На VI саммите ССТГ в Чолпон-Ате в качестве почетных гостей присутствовали лидеры Венгрии и Узбекистана.

Сегодня Тюркский мир географически соединяет Азию с Европой, тюрки являются одними из самых многочисленных этносов в Евразии и любой проект без их участия обречен на полный провал. Тюркские страны прекрасно понимают важность объединения вокруг единого центра, что прекрасно понимают и глобальные игроки, у которых свои интересы в нашем регионе: Россия, Китай, США и ЕС, которые конкурируют за геополитический захват богатейших регионов мира - за Ближний Восток и Тюркский мир, за центральноазиатские страны и в том числе Кыргызской Республикой [1.a.i.1].

После распада Советского Союза в прошлом процессе развития в Кыргызстане была принята плановая модель: из-за несостоятельности западной экономической системы и провала модели советской экономической системы Кыргызстан объявил, что он оставит свою первоначальную плановую экономику и осуществит ее преобразование в рыночную экономику. В процессе трансформации рыночной экономики Кыргызстана необходимо правильно проанализировать инвестиционную среду, проанализировать инвестиционные перспективы Китая и сформулировать эффективные инвестиционные планы. Китайские компании постепенно въезжают в страны СНГ, чтобы вести торговую, инвестиционную и другую предпринимательскую деятельность в форме индивидуальных предпринимателей или совместных предприятий. Кыргызстан привлек сюда большое количество китайских компаний для инвестиций из-за своей географической близости и ослабленной торговой и инвестиционной среды.

Согласно статистике Кыргызстана, в настоящее время в Кыргызстане зарегистрировано около 600 предприятий, финансируемых из Китая. Нефинансовые инвестиции превышают 600 миллионов долларов США, и сфера сотрудничества между двумя странами широка. Китайские компании в Кыргызстане в основном расположены в столице страны Бишкеке и г. Ош. На юге области инвестиций в основном включают сельскохозяйственное сельское хозяйство, переработку сельскохозяйственной продукции, разработку и выплавку полезных ископаемых, заключение инженерных договоров, услуги связи, авиаперевозки, недвижимость, кейтеринг и другие сферы.

В целом масштабы инвестиций в проекты, как правило, не очень велики, и большинство инвестиционных организаций являются частными предприятиями в Китае. Кроме того, у Китая есть определенная доля безвозмездной помощи Кыргызстану. С 2003 года правительство Китая предоставило Кыргызстану в общей сложности 200 миллионов юаней различных форм безвозмездной финансовой помощи (за исключением льготного кредита покупателя для стран-членов ШОС).

В плане инвестиций китайские компании больше всего инвестируют в Кыргызстан в добычу цветных металлов, нефти и природного газа. В области разработки и выплавки полезных ископаемых масштабы инвестиций китайских предприятий достаточно велики, и эта отрасль и связанные с ней отрасли также являются крупнейшим числом китайских компаний. Среди инвестиций китайских компаний в Кыргызстане 76,7% инвестировали в горнодобывающую промышленность и 16,9% инвестировали в перерабатывающую промышленность (в основном в производство нефтепродуктов). Компании, инвестируемые в Кыргызстан, включают China Zijin Mining Group (золотой рудник), Henan Lingbao Gold Company (золотой рудник), China Shenzhou Mining Company (медный рудник), Western Mining Company (оловянный рудник), China Gold, Shandong Gold, Синьцзян-Чукчак City International Resources Co., Ltd., Jikaidi Mining Company, Глобальная корпорация по импорту и экспорту новых технологий, Merrill Resources, Синьцзянская инвестиционная компания Ji'an, Ltd. и Кыргызская компания Tieling Co., Ltd. (Синьцзянское бюро по разведке цветных металлов, Синьцзян-Дейдская промышленная компания, ООО и Четыре акционера Ганьсу и Цинхай в Синьцзяне совместно инвестировали средства в регистрацию). Разведка и разработка золотых полезных ископаемых в Кыргызстане имеет жизненно важное значение для Кыргызстана, и общая стоимость производства золота в год составляет около 10% ВВП Кыргызстана [1.а.и.2].

Многие китайские компании инвестируют в Кыргызстан в сотрудничестве с кыргызскими компаниями в форме совместных предприятий. Например, «Золотое Месторождение Талды-Булак Левобережный», один из крупнейших золотых приисков в стране, и «Gold Mine», дочерняя компания «Кыргыз Голд», владеет 40% рудника и принадлежит Chaotai Co., Ltd., дочерней компании China Zijin Mining Group. 60% акций.

В области разведки нефти и природного газа китайские компании, инвестирующие

в Кыргызстан, в основном включают Китайскую нефтехимическую корпорацию, Китайскую национальную нефтяную корпорацию, Китайскую национальную оффшорную нефтяную корпорацию, Китайскую Синьцзянскую международную промышленную корпорацию, Кыргызскую компанию Yiyang Industrial Co., Ltd., Zhongda China Petroleum Corporation и т.д., Zhongda PetroChina - это Central Asia Energy Co., Ltd., которая контролируется Shaanxi Coal Chemical Group, и ее первый крупный проект в Кыргызстане также является единственным крупнейшим нефтеперерабатывающим проектом в Кыргызстане и финансируемым Китаем предприятием в Кыргызстане. Крупнейший проект Stan Investment. Нефтеперерабатывающий завод Калабарда в Кыргызстане инвестируется китайской нефтяной компанией Zhongda в Кыргызстане с проектной мощностью переработки 800 000 тонн / год[1.a.i.1].

Предполагаемые инвестиции в проект составляют около 360 миллионов долларов США. Этот проект имеет большое значение для социально-экономического значения страны и получил значительную поддержку со стороны премьер-министра правительства Кыргызстана. Это может не только уменьшить зависимость страны от импортируемого топлива, но и решить многие проблемы занятости и способствовать местному экономическому росту [1.a.i.3].

В сфере транспортной инфраструктуры Кыргызстана китайские компании играют очень важную роль. 95% страны гористые, автомобильный транспорт довольно отсталый, а технология строительства местных предприятий в Кыргызстане устарела, и строительство проекта не может быть завершено очень хорошо. Благодаря широкому спектру преимуществ сотрудничества между Китаем и Кыргызстаном, высокому качеству китайских компаний и сильной поддержке китайского правительства, правительство Кыргызстана получило множество проектов помощи для китайских компаний.

Строительство магистральной транспортной магистрали играет жизненно важную роль для местного населения, местной экономики и экономического развития страны. Многие проекты были построены, и правительство Кыргызстана поручило китайским компаниям отремонтировать и построить их. Китайские компании получили большую поддержку и углубили дружбу между китайским и кыргызским народами[1.a.i.3].

Например, Синьцзян-Бэйсинская дорожно-мостовая компания Лтд. Отвечает за реализацию проекта безвозмездной помощи в Китае в рамках проекта жилищного строительства на юге и проекта по ремонту дорог, финансируемого международными финансовыми учреждениями. ООО Китайская корпорация по строительству дорог и мостов приступила к строительству льготного кредита для экспортного проекта Китая в юго-западной части Кыргызстана, а проект строительства магистральной транспортной магистрали Север-Юг, то есть Экспортно-импортный банк Китая предоставил Кыргызстану льготный кредит на экспорт в размере 129,8 млн. долл. США, а 127-километровый участок дороги Ош-Баткен-Исфана был реализован ООО Китайская корпорация по строительству дорог и мостов и «25 км от Куака-

Балыкчи. В настоящее время китайские компании помогли Кыргызстану построить трассу Ош-Сареташ-Иркештан и трассу Бишкек-Нарын-Туругат[1.a.i.1].

В области энергетического строительства Кыргызстан был довольно отсталым в стране. Водные ресурсы Кыргызстана очень богаты и требуют развития. Энергия и полезные ископаемые являются приоритетными областями для инвестиций в стране, особенно в гидроэнергетике. Текущая цена на электроэнергию в стране является одной из самых низких в Центральной Азии и мире, всего 2 цента за KWh (включая налог), в то время как цена на электроэнергию в соседнем Казахстане составляет в 4-5 раз выше.

К 2015 году, завершены строительство подстанции «Кемин» и высоковольтной линии электропередачи 405 км 500 кВ «Датка Кемин», это обеспечит отсутствие необходимости прохождения энергоснабжения в Цзинане и на севере через соседние страны для достижения подлинной национальной независимости. Сеть электроснабжения. В то время, в сочетании с грядущей высоковольтной линией электропередач «Кыргызстан-Китай», Китай будет использовать высококачественные водные ресурсы Кыргызстана, что позволит Кыргызстану и Центральной Азии стать ближе к Китаю и укрепить сотрудничество[1.a.i.5].

Кроме того, Китай и Кыргызстан также создали «Сельскохозяйственный и животноводческий демонстрационный центр в сельском хозяйстве и животноводстве Цзячжуна» в сотрудничестве с Институтом науки и технологии Хэнань, специализированной школой в Хэнани, и сельскохозяйственным университетом им. Гилиджа Крябина[1.a.i.5]. Глубокое расширение аграрного сектора. Китайские компании обладают техническими и финансовыми преимуществами в области сельскохозяйственного садоводства, селекции, борьбы с вредителями, предотвращения стада и переработки сельскохозяйственной продукции. Кыргызстан связан с ландшафтами Китая и имеет хорошие природные условия для развития сельского хозяйства и животноводства[1.a.i.4]. Осуществление сельскохозяйственного сотрудничества с Кыргызстаном поможет в полной мере использовать соответствующие преимущества и возможности Китая и Кыргызстана, и ещё больше расширить сферы экономического и торгового сотрудничества между мной и Кыргызстаном и другими странами Центральной Азии.

Литература

1. Агентство по продвижению инвестиций при Министерстве экономики Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон. текстовые данные. – Бишкек, 2017. – Режим доступа: <http://ppp.gov.kg/ru/o-kyrgyzskoi-respublike/otcenka-sektorov/>.
2. Государственное статистическое управление КНР <http://www.stats.gov.cn/>
3. Гапурбаева Ш.Р. Влияние демографических факторов на состояние рынка труда в Кыргызстане // Экономика труда. – 2018. – Том 5. – № 3. – С. 819-834

4. Джалилова, Л. Н. Инновационная деятельность и структура источников финансирования в Кыргызской республике / Л. Н. Джалилова, Д. А. Усоналиева // Вестник Кыргызского экономического университета им. М.Р. Рыскулбекова. – 2017. – № 1(39). – С. 106-110.
5. Савин В.Е., Хао Цзе Социально-экономические условия интеграции в мировую экономику Кыргызской Республики//Российское предпринимательство. – 2016 г. Т. 17. - №18. С. 2439 – 2450

УДК: 811.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.67

Рыспакова М.

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту**ЧАГАТАЙ ТИЛИ ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КАТЫШЫ
(XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ
БУЛАКТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)****Кыскача мазмуну**

XV кылымдагы чагатай тили классикалык жазма адабий тил катары калыптанып, Орто Азия чөлкөмүндөгү улуттар аралык катнаштын тилине айланган. Чагатай тили өзүнүн ар түрдүү диалектилик формалары менен түрк тектүү этностордун орток тили болуп, XX кылымдын башына чейин колдонулуп келген. Орто кылымдарда кыргыз элинин расмий тили кыргыз тили, ал эми чагатай тили жазма адабий тил жана дипломатиялык тил болуп саналган. Кыргыз башкаруучулары чагатай тилинде дипломатиялык каттарды жазышкан. Макалада жазма адабий чагатай тилинин кыргыз адабий тилинин калыптануу тарыхындагы мааниси жана XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин тарыхында Орусия менен болгон дипломатиялык алакаларында чагатай тилинин аткарган ролу каралды. Биздин негизги максатыбыз чагатай тилинде жазылган дипломатиялык каттардын тилиндеги грамматикалык өзгөчөлүктөрдү иликтеп, азыркы кыргыз тили менен болгон жалпылыктарды салыштырып ачып берүү, тилдик базанын негизинде талдоо боюнча чараларды көрүү болуп саналат. Буга чейинки кыргыз илимпоздорунун изилдөөлөрүнө көңүл бурулду. Изилдөө иши салыштырмалуу-тарыхый жана диахрондук методдорго негизделген. Тилдик бирдиктер илимий-агартуу баяндамаларынан, тарыхый-архивдик материалдардан, терминологиялык сөздүктөрдөн жана маалымдамалардан тандалып алынган.

Түйүндүү сөздөр: чагатай тили, грамматика, каттар, документтер, Орто Азия, кыргыз тили, алфавит

Рыспакова М.

Национальная академия наук КР
Институт языка и литературы
имени Ч. Айтматова**ЧАГАТАЙСКИЙ ЯЗЫК И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ (НА ОС-
НОВЕ МЕСТНЫХ ИСТОЧНИКОВ КОНЦА XIX НАЧАЛА XX ВЕКОВ)****Аннотация**

Чагатайский язык XV века сформировался как классический письменный литературный язык и стал языком межэтнических отношений в Среднеазиатском регионе. Чагатайский язык с его разнообразными диалектными формами был общим языком тюркских этносов и использовался до начала XX века. В средневековье официальным языком кыргызов был кыргызский язык, а чагатайский язык являлся письменным литературным и дипломатическим языком. Кыргызские правители писали дипломатические письма на чагатайском языке. В статье рассмотрено значение письменного литературного чагатайского языка в истории формирования кыргызского литературного языка и роль чагатайского языка в дипломатических отношениях с Россией в истории кыргызского народа конца XIX и начало XX веков. Нашей основной целью является исследование грамматических особенностей языка

дипломатических писем, написанных на чагатайском языке, а также сравнение и выявление общих черт с современным кыргызским языком и принятие мер для анализа на основе лингвистической базы. Внимание было уделено предыдущим исследованиям кыргызских ученых. Исследовательская работа основана на сравнительно-историческом и диахроническом методах. Лингвистические единицы были отобраны из научных и учебных отчетов, историко-архивных материалов, терминологических словарей и справочников.

Ключевые слова: чагатайский язык, грамматика, письма, документы, Средняя Азия, кыргызский язык, алфавит.

Ryspakova M.
National Academy of Sciences of the
Kyrgyz Republic. Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov

THE CHAGATAI LANGUAGE AND ITS RELATION TO THE KYRGYZ LANGUAGE (BASED ON LOCAL SOURCES OF THE END OF THE XIX BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

Abstract

The Chagatai language of the 15th century was formed as a classical written literary language and became the language of inter-ethnic relations in the Central Asian region. The Chagatai language, with its various dialectal forms, was the common language of Turkic ethnic groups and was used until the beginning of the 20th century. In the Middle Ages, the official language of the Kyrgyz people was the Kyrgyz language, and the Chagatai language was a written literary language and a diplomatic language. Kyrgyz rulers wrote diplomatic letters in Chagatai language. The article considered the significance of the written literary Chagatai language in the history of the formation of the Kyrgyz literary language and the role played by the Chagatai language in diplomatic relations with Russia in the history of the Kyrgyz people at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Our main goal is to investigate the grammatical features of the language of diplomatic letters written in the Chagatai language and compare and reveal the commonalities with the modern Kyrgyz language, and to take measures for analysis based on the linguistic base. Attention was paid to the previous researches of Kyrgyz scientists. Research work is based on comparative-historical and diachronic methods. Linguistic units were selected from scientific and educational reports, historical and archival materials, terminological dictionaries and references.

Keywords: Chagatai language, grammar, letters, documents, Central Asia, Kyrgyz language, alphabet

Монгол империясынын басып алуусунун натыйжасында, Чыңгыз хандын экинчи уулу Чагатайдын атынан улам аталып, Тимуриддер доорунда өнүгө баштаган Орто Азия чөлкөмүндөгү түрк тилдүү элдеринин, анын ичинде кыргыздардын тарыхында чагатай тили жазма адабий тил катары кызмат кылып келген. Чагатай тили XV-XX кылымдарда адабияттын, поэзиянын жана маданияттын тили болуп, орто кылымдагы жалпы, орток колдонгон жазма адабий дипломатиялык тили катары мүнөздө болгон. Бир нече этникалык топтордун жакындыгынан жана топтордун активдүү байланыштарынан улам ал ошол мезгилдеги дипломатия-

нын тилине айланган. Чагатай тилинин өнүгүшү менен түрк элдеринин адабияты, поэзиясы, маданияты гана эмес, соода, дипломатия да өнүгө баштаган. Бул тилде ордо иштерин жүргүзүшкөн. Орто Азия хандыктарынын башкаруучулары дипломатиялык каттарды чагатай тилинде жазышып, ал көптөгөн коңшу мамлекеттердин тилине айланган. Ар ким өз тилинин диалектилик өзгөчөлүгүнө жараша окуй билген. Ал эми күнүмдүк турмушта алар өз тилинде эле сүйлөшкөн. Чагатай жазма адабий тили менен ар бир элдин сүйлөө тили бири-биринен айырмаланып турган. Бул айырмачылыктар өзгөчө лексикасында байкалган.

Чагатай тили бир аймакта жашаган көптөгөн түрк тилдүү элдердин: казактардын, татарлардын, башкырлардын, өзбектердин, кыргыздардын, уйгурлардын орток адабий тили жана бир канча кылым жашап, тарых жана санжыра жагынан дүйнөлүк маданияттын түрдүү чыгармаларын жараткан тил. Ошол доордун жазма адабий тили катары кызмат кылган чагатай тилинин элементтерин XIX кылымдагы кыргыз молдолордун жазма китептеринде жана элчилик каттарында да көрүүгө болот. Кыргыздарда XIX кылымдын экинчи жарымына чейин, жок эле дегенде кылымдын башында эле сабаттуулар болгондугу анык. Илимий өңүттөн алып караганда, өз заманынын чыгаан тилчи, академик, профессор, илимпоздору Ж.Ш. Шүкүров, Б.М. Юнусалиев, Х.К. Карасаев, С.М. Кудайбергенов, К. Дыйканов, Ю. Яншансин, К.К. Юдахин, Т. Саманчин агайларыбыздын изилдөөлөрүндө, эмгектеринде XIX кылымдын ортосунда кыргыздар окуганды жазганды билишкенин, ошол мезгилдерде элчилик каттар жазылганын, элдик оозеки адабияттын таасиринде манускрипттик поэтикалык чыгарма жаралганын, китептердин басылганын жазып келишкендерин окуп билебиз. Дал ошол кол жазмалар араб жазуусунда чагатай тилинде жазылганын ырастап турат. Х.К. Карасаев 1970-жылы мындай деп жазган: «... кыргыздар араб тамгаларын колдонуу доорунан баштап, 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин расмий документтердин жана адабий чыгармалардын кол жазмаларын, ошондой эле бир нече басылган китептерди калтырышкан» [1, 73]. Ошондой эле, тилчи К.К.Юдахин кыргызча-орусча сөздүгүнүн кириш сөзүндө кыргыздардын аз санда болсо дагы, кыргыз тилине өтө начар ыйлайыкташтырылган алфавитти колдонушканын, чагатай адабий тилинин үлгүлөрүн туурап жазышканын жазып кеткен [2, 6]. Демек, кыргыз жазма адабий тилинин өсүшүнө Орто Азиядагы түрк тилдерине орток болгон араб алфавитинде жазылган чагатай тили таасир эткен эмес дегенден алыспыз.

Орто кылымдарда түрк тилдүү чөйрөдө орток түрк жазма адабий тил жана дипломатиялык тил кызматын аткарган чагатай тилинин элементтерин XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында жазылган кол жазмалардын, элчилик каттардын тилинен көрсөк болот. Чагатай тилинин таасири ал каттардын тыбыштык турпатынан, грамматикалык түзүлүшүнөн айкын байкалат. Илим чөйтөсүнө каттардын тилин лингвистикалык өңүттөн алгачкылардан болуп изилдеген тилчи Ж.Ш. Шүкүров агай болгонун айтпай кетсек болбойт. Ал 1861-1862-жылдары кыргыздар тараптан орус төбөлдөрүнө чагатай тилинде жазылган

2 каттын тилин алып чыккан. Алматынын Борбордук архивинен эки катты таап чыгып, катты кыргыз жазганын жана ал кат кыргыздардыкы экендигин баса белгилеген. Каттарга лингвистикалык талдоо жүргүзүп, каттын тили түздөн-түз кыргыз тилинде жазылгандыгын далилдеп көрсөткөн. Ошондон улам ал 1911, 1913, 1914-жылдары Казан жана Уфа шаарларында атайы басылып чыккан Молдо Кылычтын жана Осмонаалы Сыдыковдун китептеринин тилин бири-бирине салыштырып изилдеген. Ушул жагдайдан улам ал «Революцияга чейинки кыргыз жазуусу «чагатай тили» деп аталган тилдин түздөн-түз таасиринде пайда болуп өнүккөндүгү, анын ассимиляцияланышы адабий чыгармалардын үлгүлөрү жана иш кагаздары менен таанышуу аркылуу ишке ашканы талашсыз. Бул үлгүлөрдү колдонуу менен кыргыздар Орто Азиянын башка түрк элдери сыяктуу эле өз тилинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, жергиликтүү адабий тилдердин бирин жаратышкан..., мен өзүмдүн эмгегимди бир «тажрыйба» катарында, «кыргыздардын арасында Орто Азия адабий тилинин (чагатай тилинин) жергиликтүү өкүлчүлүгү боюнча чогултулган материалдардын жыйнагы» катары көрөм», - деген жыйынтыкты берет. 1946-жылы «Язык Молдо Кылыча (из истории киргизской письменности)» деген темада алгачкы кандидаттык диссертациясын коргогон [3, 179-180]. Ал эми С.Кудайбергенов «Ранние киргизские письменные документы» аттуу макаласында каттардын тилин тилдик жактан терең иликтеп чыгып, колго алган үч каттын түзүлүшүнө, структурасына кенен токтолгон. Каттагы басылган мөөлөрдүн орус жана араб жазмалары менен берилгени, мөөр ээсинин аты, титулу, жыл санагына көңүл бурганы, катта колдонулган орусча терминдерге жана каттын ким тарабынан жазылганы, кайсы улуттун өкүлү жазгандыгы тууралуу пикирин ачык далилдеп берген [4, 77-79]. Эми биздин милдет улуу агайлардын жолун улап, алардын колдонгон ыкма, методдордун негизинде дипломатиялык каттардын тили боюнча үзүрлүү иш алып баруу жана илимий изилдөөлөрдү лингвистикалык базада аныктоо.

Каттардын жазылышынын максаты, мааниси жана негизги мазмуну кыргыз элинин тарыхына канчалык маанилүү болсо, кыргыз тилинин тарыхый жактан терең изилденишине да чоң салымын кошот. Каттарды тарыхый документ катары биринчи тарыхчылар изилдешкен. Биринчилерден болуп каттардын көчүрмөсүн В.М. Плоских «Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.)» аттуу эмгегинде жарыялаган [5, 93]. А.К. Койчиев «Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде)» аттуу кандидаттык диссертациясында биринчи жолу расмий каттардын кыргыз тилиндеги транслитерациясын берген жана каттарды толук эстелик катарында изилдеген [6, 126].

Дипломатиялык каттардын негизинде илимий ачылыштарды жасашып, эмгектерин арнап, кыргыз тарыхына салымдарын кошушкан белгилүү тарыхчылар В.М. Плоских, А. Хасанов, Д.С. Сапаралиев, К. Үсөнбаев, А.К. Койчиев, В. Бартольд, Б. Жамгырчинов агайларыбыздын жасаган албан эмгектери тилчилерге да бир четинен чоң жардамын берип жатат десек жаңылышпайбыз.

Колубуздагы бул даяр материалдарды өз убагында коңшу боордош мамлекеттердин архивдерине барып, керектүү булактарды издеп таап, тыкыр үстүндө иштешип, эмгектерин арнашты. Бүгүнкү күндө бул дипломатиялык каттар Омск областтык мамлекеттик архивинин 3-фондунда, бул каттардын бир катар нускалары Казакстандын Борбордук мамлекеттик архивинде (338-фонд), Өзбекстандын (1-фонд) архивинде сакталган. Ал эми канчалаган дагы булактар али карала да, табыла да элек.

Ошентип чагатай тилинде жазылган дипломатиялык документтерди ар тараптан изилдөө иши өзүнчө чоң кызыгууну туудурат. XIX кылымдын 20-жылдарындагы кыргыздардын Батыш бийликтерине жазган каттары фактылык маалыматтардын мазмуну менен гана кызык болбостон, алар кыргыз чөйрөсүндө түзүлгөн эң алгачкы баалуу документтер болгондуктан тилчилер үчүн да маанилүү.

Кыргыздардын Орус империясына кат жазышканы саясий жана тарыхый багытта бизге көп нерсени айтып турат. XIX кылымдагы жергиликтүү каттардын негизги бөлүгү Кыргызстандын Ысык-Көл жана Чүй өрөөндөрүнүн калкынын тегерегинде жаралган. XIX кылымдын биринчи жарымында Ысык-Көл элин батыштан Кокон хандыгы, чыгыштан Манжур-Кытай империясы, түндүгүнөн казак төбөлдөрүнүн кысымдары күчөп турган кезде, кыргыздар Орус империясына элчилерди жиберип, Орусиянын карамагына өтүү менен элди жана жерди сактап калган. Кыргыз элчилигинин негизги милдети аларды орус мамлекетинин коргоосуна жана колдоосуна макулдук алуу жана Орусиянын Ташкент, Чыгыш Туркестан жана Индия аркылуу байланыштырган соода кербендерин пайдаланып жүргөн жолун өзгөртүп, бул жолду Кыргызстан аркылуу жүрүүгө багыт алдыруу болгон [7, 15]. Бул саясий окуялардын чоо-жайын тарыхчылар изилдеп, көптөгөн эмгектерин арнашканын жогоруда белгиледик. XIX кылымда кыргыз урууларынын Россия падышасынын Батыш Сибирдеги өкүлчүлүгүнө жазган дипломатиялык каттардын тарыхый хронологиясын, тарыхый жана лингвистикалык жактан жалпыланган маалыматтарды С.К. Каратаева макаласында так ачып берген [8, 33-37]. Кыргыздардын коңшу элдер менен байланышты бекемдөө жана Орус империясы менен достук мамилесин куруу иштеринде чагатай тилинде жазышуу иши маанилүү дипломатиялык роль ойногон.

Чагатай тилинде жазылган дипломатиялык каттын мисалында Шапак уулу Шералы бийдин уулдары 1825-ж. 4-августта С.Б. Броневскийге жазган катына жалпы иликтөө жүргүзөбүз. Тарыхый мазмунуна токтолбойбуз. Алгач каттын тышкы турпатын талдап көрөлү. Катын үлгүсү түп нускадан эмес, фотокөчүрмө Д.С. Сапаралиев агайдан алынган. Текст араб жазуусунун «та'лик» түрүндө жазылып («син» ۛтамгасынын тиштүү болбой жазы түрүндө созулуп жазылганы менен өзгөчөлөнөт), мөөрдө каттын ээсинин аты араб жазмасында берилген. Каттын жазылган күн, айы, жылы христиан календары менен берилип, текстте орусча, арабча терминдер жолугат. Мазмундук жагынан бул кат билдирүү түрүнө кирет. Катты жазган адам кыргыз улутунан болушу ыктымал. Каттын тили көбүрөөк кыргыз тилине жакындатылган.

Балким медресе, молдодон кат тааныган кыргыз бийлеринин кыргыз катчылары же уулдарынан болушу мүмкүн. Текстте чагатай тилинин элементтери бар.

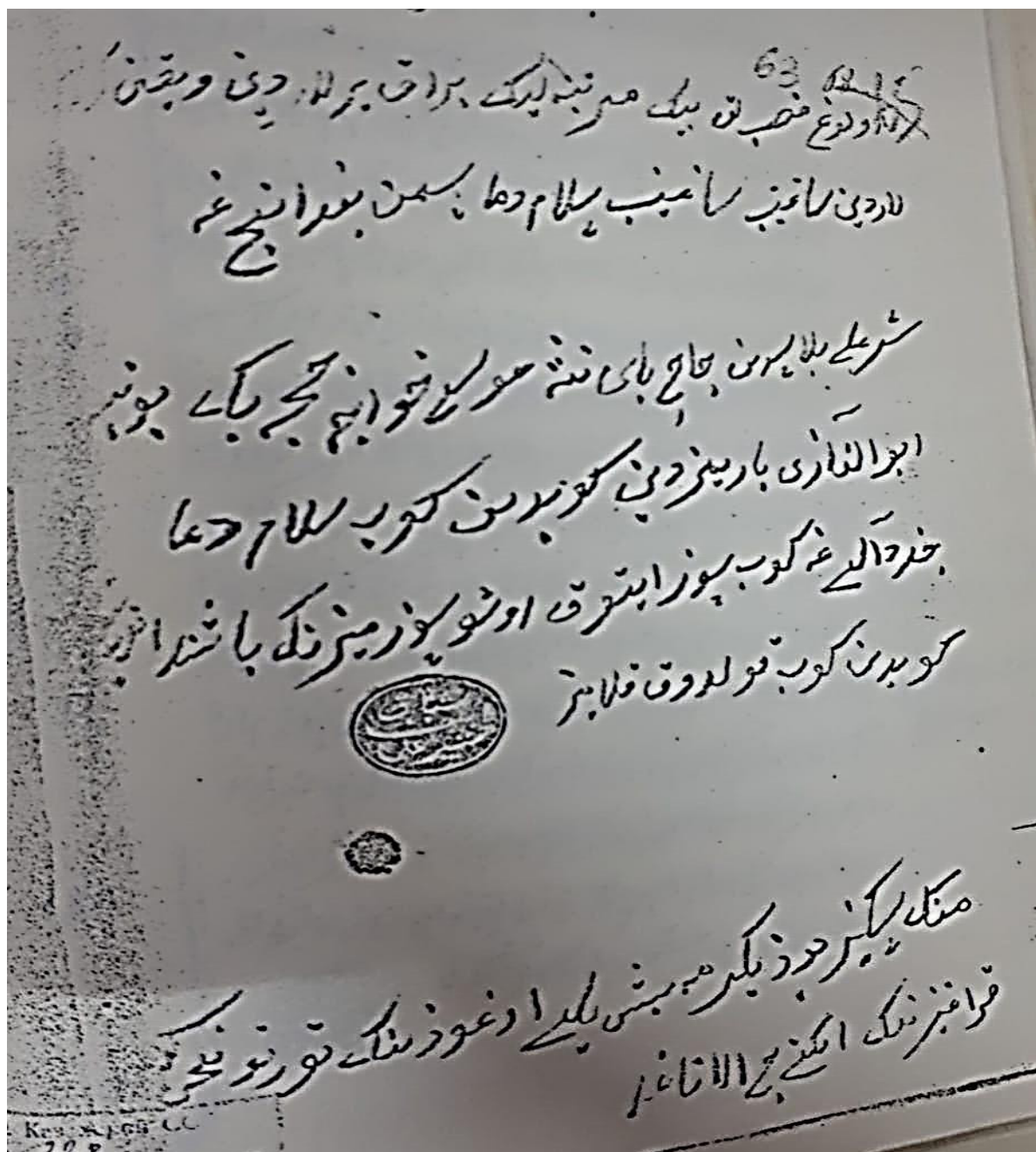
Транслитерациясы:

- (1) Улуг мансаблык бек мертебелик ырак йерлерден ве йакы...(2)...лардан сагыныб сагыныб салам дуга Семен Богданыжга!
- (3) Шералы баласыдан Хажыбай, Нышэ, Мусхожэ, Хажэбек, Йунус,
- (4) Абулгазы барыбыздан көбдөн көб салам дуга. (5) Хандалыга көб сөз айттук. Ушу сөзимизниң башында (6) көбдөн көб кулдук кылабыз.
- (7) Миң секиз йүз йигирми беш йылы августның төртүнчи күнинде.
- (8) карагыбызның экинчи алакага (мөөр: Шапак Шералы оглы)

Котормосу:

- (1) Улуу мансаптуу бек мартабалуу Семён Богдановичке, алыскы жана жакыңкы..(2)...лардан сагынуу менен дуба салам!
- (3) Шералынын балдарынан Хажыбай (Ажыбай), Ныша, Мусхожэ, Хажэбек (Качыбек), Йунус (Жунус), (4) Абулгазы (Алгазы) болуп баарыбыздан чоң дуба салам. (5) Хандалыга көп сөз айттык. Ушу сөзүбүздүн башында (6) көп-көп кулдук кылабыз (өтүнөбүз).
- (7) Бир миң сегиз жүз жыйырма бешинчи жылы августтун төртүнчү күнүндө (8) карагыбызның экинчи алакага (мөөр: Шералы Шапак уулу)

Факсимиле

Шералы бийдин уулдары С.Б. Броневскийге жазган каты (1825-ж. 4-август)

Орфографиясы. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын жазылышында үндүү «а» тыбышы «алиф» тамгасы менен берилген: «а» – август (زو غوا), Абулгазы (يزاغل اوبا) (8), «с» жана «т» алдыга карай – «син» жана «тэ»: «с жана «т» - Семен (نمس) (1), салам (مال اس) - салам, секиз (زيكيس) – сегиз (7), төртүнчи (يحتوتروت) – төртүнчү (7). Мурунчул «ң» тыбышы кыргыз жана чагатай тилдеринде «нун» и «кеф» тамгалардын айкалышуусу менен берилген: «н» жана «к»: сөзимизниң (كنزىمزوس) – сөзүбүздүн (6), августның (كنزوغوا) – августтун (7).

Азыркы кыргыз тилинде сөз башындагы «ж» үнсүз тыбышы текстте «й» тыбышы менен жолугат: йер (ري) – жер (1), йүз (زوي) – жүз (7), Йунус (سنوي) – Жунус (3), йигирми (يمركي) – жыйырма.

Морфологиясы. Текстте кыргыз тилиндеги жекелик сандын 3-жак таандык мүчөсү чагатай тилинде да +ы / +и, +сы / +си мүчөлөрү жалганат: Шерали баласы (ىلىلعرش ىسالاب) – Шералы баласы (5).

Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчө +лык / +лик түрүндө кездешет: мансаблык (قالبصنم) – мансаптуу, мертебелик (كلبترم) – мартабалуу (1).

«б» тыбышы менен аяктаган сөздөр араб графикасынын өзгөчөлүктөрүнүн бири: көбдөн көб (بوك نودبوك) – көп (4).

н инфиксинин колдонулушу боюнча: башы+н+да (ادنشاب) мисал кездешет (6).

Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү +ның / +ниң түрүндө кездешет: сөзимизниң (كنزىمزوس) – сөзүбүздүн (6), августның (كنزوغوا) – августтун (7).

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү +а / +е / +га / +ге Богданыжга (هغجىنادغب) -Богдановичке (1), Хандалыга (هغلادنخ) - Хандалыга (5).

Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү +дан / +ден барыбыздан (ندزبراب) - баарыбыздан (4), йерлерден (ندرالري) – жерлерден (1).

Этимологиясы. Текстте кыргыз тилинде да, чагатай тилинде да учураган окшош жалпы сөздөр бар: улуг (غولوا) – улук, улуу (1), миң сегиз йүз йигирми беш (ركي زوي ىمزيكيس كنم) – миң сегиз жүз жыйырма беш (7), төртүнчи (ىحنوتروت) – төртүнчү (7), бек (كيب) – бек (1).

Бул чагатай тилинде жазылган каттын текстинде араб тилинен алынган дуга, салам, мартаба, мансап сөздөрү учурайт.

Жыйынтыктап айтканда, Борбордук Азиянын кеңири географиялык аймагына тараган орток жазма адабий тил XIX кылымдагы жергиликтүү диалектилердин өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңиргендигин белгилей кетсек болот. Каттардын тили соңку доор чагатай тилинин тилдик өзгөчөлүктөрүн чагылдырган. Кыргыз жана чагатай тилдеринде жалпы сөздөр көп. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында чагатай тилинде жазылган жергиликтүү элчилик каттардын тили грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү боюнча кыргыз тилине жакын.

Коңшу мамлекеттер жана Россия империясы менен болгон мамиледе жазма жалпылыгы менен айырмаланган чагатай тилин дипломатиялык миссияны аткаруунун каражаты катары тарыхта калган тил деп мүнөздөөгө болот.

Адабияттар

1. Карасаев Х.К. Кыргыз орфографиясынын тарыхынан // Тюркологические исследования: Сборник статей, посвященный 80-летию акад. К.К. Юдахина. - Фрунзе, 1970. -73- б.
2. Юдахин К.К Киргизско-русский словарь // - М., 1940. -6-б.
3. Мусаев С.Ж., Мусаева Т.С. Кыргыз адабий тили: улуттук доорго чейин жана улуттук доор мезгилинде // - Б.: 2020. -508 с.
4. Плоских В.М., Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы // Известия академии наук Кыргызской ССР. №41968. - Ф., 77-78-79-б.
5. Плоских В.М. Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.) // - Ф., Илим, 1970. -93 с.
6. Койчиев А.К. XIX к. Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде) // Канд. дисс. авторефереты. -Б., 1996. -126-б.
7. Каниметов А.К. Кыргыз элинин орус эли менен болгон элчилик байланыштары // Вестник ИГУ. 2008. №20. -15-б.
8. Каратаева С.К. XIX кылымга таандык дипломатиялык каттардын изилдениш тарыхы // Окутуунун Инновациялык Технологиялары. И.Арабаев ат. КМУ. - Б., 2016. -33-37-б.

УДК: 371/159. 922

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.68

Сабырова Э.

Алымбаева Б.

К. Карасаев атындагы БМУ

АГРЕССИВДУУ БАЛДАРДЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну

Макалада авторлор, балдардын агрессивдүүлүгүнүн пайда болушунун себептери жана агрессивдүүлүктүн пайда болушунун формалары жөнүндө баяндашат. Агрессияны түшүндүрүүдө биологиялык жана генетикалык факторлор каралып, ошондой эле агрессия кырдаалдан улам да келип чыгаары маалым. Агрессивдүү жүрүм-турумда атайын азгырылып жана көкүтүлгөн учурлар да кездешет, бул каршылашуу түшүнүгү менен да берилет. Чындыгында агрессия көзгө көрүнбөйт, бирок балдарда түрдүүчө кесепеттерге алып келүүчү формада жашайт. Авторлор ошондой эле балдардын агрессивдүүлүгүнүн көрүнүшүнүн жеке варианттарын жана алардын өзгөчөлүктөрүн карашат. Бала кезинде пайда болгон агрессивдүүлүк туруктуу өзгөчөлүк бойдон калып, адамдын кийинки жашоосунда сакталып калаары белгиленет. Башкалар менен жамааттык сезимди калыптандыруу, курбуларын көрүү жана түшүнүү каалоосу - агрессивдүү балдар менен иштөөдө мугалим менен психологдун негизги милдети - макалада баса белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: агрессия, чыр-чатак, балдар агрессиясы, кылмыш, зыян келтирүү, зомбулук, өзүмчүлдүк.

Сабырова Э., Алымбаева Б.

БГУ им. К. Карасаева

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АГРЕССИВНЫХ ДЕТЕЙ

Аннотация

В статье авторы, описывают причины детской агрессии и формы агрессии. В объяснении агрессии рассматриваются биологические и генетические факторы, также известно, что агрессия вызывается ситуацией. В агрессивном поведении также бывают случаи особого искушения и искушения, что также дается понятием противостояния. На самом деле агрессия невидима, но она живет у детей в форме, приводящей к различным последствиям. Авторы также рассматривают индивидуальные варианты проявления детской агрессивности и их особенности. Отмечается, что агрессивность, сложившаяся в детстве, остается устойчивой чертой и сохраняется на протяжении дальнейшей жизни человека. Сформировать чувство общности с другими, желание видеть и понимать сверстников — основная задача педагога и психолога в работе с агрессивными людьми — подчеркивается в статье.

Ключевые слова: агрессия, конфликт, детская агрессия, преступление, вред, насилие, эгоизм.

Sabyrova E., Alymbaeva B.

BSU named after K. Karasayev

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF AGGRESSIVE CHILDREN

Abstract

In the article, the authors describe the causes of child aggression and forms of aggression. In

the explanation of aggression, biological and genetic factors are considered, it is also known that aggression is caused by the situation. In aggressive behavior there are also cases of special temptation and temptation, which is also given by the concept of confrontation. In fact, aggression is invisible, but it lives in children in a form that leads to various consequences. The authors also consider individual variants of the manifestation of children's aggressiveness and their features. It is noted that the aggressiveness that developed in childhood remains a stable feature and persists throughout a person's later life. To form a sense of community with others, the desire to see and understand peers - the main task of a teacher and psychologist in working with aggressive people - is emphasized in the article.

Keywords: aggression, conflict, childish aggression, crime, harm, violence, selfishness.

Балдардын агрессивдүүлүгүнүн жогорулашы азыркы балдардын эң мүнөздүү көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Алар уламдан-улам ырайымсыз мушташып, бири-бирин сөгүп, жаман жолдорго түшүп баратышат. Мындай жүрүм-турумдарды балдардын активдүүлүгүнүн, жандуулугунун табигый, алтургай (өзгөчө эркек балдар үчүн) көрүнүшү деп эсептеш керекпи же аларды убагында токтотуу керекпи? Бул суроого жооп берүү үчүн мектепке чейинки, мектеп курактагы балдардын агрессивдүүлүгүнүн артышынын артында эмне турганын жана агрессивдүү балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү кандай экенин аныкташыбыз керек [4].

Агрессиянын кээ бир түрлөрү мектепке чейинки курактагы балдардын көбү үчүн мүнөздүү. Адатта, жүрүм-турумдун эрежелерин жана нормаларын өздөштүрүү менен балдардын агрессивдүүлүгүнүн бул түздөн-түз азыркы учурда технологиянын өсүүшү таасир тийгизүүдө. Бирок балдардын белгилүү бир категориясында агрессия жүрүм-турумдун туруктуу формасы катары сакталып гана тим болбостон, инсандын туруктуу касиетине айланып, өнүгүп жатканы да өкүнүчтү. Натыйжада баланын өндүрүштүк потенциалы төмөндөп, толук кандуу баарлашуу мүмкүнчүлүгү жоголуп, анын инсандык өнүгүүсү деформацияланат. Агрессивдүү бала башкаларга эле эмес, өзүнө да көп көйгөйлөрдү алып келет. Изилдөөчү педагогдор, психологдор жана узак мөөнөттүү байкоолор көрсөткөндөй, бала кезинде пайда болгон агрессивдүүлүк туруктуу өзгөчөлүк бойдон калууда жана адамдын кийинки жашоосунда сакталат.

Акыркы жылдары балдардын агрессивдүүлүгүнүн көйгөйлөрүнө илимий кызыгуу бир топ өстү. Ар кандай багыттагы окумуштуулар агрессивдүү жүрүм-турумдун маңызын, анын психологиялык механизмдерин аныктоого ар кандай ыкмаларды сунушташат. Бул кубулушту чечмелөөнүн ар кандай түрлөрү менен агрессивдүүлүктү жалпысынан башка адамга физикалык же психикалык жактан максаттуу түрдө зыян келтирүү деп түшүнүлөт. Мындай максаттуу зыян келтирүү мектепке чейинки куракта байкалат жана ар кандай формада болот.

Мектепте окуган балдардын тобунда агрессия кандайча байкалат? Психологияда вербалдык жана физикалык агрессияны айырмалоо адатка айланган.

Агрессивдүүлүктүн бул формаларынын баары мектептерде бар экенин байкоолор көрсөтүп турат. Вербалдык агрессия теңтушту күнөөлөөгө же коркутууга багытталган, алар ар кандай билдирүүлөр менен жүзөгө ашырылат. Бул даттануулар, демонстративдик коркутуулар болушу мүмкүн [2].

Физикалык агрессия түздөн-түз физикалык аракеттер аркылуу башкага кандайдыр бир материалдык зыян келтирүүгө багытталган. Психологиялык изилдөөлөр балдардын агрессивдүү жүрүм-турумуна таасир этүүчү факторлорду аныктайт. Бул факторлорго, адатта, үй-бүлөдөгү тарбиянын өзгөчөлүктөрү, баланын сыналгыдан же теңтуштарынан байкаган агрессивдүү жүрүм-турумунун үлгүлөрү, эмоционалдык стресстин жана фрустрациянын деңгээли ж. б. бирок белгилүү бир бөлүгүндө гана. Бир эле үй-бүлөдө, тарбиянын окшош шарттарында балдар ар кандай деңгээлде агрессивдүү болуп чоңоюшат. Мектеп куракта агрессивдүүлүктү көрсөтүүгө көмөктөшүүчү белгилүү бир ички өбөлгөлөр түзүлөт, зордук-зомбулукка жакын балдар тынчтыкты сүйгөн курбуларынан сырткы жүрүм-туруму боюнча гана эмес, психологиялык өзгөчөлүктөрү менен да олуттуу айырмаланат деп болжолдоого болот. Бул мүнөздөмөлөрдү изилдөө бул кубулуштун табиятын түшүнүү жана коркунучтуу тенденцияларды өз убагында жеңүү үчүн өтө маанилүү. Агрессивдүү жүрүм-турумдун кандайдыр бир түрү көпчүлүк балдарда байкалат. Ошол эле учурда, алардын кээ бирлери агрессивдүүлүккө көбүрөөк тенденцияны көрсөтүшөт, бул биринчиден, агрессивдүү аракеттердин жыштыгында (бир сааттык байкоонун ичинде өз курдаштарына зыян келтирүүгө багытталган төрттөн кем эмес аракеттерди көрсөтүшөт). Ал эми башкалар бир баладан ашык эмес белгиленет; экинчиден, түздөн-түз физикалык агрессиянын басымдуу болушунда, үчүнчүдөн, кандайдыр бир максатка жетүү үчүн. Балдардын агрессивдүүлүгүн эмне аныктаарын аныктоого аракет кылалы? Эмне үчүн ошол эле кырдаалдарда кээ бир балдар теңтуштарына кайгы жана азап тартуулашса, башкалары тынчтык жана конструктивдүү чечимдерди табат?

Агрессивдүү жана агрессивдүү эмес балдардын психикалык өнүгүү көрсөткүчтөрүн салыштыруу алардын көбүндө агрессивдүү мектепке чейинки курактагы балдар теңтуштарынан аз гана айырмаланарын көрсөттү. Ошентип, агрессивдүү балдардын интеллектинин өнүгүү деңгээли орто эсеп менен жаш нормасына туура келет, ал эми айрымдарында андан ашып кетет. Агрессивдүү балдарда эрктүүлүктүн өнүгүү көрсөткүчтөрү жалпысынан бир аз төмөн, бирок алардын айрымдарында эрктүүлүк жакшы өнүккөн.

Агрессивдүү балдар ойногонду билишпейт, ойноо жөндөмү жетишпейт деп кабыл алынат. Чынында эле, агрессивдүү балдардын арасында ойногонду билбеген балдар көбүрөөк, ал эми оюндун өнүгүүсүнүн эң жогорку деңгээлине жеткендер азыраак. Бирок, кээ бир агрессивдүү балдар кызыктуу оюн уюштура алышат, ошондуктан оюн иш-аракеттеринин өнүгүүсүнүн төмөн деңгээлин агрессивдүү жүрүм-турумдун негизги себеби катары кароого болбойт.

Агрессивдүү балдардын өзүн-өзү сыйлоо сезими жетишсиз - ашыкча бааланган же бааланбаган деген пикир бар. Бирок агрессивдүү балдардын өзүн-өзү сыйлоосунун орточо деңгээли башкалардан анча деле айырмаланбайт экен. Ошол эле учурда агрессивдүү балдардын өзүн өзү баалоосу менен теңтуштарынан күтүлгөн баанын ортосунда олуттуу айырмачылыктар бар экени белгилүү болду [3].

Балдар, чоңдор сыяктуу эле, агрессиянын көрүнүшүнүн формаларына туш болот: агрессивдүүлүк жана душмандык деструктивдүүлүк.

Агрессия бул: жүрүм-турумдун модели. Ал терс эмоция, ачууга алдыруу менен коштолуп анын жыйынтыгы: ар кандай зыяндуулукка алып келиши мүмкүн.

Агрессивдүү жүрүм-турум башкаларга физикалык же эмоционалдык зыян келтирет. Бул жөнөкөй сөздөн, физикалык зомбулукка чейин болот. Ал ошондой эле жеке мүлккө зыян келтириши мүмкүн. Балдардагы агрессивдүү жүрүм-турум социалдык мамилени бузат. Мезгил-мезгили менен агрессивдүү кол салуулар кеңири таралган жана туура шарттарда кадимки көрүнүш катары болуп баратат. Эгерде, балдарда тез-тез же белгилүү бир түрдө агрессивдүү жүрүм-турумун байкаса, анда дароо эле дарыгер менен сүйлөшүү керек.

Эң эле жаманы агрессиянын артында «кылмыш» коркунучу жатып, личностко карата өтө оор кылмышка айланууда: адам өлтүрүү, денеге зыян келтирүү, зордуктоо ж.б. Көптөгөн окумуштуулардын ою боюнча денеге физикалык жана психикалык зыян келтирүү менен коштолгон агрессия туулгандан канында болбойт, ал айлана-чөйрөнүн таасири жана тарбиянын жетишсиздиги, туура эмес социализация процессинин жыйынтыгы болору белгиленет [5]. Тилекке каршы криминалистиканын, саламаттык сактоонун, маалымат каражаттарынын, социологиянын маалыматтарына ылайык зордукчул личносттор аралык мамиле – нормага айланып, бир муундан экинчи муунга берилип, өтүп келе жатат.

Экинчиси – бул жөн гана кара ниеттик жана кастык жүрүм-турум эмес, ошондой эле азап тартуу, андан ырахат алуу каалоосу. Бул жүрүм-турумдун натыйжасы адатта чыр-чатактар, инсандык өзгөчөлүк катары агрессивдүүлүктү калыптандыруу жана адаптациянын төмөндөшү бар баланын мүмкүнчүлүктөрү.

Балдарда агрессивдүү жүрүм-турумдун үстүндө иштөө үчүн анын себептерин аныктоо керек [1]. Дарыгер балдардын агрессивдүү жүрүм-турумуна жардам берүү үчүн психотерапия сунуш кылышы мүмкүн. Мисалы, когнитивдик жүрүм-турум терапиясы (CBT) жүрүм-турумуңузду кантип көзөмөлдөөнү үйрөнүүгө жардам берет. Ал ошондой эле балдардын иш-аракеттеринин кесепеттерин түшүнүүгө жардам берет. Сүйлөө терапиясы дагы бир вариант болуп саналат.

Кээ бир учурларда, дарыгер балдардын агрессивдүү жүрүм-туруму үчүн дары жазып бериши мүмкүн. Мисалы, алар фенитоин жана карбамазепин сыяктуу эпилепсияга каршы

дарыларды (AEDs) жазып бериши мүмкүн. Эгер балдарда шизофрения, Альцгеймер оорусу же биполярдык бузулуу бар болсо, алар маанайды турукташтыруучу дарыларды жазып бериши мүмкүн. Алар ошондой эле омега-3 май кислоталарынын кошулмаларын алууга үндөшөт. Балдарды дарылоо планы баланын агрессивдүү жүрүм-турумунун негизги себептерине жараша болот. Жыйынтыктап айтканда, балдарга бул тенденцияларды жоюу үчүн өз убагында чараларды көрүү кеч эмес. Мындай балдар үчүн алар кичинекей кезинде, атайын түзөтүү иштери абдан пайдалуу болот.

Адабияттар

1. Берковиц Л. Агрессия: Себептери, кесепеттери жана башкаруу (Текст) / Л. Берковиц. - Санкт-Петербург, 2004-ж.
2. Выготский Л. Педагогикалык психология (Текст) / Л.С. Выготский; ред. В.В. Давыдов. - М.: Педагогика, 1991.
3. Ульенкова У.В. Өнүгүүсүндө көйгөйлөрү бар балдарга атайын психологиялык жардамды уюштуруу жана мазмуну. (Текст) / У.В. Ульенкова - М.: Академия. - 2004.
4. Кудрявцева Л. Балдар жана өспүрүмдөрдөгү агрессиянын типологиясы [макала] / Л. Кудрявцева // Эл агартуу. - 2005.
5. Лоренц К. Агрессия (деп аталган жана жамандык). М., 1994

УДК: 330.564.2(575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.69

Савин В., Жакшылы ккызы Р.
БГУ им. К. Карасаева

ДОХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ И ИХ ВИДЫ

Аннотация: В данной статье рассмотрены самые основные формы денежных доходов населения Кыргызстана, их динамика, показана изменение доходов на душу населения. Денежные доходы населения складываются из следующих доходов: доходов от трудовой деятельности, социальных трансфертов и от продажи сельхозпродукции, произведенной в личном подсобном хозяйстве. В процессе исследований и анализа установлено, что ведущую роль в структуре доходов государства занимает заработная плата, хотя ее доля в совокупных доходах имеет тенденцию снижения, вскрыты факторы, вызывающие ее снижение и факторы влияния на его снижение. В статье рассмотрен и приведен анализ уровня заработной платы в странах ЕАЭС и из приведенных данных можно увидеть, что заработная плата в Кыргызской Республике значительно отстает от уровня заработной платы в других странах ЕАЭС. В статье предлагаются меры по повышению заработной платы в Кыргызской Республике.

Ключевые слова: денежные доходы, заработная плата, собственность, виды доходов, дифференциация доходов, домашние хозяйства, номинальная заработная плата, реальная заработная плата ЕАЭС.

Савин В., Жакшылы ккызы Р.
К. Карасаев атн. БМУ

КЫРГЫЗСТАНДЫН КАЛКЫНЫН КИРЕШЕЛЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандын калкынын акчалай кирешелеринин эң негизги формалары, алардын динамикасы талкууланып, калктын жан башына кирешесинин өзгөрүүсү көрсөтүлөт. Калктын акчалай кирешелери төмөнкүлөрдөн турат: эмгектик ишмердиктен, социалдык трансферттерден жана өздүк көмөкчү чарбаларда өндүрүлгөн айыл чарба продуктыларын сатуудан алынган кирешелер. Изилдөө жана талдоо процессинде эмгек акынын мамлекеттик кирешенин түзүмөлүндө негизги орунга ээ боло тургандыгы аныкталды. Анын жалпы кирешедегі үлүшү төмөндөө тенденциясына ээ болгондуктан, төмөндөшүн шарттаган факторлор жана анын төмөндөшүнө таасир этүүчү факторлор каралат. Макалада ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү эмгек акынын деңгээли, талданып Кыргыз Республикасындагы эмгек акынын ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү эмгек акыдан бир топ артта калган тууралуу маалымат берилет. Макалада Кыргыз Республикасында эмгек акыны жогорулатуу боюнча иш чаралар сунушталган.

Түйүндүү сөздөр: акчалай киреше, эмгек акы, мүлк, кирешенин түрлөрү, кирешелердин дифференциациясы, үй чарбалары, номиналдык эмгек акы, ЕАЭБ реалдуу эмгек акысы.

Savin V., Zhakshylyk kzy R.
BSU named after K. Karasaev

INCOMES OF THE POPULATION IN KYRGYZSTAN AND THEIR TYPES

Abstract: this article discusses the most basic forms of monetary income of the population

of Kyrgyzstan, their dynamics, shows the change in income per capita. Monetary incomes of the population consist of the following incomes: income from labor activity, social transfers and from the sale of agricultural products produced in personal subsidiary plots. In the process of research and analysis, it was established that wages play a leading role in the structure of state income, although its share in total income tends to decrease, the factors that cause its decline and the factors influencing its decline are revealed. The article considers and analyzes the level of wages in the EAEU countries, and from the data presented it can be seen that wages in the Kyrgyz Republic lag far behind wages in other EAEU countries. The article proposes measures to increase wages in the Kyrgyz Republic.

Keywords: cash income, wages, property, types of income, income differentiation, households, nominal wages, real wages of the EAEU.

Развитие цифровизации экономических процессов и формирование новых секторов и видов производств в Кыргызской Республике обусловленное вовлечением страны в глобальные процессы межстрановых экономических отношений. Это опосредовало как наличие традиционных (трудовые, социальные трансферты, доходы от ЛПХ), так и возникновение новых форм доходов населения (доход на капитал, прибыль, монетизация интернет деятельности и др.) [1].

Официальные данные Национального статистического комитета свидетельствуют, что в 2020 году размер среднедушевых доходов сложился в объеме 5625,4 сомов, причем темп роста по отношению к базисному 2016 году составил 130%. При этом относительная величина структуры среднедушевых доходов сложилась за счет доходов от трудовой деятельности (67,4%), реализации излишков ЛПХ (11,9%), социальных выплат (16,7%).

Необходимо отметить, что имеется отличие структуры доходов городских и сельских жителей. Например, доля трудовых доходов составляет 77,2% и 61,7% соответственно, социальные трансферты находятся на одинаковом уровне 16,7%. А доходы от личных подсобных хозяйств, то следует сказать, что доход от реализации сельскохозяйственной продукции, которая произведена в личном подсобном хозяйстве, у жителей села составляла 18,0%, а у городских жителей только 1,4%.

Установлено, что размер среднедушевых доходов находится в тесной взаимосвязи с размером и составом семьи. Так, например, одинокие люди имеют доход на 230% выше среднереспубликанского уровня.

Тем не менее, следовало отметить, что в 2020 году различались среднедушевые денежные доходы населения от места жительства. Так, выше среднереспубликанского уровня имеют жители Иссык-Кульской области, г. Бишкек, Чуйской и Ошской областей, все остальные области демонстрируют обратную статистику.

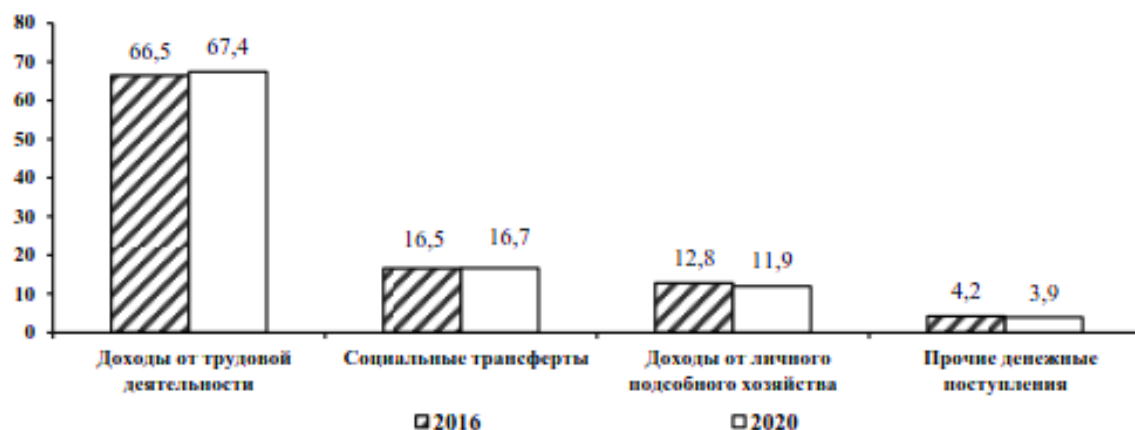

Рис.1 Удельный вес различных видов доходов домохозяйств, % [2]

В 2020 г. денежные доходы населения составляли почти 452 млрд сом. но они распределялись несправедливо: двадцать процентов населения сосредоточила в своих руках самый большой объем денежных доходов, или 41 процент из общей суммы денежных доходов государства. В это же время двадцать процентов населения, представлявшая группу населения с самыми низкими доходами, имела только 7,1процентов от общего объема полученных денежных доходов в стране.

Следующим показателем уровня разделения населения по доходам в экономике является коэффициент Джини, который свидетельствует об уровне неравномерности распределения дохода среди населения, а также степень как фактическое распределение дохода отклоняется от его равномерного распределения. Как показали результаты проведенного обследования произошло снижение неравенства доходов домашних хозяйств. В результате чего, снизился и коэффициент Джини по доходам с 0,406 в 2016году до 0,344 в 2020 году.

В Кыргызстане доходы населения в первую очередь зависят от размера зарплаты, которая снижается в общих доходах населения и вызвано это следующими причинами: падением объёмов производства в стране, низким уровнем минимальной заработной платы, установленным уровнем заработной платы ниже стоимости воспроизводства рабочей силы, инфляцией и др. При этом следует отметить, что несмотря на то, что в структуре доходов доля заработной платы снизилась, ее доля в структуре денежных доходов еще достаточно высокая и это позволяет ей занимать ведущее положение в доходах населения, но, в тоже время такое положение свидетельствует о неравноправном порядке факторного распределения доходов и несправедливости по отношению к заработной плате в воспроизводственном процессе. Все это говорит о том, что сложившееся положение – это результат узурпации значительной части денежных доходов небольшой частью населения и определяется это в значительной степени нерешенностью отношений собственности.

Несмотря на то, что в принципе размеры заработной платы регулируются минимальной заработной платой в системе организации заработной платы, имеют место ничем не подкрепленные диспропорции в уровне заработной платы (табл.1). Такие диспропорции являются свидетельством монополизации различных секторов национальной экономики в следствии двадцатилетнего перехода от одной экономической системы к другой и формированию групп крупных собственников [4]. Причем переход собственности зачастую осуществлялся не вполне законными методами, через следующие рычаги воздействия: инфляционные колебания и посредством передела собственности, банального рейдерства и других проявлений теневой экономики.

Таблица 1. Показатели отраслевой заработной платы, сом/месяц [2]

Отрасли и сектора экономики	2019	2020
Сельское хозяйство, лесное хозяйство и рыбоводство	14 962	15589
Добыча полезных ископаемых	39 005	40 859
Обрабатывающая промышленность	19 208	23 227
Обеспечение (снабжение) электроэнергией, газом, паром и кондиционированным воздухом	52 033	58 219
Водоснабжение, очистка, обработка отходов и получение вторичного сырья	16 889	20 609
Строительство	24 503	21 730
Оптовая и розничная торговля, ремонт автомобилей и мотоциклов	19 530	19 587
Транспортная деятельность и хранение грузов	32 443	29 583
Деятельность гостиниц и ресторанов	17 060	16 952
Информация и связь	39 933	51 914
Финансовое посредничество и страхование	66 111	53 303
Операции с недвижимым имуществом	17 348	18 031
Профессиональная, научная и техническая деятельность	30 097	29 303
Административная и вспомогательная деятельность	15 362	19 145
Государственное управление	28 187	30 705
Образование	17 693	18 737
Здравоохранение и социальное обслуживание населения	12 848	12 167
Искусство, развлечение и отдых	11 312	10 464
Прочая обслуживающая деятельность	15 983	16 651

Такая дифференциация в оплате труда между различными видами экономической деятельности абсолютно несправедлива и не имеет никакого обоснования, а является следствием того, что институт минимальной заработной платы не выполняет свою функцию что дает возможность проводить дискриминационную политику в отношении работающих по профессиональному и отраслевому признаку относительно размеров зарплаты и углублять

социальную несправедливость в процессе воспроизводства рабочей силы в различных сферах экономического развития в стране.

В результате проведенных реформ системы распределения заработная плата утратила свое ведущее положение. Сложившаяся ситуация свидетельствовала о том, что заработная плата в таких условиях утратила способность осуществлять свои ведущие функции такие как: воспроизводственную, распределительную и стимулирующую, а также о том, что она перестала выступать как системообразующий механизм в системе распределения и утратила свое функциональное предназначение в экономике [5]. При этом необходимо подчеркнуть, что размер зарплаты в Кыргызской Республике находится на последнем месте по отношению к другим государствам-членам ЕАЭС, что представлено на рис.2. В 2020 г. наибольшую зарплату в среднем получали в Российской Федерации 714 дол. США. На втором месте была Республика Казахстан – 515 дол США. В Беларуси заработная плата составляла 508 дол США, а в Армении заработная плата составляла 388 дол США и самая низкая заработная плата была в Кыргызской Республике и составляла 239 дол США, что почти в 3 раза ниже уровня российской средней зарплаты до 239 дол США, что составляло 112,7 процентов. За анализируемый период в РФ заработная плата составила 130,1%, в РК – 123,2%, в РБ – 140,7%, в Армении -106,9%.

Рис. 2. *Среднемесячная номинальная заработная плата в странах ЕАЭС*

(в долларах США) [6]

В Кыргызской Республике в первом квартале 2021 г. реальная зарплата снизилась, по сравнению с аналогичным периодом 2020 г. составляла 96,3 процента, почти также было и в Армении - 97 процентов. В Казахстане, Беларусь и РФ заработная плата выросла.

Для выхода из создавшегося положения по вопросам заработной платы, предлагается значительно пересмотреть уровень минимальной заработной платы в сторону ее увеличения, а также изменить подходы к взиманию налогов, отменив их с заработной платы не обеспечивающей воспроизводственную функцию, оставив только уплату в соцфонд. Помимо этого, важно развивать профессиональную поддержку бизнеса, что, несомненно, приведет к росту ВВП и ВНД [7].

На основании проведенного анализа доходов населения Кыргызской Республики можно сделать следующие выводы.

1. Переход к рыночной системе хозяйства произошли изменения структура доходов.
2. Сформировался новый экономический механизм распределения доходов, соответствующий рыночной системе хозяйства, в котором основополагающее значение занимала частная собственность на факторы производства. Такая форма распределения доходов занимала господствующее положение в странах с развитой рыночной экономикой.

3. С переходом к рыночной системе хозяйствования произошло формирование многообразия форм собственности и форм экономической деятельности, что обусловило появление новых форм доходов в Кыргызстане, например, доходы предпринимательской деятельности, а также доход от деятельности в теневом секторе, который в экономике страны занимает большой удельный вес и который неуклонно возрастает, проникает во все сферы экономики Кыргызской Республики.
4. На доходы населения негативно влияет инфляция, низкая заработная плата, безработица и высокие социальные платежи.

Литература

1. Рысалиева Г.О. Доходы как источник благосостояния населения. // Научная дискуссия: вопросы экономики и управления. 2016 №2(46) с 70.
2. Уровень жизни населения Кыргызской Республики 2016-2020. -Б: Национальный Статистический Комитет Кыргызской Республики. 2021.
3. Кыргызстан в цифрах. – Б.: Нацстатком Кыргызская Республика. 2021.
4. Савин В. Е. Рынок труда в условиях формирующего информационного общества/ В.Е. Савин, Н. Ж. Кошкова, Н. К. Джакубов // Вестник КРСУ. 2021.Т21. №3 С. 34-42.
5. Жамбыл Ж. Ж., Чылабаева А. К., Жакшылык кызы Р. Регулирование безработицы и социальной защиты населения Кыргызстана и Казахстана в условиях ЕАЭС// Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022 №4 (72)
6. Статистический ежегодник Евразийского экономического союза; Евразийская экономическая комиссия. – Москва 2021. С. 62.
7. Савин В. Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса [Текст] / В. Е. Савин, А. А. Молдошева // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.

УДК: 81'246. 3(575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.70

Сагынбаева Г.
К. Карасаев атындагы БМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ҮЧ ТИЛДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыскача мазмуну: Макалада Кыргыз Республикасындагы үч тилдүүлүктү өнүктүрүү маселелери, алардын турмушта алган орду тууралуу сөз болот. Анда кыргыз тили болгон мамлекеттик тилге мамлекеттик камкордук керек экендигине өзгөчө басым жасалат. Учурда баардык мамлекеттик жана жеке ишканаларда, фирмаларда, кайсы кызмат, кайсы тармак болбосун анын иш кагаздарын жүргүзүүдө, баарлашууда аталган тилдерди жакшы билүү турмуштун талабы экендиги талашсыз. Тилдерди жакшы, терең өздөштүрүү бала бакчадан эле башталары, тилди үйрөнүүдө эң биринчи баланын, өзүнүн кызыгуусу, иш-аракети, жөндөмү, өз алдынча көп иштөөсү талап кылынары жөнүндө макалада кең-кесири айтылат. Ошондой эле, бул макалада тилди жакшы, терең билген бала баардык предметтерди жакшы, жеңил өздөштүрүүсүнө түрткү берери шексиз экендиги кеңири чагылдырылган.

Түйүндүү сөздөр: өнүктүрүү, камкордук, ишканалар, талап кылуу, тармак, тилге кызыгуу

Сагынбаева Г.
БГУ им. К. Карасаева

ЗАДАЧИ ВНЕДРЕНИЯ ТРИЯЗЫЧИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация: В статье подробно раскрыто о развитии трёх языках в Кыргызской Республике и их значение в жизни общества, а также обращает внимание, что Государство обязана в развитии кыргызского языка как государственного языка. На сегодняшний день в ведение делопроизводства и общения во всех государственных и частных учреждениях, фирмах и отраслях требуются знания трёх языков. Усвоение и глубокое значение языков, начинается с порога детского сада, при изучение языка сперва нужно заинтересовать ребёнка к языку, его старание. труд и самостоятельность и способность.

Ключевые слова: развитие, забота, учреждения, требование, отрасль, интерес к языку

Sagynbaeva G.
Bishkek State University named after K. Karashev

OBJECTIVES OF THE INTRODUCTION OF THREE LANGUAGES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation: The article describes in detail the development of three languages in the Kyrgyz Republic and their importance in the life of society, and also draws attention to the fact that the State is obliged to develop the Kyrgyz language as the state language. To date, knowledge of three languages is required in the management of documents and communication in all public and private institutions, firms and industries. The assimilation and deep meaning

of languages begins from the threshold of kindergarten, when learning a language, you first need to interest the child in the language, his diligence, work and independence and ability.

Keywords: Development, care, institutions, requirement, industry, interest in language

Учурда өлкөбүздүн кайсы кызматтарында, кайсы тармактарында болбосун, анын ишин жүргүзүп, алдыга жылдырууда тилдерди жакшы билүүнүн мааниси зор. Алар: республиканын мамлекеттик тили болгон кыргыз тили, расмий тил катары эсептелинген орус тили жана англис тили. Албетте, улуттун негизги белгиси – анын тили, тили болбой эл болбойт демекчи, кыргыз тили биринчиден, эне тилибиз катары, экинчиден, мамлекеттик тил катары өлкөбүздө, жогоруда айтылгандай, кайсы кызмат, кайсы тармак болбосун анын иш кагаздарын жүргүзүүдө, баарлашууда милдеттүү түрдө колдонуу керек экендиги бир нече жолу мамлекеттик тил мыйзамында каралган. “Тил улуттун – жаны” дегендей, мамлекетибиздин мамлекеттүүлүгүн айгинелеген кыргыз тилин мамлекеттик тил катары турмушубуздун баардык чөйрөсүндө – саясатта, экономикалык-социалдык, маданий турмушубузда так, таза колдонушубуз керек экендиги кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болгондон бери айтылып келет. Ага карабастан көпчүлүк жеке ишканаларда, мекемелерде иш кагаздарын жүргүзүүдө жана иштик чөйрөдө адамдардын бири-бири менен мамилелешүүсүндө орус тили дагы деле көбүрөөк басымдуулук кылып жаткандай. Албетте, орус тилин жана англис тилдерин колдонуу учурдун талабы, ага эч кимдин каршылыгы жок, тескерисинче бул тилдерди замандын талабы катары мамлекет тарабынан өнүктүрүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө. Бирок, ошондой болсо да, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили катары жана кыргыз элинин эне тили, улутубуздун жүзү катары кадырлап барктоо кыргыз элинин жана Кыргызстанда жашап жаткан баардык жарандардын парзы, милдети экендигин дагы бир жолу айта кетүүбүз зарыл. Анын үстүнө башка тилдерди окуп-үйрөнүүдө, биринчи кезекте өз эне тилин жакшы билип, аны лексика-грамматикалык, стилдик жактан терең өздөштүргөндө гана жакшы ийгиликтерге жетишериң айкын. Кайсы гана тилди үйрөнбөйлү, көп машакатты, көптөгөн кыйынчылыктарды жаратат, канчалаган эмгегинди сарптайсың. Ошондуктан тилди башталгыч класстан баштап эле талапка ылайык өздөштүрбөсө, жогорку класска барганда, же жогорку окуу жайына барганда катасыз сабаттуу жазууда, туура сүйлөөдө көптөгөн кыйынчылыктарды жаратарын практикадан көрүп-билип жүрөбүз. Катасыз сабаттуу жазууда тилдеги грамматикалык эрежелерди жакшы өздөштүрүп, аны турмуштун ар кандай кырдаалында колдоно билүүсү шарт. Көпчүлүк жаштардын сабатсыз болуп жаткандыгы интернетке көз каранды болуп, көбүнчө убактыларын анын ашыкча, керексиз маалыматтарына кетирип жатканына байланыштуу. Жогоруда айткандай, тилди окуп-үйрөнүүдө, ошол үйрөнүп жаткан тилдин грамматикасын жакшы, терең өздөштүрмөйүнчө катасыз жазып, туура сүйлөөгө мүмкүн эмес. Айтайын деген оюнду кенен берүүдө кептин түрлөрүнө, тилдин стилдерине да көбүрөөк көңүл бөлүүсү кажет. Мисалы, окуучу болобу

же студент болобу, кыргыз тил сабагында бир теманы алып аны кептин түрлөрүнө, тилдин баардык стилдерине салып, текст түзүүгө жетишүүсү зарыл. Айталы, “Ысык-Көл” деген теманы алсак, аны илимий стилде, көркөм стилде, публицистикалык стилде балдар текст түзө алышы керек.

Кыргыз тил сабагында жана орус тил, англис сабактарында балдардын сүйлөө кеби менен бирдикте жазуу кебин кош бирдей калыптандырууга өзгөчө көңүл буруу талапка ылайык. Себеби, сүйлөө менен жазуу экөө бири-бирин толуктаган кеп ишмердүүлүктүн продуктивдүү түрү болуп саналат.

Тилдерди жеткиликтүү түрдө өздөштүрүүдө, өз эне тилине салыштыруу менен үйрөнүү жеңилдик болорун көрүп жүрөбүз. Мисалы, орус тили менен кыргыз тилинин грамматикасында көптөгөн окшоштуктар бар, морфологиясында, сөз түркүмдөрүндө, сөз айкашы, сүйлөмдөрүндө ж.б. мында салыштыруу грамматикасын колдонуп жүрүшөт.

Орус тили Эл аралык тилдердин катарына киргендиктен орус тилин да кыргыз тили менен биргеликте чогуу өнүктүрүү бүгүнкү күнгө чейин колго алынып келе жатат, себеби орус тили Кыргыз Республикасында расмий тил катары колдонулат. Көбүнчө англис тили менен орус тили илимдин тили, илимий техниканын тили катары колдонулуп жүрөт. Ошондуктан кыргыз тилин да илимий техниканын, илимдин тили катары өнүктүрүшүбүз абзел. 31 жылдын ичинде аталган тилдер менен катары кыргыз тили да толук кандуу болбосо да алгылыктуу ийгиликтерге да жетишип келе жаткандыгын айта кетишибиз керек. Тилдерди мектепте, орто окуу жайында, жогорку окуу жайларында окуп-үйрөнүү жетишсиз. Андыктан окуучуларга, студенттерге өз алдынча тил боюнча билимин тереңдетүүдө көптөгөн мүмкүнчүлүктөр бар десем болот. Мисалы, интернеттен онлайн сабактар, лекциялар, тил үйрөтүүчү курстар, түрдүү методикалык китептер, кошумча окуу китептери, сөздүктүн түрлөрү бар, андан сырткары, көркөм чыгармаларды үйрөнүп жаткан тилде көп окуу, көркөм тасмаларды, ар кандай теле берүүлөрдү көрүү тилди үйрөтүүнү тездетери жана жеңилдетери белгилүү. Тилекке каршы, азыркы учурда жаштардын арасында, дегеле баардык муундардын арасында көркөм чыгармаларды, ырларды окугандар азыраак кездешип калды.

Өлкөбүзгө башка, бөтөн улуттун өкүлдөрү катары келишип, кыргыз элинин тилин үйрөнүп, тилин гана үйрөнбөстөн комузун да черткенге үйрөнүп, маданиятыбыздан да кабар алуусу мекендин ээси болгон кыргыз элин сүйүндүрбөй койбойт. Жапон, кытай, корей улутундагы конокторубуз үч айдын ичинде кыргыз тилин үйрөнүп алуусу, чынында суктандырууну жаратат, ал эми өмүр бою Кыргызстанда жашаган башка улуттун өкүлдөрү жана айрым кыргыздар мамлекеттик тилди билбей жатканы өкүндүрөт.

Кыргызстанда көбүнчө ишканалар, фирмалар жеке менчик болгондуктан, өздөрүнүн ички жана сырткы иштерин, иш кагаздарын жүргүзүүдө мамлекеттик тил жана орус тилинен сырткары англис тилин да талап кылуусу мыйзам ченемдүү иш. Себеби, чет элдик ишкерлер

менен биргеликте иштегенине байланыштуу, ишти үч тилде жүргүзүүнү талап кылат. Андыктан келечектеги кызмат ээлери бул үч тилди бирдей өздөштүрүүсү, каалайсыңбы, каалабайсыңбы, окуп-үйрөнүүгө түрткү берип отурат. Жаштардын көбү замандын талабына ылайык, англис тилин үйрөнүүгө кызыгышууда. Анткени, биринчиден Кыргызстанда убактылуу жумуш жоктугуна байланыштуу чет мамлекеттерге барып иштеп келүүгө аргасыз болууда. Экинчиден, жогоруда сөз болгондой, жеке ишканаларда, фирмаларда чет элдик компаниялар менен биргеликте иштегендиктен англис тилин билүүгө аргасыз кылат. Учурдун талабына ылайык, кайсы тилди окуп-үйрөнбөйлү, ал тилди турмушта кенен колдоно билүүсү шарт. Мисалы, мамлекеттик тилде, орус тилинде, англис тилинде иш кагаздарын жаза билүүгө, оюн жеткиликтүү түшүндүрө алгыдай билимге ээ болуусу кажет. Бүгүнкү күндө андай натыйжа болбой жаткандыгы, биринчиден балдардын сабакка болгон кызыгуусу төмөндөп, интернетке көз каранды болуп калуусу менен түшүндүрүлсө, экинчиден, мектептерде, жогорку окуу жайларда окуу методикасы балдарга жеткиликтүү болбой жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Муктаждык жаралмайынча тилди кызыгып окуу кыйынга турат. Жумушка, кызмат орунга кадрларды алууда тилдерди жакшы билүүсүнө басым жасалат. Анткени ишти жакшы алып кетүүдө, кардарлар менен иш алып барууда, иш кагаздарынын түрүн жүргүзүүдө тил билүү жөндөмү жогорку ролду ойнойт. Тилди ар тараптан жакшы билген киши билимдүү катары эсептелинери белгилүү. Тилди терең өздөштүрүүдө, айрыкча баланын өзүнүн аракети, кызыгуусу негизги ролду ойнойт. Мектептин мугалимдерине, жогорку окуу жайларынын окутуучуларына азыркы талапка ылайык тилди ар тараптан жеңил, кызыктуу окутуу, практикалык жактан терең билүү жана методикалык жактан тажрыйба алмашуу максатында илимий-практикалык семинарлар, тренингдер, иш-чаралар, лекциялар өткөрүлүп келе жатат. Балдар өз эне тили менен биргеликте башка тилди да өздөштүрүп, аны турмушунда колдоно билүүсүнө мамлекет тарабынан да камкордук керек экендиги талашсыз. Мугалимдерге, окутуучуларга моралдык жактан, материалдык жактан колдоо көрсөтүү, алар талап кылган шарттарды түзүп берүү максатка ылайык. Бала тилди дегеле баардык сабактарды жакшы өздөштүрүүсүнө үй-бүлөө жана Өкмөт жакшы шарттарды түзүп берүүсү милдет. Себеби, мамлекеттин келечегин билимдүү жаштар гана түзө аларын, экономиканын өсүшүнө билимдүү жаштар гана себепкер болору белгилүү.

Учурда жогорку окуу жайларда көптөгөн чет элдик жарандар билим алышууда. Аларга кыргыз тилин чет тил катары жана мамлекеттик тил катары окутууда окутуучуларга да англис тилин билүүгө туура келет, андыктан окутуучулар да курстарга барып, англис тилин үйрөнүүгө далалат кылышууда. Кайсы кесиптин ээси болбосун, мейли юристпи, дарыгерби, экономистпи, тилди жогору деңгээлде билүүсү анын мыкты кесипкөй экендигин аныктайт. Мисалы, адвокат өзүнүн сөз байлыгы, сөзүнүн кору менен коргой турган адамын соттон куткарып алышы мүмкүн, дарыгерлер бир гана дары менен бейтабын айыктырбастан, жакшы сөздөрү менен да айыктырып жардам бере алат. Бекеринен элибизде “жакшы сөз – жарым

ырыс” деген макал айтылбаса керек.

Тил үйрөтүүнүн дагы бир эң негизги максаты, кайсы тилди үйрөтпөйлү, балдардын сөз байлыгын, сөз корун өстүрүү, мында макал-лакаптарды, табышмактарды, жаңылмачтарды, көркөм элестүү сөздөрдү, сөз берметтерин, учкул сөздөрдү жаттаттырып, алардын маанисин түшүндүрүү болуп саналат. Буларды үйрөтүүнүн тарбиялык мааниси абдан зор. Сөзүн түшүнүктүү, көркөм болсо уккулуктуу да болот эмеспи. Тилди үйрөнүү ары татаал, ары машакаттуу болгондуктан, баланы мектеп жашынан эле терең окутуп- үйрөтүү, туура сүйлөп, катасыз жазууга машыктыруу ата-эненин жана педагогдун эң негизги милдети демекчимин.

Адабияттар

1. Сыдыкбаева М.М., Сагынбаева Г.И., Жолдошбекова А., Кыргыз тили, Бишкек, 2014, 36.
2. Сагынбаева Г.И., Кептин түрлөрү боюнча аткарылуучу жазуу жумуштарын калыптандыруу, Эл агартуу, 5-6, 2010, 86
3. Көркөм жана илимий стилдер, tyup.net
4. Мамлекеттик тил, ky.m.wikipedia.org

УДК: 573.4:372.857(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.71

Сатыбекова М.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

БИОЛОГИЯ БОЮНЧА БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ИНТЕГРАТИВДҮҮЛҮК МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРГӨ ТАЯНУУ – АТАЛГАН ПРЕДМЕТТИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛООНУН НЕГИЗГИ БАГЫТЫ КАТАРЫ

Кыскача мазмуну: Макалада изилдөөнүн актуалдуулугуна жараша илимий маалыматтарга талдоо жүргүзүлүп, табигый илимий жана гуманитардык билимдерди интеграциялоодо биологиялык билим берүүнүн катышы каралды. Биологиялык билим берүүдө интегративдүүлүк мүмкүнчүлүктөргө таянуу менен аталган предметти модернизациялоонун негизги бир багыты катары анализ жүргүзүлдү. Мектепте заманбап билим берүүнүн эң маанилүү максаты окуучулар тарабынан дүйнөнүн жалпы илимий картинасын түзүү болуп саналат, бул идея бири-бирин толуктоочу билимдерди бирдиктүү бүтүндүккө чогултуунун маанилүү интегративдик фактору, ошондой эле методологиялык негизи болуп саналат. Мектеп окуучуларынын предметтик компетенциялары дүйнөнүн илимий картинасы, дүйнөнүн илимий-методологиялык негиздери жөнүндө адамдын бүткүл көз карашын өзүнүн ички дүйнөсүндө гуманитардык жана табигый математикалык билимдер аркылуу кароо болуп саналат. Интегративдик билим берүүдө STEM билим берүүнүн артыкчылыктары айтылып, Кыргызстанда STEM билим берүүнүн абалы анализденди. Автордун катышуусунда иштелип чыккан “Жалпы билим берүүчү уюмдардын 10-11-класстарынын окуучуларынын STEAM билим берүү боюнча изилдөө компетенцияларын өнүктүрүү боюнча кыска мөөнөттүү программасы” сунушталды.

Түйүндүү сөздөр: Биологиялык билим берүү, интеграция, интегративдүүлүк, интегративдик биология, интеграцияланган сабактар, STEM билим берүү, STEAM билим берүү, кыска мөөнөттүү программа.

Сатыбекова М.
КНУ им. Ж. Баласагына

ОПОРА НА ИНТЕГРАТИВНОЕ ВОЗМОЖНОСТИ В БИОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ - КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭТОГО ПРЕДМЕТА

Аннотация: В статье анализируются научные данные, исходя из актуальности исследования, и рассматривается роль биологического образования в интеграции естественнонаучных и гуманитарных знаний. Важнейшей целью современного образования в школе является построение учащимися общенаучной картины мира данная идея является существенным интегративным фактором по собиранию разрозненных знаний в единое целое, а также методологической основой формирования метапредметных компетенций школьников: научная картина мира есть, целостное представление человека о научно-методологических основах мира, это взгляд на окружающий и собственный внутренний мир сквозь призму гуманитарных и естественно математических знаний и представлений. Были отмечены преимущества STEM образования в интегративном образовании, а также проанализировано состояние STEM образования в Кыргызстане. Представлена «Краткосрочная программа развития исследовательских компетенций STEAM образования учащихся 10-11 классов

общеобразовательных организаций», разработанная при участии автора.

Ключевые слова: Биологическое образование, интеграция, интегративность, интегративная биология, интегрированные уроки, STEM образование, STEAM образование, краткосрочная программа.

**Сатыбекова М.
KNU named after J. Balasagyn**

BASED ON INTEGRATIVE POSSIBILITY IN BIOLOGICAL EDUCATION - THE MAIN DIRECTION OF MODERNIZATION OF THIS SUBJECT

Abstract: The article analyzes scientific data, based on the relevance of the study, and discusses the role of biological education in the integration of natural sciences and the humanities. The most important goal of modern education at school is the construction by students of a general scientific picture of the world, this idea is an essential integrative factor in collecting disparate knowledge into a single whole, as well as the methodological basis for the formation of meta-subject competencies of schoolchildren: there is a scientific picture of the world, a holistic view of a person about the scientific and methodological foundations of the world, this is a look at the surrounding and one's own inner world through the prism of humanitarian and natural mathematical knowledge and ideas. The advantages of STEM education in integrative education were noted, and the state of STEM education in Kyrgyzstan was analyzed. The «Short-term program for the development of research competencies in STEAM education of students in grades 10-11 of general educational organizations» developed with the participation of the author is presented.

Keywords: Biological education, integration, integrativity, integrative biology, integrated lessons, STEM education, STEAM education, short-term program.

Табият таануу билимдеринин ичинен биологиялык билимди, муундан муунга өткөрүп берүүнүн тарыхый мезгилинде дифференциялык, интеграциялык, академиялык жана прагматикалык тенденциялар мектептеги билим берүүдө предметтердин ордун, көлөмүн, мазмунун аныктап келүүдө. Тарыхый мезгилде бул белгиленген идеялар улам алмашып, билим берүү системасында белгилүү орунду ээлеп, бирок бир нече жылдардан кийин кайра кайтыш ордуна келип турган. Ар бир тенденция билим берүүнүн белгилүү бир системасын калыптандырат да, өнүгүү жолунун өзүнчө багытын аныктайт. Бул процесстер коомду, анын ичинде билим берүүнүн прогреске алып келген өнүгүүнүн жолдору болуп эсептелет.

Учурдагы билим берүү системасы дүйнөнүн илимий картинасын бүтүн көз карашта караган, бул картинаны чагылдырган процесстердин жана кубулуштардын ортосундагы байланыштардын тереңдигин түшүнгөн интеллектуалдык жактан өнүккөн жогорку билимдүү инсанды калыптандырууга багытталууда. Заманбап дүйнөдө саясий, экономикалык, маданий жана маалыматтык интеграцияга тенденциялар үстөмдүк кылууда, ал эми предметтик бөлүнүү окуучуларда табигый дүйнөнүн бир бүтүн картинасынын калыптанышында оорчулуктарды

жаратаары белгилүү. Ошондуктан, окуучунун дүйнөгө болгон көз карашынын чачыранды болуу себептеринин бири болуп калат жана ар бир предметтин өз алдынчалыгы, алардын ортосундагы начар байланыш окуучуларда олуттуу кыйынчылыктарды жаратып, маданиятты органикалык кабыл алууга тоскоолдук кылат. Ошондой эле, табигый илимий сабаттуулукту өнүктүрүү төмөнкүлөргө басым жасайт: биология, химия, физика, география илимдеринин негиздерине таянып жашоодо кездештирген проблемаларын чече билүү жөндөмдүүлүгү менен аныкталат [5]. Мындан табигый илимий сабаттуулукту өнүктүрүүдө аталган предметтерди интеграциялоо зарыл экени айдан ачык көрүнөт.

Изилдөөнүн методдору менен материалдары. Бул илимий макалада маалыматтарга таянуу менен талдоо жүргүзүү, педагогикалык процесске байкоо жүргүзүү, эксперттик анализ жасоо методдору колдонулду.

Биологиялык билим берүүдө интегративдүүлүк мүмкүнчүлүктөргө таянуу – аталган предметти модернизациялоонун негизги багытыболуп саналат, анткени интегративдүүлүк – бул дүйнөнүн бүтүндүүлүгүн сүрөттөөнү калыптандырууга багытталган, коюлган максат жана талаптарга жооп берүүчү бири-бирин толуктай турган базалык дисциплиналардын предмет аралык байланышуусу. Дүйнөнүн илимий картинасын окуучуларга табигый илимий билимдер менен биргеликте түшүндүрүү жакшы натыйжа берет жана муну интегративдик биология ишке ашырат.

Интегративдик биология – бул биоцентрдик дүйнө көз карашын калыптандыруу жана биологиялык сабатсыздыкты жоюу максатында адамдын жашоо баалуулуктары чөйрөсүндөгү табият таануу жана гуманитардык билимдер менен интеграцияланган биологиялык билимдердин системасы [2].

“Табияттагы бири-бири менен байланышта болгон нерселердин бардыгын бирдей байланышта окутуу керек” – деп Я.А. Коменский өз мезгилинде айтып кеткен. Интегралдык окутуу методун киргизүү билим берүүнү модернизациялоонун азыркы этабында билим берүү процессине заманбап технологияларды киргизүүнүн жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу жана окутуунун заманбап методдорунун бири катары келип чыкты. Мектептик билим берүүнү өнүктүрүүдө ар түрдүү предметтерди окутууга комплекстүү мамиле кылуу маселеси көтөрүлдү. Акыркы кабыл алынган стандартта балага жөн эле билим берүү аздык кылат, балага табияттын бардык көрүнүштөрүн, кубулуштарын бүтүн берип, андан жаңы билимди таап, жаңы продукция чыгарууга үйрөтүү керектиги белгиденген. Бул милдетти ишке ашыруу үчүн дисциплиналардын интеграциясы жардамга келет.

Мектептик билим берүүдө дисциплиналар аралык интеграциянын актуалдуулугу ачык көрүнүп турат. Ал илимдин өнүгүүсүнүн заманбап деңгээлине байланыштуу, анда табият таануу билимдерин интеграциялоону так чагылдырууну талап кылууда.

Заманбап адам үчүн биологиялык билимдин мааниси өтө зор. Анткени, туруктуу өнүгүү,

климаттын өзгөрүүсү, “жашыл экономика”, биоартүрдүүлүктү сактоо, адамдын коопсуздугу жана ден соолугун чыңдоо боюнча иш – чаралар бүгүнкү күндө өтө актуалдуу болуп жатат. «Биология» предмети интегративдүүлүккө өтө ыңгайлуу предмет. Ал дисциплиналар аралык байланыштар менен сугарылган жана окуучуларга илимдин, искусствонун, маданияттын, ошондой эле реалдуу күнүмдүк турмуштун көптөгөн тармактары боюнча билимди сунуштайт. Ошондой эле, мектеп окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун калыптандыруунун маанилүү компоненти болуп саналат.

Интеграция дегенибиз – белгилүү бир чөйрөдөгү жалпыланган билимдердин бир окуу материалына мүмкүн болушунча терең аралашып жана биригип айкалышуусу. Методологияда «интеграция» терминин аныктоонун негизи болуп бир типтеги бөлүктөрдүн же элементтердин болушу жана алардын бир катар окуу предметтеринде бир максатка жана функцияга табигый баш ийүү мүмкүнчүлүгү саналат. Интеграция мугалимдин өзүн өзү жүзөөгө ашыруусуна, өзүн көрсөтүүсүнө, чыгармачылыгына мүмкүнчүлүк берет жана окуучулардын жөндөмдүүлүктөрүн ачууга өбөлгө түзөт.

Билим берүүдөгү интеграция, биринчиден, илим аралык байланыштарга окшош болгон дисциплиналар аралык байланыштарды олуттуу өнүктүрүүнү жана тереңдетүүнү, ар түрдүү предметтерди окутууну гармониялаштыруудан алардын терең өз ара аракеттенүүсүнө өтүүнү болжолдойт.

Азыркы коом жогорку квалификациялуу, жакшы даярдалган адистерге муктаж. Бешинчиден, интеграция мугалимдин өзүн өзү ишке ашыруусуна, өзүн көрсөтүүсүнө, чыгармачылыгына мүмкүнчүлүк берет, жөндөмдүүлүктөрүн ачууга өбөлгө түзөт.

Мугалим интегралдык сабактарды пландаштырууда жана уюштурууда төмөнкү шарттарды эске алуусу зарыл:

- Интегралдык сабак эки же үч түрдүү предметтер боюнча билим блокторун бириктирип тургандыктан, сабактын негизги максатын туура аныктоо өтө чоң мааниге ээ. Эгерде жалпы максат аныкталса, анда субъекттердин мазмунунан аны ишке ашыруу үчүн зарыл болгон маалыматтар гана алынат;

- интеграцияган сабак окуучуларды ар түрдүү иш-аракеттерди жасоо менен стресстен, ашыкча жүктөмдөрдөн, чарчоодон арылуусуна жардам берет. Пландоодо сабактагы окуучулардын ишинин ар кандай түрлөрү боюнча оптималдуу жүктөмдү кылдат аныктоо талап кылынат;

- ар кандай предметтер боюнча мугалимдер тарабынан интеграцияланган сабак өтүүдө аракеттерди дыкат координациялоо талап кылынат;

- интеграцияланган сабактар түрүндө эки же андан көп предметтер үчүн эң маанилүү болгон көйгөйлөрдү ачып бере турган жалпылоочу сабактарды өткөрүү максатка ылайыктуу. Ал эми интегралдык сабак, эгерде аны ишке ашырууга башка илимдердин, башка окуу предметтеринин методдору боюнча билим, көндүм жана

изилденүүчү материалды талдоонун натыйжалары тартылса, өзүнүн структурасы бар ар кандай сабак болушу мүмкүн [1].

Биологиялык билим берүүдө интеграцияланган сабактын мазмунун тандоодо окуучуларда жаратылыш жөнүндөгү анын бардык элементтери өз ара аракеттенип, ар кандай процесстерди дайыма колдоп турган бүтүндөй система катары түшүнүгүн калыптандыруу керек, ошого байланыштуу Жердеги тиричиликтин биофизикалык жана биохимиялык шарттарына муктаждык сакталып турат. Жаратылыштын бүтүндүгү жөнүндөгү түшүнүктү калыптандыруу үчүн сабакта биологиялык мазмунду «жаратылыш-адам-коом» диалектикалык биримдикте ачып берүү зарыл.

Бул предмет ичиндеги байланыштарды гана эмес, башка предметтердин (химия, география, физика, математика, астрономия, тарых) материалдарын интеграциялоонун маанилүүлүгүн билдирет. Алар дисциплиналар аралык байланыштар менен сугарылган жана студенттерге илимдин, искусствонун, ошондой эле реалдуу күнүмдүк турмуштун көптөгөн тармактары боюнча билимди сунуштайт [4].

Интегралдык сабактардын артыкчылыктарына төмөнкүлөр кирет:

- окуучулардын таанып билүүчүлүк кызыгуусун калыптандырууга, окуу мотивациясын жогорулатууга, дүйнөнүн бүтүн бир илимий картинасын жана табияттагы кубулуштарды ар кандай тараптан кароого салым кошот;
- салттуу сабакка караганда алда канча көбүрөөк деңгээлде сөз сүйлөөнү өнүктүрүүгө, окуучулардын анализдөө, синтездөө, салыштыруу, жалпылап жыйынтык чыгара билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга, жана ошондой эле, окуу процессин активдештирүүгө, ашыкча чыңалуудан, ашыкча жүктөөдөн арылтууга салым кошот;
 - предметти терең түшүнүү, көз карашын кеңейтүү гана эмес, ар тараптуу инсандын калыптанышына салым кошуу;
- интеграция – бул белгилүү бир тыянактарды тастыктаган же тереңдетүүчү фактылардын, окуучулардын ар кандай предметтер боюнча байкоолорунун ортосундагы жаңы байланыштарды табуу булагы.

Интегралдык сабактарды ишке ашыруу заманбап билим берүү технологияларын колдонууга мүмкүндүк берет, мисалы: түшүндүрүү-иллюстративдик окутуу; окуучунун инсандыгына багытталган окутуу; билим берүүнү өнүктүрүү технологиясы; окутуу ыкмаларын калыптандыруу технологиясы; мектеп окуучуларынын билим берүү ишмердүүлүгүн калыптандыруу технологиясы; дифференциалдап окутуу технологиясы; окуу жана оюн ишинин технологиясы; коммуникативдик-диалогдук ишмердүүлүктүн технологиясы; модулдук технология; долбоордук иштин технологиясы.

Интеграцияланган сабактарда колдонулуучу технологиялар, методдор жана окутуунун ыкмалары окуучунун курчап турган дүйнөгө бирдиктүү көз карашын калыптандырууга

мүмкүндүк берет – бул билим берүүнүн максаты. Интеграция окуучуга система катары дүйнөнүн айрым бөлүктөрүнүн өз ара байланышын чагылдырган билимди берип, баланы окуунун алгачкы кадамдарынан баштап дүйнөнү бүт элементтери өз ара байланышта болгон бүтүндөй элестетүүгө үйрөтүшү керек.

Ошентип, билим берүү системасына предметтерди интеграциялоону киргизүү азыркы учурда мектептин жана бүтүндөй коомдун алдына коюлган милдеттерди чечүүгө мүмкүндүк берет.

Натыйжалар. Кийинки мезгилде табигый илимдерди интеграциялап окутуунун бир жолу катары STEM билим берүү технологиялары биздин жашообузга кирди. Бул STEM – (science, technology, engineering and mathematics) деп аталып: илим, технология, инженерия жана математика деген сөздөрдүн англисче аталышынын баш тамгаларынан куралган. STEM билим берүү технологиясынын негизи болуп, инженердик ойлоп табуучулук саналат (бул нерсе балдарды бир сабактын чегинде чектебестен, комплекстүү ой жүгүртүүгө үйрөтүүгө алып келет). Мындай билим берүүнүн өзгөчөлүгү – технология жаатындагы билимди колдонуу менен окуу процессин түзүү. STEM менен байланышкан дагы бир нече түшүнүктөр бар. Алар: STEM Plus, STEAM, СТРАМ ж.б.

STEM билим берүүнүн максаты болуп - балдарды келечекте эң көп талап кылынган, артыкчылыктуу кесиптерге даярдоо болуп саналат. STEM билим берүүнүн натыйжалары болуп төмөнкүлөр саналат: чыгармачыл ой жүгүртүүнүн түрүн өнүктүрүү; балдар өздөрүнүн сүйүктүү иш-аракетин аң-сезимдүү тандап алуусуна шарттын түзүлүшү, коомдо ар тараптуу билим, кызыгуу, хобби ж.б. ээ болгон жаңы муундун калыптанышы.

Дүйнөлүк эмгек рыногунда STEM адистерге суроо-талап абдан жогору, ошондуктан STEM билим берүү бүгүнкү күндө абдан белгилүү болуп, өтө тездик менен жайылууда.

Талкулоо. STEM билим берүүнү, жалпы эле билим берүү жаатындагы технологияларды илгерилетүү максатында 2022 – жылы Кыргыз билим берүү академиясынын табигый илимий жана математикалык илимдер лабораториясында “Жалпы билим берүүчү уюмдардын 10-11-класстарынын окуучуларынын STEAM билим берүү боюнча изилдөө компетенцияларын өнүктүрүү боюнча кыска мөөнөттүү программа” иштелип чыккан (автордун катышуусу менен) [3]. Анда кыргыз элинин жашоо - турмушундагы эң негизги атрибут болгон “Боз үй” деген тема тандалып алынган. Ушул боз үй темасында ар бир предмет боюнча мугалим жана окуучулардын топтору эмнелерди изилдей турганын карап көрөлү.

Физика: Боз үйдөгү жылуулуктун сакталышы, конвекция кубулушу кандай жүрөт, кийиздин салыштырма жылуулук сыйымдуулугун, жылуулук өткөрүмдүүлүгүн, боз үйдүн

формасы боюнча аба агымынын түрлөрүн (ламинардык, турбуленттик) ж.б.

Математика: Боз үйдүн ичинин аянты(тегеректин аянты), канаттардын саны менен боз үйдүн диаметринин катышы, боз үйдүн бийиктиги, кийизддердин, шырдак, төшөктөрдүн аянты, боз үйдүн көлөмү, боз үйдүн формасы (конус, цилиндр) ж.б.

Химия: Боз үйдүн материалдарынын заты, кийиздин түзүлүш курамы, кандай боёктор менен реакцияга кирет ж.б.

Биология: Боз үйдүн экологиялык тазалыгы, экологияга зыянсыздыгы, адамдын организми үчүн пайдасы ж.б.

Технология: Боз үйдүн керегелерин, ууктарын, түнүдүктү жасоо технологиясы, кийиздин жасалуу технологиясы, колдонулуучу материалдар ж.б.

Арт: Боз үйдүн жасалгалары, шырдак, кийиз, төшөктөрдүн оймо чиймелери, анын мааниси, философиясы ж.б.

Кыргыз тил жана адабияты: Боз үйдүн ар бир элементтеринин аталышы, алардын уңгу, мүчөсү, боз үйдүн философиясы, тарбиялык маанилери, макал-лакаптар ж.б.

Тарых: Боз үйдүн келип чыгуу тарыхы, дүйнөнүн ар кайсы тарыхындагы тарыхый маалыматтар ж.б.

Боз үй боюнча өтө чоң изилдөөлөрдү жүргүзүп, окуучуларды кызыктырып, бир учурда аларды кыргыздын тарыхы, маданияты, үрп-адат, салт-санаасы менен тарбиялоого мүмкүнчүлүк түзүлсө, экинчи жагы алардын изилдөөчүлүк жөндөмүн арттырып, креативдүү ой-жүгүртүүгө үйрөтсө болот.

STEM билим берүүдө окуучу бир нерсени жасап үйрөнүшөт, дагыпассивдүү, жаттоого жана теорияга негизделген окутуу системасын артка таштап, күчтүү практикалык базасы бар окутуунун ээсине айланат. Бул нерсе келечекте, окуучу өзүн өзү таанууга, өз алдынча көйгөйлөрдү чечүүнү, аракет планын иштеп чыгууну, долбоорлоону, эксперимент жүргүзүүнү жана натыйжаларды сынап көрүү менен өз алдынча жыйынтык чыгарууга үйрөтөт.

STEM билим берүүнүн артыкчылыктары болуп төмөнкүлөр саналат:

1) Окуу предметтеринин интеграциясы жана жуурулушуусу. Анын натыйжасында балдардын дүйнөгө болгон илимий көз карашы комплекстүү калыптанып, дүйнөнү бүтүн кабыл алат дагы изилдөө көндүмдөрү өөрчүйт.

2) Теория менен практика логикалык жактан тыгыз байланышта айкалышып, окуучулардын алган билимдеринин практикада колдонушу жана өздөрүнүн продуктыларын даярдашы (мисалы, ар түрдүү жабдууларды, макеттерди, робот техникаларын ж.б.). Ал эми, бул өз кезегинде окуу материалын терең өздөштүрүүгө жана окуу процессин жандуу, кызыктуу кылып алып барууга жардам берет.

3) Предметтик ишмердик аркылуу чыгармачыл ой жүгүртүү, сынчыл ойлом технологияларын ишке ашыруу. Бул учурда окуучунун өзүнө болгон ишеними артылат, жаңы

мурда тааныш эмес окуу материалдарын издөө, аларды туура кабыл алуу компетенциялары калыптанат.

4) Долбоордук ыкманы системалуу пайдалануу. Өз кезегинде, бул окуучунун окуй алуу, окуп кетүү көндүмдөрүн жана компетенцияларын калыптандырат, командада же өз алдынча иштеп кете алууга үйрөтөт, б.а. баланы социалдаштырат. Окуучулар акыркы натыйжа үчүн иштешет, алардын логикалык ой жүгүртүүсү өсөт, тактыкка, маселени убагында чечүүгө машыгып, үйрөнүшөт.

5) Кыздар балдар ортосунда бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылат жана бул гендердик теңчиликке жол ачат.

Корутунду. STEM билим берүүнү, жалпы эле билим берүү жаатындагы технологияларды илгерилетүү максатында Кыргыз билим берүү академиясынын табигый илимий жана математикалык илимдер лабораториясында “10-11-класстар үчүн кыска мөөнөттүү программа” иштелип чыкты (автордун катышуусу менен). Бул программа Кыргызстандын жалпы билим берүүчү орто мектептеринде ийгиликтүү жана кеңири колдонулуп жатат.

Адабияттар

1. Богоявленская А.Е. Активные формы и методы обучения биологии - М.: Просвещение, 1996. - 234с.
2. Зимняков А.М., Дашкина А.А., Путилова О.А. Использование интерактивного подхода в преподавании естественнонаучных дисциплин // Известия Пензенского государственного университета им. В.Г. Белинского. Естественные науки. №25. 2011. С. 720 – 724.
3. Жалпы билим берүүчү уюмдардын 10-11-класстарынын окуучуларынын STEAM билим берүү боюнча изилдөө компетенцияларын өнүктүрүү боюнча кыска мөөнөттүү программа / Түзүүчүлөр: Чыныбаев Р.Р, Рыспаева Б.С, Сатыбекова М.А. ж.б. - Бишкек, 2022. <https://kao.kg/>
4. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам. - М., 2001. - 119 с.
5. Сатыбекова М.А. Мектептик биологиялык билим берүүнүн мазмунун жана окутуу методикасын жаңылоонун негиздери // Международный научный журнал ALATOO ACADEMIC STUDIES. -Бишкек, 2022. №2.116-123 с.

УДК: 373.57

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.72

Сманбаев Ө.

И. Арабаев атындагы КМУ

ОКУУЧУЛАРГА АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДАГЫ КЕСИПТЕРДЕН ТАНДООГО БАГЫТ БЕРҮҮ

Кыскача мазмуну

Макалада Кыргызстандын айыл чарбасын өнүктүрүү менен байланышкан маселени чечүүдөгү айыл мектептеринин ролу каралган. Азыркы кездеги жаңы социалдык–экономикалык шарттар квалификациялуу кесип ээлерине муктаждыкты жаратууда. Мына ушул маселени чечүүдө айыл мектебинин социалдык ролу өсүүдө. Бул өз кезегинде окуучулардын кызыгуусун, жекече өзгөчөлүктөрүн жана айыл чарбасын-дагы өзгөрүүлөрдү эске алып кесип багыт берүүнү жакшыртууну талап кылат.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарбасы, айыл мектеби, кесип, кесиптик багыт берүү, окутуу, эмгекке тарбиялоо.

Сманбаев Ө.

КГУ им. Арабаева

ОРИЕНТАЦИЯ УЧАЩИХСЯ К ВЫБОРУ ПРОФЕССИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Аннотация

В статье рассматривается роль сельских школ в решении проблем, связанных с развитием сельского хозяйства Кыргызстана. В настоящее время в новых социально-экономических условиях внедрение инновационных технологий и прогрессивных форм организации труда во всех отраслях сельского хозяйства создает потребность в квалифицированных специалистах. В решении этой проблемы возрастает социальная роль сельской школы. Это, в свою очередь, требует совершенствования профориентации с учетом интересов, индивидуальных особенностей учащихся и изменений в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, сельская школа, профессия, профессио-нальная ориентация, обучение, трудовое воспитание.

Smanbaev Ө.

KSU named after Arabaev

ORIENTATION OF STUDENTS TO CHOOSE PROFESSIONS IN AGRICULTURE

Abstracts

The article discusses the role of rural schools in solving problems related to the development of agriculture in Kyrgyzstan. At present, in the new socio-economic conditions, the introduction of innovative technologies and progressive forms of labor organization in all sectors of agriculture creates a need for qualified specialists. In solving this problem, the social role of the rural school increases. This, in turn, requires the improvement of career guidance, taking into account the interests, individual characteristics of students and changes in agriculture.

Keywords: agriculture, rural school, profession, career guidance, training, labor education

Кыргыз Республикасынын 2040-жылга чейинки өнүктүрүүнүн улуттук стратегиялык багыттарында айыл чарбасын туруктуу өнүктүрүү менен өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу милдети белгиленген[1]. Кыргызстандын базар экономикасына өтүшү менен айыл чарбасында 2022-жылдын 1-янарына карата 468000 чарба жүргүзүүчү ар түрдүү субъекттер түзүлгөн. Анын ичинде 354600 дыйкан-фермердик (75,7%), 112800 жеке ишкердик (24,1%) болсо, калган 0,2% коллективдүү мамлекеттик чарба болуп эсептелет[7]. Айыл чарбасынын бардык тармактарына алдыңкы өндүрүштүк технологиянын, эмгекти уюштуруунун жаңы формаларынын киргизилиши квалификациялуу даярдыгы бар, компетенттүү кесип ээлерине болгон муктаждыктарды жаратат[9]. Эмгекти уюштуруунун жаңы шарттарында күндөлүк тажрыйбага, традицияга негизделген кесиптердин ордуна жаңы кесиптер пайда болду. Айыл чарба-сында илимдин жана техниканын жетишкендиктеринин колдонууга негизделген кесиптер дүйнөсүндөгү динамикалуу мүнөз келечектеги кесип ээсинен чарба жүргүзүүнүн алгылыктуу формаларын, татаал түзүлүштөгү автоматташтырылган жабдуулардын иштөө принциптерин, маалыматтык технологияларды өздөштүрүүнү талап кылат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө сурамжылоого катышкан айыл чарбасында эмгектенген (455 адам) жаштардын көпчүлүгү бул тармакта эмгектенген-дердин атайын билими, эмгектик көндүмдөрү болушу деп эсептешет. Мындай көз караш жетишсиз экендигин практика көрсөтүүдө. Иш жүзүндө бул тармакта эмгекти уюштуруунун жаңы шарттары айыл чарба эмгекчисинин төмөндөгүдөй сапаттарды талап кылат :

- жогорку деңгээлдеги кесиптик даярдыкты;
- өзүнүн жумушун рационалдуу уюштуруусу;
- жаңы өндүрүштүк алдыңкы технологияны билиши;
-
- өндүрүштүн шарттарын, техниканы, маалыматтык технологияны жана башка маселелерди өздөштүрүүгө умтулуусу;
- өндүрүштүк коллективдин алдында жоопкерчиликти сезиши;
- көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы, тобокелдикке барууга даярдыгы, чарба жүргүзүүдө жаңыга умтулгандыгы, мобилдүүлүгү.

Кесип ээсинин мына ушул сапаттарга ээ болушу өз кезегинде эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат.

Кыргызстандагы 2333 мектептин 70%га жакыны айыл мектеби. **Айыл мектеби республикабызда** билим жана тарбия берүү процессин ишке ашырган, ар түрдүү факторлордун, шарттардын, жыйындысын камтыган социомаданияттык мейкиндиктеги келечектеги компетенттүү кесип ээсин даярдоочу педагогикалык феномен деп айта алабыз[7]. Окумуштуулардын илимий эмгектерине[2;3;4;5], жүргүзгөн изилдөөлөрүбүздүн, таянуу менен

айыл мектеби өсүп келе жаткан жаш муундарга билим, тарбия берүүчү педагогикалык, алардын инсандык сапатын калыптандыруучу социалдаш-тыруучу, айылдын жашоочуларынын муктаждыктарын канааттандырууга багытталган координациялоочу, коомдогу социалдык–экономикалык өзгөрүүлөрдүн шартындагы айылды жаратуучу функцияларды аткарат деп айта алабыз [12].

Айыл мектебинин бүтүрүүчүлөрү бул тармакта эмгектенгендердин катарын толуктоочу негизги резерв болуп саналат. Мектептеги кесиптик багыт берүү иштери озуп жүрүүчүлүк мүнөздө болуп, айыл чарба өндүрүшүндөгү, кесиптер дүйнөсүндөгү өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен үзгүлтүксүз болушу керек. Кесиптик багыт берүү – окуучулардын жеке кызыгуусун, өзгөчөлүктөрүн жана коомдогу эмгек рыногунун керектөөлөрүн, инновациялык өзгөрүүлөрдү эске алып, алардын аң сезим-дүү кесип тандоосуна жардам берүүгө багытталган билим берүүчү, мамлекеттик, коомдук, коммерциялык мекемелердин жана ата-энелердин биргелешкен комплекстүү маалыматтык жана уюштуруучулук- педагогикалык иш аракети [2;5 ж.б.]. Бирок, кийинки кездерде эмгекти уюштуруунун прогрессивдүү формалары, жаңы технологиялар колдонула баштаса дагы мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн арасында айыл чарбасындагы кесиптерди тандагандардын саны салыштырмалуу азаюуда. Биринчиден, дале болсо окуучулардын арасында жогорку окуу жайдан окуу керек деген пикир кеңири орун алган. 2022-жылы айыл мектебинин бүтүрүүчүлөрүнүн 59,6%ы жогорку окуу жайдан окуу үчүн жалпы республикалык тестирлөөгө катышкан [14]. Экинчиден, бүгүнкү күндө бул тармакта кол эмгегинин орчундуу орунду ээлеши, айыл жергесинде элдин жашоосунун деңгээлинин төмөндүгү кандайдыр бир деңгээлде мектеп бүтүрүүчүлөрдүн кесип тандоосуна таасирин тийгизет. Мына ушул жагдайларга байланыштуу көпчүлүгү башка тармактарда иштөөнү каалашат. Үчүнчүдөн, мектеп бүтүрүүчүлөрү коомдогу өзгөрүүлөргө ылайык келген кесип тандоонун жана социалдык-укуктук коргоонун маселелери боюнча начар даярдыгы алардын туура кесип тандоосуна терс таасирин тийгизүүдө. Бул кийин алардын алыскы жана жакынкы өлкөлөргө миграцияланышына алып келүүдө. Натыйжада, ” Айыл жергесинде ким жашайт, ким эмгектенет?” деген суроо пайда болуп, чарбалардын атайын даярдыгы бар кесип ээлерине муктаждыгын жаратууда. Изилдөөнүн жүрүшүндө мектеп бүтүрүүчүсү адегенде өзүн материалдык жактан камсыз кылууну биринчи орунга койгонун, андан кийин башкалар баалуулуктар орун алганын байкадык. Көпчүлүк учурда окуучулардын жекече өзгөчөлүгүн, кызыгуусун жана жергилик-түү социалдык- өндүрүштүк шарттарды эске албай жүргүзүлгөн тарбиялык иш чаралар мектеп бүтүрүүчүсүнүн аң сезимдүү кесип тандап алуусуна жет-киликтүү жардам бере албай жатат. Бул жагдайлар өз кезегинде окуучуларга кесиптик багыт берүү ишин активдештирүүнүн зарылдыгын көрсөтөт.

Окумуштуу Л.В. Горюнованын пикири боюнча жаңы социалдык-экономикалык шарттарда кесип ээсинин өндүрүштүк милдеттерди чечүүсүндө анын кесипкөйлүгү, мобилдүүлүктү

мааниге ээ болот [4]. Кесипкөйлүк – боло турган жумушту уюштуруп, аны аткарууда пайда болгон тоскоолдуктарды жеңе билүү жөндөмү жана ишке чыгармачылык мамилеси. Кесиптик мобилдүүлүк – өндүрүштүк милдеттерди аткарууда ой жүгүртүүнүн өнүгүшү жана анын калыптаныш деңгээли, өз билимин көтөрүүгө жана инновация-лык технологияларды өздөштүрүүгө умтулуусу.

Окуучуларда мектепте мына ушул сапаттарды калыптандыруу алардын келечектеги кесибин тандоодо туура чечим кабыл алуусуна оң таасирин тийгизет.

Окумуштуу Е.В. Коротаева билим берүү чөйрөсү өзүнүн функция-сын аткаруу үчүн педагогикалык процесстин компоненттери өнүктүрүү-чүлүк-эмоционалдык мүнөздө болуш керектигин көрсөткөн [6]. Айыл мектебинин бүтүрүүчүсү эмгекчилдиги, ишке жөндөмдүүлүгү, кең пейил-дүүлүгү, адептүүлүгү жана башка ушул сыяктуу инсандык сапаттарынын калыптангандыгы менен айырмаланып турат [13]. Бирок, алардын айрымдары өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн жана шыгын, жөндөмүн төмөн баалашып, кесип тандоодо кыйынчылыктарга кабылышат. Бул жагдайлар ар бир окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн жана жергиликтүү экономикалык региондун квалификациялуу кадрларга муктаждыктарын эске алуу менен анын туура кесип тандап алуусуна системалуу педагогикалык-психологиялык жардам берүү керектигин көрсөтөт. Мына ушуга байланыштуу окуу тарбия иштеринде төмөндөгүлөргө көңүл буруу керек:

– окуучулардын айыл сарбасындагы кесиптерге кызыгуусун жана аны тандоонун негизделген мамиле-мотивин калыптандырууга [12];

предметтик сабактардын, класстан мектептен тышкаркы иштердин кесипке багыт берүүчүлүк багытын арттырууну [8];

– окуу тарбия ишинде айыл чарбасында жетишкендиктерди пайдалануу;

– окуучулардын жаңы шарттардагы айыл чарбасындагы эмгекке катыштырууну;

– кесиптик багыт берүү ишинде алгылыктуу форма жана методдорду колдонууну.

Мектеп айыл мейкиндигиндеги социалдаштыруучу маанилүү институт [13]. Анткени, туура кесип тандап алуу окуучулардын социалдашуу-сунун маанилүү этабы болуп саналат. Аларды аң сезимдүү кесип тандап алууга даярдоодо карама-каршылыктар пайда болот. Бул окуучулардын кесиптик кызыгуусу менен жергиликтүү чарбанын квалификациялуу кесип ээлерине болгон муктаждыктын ортосундагы карама-каршылык. Изилдөө-нүн жүрүшүндө алынган натыйжалар, педагогикалык практикада топтолгон тажрыйбалар аталган карама-каршылыкты чечүү үчүн айыл мектебинде максаттуу жүргүзүлгөн кесиптик багыт берүү ишинде төмөндөгү мүмкүнчүлүктөрдү

эске алуу натыйжалуу боло тургандыгын көрсөттү:

- мектептин жаратылышка жана айыл чарба өндүрүшүнө жакындыгы;
- мектептин жана айылдын жашоочулары менен дайыма байланышы;
- айыл жергесинде улуттук баалуулуктардын, эмгектик традициялар-дын сакталышы;
- окуучуларды айыл чарба эмгегине дайыма катышуусу.

Демек, республикабыздын эл чарбасынын бардык тармактарын, анын ичинде билим берүү системасын модернизациялоонун шартында айыл мектебинде окуучуну аң сезимдүү кесип тандап алууга даярдоодо биринчиден – базар экономикасынын шартында Кыргызстандын айыл чарбасынын перспективалык өнүгүшүн, рыноктук механизмдердин жана укуктук шарт-тардын түзүлүшүн, экинчиден – айыл мектебинин билим берүүчү мекеме-ден инновациялык социалдык педагогикалык жана маданий борборго айланып, анын социалдык статусунун мазмундук жактан жаңыланышын эске алуу зарыл [7]. Мектеп окуучуларына айыл чарба кесиптерин тандоого багыт берүүдө объективдүү (өндүрүштү уюштуруунун шарттары, эмгекти уюштуруунун формаларын, калктын жашоо шартын ж.б.) жана субъективдүү (окуучулардын ден соолугу, кызыгуусу, шык-жөндөмү, мамиле-мотиви ж.б.) өзгөчөлүктөрдү, окуу-тарбия ишинин кесипке багыт берүүчүлүк жана айыл чарба багыттуулугу эске алуу зарыл. Аталган шарттар окуучулардын айыл чарбасынын жана ушул тармактагы кесиптердин социалдык-экономикалык мааниси, аларга коюлган талаптар, өзгөчөлүктөрү ж.б.у.с. маалыматтарга ээ болушуп, кесиптик кызыгууларынын [6] жана аны тандоонун мамиле-мотивдеринин калыптанышына таасирин тийгизет.

Адабияттар

1. 2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиялык багыттары [Электронный ресурс]// <http://www/president.kg> > sys > media > download.
2. Гейжан Н.Ф. Теория и практика профессиональной консультации [Текст] / Н.Ф. Гейжан. – М., 1991. – 265 с
3. Гурьянова М.П. Сельская школа и социальная педагогика : пособие для педагогов [Текст] / М.П. Гурьянова. – Минск: Амалфея, 2000. – 448 с.
4. Горюнова Л.В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема

развивающего образования России. [Текст] / Л.В. Горюнова: автореф. дисс. ... д.п.н., 13.00.01 – Ростов-на-Дону. 2006.–39 с.

5. Зеер Э.Ф. Основы профориентологии [Текст] / Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, Э.Э. Сыманюк. – М.: Высшая школа, 2005. – 159 с

6. Коротаева Е.В. Педагогическое взаимодействие: опыт проблемного анализа: монография[Текст] / Е.В. Коротаева . – Екатеринбург: УрГПУ. 2007.–276 с.

7. Кыргызстандын айыл чарбасы. 2017-2021 жылдык басылма. –Бишкеке. –2022. – 96 б.

8. Сманбаев Ө.А. Ориентация школьников на сельскохозяйственную профессию во внеклассной и внешкольной работе [Текст] / Ө.А. Сманбаев // Проблемы современной науки и образования. (Россия) — 2016. — №20 (62). — С.76-79. (РИНЦ)

9. Сманбаев Ө.А. Образовательная среда сельской школы как условия профориентации учащихся / Ө.А. Сманбаев // Вестник КГУ им.И. Арабаева Выпуск 1 . Серия: педагогика и психология. —Бишкек.— 2017. – 334-337

10. Smanbaev Ө. A., Amanova A. Ways to increase the efficiency of vocational guidance work in a rural school /O.A., Smanbaev, A. Amanova // alattoo academic studies. № 1.-2017.130-136., Ways to increase the efficiency of vocational guidance work in a rural school

11. Smanbaev Ө. A. The role of rural schools in the development of the country's regions [Текст] / O.A. Smanbaev // alattoo academic studies. № 4.-2020.176-186

12. Сманбаев Ө.А. Формирование интереса учащихся к выбору сельскохозяйственных профессий в новых условиях организации труда[Текст] / Ө.А. Сманбаев //Актуальные вопросы образования и науки .Научный журнал. (Россия) №1(71) 2021. –29-31.

13. Сманбаев Ө.А. Азыркы кездеги айыл мектебинин социалдык ролу. Вестник Кыргызстана , №2 (2), 2022 .– Б.48-53.

14. 2022-жылы Жалпы республикалык тестти өткөрүүнүн жана Кыргыз Республикасынын ЖОЖдоруна гранттык жана контракттык орундарга кабыл алуунун жыйынтыктары.–Б.:2022.–146 б

УДК: 339.54 (575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.73

Сманова А.

К. Карасаев атындагы

Бишкек мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ДҮЙНӨЛҮК ӨЗ АРА КӨЗ КАРАНДЫЛЫКТЫН ШАРТЫНДА ЭКСПОРТТУН ЖАНА ИМПОРТТУН ТААСИРИ

Аннотация: Эки өлкөнүн экономикалык кызматташтыгынын заманбап модели сооданы өнүктүрүүдө, инвестициялык мамилелерде, отун-энергетика тармагында өз ара аракеттенүүдө жана башкаларда белгилүү диспропорциялар жана дисбаланс менен мүнөздөлөт. Ошентип, эгемендүүлүктүн алгачкы күндөрүнөн тартып жана соода мамилелеринин башталышынан тартып экспорттук-импорттук системада Кыргыз Республикасы боюнча терс сальдо болгон, бул учурда эки тараптуу тышкы соода жүгүртүүнүн 16%га жакынын түзөт. Бул объективдүү факторлордун жана өбөлгөлөрдүн гана эмес, ошондой эле саясий жана геоэкономикалык карама-каршылыктардын таасири менен шартталган кыргыз-кытай экономикалык мамилелерин изилдөөгө толугу менен тиешелүү.

Түйүндүү сөздөр: экономикалык байланыштар, отун-энергетика комплекси, инвестициялык мамилелер, баланс, тышкы соода жүгүртүү, тышкы экономикалык иш, экспорт, импорт, дефлятор, заманбап экономика.

Сманова А.

БГУ им. К. Карасаева

ВЛИЯНИЕ ЭКСПОРТА И ИМПОРТА В УСЛОВИЯХ МИРОВОЙ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация: Для современной модели экономического сотрудничества двух стран характерны определенные диспропорции и дисбаланс в развитии торговых, инвестиционных отношений, взаимодействия в топливно-энергетической сфере и др. Так, с первых дней независимости и начало торговых отношений в системе экспорта и импорта сложилось отрицательное для кыргызской Республики сальдо, составляющее в настоящее время порядка 16% двустороннего внешнеторгового оборота. В полной мере это относится к изучению кыргызско-китайских экономических отношений, в становлении которых наблюдались как быстрые подъемы, так и резкие спады, вызванные действием не только объективных факторов и предпосылок, но и политическими и геоэкономическими противоречиями. В связи с этим все более актуальным становится исследование вопросов формирования международного сотрудничества не только на многосторонней основе, но и в двустороннем формате.

Ключевые слова: экономические отношения, топливно-энергетическая сфера, инвестиционные отношения, сальдо, внешнеторговый оборот, внешнеэкономическая деятельность, экспорт, импорт, дефлятор, современная экономика.

Smanova A.

BSU named after K. Karashev

IMPACT OF EXPORT AND IMPORT IN THE CONDITIONS OF WORLD INTERDEPENDENCE IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: The modern model of economic cooperation between the two countries is characterized by certain disproportions and imbalances in the development of trade, investment relations, interaction in the fuel and energy sector, etc. Thus, from the first days of independence and the beginning of trade relations in the export and import system, there was a negative balance for the Kyrgyz Republic, which is currently about 16% of bilateral foreign trade turnover. This fully applies to the study of Kyrgyz-Chinese economic relations, in the formation of which both rapid ups and downs were observed, caused not only by objective factors and prerequisites, but also by political and geo-economic contradictions. In this regard, the study of the formation of international cooperation, not only on a multilateral basis, but also in a bilateral format, is becoming increasingly relevant.

Keywords: economic relations, fuel and energy sector, investment relations, balance, foreign trade turnover, foreign economic activity, export, import, deflator, modern economy.

Каралып жаткан эки коңшу өлкөнүн ортосундагы мамилелердин олуттуу аспектилеринин бири, глобалдык өз ара көзкарандылыктын күчөшүнүн шартында, Улуу Жибек жолунда тышкы экономикалык ишмердүүлүктү өнүктүрүү болуп саналат, бул, албетте, Кыргызстан үчүн да олуттуу мааниге ээ. Кыргыз Республикасынын экономикасы жана Кытай Эл Республикасынын өзүнүн экономикасы үчүн. Ошол эле учурда экономикалык өнүгүүнүн туруктуулугу, башка нерселер менен катар тышкы экономикалык ишмердүүлүктүн абалын билдирген көрсөткүчтөрдүн бүтүндөй комплекси менен аныкталат.

Кыргызстан 2010–2016-жылдары тышкы жана ички экономикалык саясатты улуттук экономиканын бардык секторлорунун прогрессивдүү кыймылын камсыз кылуу, ата мекендик өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну камсыздоого аракет кылган [5].

2016-жылы ИДПнын көлөмү иш жүзүндөгү учурдагы баада 458,0 түздү жана 2015-жылдын деңгээлине салыштырмалуу 6,4%га өстү; 2014-жылы өсүш 6,3 пайызды түзгөн). ИДПнын дефлятору 2014-жылдагы 22,5%га каршы 7,4% маанисин көрсөттү.

Мурда айтылгандай, азыркы учурда Кыргызстандын экономикасы Кытай менен гана эмес, КМШдан тышкаркы жана Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин алкагындагы башка өлкөлөр менен соодада терс сальдонун өсүү тенденциясын сактап калууда. төмөнкү маалыматтар (жеке адамдар менен сооданы эсепке алуусуз) (1-таблица).

1-таблица

2012-2016-жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын тышкы соодасы миллион АКШ доллары [3]

	2012		2013	2014	2015	2016	
Тышкы соода жүгүртүү, жалпы	7503.9		7993.8	7618.4	5636.8	5463.7	72.8
КМШ өлкөлөрү менен	4015.6		3954.6	3787.0	2810.4	2245.4	55.9
Экспорт	1126.1		1010.8	893.4	575.5	574.7	51.0

Импорттоо	2889.5		2943.8	2893.6	2234.9	1670.7	57.8
КМШдан тышкаркы	3488.3		4039.2	3831.4	2826.4	3218.3	92.3
өлкөлөр менен							
Экспорт	801.5		996.0	990.3	907.4	969.9	121.0
Импорттоо	2686.8		3043.2	2841.1	1919.0	2248.4	83.7
Соода балансы.баланс	-1885.3		-2047.2	-1850.8	-1011.5	-1278.4	67.8

Булак: “Кыргызстан цифраларда”: УСК, 2017, 252-б.

Импорттун экспортко караганда мындай ашыкча болушу, бир жагынан, Кыргыз Республикасына курулуштун, технологиялык жабдуулардын жана иштеп жаткан ишканалар үчүн машиналардын, комплекттөөчү материалдардын, сырьелордун, жол жана тоо-кен техникасынын ири көлөмдөгү импорту менен түшүндүрүлөт. жана башкалар Ошол эле учурда Кытайдан тигүү, кийим аксессуарлары жана бут кийим сыяктуу керектөө товарларынын түрлөрүн импорттоо уланууда [2].

2-таблица

2017-2019-жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын тышкы соодасымиллион АКШ доллары [8]

	2017	2018	2019	
Тышкы соода	5534.4	5884.8	5416.5	97.8
жүгүртүү, жалпы				
КМШ өлкөлөрү	2781.4	3214.4	3081.4	110.7
менен				
Экспорт	712.0	846.2	817.1	114.7
Импорттоо	2069.4	2368.2	2264.2	109.4
КМШдан тышкаркы	2753	2670.4	2335.1	84.8
өлкөлөр менен				
Экспорт	770.7	186.3	192.4	24.9
Импорттоо	1982.3	2484.1	2142.7	108.1
Соода балансы.баланс	-2569	-3819.8	-3397.4	132.2

ФОВ баасында товарлардын экспорту 2022,2 млн АКШ долларын түздү, бул 2018-жылга салыштырмалуу 5,5 пайызга жогору. Отчеттук мезгил ичинде алтынды эсепке албаганда экспорт 5,0 пайызга кыскаруу менен 1 189,4 млн. АКШ долларын түзгөн. Алтынды жана Улуттук банктын кошумча эсептерин эске албаганда экспорт 3,4 пайызга кыскарып, 1 132,6 млн. АКШ долларын түзгөн.

ФОВ баасында товарлардын импорту 2019-жылдын акырына карата 2018-жылдын тийиштүү көрсөткүчүнө салыштырмалуу 7,3 пайызга кыскаруу менен 4 588,3 миллион АКШ долларын түздү.

Демек, импорт экспорттон ашып кеткендиктен, отчеттук мезгилдеги тышкы соода балансы терс.

Белгилей кетсек, Кытай Эл Республикасында 1979-жылдан 2010-жылга чейинки мезгилде ИДПнын болжолдуу өсүшү жылына орточо 10%га чейин жеткен. Калктын жан башына эсептегенде ички дүң продукт 1979-жылдагы АКШнын деңгээлинен 3%тен бүгүнкү күндө 20%ке чейин өстү. Эгерде учурдагы өсүү темпи сакталып калса (2.5-таблица), анда 2035-жылга чейин экономика Кытай АКШ менен ЕБди кошкондон жогору болот жана Кытайдын ИДПсы жан башына АКШ деңгээлинен 70% жетет [6].

3-таблица

2019-жылы Кытайдын тандалган өнөктөш өлкөлөр менен тышкы соодасы

Өлкөлөр	Кытай экспорту		Импорттоо		Баланс, миллиард доллар
	м и л л и а р д доллар	өсүш, %	м и л л и а р д доллар	өсүш, %	
Бардыгы	2210.0	7.9	1950.3	7.3	+259.7
ЕБ	339.0	1.1	220.0	3.7	+119.0
АКШ	368.4	4.7	152.3	14.8	+216.1
АСЕАН	244.1	19.5	199.6	1.9	+44.5
Гонконг	384.8	19.0	16.2	-9.3	+368.6
Жапония	150.3	-0.9	162.3	-8.7	-12.0
К о р е я	91.2	4.0	183.1	8.5	-91.9
Республикасы					
Тайвань	40.6	10.5	156.6	18.5	-116.0
Орусия	49.6	12.6	39.6	-10.2	+10.0

Кытайдын эл аралык соодасы 2015-жылы 4 трлн. доллар, мурдагыдай эле, бул ишке дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн: АКШнын, ЕБ мамлекеттеринин, Япониянын, Гонконгдун жетекчилеринин жогорку үлүшү менен түзүлөт.

2016-жылы Кытай Эл Республикасынын экономикасына багытталган инвестициялык ресурстардын көлөмү 4,1%га өсүп, 813,2 млрд юанды (болжол менен 118 млрд АКШ доллары) түзгөн. Турак жайга жана коммуналдык кызмат көрсөтүүлөргө жана кыймылсыз мүлккө инвестициялардын олуттуу өсүшү байкалды, ошол эле учурда кайра иштетүү өнөр жайына инвестициялардын көлөмү төмөндөөдө (-6,8%). Бирок, бул тармак акыркы колдонуунун эң чоң чөйрөсү бойдон калууда (40%). Кытайдан капиталдын экспорту 2016-жылы (35% га) олуттуу түрдө өсүп, бир жылда 190 миллиард доллардан ашкан (түз инвестиция гана) [7].

Кытайдын дүйнөнүн 182 өлкөсү менен соода-экономикалык алакасы болсо, алардын 80и менен өкмөттөр аралык соода келишимдери жана келишимдери түзүлгөн. Мурда айтылгандай, тышкы соода жүгүртүүнүн 60%тен ашыгын түзгөн Кытай Эл Республикасынын негизги экономикалык өнөктөштөрү болуп алдыңкы өнүккөн өлкөлөр, негизинен АКШ жана Япония, ошондой эле ЕБнын бир катар өлкөлөрү саналат.

Заманбап Кытай экономикасынын мүнөздүү өзгөчөлүгү дүйнөлүк рыноктордогу кырдаал менен бекем корреляция болуп саналат. Кытай экспорттун көлөмү боюнча дүйнөдө биринчи орунда турат, бул өлкө үчүн валюталык пайданын 80%ын алууну аныктайт. Экспортко багытталган ар кандай тармактарда 20 миллионго жакын адам иштейт жана 2016-жылы Кытайдын айыл чарба продукциясынын экспорту дээрлик 85 миллиард АКШ долларын түздү, бул Кытайды айыл чарба тармагында дүйнөдө үчүнчү ири экспорттер катары кароого мүмкүндүк берди.

Ошол эле учурда, ар кайсы өлкөлөрдүн изилдөөчүлөрү Кытай экономикасынын өсүшүнүн бир аз токтоп калганын белгилешүүдө, ошондуктан акыркылардын көздөрү Бүткүл Кытай Эл өкүлдөр жыйынынын 12-чакырылышынын 4-сессиясына, Кытайдын экономикасын талкуулоого жана 13-беш жылдык пландын долбоорун кароо (2016-2020).

4-таблица

2017-2019-жылдары Кытайдын бүткүл дүйнө менен тышкы соодасы миллион АКШ доллары[5]

	2017	Өсүү % менен	2018	Өсүү V %	2019	
Сырттан соода	4 107 163.4	112.7	4 629 212,7	98.6	4 567 520	111.2
Экспорт	2 263 370.5	110.1	2494230.1	100.1	2 498 569.8	110.3
Импорттоо	1 843 792.9	115.7	2 134 982.6	96.9	2 068 950.2	112.2
Миллион доллар менен калды	+ 419 577,6		+359 247,5		+490 618,8	

Экспорттун жыйындысы Кытайдан 2019-жылы 2,49 триллион долларды түздү. Нарктык мааниде 2018-жылга салыштырмалуу Кытайдан товарларды жеткирүүнүн өсүшү 0,173%ды түздү: Товарлардын экспорту 4,33 млрд долларга өстү (2018-жылы Кытайдан 2,49 трлн долларга товар жеткирилген).

Эксперттер Кытайдын экономикасынын өсүшүнүн басаңдашынын дүйнөлүк экономика үчүн кесепеттерине өзгөчө көңүл бурушат. Асман Империясынын жетекчилиги 2020-жылга чейинки мезгилге ИДПнын орточо жылдык өсүшүн кеминде 6,5% түзөт. Кытай Эл Республикасынын ички дүң продукциясы жаңы беш жылдык аяктагандан кийин болжол менен 90 триллионго жетиши мүмкүн. юань (13,8 триллион АКШ доллары) [6].

Ондогон жылдар бою таасирдүү өсүштөн кийин Кытай экономикасынын токтоп калышы өнүгүүнүн жаңы артыкчылыктарын тандоону талап кылат, бул ички керектөөчүлүк суроо-талапты жана кызмат көрсөтүү секторун стимулдаштыруу болушу мүмкүн. Инвестициялык активдүүлүк экинчи планга өтөт, анткени акыркысы карыздын көбөйүшүн аныктайт. Кытай өкмөтүнүн аракеттери “орто бакубат коомду комплекстүү куруу” максатын ишке ашырууга жана Кытайдын ИДПсын жана 2010-жылга салыштырмалуу калктын жан башына кирешесин эки эсеге көбөйтүүгө багытталат.

Кыргыз Республикасына келсек, трансформация жылдарында Кыргызстандын экономикасы дүйнөлүк экономикага олуттуу интеграцияланды, жакынкы жана алыскы чет мамлекеттердин көпчүлүк мамлекеттери менен соода-финансылык байланыштар кыйла өстү.

Кыргыз Республикасы Евразиялык экономикалык биримдикке киргенге чейин биздин республиканын тышкы соода ишмердигинин олуттуу фактору Кыргызстандын Россия Федерациясына жана Борбордук Азия өлкөлөрүнө кытай товарларын реэкспорттоо боюнча региондук борбор катары калыптанышы болгон.

Убагында Дүйнөлүк банк ири Карасуу, Дордой жана Мадина базарларына талдоо

жүргүзүп, Кытайдан импорттолгон товарлардын 75% кыргызстандык ишкерлер тарабынан коңшу Өзбекстан менен Казакстанга реэкспорттолуп, олуттуу көлөмү бар экенин көрсөткөн изилдөөлөрдү жүргүзгөн. товар Россияга кетет. Ошону менен бирге, Кытайдын расмий импортунун олуттуу үлүшү республиканын ички рыногунда, анын ичинде кийим-кече жана экспортко башка буюмдарды өндүрүү үчүн керектелгендигин эске алуу менен, товарлардын иш жүзүндөгү көлөмү Кытайдан келгендер алда канча чоң болгон, бул тууралуу Кытай менен болгон күзгү статистика кыйыр түрдө далилдейт [4].

Жогорудагы факторлор төмөнкүлөргө түрткү болду:

- Мамлекеттик чек ара аркылуу жеке жактар тарабынан товарларды жана транспорттук каражаттарды алып өтүү боюнча нускаманы бекитүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 976 токтомун кабыл алуу, ал бажылык тариздөөнү бир кыйла жөнөкөйлөттү.
- Коңшу мамлекеттер менен (Өзбекстан, Казакстан жана Тажикстан) чек аралардын “ачык-айкындыгы” калк аз, тоолуу, чөлдүү аймактардан өтүп, Кытайдан контрабандалык товарлардын өтүшүнө жол берген.
- Борбордук Азиянын башка мамлекеттерине салыштырмалуу Кыргызстанда соода ишмердүүлүгүн либералдык салыктык жөнгө салуу, бул башка факторлор менен бирге өзүнө мүнөздүү логистикалуу ири рынокторду түзүүгө мүмкүндүк берди.
- Кытай менен коңшулашуунун артыкчылыктарын колдонууну биринчилерден болуп чечкен кыргызстандык ишкерлердин ишкердик шыгы.

Белгилүү болгондой, соода түйүндөрүн түзүүнүн натыйжасы Кытайдан Россияга жана башка Борбор Азия өлкөлөрүнө продукцияны реэкспорттоо боюнча Кыргыз Республикасынын лидерлиги болду. Дүйнөлүк банктын эксперттеринин баамында, ал кезде Кыргызстандын ишкерлери товарларга болгон суроо-талапты аныктоо жана сатып алуу жана ташуулардын эффективдүүлүгү жагынан коңшуларына караганда атаандаштыкка жөндөмдүү болгон. [1]

Кыргызстандагы эң ири эки базар – Карасуу жана Дордойдо, Дүйнөлүк банктын эсеби боюнча, болжол менен 350 миң адам иштеген, ошол эле учурда иликтөөгө алынган базарлардын жалпы туруктуу чыгымдары Кыргызстандын ИДПсынын 33%га жакынын түзгөн.

Кытай Кыргызстан менен расмий дипломатиялык мамилелерди орноткондон бери эки өлкөнүн өкмөттөрү эки өлкөнүн ортосундагы экономикалык кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн абдан маанилүү болгон бир катар жакшы коңшулук достук келишимдерине, кызматташуу программаларына жана ага байланыштуу экономикалык жана соода бирикмелерине кол коюшту. Глобалдык экономикалык интеграция доорунун келиши менен эки өлкөнүн ортосундагы саясий мамилелер жана экономикалык мамилелер дагы

тереңдеп, экономикалык кызматташтыктын масштабы жана саны дагы өсө берди. Учурда Кытай Кыргызстандын биринчи ири сода өнөктөштөрүнүн бири болуп калды.

Адабияттар

1. Бровко Н.А. Ааламдашуу шартында Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын өнүктүрүүнүн айрым аспектилери. // Постсоветтик мамлекеттердин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн айрым аспектилери: Макалалар жыйнагы. - Б., 2009.- С. 39-43.
2. Гапурбаева Ш.Р. Кыргызстандагы эмгек рыногунун абалына демографиялык факторлордун таасири // Эмгек экономикасы. – Б., 2018. - 5-том. - № 3. 819-834 б.
3. «Кыргызстан сандарда»: УСК, 2017. 252-б
4. Молдошева А.А., Савин В.Е. Бизнести профессионалдуу колдоо үчүн инфраструктуранын элементи катары консалтингдик кызматтарды башкаруунун анализи//BSU im. К.Карасаева - 2021 No 4-(58). 81-85-бб
5. Интернетбулактары:<https://utro.ru/articles/2016/03/16/1274584.shtml>.<https://utro.ru/articles/2016/03/16/1274584.shtml>.<http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2017/indexeh.htm><https://www.nbkr.kg/DOC/24062020/000000000054797.pdf>

УДК: 82 – 1 / - 9

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.74

Сопонова А.

К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СЫПАЙЫ СӨЗДӨР

Кыскача мазмуну

Эвфемизм грек тилинен алынып, “сылык сүйлөө” маанисин билдирет. Сылык сүйлөө – адамдын ажарын ачып, анын интеллектик деңгээлин, баарлашуу маданиятын чагылдырат. Сүйлөө кебинде эвфемизмдер кенен чөйрөдө: көркөм тексттерде, эл алдына чыгып сүйлөөдө, саясатта жана күндөлүк турмушта колдонулат. Кебибизде колдонууга бир аз одонороок, кулакка жагымсыз угулган сөздөрдү ылайык келген сөздөр менен алмаштырып, оюбузду сылыгыраак, жакшыраак, ылайыктуураак билдирүүгө аракет жасайбыз. Негизинен эвфемизмдер тилдик көрүнүш катары байыркы мезгилден бери колдонулуп, кишинин айтууга дити барбаган орой, оор, ачуу сөздөрдү айтуудан сактаган тилдик каражат болуп эсептелет. Айтылуучу ойду сылык, жумшак жеткирүүгө өбөлгө түзүп, кептин эмоционалдуулугун жана эстетикалык жагын камсыз кылат. Элибиз сөздүн өз касиети, баркы, наркы болот деп, сөзгө өтө этияттык менен мамиле жасашкан.

Түйүндүү сөздөр: эвфемизм, көркөм чыгарма, каармандар, эмоция, философия, фразеология

Сопонова А.

Международный университет
имени К. Ш. Токтомаматова

ЭВФЕМИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ Ч. АЙТМАТОВА

Аннотация:

Эвфемизм происходит от греческого языка и означает «говорить вежливо». Вежливая речь раскрывает личность человека, отражает его интеллектуальный уровень и культуру общения. В речи эвфемизмы используются в самых разных сферах жизни: художественных текстах, публичных выступлениях, политике и быту. Мы часто пытаемся выразить свои мысли вежливее, лучше и уместнее, заменяя чуть более грубые и неприятные для слуха слова подходящими словами. В целом эвфемизмы использовались с древних времен как языковое явление и считаются языковым средством для предотвращения произнесения людьми грубых, резких и горьких слов, которые они не хотят говорить. Они способствуют вежливому и мягкому изложению высказываемой мысли, обеспечивают эмоциональность и эстетическую сторону речи. Наш народ очень осторожно относился к словам, полагая, что слова имеют свои свойства и ценность.

Ключевые слова: эвфемизм, произведение искусства, персонажи, эмоция, философия, фразеология.

Soponova A.

International University
named after K. Sh. Toktomamatov

EUPHEMISMS IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Abstract

Euphemism is derived from the Greek language and means ‘to speak politely’. Polite speech reveals a person’s personality and reflects his or her intellectual level and communication culture. In speech euphemisms are used in a wide range of areas: literary texts, public speaking, politics and everyday life. We often try to express our thoughts more politely, better, and more appropriately by replacing words that are a little rougher and more unpleasant to the ears with suitable words. In general, euphemisms have been used since ancient times as a linguistic phenomenon, and are considered a linguistic means to prevent people from saying rude, harsh, and bitter words that they do not want to say. It contributes to polite and soft delivery of the spoken thought, provides emotionality and aesthetic side of the speech. Our people treated words very cautiously, believing that words have their own properties and value.

Keywords: euphemism, artwork, characters, emotion, philosophy, phraseology.

Кенеш Жусупов тарабынан түзүлгөн “Кыргыздар” аттуу тарыхый китептин 4-томунун 578-бетинде: “Кулакка жаман угулуучу одоно сөздөрдү мүмкүндүктүн барынча сылыктатып айтат. Маселен: өлдү дегенди каза болду, пендечилик кылды, көз жумду, дүйнөдөн өттү, көзү өттү, ээсине берди... сыяктуулар менен айтат. Ооруп калса, тумоолоп калды, сактыгы жок, бейтап болуп калды, кичик бала болсо чырмыктап калды, чикерттеп калды деген сыяктуулар менен айтат”. [8,578-б.] Кептин чынында да кыргыздарда бир эле “өлдү” сөзүнүн каза болду, көз жумду, ичер суусу түгөндү, кош айтышты, ааламдан өттү, ээсине тапшырдык, жылдызы өчтү, чарчап калды, сапары карыды, тили байланды, тилден калды, а дүйнө салды, колдон учту деген сыяктуу бир нече варианттары бар. Тилде канчалык эвфемизмдер көп колдонулса, калктын ички маданияты ошончолук жогорулайт. Анткени эвфемизмдер элдин жашоо турмушу, күндөлүк кеби, башкача айтканда, ички маданияты менен тыгыз байланышта болот.

Кыргыздар ыймандуу, адептүү өсүүнү ата-бабадан бери аздектеп келген. Мурунтан эле бирдемелерди жактырбоодо, терс көрүнүштөрдү сезсе, аны жымсалдап жумшак сөз менен айтып жеткиришкен. Күнүмдүк жашоодо да ар кандай чөйрөдө, кырдаалда бири-бирибиз менен мамиле түзөбүз.

Элдик лексиканын бөтөнчөлүгүн, улуттук көрөңгөнү ачып берүүдө чыгармачыл жазуучулардын орду чоң. Элдик бейнени ачып берүүдө жазуучунун чыгармачылык казынасы зор табылга болуп эсептелет. Ошондой казына ээсинин бири – Ч.Айтматов. Анын чыгармаларына көз кырын салып көрөлү. Гениалдуу, философ жазуучубуз Ч.Айтматовдун ар бир чыгармасы тилдик каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Ошол чыгармаларда берилген көркөм сөз каражаттарынын ичинен эвфемизмдерди бөлүп алып, аны төмөндөгүдөй топко бөлүштүрдүк.

1. Фразеологиялык эвфемизмдер

Оозеки кепте (сүйлөшүүдө) же жазуу түрүндө болобу фразеологизмдер кепте арбын жолугат. Чындыгында, бул сөздөрдүн бир негизи бар, алар (фразеологизмдер) жөн жерден эле жарала койбойт. Мында айтылуучу туюнтманын мааниси өзүнүн курамындагы сөздөргө

байланышпайт, бирок кепте кошумча өтмө маанини пайда кылып, образдуулукту жаратат. Башкача айтканда, алардын тутумундагы компоненттеринин алгачкы маанилери сакталбай, тике мааниде эмес, өтмө маанидеги түшүнүк пайда болот. Бир караган адамга жөнөкөй кадыресе эле сөздөрдөн куралган сөз айкашы сыяктуу көрүнгөнү менен ошол сөз айкашы аркылуу туюндурулган нерсе же түшүнүк кандайдыр бир деңгээлде берилүүчү ойду элестүү, образдуу кылып чагылдырат. Мисалы, тили менен буудай куруу, бутун колуна кармап чуркоо, коендун сүрөтүн тартып кетүү, кулагына лапша илүү деген фразеологизмдерди түз маанисинде колдонсок көп сүйлөйт, тез барып кел, качып кетти, калп айтты сыяктуу маанилерди билебиз, бирок бул сөздөрдө образдуулук жок. Туруктуу сөз айкашынын же фразеологизмдердин өзгөчөлүгү анын элестүү, жандуу берилишинде. Төмөндө фразеологиялык эвфемизмдерди компоненттери боюнча бөлүштүрүп көрүүнү эп көрдүк.

а) компоненттери “көз” сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизмдер

1) Компоненти «көз» сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизмдердин көп маанилүүлүгү

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү кыргыз тилинде байма-бай кездешкен көрүштөрдүн бири, тагыраак айтканда, бир сөздүн негизги маанисинин кошумча жаңы мааниге ээ болушу. Жашоодогу тынымсыз өзгөрүүлөр, жаңылануулар тилге жаңы түшүнүктөрдү пайда кылат. Мунун негизинде бир сөздүн кошумча маанилери жаралат. Көп маанилүүлүк деген түшүнүк – бир эле сөздүн негизги маанисинин кошумча жаңы маанилер аркылуу бутакталышы, салааланышы, башкача айтканда, бир эле сөздүн бир канча маанилерди туюндурушу, негизги маани аркылуу жаңы маанилердин пайда болушу. Алардагы негизги маани менен кошумча жаңы маани семантикалык жактан өз ара байланышта болот [А.Сапарбаев, 49-бет].

Төмөндө берилген сүйлөмдөрдө кездешкен фразеологиялык эвфемизмдердин полисемиялык маанилерине токтолуп өтөлү: 1. Жадегенде жайкысын балдарды жиберип алып тургудай болсокчу. Кимге жиберебиз? Ата-энелерибиздин көзү өтүп кетти. [1:135-б] 2. Өзү Псковдун жакасында турган бир дьякондун баласы экен, атасынын көзү өткөн соң, чиркөө кишисинин тири карак уулу катары бааланып, диний окууга кирген экен. [7:42-б] 3. Көзү өткөн улуу кишинин жер үстүндө орду толбой, жаратылыш арман күүсүн бороонго берип, өксүгөнүн ышкырган шамалга берип, ичи ачышканын чоктой тийген аязга берип жарга урунуп, ташка урунуп эч бир тынчтана албай чамына берди. [4:366-б] . Келсе-келбесе да Казангаптын көзү өткөнүн билип калышсын. [1:24-б]

Мисалдарда берилген көзү өткөн деген сөздүн маанисине токтолуп көрөлү. Кыргыз тилинин сөздүгүндө көзү өтүү 1. Кадала кароо, тиктөө, тигиле кароо, кызыгуу. 2. Каза табуу, өлүү, көз жумуу деп берилген. [КТС, 46-б.] Албетте, экинчи мааниси баарыбызга маалым. Ал эми көзү өтүү деген эвфемисттик фразеологизминин полисемиялык маанисине токтолуп өтөлү.

Көзү өтүү. 1. Кандайдыр бир нерсени каалоо, үмүттөнүү. Илмейген арык, куба жүздүү

бала бир кесим нандан көзү өтүп, үмүттөнүп улам-улам карай берди. 2. Эңсөө, кандайдыр бир нерсени күсөө же самоо. Деңиз үстүндө бир канча күн жүргөндүктөн көк жээк көздөн өттү го, чиркин.3. Өткөн күндү, бир нерсени эстөө. Балалыктын таттуу күндөрү тасма болуп көздөн өтүп турду. 4. Бир нерсени карап чыгуу. Гезит бетиндеги макалалар бир сыйра көздөн өттү. 5. Кимдир бирөөнү издөө. Көпчүлүктөн учуратып каламбы деп, ары-бери өткөндөрдү сыдыра көздөн өткөрүп турду. Мында көзү өтүү деген туруктуу сөз айкашы бир эле маанини бергени менен сүйлөмдүн маанисине карай ар башка түшүнүктү билдирип жатат.

Эми кийинки мисалды анализдеп көрөлү. Кечке жуук Мылгун мүргүй баштады. Сөздөн калды, көздөрүнүн оту өчтү. [2:550-6] 2. Акыры каган да көр пенденин бири экен, Өрдөс деген жерде ага да ажал жетти, көз жумду, сөөгү кай жерге коюлганын бир да жан билбеген боюнча бу дүйнөдөн кете берди. [6:482-6] Жаман жери Байымдын сыркоосу күчөгөндөн күчөдү, ыкшып эле жөтөлөт, дарты өпкөсүндө экен. Ысмайыл бешке чыкканда көз жумуп кете берди. [5:67-6] Жогоруда автор колдонгон фразеологиялык эвфемизмдердин өз алдынча турганда башка же болбосо полисемиялык мааниде колдонуларына күбө болуп эле жүрөбүз.

Сөздөн калуу 1. Жеңилүү, унчукпай калуу. Ажаан немеге теңелгиси келбей бир сөздөн калды. 2. Оюн айтпай калуу. Өзүнүн тартынчаактыгынан улам камдап келаткан оюн айта албай сөздөн калды. 3. Уят болуу. Калп айтканы билинип калгандыктан, эми сүйлөбөс болуп сөздөн калды.

Көзүнүн оту өчүү 1. Үмүтсүздөнүү. Ойлогону ишке ашпай негедир көзүнүн оту өчө түштү. 2. Адамдын жаш өзгөлүгүнө байланыштуу: Көзүнүн оту өчүп бараткан байбиче тааный албай, бир топко чейин улам-улам карай берди. 3. Ыңгайсыз абалда калуу. Орунсуз сүйлөп алган жигит көпчүлүктөн тайсалдап, ыңгайсыздана көзүнүн оту өчө түштү.

Көз жумуп кете берүү, көз жумуу 1. Макул болуу, кандайдыр бир нерсеге ынануу. Кеткен чыгымына кайыл болуп, бүлөсүнүн амандыгын тилеп унчукпай көз жумуп койду. 2. Билмексен, байкамаксан болуу. Көп сөздөн оолак, кулагым тынч болсун деп, атайылап эле көз жумуп койду. 3. Кандайдыр бир ишти чала бүтүрүү. Анын көзүн жумуп жасаган ишинен кийин сөзсүз кайрадан карап чыгууга туура келет.

Бир сөз менен айтканда, фразеологизмдер – лексика-грамматикалык түзүлүшү боюнча туруктуу сөз айкаштары. Фразеологиялык эвфемизмдердин көп маанилүүлүктү жаратуусунун бирден бир себеби андагы сөздөр өтмө мааниде колдонулгандыгы жана маанилик жактан кайрадан уюшула алгандыгы. Окуялардын жүрүшүн баяндоодо, каармандардын ички туюмдарын, сезимдерин жеткире ачып берүүдө автор фразеологизмдердин бир нече варианттарын колдоно алган. Биз жогоруда сөз кылган компоненти “көз” сөзүн камтыган фразеологизмдер бир эле чыгармада, мисалы, “Дениз бойлой жорткон Ала Дөбөт” повестинде: көзгө сүртөр, көрөйүн деген көзү жок же көзү жайнап, көзү тойбос деген сыяктуу толук эмес синонимдиксөз айкаштары кездешет.

2) Компоненти “көз” сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизмдердин

синонимдештиги

Лексикологиялык бирдиктер сыяктуу эле фразеологиялык эвфемизмдер да маанилик жактан, текст же сүйлөмдө колдонулушу боюнча бири-бирине өз ара синонимдик катышта болот. Ага төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: Көзүм тирүү турганда, ушул ыйык парзымдан кутулсам, өлсөм да арманым болбос эле. [4:396-б] Көзү барында жетип келе албаган күнөө менден. [3:6189-б] Мында көзүм тирүү турганда – көзү барында деген фразеологизмдер жашап турган учурда, тирүүчүлүктө деген маанини берип, бири-бирине синонимдеш боло алат. Ал эми жан берүү, көзү жумулуу деген сөз айкаштары аркылуу да синонимдик маани түзүлдү. 1) Өзүн өлүмгө берер алдында Эмрайин керемет жаңылык ачты: жан берип, көз жумганга чейин уулунда уланыш үчүн ал өмүр бою ушул Эмрайин болуп жашап келген тура. [2:573-б] 2. Бирок, көзүм жумулуп кетсе айтаар керээзимди айтып жетише албай, өзүм менен кошо көр астына ала кетемби деп, аябай жүрөгүм түштү. [4:395-б] 3. Ушул бойдон көзүм жумулуп кетсе, өлсөм дедим. [4: 460-б] 4. Атамын көзү жумула электе жетип калдым. [Гүлсарат] 5. Көзүң жумулуп баратканда да мурда өтүп кеткендерди кошо ойлоо керек. [4:375-б]

Бул мисалдарда белгиленген фразеологиялык эвфемизмдер грамма-тикалык жактан сүйлөмдүк курулушу боюнча айырмаланганы менен маа-ниси бирдей – тирүү учур, адамдын жаны бар кезди туюндуруп, синонимдик катмарды түздү.

Компоненти “көз” сөзү менен байланышкан фразеологиялык эвфемизм-дердин лексика-семантикасына токтолуп өтөлү. Биринчиден, көз адам баласынын дүйнөнү тааниткан башкача айтканда, көрүү органдарынын бири. “Көз” сөзү жазуу жана оозеки кебинде арбын колдонулуп, дээрлик кеп стилинин бир нечесинде оң жана терс маанисинде кездеше берет. Мисалы, 1. Көзү тирүүнүн өзү – тирүү. 2. Көзү жокто жамандоо – бейадептин белгиси. 3. Көз көрсөтүп келүүнү чечтим ж.б. Бул сүйлөмдөрдө “көз” – тирүүлүктүн белгиси, жандуу адам түшүнүгүн берген оң маани. Ал эми жогорку мисалдарда “көз” терс ой маанисинде берилди. Мисалы, көз жумган, көзү өткөн деген сөздөр тирүүлүктүн белгиси эмес. “Өлдү” сөзүнүн бир нече вариантта жылмаланып берилиши.

Мисалдарда “көзү өткөн” же “көз жумган” деген сыяктуу эвфемизмдер - сүйлөм тизмегинде колдонулуп, жок маанисин билдиргени менен логикалык жактан адам сезимин туюндурган өзүнчө кепке жумшагыраак же жымсал боек берген сөз каражаты.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Кылым карытар бир күн 4-том, –Б.: Бийиктик, 2008. 544 б.
2. Айтматов Ч. Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт 3-том. –Б.: Бийиктик, 2008. 480 б.
3. Айтматов Ч. Гүлсарат 2-том.–Б.: Бийиктик, 2008.- 432 б.
4. Айтматов Ч. Саманчынын жолу 2-том.–Б.: Бийиктик, 2008.- 432 б.
5. Айтматов Ч. Бетме-бет 1-том.– Б.: Бийиктик, 2009. – 384 б.

6. Айтматов Ч. Чыңгызхандын ак булуту 4-том. – Б.: Бийиктик, 2008. –544 б.
7. Айтматов Ч. Кыямат 5-том, –Б.: Бийиктик, 2009. – 504 б.
8. Кыргыздар 4-том «Кыргызстан-Сорос» фонду. –Б., 1997.
9. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Б.: Кыргызстан-Сорос, 1997.
10. Текешева М.Б. «Денизбойлойжорткон Ала-Дөбөт» тарыхжанатагдыр. – БМУ жарчысы. № 1 (35) –Б., 2016.

УДК: 398.5, 087.6

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.75

Сураналиева К., Кудайбергенова З.
Ж. Баласагын атындагы КУУ**КЫРГЫЗ ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫН ЖЫЙНООДО МАМБЕТТУРДУ
МАМБЕТАКУНОВДУН КОШКОН САЛЫМЫ****Кыскача мазмуну:**

Макалада Мамбеттурду Мамбетакуновдун кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын жыйналышына, изилденишине кошкон салымы тууралуу кеп болду. Мамбеттурду Мамбетакуновдун Кытайда жашаган кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгын жыйнаган жана изилдеген, Памирлик кыргыздар менен кыргыз элинин ырларын, салт-санаасын, жашоо-тиричилигин, маданий көз караштарын, социалдык жагдайын салыштырган, “Манас” эпосунун варианттарын изилдөөгө, элге жайылтууга, мурас катары муундан-муунга калтырууга бар эмгегин жумшаган. Мамбеттурду Мамбетакунов Жуңго кыргыздарынын адабиятына, тарыхына гана из салып тим болбостон, Кыргызстанда да өз оорду бар инсан экендиги белгилүү болду. Акындын “Жүрөгүм”, “Кытай кыргыздарынын назы” жыйнактары, “Ыр жана акын улут”, “Ыр кандай жазылат?”, “Ырга ишенбе деп айткың келет”, “Поэзиялык улут жөнүндө” деген эмгектери жарык көрүшү акындын поэзия жанрына кызыгуусун айгинелейт.

Түйүндүү сөздөр: жашыл экономика, жашыл айыл чарба, өнүгүү парадигмасы, айысөздөр: эпос, фольклор, профессор, жазуучу, ырлар, дастандар, аспирант, акын жазуучу, маданият, чыгармачылык, жыйнак.

Сураналиева К., Кудайбергенова З.
КУУ имени Жусупа Баласагына**ВКЛАД МАМБЕТТУРДУ МАМБЕТАКУНОВА В СБОРЕ
КЫРГЫЗСКОГО ФОЛЬКЛОРА****Аннотация:**

В статье говорилось о вкладе Мамбеттурду Мамбетакунова в сбор и изучение кыргызского народного творчества. Были выводы о том, что Мамбеттурду Мамбетакунов собирал и анализировал фольклор кыргызов, проживающих в Китае, сравнивал песни, традиции, образ жизни, культурные воззрения, социальное положение Памирских кыргызов и исследовал варианты эпоса «Манас», распространял его в народе. Фольклорист оставлял устное творчество народа и эпоса “Манас” в наследство из поколения в поколение. Стало известно, что Мамбеттурду Мамбетакунов Джунго не только оставил свой след в литературе и истории кыргызского народа, но и имел свои проблемы в Кыргызстане. Издание произведений поэта «Сердце мое», «Мягкость китайских кыргызов», «Песня и поэтический народ», «Как написать песню?», «Хочешь сказать песне не верь», «О поэтической нации» показывает интерес поэта к жанру поэзии.

Ключевые слова: фольклор, профессор, писатель, стихи, эпосы, аспирант, поэт, писатель, культура, творчество, сборник.

Suranalieva K., Kudaibergenova Z.
KUU named after Zhusup Balasagyn

CONTRIBUTION OF MAMBETTURDU MAMBETAKUNOV TO THE COLLECTION OF KYRGYZ FOLKLORE

Abstract:

The article talked about the contribution of Mambetturdu Mambetakunov to the collection and study of Kyrgyz folk art. There were conclusions that Mambetturdu Mambetakunov collected and analyzed the folklore of the Kyrgyz living in China, compared songs, traditions, lifestyle, cultural beliefs, social status of the Pamir Kyrgyz and explored the variants of the Manas epic, distributed it among the people. The folklorist left it as a legacy from generation to generation. It became known that Mambetturdu Mambetakun Dzhungo not only left his mark on the literature and history of the Kyrgyz people, but also had his own problems in Kyrgyzstan. The publication of the poet's works "My Heart", "The Softness of the Chinese Kyrgyz", "Song and Poetic People", "How to Write a Song?", "If You Want to Say a Song, Do Not Believe", "About the Poetic Nation" shows the poet's interest in the genre of poetry.

Keywords: folklore, professor, writer, poetry, epics, graduate student, poet, writer, culture, creativity, collection.

Шинжаң педогогикалык университетинин адабият институтунун профессору, магистр, аспиранттардын жетекчиси, Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун мүдүрү, Шинжаң жазуучулар коомунун орун басар төрагасы, И.Арабаев атындагы КМУнун ардактуу профессору, акын, жазуучу, белгилүү адабий сынчы, фольклортаануучу Мамбеттурду Мамбетакунов кыргыз жана кытай элинин чыгармачылык, маданий, илимий, адабий жактан кызматташуусуна көпүрө болуп келет. Ар тараптуу инсандын автобиографиясы дагы башка акын жазуучуларга салыштырмалуу оригиналдуу. Себеби, ал өзү түпкүрүндө кыргыз улутунан болгону менен кыртышы башка болгон Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунун борбору Артыш шаарына караштуу Тегирмети айылынын Корумдук кыштагында төрөлүп, башталгыч жана жогорку билимге ошол жактан ээ болгон.

Орто мектепти жалаң "беш" деген баага окуп, 1983-жылы Кызыл Суу Кыргыз автономиялуу облустук кыргыз орто мектептен ЖОЖ сыноосуна катышып, ошол жылы айтылуу Шинжаң университетинин тарых илимдери факультетинин даярдык курсуна кирет. Туубаса көөдөнүндөгү чыгармачылык аны кайрадан адабияттын чөйрөсүнө баштап кирүүгө түрткү берип, даярдык курсту бүткөн соң, өзүнүн күчтүү каалоосу менен аталган университеттин Тил жана адабият факультетине которулуп, окуусун улантат. Университеттин билим алуу чөйрөсүндө Мамбеттурду агай курсташтарынын арасынан суурулуп чыккан күлүктөй болуп чыккандыгын группалашы, Бээжиндеги Борбордук улуттар университетине караштуу Казак тили жана адабият факультетинин доцентти, филология илимдеринин доктору Токон Ысак кызы мындайча эскерет: "Мамбеттурду экөөбүз чогуу беш жыл окудук. Мына ошол беш жыл аралыгында, ал өзүнүн илим сүйөөрлүгү, активдүүлүгү жана мүнөзүнүн асылдыгы менен бүт курстагы ар улут студенттерге бештен белгилүү эле. Жакшы окугандыктан, дайым окуу

жайдын сыйлыктарына татыктуу болоор элек. Демек, студент кезден эле көкүрөгү ойгоо жана жигердүү азамат катары группалаштарынын эсинде тың элесин калтырган экен [56.2].

Мамбеттурду Мамбетакуновдуналачык чыгармачылык жолу 1985-жылы башталып, адабият айдычына “Турмуш” деген аталыштагы ыры менен баш багып, ага удаа эле “Биз”, “Жайдак журт”, “Манас жана Чыңгыз”, “Чабал акын жөнүндө кошок”, “Адабият мугалими оорукчан”, “Кыргыздын сары чач кызы” ж.б ушул сыяктуу бир топ ырларын жазып окурмандарга белгилүү боло баштаган. Мына ушул ырлары чогултулуп, 1992-жылы “Жүрөгүм” деген аталыш менен аталган чакан ыр жыйнак окурмандарга тартууланган. Аталган жыйнак калемгердин чыгармачылыгындагы тунгуч жыйнак болгонуна карабай, жыйнактагы акындын жүрөгүнөн жаралган ырлары окурмандардын да жүрөгүнө жеткен ырлар болгон.

Анын эмгектери кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын өнүгүшүнө өзгөчө салым кошуп, руханий дөөлөттөрдүн туу чокусу болгон “Манас” эпосун ар тараптуу иликтөөгө алып, илимий анализ берип, Манас таануу илимине салым кошуп келет.

1997-жылы Шинжаң эл басмасынан, 2014-жылы Кыргызстанда жарык көргөн “Манас” эпосунун варианттары жана манасчылык” деген илимий эмгегинде манасчылардын аты – жөнү, туулуп өскөндүгү, ар биринин манас айтуучулук өзгөчөлүгүнүн бири-биринен окшоштугун айырмалап жана чоң эмгек жазган. Бул барандуу эмгек 2014-жылы кыргыз тилинде жарык көргөн.

Айрыкча Памирлик кыргыздардын ырларына лирикалык жана эпикалык деген эки чоң түр алдына коюлуп, лирикалык ырларга эмгек ырлары, каада – салт ырлары, үйлөнүү үлпөт ырлары, кошоктор, арман ырлары, сүйүү ырлары, санат, насыят ырлары, айтымдар, алкыш, каргыш, динний ырлар, балдар ырлары кошкон. Эпикалык жанрга дастандарды, айтыштарды киргизген [16. 34].

Адабиятчы фольклордук чыгармаларды жыйнап гана койбостон, бул жактагы кыргыздардын чыгармалары менен салыштырган. Мисалы, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы эмгек ырларын Памир кыргыздарына таанымал эмес экендигин аныктаган. «Көчмөн кыргыздарда жер иштетүү менен элдер алектенбегендиктен би, эмнегедир Кытайдагы кыргыз жарандары «Оп майда» баштаган эмгек ырлары, алардын ичинен дыйканчылыкка, өсүмдүккө карата, кыргыздарда ырдалуучу ырлар кездешкен эмес. Кытайдагы кыргыздарда жумушка, дыйканчылыкка арналган ырлар дээрлик жокко эсе. Мисалы, «Бекбекей». Малчылык турмушуна байланыштуу жаралган бул ырдын Памир чөлкөмүнөн жазып алынган түп нускасы биздин учурга чейин деле билинбей келген. Бирок, “Шырылдаң айы” деген мазмун кытай фольклорунда кездешпеген. Бул деле акыркы тыянак эмес. жылкычылар шырылданды күзүндөсү же кышка жуук айтышып, жакада жашаган колунда бар кишилердин түнкү уйкусун бөлүп, ыр менен чер жазышкан ары тамашага батышкан. Кытай кыргыздарында деле Улуу орозо айында жаш балдар жараиазан айтышып, эл аралаган.

Ошол жакта жашаган уйгур элдери үчүн дагы бул каада-салт катары каралаган [16.178]. Мындан тышкары кол өнөрчүлүккө, уузчулукка, сайма саюуга, кийиз жасоо, шырдак жасоого арналган ырлар анча өнүккөн эмес.

Памир кыргыздарынын социалдык турмушундагы дагы бир айныксыз өзгөчөлүк-бул элдин ар тарапка чыгуу, кеңири чөйрөгө каттабагандыктан, ага мүмкүнчүлүктөрү болбогондуктан, кеңири масштабдагы оозеки чыгармачылыгы өнүгө албай калган. Мисалы, импровизатордук өнөр. Улуу тоодо жашаган кыргыздары арасында бул таланттын түрү байыркы нуктун негизинде Токтогул, Казыбек, Калык, Коргол, Алымкул, Эшмамбет сыяктуу жыйырманчы кылымдагы залкар төкмөлөрдүн учун улаган таланттуу чыгармачылыгы менен доорго жараша өнүгүп – өсүү барышын кечирген болсо, Памир кыргыздары жаратылыштык шартка жараша бул өнөрдү өтө жогорку деңгээлге жеткире алышпай калышкан. Себеби, айтыш өнөрү, төкмөлүк өнөрү кыргыздардын той-топурактарында, шаңдуу кырдаалдарында, маданий чөйрөлөрүндө, шаан-шөкөттөрүндө ырдалат. Ал эми мындай факторлордон Памирлик кыргыздар алыс.

Бизге белгилүү болгондой, Памир чөлкөмүнүн табияты, жаратылышы шарты жеңил эмес, айылдар арасындагы жол алыс, өз ара катташуу кыйын болсо, дагы бир жагынан түндүктө Өзбек, батышта Тажик, чыгышта Уйгур айылдары менен аралаш конуштап, мурунтан эле көп түрдүү угарман, көп түрдүү маданияттык алаканын курчоосуна тушуккан. Албетте, мындай учурда төкмөчүлүк абдан кулач керип жайыла алмак эмес. Ошол сыңары кыргыз эл ооз адабиятындагы түркүн – түстүү эмгек ырлары бардыгы эле байыркы замандын түшүмү болбостон, кийинки доорлордогу чечендердин жараткан ырларынын негизинде байыган жана түрлөнгөн болуп, Теңиртоодо бул мүмкүнчүлүк кененирээк, Памирде жайсызыраак болгон сыяктуу. Бирок, карапайым эл өзүнүн маданий турмушун башка жолдор менен байытуунун жолун билишкен. Муну өтө бийик деңгээлге жеткен Памир кыргыздарынын сүйүү ырларындагы өзгөчөлүктөр менен далилдесек болот. Памир кыргыздарында аңчылыкка байланышкан ырлар жана күүлөр көп болгон. Кыргызстандык фольклор изилдөөчү Жээнбай Мукамбаев Жергетал кыргыздары арасынан «Теке кетти», «Кырк аркар» деген ырлуу күүлөрдү жазып алган. Малчылык ырларынан «Так теке», «Ай кашка», «Боз кой» сыяктуулар элибиздин Памир кыргыздары арасында таралган.

Фольклордук чыгармачылыкты жыйноочу Теңиртоо кыргыздарынын арасына күрдү ыры, сууктоо ыры, ырым-жырым ыры, учуктоо ыры, арбашуу ыры, сезгенч ыры, төлгө ыры жана түрдүү ырым – жырымдарга байланыштуу ырлар сан жагынан арбын таралгандыгын жана ал Памир кыргыздары арасында болсо күрдү ырлары «Кирне» деп аталгандан башка, «Бадик» жана «Гулафшан» делген дарым ырларынын өзгөчө бир түрү сакталып калгандыгын салыштыруу менен аныктаган. «Гулафшан» болсо «Бадик» тин айтылган ыкмасы менен бирдей келип, жандырмагы катары «Шалдур – шулдур шарапшан \ сенин жайың бадакшан»

деген ыргакка көчүп, кызыл ичине тепкен кезде айтылган. Улуучат ооданынын Бөрүтокой, Бостонтерек айылдарынан батышты көздөй кеткен тескей тоо кылкаларында кеңири таралган бул ырдын варианттары арбын болуп, «Бадик» тын өлөң ыр ыкмасында 11 муундук болуп жана элдик ыр ыкмасында 7-8 муундук айтылган түрлөрү да жолугат. Биз Эмгекте Памир кыргыздары арасынан жазып алган «Гулафшан» дын башкы саптары мындай башталат:

Көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,

Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

Мен бир өлөң айтайын бадик баштап,

Жакшыны айтып, жаманды жолго таштап.

“Гулафшан” тажик – фарсча чечек деген маани берип, көбүнчө балдарга кызыл чыкканда айтылчуу дарым ыры экен. Памирлик бакшы жана молдолор сөз керемети менен адамды ар түрдүү оору – сыркоодон арылтууну максат кылган ушундай дарым ырларын кылымдардан бери сактап, колдонуп келген. Дарымдын бул түрү жана «Бадик» деген атоо Казак элинде да бар. Аларда «бадик өлөңдөр» деген ыр жанры бар [6.38]. Ташкоргон кыргыздары арасында айтылып жүргөн элдик чыгармаларды талыкпай жыйнаган Курманалы Жаанбай менен Аманбек Турганбайдын мага берген колжазмасында өлөң, бадик баштаган түрдүү ырлар менен бирге «Түтөк кайтарар» деген дагы бир чыгарма бар экен. Бул дарым ыры кишини түтөк алганда айтылып, мазмуну бир кыйла өзгөчө:

Билдим-билдим билге чабар,

Чабар тили чапкы казык.

Казык тили кайкы тоок,

Тоок тили токто малик [9.27].

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармачылыгында дарым ырлары өтө көп санда жолукпайт. Себеби, болсо дагы элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноочулар тарабынан колго алынбай калгандай. Ал эми, тетиписинче, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкта адабиятында бата менен каргыш турмуш – салт ырлары жанрына таандык болуп, бир кыйла жайылтылган түрү болуп калды.

Барыбызга белгилүү тарыхчы, этнограф Тынчтыкбек Чоротегиндин окумуштуу тууралуу айтканына биз дагы кошулабыз: “Биз бул дүйнөдө бир гана ирет жашайбыз. Айрым диндерде гана «киши үчүн улам тирилип, улам кайра жашоо мүмкүнчүлүгү бар» деген кыял камтылган. Бирок ал – куру кыял. Менимче, расмий Бээжин дурус коңшу жана ШКУдагы өнөктөш катары расмий Бишкекке колдоо кылып, профессор Мамбеттурду Мамбетакундун Кыргызстанга байланыштуу илимий кызматташтык долбоорлоруна мындан ары деле демөөрчүлүгүн улантаар. Айтмакчы, профессор Мамбеттурду Мамбетакун Кыргызстандагы жолугушууларында, дарстарында, маектеринде өз атажурту - Кытайдын аймактык бөлүнгүстүгүн колдоорун ар дайым айтып, бул өлкөдө расмий бийлик чакан этносторго ырааттуу көмөк көрсөтүп келе жатканын кызыл-суулук жана башка кыргыздардын мисалында баса белгилеп келчү [8.4]. Эки мамлекеттин бийлик өкүлдөрүнө айтаар каалоомдун ток этер жери: профессор Мамбеттурду Мамбетакун сыяктуу мээнеткеч жана ак эдил, интернационалист жана гуманист аалымдарды эч кодулабастан, алардын эл аралык гуманитардык долбоорлорун иш жүзүндө мамлекеттер аралык деңгээлде колдоого алуу – бул заманбап эл аралык Улуу жибек жолун руханий багытта жаңыча калыптандырууну эңсеген бардык шерик мамлекеттердин ыйык парыздарынын бири» [8.23].

Жыйынтыктап айтканда, Мамбеттурду Мамбетакун сыяктуу залкар окумуштууларды эл аралык чөйрөдө да кадырлоо абзел. Анын жеке тагдырынын мындан аркы өнүгүшү өзү жана жакындары үчүн гана эмес, жалпы дүйнөлүк коомчулук үчүн да маанилүү.

Адабияттар

1. Бексултан К: «Казак Адабият тарыхы» 1-том, Шинжаң эл басмасы, 1996. 38.
2. Кыргыз элдик ырлары. Кызылсуу кыргыз басмасы. 2004.178.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы» 1-т. Б 2004. 34
4. Мамбеттурду Мамбетакун “Элибизде “Манас” эпосун жыйноо жана изилдөө” 1995.
5. Мамбеттурду Мамбетакун “Кыргыз элдик оозеки адабиятынын памир мектеби”. Б. 2009. 347.
6. Мамбеттурду Мамбетакун. “Сүйүү эрки”. Б. 2015.
7. Мукамбаев Ж: «Эл ичи – өнөр кенчи», «Кыргызстан» басмасы, Б. 1982. 213.
8. Тынчтыкбек Чоротегин. Кытайлык чыгаан илимпоз Мамбеттурдуга ырааттуу колдоо керек. Азаттык. 5-ноябрь.2018.
9. Токонбаева А. «Жергетал кыргыздарынын оозеки адабияты», Кыргызстан, «Илим» басмасы, 1987-жыл, 28.
10. https://www.knu.kg/ky/index.php?option=com_content&view=article&id=5833:123&catid=909:-011012

УДК: 37.02(575.2) (043.3)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.76

Сыдыкбаева М.
И. Абдраимов атындагы
Кыргыз авиациялык институту
Атабекова Б.
Баткен мамлекеттик университети

ЖАЗУУЧУ МЕЛИС МАКЕНБАЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ АДАМ ЖАНА КООМ ПРОБЛЕМАСЫ

Аннотация: Мелис Макенбаев он эки романы менен кыргыз романдарын сан жагынан гана көбөйтпөстөн, сапат жактан да жаңылык киргизип, жаңы бийиктикке көтөргөн жазуучу. СССРдин убагынан бери жетимиш, сексен жылдап жашырылып, жабылып келинген зым тикенектүү дүйнөнүн жашоосу, андагы жазылбаган мыйзамдар, эгемендүүлүк жылдарындагы рынок шарты, жумушсуздук, көпчүлүккө түшүнүксүз болгон, көрүп-көрбөгөн, билип-билбеген кыйын шарттагы жашоо тууралуу ачуу чындыктар анын чыгармаларынын тулкусун түзөт. Турмушта жолуккан адам мүнөздөрү, абактагы жашоо, андагы түркүн адамдар, кол тийгиз кылып түзүп алышкан мыйзамдар, адамдарга жасалган мамиле, ал жакта өзүн алып жүрүү эрежелери, эне тилин түрмө тилине которуусу, сыяктуу жай турмушта жашоо кечирип жаткан карапайым адамдардын түшүнүгүндө жок нерселер менен тааныштырган.

Түйүндүү сөздөр: кайталангыс талант, жаңычылдык, детектив жанры, бестселлер, кыргыз романистикасы, ачуу чындык, адам тагдырлары.

Сыдыкбаева М.
Кыргызский авиационный институт
имени И. Абдраимова
Атабекова Б.
Баткенский государственный университет

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЯ МЕЛИСА МАКЕНБАЕВА

Аннотация: Мелис Макенбаев – писатель, который своими двенадцатью романами не только увеличил количество кыргызских романов, но и внес новшества в плане качества и поднял их на новую высоту. Свод его произведений – это горькие истины о жизни в мире колючей проволоки, во времена СССР, неписанные законы, рыночная конъюнктура в годы независимости, безработица, жизнь в тяжелых условиях. Произведения его знакомят читателей с такими вещами, как жизнь в тюрьме, разнообразные люди в ней, неписанные тюремные законы, отношение к людям, правила поведения в тюрьме, перевод родного языка на тюремный, такие вещи, которые не были поняты обычными людьми, живущими обыденной жизнью.

Ключевые слова: неповторимый талант, новаторство, детективный жанр, бестселлер, кыргызская романистика, горькая правда, человеческие судьбы.

Sydykbaeva M.
Kyrgyz Aviation Institute
named after I. Abdraimov
Atabekova B.

Batken State University

THE PROBLEM OF THE MAN AND SOCIETY IN THE WORKS OF THE WRITER MELIS MAKENBAYEV

Abstract: Melis Makenbayev is a writer who, with his twelve novels, not only increased the number of Kyrgyz novels, but also introduced innovations in terms of quality and raised them to a new height. A set of his works are bitter truths about life in the world of barbed wire, during the Soviet era, unwritten laws, market conditions during the years of independence, unemployment, life in difficult conditions. His works introduce readers to such things as life in prison, various people in it, unwritten prison laws, attitude towards people, rules of behavior in prison, translation of their native language into prison, things that were not understood by ordinary people living everyday life.

Keywords: unique talent, innovation, detective genre, bestseller, Kyrgyz novelists, bitter truth, human destinies.

Мелис Макенбаевдин чыгармачылыгына серп салып, жазуучунун аңгемелеринен тарта барактаганыбызда, анын чыгармачылык изденүү жолундагы ийгилигинин тырмак алды катары бааланган аңгемелери да жазуучуга өз убагында роман жанырына кирүүнүн башаты катары кызмат кылып келгенин көрөбүз. Улуу дайра булактан куралган сыяктуу, улуу окуя да кичинекей иштен башталат эмеспи.

Акын жана жазуучу М.Макенбаевди элге тааныткан он эки романына чейин эле көптөгөн аңгемелерди жазып, алар байма-бай гезит журналдарга чыгып турган. Алсак: «Теректер жалбырагын күбүгөндө», «Күн дайыма бирдей», «Жамгыр жууган издер», «Манасчы», «Күрөш», «Сүрөтчү менен кыз», «Көл боюндагы үй», «Кумдагы издер», «Толкундар ала салат», «Өмүр кечи», аңгемелери, «Албуут деңиз», «Алдас урган эне-балык», «Кыргыз жери» аттуу аңгеме, повестери жазылган экен. Жазуучунун аңгемелери жарык көргөн жылдарды карап отуруп, чыгармачылыгы эрте эле башталгандыгын, анан да ушундай ылдамдыкта, белсенип иштегендигин, ал аңгемелердин басма беттерине да арт-артынан чыгып турганынан улам жазуучудагы чыгармачылык бай таланттын мол экенен, ал жылдары жазуучулук талантынын ташкындап башталганынан кабар берет.

Советтер Союзу деп аталган улуу держава кулап, он беш союздук республикалар өз алдынча мамлекет болуп, жаңыча жашоо башталып, эл жаңы жашоого, рынок шартына көнүп, көнбөй турган кезде М.Макенбаев түрмөдөн чыгып келет. Экинчи ирет абактан чыккан соң кайрадан жазуучулукка белсенип киришкен.

1992-жылдан 2002-жылга чейинки аралык Мелис Макенбаев он эки романы менен кыргыз романдарын сан жагынан гана көбөйтпөстөн, сапат жактан да жаңылык алып келип, жаңы бийиктикке көтөргөн жылдар экенин танууга болбойт. Жазуучунун чыгармаларын окуп отуруп, кыргызда деги кайталангыс таланттар кезек-кезеги менен келип тураарына дагы бир жолу таң бересиң. Чынында эле М.Макенбаев кайталангыс талант. СССРдин убагынан бери жетимиш,

сексен жылдап жашырылып, жабылып келинген зым тикенектүү дүйнөнүн жашоосу, андагы жазылбаган мыйзамдар, эгемендүүлүк жылдарындагы рынок шарты, жумушсуздук, көпчүлүккө түшүнүксүз болгон, көрүп-көрбөгөн, билип-билбеген кыйын шарттагы жашоо тууралуу ачуу чындыктар анын чыгармаларынын тулкусун түзөт.

Ооба, чынында М.Макенбаев үчүн өмүрүнүн акыркы он жылы өзгөчө эргүү, чыгармачылыгынын зор ылдамдык алган жылдары болгон десек жаңылышпайбыз. Он жылда он эки романы китеп болуп чыккан. Кыргыз адабиятында али кол тие элек темадагы мынча романы менен келиши чынында биздин адабиятыбыз үчүн да болуп көрбөгөндөй толуктоо болуп саналат. Керек болсо жаңы жанрды ачып, СССР убагында да сыры ачылбаган, түрмө темасын, ал жактагы жашоонун чыныгы күзгүсүн чагылдырып, жазып, калтырып кетти. Чынында, романдарында кемчиликтер жок эмес. Бир беткейлик орун алып кеткени көп эле кездешет. Алсак, укук коргоо кызматкерлерин такыр эле калыс эмес, теңсиз кылып сүрөттөйт. Бирок, мындай өксүктөр жазуучунун кыргыз адабиятына кошкон салымын, чоң эмгегин кымындай да ылдыйлата албайт. Убагында, М.Макенбаевдин китептери колдон түшпөй окулуп келген. Бүгүн болсо эч кимден жашыруун эмес, эл китеп окубайт. Чынында жаш муунду китеп окута албай калган учурда кайрадан эле М.Макенбаевдин детектив жаатында жазылган романдары өтө зарыл. Детектив демекчи жазуучу өзүнүн берген бир интервьюсунда: “Менин романдарым детектив жанрына жатпайт. Алар бестселлер деген адабий жанрга кирет. Эркинирээк эссе сыяктуу жазасын. Дүйнөлү адабиятта да ушул жанр көбүрөөк колдонулат. Окуялар курч сүрөттөлөт”, - деген эле жазуучу.

Ошентип, 90-жылдарда кыргыз романистикасынын жаңы бир салаасы катарында детектив романдары пайда болду. Өзгөчө бул багытта Мелис Макенбаевдин чыгармачылык чабыты күчтүү болду десек болот. Анын чыгармалары көркөмдүгү жагынан, окуяларынын курчтуугу жагынан, эң негизгиси турмуш чындыгынан алынгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Анын бул ийгиликтери автордун жеке өзүнүн каармандарын жакындан билиши жана аларга баа берүүдөгү калыстыгында болсо керек. Жазуучунун дээрлик бардык чыгармалары коомдун изоляцияланып калган бөлүгү болгон абактагылардын жашоосун ар тараптуу чагылдырууга арналган. Көркөм адабиятты М. Горький «человековедение» – «адамды билүү», «адамды таануу», «адамды түшүнүү» деп айтканы бар. Азыркы шартта бирок адабиятка «билүү», «таануу», «түшүнүү» делген терминдер менен чектелүү болбой калды. Анткени көркөм адабият адамдын жан дүйнөсүн, рух дөөлөтүн байытууга, коомдогу көрүнүштөргө ар бир инсанга жеке баасын берүүгө үйрөтүү милдетин аткара баштаганы качан! Маалымат таратуу өзгөчө «технологиялык бум» күн санап темп алган маалыматташуу шартында көркөм чыгармага жаштардын көңүлүн бурдуруу, аларды этектен тартып китеп окутуу кыйынга турууда. Өзгөчө жаш муунду китепке үңүлтүүнүн бүгүнкү күндөгү бирден-бир жолу жогорку деңгээлде жазылган детективдик чыгарма болуп тургандай. Дегенибиз детективдик курч окуялардын фонунда гана окуучу башка жанрлардагы чыгармаларга кайрылуусу мүмкүн.

Мына ушул жагынан алып караганда да М. Макенбаевдин чыгармалары олуттуу тарбиялык мааниге да ээ.

90-жылдардагы кыргыз романдарынын ичинен акын жана жазуучу Мелис Макенбаевдин «Бөрүлөрдүн чыйыры» (1994), «Карышкырдын белети» (1996) «Пресс-хата» (1998) аттуу романдары адам, коом проблемасын ар тараптан, жаңыча, болгондо да кыргыз романисттеринин али колу тие элек темада «кылмыш дүйнөсүнөн» чөлкөмүндө иликтеген чыгармалардан болду десек жаңылышпайбыз.

Адамдын шыбагасына ар нерсе жазылаары белгилүү. Ошол ар бир эле адамдардын өзүнүн жеке «менинде», жан дүйнөсүндө канчалаган кайгы-кубаныч, үмүт-тилек, кээде маңдайы жарыла кубануу, кээде болуп көрбөгөндөй өкүнткөн өксүүлөргө да кезигет. Бирок, чыныгы адам гана канчалык кыйынчылыкта жашабасын өзүнүн адамдык нарк-насилинде калат. Керек болсо «адепсиздиктен да адептүүлүктү үйрөн» деген накыл кеп сыңары өзгөчө кырдаалда, түркүн мүнөздүү адамдардын ичинен да жакшы болууга тарбияланат тура. Жазуучунун «Карышкырдын белети» аттуу романдарында Советтер союзу деп аталган чоң державанын кулап, анын курамындагы он беш союздук республика өз алдыларында мамлекет болуп, жаңыча жашоо кечирип жатышкан убак. Жалпы эле эл рынок шартына толук көнүп кете албай, кыйналып, жумушсуздук күчөп, жан багуунун түркүн аракетин баштарынан өткөрүп жатышты. Ошол учурда жаштардын оор абалы, денесин саткан кыздар, “зектер”, турмуштун ар баскычында турган бай-кедей адамдардын жашоосу сүрөттөлөт. Башкы каарман Карыпбек “зонадан” бошонуп чыккандан кийинки жашоо баштаган күндөрү, андагы ачуу чындыкты өз көзү менен көрүп, ошол кездин булганыч да, таза да жактарына аралашат.

«Бөрүлөрдүн чыйыры», «Зона», «Карышкырдын белети» романдарында сүрөттөлгөн окуялар өз ара бирин-бири улап, толуктап жүрүп олтурат. Трилогия деп айтууга негиз берген бул романдын башкы каарманы – Карыпбек. Ал «Бөрүлөрдүн чыйыры» романында уй уурдап саткан досу менен чогуу ичишкендиги үчүн кармалып суракта алты ай жатканы сүрөттөлөт. Кийин уй уурдаган досу болгон чындыкты өз мойнуна алып, Карыпбекте эч күнөө жоктугун айтса да, тергөөчүнүн: «... кеч болуп калды, мыйзамды аттоо деген оңой эмес, жана аны жалгыз мен ойлоп чыгарган жокмун», [.78.]– деп, закон алдындагы алсыздыгынанбы же өз ишине берилбегендигиненби же башкача болтурууга болбой турган биздин «жазылып калган», аны оңдоого болбой турган мажес закондубуздун адам тагдырына арачы боло албай калышыбы айтор, каарман ак жеринен караланат.

“Адам өмүрүндө бир жолу жаңылды, аны сөзсүз соттоо керекпи, тикенек зым менен тосулган “лагерь” деп аталган тунгуюкка сөзсүз түрдө түртүп ийүү керекпи? Анын келечеги эмне болот, же өлкө үчүн баары бирби? Сөзсүз түрдө андан “көк жал” не “Көркоону” тарбиялап чыгаруу өтө зарылбы?” - деген жери бар романда. Айткандай эле адамды “түзөтүүнүн” бир эле жолу барбы бул жашоодо? Адамды болоор болбос жаңылыштыгы үчүн сөзсүз эле камап, түрмөгө отургузуш керекпи? Гумандуулук деген каякта? Аттиң, ушул жерден Гурам

Асатаинин : “Гуманизация - адамды урматтоо гана болуп калбастан элден мурун ал адамдын рухий күчүнө толук ишенүү, граждандык активдүүлүгүнө ишене билүү, жандуу индивиддин, реалдуу адамдын ички дүйнөсүнө кызыга алуу” - дегени эске түшөт[1.129].

Кара өң...кара ундан атайы түрмөдөгүлөр үчүн деп бышырылган нан, кара кийим, кара төшөнчү, эч кебелбей канча тагдырларды, канча адамдык паразатты мүлжүгөн муздак дубалдар, төөнүн көзүндөй кылып кураган темир тор... Баары-баары биротоло ошол адамды карартып, баш көтөргүс кылып, чөктүрүп салууга даярдалгандай. Адамдын эң бир таза сезимдерин ой тилегин, үмүтүн, максатын тып-тыйпыл кылууга багытталгандай. Мелис Макенбаевдин өз сүрөттөөсүндө ушул кара түскө катуу басым жасашы бекеринен эмес. Ал бул романда кылмыш кылган адамдын кара ниетин көрсөтпөстөн, тескерисинче, түрмөгө түшкөн адамга жасалган моралдык-психологиялык кысымдын символу катары берилген. Түрмөгө түшкөн адам кандай себеп менен түштү, кимдир бирөө себепчи болдубу, кимдир бирөө түрттүбү, бирөө кедерги болдубу же жөн эле жерден жалган жалаага кабылдыбы. Аны закон коргоочулары тактап, андап-карап отурбагандыгы күнөөдөн ашкан күнөө эмеспи? Адамдын кызыкчылыгын, укугун коргоочу адам укугун коргобой эле, тескерисинче адамды каралап жок кылуу максаты же башка дагы максаттар бар экенин, коомдо бул маселеге көңүл бөлүнбөй жатышына жазуучу коомчулуктун көңүлүн бөлгүсү келген. Советтик мезгилде бул маселе маселенин маселеси катарында күн тартибинде турган. Улуу жазуучу Ч.Айтматовдун «Чыңгыххандын ак булуту» повестиндеги Тансыкпаевдин (1937-жылдагы көрүнүш болсо) бүгүн деле адам тагдыры менен ойноп жатышына эмне демекпиз? «Бөрүлөдүн чыйыры» романындагы окуялардын өзөгүн түзгөн бул суроо чыгармада ар түрдүү кырдаалдарда терең иликтенет.

Уурулук менен кармалган 18 жаштагы жигит алты жыл күчөтүлгөн тартип менен жаза өтөөгө соттолсо, дагы бирөө өмүр бою түрмөдө отуруп, турмуштун аркы-беркисин түшүнүп, чындап оңолууну көздөп, үй-бүлөө күтүп, ак иштеп, адал жолго түшө баштаган Рем аттуу шордууга бирөөлөрдүн кедергиси тийип, кайрадан түрмөдө отурууга туура келет, “эми чыксам 67 жашка чыгат экемин”, - деп сыздайт. Деги, ал убакта андай алсыз-күчсүз, үй-бүлөсү жок, үстүндө үйү жок, казанында ашы жок үлдүрөгөн чалдын кимге кереги болмокчу? Романда Ремдин күнөөсүз күнөөлүү болуп калганын автор реалдуу ишенимдүү турмуштук кырдаалда сүрөттөйт. Бирок бул жолу да укук коргоочулар иштин чоо-жайын терең изилдебестен, үстүртөн бүтүм чыгарышат. Суроо туулат: Коомго ушундай көчөдө калгандардын саны керекпи? Кара күчү толуп, акыл-эси да барында өзүнө да, өзгөгө да, коомго да пайдалуу иш кыла албай адилетсиз кесилип, түрмөдө жатса, өзүнүн актыгын далилдөөгө эч мүмкүнчүлүгү жок болсо адамга мындан өткөн трагедия барбы?

Автор Карыпбек менен Ремдин тагдырлары аркылуу биздин сот системабыздын негативдүү жактарын ичтен ачып берүүгө аракеттенген. Ар кандай шарттар менен кылмышкер кейпин кийгендер кимдер? Алар да, биздин коомдун мүчөсү, адамдар. Ошондуктан адамдарга

тиешелүү сапаттар: аёо, сагынуу, эркиндикти эңсөө, боорукерлик ж.б. сапаттар да аларга эч кандай жат эмес. Бирок ал сезимдер түрмөдө баары тумчуланып, сыз тарткан төрт дубалдын курчоосунда калат.

“Эркиндик” деген сөз күнүмдүк жашоо менен алп урушуп жүргөн адамдын баарын эле ойго сала бербейт. Күнүмдүк көр тирликтин куушмай оюнда кубалашып кетип бараткан пендеге баркы, наркы билинбей өтө берет эмеспи. ”Колдо бар алтындын баркы жок” демекчи эркиндиктин баасы жогорудагы зым тор артындагыларга кол жеткис. Качан гана адамдын башына күн түшсө ошондо ар нерсенин баркы билинээри талашсыз.

Жалпы журтка төбөсү көрүнүп, өз окурман чөйрөсүн таап калган чагында шум ажал акын жана жазуучу Мелис Макенбаевди арабыздан күтүүсүздөн кайткыс жолго алып кеткен. Ал адабият чөйрөсүндө эч кимге окшобогон, эч кимди кайталабаган өз стили бар, өз темасы бар жазуучу эле. Керек болсо кыргыз адабият дүйнөсүнө эч кимдин колу тие элек теманы жазып, жаңылык менен келип кирген.

Бул дүйнөдөн канчалаган залкарлар өткөн. Ошол берендердин арасында өзүнүн эч кимге окшобогон таланты, кайталангыс чыгармалары менен, адамкерчилиги, руханий бийиктиги менен ташка тамга баскандай из калтырган жазуучу. Жазуучу өзүнүн аз жашаган өмүрүндө кыргыз адабияты үчүн опол тоодой эмгек калтырып кеткен. Турмушта жолуккан адам мүнөздөрү, абактагы жашоо, андагы түркүн адамдар, кол тийгиз кылып түзүп алышкан мыйзамдар, адамдарга жасалган мамиле, ал жакта өзүн алып жүрүү эрежелери, эне тилин түрмө тилине которуусу, сыяктуу жай турмушта жашоо кечирип жаткан карапайым адамдардын түшүнүгүндө жок нерселер менен тааныштырды. Кыргыз адабиятын өзүнүн эч кимге окшобогон каармандары менен толуктады. Анын чыгармаларындагы каармандардын мүнөзүн түзүп, анын иш-аракеттерине психологиялык анализ берүүдө негизги көркөм каражаттардын бири болгон көркөм портрет ары туруктуу, ары ийкемдүү, ары жандуу тартылып, ал каармандын ички дүйнөсү менен шайкеш берилет да эң башкысы чыгарманын идеялык мазмунуна баш ийдирилип турат. Ошондуктан М.Макенбаевдин каармандарынын психологиялык портрети окурмандын сезимин бийлеп, анын жан дүйнөсүнөн түбөлүк орун алат. Анын чыгармаларынан чындыктын үнү угулуп турат.

Адабияттар

1. Гурам Асатаинин / Текст. Дружба народов, 1974, №2,-с.129.
2. Исанов Д. «Жашап жазган жазуучу», «Жаңы агым» («Кыргыз гезиттер айылы»), 09.01.2015
3. Макенбаев М. Бөрүлөрдүн чыйыры.-Б.,1994, 78-б
4. Осмоналиев Калыбай «Макенбаевдин жети романы жөнүндө»,«Кыргыз туусу»,26-28-август, 1997.
5. Сыдыкбаева М. « Кыргыз Бальзагынын мурастары», «Кыргыз туусу», 23-октябрь, 2012-

ЖЫЛ.

6. Сыдыкбаева М. М. “Мелис Макенбаев”, -Б.; 2019, 88б.

УДК 81'25; 37.013.2
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.77

Сыдыкбаева Б.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЧЕТ ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮНҮН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ: СТУДЕНТТЕРДИН КОТОРМОЧУЛУК КӨНДҮМДӨРҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ

Кыскача мазмуну: Бул макалада кыргыз тилинде сүйлөгөн студенттердин англис тилин үйрөнүүдөгү өзгөчө кыйынчылыктарын сүрөттөөгө арналган. Экинчи жана кийинки тилдерди үйрөнүүдө эне тил тутумунун таасири сөзсүз болот, экинчи тилди эне тил объективи аркылуу үйрөнөт. Эгерде эне тили жана котормо тили типологиялык жактан айырмаланса (мисалы, экинчисинде жок экзотикалык грамматикалык категориялар бар) же тескерисинче, тил тутумдарынын бардык деңгээлдеринде тыгыз байланышта болсо, өзгөчө кыйынчылыктар болушу мүмкүн. Англис тилин натыйжалуу өздөштүрүү үчүн эне тили менен үйрөнүп жаткан тилдин ортосундагы байланышты түзүү, эки тилдин өзгөчөлүктөрүн эске алуу жана студенттердин өздөштүрүүсү үчүн көйгөйлүү болгон тилдин аймактарын аныктоо маанилүү.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, методика, чет тили, котормо, окутуу, эне тили, өздөштүрүү, көндүмдөр, лингвистика, грамматика, түшүнүү.

Сыдыкбаева Б.
КНУ имени Жусупа Баласагына

КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА: ФОРМИРОВАНИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Аннотация: Данная статья посвящена описанию специфических трудностей студентов носителей кыргызского языка при изучении английского языка. При изучении второго и последующих языков влияние системы родного языка неизбежно, второй язык изучается через призму родного языка. Особые трудности могут возникнуть, если родной язык и язык перевода типологически различны (например, один из них имеет некоторые экзотические грамматические категории, которые отсутствуют в другом) или, наоборот, тесно связаны на всех уровнях языковых систем. Для эффективного овладения английским языком важно установить связь между родным и изучаемым языком, учесть особенности обоих языков и определить те области изучаемого языка, которые являются проблемными для усвоения студентам.

Ключевые слова: кыргызский язык, методика, иностранный язык, перевод, обучение, родной язык, освоение, навыки, лингвистика, грамматика, понимание.

Sydykbaeva B.
KNU named after Zhusup Balasagyn

THE KYRGYZ LANGUAGE AS A MEANS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE: THE FORMATION OF STUDENTS' TRANSLATION SKILLS

Abstract: This article is devoted to the description of specific cases of students of native speakers of the Kyrgyz language in the study of English. In the second consideration and consideration of possible variants of the mother tongue system, the second language is evaluated through the prism of the mother tongue. Sets make special requirements if the native language and the target language are typologically different (for example, one of them has some rare grammatical categories that are missing in the composition) or, on the contrary, are closely related to all variants of language systems. In order to study English proficiency, it is important to establish links between related and learning languages, take into account the peculiarities of the languages of the target language, and identify areas of the target language that are problematic for patients.

Keywords: Kyrgyz language, methodology, foreign language, translation, teaching, native language, learning, skills, linguistics, grammar, realization.

Тил үйрөтүүдө эне тилин (кыргыз тилин) колдонуу талаштуу маселелерден болуп келет. Чет тилин котормочу адистигиндеги студенттерге окутууда эне тилин толугу менен окутуу процессинен алып салууга эч бирадамдын кудурети жетпестир. Тилди окутууну аныктай турган болсок, ал мурда үйрөнгөн тажрыйбасына негизделет жана студенттердин тил үйрөнүүдөгү эң маанилүү ресурсу бул – алардын тилдик билими жана анын негизги бөлүгү эне тили жөнүндөгү билимден турат. Өзгөчө башка тилди үйрөнүүнүн алгачкы этаптарында ал жарым-жартылай алар билген тилге таянат. Мугалимдер студенттердин сүйлөгөн тилин башкара алышса да, алар үйрөнүп жаткан тилде ойлонууга мажбурлай алышпайт. Ошондой эле, кээ бир котормо ыкмаларын колдонуу көпчүлүк жерлерде көпчүлүк студенттер үчүн артыкчылыктуу окутуу стратегияларынын бири болуп саналат. Каалайбызбы же каалабайбызбы, котормосуз болбойт, бирок студенттер которууну колдонбойт деген ой туюмдан көрө, мугалим котормону принципалдуу жана ачык түрдө колдонуусу көбүрөөк мааниге ээ болот эле.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тили (эне тили) чет тилин үйрөнүүдө каражат катары студенттердин котормочулук көндүмдөрүн калыптандырууда үйрөнүүнүн методикалык мүмкүнчүлүгүн аныктоо. Максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

- чет тилин үйрөнүүдө кыргыз тилинин (эне тилдин) орду;
- кыргыз тилинин каражат катары колдонулушу;
- чет тилин кыргыз тили аркылуу окутуу методикасынын кесепеттери;
- алынган методикалык ыкмаларды апробациялоо жана алардын натыйжалуулугун

аныктоо.

Чет тилин окутууда мугалим студенттерге эне тилдин колдонуусуна жол берип эле тим койбостон, кээде аларга активдүү дем берүүгө керек болгон бир катар абдан жакшы себептер да бар. Чет тилин үйрөнүүдө эне тили ориентр катары жана эне тилдин ролу когнитивдик лингвистикалык изилдөөдө жана неврологиялык жактан изилдөөдөлөрдө [1, 27] так көрсөтүлүп турат. Чындыгында, кээ бирөөлөр котормого көңүл бурбоо

педагогикалык принциптерге же илимий изилдөөлөргө анча деле тиешеси жок деп ырасташат бирок жаңы билим эски билимдин негизинде курулат эмеспи. 1934-жылы Л.Выготский жаңы тилди үйрөнүү сөзсүз түрдө өз тилин «предметтердин дүйнөсү менен жаңы тилдин ортосунда ортомчу катары» колдонууну камтыйт деп жазган [2, 161]. Неврологиялык изилдөөлөрдө чет тилдеги жаңы сөздөрдүн алгачкы өздөштүрүлүшү үйрөнүүчүнүн эс тутумундагы элементтер өз эне тилине тиешелүү элементтер менен биригишинен көз каранды экендигин тастыктайт [3, 24].

Адатта, сабакта котормо иш-аракеттерин колдонуу «туура эмес которууга» алып келиши мүмкүн деп эсептелет, мында студент эки тилдеги тиешелүү формалардын эквиваленттүүлүгүн туура эмес кабыл алат. (мисалы, magazine-журнал: орусча-магазин, кыргызча - дүкөн). Ал эми англис тилинде жана башка тилдерде сын атоочту жасоочу мүчөлөр: –al: international, regional, universal; -ive: exclusive, expressive, intensive; зат атоочту жасоочу мүчө: -ism: anarchism, feudalism, socialism сөздөрүнүн мүчөлөрү окошош жана бирдей маанини берет. Бардык тилдерде “туура эмес которуу” менен күрөшүүнүн эң жакшы жана эффективдүү жолу – бул эки тилди түздөн-түз салыштыруу болуп эсептелет. Грамматикалык материалды түшүндүрүүчү каражат катары бул жерде кыргыз тилдин ролу эки эсе. Каралып жаткан тил жана салыштыруу үчүн материал, мисалы: «сүйлөмдү кайра жазыңыз, англисче сөз тартибин сактаңыз ж.б. лексикалык бирдиктерди түшүндүрүүнүн каражаты катары, чет тилинде сөздөрдүн маанисин чечмелөөдө жана окуу же угуу процессинде окуучулардын оперативдүү эс тутумун жана ой жүгүртүүсүн активдештирүү каражаты катары бул функцияда кыргыз тили окутуунун баштапкы жана орто баскычында колдонулат. Тапшырманын формасы салттуу болушу мүмкүн бир нече тандоо же тексттин деталдары менен ырасталышы же четке кагылышы, керек болгон тексттин мазмуну жөнүндө туура жана жалган экендигин билдирүүдө кыргыз тили колдонулат же жалпы ой-пикирлерди билдирген кыска сөздөр тандалып алынат жана студенттер тексттен далилдерди же төгүндөөлөрдү өз алдынча издеши керек болгондо колдонулат.

Кыргыз тили менен үйрөнүп жаткан тилдин ортосундагы карама-каршы айырмачылыктар грамматиканы үйрөнүүдө ыңгайлуу болушу дагы мүмкүн ошону менен бирге эле эне тилиндеги грамматиканын кээ бир аспектиери (мисалы, сөздүн орун тартиби) башка тилди үйрөнүүдө аны жок кылуу, башкача айтканда өз эне тилиндеги тилдик кубулуштан арыла албоо дагы абдан кыйынчылык жаратары бышык көрүнүш. Тил үйрөнүүдө мындай процесстен өтүү студенттерге белгилүү деңгээлде ийгилик жаратууга жардам берет. Аң-сезимдүү түрдө маалымдуулукка жетүүдө студенттердин которуу жолу менен иштөөсү эң түшүнүктүү жана натыйжалуу жолу болушу мүмкүн. Окутуп-үйрөтүү процессинде эки тилди үйрөнгөн мугалим «чыныгы окуу көйгөйлөрү эмнеде экенин жакшыраак билет жана аларды үйрөтүү үчүн жакшыраак камсыз кыла алат» деген ойлорго карама-каршы студенттердин эне тилин колдонууга каршы салттуу дагы себептери бар.

Которуп окуу/окутууну курал катары сыңдоонун тарыхый жолуна көз чаптырсак XX кылымдын башында Максимилиан Дельфинус Берлицке чейин барып такалары белгилүү. Берлицтин эки негизги принциби болгон. 1) «чет элдик тилде сүйлөө жана үн менен ой

жүгүртүүнүн түздөн-түз байланышы, 2) «чет тилин туруктуу жана эксклюзивдүү колдонуу». Бул принциптер убагында коммерциялык ийгиликке алып келген, бирок анын аргументтери тил боюнча адиске караганда жалпы коомчулукка көбүрөөк таасир эткен.

Берлиц которуп окутууну токтотуунун үч негизги себебин түшүндүргөн:

- үйрөнүүчүнүн өз тилин колдонуу менен көп убакыт талап кылынат, ал эми үйрөнүү үчүн тилди колдонуу жетишсиз;

- эгер сиз котормо менен окусаңыз, чет тилдин «рухуна» эч качан көнбөйсүз.

“Үйрөнүүчү өзүнүн айткандарынын баарын эне тилинде айткандарына негиздейт”;

-чет тилди билүү жана аны котормо аркылуу үйрөнүүнүн сөзсүз түрдө кемчилиги бар жана ал толук эмес. [4, 3]

Берлицтин биринчи көз карашы салттуу чөйрөдө тил үйрөнгөн көптөгөн адамдар менен резонанс жаратат, мында, айрыкча баштапкы деңгээлде, дээрлик бардык үйрөнүү студенттердин эне тилинде болот. Эне тилин көбүнчө грамматикалык түшүндүрмөлөрдү берүүдө колдонулат. Көпчүлүк студенттер сабакта үйрөнүп жаткан тилди кеңири колдонуу артыкчылыктуу экенин түшүнүшөт, бирок бул сабакта жалаң эле эне тилде болушу керек дегенди билдирбейт. Кээ бир мугалимдердин котормо аркылуу окутууда студенттердин эне тилин ашыкча колдонушу бул тилди толугу менен жокко чыгаруу дегенди түшүндүрбөйт, айрыкча аны өз шарты менен колдонуу үйрөтүп жаткан тилге көбүрөк пайда алып келиши толук мүмкүн.

Ал эми Берлицтин экинчи көз карашына келсек, чет тилдин «руху» деген эмне экенин так аныктоо биз үчүн кыйынга турду. Берлиц, балким, тилди жакшы колдонуу үчүн, ошол тилди эне тили катары колдонгон адамдай ой жүгүртүүгө үйрөнүү керек деген кеңири тараган ойду айткан. Бирок бул өтө чакырыктуу ойду көрсөткөнү менен бүдөмүк дагы ой-туюмду билдирип турат, анткени ал бир тилде сүйлөгөн адамдардын ой жүгүртүүсү жөнүндө чоң жалпылоо жасаганы тезисте айтылып турат. Тил менен белгилүү бир маданияттын ортосундагы мамилени четке кагып, башка тилде ой жүгүртүүнү үйрөнүү идеянын өзү дагы бир кыйынчылык жаратат. Бул идея кеңири жайылган жана ал жөнүндө башка тилде жогорку деңгээлге жеткен адамдар көп айтып келишет.

Берлицтин үчүнчү көз карашы—тилдердин ортосунда толук сөзмө-сөз эквиваленттүүлүк деген нерсе жок, ошондуктан эквиваленттүүлүктү издөөгө өбөлгө түзгөн котормо ыкмасы тилдерди «кемчиликтүү» жана толук эмес билүүгө алып келет – деген ою өкүмдүү бирок сыңдоого болбойт. Кайсы гана тил болбосун, ал эне тилиби же башка чет тилиби, котормо аркылуу үйрөнүлгөнбү же жокпу, ал сөзсүз түрдө феномендик көрүнүш болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө биз тилде «кемчилик» сыяктуу сөздөрдү колдонбошубуз шарт: тилди үйрөнүүдө негизги максат - студенттер чет тилин керектүү деңгээлде өздөштүрүшү керек.

Негизи тил үйрөнүүнүн мааниси, башка маданияттагы элдер менен баарлашуу жана түшүнүү экендиги айкын көрүнүш. Маданияттардын ортосундагы айырмачылыктарды жана окшоштуктарды изилдөө жана түшүнүү, болбоду дегенде, эки

тилди салыштыруудан башталат демек, тилди үйрөнүүдө котормодон качууга болбойт. Маданияттар аралык көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн котормонун потенциалы жогору анткени ал эки маданияттын ортосундагы байланыштын ортомчулугу болуп эсептелет.

Тил үйрөнүүчүлөр үчүн, алар үйрөнүп жаткан тилди практикалап жатканда жеке ойлорун билдирүү пайдалуу экени жалпыга маалым, айрыкча баштапкы деңгээлдеги студенттер үчүн жеке ойлорун тил ресурстарысыз билдирүү өтө кыйын. Эгерде биз студенттердин жеке ойлорун билдирүүгө жардам бергибиз келсе, алардын эне тилинде эмнени айткысы келгенин билүү жакшы жана эне тилине тыюу салуу, белгилүү деңгээлде психологиялык абалына жана окуп-үйрөнүү ишмердүүлүгүнө дагы тескери натыйжа берери анык. Ошондой эле мугалимдер студенттерди окутууда артыкчылыктуу стратегияларды эске алып аларды натыйжалуу колдонушу керек. Студенттердин чет тилге болгон кызыгуусун кантип сактоо керек, алардын чыгармачылык активдүүлүгүн кантип өнүктүрүү керек деген суроону ойлоону керек [5, 36]. Студенттердин чет тилин үйрөнүүгө болгон кызыгуусун колдоо жана өнүктүрүү үчүн ар кандай ыкмаларды колдонуу керек экендиги талашсыз чындык жана аны ишке ашыруу ар бир мугалимдин ишке болгон мамилесинен дагы көз каранды экендиги белгилүү.

Котормочу адистигиндеги студенттердин биринчи, экинчи, үчүнчү, төртүнчү курстарына (бардыгы 60 студент) “Сабакта өз эне тилиңизди колдонуу” кыргыз тилинин (эне тили) колдонулушу тууралуу атайын суроолор даярдалган

Сабак берген мугалимдер кыргыз тилин (эне тилин) канчалык көп колдонушат?

Таблица 1

	ар дайым	кээде	чанда	эч качан
1) көрсөтмө берүү жана классты башкарууда	49	6	4	
2) классты тартипке салууда	42	10		8
3) класс менен баарлашууда	40	20		
4) грамматиканы же лексиканы түшүндүрүүдө	60			
5) оңдоодо	52		8	
6) класстын окууну же угууну түшүнгөндүгүн текшерүүдө	42	10	8	
7) тесттерде жана экзамендерде		40		20
8) айрым студенттерге жардам берүүдө	40	20		

а) Жогорудагы иш-аракеттер үчүн мугалим сиздин эне тилиңизди же англис тилин гана колдонгону жакшы деп ойлойсузбу? Эмне үчүн?

б) Кайсы иш-аракет жакшы? Эмне үчүн?

- бардык студенттер (жана мугалим) эне тилде сүйлөгөн сабакта англис тилин үйрөнүү;

-бардык студенттер эне тилинде сүйлөгөн сабакта англис тилин үйрөнүү (мугалим гана англис тилинде сүйлөйт).

Студенттер берилген суроолорго өз пикирлерин жазышып, 95% чет тилин эне тили аркылуу жакшы түшүнүшөрүн белгилешкен.

Демек, чет тилин үйрөнүү студенттердин тилди үйрөнүүгө багытталган иш-аракети катары гана эмес, ошондой эле чет тилин окутууну жана белгилүү бир турмуштук материалда студенттердин котормочулук көндүмдөрүн өнүктүрүүнү камсыз кылуучу шарттардын бири катары каралышы керек жана мугалим студенттерди жетектеп, ар бир сабакта алардын чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жардам бериши зарыл. Максаттуу талыкпаган эмгек процессинде гана белгилүү бир сапаттарды калыптандырууга жана жетишүүгө болот.

Адабияттар

1. Widdowson H. (2003) Defining Issues in English Language Teaching, Oxford: Oxford University Press.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва, 1934. – 362 стр.
3. Павлова Е. А. Место и роль родного языка в обучении иностранному языку / Е. А. Павлова. – URL: <http://xn>
4. Berlitz, M. D. (1916) Method for Teaching Modern Languages, English part, First Book, New York: Berlitz.
5. Эсхаг Э. Влияние родного языка на усвоение иностранного языка. Учебная мотивация школьников // Молодой ученый. — 2017. — №7. — С. 511–517.

УДК: 808.1:82-94(043)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.78

Темирова Б.

Бишкек мамлекеттик университети

Абдумухамед кызы Нуриза

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин
Ош шаарындагы гуманитардык табигый илимдер факультетинин
орто кесиптик билим берүү бөлүмү

К. ЖУСУБАЛИЕВДИН “МУЗДАК ДУБАЛДАР” РОМАНЫНДА АДАМ ЖАНА КООМ ПРОБЛЕМАСЫНЫН КӨРКӨМ ЧЕЧИЛИШИ

Аннотация: Макалада таланттуу жазуучу Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романында адам жана коом маселесин жаңыча көз карашта көркөм интерпретациялагандыгы изилдөөгө алынат. Жазуучу “Муздак дубалдардан” баштап батыш адабиятын чыгармачылык менен өздөштүрүп, улуттук адабиятыбызда модернисттик дүйнө таанымга чыйыр салуу менен экзистенциализм маселесин чебер колдонгон. Совет доорундагы коммунисттик партиянын катаал идеологиясынын кесепетинен адамдардын талкаланган тагдырлары, өксүк муундардын жашоодогу трагедиясы, адеп-ыйман сабактары, улуттук баалуулуктар муздак дубалдардын курчоосунда калгандыгы реалдуу турмуштук окуялар, образ-символдор аркылуу таамай сүрөттөп берген. Негизи жазуучу каармандын жан дүйнөсүн терең ачып берүүгө жетишкен. Натыйжада автор инсандын коомдон, тарыхтан кыйла жатыркоосун, индивидуалдуулук кысылып, өзүнчөлүгү жок болмуштун жетегинде жүрүшү, адамдардагы жалгыздык, кооптону, келечекке коркунуч, убайым сезимдерди, ой жүгүртүүнүн татаалдыгын терең психологизм, өзүн-өзү талдоо ыкмалары аркылуу көркөм эстетикада “аң-сезим сели” стилдик өзгөчөлүктөрдү кыргыз адабиятына алып келди- деген жыйынтыктуу ой пикирлер менен коштолот.

Түйүндүү сөздөр: роман, адам, коом, модернисттик метод, аң-сезим сели, психологизм, трагедия, образ-символ, чеберчилик.

Темирова Б.

БГУ им. К.Карасаева

Абдумухамед кызы Нуриза

Отделение среднего профессионального образования
факультета гуманитарных и естественных наук в г.Ош
при КНУ им. Жусупа Баласагына

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ ЧЕЛОВЕКА И ОБЩЕСТВА В РОМАНЕ К. ДЖУСУБАЛИЕВА «ХОЛОДНЫЕ СТЕНЫ»

Аннотация: В статье исследуется художественная трактовка талантливым писателем Кубатбеком Джусубалиевым проблемы человека и общества с новой стороны в романе «Холодные стены». Начиная с «Холодных стен», писатель творчески осваивал западную литературу, умело использовал метод экзистенциализма, прокладывая путь к модернистскому и постмодернистскому мировоззрениям в отечественной литературе. Из-за жесткой идеологии коммунистической партии в советское время судьбы людей были

разрушены, трагедия жизни потерянных поколений, нравственные уроки и национальные ценности, окруженные холодными стенами, были ярко описаны через реальную жизнь события и образы. На самом деле писателю удалось глубоко раскрыть душу персонажа. В результате автор описывает отрыв личности от общества и истории, сужение индивидуальности и существование жизни без обособленности, одиночества, беспокойства, страха перед будущим, чувства тревоги, сложности мышления через методы глубокий психологизм, самоанализ, стиль «наводнения сознания» в художественной эстетике, сопровождающийся обобщающими размышлениями, которые он привнес в кыргызскую литературу.

Ключевые слова: роман, человек, общество, модернистский метод, поток сознания, психологизм, трагедия, образ-символ, мастерство.

Temirova B.
BSU named after K. Karasaev
Abdumukhamed kyzy Nuriza
Department of secondary vocational education
Faculty of Humanities and Natural Sciences in Osh
at KNU them. Zhusup Balasagyn

ARTISTIC INTERPRETATION OF HUMAN AND SOCIETY PROBLEMS IN K. DZHUSUBALIEV'S NOVEL "COLD WALLS"

Abstract: The article explores the artistic interpretation of the problems of man and society by the talented writer Kubatbek Dzhusubaliev from a new perspective in the novel Cold Walls. Starting with Cold Walls, the writer creatively mastered Western literature, skillfully used the method of existentialism, paving the way for modernist and postmodernist worldviews in Russian literature. Due to the rigid ideology of the Communist Party in the Soviet era, the fate of people was destroyed, the tragedy of the life of lost generations, moral lessons and national values, surrounded by cold walls, were vividly described through real life events and images. In fact, the writer managed to deeply reveal the soul of the character.

As a result, the author describes the separation of the individual from society and history, the narrowing of individuality and the existence of life without isolation, loneliness, anxiety, fear of the future, feelings of anxiety, complexity of thinking through the methods of deep psychologism, introspection, the "flood of consciousness" style in artistic aesthetics, accompanied by generalizing reflections that he brought to Kyrgyz literature.

Keywords: novel, man, society, modernist method, stream of consciousness, psychologism, tragedy, image-symbol, mastery.

Адам жана коом маселеси көркөм өнөрдөгү түбөлүктүү темалардын бири болгондуктан, кыргыз профессионал адабияты алгач жаралган күндөн баштап эле бүгүнкү күнгө чейин ар тараптуу, көп кырдуу чагылдырып келе жатат. Адабият адам турмушунун көркөм энциклопедиясы. Андыктан көркөм чыгармаларда адам дүйнөнүн, ааламдын чордонунда туруп, коомдук- тарыхый жана мезгил менен тыгыз байланышта адабияттын ар кыл жанрындаар кандай мүнөздө көркөм изилдөөгө алынып келет. Профессор С.Байгазиевдин: "бүгүнкү күндө адам проблемасы, анын коомго карата мамилеси жөнүндөгү маселе ар кандай

философиялык, социологиялык, эстетикалык теориялардын борборунда турат” [1, 10], - дейт. Ушул өңүттөн караганда К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романында адам жана коом проблемасы жаңычакөз карашта көркөм интерпретацияланган. Белгилей кетүүчү жагдай, чыгарма 1969-жылы жазылып, бирок соцреализм “цензурасынан” өтпөй, эгемендүү жылдарда гана жарык көргөн. Окумуштуу Д. Асакеева белгилегендей: “К.Жусубалиев бул романды жаратууга теориялык даярдыкта келип, интеллектуалдуу романды жаратууга жетишкен жана социалисттик реализм методуна баш ийбестен, метод кеңири жашап турган мезгилде (60-жылдар) ага карама-каршы маанайдагы чыгармаларды жазып, улуттукадабиятта жекече жолун баштаган” [2, 517].

Калемгер советтик тотолитардык системага ачык каршы чыккан диссидент жазуучу эмес, бирок катаал саясий системанын, коомдук түзүлүштүн туура эмес багытын, ички жактарын, түпкү маңызын, социалдык турмуш чындыгын көркөм чындыкка айландырууда өзүнчө жол таап, ар түрдүү эстетикалык белгилер, образ-символдор, метафора, подтексттик ыкмалар аркылуу чебер сүрөттөөгө жетишкен. Сүрөткер “Муздак дубалдар” баштаган адабий дөөлөттөрү аркылуу батыш адабиятын чыгармачылык менен өздөштүрүп, улуттук адабиятта модернизм багытына чыйыр салган жана өзүнчө көркөм поэтикалык изденүү менен келген. Романда башкы каарман Арыковдун мээ кайнаткан саратан айларында айылдан шаарга келе жаткан атасын күткөнү жана кокустан каза болгон атасынын сөөгүн айылга алып бара жатып, бүтүндөй өмүр тагдырын сыдыргыга салып өтүп, көргөн-билгендерин, бирөөлөрдөн уккандарын эске түшүрүү менен ой жүгүртүп талдап, эскергени окуянын негизин түзөт. Чыгармада Арыковдун ысымы аталбайт, фамилиясынын берилиши символикалуу мүнөзгө ээ. Романда атасы менен апасынын жана атасы менен өзүнүн бири-бирине жасаган муздак мамилелери менен катар советтик адамдарды коомдун муздак дубалдары курчап тургандыгы сүрөттөлөт. Социалисттик коомдук шартта жашаган кыргызайылындагы карапайым адамдардын түркүн тагдырлары, кайчылыш турмушу, дүйнө таанымы, адеп-ыйман маселелери реалисттик планда чагылдырылган.

Дегеле чыгармада Арыковдун апасынын аянычтуу көз жумушу, Уулбай абышканын жүрөк титиреткен өлүмү сыяктуу окуялар психологиялык жактан трагедиялуу мотивди күчтөндүрүп турат. Залкар жазуучу Ч. Айтматовдун: “Трагедия-чындыктын объективдүү категориясы, аны этибар албоо, же тоготпой коюу жарабайт. Трагедия бул аң-сезим, бакыт, чыгармачылык сыяктуу эле адам менен бирге болуучу нерсе. Бул анын тиричилигинин, жашоосунун бир бөлүгү” [3, 140], – деген залкар сөзү эске түшөт. Бул да болсо автордун трагедияны адам баласынын жашоосунун бир бөлүгү катары карап, адамзаттын турмушуна, коомдун өнүгүшүнө кайчылаш келген көрүнүштөрдү таамай ачууга жетишкен.

“Муздак дубалдар” романында окуялардын бүткүл өнүгүш логикасына караганда Арыков өзүн курчап турган коомдон обочолонгон, тартынчак, пассивдүү адам. Көп катмарлуу, терең философиялуу чыгарма катары окуя көбүнесе каармандын мүнөз-тагдыры монолог, диалог,

өзүн-өзү ачуу, символикалуу сүрөттөөлөр, түш көрүү мотивдери аркылуу ачылып, “аң-сезим сели” стилдик ыкманы абдан чебер колдонгон. К. Жусубалиевдин чыгармаларын системалуу изилдегенокумуштуу М. Токтогулова: “Муздак дубалдарды” окуп жатып, каармандын сырткы турмушу анчалык таасын көрбөйбүз, тескерисинче, анын ойлору, сезимдери, болгондо да түнт сезимдери(подсознательное-көмүскө аң-сезимдери алдынкы катарга чыгат” [4, 21], - деген туура байкоолорун айткан. Каармандардын ички дүйнөсүнүн татаал жактарына чейин сүңгүп кирип, көмүскө аң-сезимине чейин изилдеп, “аң-сезим селин” кыргыз адабиятынын топурагына өндүрө алгандыгы «жусубалиевдик» стилдин өзгөчөлүгү. Чыгарма башталганда эле “аккан арыктын баласы” Арыков чычаладай күндүн ысыгында какшыган сай менен Кара Бакка келе жатып, бутун ташка уруп, тырмагын каңтарып, делбетап абалда өзүн качкын сезе баштайт. Кара Бак советтик система катары метафорага ээ. Арыков да тегин жерден какшыган сайдагы Кара Бакты аралап келе жатып өзүн капысынан качкын сезе баштайт. Анткени романда социалисттик мезгилдин адамга тийгизген драмасын таасын ачып берген. Чыгармада адамдарды кол куушуртуп, баш ийүүчүлүктө кармаган советтик бийликтин кандай масштабда болбосун коркунучтуулугу “баса калып куйкалап жиберчүүдөй, “кан ичмеси кармагандай, “кара түн түшкөндөй” сыяктуу метафоралык жана символдук образдар менен жарыштыра сүрөттөгөн. “Кайсы майрамдан кийин болсо керек эле, шаардын чоло жери жок сайылган туулар, качырашып, жайылган кирлердей илинген лозунгалар шамалга сынып айрылып, жулунуп жатышты. Ар кайсы туш-туштан дубалдардын бооруна илинген эбегейсиз зор плакаттар, андан да эбегейсиз зор тартылган портреттердин күп-күп этип жерге кулагандары угулду. Дарактар адаттагыдай бир калыпта сени соороткондой шуулдашпай, ичип-жеп ийчүүдөй ызырынышып, качырап сынып жатышты” [5, 40-41].

Баарыдан мурда он беш мамлекетти былк этирбей катуу чеңгел менен башкарган Орусия империясынын күп этип кулап калышы эч кимдин оюна келген эмес. Бирок жазуучу алдын ала дүйнөнү дүңгүрөткөн зор державанын кулап калышын кадимкидей элестүү, таамай жазганына таң калбай койбойсуң. К.Жусубалиев советтик доордун ички маңызын, социалисттик идеологиянын карама-каршы жактарын, көп улутту элдердин тагдырына тийгизген трагедиялуу таасирин укмуштуудай ачып берген.

Белгилөөчү жагдай, романда жандуу турпаты, өзгөчө мүнөзү менен чебер түзүлгөн Уулбай абышканын образы. Авторжылкы жандуу Уулбай карыянын нарктуулугу, тунук акылы, берешендиги, ашкере сезимталдыгы психологиялык жактан мыкты сүрөттөлгөн. Чыгармадан көрүнгөндөй анын жанынан артык көргөн жалгыз күлүгүн мал каттоого колхозго алабыз деген шылтоо менен көз көрүнө башкарма тартып алат. Уулбай үчүн дабанда жок “чум кара” жорго эң кымбат жан кыйышпас досу болсо, башкарма үчүн бийликтин атрибуту. Ошондуктан кыянатчылыкка чыдабаган абышканын зулум бийликке каршы жалгыз күрөшү трагедиялуу аяктайт. Ушул мааниде, залкар жазуучу Ч.Айтматовдун

“Гүлсарат” повестиндеги Танабай менен Гүлсараттын аянычтуу тагдыры эске түшөт. Алардын образы аркылуу адам жана коом проблемасы жаңыча коюла баштаган. Маселен, Танабай эң татаал, карама-каршылыктуу адам. Анын өмүр максаты, жашоосунун маңызы бүтүндөй коомдун кызыкчылыгына багытталган, чоң максаттар үчүн курмандыкка чалынган. К. Жусубалиев совет доорунда коммунизмге бара жатабыз деген куруу шаңдануучулуктун артында коомдогу адамгерчиликсиз идеологияны ачып көрсөткөн. Жазуучу бул проблеманы советтик коомдо жашаган, корголууга муктаж болуп отурган адам, анын социалдык-психологиялык абалы аркылуу бийликке карата позициясын ачыкка чыгарган. Бийликтин адамдарды басынтуу, күч колдонуу сыяктуу терс көрүнүштөрүн ачык эле ашкерлеп келген. “Муздак дубалдар” романындагы Уулбай абышканын трагедияга толгон тагдыры чыгарманын ичиндеги чыгармадай таасир этет. Окумуштуу А. Кадырмамбетова белгилегендей: “К. Жусубалиев улуттук адабиятыбызга жаңы багыт, жаңы нукту алып келгендиги, өздөштүргөндүгү болду” [6, 713]. Жазуучу өзгөчө каармандарынын терең психологиясы, татаал ой жүгүртүүсү жана бөтөнчө поэтикалык тили аркылуу кыргыз көркөм сөз өнөрүн жаңылады.

Жыйынтыктап айтканда, “Муздак дубалдар” романы экзистенциализм багытында жазылып, инсандын коомдон, тарыхтан кыйла жатыркоосун, индивидуалдуулук кысылып, өзүнчөлүгү жок болмуштун жетегинде жүрүшү, адамдарда жалгыздык, кооптону, келечекке коркунуч, убайым сезимдерди алып келиши чыгармада чебер сүрөттөлгөн. Арыковдун образы аркылуу адам жан-дүйнөсүнүн татаалдыгын, өзгөрүлмөлүү касиетке ээ философиясын “аң-сезим сели” аркылуу таасын көрсөтүүгө жетишкен. К. Жусубалиев романында адам, коом, бийлик маселесин социалдык-турмуштук, нравалык, психологиялык аспекте чагылдырган. Таланттуу калемгер К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романы аркылуу чыгармачылык өнөрканасынын сыры көп кырдуу экендиги жана сүрөткердин көркөм-эстетикалык, философиялык ой жүгүртүүсүнүн тереңдиги айкын көрүндү.

Адабияттар

1. Байгазиев С. Адам, коом маселеси философияда жана адабиятта // Ала-Тоо.-1980.-№1.
2. Асакеева А.Ж. Советтик идеология жана XX кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. Монография.– Б., Улуу тоолор, 2015. –536 б.
3. Айтматов Ч.Т. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Ф., Кыргызстан, 1988.- 400 б.
4. М.Токтогулова. Кубатбек Жусубалиевдин жазуучулук тагдыры: чыгармачылыктагы эркиндик жана акыйкаттын жолу. – Б., Бийиктик, 2020.-170 б.
5. Жусубалиев К. .Муздак дубалдар: / Романдар жана повесть.-Б., Адабият, 1990.- 432 б.
6. Кадырмамбетова А. Жусубалиев Кубатбек. [Текст]:/ А.Кадырмамбетова // Кыргыз адабиятынын тарыхы. 7 том.Б., 2002. –720 б.
7. Каныбекова А.К. Кыргыз роман жанрынын өнүгүшү (60-70-жылдарда) - №2 (32) – Б.,

2015. 48-б.

УДК:82-1:398. 8 (043)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.79

Темирова Б.
Бишкек мамлекеттик университети
Осмонова Ж.
Батыралы Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек
Эл аралык университети

МЕНДИ МАМАЗАИРОВАНЫН СҮЙҮҮ ЛИРИКАСЫНДА ТРАГЕДИЯЛУУЛУКТУН КӨРКӨМ ЧАГЫЛЫШЫ

Аннотация: Макалада акын Менди Мамазаированын сүйүү лирикасынын тематикалык-идеялык, көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөрү, психологизм менен трагедиялуулук жана турмушту поэтикалык чагылдыруудагы өз алдынчалыгы, образды жаратуудагы көркөм сөз каражаттары, чеберчилик маселелери, адабий табылгалары тууралуу сөз болот. Акындын “Мен да сага буйрубамын түбөлүк”, “Ызгаардуу сүйүү”, “Жолонго”, “Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик...”, “Мен бармын да...” аттуу арзуу ырлары өзүнүн жеке турмушунан алынып өзүнчө бир адам тагдырынын бактылуу да, кайгылуу да махабат санжырасына айланып, көркөм жалпылоолорго көтөрүлүп, жараланган жүрөктү жарып чыккандыгы, терең мазмунга, психологизм менен трагедиялуулукка ширелип тургандыгы белгиленди. Автордун сүйүү ырларындагы күчтүү образдык туюнтмалар, орундуу салыштыруулар, метафоралык ыкмалар, шарттуулук өзгөчө көркөмдүк түс берип, жуурулушуп, философиялык тереңдик орун алгандыгы жана жаңы адабий табылгалары менен кыргыз поэзиясына салым кошту - деген жыйынтыктуу ой пикирлер менен коштолот.

Түйүндүү сөздөр: Менди Мамазаирова, акындын концепциясы, поэзия, сүйүү лирикасы, поэтика, трагедия, психологизм, чеберчилик.

Темирова Б.
БГУ им. К. Карасаева
Осмонова Ю.
Кыргызско-узбекский Международный университет
имени Батыралы Сыдыкова

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ТРАГЕДИИ В ЛЮБОВНОЙ ЛИРИКЕ МЕНДИ МАМАЗАИРОВОЙ

Аннотация: В статье исследуется о тематико-мировоззренческих, художественно-эстетических особенностях любовной лирики поэтессы Менди Мамазаировой, психологизме и трагизме, самостоятельности в поэтическом выражении жизни, художественных средствах создания образа, проблемах мастерства, литературных находках. Прекрасные стихи поэта «Я не приказываю тебе навсегда», «Свободная любовь», «Джолонго», «Я от горя поставил тебе памятник...», «Я там...» взяты из его личной жизни и счастливая судьба отдельного человека переходящая в грустную и любовную историю, поднимающаяся до художественных обобщений, разбивающая разбитое сердце, отмечалось, что она наполнена глубоким содержанием, психологизмом и трагизмом. Сильные образные выражения автора, уместные сравнения, метафорические приемы, условность в любовных песнях автора придают особый художественный колорит, слитность, философскую глубину и вносят в кыргызскую поэзию новые литературные находки.

Ключевые слова: Менди Мамазаирова, поэтическая концепция, поэзия, тема любви, поэтика, трагедия, психология, мастерство.

Temirova B.
BSU named after K. Karasaev
Osmonova Yu.
Kyrgyz-Uzbek International University
named after Batyraly Sydykov

ARTISTIC REFLECTION OF THE TRAGEDY IN THE LOVE LYRICS OF MENDY MAMAZAIROVA

Abstract: The article deals with the thematic and ideological, artistic and aesthetic features of the love lyrics of the poetess Mendy Mamazairova, psychologism and tragedy, independence in the poetic expression of life, artistic means of creating an image, problems of skill, literary finds. The beautiful poems of the poet “I do not order you forever”, “Free love”, “Jolongo”, “Out of grief I erected a monument to you ...”, “I am there ...” are taken from his personal life and the happy fate of the individual turning into a sad and love story, rising to artistic generalizations, breaking a broken heart, it was noted that it is filled with deep content, psychologism and tragedy. Strong figurative expressions of the author, relevant comparisons, metaphorical devices, conventionality in the author’s love songs give a special artistic flavor, continuity, philosophical depth and bring new literary finds to Kyrgyz poetry.

Keywords: Mendi Mamazairova, poetic concept, poetry, love theme, poetics, tragedy, psychology, mastery.

Белгилүү акын, прозаик, драматург Меңди Мамазаированын чыгармачылык диапозону көп кырдуу. Бул туурасында жазуучу К.Сыдыкова: “Меңди Мамазаированын “кампасында” лирикалык, прозалык, драмалык көркөм чыгармалар менен катар журналисттик ишмердигине байланыштуу башка жанрлардагы канча чыгармалар бар экендигин эсептөө мүмкүн эмес” [1, 3],-дейт. Андыктан М. Мамазаирова талант сырын акын катары да өзүн көрсөтө алды. Калемгердин поэзиясы тематикалык-идеялык жактан көп түрдүү. Анын ичинде сүйүү лирикасы турмуштук мазмунга бай, мөлтүр булактай таза жана жан дүйнөнүн тереңинен чыккан психологиялык ыргактар менен трагедиялуу сезим толкундарынын гаммасынан турган татаал мүнөзгө ээ көркөм кубулуш. Каармандын психологиясына сүңгүп кирүү, кубаныч, кайгысынын сезим ыргагынын толкундарын кармоо сүрөткердик чеберчиликке байланыштуу. М.Мамазаированын сүйүү лирикасы да турмуштун өзүндөй татаал жана көп кырдуу. Бирде акын сүйүүнүн аруулугун, бийиктигин даңазаласа, бирде жүрөктү титиреткен өксүк, арман, жоготууларды ырга салат. “Кыздын ырында” адам тагдырына сак караган терең гуманизм да, сыр жашырбас ачыктык да, жан шеригин коргоо, бактылуу сезимдер баарын берип жаткан адамдык нарк-насил да бар.

Сүйүүбүз да балапандай ымыркай,

Жетилгиче көз тийбесин, ырысым,
Өтө ысыкты көтөрө албай жалакай,
Сезимдерди курчуталы, тымызын [6,437].

Акындын ырында махабат даарыган жаштардын тунук сезимдери али “балапандай ымыркай”, жетиле электигин, “өтө ысыкты көтөрө албай”, көз тийип, сөз тийип кетпесин деген аруу тилектери, кооптонуулары, бийик жөрөлгөлөрү таамай сүрөттөлөт. Ал сүйүүнү өзүнчө баалап билет, өмүрдө бир жолу болчу аялдык бактысына, ошол бакыттын чындыгын тереңден карайт, ички сезиминен аңтарып чыгат. Автор өз башынан өткөрүп жаткан аруу махабаттын күчтүү жерлерин кармаган. Мында көркөм деталь, штрихтер, орундуу салыштыруулар туура табылган.

Белгилөөчү жагдай, Меңди Мамазаированын сүйүү лирикасынын көпчүлүгүнүн мазмуну трагедиялуу мотивке ээ. Бул да болсо акындын жеке тагдыры менен тыгыз байланышып турат. Меңди Мамазаирова кашкөй акын Жолон Мамытов менен баш кошуп, төрт перзенттүү болуп, бактылуу аял, асыл жар, мээримдүү эне катары бактыга тунуп жашап жатканда капыстан өмүрлүк жары дүйнөдөн өтөт. Жолон Мамытов катардагы адам эмес, атактуу акын, улуттук поэзиянын алпы. Мындай талантуу адамдардын бир үй-бүлөдө жашап калышы сейрек көрүнүш, ар кимдин бактысына туура келе бербейт. Ошондуктан бул трагедиялуу окуя акын аялдын тагдырын буруп, күйүттүү ырларды жаратууга түрткү болгон. Акындын “Мен да сага буйрубапмын түбөлүк” деген ырында:

Мага эртелеп сен буйрубай калгандай,
Мен да сага буйрубапмын түбөлүк,
“Жалгыз кал!”-деп, Кудай каргап салгандай,
Сенсиз күнүм бир тирилип, бир өлүп...
Келатамын. Кайгы менен муң-зардын
Арасынан сууруп чыгып жанымды [6, 437].

Ыр чындап кайнаган сезим, сыздаган жүрөктөн чыкканы, түбөлүк өмүрлүк жарынан ажырап, буйрубай калган махабаттына арнап күйгөн аянычтуу сезимин билдирет жана медитативдик касиети күчөтүп олтурат. “Поэзия-бул адамды сөз аркылуу түшүндүрүү” [2, 6],-деген Белинский. Өзгөчө поэзия адам турмушун, тагдырын бардыгын өз кучагына сыйдыруучу керемет күчкө ээ эмеспи. Анда автордун эскерүүсүнө көңүл бөлөлү: Жолондун бул ааламдан өткөнүнө 7-8 жылга аяк баскан. Кийимдерин күнгө жайып жаткам. Күнүгө кийчү боз пиджагынынын төш чөнтөгүн кагайын десем, тамекисинин күкүмү али деле жүрөт күнү бүгүнкүдөй.

Костюмун колума алып,
Жаяйын күнгө дедим.
Мурдума “бур” дейт жыты,
Чөнтөктө тамекиңдин.

Канча жыл, канча мезгил,
Өтсө дагы алигече.
Аттиң ай, кайран жаның,
Болбоду тамекиче! [6, 437].

Чыгарма жүрөк титиреткен окуя менен коштолуп, сагыныч менен оор жоготууну “аттиң ай, кайран жаның, болбоду тамекиче”,-деген мундуу ыр саптары менен окурман журтчулугун ойлонтой койбойт. Автор күйүттүү күндөрдү керт башынан өткөрүп, жан дүйнөнүн сезим азабын тартып жатканы, сөз менен тартылган татаал турмуштук өң-түстүү элестер, психологиялык жактан трагедиялуу мотивдерди жандуу жарата алган. Окумуштуу К.Асаналиев: “А.Осмоновдун сүйүү лирикасында табийгы түрдө карама каршы эки сезим:сүйүү кубанычы жана сүйүү кайгысы, сүйүү жолуугусу жана сүйүү коштошуусу диалектикалык бирдикте жашайт” [3, 479],- дейт. Ушул мааниде М.Мамазаированын “Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик...” аттуу ырында “сүйүү кайгысы”, сүйүү жоготуусу бар.

Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик,
Каалагандар көргүдөй эртели-кеч келип.
Дубалдарын соктурдум, капкара күйүттөн,
Чатырын жаптырдым, чарчылап беш бөлүп.
Көз жаштан салдырдым, терезе-айнегин,
Үмүтсүз үшкүрүктөн жаралган туткасы.
Безенет шамалга, термелип эшиги,
Кошоктон, өксүүдөн жасаган устасы,
Бир мөлтүр үй болду!
Көргөндөр суктанаар.
Акактай көз жашы. Муз-шуру, муңу бар.
Пардалар шоодурап, армандуу ыр курап,
Ичинде айтылгыс, арылгыс шору бар.
Бир менин кайгыга ханыша экеним,
Жетишээр. Жесирлик таажысы башымда
Жаркырайт. Мен аны эч кимге бербеймин,
Каалабайм, мен аны доско да, касыма [6, 337-338].

Бир чындап күйүттүү сезимден, жараланган жүрөктөн чыкканы “Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик...” деп аталышынан апчачык сезилип турбайбы. Өмүрлүк шеригинен эрте ажырап, “кайгыга ханыша экеним” деп күйүткө чыланган жан дүйнөсүндөгү арылгыс шорунан армандуу ыр төгүлүп турат. Окумуштуу С. Жигитов айткандай: “нукура поэзия туундусу авторунун жан-дили демейки жай абалынан серпилип чыгып, өзгөчө эмоциялык күүгө келип, акындык эргүү бийиктигине көкөлөгөндө гана жаралат” [4, 92]. Чыгарма улуу

сүйүүнү жоктогон адам тагдыры кайталангыс образдык туюнтмалар, мыкты салыштыруулар, образ-метафоралык түшүнүктөр, маанилүү символдук туюнтмалар аркылуу жандуу, элестүү көз алдына тартылат. Ырдын трагедиялык добушу күчтүү угулат. Залкар жазуучу Ч. Айтматовдун: “Трагедия-чындыктын объективдүү категориясы, аны этибар албоо, же тоготпой коюу жарабайт. Трагедия бул аң-сезим, бакыт, чыгармачылык сыяктуу эле адам менен бирге болуучу нерсе. Бул анын тиричилигинин, жашоосунун бир бөлүгү” [5, 140],-деген залкар сөзү эске түшөт. Классик сүрөткердин трагедияны адам баласынын жашоосунун бир бөлүгү катары караган философиялык тунтмасы, адилеттүү, нарктуу сөзү. Ал эми М. Мамазаирова сүйүү ырларынын финалын “Мен бармын да...” деп гуманисттик идея, философиялык ой менен бышыктайт.

Мен бармын да, мен болгон соң сен барсың,
Эски жаңы тааныштардын эсинде,
Жаттап ырдаар ырларыңды эң жаркын,
Келээр муун келе берер кезинде.
Мен да кетем. Келген кезде кезегим,
“Жары эле” деп, элге сенин эстеткен.
Ырларыңа чындап берип кезегиң,
Мен да өтөмүн, баары өткөн өтмөктөн [6, 356].

Чындыгында Жолон акын көркөм өнөрдүн даңгыр жолунда таскагынан жазбай, өзү өлсө да сөзү өлбөй экинчи өмүрүн жалындуу ырларында жашап жатат. Ошондой эле “мен бармын да, мен болгон соң сен барсың, эски жаңы тааныштардын эсинде” дегендей Жолон акындын өмүрү кыска болгону менен чыгармалары менен өмүрү узун. Менди Мамазаировадай асыл жарынын сезимтал ырларында, рух дүйнөсүндө жашайт.

Жыйынтыктап айтканда М.Мамазаированын махабат лирикасы албуут, оттой жанган күчкө жана трагизмге ширелген. Калемгердин арзуу ырларынын көпчүлүгү жеке турмушу менен байланышып, анда тагдырына моюн суна албаган кайгы-касиретке чыланган сезимдер, ыймандай сырлар ырларында орун алган. Акындын ырдан тургузган сүйүү храмында асыл жар, аял, эне, үй-бүлө, бакыт, аруулук, бүлүнүү, айрылуу, өлүм, жалгыздык, ишеним, келечек, рух дүйнө деген аалам, чоң турмуш баткан. М.Мамазаированын сүйүү лирикасы психологиялык күчтүү таасири, трагедиялуу мотивдери менен айрымаланат.

Адабияттар

1. Сыдыкова К. Күтүлбөгөн бурулуш берген күч.[Текст]:/К.Сыдыкова. //М. Мамазаирова. Тандалмалар:Ырлар жана поэмалар.-Б., Турар, 2013.-484б.
2. Белинский В.Г. Собрание сочинений.Том 2. М., Наука, 1948.-341 б.
3. Асаналиев К., Р.Кыдырбаева. Кыргыз адабият илиминин терминдер сөздүгү.-Б., 2004.-557б.

4. Жигитов С. Акындын эки өмүрү: (А.Осмоновдун таржымалы жана чыгармачылыгы) -Б., Кыргызстан, 1998.-180 б.
5. Айтматов Ч. Т. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат.-Ф., Кыргызстан, 1988.-400 б.
6. Мамазаирова М. Тандалмалар:Ырлар жана поэмалар.-Б., Турар, 2013.-484 б.

УДК: 911.63
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.80

Токтосунова З.
К. Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик университети

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭКСПОРТ ПОТЕНЦИАЛЫ

Аннотация: Макалада Кыргызстандын экспорттук потенциалы талкууланат. Айыл чарбасы өлкөнүн экономикасында чоң роль ойнойт. Кыргыз Республикасынын экономикасынын негизги милдеттеринин бири – экономиканын бардык тармактарын модернизациялоо, жогорку технологиялуу экспорттук өндүрүштөрдү өнүктүрүү, стратегиялык секторлордун комплексин түзүү аркылуу күчтүү, диверсификацияланган экспорттук секторду түзүү. тышкы рынокто атаандаштыкка жөндөмдүү экономиканын. Дүйнөлүк экономикада глобалдашуу процесстеринин күчөшүнүн жана бизнести трансулутташтыруунун масштабын кеңейтүүнүн шартында улуттук экономикалардын натыйжалуу иштешин камсыз кылуу үчүн экспорттук потенциалдын динамикасынын зарылдыгы өзгөчө мааниге ээ. Бул өлкөнүн экономикасынын өсүшүн стимулдаштыруунун жана анын улуттук кирешесин көбөйтүүнүн, жаңы жумуш орундарын түзүүнүн жана мамлекеттик бюджеттин кирешелерин көбөйтүүнүн каражаты катары тышкы экономикалык байланыштардын эбегейсиз ролуна байланыштуу. Өлкөнүн экспортунда айыл чарбасы чоң роль ойнойт.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарбасы, продукция, айыл чарба продукциясын сатуу, өндүрүш факторлору, продукцияны экспорттоо.

Токтосунова З.
БГУ им. К. Карасаева

ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация: В статье рассматривается экспортный потенциал Кыргызстана. Внешнеторговая торговля Кыргызстана за последние несколько лет сказалась на снижении экспорта продукции. Внешнеторговая деятельность Кыргызстана сыграла важную роль в экономике республики. Кыргызстан не входит в такие страны, которые успешно развивают вывоз сельскохозяйственной продукции в большом количестве в другие страны участников ЕАЭС. Несмотря на то, что у многих сформировалось не приятное впечатление, то что наша страна считается экспортером множества разновидностей экологично чистейшей аграрной продукта. Можно сделать вывод, что в общем, внешнеторговая политика, которую проводит Правительство, в целом является внешнеторговой политикой. Кыргызская республика за годы своей независимости успешно справилась с задачей интеграции республики в мировую экономику.

Ключевые слова: сельское хозяйство, продукция, реализация сельхозпродукции, факторы производства, экспорт и импорт продукции.

Toktosunova Z.
BSU named after K. Karasaev

EXPORT POTENTIAL OF KYRGYZSTAN

Abstract: The article discusses the export potential of Kyrgyzstan. One of the main tasks of the economy of the Kyrgyz Republic is the modernization of all sectors of the economy, the development of high-tech export industries, the creation of a strong, diversified export sector through the creation of a complex of strategic sectors. competitive economy in the foreign market. This is due to the enormous role of foreign economic relations as a means of stimulating the growth of the country's economy and increasing its national income, creating new jobs and increasing the revenues of the state budget. Agriculture plays an important role in the country's exports.

Keywords: sales of agricultural products, factors of production, export of products.

Кыргызстандын тышкы соодасы акыркы бир нече жылда продукциянын экспортунун төмөндөшүнө таасирин тийгизди. Кыргызстандын тышкы соода ишмердүүлүгү республиканын экономикасында маанилүү ролду ойноду. Соода балансынын начарлашы экспорттук чендердин төмөндөшүнө алып келет. Ата мекендик өндүрүүчүлөр ички рынокто керектөөчүлөр үчүн товарларды сатууга мүмкүнчүлүк алышты, башкача айтканда соода фирмалары ж.б. мамлекеттик ишкана жана чарба жүргүзүүчү субъект тарабынан чарбакер субъекттердин укуктарында операция жасоо укугун алуу. [1]

Айыл чарба өлкөнүн экономикасында маанилүү ролду ойнойт. Акыркы жылдары анын туруксуз өнүгүү тенденциясы байкалууда, андан тышкары тармактардын өзгөчө түрлөрү боюнча айыл чарба продукциясынын төмөндөшү байкалууда, эксперттер кызмат көрсөтүү рыногундагы көрсөткүчтөрдүн төмөндөшүнүн ордун толтурууну сунушташты. Мындан тышкары, изилдөөчүлөрдүн айтымында, экспорт иш менен камсыз кылуу жагынан чоң киреше алып келбейт.

Эксперттердин айтымында, экспорттун функционалдык түзүмү да байкалбайт. Экспортто чийки заттын багыты басымдуулук кылат. Сырьену жана сырьену экспорттоонун үлүшү - бардык импорттун 2% дан ашыгын түзөт. [2, 1-б.]

Экспорттун кыскарышы экономикалык абалды начарлатат, анткени дүң өндүрүштү төмөндөтөт. Бул буюмдарды өндүрүү менен алектенген адамдардын салыштырмалуу санынын төмөндөшү динамикасы жөнүндө сөз кылууга бардык негиздер бар, ал эми бул буюмдардын импортунун үлүшү азырынча алардын төмөндөшү жөнүндө сөз кылууга жол бербейт. Экспорттук-импорттук иштин динамикасында терс өзгөрүүлөр байкалган.

Өлкөдө өндүрүштө жана соодада экспортко багытталган багытты калыптандырууда чет өлкөлөрдүн тажрыйбасы жана аларды Кыргызстанда пайдаланууга чыгармачылык мамиле чоң роль ойноду. Ошол эле учурда жапон тажрыйбасы экспорттук потенциалды өнүктүрүүдө өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. КМШ өлкөлөрү жана алыскы чет өлкөлөр менен экспорттун жана импорттун өсүшү мамлекеттин либералдуу тышкы экономикалык саясатынын натыйжасы болуп саналат. [4,5].

Белгилей кетсек, Кыргызстандын тышкы экономикалык ишмердүүлүгү, анын ичинде экспортко товар жеткирүү акыркы жылдары туруктуу позицияны көрсөтүүдө. Биздин олкодон дүйнөнүн 9 өлкөсүнө продукция экспорттойт. Позитивдүү инвестициялык саясат, ошондой эле экономиканын түзүмүн модернизациялоо экономикалык жана социалдык өнүгүү темпинин өсүшүн андан ары тездетүүгө мүмкүндүк берет, бирок товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту кыйла көбөйгөн шартта гана. Алсак, тышкы сооданын өсүшүнө бир катар салттуу соода өнөктөш – мамлекеттерде ар кандай тоскоолдуктар, бажылык тарифтик жана тарифтик эмес чектөөлөр тоскоол болууда. КР КМШ жана ЕАЭБ мамлекеттери, шанхай кызматташтык уюму (ШКУ) мүчө өлкөлөрү менен эң активдүү интеграциялык кызматташтыкты ишке ашырат. Кыргыз Республикасы көз карандысыздык жылдарында дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрү менен ийгиликтүү кызматташуу менен республиканы дүйнөлүк экономикага интеграциялоо милдетин ийгиликтүү аткара алды. [6,7]

Кыргызстандын айыл чарбасында ушул мезгилде фермердик чарбалардын саны басымдуулук кылат, бирок ошол эле учурда өлкөнүн айыл чарба комплексинде чарбакер субъекттердин көп түрдүүлүгү, анын ичинде Кыргыз Республикасында колдонулуп жаткан ченемдик-укуктук талаанын алкагында чарбалык ишти жүзөгө ашыруучу өткөн пландык экономикалык концепциянын (шаардык, дача жалпы чарбалары) өкүлдөрү да иштеп жатат. 2022-жылы Кыргызстандын агрардык чарбасында 326,7 миң болгон. чарбакер субъекттердин, анын ичинде 135 шаардык чарбалардын (бул үрөнчүлүк, асыл тукум чарбалар, тажрыйбалык станциялар ж.б.), 4211 социалдык чарбалардын, 3454 Айыл чарба кооперативдеринин жана 321,8 миң фермердик чарбалардын жана 726,6 миң фермерлердин жеке кошумча чарбаларынын [7].

Айыл чарбасынын учурдагы абалы учурдагы рыноктун талаптарына жооп бербейт. Агрардык тармак натыйжасыз жана рентабелдүү эмес бойдон калууда, көптөгөн чечилбеген көйгөйлөрү бар. Мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгү жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү өтө төмөн бойдон калууда. Техниканын жетишсиздиги жана эскириши, үрөнчүлүктүн жоктугу, ирригациялык системанын каралбай калышы жана Кыргызстандын агрардык секторунун башка көйгөйлөрү чечилбеген бойдон калууда.

Тез арада чечүүнү талап кылган агроөнөр жай комплексинин негизги көйгөйлөрүн карап көрөлү:

- Чакан өндүрүш. Майда жер участкаруна ээ болгон 400 минден ашык майда фермердик (дыйкан) чарбалар бар. Бул бытырандылык күчтүү өндүрүштүк потенциалды топтоого жол бербейт.

- Мамлекет тарабынан колдоонун, жерди сугарууга, өсүмдүктөрдү коргоого, ветеринарияга, кыртыштын асылдуулугун сактоого жана жогорулатууга мамлекеттик субсидиялардын жетишсиздиги байкалууда.

- Айыл чарба техникалары жетишсиз.

- Өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарына, минералдык жана органикалык жер семирткичтерге муктаждык бар.

- Продукцияны сатууда чоң кыйынчылыктар. Негизинен фермерлердин кызыкчылыктарын

басмырлоонун эсебинен олуттуу киреше алып жаткан айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен сатып өткөрүү рынокторунун ортосунда көп сандаган ортомчулук уюмдардын болушу.

- Тастыктоо. Эл аралык стандарттарга ылайык келген продукцияны сертификациялоо системасынын өнүкпөгөндүгү Айыл чарба продукциясын экспорттоо жана кайра иштетүүнү өнүктүрүү үчүн олуттуу тоскоолдук болууда.

- Кыргыштын асылдуулугун төмөндөтүү, жер жана суу ресурстарын натыйжасыз пайдалануу;

- Суу ресурстарынын жетишсиздиги. Жерди сугарууда суунун коромжусу жыл сайын дээрлик 30% түзөт.

- Кыргызстандын ЕАЭБге интеграциясы жана рыноктук глобалдашуунун таасири.

Импорттук жеткирүүлөрдүн экспортко караганда мындай ашып кетүүсүнүн бар экендигин Кыргыз Республикасына иштеп жаткан ишканалар үчүн көп сандагы курулуш, технологиялык жабдууларды жана машиналарды, комплектөөчү материалдарды, сырьену, жол жана тоо-кен техникаларын ж. б. ташып келүү менен түшүндүрүүгө болот. Албетте, Кыргызстан айыл чарба продукциясын ЕАЭБдин башка өлкөлөрүнө көп санда ташып чыгууну ийгиликтүү өнүктүргөн өлкөлөрдүн катарына кирбейт. Көптөрдүн арасында жагымдуу таасир болбогондугуна карабастан, биздин өлкө экологиялык жактан таза агрардык продуктунун көптөгөн сортторун экспорттоочу болуп эсептелет, бирок чындыгында мамлекет өз калкын камсыз кылууга абсолюттук деңгээлде кепилдик бере албайт, экспорттоонун максаты ашыкча болушу керек, бирок ал жок.

Тышкы соода эл аралык экономикалык интеграция соодада маанилүү ролду ойнойт. Бул чектөөлөрдү жеңүүгө жардам берет жана улуттук рынокторду түзүү, массалык маалымат каражаттарын уюштуруу өндүрүш жана жабдууларды жүктөө даражасы. Ал ошондой эле жаңы жабдууларды жана технологияларды тейлөөнүн натыйжалуулугун жогорулатат, экономикалык өсүш темпин жакшыртат жана жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга өбөлгө түзөт жана жумушчу күчү.

Жогорудагы тыянактардан биз төмөнкүлөрдү чыгарабыз саясий сунуштар. Биринчиден, Кыргызстан ири экономикалар менен соодасын көбөйтүү чаралар кабыл алышы керек. Экинчиден, экономикалык максаттар артыкчылыктуу болуп, саясий талаш-тартыштардан жапа чекпеши керек. Үчүнчүдөн, Тажикстан, Кытай, Өзбекстан сыяктуу өлкөлөр менен соода келишимдерин карап чыгуу керек анткени алар дагы деле болсо ишке ашырылбаган соода потенциалына ээ жана транспорттук чыгымдар аз. [8]

Кыргызстан жаңы өнөр жай саясаты менен экономикалык өнүгүүнүн кийинки этабы жөнүндө ойлонушу керек. Экономикалык өнүгүүнүн азыркы этабында Кыргызстандын өкмөтү салттуу артыкчылыктуу секторлорду кармануунун ордуна кошумча наркы бар тармактарды өнүктүрүүнү ойлонушу керек эле.

Кыргыз Республикасынын экономикасынын негизги милдеттеринин бири экономиканын

бардык тармактарын модернизациялоо, илимди көп талап кылган экспорттук өндүрүштөрдү өнүктүрүү, экономиканын тышкы рыногунда атаандаштыкка жөндөмдүү стратегиялык секторлорунун комплексин түзүү жолу менен күчтүү, диверсификацияланган экспорттук секторду түзүү болуп саналат. Бул тышкы экономикалык мамилелердин өлкөнүн экономикалык өсүшүн стимулдаштыруу жана анын улуттук кирешесин көбөйтүү, жаңы жумуш орундарын түзүү жана мамлекеттик бюджеттин түшүүсүн өстүрүү каражаты катары зор ролу менен шартталган.

Адабияттар

1. Аширбекова И.А. тышкы соодада БС жана ЕАЭБ мүчөлүгүнүн Кыргызстан үчүн артыкчылыктары жана тобокелдиктери //Реформа. - - 2021. - Атайын чыгаруу. -44-49-бб
2. КР тышкы соодасы 2009-2013 / / Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети .- Б. 2014
3. Утирова Б.А. глобалдашуу шартында КРнын Тышкы экономикалык ишмердүүлүгү. Экономикалык илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертациянын авторефераты. - Б. 2014.-24с.
4. Базар экономикасы: англис менен. / Д.Сакс. Лондон: аба күчтөрү МРМ, 1994. – 331 б.
5. Токтосунова З.К. Кыргызстандын ЕАЭБ өлкөлөрү менен айыл чарба продукциясын сатуунун өсүшүн камсыздоонун экономикалык шарттары/ З. К. Токтосунова. - Бишкек: К. И. Скрябин атындагы КУАУ, №2 (56). -2021 Б. 661-666.
- 6.Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети [Электрондук ресурс] (кирген күнү:12.03.2023)
7. Кыргызстан сандар менен. - Бишкек, 2022.
- 8.Евразия экономикалык комиссиясынын расмий сайты. [Электрондук ресурс]. URL:<http://www.eurasiancommission.org>.

УДК: 821:82.25; 82.9 (575.2) (04)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.81

Туратбеков К.
КР УИАнын Тил жана адабият
институту

И.А.КРЫЛОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ АМАН ТОКТОГУЛОВДУН КӨЗҮ МЕНЕН

Аннотация: Бул макалада акын, котормочу жана сынчы А.Токтогуловдун көркөм котормо жанрындагы изденүүлөрү талдоого алынат. Анын котормолорунун ичинен И.А.Крыловдун “Тамсилдеринин” поэтикалык таржымалына басым жасалат. Белгилүү болгондой, И.А.Крылов адабий көркөм чыгармачылыкта тамсил жанрын өнүктүрүп, орус классикалык адабиятындагы бул жанрдын өнүгүшүнө, калыптанышына, мазмундук-тематикалык жактан байышына эбегейсиз салым кошкон келмгерлердин бири. Анын тамсилдерине болгон кызыгуу канатташ казак элинен тартып, кыргыз профессионал жазма адабиятынын атактуу өкүлдөрү А.Токомбаев, К.Баялинов, А.Осмонов, Р.Шүкүрбековдор тарабынан кыргыз тилине которулуп, бирок, ошол котормолор элдик оозеки чыгармачылыктын салтына салынып, фольклордук мотивде калгандыгын адабиятчы-сынчылар белгилеп келишет. Ал эми А.Токтогулов И.Крыловдун өмүр-чыгармачылыгын, тамсил жанрына кайрылуусунун себептерин, тамсилдерин эркин которууга байланышкан маселелерди анализге алууга аракет кылган.

Түйүндүү сөздөр: Котормо, көркөм котормо, котормочулук өнөр, маанилик котормо, сөзмө-сөз, которуунун жолдору, которуу методдору.

Туратбеков К.
Институт языка и литературы
НАН КР

ТВОРЧЕСТВО И.КРЫЛОВА ГЛАЗАМИ АМАНА ТОКТОГУЛОВА

Аннотация: В статье анализируются исследования поэта, переводчика и критика А.Токтогулова в жанре художественного перевода. Среди его переводов особое место занимает поэтическая история «Басен» И. А. Крылова. Как известно, И. А. Крылов разработал жанр басни в литературно-художественном творчестве и является одним из творцов, внесших огромный вклад в развитие, становление, содержание и тематическое обогащение этого жанра в русской классической литературе. Анын тамсилдерине болгон кызыгуу канатташ казак элинен тартып, кыргыз профессионал жазма адабиятынын атактуу өкүлдөрү А.Токомбаев, К.Баялинов, А.Осмонов, Р.Шүкүрбековдор тарабынан кыргыз тилине которулуп, бирок, ошол котормолор элдик оозеки чыгармачылыктын салтына салынып, фольклордук мотивде калгандыгын адабиятчы-сынчылар белгилеп келишет. Ал эми А.Токтогулов И.Крыловдун өмүр-чыгармачылыгын, тамсил жанрына кайрылуусунун себептерин, тамсилдерин эркин которууга байланышкан маселелерди анализге алууга аракет кылган.

Ключевые слова: Перевод, художественный перевод, переводческое искусство, смысловой перевод, слово в слово, способы перевода, приемы перевода.

Turatbekov K.
Institute of Language and Literature
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

CREATION I. KRYLOVA GLAZAMI AMANA TOKTOGULOVA

Abstract: This article analyzes poet, translator and critic A. Toktogulov's research in the genre of artistic translation. Among his translations, emphasis is placed on the poetic history of "Fables" by I.A. Krylov. As it is known, I.A. Krylov developed the fable genre in literary artistic creativity, and is one of the creators who made a huge contribution to the development, formation, content and thematic enrichment of this genre in Russian classical literature. The interest in his fables was translated into Kyrgyz language by famous representatives of professional Kyrgyz literature, A. Tokombaev, K. Bayalinov, A. Osmonov, R. Shukurbekov, who were interested in his fables, but those translations were embedded in the tradition of folk art and remained folklore motifs. are noted. And A. Toktogulov tried to analyze the life and work of I. Krylov, the reasons for turning to the fable genre, and the issues related to the free translation of his fables.

Keywords. Translation, literary translation, translation art, semantic translation, word for word, translation methods, translation techniques.

А. Токтогуловдун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн бир бутагын көркөм котормо ишмердүүлүгү түзөт. Бир караганда жөнөкөй туюлганы менен котормо кыйла татаал жана түйшүктүү иш. Анын түйшүктүүлүгү чыгармадагы автордун кайталангыс стилин, эстетикасын, тилдик каражаттарынын байлыгын, ошондой эле чыгармадагы көркөм текстке тиешелүү болгон атмосфераны, мүнөздү, маанайды так өзүндөй берүүдө турат. Анткени, тигил же бул чыгарма анын авторунун ички дүйнөсү, турмуштук-философиялык көз карашынын көркөм чагылышы болуп саналат. Экинчи жагынан, чыгармалар конкреттүү бир мезгилдин, доордун, социалдык түзүлүштүн жемиши болуп эсептелет. Ага жараша, ар бир чыгарманын жаралуусуна түрткү болгон жагдай-шарттар, тарыхый-маданий кырдаалдар болот. Үчүнчү жагынан, көркөм чыгарманы которууда элдик психологияны, менталитетти өздөштүрүү зарыл. Эң башкысы, таржымалдана турган чыгарманын тилин билүү - которуу ишмердүүлүгүнүн ийгилигин арттыра турган талаптардын негизгисин түзөт. Ошондуктан, которуу ишмердүүлүгү менен алектенүүдөн мурда анын теориялык-практикалык жагдайларын өздөштүрүү талабы зарыл.

А. Токтогулов алыскы тоолуу айылда төрөлүп, нукура кыргыздын турмуштук кырдаал-шарттарында өсүп-чоңойгонуна карабастан, бала кезинен чыгармачылыкка жакын болуп, колуна тийген китептерди калтырбай окуп, чыгармачылыкка болгон ички табитин канааттандырганга аракет кылганын жакындары эскеришет. Ошол окуган китептеринин ичинде бир эле кыргыз адабиятын таандык эмес, орус жана дүйнөлүк классикага таандык болгон адабияттар менен да таанышат. Аларды өз боюна сиңирет, котормо жана которуу өнөрүнө болгон кызыгуусу мына ошол мезгилден тартып оюна кыттай уюп, дүйнөлүк көркөм дөөлөттөрдү кыргыз окурмандарына таанытуу тилеги ошондон тартып чыгармачылык максатына айланган сыяктанат.

Бирок, калыстык үчүн белгилей кеткен оң, котормочулук жөндөм бардык эле адам баласына бериле бербеген талант сыңары, аны менен кошо төрөлүп, калыптанып, чыгармачылык далалат менен кошо өнүгө турган, бышып жетиле турган өнөр. А. Токтогуловдун улуу

классиктерди таржымалдоосу – котормонун теориясын мыкты билгенден эмес, алардын ички табиятын терең түшүнгөндөн, чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн көрө билгенден, дүйнөнү тааный жана кабылдай билүү жекелигинен, зиректигинен, башкалардын жан дүйнөсүн жаздым кетирбеген сезе билүү жөндөмүнөн көз каранды болгонун айтуу орундуу. Бул оюбузду Кыргыз Эл акыны С.Эралиев да мындайча бекемдеп, А.Токтогуловдун которуусундагы атактуу акын Расул Гамзатовдун “Менин Дагстаным” чыгармасын мисалга тартат: “Бул котормодон биз анын тубаса талантын, көркөм дүйнөсүнүн күчүн, чыгармага болгон актык ниетин, ыйман тазалыгын, толук жана ачык сездик” [5, 335], -дейт.

Ошентсе да, изилдөөчү С.Н.Ахмедова таамай белгилегендей, которуунун негизги үч талабын билүү – анын ийгилигинин негизги ачкычы болот деп эсептейт. Алар: “... знакомство читателей с творчеством писателя, произведения которого они не могут прочесть сами из-за незнания языка автора. То есть, переводчик должен познакомить читателя с произведениями автора, с его творческой манерой и индивидуальным стилем. Вторая... – знакомство читателей с особенностями культуры другого народа, передача своеобразия этой культуры. Третья - знакомство читателя с содержанием книги» [1].

Албетте, өз мезгилинин билимдүү инсаны катары А.Токтогулов жогоруда аталган котормонун талаптарын мыкты өздөштүргөн. Ал которо турган авторлордун чыгармачылык тагдыры менен жакындан таанышып чыгып, алар жашаган доордун өзгөчөлүктөрүн таанып билген, чыгарманы жаратуу, которуу жаатындагы илимий-теориялык маселелерди окуп өздөштүргөн.

Көркөм котормодогу дагы бир эске ала турган жагдай – тексттердеги сөздүн жана образдуулуктун көп сандагы каражаттарын мыкты билүү, аларды берүүдө котормочу тез ой жүгүртүүгө, жогорку профессионалдуулукту кармануу талабы коюлат. Бул жагынан алганда, А.Токтогулов орус тамсилчиси И.А.Крыловдун “Тамсилдерин” кыргыз тилине эң жогорку деңгээлде которуп, окурмандарга тартуулаган.

Жогоруда изилдөөчү С.Н.Ахмедова белгилеп өткөндөй, которуу ишинин башаты орус адабиятынын классиги И.А.Крыловдун өмүр-таржымалы менен окурмандарын жакындан тааныштырып, анын балалык чагы, эс-тартып чоңоюшу, чыгармачылыгынын башаты, агатаасир тийгизген жагдай-шарттар, алгачкы саамалыктары, кийин биротоло оогон тамсилдеринин көркөм-эстетикалык функцияларын анализдеп, “Улуу тамсилчи” деген макаласын жазат. Үч бөлүктөн турган бул макалада А.Токтогулов анын өмүр-таржымалын таасын көз алдыга тартат. Т.а. макаланын биринчи бөлүгү И.А.Крыловдун бала чагына арналып, анын башынан өткөн катаал күндөрүн көз алдыга тартат: “Орус элинин улуу тамсилчиси И.А.Крылов 1769-жылы 13-февралда (эски стиль боюнча 2-февралда) Москва шаарында туулган. Атасы Андрей Прохорович Крылов өмүр бою армия кызматында жүргөн, солдаттан капитан деген наамга чейин тырмышып отуруп зорго жеткен, оокат-дүнүйө жагынан чамасы чак офицер болгон” [4,319] – деп баштайт, макаласын, автор. Көрүнүп тургандай, мында окуя оозеки

жана сүйлөшүү кебинин элементтерин камтып, илимийлүүлүктөн кыйла алыс, карапайым окурмандарга жалпы түшүнүктүү болгон орток лексика менен сүйлөшүү стилинде жазылган. Мындай стилдин жакшы жагы – оозеки баяндоонун окурманга жеткиликтүүлүгүндө, оозеки кептин элементтеринин жалпыга түшүнүктүүлүгүндө турат. Айталы, жогоруда келтирилген сүйлөмдөрдөгү Андрей Прохорович Крыловдун капитан наамына “тырмышып жүрүп зорго жетиши”, оокат-дүнүйө жагынан “чамасынын чак болушу”–И.А.Крыловдун балалык кездерининөп-чап турмушунун элесин аргасыз көз алдыга тартат.

Себепсиз натыйжа болбойт демекчи, улуу классиктин кендирди кескен кедейлик турмушу, балалыкта тарткан кордугу өз учурунда кыйла кыйынчылыкты моюнга салганы менен, чыгармачылык чыйырда анын эрте чыйралышына жол ачып, турмушту терең таанып билишине, эл аралып, андагы жакшы-жаман көрүнүштөргө көзүнүн каныгышына “пайдасы тийген” экен. Бул тууралуу “Творческий путь сатирика” деген иликтөөдөн мына буларды окуйбуз: «Благодаря» бедности, Иван Андреевич отлично был знаком с бытом и нравами простых людей, что в будущем ему очень пригодилось» [3].

Албетте, жокчулуктун айынан И.А.Крылов көптөгөн кыйынчылыктарды башынан кечирген. Анын үстүнө, атасынын отставкага чыгып каза болушу, артында бир сандык китептен башка мурасынын калбашы – болочоктогу улуу тамсилчинин каат турмушка эрте аралашуусуна себепчи болот. Энеси Мрия Алексеевна кат-сабатсыз карапайым аял болгондуктан, уулдарына татыктуу билим бере албаптыр. Ошондой болсо да, болочоктогу жазуучунун тагдыры 1733-жылы Москвадан Петербургга көчүп баргандан кийин акырындык менен аз-аздан өз нугуна түшө баштаган. Бул учур тууралуу А.Токтогулов мындай маалыматтарды келтирет: “И.Крыловго ошол учурдун эң мыкты тарбиясын берүүгө ата-энесинин, албетте, кудурети жеткен эмес, бирок өспүрүм таптакыр эле чукак боюнча да калбады: табиятынан акылы зирек, сезими курчкитепке жакын бала колу жеткен билим негиздерин жакшы өздөштүрдү, итальян жана француз тилдерин өз алдынча үйрөндү, математикага кызыкты” [4,319].

Демек, И.А.Крылов көркөм өнөрдөгү өз тушоосун өзү кесип, өз алдынча изденүүнүн аркасы менен чыгармачылыктын бийик сересине чыкты.

А.Токтогуловдун баамында улуу тамсилчи чыгармачылыкка жаңыдан аралаша баштаган мезгилде эле өзүнүн токтоолугу, көтөрүмдүүлүгү, чыдамкайлыгы жана кенебестиги менен башкалардан айырмаланып, адабиятка кадам таштаган. Анткени, И.А. Крыловдун тырмак алды чыгармасы деп эсептелген, эч жерде жарыяланбай, эч бир сахнада коюлбай калган “Кофейница” комедиясын жазган учурда ал болгону 15 жашта болуптур. Өзүнүн кенебестигинен улам аталган комедиясынын кол жазмасын жоготуп жиберсе да, эч кейибеген. Анын артынан “Сочинитель в прихожей”, “Бешеная семья”, “Проказники” деп аталган (кыргыз тилине которулбаган - А.Т.) комедияларды жараткан.

“Бул комедияларда Крылов элди эзген төбөлдөрдү ныплас кулк-мүнөзүн ашкерелеген. Театрдын тагдырын чечүүгө тиешеси бар дворяндык-аристократтык чөйрөнүн чиновниктери

жаш Крыловдун демократиялык маанайдагы драмалык чыгармаларын кескин түрдө четке каккан” [4,319]- деп жазат А.Токтогулов.

Мындай жагдай, улуу тамсилчинин чыгармачылык чыйырдагы кошумча багытынын кулач жайышына шарт түзгөн. Себеби, ал мезгилдеги чыгармачылык тенденцияларга баасм салсак, андагы калемгерлердин көпчүлүгү (Радищев, Фонвизин ж.б.) революциялык ишмердүүлүк менен алектенишип, улуттук боштондукка, демократияга, коомдук ой-пикирдин жетилүүсүнө кам көрүүнүн аракетинде болушкан. Бул максатта чыгармачылыктын журналисттик-публицисттик багыты алгылыктуу болгон. Бул аракеттен И.А. Крылов да аракеттен оолак калбай, И.Рахманиновдун колдоосу менен 1789-жылы “Почта духов” деген аталыш менен сатиралык журнал чыгарат. Ошентип, И.А. Крыловдун чыгармачылыгынын башаты курч социалдык-саясий карама-кашрылыктарга туш болгонун А.Токтогулов жеткиликтүү тил менен баяндап жазат.

Аталган макаланын экинчи бөлүгү улуу жазуучунун дүйнөлүк аренадагы ээлеген ордун аныктоо менен улантылып, адабияттын тарыхындагы тамсилчи катары калышынын жагдай-шараттарын төмөнкүдөй баяндайт: “Крыловго чейин орус адабиятында бир топ эле тамсилчилер болгон. Маселен, А.Кантемир Россиядагы эң алгачкы тамсилчилерди 18-кылымдын 30-жылдарында эле жазып, андан кийин бул жанрга В.Тредиаковский, М. Ломоносов, А. Сумароков, И. Хемницер, И.Дмитриев ж.б. көптөгөн жазуучулар кайрылышкан”, [4,323] -деп жазат. Булардын арасында И.А.Крыловдун тамсил жанрын өнүктүрүүдөгү салымын белгилеп, анын адегендеги аракеттери адабий таасирлерден улам болгондугун, алгачкы тамсилдеринин мурдагы салтты уланткандыгы, ал тургай, түздөн-түз көчүрмө иретинде жазылгандыгын мындайча белгилейт: “Маселен, “Карга менен Түлкү” аттуу кеңири белгилүү тамсил так эле ушул ат менен Эзопто да, Лафронтенде да кездешет, кездешет, ушул эле сюжеттин өзүн Тредиаковский да, Сумароков да, Херсаков да жазышкан, ушул эле сюжетке ушул эле наам менен Крылов да тамсил жатаркан”, -деп жазат автор.

Мында А. Токтогуловдун ар тараптуулугу, адабий билиминин тереңдиги ачык байкалат. Улуу тамсилчинин чыгармачылыгынын эволюциясы, тамсилдеринин күчү анализге алынат. Крыловдун каармандарынын типтерин бөлүп көрсөтүп, маселе тамсилдердеги аюу, карышкыр, түлкү жөнүндө эмес, “сөз адамдар, болгондо да орус адамдары жөнүндө болуп жаткандыгын” [2,114] баса белгилейт.

А. Токтогуловдун бул макаласынын үчүнчү бөлүгү И.Крыловдун тамсилдеринин башка тилдерге таржымалдоо маселесине арналган. Которуу түйшүктүү иш экенин ал башынан эле моюндап: “Бул тамсилдер окуганга жеңил, сыртынан жөпжөнөкөй көрүнгөнү менен оңой олтоң эле которула койчу иш эмес”, [4,327]-дейт. Которуунун татаалдыгы – орустун жандуу речинин, макал-лакаптарынын, тамсилдин ички түзүлүшүнүн, интонациясынын, учкул сөздөрүнүн так коюлушу менен мүнөздөлө тургандыгын айтат.

Дегеле, И. Крыловду которуу иши канатташ казак адабиятында Абай тарабынан

колго алынып, анын котормосу казак фольклорунун салтына окшоп калганын, ал эми кыргыз адабиятында улуу тамсилчини которуу А.Осмонов, А.Токомбаев, К.Баялинов, Р.Шукурбеков сындуу калемгерлер тарабынан башталып, булардын котормолору дагы кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын салтына таяп которулгандыгын айтат. Же болбосо: “...баарына мүнөздүү нерсе: эч ким Крыловдун өзүнүн ыр түзүү формасын албаптыр; баары казактын элдик фольклорунда, же жазма адабиятында салт болуп калган жети-сегиз, же он бир-он эки муундуу ыр саптарынан түзүлгөн строфаларга келки-келки кылып бөлүп которушкан” [4,328], –деп белгилейт.

Чынында, Крыловдун тамсилдерине мүнөздүү көрүнүш - элдин сүйлөө речине жакын, бир сабы үч-төрт муундан турса, экинчи сабы он-он бир муунга чейин эркин кете бере турган, окуй келгенде бир бүтүн динамикалуу речитативге айланып, жеңил кабыл алына тургандыгы анык. Буга карабастан, кыргыз жана казак котормочулары анын тамсилдерин өз элинин даяр поэтикалык стилине салып которууну туура табышкан. “Мындагы чоң утуш”,– деп жазат А.Токтогулов, “Крылов айтайын деген ойду, маанини, башкача айтканда, тамсилдини мазмунун казак, кыргыз окурмандары даана түшүнсө болот. Бирок, оригиналдын формасы кандай экендигинен эч бир кабар ала албайт”[4,329].

Көрүнүп тургандай, Крыловду которуудагы мындай “утуш”, бир жагынан, тамсилдин мазмунун окурманга тааныштырганы менен, экинчи жагынан, анын түп нускадагы үлгүсү, автордун көркөм-поэтикалык табитин таамай чагылдырып бере алмак эмес.

А.Токтогулов котормодогу мындай учурларды таамай сезип, айрым кыргыз котормочуларынын кетирген катачылыктарын конкреттүү мисалдарды келтирүү менен далилдеп бергенге аракеттенет. Айталы, Р.Шукурбековдун которуусундагы “Карылыгы жеткен арстан” аттуу тамсилди кыргыздын кадимки эле баатырдык эпосунун мотивине салып которгондугун мындайча келтирет:

Кайраттуу арстан балбаны,
Кртайып алдан тайганы
Курч тырмактын күчү жок,
Оозунда бир да тиши жок,
Күркүрөгөн арстандын
Күчү кетип калганы,
Көрүнгөндөн таяк жеп,
Күчөгөн экен арманы...

“Крыловду орус тилинде окубаган кыргыз “улуу тамсилчи Крыловдун тамсилдеринин сырткы түзүлүшү кудум биздин “Манас” жомогубуздай экен го” деген ойдо калышы мүмкүн”, [4,330] -дейт.

Демек, котормочуцнун милдети – которуп жаткан чыгарманын формасын, тилин жана стилин да сактаганга аракет кылышы шарт. Ошондуктан, А.Токтогулов: “Крыловду которуу

татаал иш. Чоң иште кемчиликтер кетпей койбойт. Биз кетиргенкемчиликтерди эске алуу менен көбүнчө аты аталган котормочулардын алгылыктуу, жашкы жактарына, сиңирген эмгегине көбүрөөк көңүл бурдук. Эки жол турду. Бири – Крыловдун айтайын деген оюн, идеясын гана алып, аны өзүбүздүн кадимки эле төрт, алты, же сегиз саптан турган формасына коё коюу. Бул окурманга жакшы эстеши, а түгүл жатталып кетиши да мүмкүн. Бирок, анда оригиналдын формасына кол иштелип калган болот. Экинчиси – Р. Шукурбеков аракет кылгандай, оригиналдагы мазмунду да, форманы да өзүндөй берүүгө умтулуу” [4,333].

Демек, котормочулук өнөрдү аркалоодо А.Токтогулов дал ушул экинчи жолду туу тутуп, Гамзатовду, Маяковскийди, Левчевди ж.б. авторлордун чыгармачылыгын кыргыз тилине оодарган деп жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар

1. Ахмедова С.Н. Особенности перевода художественного стиля Валерия Демидова. Особенности перевода художественного стиля / Проза.pyproza.ru>2017/10/29/540
2. Белинский В.Г. Избранное. –М.: “Художественная литература”, 1959, т.1., С.114-б.
3. Крылов И.А. Творческий путь сатирика.
sites.google.com>prod/view/krylovu250/творческий...
4. Улуу тамсилчи. /Китепте: А.Токтогулов . Тандалма чыгармалар, котормолор. 3-том. 319-бет
5. Эралиев С. Кымбат бойдон калат. /Китепте: Аман Токтогулов. Тандалма чыгармалар, котормолор. –Б., “Турар”, 2017, 3-том, 335-бет.

УДК: 373.3 (811.111)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.82

Үкүева Б., Мусаева Э.
ОшМУ

БАШТАЛГЫЧ МЕКТЕПТЕ АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыскача мазмуну: Бул макалада англис тилин үйрөнүүдө башталгыч класстын окуучуларынын психологиялык, физикалык, моралдык жана сүйлөө даярдыгынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо, башталгыч класстарда англис тили мугалиминин эффективдүү иштешинин педагогикалык жана методикалык шарттарын белгилөө, башталгыч мектепте чет тилин окутуунун оюн ыкмаларын ачуу жөнүндө сөз болот. Башталгыч класстын окуучулары үчүн англис тили сабактарында оюн материалын колдонуунун эффективдүүлүгү каралат. Анткени, оюн материалы- чет тили боюнча сүйлөөнүн мыкты үлгүсү болуп саналат. Ойноо - балдар үчүн эң жагымдуу билим алуу ыкмасы. Оюн аркылуу көпчүлүк окуучулар чет тилинде баарлашууну үйрөнүшөт. Чет тилинде фразаларды жана сөз айкаштарын жаттоо менен үйрөнүшөт. Башталгыч класстын окуучулары үчүн тилдин ар кандай интонацияларын, сөздөрдүн ортосундагы мүмкүн болгон байланыштарын өздөштүрүү оңой болот. Үйрөнүлүп жаткан чет тилдин түзүлүшүн түшүнүү жана албетте, бөтөн элдердин маданиятынын татаалдыгын жана ар түрдүүлүгүн чечмелөө оңой болуп калат. Мектеп окуучулары үчүн сабактар кызыктуу жана өзүнө тартып туруусу үчүн оюн материалын колдонуу азыркы замандын талабына жооп берет.

Түйүндүү сөздөр: башталгыч мектеп, англис тили, оюн ыкмалары, окуучу, кыймыл-аракет, речь, психологиялык, физикалык, көндүмдөр.

Үкүева Б., Мусаева Э.
ОшГУ

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация: В данной статье речь идет о тренировке психологической, физической, моральной и речевой подготовленности учащихся начальных классов к изучению английского языка, установлении педагогических и методических элементов эффективной работы учителя английского языка в начальных классах, ознакомлении с методами обучения иностранному языку в начальных классах. Рассмотрена эффективность использования игрового материала на уроках английского языка для учащихся начальной школы. Ведь игровой материал — лучший пример говорения на иностранном языке. Игра – самый приятный метод обучения для детей. Большинство учеников учатся общаться на иностранном языке через игру. Они учат фразы и выражения на иностранном языке путем запоминания. Учащимся начальной школы будет легче освоить разные интонации языка, возможные связи между словами. Становится легче понимать структуру изучаемого иностранного языка и, конечно же, интерпретировать сложность и разнообразие иностранных культур. Использование игрового материала для того, чтобы сделать уроки интересными и привлекательными для школьников, отвечает современным требованиям.

Ключевые слова: начальная школа, английский язык, игровые методы, ученик, движение, речь, психологические, физические, умения.

Ukuyeva B., Musaeva E.
OshSU

FEATURES OF TEACHING ENGLISH AT PRIMARY SCHOOL

Abstract: This article deals with the training of psychological, physical, moral and speech readiness of primary school students to learn English, the establishment of pedagogical and methodological elements of the effective work of an English teacher in primary grades, familiarization with the methods of teaching a foreign language in primary grades. The effectiveness of the use of game material in English lessons for elementary school students is considered. After all, game material is the best example of speaking a foreign language. Game is the most enjoyable learning method for children. Most students learn to communicate in a foreign language through play. They learn phrases and expressions in a foreign language by memorization. It will be easier for elementary school students to master different intonations of the language, possible connections between words. It becomes easier to understand the structure of the foreign language being studied and, of course, to interpret the complexity and diversity of foreign cultures. The use of game material in order to make lessons interesting and attractive for schoolchildren meets modern requirements.

Keywords: elementary school, English, game methods, student, movement, speech, psychological, physical, skills.

Башталгыч мектепте англис тилин үйрөтүү – бул талаштуу тема. Кээ бир мугалимдер бала мындай жашта тилди өздөштүрүүгө даяр эмес, адегенде эне тилин өздөштүрүү керек, антпесе балдардын башында баш аламандык пайда болот деп эсептешет. Башкалары, тескерисинче, бул процесс канчалык эрте башталса, ошончолук жакшы деп эсептешет. Психологдор чет тилин үйрөнүүгө эң ыңгайлуу учур орус жана англис тилдери менен ар тараптуу таанышуу экинчи класс экенин аныкташкан. Бирок биздин мамлекетте англис тили 3-класстан башталат. Ошентип, чет тилдер боюнча жалпы билим берүүнүн мамлекеттик стандартынын талаптарынын негизинде бүткүл өлкө боюнча башталгыч мектептин негизги предмети катары англис тили киргизилген. «Преподавание - это такая производительная деятельность, как и любая другая, хотя ее эффективность для прогресса общества не всегда просматривается непосредственно и сразу по окончании деятельности педагога» [1,25].

Көптөгөн англис тили мугалимдери бир катар көйгөйлөргө туш болушту: мектепте жетиштүү жана керектүү материалдык базанын жоктугу; башталгыч класстын балдары менен иштөө үчүн жетиштүү билимдин жоктугу; чет тилин үйрөнүүдө ата-энелердин балдары менен биргелешкен иш-аракеттерге даяр эместиги; окуучулар арасында оң мотивациянын жоктугу; логопедиялык жана балдардын фонетикалык проблемалары ж.б

1-сүрөт. Милдеттер

Изилдөө ишибиздин максаты – башталгыч класстарда англис тилин окутуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана мугалимдерге жана ата-энелерге сунуштарды берүү (1-сүрөттө көрсөтүлгөн). «Ребёнок не прилагает в деятельности собственной активности. Это взрослые ему напоминают

о необходимости подготовки к занятиям» [5,18].

Методикалык жана педагогикалык адабияттарды талдап, биз башталгыч класстарга орто класстан келген көптөгөн мугалимдер мурда колдонгон методдор эмне үчүн «иштебей» калганын түшүнүшпөйт деген тыянакка келдик. Негизги катачылык мугалимдердин башталгыч класстын балдарынын кабыл алуусунун жана ишинин өзгөчөлүктөрүн толук түшүнбөгөндүгүндө.

Башталгыч мектепте иштөө боюнча көптөгөн илимий изилдөөлөр көрсөткөндөй, окуучуларда чет тилин үйрөнүүгө аң-сезимдүү ички муктаждык жок. Бирок алардын табигый кызыгуусу, бардык жаңы жана белгисиз нерселерге кызыгуусу бар. Демек, башталгыч класстарда чет тилин окутуунун максаты бул кызыгууну сактап калуу гана эмес, балдардын чет тилдерди үйрөнүүгө болгон ынтасын мындан ары да жогорулатуу болуп саналат.

Окуучу айланасындагы жашоону жандуу кызыгуу менен кабыл алат, бул ага күн сайын жаңы нерсени ачып берет. Кабыл алуунун өнүгүшү өзүнөн өзү эле боло бербейт, бул жерде мугалимдин ролу абдан чоң, ал күн сайын карап гана эмес, ой жүгүртүүгө да тарбиялап, жөн гана угууну эмес, ошондой эле кунт коюп угуу да, аныктоого үйрөтөт. Предметтердин жана кубулуштардын маанилүү белгилерин жана касиеттерин, эмнелерге көңүл буруу керектигин көрсөтөт, балдарды кабыл алынган объектилерди пландуу жана системалуу талдоо жүргүзүүгө үйрөтөт.

Бала канчалык жаш болсо, анын эне тилиндеги сөз байлыгы ошончолук аз болот. Бирок, ошол эле учурда, анын сүйлөө муктаждыктары да азыраак: кичинекей бала улуу балага караганда азыраак баарлашууга ээ, ал дагы эле татаал коммуникативдик милдеттерди чечүүгө милдеттүү эмес. Бул чет тилин өздөштүрүп жатканда, ал эне тили менен чет тилдериндеги мүмкүнчүлүктөрдүн ортосундагы мынчалык чоң ажырымды сезбейт жана анын ийгилик сезими улуураак балдардыкына караганда жандуураак болот дегенди билдирет. Чынында, эне тилинде окуганды араң үйрөнгөн бала бул өнөрдү чет тилде өздөштүрүп алат. Жеңил, ылайыкташтырылган тексттерди окуп жатканын түшүнбөйт, анткени эне тилинде окуган тексттер анчалык татаал эмес.

Ошентип, башталгыч класстарда англис тили сабагында мугалим оң натыйжаларды алуу үчүн төмөнкү шарттарды аткарышы керек:

1. Жагдайларды кылдат тандоо. Алар окуучу үчүн жөнөкөй жана түшүнүктүү болушу керек.
2. Ар бир адамдын байланыш процессине катышуусу. Эгерде бала өзүн маанилүү сезбесе, ал предметке
4. Башталгыч мектеп курагындагы мектеп окуучуларынын болгон кызыгуусун жоготуп коюшу мүмкүн.
3. Байланыш үчүн жагымдуу шарттарды түзүү шарт. тапшырмаларына болгон кызыгуусу 10-15 мүнөттөн кийин жоголот, натыйжада иш-аракеттерди жөн гана өзгөртүү зарыл.

Мектепте ар бир окуучунун сабакка активдүү катышуусун, билимдин авторитетин жана окуу-тарбия ишинин натыйжасы үчүн окуучулардын жекече жоопкерчилигин жогорулатууну

камсыз кылган сабактардын мындай формалары өзгөчө орунду ээлейт. Бул милдеттерди окутуунун оюн формаларынын технологиясы аркылуу ийгиликтүү чечүүгө болот.

В.П. Беспалько белгилегендей, оюн баланын жашоосунда чоң мааниге ээ, ал чоң адамдын иш-аракети, иши, кызматы менен бирдей мааниге ээ. Оюн сырттан гана бейкапар жана оңой көрүнөт. Бирок, чындыгында, ал оюнчудан максималдуу күч-кубатын, акыл-эсин, чыдамкайлыгын, көз карандысыздыгын берүүнү талап кылат. «Игра имеет большое значение в жизни ребенка, имеет то же значение, какое у взрослого деятельность, работа, служба. Игра только внешне кажется беззаботной и легкой. А на самом деле она властно требует, чтобы играющий отдал ей максимум своей энергии, ума, выдержки, самостоятельности» [1,47].

Оюн – бул эмоционалдык жана психикалык күчтүн чыңалуусун талап кылган атайын уюштурулган иш. Балдар үчүн оюн биринчи кезекте кызыктуу иш болуп саналат. Бул начар окуучулар үчүн да мүмкүн. Анын үстүнө тил үйрөнүүсү начар окуучу оюнда биринчи болуп калышы мүмкүн: бул жерде тапкычтык жана зиректик кээде предметти билүүсүнөн да маанилүү.

Оюндар төмөнкүдөй методикалык милдеттерди ишке ашырууга көмөктөшөт:
балдардын оозеки баарлашууга психологиялык даярдыгын түзүү;
алар тарабынан тилдик материалды кайталап кайталоонун табигый муктаждыгын камсыз кылуу;
окуучулардын туура сүйлөө вариантын тандоого үйрөтүү, бул жалпы кептин кырдаалдык стихиялуулугуна даярдык.

Оюн тилди үйрөтүүнүн, окуучулардын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүнүн каражаты катары кызмат кылат.

М.Н. Скаткин белгилегендей, оюндун өзгөчөлүгү - окуу тапшырмалары баланын алдына ачык түрдө көрүнбөйт, бирок маска менен жабылат. Оюнда бала окуу милдетин койбойт, оюндун натыйжасында бир нерсени үйрөнөт. «Учебные задачи выступают перед ребенком не в явном виде, а маскируются. Играя, ребенок не ставит учебной задачи, но в результате игры он чему-то учится» [4,27].

Башталгыч мектепте англис тили сабагында оюн формаларын изилдөөчү көптөгөн изилдөөчүлөр төмөнкү оюндарды айырмалайт:

- грамматикалык оюндар (максаты – окуучуларга белгилүү грамматикалык кыйынчылыктарды камтыган кеп үлгүлөрүн колдонууга үйрөтүү, бул кеп үлгүсүн колдонуу үчүн табигый кырдаалды түзүү, окуучулардын кеп чыгармачылыгын жана өз алдынчалыгын өнүктүрүү);

- лексикалык оюндар (максаты окуучуларды табигый чөйрөгө жакын кырдаалдарда сөз байлыгын колдонууга үйрөтүү, сөздөрдүн шайкештиги менен тааныштыруу, сүйлөө-ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн активдештирүү, окуучулардын кеп реакциясын өнүктүрүү);

- фонетикалык оюндар (максаты: сүйлөмдөрдүн интонациясын, фонемаларын айтуу

жөндөмүн көнүктүрүү жана өнүктүрүү);

- орфографиялык оюндар (максат англисче сөздөрдү жазуу боюнча көнүтүү);
- чыгармачылык оюндар (максаты – окуучуларды бир сөздүн маанисин түшүнүүгө үйрөтүү, маалыматтын агымында негизги нерсени бөлүп көрсөтүүгө үйрөтүү, окуучулардын угуу эс тутумун өнүктүрүү).

Ошентип, билим берүүнүн оюн формаларынын технологиясы окуучуларды окутуунун мотивдерин, алардын оюндагы жана жашоодогу жүрүм-турумун аңдап билүүгө үйрөтүүгө багытталган деп айта алабыз, б.а. өз алдынча иш-аракетинин максаттарын жана программаларын түзүүгө жана анын токтоосуз натыйжаларын алдын-ала көрүүгө болот. Оюн позитивдүү эмоционалдык абалды кепилдөөчү каражат катары мугалимдердин жана окуучулардын эмгекке болгон жөндөмдүүлүгүн, кызыгуусун арттырат.

Адабияттар

1. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. –192 с.
2. Минский Е. М. От игры к знаниям: развивающие и познавательные игры мл. школьников: пособие для учителей. –М.: Просвещение, 1982. –192 с.
3. Пучкова Ю. Я. Игры на уроках английского языка: метод. пособие. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2005. – 78 с.
4. Скаткин М. Н. Активизация познавательной деятельности учащихся в обучении. – М., 1965. –183 с.
5. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в обучении: учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1979. – 160 с.
6. Эльконин Д. Б. Психология игры. – М. Педагогика, 1978. – с. 208-212.
7. Малькова Б. Ж. Функции прилагательных в английском языке. БМУ жарчысы, №2 (32) – 2015. – 16 б.

УДК: 37.022

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.83

Укүева Б.
ОшМУ

СТУДЕНТТЕРДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК АКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ ТОП МЕНЕН ИШТӨӨ БЫКМАСЫ

Кыскача мазмуну: Мезгил талабына ылайык, бүгүнкү заманбап студент ааламдык денгээлде ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, коомдук таанып-билүүсү жетик, социалдык-психологиялык позициясы жаратман, креативдүү ой жүгүртө билген жигердүү позициядагы инсан болушу керек. Бирок бүгүнкү күндө дүйнөлүк билим берүүдөгү модернизациялоонун жүрүшүндөгү көптөгөн карама-каршылыктан улам, өзгөчө студенттердин чыгармачылык активдүүлүгү төмөндөп, жалпы эле окуу процессинде солгундук күч алгандыгын эч ким тана албайт. Бул көйгөйдү канткенде биз четтете алабыз, ал четтетүүнүн негизги себептерин кантип, кайдан издейбиз? Канткенде ага кандай зарыл чараларды колдонобуз? Биз колдонгон чаралар натыйжа береби? деген суроолордун тегерегинде ой жүгүртүү менен бардык проблема студенттердин ички психологиясында чыгармачылык активдүүлүк позициясын калыптандырууга барып такалаарын жана бул проблеманы өнүктүрүү үчүн ар бир окуу процесси сынчыл ойлоонун стратегияларын пайдаланып өтүлүүгө тийиштиги, сабактардын моделдери аркылуу мисал катары бул макалада көрсөтүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: активдүү чыгармачылык, креативдүү, психология, педагогика, топ менен иштөө, чакыруу, түшүнүү, ой жүгүртүү, презентация. Билим берүү, окуу процесси.

Укүева Б.
ОШГУ

ГРУППОВОЙ ПОДХОД В ПОВЫШЕНИИ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация: Согласно требованиям времени, современный студент сегодня должен быть человеком активной позиции, способным мыслить на универсальном уровне, обладающим зрелым социальным познанием, творческой социально-психологической позицией, способным мыслить творчески. Но сегодня никто не может отрицать, что из-за многочисленных противоречий в ходе модернизации мирового образования творческая активность учащихся в частности снизилась, а в учебном процессе в целом наблюдается рост вялости. Как мы можем устранить эту проблему, как и где искать основные причины этого исключения? Как мы применяем к нему какие необходимые меры предосторожности? Сработают ли меры, которые мы примем? размышляя над вопросами «Что такое творческая активность?» и что для развития этой проблемы каждый учебный процесс должен проходить с использованием стратегий критического мышления, на примере моделей уроков, представленных в этой статье.

Ключевые слова: активное творчество, творческий подход, психология, педагогика, групповая работа, вызов, понимание, мышление, презентация. Образование, процесс обучения.

Ukuyeva B.
OSHSU

GROUP APPROACH TO INCREASING THE CREATIVE ACTIVITY OF STUDENTS

Abstract: According to the requirements of the time, a modern student today must be a person of an active position, able to think at a universal level, with mature social cognition, a creative socio-psychological position, able to think creatively. But today no one can deny that due to numerous contradictions in the course of modernization of world education, the creative activity of students in particular has decreased, and in the educational process as a whole there is an increase in lethargy. How can we solve this problem, how and where to find the root causes of this exception? How do we apply what necessary precautions to it? Will the measures we take work? Reflecting on the questions “What is creative activity?” And that in order to develop this problem, each learning process must take place using critical thinking strategies, on the example of the lesson models presented in this article.

Keywords: interactive methods, teacher, team, education, educational process, pedagogy, goal, task, respect, respect, methodology, creative activity.

Бирөөнүн көз карашы, пикири менен эсептешип, аны сыйлап, уга жана баалай билген, өз оюн аргументтүү натыйжалар аркылуу далилдеп, сунуш киргизе алган, анын майнабын алдын ала көрө билген, компетенттүү чыгармачыл адистерди тарбиялоо заманбап негизги милдет экендиги–мезгил талабы. Анткени эртеңки чыгармачыл адис ааламдык деңгээлде ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, коомдук таанып-билүүсү жетик, социалдык- психологиялык позициясы жаратман, креативдүү ой жүгүртө билген жигердүү позициядагы инсан болушу керек. Бирок бүгүнкү күндө дүйнөлүк билим берүүдөгү модернизациялоонун бул жүрүшү төмөндөгү карама-каршылыктары менен түшүндүрүлөт: Биринчиден, бүгүнкүгө чейинки билим берүүнүн мазмундук сапаты келечектеги адистердин кесипкөй компетенттүүлүгүнө коюлган талапка дал келбей жатышы; Экинчиден, билим берүү системасынын өнүгүүсүндөгү кечиктирилгис бул маселелерди турмушка ашырууну колго алуунун солгундугу; Үчүнчүдөн, өз билимдерин өндүрүшкө колдоно билүү зарылдыгы күчөгөндүгүнөн улам буга билим берүү системасынын функционалдык милдетинин дал келбей жатышы; Төртүнчүдөн, ЖОЖдорду бүтүп чыгышкан адистердин кесипкөйлүк жөндөмдүүлүгүнүн ортосунда диалогдун жоктугу; Бешинчиден, салттуу билим берүүнүн үстөмдүк кылышынан улам студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүнүн өнүкпөй жатышы; Алтынчыдан, студенттерге көркөм чыгармаларды окутууда интерактивдүү методдордун сейрек колдонулгандыгынан улам чыгармачылык активдүүлүгүнүн интенсивдүү илгерилебей жатышындагы бул карама-каршылыктар аталган макаланы өндүрүшкө сунуштоого негиз болду жана анын актуалдуулугун жаратты.

Асыресе, окумуштуулардын эмгектеринде жаңы муундун чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өстүрүү, билимгөйлүгүн арттыруу, тарбия маселелери изилденгени менен, бирок бул көйгөйдөн кантип чыгуу керектиги, канткенде жаңы муундун чыгармачыл активдүүлүгүн сынчыл ойлоонун булагы болгон интерактивдүү ыкмаларды чеберчилик менен сабакта пайдалануу аркылуу жогорулатуу проблемасы ар дайым актуалдуулугун жоготпой иликтөөлөрдүн объектисине алынууда. Анткени ЖОЖдордо адабият сабагын окутууда студенттердин чыгармачыл активдүүлүгүн интерактивдүү ыкмалардын жардамы менен көтөрүү маселеси бүгүнкү билим

берүүнү дүйнөлөштүрүүдөгү заманбап талап катары макалабыздын актуалдуулугун жаратты.

Бул маселе кечээ же бүгүн пайда боло койгон жок. Ал узак мезгилдерди өз ичине алып, бизге чейин көптөгөн окумуштуулардын, маселен, америкалык И. Кэнди, П. Манроу, Г. Бердей, англиялык Ж. Лоуэрист, А. Ханс, Германиялык Д. Шнайдер, Д. Хилкер, Швейцариялык П. Россело, кийинки жүз жылдыктагы жаңы муундун өкүлдөрү Ж. Браун, В. Маллинсон (Америка); Э. Николлас, Б. Холмс (Англия); А. Вексдиар, М. Делбесс (Франция); П. Миттер, Ю. Шрайверлер (Германия) ж.б. билим берүү системасынын сапаттык деңгээлин жогорулатуунун жол-жоболорун иштеп чыгышкан. Компетенттүү адистерди тарбиялоодо инсандын ой-жүгүртүүсүн кылыптандыруунун теориясын практика менен айкалыштырууну көздөгөн Россиялык окумуштуулар А.Н. Леонтьев, А.В. Берушлинский, П.Я. Галперин, Л. Рубинштейн, П.Н. Ланда, Т.В. Кудрявцев, Б.Ф. Юдина, А. Матюшкин, М. Махмутов кыргыз аалымдары К. Иманалиев, Б. Алымов, А.А. Шейман жана И.Б. Бекбоев, Б.Ө. Өмүралиев, Э. Мамбетакунов С.Т. Байгазиев, Н. И. Ишекеев, И.И. Исамидинов, А.Ж. Муратов, С.К. Рысбаев, С.Т. Батаканова, Б.К. Үкүева, М.С. Момуналиев, А.Т. Турдугулов ж.б. бир топ эмгектерди жазышты. Бирок билим берүү системасында бул маселенин үзгүлтүксүз колдонулуусу али да толук кандуу ишке ашпай келгендиги макаланын жаралышына негиз болду.

Макаланын максаты–ЖОЖдордун бардык адистигиндеги факультеттеринде топтордо иштөө ыкмаларын колдонуу менен аалам масштабында чыгармачыл ой жүгүртө билген компетенттүү, адистерди даярдоо.

Макаланын методу жана тапшырмалары

Топтордо иштөө ыкмаларын “Жаңы кыргыз адабиятынын тарыхы” предметин окутууда колдонуу менен студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн көтөрүүнүн жолдорун иштеп чыгуу.

1. Топтордо иштөө ыкмаларын колдонуу аркылуу чыгармачыл жигердүүлүктү жаратуучу стимулдарды, максаттарды, себептерди талдоо.
2. Топтордо иштөө ыкмаларын колдонуу аркылуу чыгармачыл активдүү көз караштагы адистерди даярдоонун системасын иштеп чыгуу менен практикада колдоно билүүнүн шарттарын аныктоо.

Тапшырмалар:

Ар кандай сабактын жүрүшү негизинен үч этап менен ишке ашырылат. Сабактын темасы:

- К. Артыкбаев адабиятчы, сынчы, акын, педагог, окумуштуу.

1. Чакыруу этабында: Эгерде өтүлө турган тема: “Сынчы, адабиятчы, илимпоз, көп кырдуу талант К. Артыкбаевдин өмүрү чыгармачылыгы” болсо, анда, аудиторияга:

1 - Кыргыз адабият таануусундагы К. Артыкбаевдин орду, ролу жөнүндөгү кандай көз карашыңар бар?

2 - К. Артыкбаевдин автобиографиясы жөнүндө эмне билесиңер?

3 - Көп кырдуу таланттын кандай эмгектери силерге тааныш?

4 - «Акыйкат сабаты» - адабий изилдөөлөр жыйнагы жөнүндө кандай маалыматтарыңар бар?

5 - К. Артыкбаев адабиятчы, сынчы, акын, педагог, окмуштуу деген көз карашка кандай карайсыңар? - деген ж. б. у.с. суроолор берилип,

- Жекече 3-минута
- Жуптарда 5 минута пикир алышканга мүмкүнчүлүк түзүү зарыл

Эгерде тайпада 21 студент болсо, 7 студенттен 3 топко бөлүү менен ал топтор жогорудагы тапшырмалар боюнча талкуу жүргүзүп анын жыйынтыгын иштеп чыгуусуна убакыт берүүнүн керектиги.

- Түшүндүрүүнүн ыкмалары же жолдору:

1. Сабактын Чакыруу этабында жаңы темага жогорудагы тапшырмаларды берүү менен чакыруу жасалса, андан кийинки 2. Түшүнүү этабында: Текст үч топко тыным менен окуу боюнча таркатылып, 3 топтун өз алдыларынча окуусуна багыт берилет. Таркатылган текстти ар бир топ тыным менен окуп бүткөндөн кийин бөлүнгөн 3 топко 3 ватман таркатылып, 1-тайпа кластер, 2-тайпа концептуалдык карта; 3- тайпа ББКБ стратегиялык ыкмалары менен иштеп чыгуулары үчүн көрсөтмө берилет.

3. Ой жүгүртүү - же бышыктоо этабында: Бөлүнгөн 1 –топ Артыкбаевдин өмүрү, чыгармачылыгына кластер, 2-топ илимий эмгектерине концептуалдык карта; 3- топ ББКБ ыкмасы менен Монография, адабий изилдөө, сын, окуу китептери, окуу куралдары, окуу программалары, ыр китептери, котормолорун презентациялашат

Талкуу жана алынган натыйжалар:

Жогоруда корсотмоберилгендей 1-тайпа Артыкбаевдин өмүрү, чыгармачылыгына кластер түзүшүп, аны төмөндөгүдөй чечмелеп беришти: К. Артыкбаевдин кыргыз маданиятындагы ордун глобус катары элестетип, глобустун түбүн-түркүгүн 1934-жылы Москва районундагы Кепер-Арык кыштагында колхозчунун үй- бүлөсүндө туулган жери катары карап, жер шарын кармап турган алты материкти анын чыгармачылыгындагы көп кырдуу талант өзгөчөлүктөрү деп эсептешип, К. Артыкбаевдин педагогдук талантын Антрактида деп кабыл алышкан, анткени Антрактида–дүйнөдөгү эң бийик материк. Муз кыртышынын орточо бийиктиги 2040 метр, б.а. калган бардык материктердин бетинин орточо бийиктигинен 2,8 эсе (730) жогору. Материктеги муздун астындагы накта бетинин орточо бийиктиги 410 метр болгон менен Антрактида таш көмүргө, темир, жез, коргошун, брон, калай, марганец, тоо хрусталдарына бай келген сыяктуу, К. Артыкбаев да өзүнүн көп кырдуу талантынын өркүндөшүнө негизги булакты педагогдуктан алгандыктан, адабиятчынын бул кесибин Антрактида деп карагандыктарынын да жөнү бар. Окумуштуунун дагы бир өзгөчө кесиби котормочулугун–Австралия деп алышкан. Анткени Австралия–Түштүк жарым шардагы материк. Аянты 7631,5 миң км. Калкы–15,6 млн. Анын чыгыш жээгиндеги деңиздер (Тасмания, Карал түндүгү, Арафура деңизи, батышы менен түштүгүн Инд океаны чулгайт. Ага жакын жаңы Гвинея, Тасмания аралдары жайгашкан сыяктуу,

К. Артыкбаев да, көп улуттуу элдердин чыгармаларын өз эне тилине оодарып, өз улутунун руханий байлыгын көтөргөн оодармачы (котормочу).

Ал эми окумуштуунун негизги окумуштуулук кредосу адабиятчылыгына барып такалгандыктан, анын чоңдугу боюнча Евразиядан кийинки экинчи материк Африкага теңешкен. Башканы айтпаганда да, дүйнөгө белгилүү болгон өлкөлөр: Алжир, Ангола, Бенин, Борбордук Африка Республикасы, Бурунди, Габон, Гамбия, Замбия, Гвинея, Заир, Сенгал, Тунис, Чад, Уганда, Эфиопия өлкөлөрү Африкага кирген сыяктуу окумуштуунун адабиятчылыгы анын адабият таануу илиминин экинчи бөлүгү кыргыз адабий сынын, кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөсү түзөт. Ушул жерде белгилеп кетүүчү нерсе, жер шарындагы эң көп территорияны ээлеп турган материк Америка экенин биз жогоруда айтып өттүк. Ошондуктан окумуштуунун илимдин түндүк уюлуна из салып, андан орун-очок алыш бактысы ар кимдин бактысына туш келе берчү нерсе эмес, анын үстүнө кыргыз адабият таануу илиминде окумуштуу катары 25тен ашык илимий-монографиялык, окуу-методикалык эмгектерди жазып тартуулашынын өзү Түндүк Американы багындырып алгандай эле кеп. Ал эми Америка континентинин Түштүк бөлүгүн К. Артыкбаевдин акындык таланты катары таанышып, ал Түштүк Американынын жылуулугундай сезим ойготкон ырлары менен окурмандарды эстетикалык рахатка бөлөп, көңүл кушун бөпөлөйт. Дүйнө бөлүктөрүнөн Европа жана Азия–жер шарындагы эң чоң материк. Европаны сынчы катары белгилегендиктери К. Артыкбаевдин көп кырдуу талантынын ичинен өзгөчө ага мүнөздүүсү–сынчылык. Анткени К. Артыкбаевдин көп кырдуу талантынын ичинен саны жана сапаты боюнча көбү да салмактуусу да адабий-сын-макалалар жыйнактары болуп эсептелет, деп 1-тайпадагылар өздөрүнүн кластерин презентациялашат.

2-тайпанын концептуалдык картасында окумуштуунун илимпоздук бийиктигин далилдеген, адабий-изилдөөлөрүнүн ичинен «Акыйкат сабагы» сын-макалалар, адабий изилдөөлөр, портреттер жыйнагын алып, аны «Мүрөк суусу» деп символикалык түрдө аташып, китептин ичинен орчундуу деп эсептеген адабий изилдөөлөрүнө токтолушкан. Анда окумуштуунун жыйнагы дагы бир жолу орто кылымдагы адабий изилдөөлөр менен башталып, анда Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин туулган жерлери, чыгармалары такталып, изилденүү менен кайсы улутка таандык экендиги жөнүндө сөз болгон. Мисалы, М. Кашкари өз чыгармаларын түрк уруулары жайгашкан аймактардан, б.а. батыштан чыгышка карай жыйнагандыгын санап көрсөткөн. Ал башка тилден кирген сөздөрдү аралаштырып сүйлөгөн түрк урууларынын тилдеринин ичинен эң ачык түшүнүктүү деп, М. Кашгари Карахандыктар бийлеген элдердин тилдерин эсептеген. Демек, карахандык мамлекеттин ичинде жашаган кыргыз уруусунун тилине да бул эскертүүнүн түздөн-түз тиешеси бар экендиги белгиленген. “Кут алчу билим” дастанынын композициялык курулушу анча деле татаал эмес. Мында диалог негизинен Күн тууду, Ай толду, Өткүрмүш, Акдилмиш аттуу адамдардын ортосунда жүрөт. «Абийирдүүлөр дос күтөт жакшылардан, Токсон дейт абийри

бар чынчыл Адам, Тил адамды бакыт даңкка жеткирет. Тил адамды шорго салат, өлтүрөт» деп тилдин окумуштуу тарабынан белгиленген коомдук ордун белгилешет. «Устаттын улуу бийиктиги» деп аталган бөлүмдө К. Акиевдин чыгармачылык концепциясынын эволюциясы тууралуу сөз болот. Акындын ырлары асыл кенчтер катары акындын өмүр жолу менен тыгыз байланышта караганда гана ажарына чыгып, мааниси терең ачыла тургандыгы аргументтүү фактылар менен эскертилген. Калыктын образы К. Маликовдун «Осмонкул» драмасында, Ш. Садыбакасовдун «Азаттык үчүн» кино повестинде, К.Осмоналиевдин «Акын» аттуу повестинде ж. б. көркөм чыгармаларда жана эскерүүлөрдө түзүлгөндүгүн, андан тышкары «Эл ырчысы Калык» изилдөө эмгегинде анын чыгармачылыгы анализге алынгандыгы, «Б. Солтоноев» деген изилдөөсүндө тарыхчы, этнограф, фольклорист жана акын Б. Солтоноевдин мурастары кыргыз элдик маданиятынын тарыхына кирүүгө толук арзырлык болсо, ал жөнүндө бүгүнкү күнгө чейин атайын сөз козголбой келгендигин жана андан тышкары Б. Солтоноев өзүнүн ырларына көбүнчө ат койбогондугун көрсөтөт. Мазмуну боюнча баш аламан жазылып калган ырларынын да кездешкендигин, ошондуктан айымдарына ат берүүгө туура келгендигин мисал катары «Өткөн турмуш элестери», «Аң уулоо», «Накыл сөздөр», «Ата-энеге айтарым» ырларын атап көрсөтөт. Арстанбектин «Тар заманында» адегенде акын «Орус чыгат миң үйлүүгө баш болуп, болуш чыгат, буйрук менен кондурган конуш чыгат-дечү эле»-деп мындай кабардын кыргыз жергесине жетип таралып кеткендигин атайын «дечү эле» деген эскертүү менен бекемдейт. Мында Кокон хандыгы менен кыргыз элинин карым-катнаш маселелерине токтолуп, «сарт» деген жалпы терминдин маани-маңызы жөнүндө түшүнүк берип келип, акырында бул термин бийлик ээлерин туюндурушун аныктаарын айтып, Арстанбектин «Кара-Колду «сарт» алды, жакшылардын баарынын көкүрөгү байкалды» деген саптарын мисалга тартат. Чындыгында реалдуу чагылдырылган Арстанбектин ырлары убактылуу «тумчуктурулуп» келгендигине карабастан, өлбөс болуп эл оозунда кала бергендиги менен баалуу болуп эсептелет. «Тазабек Саманчин» темасындагы изилдөөсүндө «Кара кылды как жарган сынчы, эрудициясы бай илимпоз, адабиятчы катары аренадан суурулуп чыгып келе жаткан Т. Саманчин көрө албастыктын жеми болуп, түрмөгө түшүп, андан ден-соолугунан ажырап кайра келгенден кийин, канат мүрү сынган кушча жөрмөлөп, 60–70-жылдары Молдо Кылыч, Арстанбектер менен бирге кыргыз элинин мурунку кол жазмасына болгон тескери саясаттын өкүм сүрүп тургандыгын көрүп, өзүнүн актыгына карабастан, дале аны басмырлап кое турган кырдаалдын өз күчүндө экендигин сезип, адабий иш менен адабият таанууга кайра кирүүдөн жалтайлап, котормочулукка ооп» (4:131), М. Горькийдин томдуктарын, Л.Н. Толстойдун «Анна Каренинасын», А.П. Чеховдун, Тагор Рабиндранттын чыгармаларын кыргыз тилине которгондугу таасын ачылып берилген. Аны менен кыргыздын дагы бир кайталангыс таланты куру саясаттын жеми болгондугу бизге белгилүү болот.

Ал эми «Унутулгус Мидин» макаласында Мидин өңдүү нукура таланттар эч качан өлбөй тургандыгы тастыкталат. Аны унуткарбай турган кудуреттүү күч-артында экинчи узак өмүрүн

жашап калган поэзиясы, көөнөрбөс адабий мурасы болуп эсептелинет.

Саламат жүр табийгаттан суранам.

Жетпесем да жеңиши жок убарам,

Сүйбө, бирок кол берүүдөн эринбе,

Какшык кошуп күлгөнүңө кубанам,-деп акындын чеберчилик кудурети анын асыл поэзиясы аркылуу ачылып келгендигин лирикаларына анализ жүргүзүү менен аргументтештирилген.

«Акыйкат сабагы» бөлүмүндө Ч. Айтматовдун «Кыямат» романы жөнүндө сөз болот. Мында Авдий да, Бостон да, Эрназар да эл-журтка, келечек муундарга өтө керек идея үчүн, ишеним үчүн кыямат жолуна моюн сунушкан. Ошол улуу идеяга, улуу ишенимге өздөрүнүн алгылыксыз идеясын каршы койгон наркомандар жана Базарбай тиешелүү жазаларын алышат. Баарынан өкүнүчтүүсү, адамга жакшылык кылууга чамасы жетсе да, бөлтүрүктөрү үчүн кектеп «өч алам» деп тынчы кеткен Акбара менен Ташчайнар эч жазыксыз наристе Кенже, акыйкат үчүн таймаштын капшабына кетип, бөөдө жерден кыяматка кабылышат. Демек, өзү да өлө элек, ал эми идеясы, эмгеги, күрөшү таптакыр өлбөй калган адамды кыяматка барды деп айтуу да эртерээк. Жыйынтыктап айтканда, «Акыйкат сабагы», өз аты айтып тургандай, акыйкат, чындык ачуу болсо да, канча чырмалып, тепселенип, ийилди, бирок сынбады. А, балким, убагында майтарылгандыр, ошол чындыктын кураманы болгондур, бирок келечек анын жүзүн тазартып, чынчылдыгын бийик үн менен даңазалады. Дүйнө элдерине жол салды! Кантсе да, арам ойлуулуктун жолунда капилет жердин бей күнөө наристеси Адам карышкырына да, айбан карышкырына да жем болушу айтып түгөтө алгыс, түбү жок арман жана трагедия болуп эсептелинет деп, 2-тайпанын студенттери өз картасын презентациялашат.

3-тайпа БББК стратегиясын минтип сунушташуу менен К.Артыкбаевдин өмүрү чыгармачылыгына кенен токтолуп төмөндөгүдөй маалымат бергенге жетишишти.

I. Билем-Чакыруу	II. Билгим келет-Чакыруу	III. Билдим-ой жүгүртүү
*К. Артыкбаевдин өмүр баянын, чыгармачылыгынын башталышын.	*К.Артыкбаевдин ар бир эмгегин, чыгармаларын окуп, айрым бизге жетпеген эмгектери жөнүндө белгилери келет.	*Монография, адабий изилдөө, сын эмгектерин, окуу китептерин, окуу куралдарын, окуу
*Илимий изилдөөгө киришүүсүн аргументтүү, фактылар аркылуу көрсөтүшкөн.	*Сонку мезгилде кандай эмгектерди чыгарууга жетишти.	п р о г р а м м а л а р ы н , ыр китептерин
	*Инсандык тагдыры кандай?	жана котормолорун презентациялашат.

Окутуучунун жыйынтыгынан, баалоосунан соң, үйгө тапшырма берилүү менен сабак жыйынтыкталат. Сабак, албетте, үч этап менен жүзөгө ашырылып (чакыруу, түшүнүү, ойлонуу) ага кошо технологиялар, аксиомалар, моделдер төмөндөгүдөй формада ишке ашты:

Этаптар	К о л д о н г о н технологиялар	Кайсы аксиома ишке ашты	Күтүлүүчү натыйжа
I. Чакыруу	Суроолор	1.2.3 аксиома	Чыгамачылык м-н ойлоого мүмкүнчүлүк түзүлдү
II. Түшүнүү	Кластер, БББК, Концептуалдык карта		Билими тереңдеди. Жаңы технологияларды үйрөнүштү, колдонушту, аудиторияга сунушташты
III. Ой жүгүртүү	Г р а ф и к а л ы к , оозеки, жазма стратегиялар	3.1 в; 2.1а.	Оозеки, эркин сүйлөгөнгө, жазганга, сүрөт тартканга, чыгармачыл ойлоого жана жаңы технологияларды турмуш менен айкалыштыра колдоно билүүгө, башка предметтер менен интеграциялоого үйрөнүштү.
	Тайпалар аркылуу ишке ашты		Чыгармачылык активдүүлүктөрү артты

Кортунду

Баса көрсөтүүчү нерсе, өнүгүп бара жаткан коомубузда биз илимий деңгээли жогору адамды гана «чыгармачыл активдүү позициядагы инсан» деп түшүнбөшүбүз керек (эгер андай болсо оюбуз бир жактуу болуп калат). Анткени «чыгармачыл активдүү позициядагы» инсан деп, өз көз карашын, теориялык билимин, адеп-ахлактык облигин ар дайым турмуш чындыгы менен айкалыштыра билген, өз кызыкчылыгын, иш-аракетин жалпы дүйнөлүк масштабдын кыймыл-аракетинде караган инсанды гана биз «чыгармачыл активдүү позициядагы» инсан дейбиз. Албетте, “ар бир инсандын атуулдук ишенимде болушу закон ченемдүү нерсе” (1:5). Ошондуктан жогорку идеядагы инсандын ишеними ошол инсандын идеалы, принциби, таптык көз карашынын демократиялуулугу, адеп-ахлактык облиги же болбосо, анын идеялык ой пикиринин жыйындысы адептүүлүк критерийине баш ийишинен, сынчыл ойлоо принциптеринен көрүнөт. Эгерде адамдын мүнөздүк сапатында чыгармачылык активдүүлүк, аң-сезимдүүлүк, жаңыны сезе билүү, жаңыны жарата билүү, идеялык багыт, идеялык өзгөчөлүк, принциптүүлүк, революциялык кыраакылык, сезимталдык, реалдуу позиция, ак ниеттүүлүк, илим-билимге берилгендик, теорияны практикага айкалыштыра билүү, жалпылыктан жекеликти ажырата билүү, жекеликтин өзгөчөлүгүн белгилей билүү, анализ-синтездөө, берилгендик, тууралык, чынчылдык, асылзаадалык, боорукердик, жөнөкөйлүк, кең пейилдик, сылыктык, талап коюучулук, бирөөнүн пикирин уга билүүчү ар бир пикирдин баалуулугун баалай билүү, бири-бирине үйрөтө, окута, жаздыра билүү, урматтоочулук, чыдамдуулук ж.б.у.с. адептүүлүк

принциптери ошол адамдын мүнөздүк сапаттарында бар болгондо гана ал адам «чыгармачыл жигердүү позициядагы» инсан боло алат. Демек, биз жогоруда үлгү катары өткөн сабагыбыз студенттердин топто иштөөсү аркылуу окутуунун жаңы технологиясы менен өтүлгөн сабак өз ичине негизги эки элементти: 1. Билим берүү; 2. Максатка жетүү үчүн колдонулган жаңы технологияны камтыды, анын натыйжасында:

-студент менен окутуучунун ортосундагы карым-катнаш эң жогорку деңгээлде болду;

- чыгармачылык активдүүлүгү;

-жаңыны жаңыча кабыл ала билүү процесси;

-студенттин бири-бири менен болгон эң жогорку жылуу маанайы;

-бирин-бири угуу жана баалай билүүсү менен айырмаланды. Ошентип, эмне үчүн бүгүнкү күндөгү билим берүү системасында интерактивдүү технологияларды колдонуу зарыл болуп отурат? Канчалаган жылдар бою бүгүнкү күнү жатыркаган традициялык методдорду колдонуп, студенттерди окутуп келдик эле го. Бул—чындык. Бирок коом өнүккөн, өзгөрүлгөн сайын философиянын таанууну тануу законун да эстен чыгарбашыбыз керек жана анын шарттуу зарылдыктарына позитивдүү мамиле жасообуз закон ченемдүү нерсе экендиги заманбап сабагыбыздын мисалында берилди.

Адабияттар

1. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. [Текст]. – Б.: 2001. 5 - б.
2. Арапова О. А. Вербицкий А.А. Формы и методы активизации творческой деятельности студентов в процесс обучения. [Текст]. – Петрозаводск: – 1988. – С 30.
3. Артыкбаев К.А. Акыйкат сабагы
4. Богявленская Д.Б. Психология творческих способностей. [Текст]. – М.: – С.65. 2002.
5. Низовская И.А. «Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын сөздүгү. [Текст] – Бишкек: ОФЦИР, 2003.
6. Низовская И.А., Задорожная Н. Матохина Т. Учимся мыслить критически. [Текст]– Б.: MaxritY, 2011. – С. 8.

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.84

Умарова Р.

К. Карасаев атындагы БМУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДАГЫ РУХАНИЙ БААЛУУЛУКТАР

Аннотация: Бул макалада Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанынын жазылыш тарыхы, чыгарманын бир нече аталыштары тууралуу маалыматар берилген. Дастанда Жусуп Баласагындын жеке адамдан баштап мамлекет башкаруучулардын адамдык сапаты, милдети, адамдын адам алдындагы парзы катары чагылдырган баалуу идеялары тууралуу сөз болот. Акын чагылдырган образдардын, идеялардын эскирбес күчү, мыйзам ченемдүүлүктөрү жана алардын философиясы талданган. Акын бул чыгармада мамиленин бир нече түрлөрүн атагандыгы чечмеленет. Мамиле түшүнүгү адам баласынын башкалар менен ар кандай карым-катышта, байланышта болуусунун, адамгерчиликтин, өнөр ээлерин кадырлоонун чен-өлчөмү катары берилиши изилденген. Анын тил тууралуу, акындарга карата мамиле тууралуу айткан залкар ойлорунун маани маңызы, учур маселелери менен байланышы аныкталып, илимий-теориялык түшүнүктөр менен ырасталган.

Түйүндүү сөздөр: акын, дастан, образ, идея, тарых, мыйзам ченемдүүлүк, философия, мамиле, чен-өлчөм, тил, маселе, илимий-теориялык.

Умарова Р.

БГУ имени К. Карасаева

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ В ДАСТАНЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА ”БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”

Аннотация: В этой статье рассматривается история создания произведения Жусупа Баласагына «Благодатное знание», а также несколько названий этого произведения. В произведении рассказывается о ценных идеях Жусупа Баласагына о человеческих качествах, обязанностях и ответственности правителей государства, начиная с личности. Анализируется вечная сила образов, идеи, выраженные поэтом, законы и их философия. В этом произведении поэт упоминает несколько видов человеческих отношений. Понятие отношения исследуется как мера отношения человека к другим, гуманности, уважения к талантливым людям. Значение его великих идей о языке и отношении к поэтам было определено и подтверждено научно-теоретическими понятиями.

Ключевые слова: поэт, дастан, образ, идея, история, закономерность, философия, отношение, мера, язык, проблема, научно-теоретический

Umarova R.

BSU named after K. Karasaev

SPIRITUAL VALUES IN YUSUF BALASAGHUN'S WORK "KUTADGU BILIG"

Abstract: This article discusses the history of Yusuf Balasagyn's work "Kutadgu Bilig" (Blessed Knowledge), as well as several titles of the work. The work tells of Yusuf Balasagyn's valuable

ideas about the human qualities, duties and responsibilities of the rulers of the state, starting with the individual. The eternal power of images, ideas expressed by the poet, laws and their philosophy is analysed. The poet mentions several kinds of human relationships in his work. The concept of relationship is explored as a measure of a person's attitude towards others, of humanity, of respect for talented people. The significance of his great ideas about language and attitudes towards poets has been defined and confirmed by scientific theoretical concepts.

Keywords: poet, dastan, image, idea, history, regularity, philosophy, attitude, measure, language, problem, scientific-theoretical

Жусуп Баласагын ал Токмок калаасынын Бурана мунарасы турган жерде Баласагында туулган. Чыгарма маалыматтарга караганда XI кылымда жазылган. 1069-1070-жылдары 18 айдын ичинде 54 жашында жазылып бүткөн. Уч нускасы белгилүү. Венада-(Австрияда), Египеттин борбору Каирде, Наманганда. Намангандагы нускасы араб тамгасы менен жазылган. Кашкардык Арстандын небереси, Али –Хасандын уулу акыйкат менен диндин таянычы, ашкан айкөл, ардактуу улуу өкүмдар Табгач Буура ханга арналып жазылган. Автор дастанды Аллах Тааланы чексиз мактоолор менен, Жараткандын жалгыздыгын, түбөлүктүүлүгүн, амиринин чексиздигин жана башка сыпаттарын айтуу менен баштаган. Чыгармада Жерди, Айды, Күндү, кеңдиги чексиз, көз жетпеген түпсүз ааламды, кыбыр эткен жашоону, деңизди, тоону түздү, ааламды, адамзатты, жан-жаныбардын бардыгынын жаралышын Жараткандын амири, буйругу акыйкат, чындык менен байланышта баяндаган. Андан кийин Мухаммад Салаллаху вассаламга салаваттар айтылган. Демек, дастандан акындын мусулман дининин эрежелерин жетиштүү өздөштүргөндүгү, дин жолуна чын-дилинен берилип кызмат кылуу, Аллахтын ыраазычылыгына ээ болуу башкы максаты болгондугу көрүнүп турат.

Эмгектин аталышы да акылмандар, окумуштуулар тарабынан ар кандай аталып, которулуп келген. ”Чиндин төрөлөрү бул китепти “Такывалык жыйнак” деп аташты, Мачиндин өкүмдарларынын мурасчылары “Мамлекет түркүгү” дешти, Чыгыш өлкөлөрүнүн акимдери “Өкүмдарлар зыйнаты” деген ат беришти, ирандыктар - түрктөрдүн “Шах китеби” деп коюшту, айрымдар болсо “Өкүмдарларга осуят китеп” дешип, турандыктар “Куттуу билим” аташты. [1,19-б.]

Чыгарманын жазылганына миң жылдан ашуун убакыт өтсө да, анын камтыган идеясы, мазмуну мындан ары да ар бир мезгил, ар бир инсан, ар бир коом, мамлекет үчүн да өтө зарыл, күнүмдүк жашообуз менен да түздөн-түз байланыштуулугу таң калтырбай да, ойлондурбай да койбойт. Бул дастандагы идеяларда жеке адамдын жашоосундагы маселелерден баштап, мамлекетти туура башкарууга чейин, адамдын адам алдындагы парзы, милдети, моралдык-этикалык, психологиялык, педагогикалык, медициналык, тилдик, астрологиялык, бир нече өнөр ээлеринин өзгөчөлүктөрү тууралуу ж.б. маселелер камтылган. Тагыраак айтканда, чыгарманын идеялары менен баалуулуктары адам адам болуп жаралгандан баштап акыр

заманга чейинки биздин жашоо-турмушубуздун түздөн-түз эреже-талаптары катары жашай берери талашсыз.

Көркөм талант жалпы адамзаттын бактылуулугунун акыйкат жолун Ислам дининин эреже талаптары менен жашоо жолунан көрө алган. Анткени ал дастандагы Кунтууду, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш сыяктуу каармандардын иш-аракеттеринен, алардын бири-бирине жасаган мамилесинен, диалогдоруна ачык маалым болуп турат. Билим, акылмандык менен айкалышкан адилеттик болбогон жерде дөөлөт да болбойт, болсо да көпкө узабайт, каниетсиздик, өзүмчүлдүк, ачкөздүк, текебердик болгон жерде дөөлөт токтолбойт, ал өзгөрүлмө, кубулмалуу келип-кетүүчү нерсе катары баяндалат. Кунтууду – бийлик ээси, адилет жана чындыктын символу. Анда адам пендесине тиешелүү бардык асыл сапаттар бар, баарынан да ал колундагы бийлигине чиренбеген асыл мүнөзгө ээ, кичипейилдиги, мээримин көнүлдү бурат, увазири Айтолдуга калыс, ага өтө баалоо, кадырлоо менен мамиле жасайт. Айтолду болсо вазир, дүйнө, бакыт, байлык, дөөлөттүн символу. Акдилмиш Айтолдунун уулу, атасынын көзү өткөн соң, анын ордун толтуруу, ишин улантуу үчүн ордун жокотпой, Ээлик аны кызматка чакырат. Акдилмиш да өкүмдарга башын ийип, бардык кызматына, буйругуна жан-дили менен аткарууга даяр каарман катары берилген, ал эми Кунтууду шах да ага “Атасынын акысын мен берейин, мээрим төгүп баламдай бапестейин” деген таза жүрөктөн чыккан сезими менен мамиле кылат. Дагы бир каарман Өткүрмүш – каниеттин символу. Кунтуудунун акылман мүнөзүнүн, даанышмандык менен жүргүзгөн ишмердүүлүгүнүн натыйжасында ар бир кызматкери да, эли да андан бакыт табат. Ошентип Кунтууду чыгармада акылдуу, ал элди адилет башкарган, айткан сөзү менен жасаган иши дал келген, алысты көрө билген, ой жүгүртүүсү терең, ишке чапчаң, бийлик саясатын өтө мыкты түшүнгөн, зор кайраты менен ынтаа, ыкыластуу жагынан үлгү каарман. Аалымдарды колго алып, билимдүүнү ишке салган, алардын ар бири менен көнүлүн таап, ынак мамиле түзө билген, өз ишине коңшу өлкөлөрдүн иш билги, жакшыларын да көмөккө тарткан адилет өкүмдар катары сыпатталат.” Чыгарманын башынан аягына чейин бийлик ээсинин кынтыксыз беделге ээ болушу, татыктуу өмүр сүрүп, бардык адамдар үчүн үлгү болушу керек деген пикир өзөк катары тепчип өтөт. Мына ошондо гана абийир бедели бийликтин күчтүү көрөнгөсүнө айланып, адамдар абийири бийик бийлик ээсинин айткандарын кыйшаюусуз аткарып калышат. [2, 160-б.]

Ошентсе да, ал иштин көзүн билген, ак көңүл, акылдуу, чынчыл, так иштеген, элди башкарууга кеңешчи көмөкчү боло алган жардамчыга муктаж болот. Кунтууду ар бир ишке жардамчы керектелерин, эгер жардамчы жакшы болбосо башчы, бийлик ээсине көп күч келип, түйшүк артып, кырсыкка да батарын, кыраакылык, ар бир иште тактык эсеби болушу зарылдыгын өзү эскертет. Бул азыркы күн үчүн да ар кандай жетекчи үчүн башкарууда ийгиликке жетүүнүн зор сыры. Дастанда бийлик бул бардык күчтү колуна кармаган жыргал

жашоо эмес, бийликтин жыргалын кырсык жандап, кубанычты кайгы кубалап жүрөт деген чындыктын философиясы берилет. Башчынын көзү, кулагы элде болуп, бийликте сак, калыс болгон кезде гана кырсык андан алыс болот, элдин бактылуу жашоосу башчынын жогоруда айтылгандай сапаттары менен байланыштуулугу түшүндүрүлөт. Чыгармада Кунтууду мына ушундай сапаттарга ээ болгондуктан, өлкө гүлдөп, душмандары да ага баш ийишип, башкалар да баш паанек издеп келишет. Дүйнө эли ага өмүр тилеп, даңкы ашат. Айтолду аны угуп, кызмат издеп Ээликке өзү келет. Анын Ээликти өзү издеп келгени бекеринен эмес. Каармандын мындай аракетин акылман, элге камкор, адилет, так, иш билги, калыс, заң, укук сактаган башчыга, ар кандай жеке адамга да бакыт конот, дөөлөт келет деген улуу идеянын берилиши катары кабыл алсак болот. Жусуп Баласагын жазып калтырган адамзат турмушундагы мындай мыйзамченемдүүлүктөр адам пендесинин адамдык табияты менен Жараткан тарабынан кошо берилген.

Акын чыгармасында адамдар ортосундагы орун алып колдонулуп келе жаткан мамиле, өз ара байланыш, алака, карым-катыш, маселесине терең, ар тараптуу көнүл бурган. Мамиле түшүнүгү Жусуп Баласагындын адамды адам баалонун, кадырлоонун, карым-катышта болуусунун, адамгерчиликтин, алаканын чен-өлчөмү катары каралган. Моралдык, адеп-ахлактык, укуктук норма, чен-өлчөм сакталган жерде бактылуулук бар. Чен-өлчөм бузулган жерде чектен чыгуу, шартталаган байланыш бузулуп, өнүгүүдөн ыдыроого алып келет деген идея мына ушундай жогорудагы каармандардын образдары аркылуу ачыкка чыгат. Адамды бактылуулукка жеткирүүчү төрт сапат адамдар ортосундагы мамилени жөнгө салууда да дайыма зор роль ойнойт, алардын негизги касиети адам баласына бактылуулуктун ченеми, багыты катары кызмат кылат. Алар: билим менен акыл, адилет, дөөлөт, каниет. Адамды адам кылып турган таяныч, түркүк-бул акыл, билим, адилеттик, каниеттүүлүк сапаттар орун алган жерге, адамга дөөлөт өзү келет. Каниет адамды бардык терс көрүнүштөрдөн жамандыктардан, ачкөздүктөн, оору сыркоодон, душмандардан, кайгы-кападан тосуучу чеп, тосмо, сепил. Турмуштагы коомдук маселелердин баарынын келип чыгышы же чечилиши, алардын адамдын акыл-парасатына, илим-билимине, мүнөзүнө инсандын жекече инсандык сапатына байланыштуу деген идея чыгарманын негизин түзөт. Дастандагы бактылуулуктун башаты, түркүгү катары чагылдырылган инсандык адеп-ахлактык нормалар Ислам дининин, шарияттын эреже, мыйзамдарындагы, адам мүнөзүнө коюлуучу талап, адеп-ахлактык милдеттер, эрежелер менен үндөшөт. Ислам дининде да билим алууга, адам мүнөзүнө, анын калыптанышына өтө зор маани берилип, милдеттендирилет. Акындын эчен кылым, доорлор, мезгил агып өтсө да чыгармасында айтылган идеяларынын эскирбестигинин, маанилүүлүгүнүн сыры Исламдын акыйкат илимине негизделип, түздөн-түз байланышта жазылгандыгында. “Акын үчүн Курбан жазуулары өтө ыйык, ошондуктан Куран аяттарын, сүрөлөрүн өзүнүн жан дүйнөсүнөн, аң-сезиминен өткөрүп, ошол эле маани мазмундун чыпчыргасын коротпой

туруп, өз кабылдоосу аркылуу чагылдырат. Дастанда ал маанилер кайталанганы менен акын үчүн да, окурман үчүн да керектүү зарыл нерсе. [3, 78-б.] Албетте, акын аны. көп чыгармачылык изденүүлөрүнүн, турмуштук байкоолорунун негизинде бизге үлгү, сабак, иретинде жазып калтырып кеткен.

Чыгармада акын өнөр ээлерине болгон мамиленин бир нече түрүн атайын бөлүп, алардын башка кесип ээлерине окшобогон касиет сапаттарын санап ачып берген. Ордо кызматчыларына, караламан элге мамиле, теги мыкты кишилерге мамиле, даанышман менен илимдүүгө мамиле, дарыгерге мамиле, эмчилерге мамиле, түш жоруучуларга мамиле, жылдыз саноочуларга мамиле, акындарга мамиле, дыйкандарга мамиле, соодагерге мамиле, устага, кедей кембагалдарга кандай мамиле керектигин айтат. Тарбия, жар тандоо, конокко баруу, конок чакыруу, каниет кылуу ж.б. ар бири боюнча жетиштүү, так эле бүгүнкү кырдаалга байланыштуу бизге эң зарыл болгон турмуштун сабактарын, турмуштун мыйзам ченемдүү көрүнүштөрүн, көйгөйлүү, талуу маселелерге байланышкан акылмандыктын сырларын “Кут билим” чыгармасында камтып кеткен.

Акын чыгармасында өнөр ээлерине карата болгон мамиле иретинде “Акындарга кандай мамиле керектигин баса көрсөткөн”. Демек, акындын жашаган заманында эле акындардын адамзат турмушундагы ролун жогору болгон. Анын зор далилдеринин бири катары ушул дастаны да ага мисал. Миң жылдан ашуун мезгил мурун калтырып кеткен эскирбес илими менен ааламга таанылган залкар ойчул, талант Жусуп Баласагын акындарды, акындыкты аркалаган көркөм сөз ээлерин ой жүгүртүүнүн, таалим тарбиянын, чечендик өнөрдүн алып жүрүүчүлөрү, таанып билүүнүн булагы катары эсептеген. Көркөм өнөр ээлеринин жакшы менен жаманды, ак менен каранын ажырымын образдуу, элестүү тилдик каражаттардын сөздүн күчү менен курч, керек жеринде жатык тил менен ийкемдүү да айта да, жайылта да билген талантын, касиет сапатын санап көрсөткөн. Аларга урмат-ызаат менен мамиле кылууну талап кылган, акындардын башкаларга окшобогон сапаттарынан мына буларды атаган: адилетсиздикти көргөндө ачуу чындыкты айтуудан кайра кайтпаган, жакшыны көргөндө жактап, мактаган табиятын, бирок оңой эмес татаал жолду тандаган өнөр ээлери катары баяндаган: “Алардын миздүү кылыч, өткүр тили, жана да кылдан ичке акын жолу деп, - акындын тилин миздүү кылычка салыштырган. Тилдин жеке адамдын турмушундагы ордуна, тилди колдонуунун жол-жоболоруна көп маани берген. Элибизде тил тууралуу бир нече макалдар бар. ”Бутунан жыгылган турат, тилинен жаңылган турбайт”, ”Өнөр алды кызыл тил”, ”Тил – кылычтан өткүр, баатырдан баатыр” ж.б. макалдар бар. ”Анткени кеп сөз - адам жан дүйнөсү экендигин, сөзү кандай болсо адам ошондой болорун, адамдын мүнөзүн, табиятын, анын кеп –сөзү көрсөтүүчү, күзгү экендигин ата-бабаларыбыз байыртадан баамдап келген, “Чириген ооздон ириген сөз чыгат, “Оозу жаман оорубай өлөт, “Ойноп сүйлөсөң да, ойлонуп сүйлө”, -деп кеп сөзгө этият мамиле кылуу керектигин эскертишет. [4, 3-б.]

Демек, кеп –жүрөктүн, жан дүйнөнүн ачыкчы, кишинин кеби тууралуу ой жүгүртүп пикир алышуучунун сөзүнөн эле ал тууралуу көп нерсени аңдап билсе болот. Максатка ылайык кеп аркылуу тилдин күчү менен эчен мезгилден берки талаштар, келишпестиктер чечилген, же курчуган. Ошондуктан элибизде “Кылычынан кан тамганды тилинен бал тамган жеңиптир” деген макал бекеринен айтылган эмес. Көп сүйлөгөн кишинин көп сыры ачылат, туура эмес кеп айтып кээде душман арттырат, кээде өзүнүн жан дүйнөсүн ачат, кээде маалыматты ашырып, кээде чындыкты жашырат ж.б. Ошондуктан акын да көп сөздүүлүктөн алыс болууга чакырган.

Жыйынтыктап айтканда, чыгармада адам баласындагы да, үй-бүлөнү да, мамлекетти да туура өсүп-өнүгүүгө алып келген негизги сапаттарга басым жасалат аталат. Анткени булардын бардыгы адамдын жашоосун коштоп акылы, билими, иш-аракети, диний ишеними, түшүнүгү, кулк-мүнөзү аркылуу ачыкка чыга турган, байкала турган көрүнүш. Адамды алга сүрөп, караңгы ойдон чыгарган күч бул акыл, билим. Эгер акыл менен жасалган башталган ишти, максатты чындык, адилеттүүлүк, дайыма жандабаса, билим менен айкалышпаса, ал иш эч качан алыска узабайт, байлык, дөөлөт бактылуулук, алып келбейт. Ошондой эле адамзат үчүн бул чыгарманын баалуулугу зор, эскирбейт, түгөнбөс-акыл насааттарга толгон, өнүгүүнүн өзгөрүлбөс мыйзамы, бактылуу жашоонун формуласы катары актуалдуулугун да, күчүн да эч качан жоготпойт.

Адабияттар

1. Жусуп Баласагын. Куттуу билим, Б., 2017
2. Токтоматов Н. Жаманкулов Ж. Мамлекет башкаруу илими.Б., 2011
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 4-т., Б., 2012
4. Мусаев С. К-те : Кыргыз элинин чечендик өнөрү. Б. 2015
5. Шериев Ж. Адабият тааныткыч. Ош, 1993

УДК: 821.512.154:37.013.3
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.85

Умарова Р., Джаналиева П.
К. Карасаев атындагы БМУ

МАР БАЙЖИЕВДИН “ТӨРТ АДАМ” ДРАМАСЫН ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ

Кыскача мазмуну: Бул илимий макала орто мектептерде драма жанрындагы чыгармаларды окутуунун жаңыча усулдарына арналган. Адабият сабагында драма жанрындагы чыгармаларды окутуунун технологиялары жана алардын маселелери иликтенди. Макалада Мар Байжиевдин “Төрт адам” драмасын окутуунун негизинде күндөлүк сабактын планы түзүлүп, драмалык чыгармаларды окутууда эске алынуучу негизги жагдайлар, илимий-теориялык маселелери да көрсөтүлгөн. Анткени драмалык чыгарманын негизги өзөгү татаал, анын мазмунун, каармандардын мүнөздөрүн, чыгарманын проблемаларын, каармандардын сезим дүйнөсүндөгү конфликтерди аңдап түшүнүү окуучулар үчүн татаалдыкты пайда кылган жактары аталды, ошондуктан драма жанрындагы чыгармаларды учур талабына ылайык окутууга көрсөтмөлөр берилген. Мына ошондой маселелердин алдын алуу үчүн сабакта мугалимдин чеберчилигине байланышкан чыгарманы талдоо ыкмалары иштелген.

Түйүндүүсөздөр: драма, сабак, усул, пьеса, мүнөз, конфликт, каарман, мазмун, проблема, чеберчилик, специфика, жанр, ыкма, маселе.

Умарова Р., Джаналиева П.
БГУ им. К. Карасаева

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ДРАМЫ “ДУЭЛЬ” М. БАЙЖИЕВА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация: Данная статья посвящена новой методике обучения драматических произведений. На уроке литературы мы исследовали технологии обучения драматическим жанровым произведениям и их проблемы. В статье рассмотрены проблемы преподавания драмы «Дуэль» М. Байжиева, был составлен план ежедневного занятия, а также показаны основные моменты, которые необходимо учитывать при обучении драматическим произведениям. Также были представлены научно-теоретические вопросы. Поскольку суть этой драмы сложна. Упомянуты аспекты, затрудняющие понимание учащимися ее содержания, черты характера, проблемы произведения, конфликты в эмоциональном мире героев. Поэтому было дано указание преподавать произведения драматического жанра в соответствии с современными требованиями. Для предотвращения таких явлений требуется умение и мастерство учителя, уметь заинтересовать учащихся предметом урока.

Ключевые слова: драма, метод, пьеса, конфликт, технология, эпизод, ремарка, декорация, манера, специфика, жанр, трагедия, проблема.

Umarova R., Dzhanaliev P.
BSU named after K. Karasaev

M. BAIZHIEV'S TEACHING METHODS OF DRAMA “DUEL” IN SEKONDARY SCHOOL

Abstract: This article is devoted to a new method of teaching dramatic works. Scientific and

theoretical questions were also been provided. Teaching technologies and their essence are given. The article deals with the problems of teaching the drama “Duel” by M. Baizhiev, a plan for daily classes was drawn up, and the main points that must be taken into account when teaching dramatic works, since the essence of this drama is compound, are shown. Aspects that make it difficult for students to understand, its content, character traits, problems of the work, conflicts in the emotional world of characters are mentioned. Therefore, an instruction was given to teach works of the dramatic genre in accordance with modern requirements. To prevent such phenomena, it is required the ability and skill of the teacher to be able to interest students in the subject of the lesson.

Keywords: drama, method, play, conflict, technology, episode, stage direction, scenery, manner, specificity, genre, tragedy, problem.

Көркөм чыгармаларды орто мектептерде заман талабына ылайык окутуу, чыгармада көтөрүлгөн маселелерди турмуш чындыгы менен айкалышта жеткиликтүү түшүндүрүү жолу менен сабак өтүү учурдун талаптарынын бири. Ошонун сыңарындай драма жанрындагы чыгармаларды талдоону, окутууну жанрдык спецификасына ылайык иликтеп чыгуу маанилүү болуп саналат. Анткени, көбүнчө драмалык чыгармалар “пьеса”, “драма”, “комедия”, “трагикомедия”, “трагедия” дегендей жанрдык аталыштардын бири менен берилсе, бул аталган чыгарманын жанрын автор “драмалык аңгеме” деп айтат. Драма грек тилинен которгондо – “аракет” дегенди билдирет. Драма бир эле убакта театрда да, адабиятка да орток жанр. Каарманга жан киргизип, кыймылга келтире турган сцена болуп эсептелет. “Драма сценада гана жашай алат, - деген Гоголь, - ансыз ал жаны жок гана өлүү дене” [1, 177-б.] – деп айткан. Драманы талдоодо каармандардын образдарына, мүнөзүнө, чыгармадагы конфликттерге маани берүү талап кылынат. “Ар кандай эле адабият чыгармасынын сюжетин өнүктүрүүдө конфликт тигил же бул даражада роль ойной турган болсо, драмада ал драматургиялык аракетти өнүктүрүүнүн башкы пружинасы жана жана мүнөздөрдү ачуунун негизги каражаты болуп кызмат кылат.” [2, 463-б.]

Драманын жазылыш тарыхына келсек эки жолу жазылган. Адегенде 1967-жылы жазылып, Фрунзедеги Н.К. Крупская атындагы орус драма театрында коюлган. Автор экинчи жолу чыгарманын редакциясын 2003-жылы ишке ашырган. Аталышы көп драма. Бул чыгарманын негизги үч аталышы бар: биринчиси- “Эрөөл”, экинчиси- “Дуэль”, үчүнчүсү- “Төрт адам”. Муну менен эле чектелбейт. Драмадагы окуя баяндоочу каарман Мен деген тарабынан, Назинин сөзү менен өнүктүрүлүп барат. Төрт гана адам катышат, алар: 22 жаштагы Нази, Азиз, Искендер, эпизоддук учурда жапжаш медсестра. Драмалык чыгармаларда каарманды сценада көрсөтүү жазуучуну белгилүү чектелгендикке алып келет: убакыт менен байланыштуулугу, каармандардын милдеттүү түрдө кебетесин бериши дагы ушу сыяктуулар. Мына ушуга байланыштуу драмалык чыгармаларды мектепте үйрөнүүнүн бөтөнчөлүгү жана татаалдыгы келип чыгат.

“Сабакта талдоо жүргүзгөн учурда драманын идеялык-тематикалык маани касиети менен бирге образ-персонаждар системасы, аны башка жанрлардан айырмалап турган

тили, диалог, монолог, реплика өңдүү өзүнө гана мүнөздүү каражаттар боюнча түшүнүк бербей коюуга ар биринин аныктамасын айтып, маанисин ачпай өтүүгө мүмкүн эмес. [3, 189-б.] Демек, драмалык чыгармалардагы каармандардын речин, диалогдорунун психологиялык чыңалууларга ээ экендигин, драмалык конфликтти уюштуруудагы ролун, эмоционалдуулукка ээ болушун анализдеп, окуучуларга түшүнүк берүү алардын эстетикалык табитин тарбиялоодо зор мааниге ээ.

”Көркөм адабият турмуштун модели деп эсептейбиз, бирок андан жогору турат, анткени ал искусство, анын таасир берүүчү, тазартуучу күчү бар. “Эрөөл” да ошондой. Мында Азиз менен Назинин сүйүсүү реалдуулукка караганда, идеалдуулукка көбүрөөк ыкташат. “Иному может представится что писатель и его герои высказывают порой природно изначальные для человечества известные всем истины. Да, изначальные, да известные. Но как часто бывает так: знает будто бы человек, что такое хорошо и что такое плохо, а слово с делом у него расходится. И если произведения искусства, творчество писателя показывает человеку это, говоря, как должно быть, оно выполняет свою учительскую миссию”-деп айткан Е. Озмителдин бул сөзүндө калет жок. Бул толугу менен Байжиевге да тиешелүү. Бул пьесасы менен ал чынында эле адам проблемасына байланышкан зор маселени көтөргөн деп айтсак болот. “Жакшынын шарапаты” дегендей Азиздин таасири менен Нази адам болду. Идеалсыз жашаган киши, жашоодогу багытынан адашкан киши жөн эле бир макулук, бактысыз бечара деген жалпыга белгилүү эле чындыкты көркөм мүнөздөр аркылуу көрсөтүп далилдеди. ”Бүгүнкү күн адабият мугалиминин алдына баарынан мурда эстетикалык сабаттуу, сезимдүү окурманды тарбиялоо керек деген проблеманы биринчи планга койду. Драма адабияттын чегинен чыгып, чындыкты көркөм чагылдыруунун өзгөчө формасы болуп саналат. Ошондуктан драмалык чыгармаларды талдоодо театрдын теориясы менен да иш алып барууга туура келет. Драмалык чыгармаларды окуудан мурун окуучулар анын сценада ишке ашырылышы үчүн жазылгандыгын билүүлөрү зарыл.” [4, 36-б.]

Драмалык чыгармалардын сюжети канчалык турмуштук курч конфликттерди чагылдырууга байланыштуу болсо, ошончолук анда турмуштук күрөштөрдү көрсөтүү, каармандарды жеңиштерге, же жеңилишке алып келүүчү умтулуштарынын жана эркинин кагылышуулары биринчи планга көтөрүлөт. Эң алгач драманы уюштуруу ишинин да өзгөчөлүгү болууга тийиш. Драма окуучулардан турмуштун карама-каршылыктарын терең андап туюнуу, кыраакылыкты, көп күчтү жана мыкты элестетүүчүлүктү талап кылат. Автордук айтып берүүлөр (ремаркалар) драманы сахнада аткарууну толук камсыз кыла албагандан кийин, окуучу көрүүчүнүн ордунда болууга аракеттениши керек.

Мектеп практикасында жогорку класстын окуучулары драманын текстин окуганда “көрүүчүнүн” даражасына жетише албастан эле, үстүртөн окуган окуучунун деңгээлинде гана кала беришкендигин көп жолуктурабыз. Алар көп учурларда катышуучу каармандардын тизмесин, ремаркаларды, декорацияларды, окуянын өтө турган ордун жана башкаларды

автордук көргөзмөлөрдү көңүл коюп окушпайт. Эпизоддук каармандарга көңүл бурушпайт. Каармандардын сырткы кебетесин, сүйлөө манераларын, кыймыл аракеттерин көз алдыларына элестетишпейт, мизансценаларды көрүшпөйт. Мына мындай кемчиликтер ошол чыгармалардын идеялык мазмунун терең үйрөнүүгө тоскоолдук кылат. Драмалык чыгармаларды үйрөнүүдө окуучуларда терең түшүнүк калтыруу максатына анын театрларда коюлуу тарыхы жөнүндө маалыматтарды берүүнүн да чоң мааниси бар. Мектептерде драматургияны үйрөнүүнүн спецификалык бөтөнчөлүгүн шарттап турган драмалык жанрга тиешелүү болгон маселелер мына ушу. “Методика” үйрөнүүнүн объектиси, -дейт академик В.В. Голубков, -окуучу менен окутуучунун адабият сабагы боюнча болгон пикир алмашуусу.

Бүгүнкү күндө мектептерде жана орто, жогорку кесиптик окуу жайларда окутуу технологиялары практикага активдүү киргизилип жаткандыгы маалым. Окутуу технологиясы педагогикалык чеберчилик менен өз ара байланышта турат. Окутуунун технологиясына толук түрдө ээ болуу-педагогикалык чеберчилик.

Окутуунун технологияларында инновациялык мүмкүнчүлүктөрдү көп кырдуу түрдө колдонсо болот. Драмалык чыгарманы окутууда проблемалык жана өнүктүрүп-өстүрүүчү окутуу технологиясы туура келет деп эсептейбиз. Анткени бул сабактын планында сунуштаган технологияларда окуучулардын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнө, жекече ойлоосуна, өз алдынча турмуштук маселелерди талдоого жана аларды реализациялоого багыт берилет. Дидактикалык талаптары боюнча бул технология окутууда теориялык билимдин басымдуулугун талап кылат.

Азыркы учурда орто мектепте 11-класстын окуучуларына Мар Байжиевдин өмүр баяны жана “Төрт адам” драмасына 3-чейреkte жалпы 3 саат берилген. [4,23-б.] М. Байжиевдин “Төрт адам” драмасына төмөнкү күндөлүк сабактын планын сунуштайбыз. Бул сабак - драманын сюжетин окуп үйрөнүү сабагы.

Сабактын темасы : Мар Байжиевдин “Төрт адам” драмасынын сюжетин окутуу

1. Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Мар Байжиевдин “Төрт адам” драмасы боюнча маалымат берүү. Чыгарманын мазмунун окутуп үйрөтүү. Драмада коюлган проблемаларды, турмуштук карама-каршылыктардын келип чыгышы тууралуу түшүнүк берүү.

2. Тарбия берүүчүлүк максаты: Турмуштагы карама-каршылык, жакшылык менен жамандыкты, ак менен караны талдап, ажырымын билүүгө, адамдык сапаттарды баалай билүүгө тарбияланышат.

3. Өнүктүрүүчүлүк максаты: Логикалык жана сынчыл ойлоо жөндөмдүүлүгүн арттыруу. Оозеки жана жазуу речин өстүрүү. Ой жүгүртүүсүн тереңдетүү.

Сабактын тиби: Жаңы билимдерди калыптандыруучу сабак.

Сабактын формасы: Топто иштөө.

Сабактын ыкмалары: суроо-жооп, көрсөтмөлүүлүк, “Эки беттүү күндөлүк”, видео тест менен иштөө.

Сабакта колдонулуучу каражаттар: Окуу китеби, Мар Байжиевдин “Сахна” жыйнагы, ватмандар, сүрөттөр, быйтыкчалар, техникалык каражаттар.

1.Сабактын жүрүшү:

Сабакты уюштуруу

Мугалим: Саламатсыңарбы, урматтуу окуучуларым! Маанайыңар жакшыбы? Сабакты баштаардан мурда мен силерге Нуржигит Кадырбековдун “Бир секунд” деген ырынан эки куплет айтып берейин, силер ырдын маанисине карата ойлонуп, драманы талдап бүткөндө, ушул ырдагы ой менен байланыштырып, эссе жазууда колдонуп жыйынтык чыгарасыңар:

Бир секунд бул-самолётко кечигүү
Бир секунд бул-жанган отту өчүрүү.
Бир секунд бул-бир кылымда жуулгус,
Бир чоң ката, бир чоң айып кетирүү.
Бир секундда дарак сынат “карс” этип,
Бир секундда жалын өчөт “жалп” этип.
Бир секундда жүрөк токтоп акыры,
Ысык дене музга айланат, жан кетип...

Сабактын милдети:

Когнитивдик:драманын сюжети менен таанышуу;

Ишмердүүлүк: сүрөттөр менен иштөө жана тесттик суроолорго жооп берүү;

Баалуулук:драмадагы көтөрүлгөн көйгөйдү жана анын келип чыгышын талдоо, андан турмуш сабактарын үйрөнүү;

Алгач окуучулар үч топко болүнүшүп , ал үчүн мугалим партанын катарына коюп койгон үч эмоциядагы быйтыкчалардын бирин таңдашат.Ар бир топтон баалоо критерийи боюнча башка топту байкоо үчүн “Байкоочу” шайланып, алган упайларды жазып отурат.

Баалоо критерийи менен таанышабыз:

Баалоо критерийлери:

- 1.Сабакка кечикпей келүү;
- 2.Үй тапшырмасына жооп берүү;
- 3.Жаңы материалды кунт коюп угуу;
- 4.Сабакты бышыктоого активдүү катышуу;
- 5.Өз оюн эркин айтып,далилдөө;
- 6.Башкалардын оюн сыйлоо;

Ар бир туура критерий үчүн +2 балл.

Ар бир бузулган критерий үчүн -2 балл

2. Уйгө берилген тапшырманы текшерүү

3.Жаңы тема: Мар Байжиевдин “Төрт адам” драмасынын сюжети

1-кадам:Чыгарма Азиз менен Назинин ой эрөөлүнөн, сөз эрөөлүнөн, адеп, ыйман эрөөлүнөн куралат.Бул драма эки жолу жазылган, адегенде 1967-жылы , экинчи жолу чыгарманын жаңы редакциясы 2003-жылы ишке ашырылган.

Эми кызыктуу фактыларга кайрылсак:

- 1.Театрда эң көп коюлган;
- 2.Жакшылык жана ишеним драманын өзөгү;
- 3.Аталышы көп драма

2-кадам: Мугалим окуучуларга чыгарманын сюжетин баяндап берет: Бул окуя Ысык-Көлдүн сезону бүтүп, эс алуучулар бүт кетип, эл көзүнө көрүнбөй эс алууга келген Искендер менен Нази жана Владивостоктон радиациялык нурланууга дуушар болуп отставкага келип, дарыланып жаткан Азиздин ортосундагы окуялар менен башталат. Ак мөңгүлүү шаңкайган Ала-Тоонун ортосундагы Ысык-Көлдө Нази менен Искендер көлдүн жээгине чатыр тигип, эс алууга киришет. Искендер күнүгө эртең менен кайыкка түшүп, балык уулоого кетет.Ушундай убактардын биринде Азиз жээкке сүзүп келе жатып, Назиге туш болот.

Экөөнүн диалогу башында тамаша, какшык менен башталса, кийинчирээк тамыр тартып, суроо беришип, төртүнчү жолугушууда бири-бирин терең билип, таанууга чейин өнүгөт. Азиз-шайыр көрүнгөнү менен жубайына боору ооруп, аны бактылуу кылуу үчүн гана сүйүүсүз үйлөнүп, кийин түшүнбөстүктөн экөө ажырашып кеткени сөз учурунда белгилүү болот. Диалог учурунда анын “Жашагым келет” деген сөзүнөн улам башынан өткөн окуясы баяндалат. Азиз алыскы Владивостокто сакчы катердин капитаны болуп иштеп жүргөндө бир күнү кокустан деңиздин радиацияланган бөлүгүнө жүргүнчү теплоходдун сүзүп келатканы маалым болот. Анын ичиндеги адамдардын өмүрүн сактоо үчүн катердеги төртөө радиацияланган аймакка кирип, теплоходго белги берип токтотуп калышат, бирок 200рентген нуруна туш болуп жанындагы жолдоштору жана маймылы өлөт.

Төртүнчүсү ошол окуянын эстелиги катары маймыл оюнчугун көтөрүп жүргөн Азиз Ысык-Көлдөн Назиге кокусунан кезигип калат. Нази-апасынын жалгыз кызы.Апасы жаш кезинде абдан келишимдүү болуп,бирок кургак учук менен ооруп калган соң аны көңүлдөшү таштап кетип жалгыз калган аял. Нази жаш кезинде ырчы, бийчи болгусу келип, бирок кайда барбасын анын сулуулугун, жаштыгын пайдалангысы келген арамза адамдардан көңүлү калып акыры дүкөндө иштеп турганында Искендердин жоруктарынан улам кетмекчи болот,бирок ошол учурда текшерүү келип эки бостон кездемеси кем болуп,эки жүз миң сом айыпка салынат. Искендер Нази соттолуп кетеринде калп эле жан тарткан киши болуп өзү кымырып алган кездеменин акчасын берип,Назини сот жообунан сактап калат.Бирок кийин Искендер бул атайын уюштурулган кутум экенин аны Назини алып калуу үчүн уюштурганын айтат. Ушундан соң Назинин Искендерден биротоло көңүлү калып экөөнөн жаралчу баланы боюнан алдырып салат, бирок апасынын турмушунан улам жалгыз калуудан коркуп аны менен чогуу жүрө берет. Искендер-алмончоктой үй бүлөсү бар туруп, өзү жаман жолго түшкөнү аз келгенсип,Назини

да бузук жолго салган абийирсиз, өзүмчүл адам. Азизди да шайкелең эркектердин бири деп ойлогон Нази, акыры анын жөнөкөйлүгүн, адамдык сапатты акча, кумардан өйдө койгондугун түшүнүп, жашоосунда биринчи жана акыркы жолу анын адамдык абийирине, инсандык сапатына ашык болот.

Чыгарма бешинчи бөлүмдө өлүм алдында жаткан Азиздин кат жазып аны медайымдан Назиге берип жиберүүсү жана бул окуядан соң Искендер да аялы менен Назиден кечирим сурап кат жазуусу менен аяктайт.

4. Бышыктоо:

4-кадам: Талкуу мөөнөтү: бардыгы - 15 мүнөт

1-топ: Нази кандай каарман, анын жан дүйнөсүн ким ойготту?

2-топ: Азиздин жашоого көз карашын адамгерчилик сапатын кайсы окуядан, иш-арастеринен байкадынар?

3-топ: Искендердин мүнөзү кандай, жеке адамдын мүнөзү Назиге, адам тагдырына таасирин тийгиздиби?

Мугалим- окуучулардын жоопторун аныктап, сабактагы коюлган суроолордун туура чечилиши багытталган тактоочу, багыттоочу суроолорду берип, ар бир суроонун жыйынтыгын толуктап, текшерип турат.

5-кадам: Эки беттүү күндөлүк менен иштөө:

“Төрт адам” драмасынын каармандары боюнча суроолор	Жооптор:
Канча каарман бар?	
Азиз, Нази, Искендердин бири-биринен айырмалаган сапаттары?	
Драманын идеясы?	

6-кадам: Видеотест менен иштөө: Окуучулар мындагы чыгарманын сюжетин өздөштүрүүгө багытталган тесттерди белгилешет.

5. Сабакты жыйынтыктоо: Мугалим окуучулардын түшүнбөгөн суроолоруна жооп берет, сабакта активдүү катышкандарга алкыш айтат.

6. Баалоо: Баалоо дептерин ар бир окуучу өзү толтуруп, баалап, мугалимге алып келет. Ал эми топтордун иши “Байкоочунун” баасы боюнча бааланат.

7. Үйгө тапшырма: Мар Байжиевдин “Төрт адам” драмасынын сюжетин окуп, “Бир келген өмүр” деген темада эссе жазып келүү.

Адабияттар

1. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. Бишкек, 2019
2. Борбугулов М. Адабият теориясы. Б., 1996
3. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий педагогикалык

негиздери, Б., 2010

4. Байгазиев С. жана Муратов А. Кыргыз адабиятынын программасы. Б., 2017
5. Койчуманова Н. Мар Байжиев. Чыгармачылык өнөркана сыры. Б., 2003

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.86

Уркунчиева Г.

К. Карасаев атындагы БМУ

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АЯЛДАРДЫН ОБРАЗЫ

Аннотация: Бул макалада улуу «Манас» эпосундагы берилген идеялардын баалуулугу, эпостун моралдык–этикалык нарктары аналитикалык түрдө каралып, алардын маанилүүлүгү, турмуш, элдик философия менен байланышы тууралуу маселелер иликтенген. Эпостогу аялдардын образдарына баа берилип, алардын коомдогу элибиздин мурдатан бери калыптанган үй-бүлөө куруу, жар тандоо тууралуу көз караштары менен айкалышта чечмеленген. “Манас” эпосундагы каармандардан Каныкейдин образынын чагылыдырылышы, анын мүнөзүндөгү жана башка каармандардан айырмалап турган акылман, көрөгөч, камкор, эмгекчил сапаттары талданган. Ошондой эле чыгармадагы каармандардан Алмамбеттин аялы Аруукенин образына тереңирээк талдоо жүргүзүлүп, анын акылдуулугу, сулуулугу, узчулук өнөрү, үй-бүлөнүн куту, адамдык сапаттарынын эпосто берилиш өзгөчөлүктөрү башка образдар менен салыштырылып жалпылыктары, индивидуалдуу жактары аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: эпос, образ, идея, морал, этика, аналитика, философия, коом, көз караш, баалуулуктар, кайып, кейипкер, каарман, мүнөз.

Уркунчиева Г.

БГУ имени К. Карасаева

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Аннотация: Эта статья посвящена великому эпосу “Манас” ценность идей, морально-этические ценности эпоса аналитически рассмотрено их значение, быт, народность исследовал вопросы о связи философии с религией. Эпический оцениваются женские образы и оцениваются их роли в жизни общества, взгляды на построение семьи, выбор партнера, сложившиеся с интерпретируется в сочетании с из героев эпоса “Манас”. Отражение образа Каныкея, ее характера и другие мудрый, дальновидный, заботливый, трудолюбивый, что отличает ее от персонажей качества проанализированы. Также из персонажей произведения. Более глубокий анализ образа жены Алмамбета Арууке, ее мудрость, красота, мастерство, семейная коробка, человеческие особенности передачи в эпосе качества другими образами сравниваются общие черты, определяются черты узловатые.

Ключевые слова: эпос, идея, мораль, этика, аналитика, философия, общество, мировоззрение, ценности, неверующий, грустный, главный герой, характер, персонаж.

Urkunchieva G.

BSU named after K. Karasaev

THE IMAGE OF A WOMAN IN THE EPIC “MANAS”

Annotation: this article is devoted to the great epic “Manas” the value of ideas, moral and ethical values of the epic analytically examined their meaning, way of life, nationality investigated questions about the relationship of philosophy with religion. Epic female images are evaluate ted and their roles in the life of society are evaluated. Views on building a family, choosing a partner,

formed with are interpreted in combination with. Of the heroes of the epic “Manas”, the reflection of the image of Kanykey, his character, etc wise, far-sighted, caring, hardworking. What distinguishes him from the characters qualities are analyzed. Also, from the characters of the work, a deeper analysis of the image of Almambet Arukes wife, his wisdom, beauty, skill, family box, human characteristics of the transfer of qualities in the epic are compared with other images, common features are determined, individual features are determined knotty.

Keywords: epic. image, idea, morality, ethics, analytical, philosophy, society, worldview, values, unbeliever, sad, the main character, personality.

Ар бир элдин маданияты, тарыхы, көөнөрбөс баалуулуктары бар. «Манас» эпосу — кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолун чагылдырган көөнөрбөс көркөм баалуулугу бар эпикалык чыгарма.

“Манас” эпосу идеялык-мазмуну жагынан баатырдык эпосторго таандык белгилери менен катар жеке өзүнө гана тиешелүү мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ. Эпос дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана айырмаланбастан, андагы жалпы адамзаттык деңгээлдеги рухий-ыймандык дөөлөттөр, орошон бийик ойлор, омоктуу философиялык идеялар биздин күнгө сабак катары жетип отурат. Демек, “Манас” эпосунун кыргыз элинин дүйнөлүк маданият казынасына кошкон салымы зор десек жаңылышпайбыз.

“Манас” үчилтигинде аялзаты — дүйнөдөгү эң ыйык, кол тийгис, кереметтүү, назик, өзүнчө бир ажайып, улуу дүйнө катары сүрөттөлүп берилет. Улуу эпосто аялзаты — үй-бүлөнүн куту, ырыс — кешиги, эр-бүлөнүн жакшылык менен жамандыкты, ак менен караны, кубаныч менен азап-тозокту, жыргал менен кууралды тең бөлүшкөн жан күйөр адамы, эң жакын көргөн сүйгүнчүгү, өмүр шериги, жан жолдошу, акыреттик жары. [2, 122].

«Вазир жакшы, хан жакшы, Аял жакшы, эр жакшы» деген кыргыз элинде эң сонун макал бар. Жаман эркекти оңдоп кетүү - бул аялынын колунда. Анткени тээ алмустактан бери эле кыргыз аялдарынын аткарган милдети, эл турмушунда ойногон ролу өтө чоң болгон. Себеби аялдар жеке үй турмушундагы иштер менен эле чектелбестен бел чечип, ал гана эмес улуу согуштарда душмандын таш талканын чыгарган эркектердин жакын жардамчысы, акыл көксөөр билерман таянычы да болуп келишкен. Ошон үчүн элибиз: «Эрди эр кылган — аял», «Алган жары жарашпай, эркекке бак конбойт», «Акылдуу аял, эрдин багы» деп, аялдарга жогору баа берип келишкени бекеринен эмес. Манасты баатыр кылып, акылына-акыл, демине-дем кошуп, көрөгөчтүгү менен жол көрсөткөн энеси жана аялы Каныкей болгон. Каныкейдин образындагы негизги касиет, анын өтө кыраакы, баамчылдыгы. Алдыда боло турган нерселерди алдын-ала билүүсү, анын мүнөзүндөгү ашкере акылмандык болуп эсептелет. Ал эми жаман менен жакшыны, алыс менен жакынды, көп менен азды таразалай билген сынчылыгы да «Чоң казатта» көрүнөт. Саякбайдын вариантында Каныкей айлакер, акылман, кыраакы, чечкиндүү мүнөзгө эле ээ болбостон, баатыр, керек жерде жекеме-жеке күрөшкөн жоокер аял катары да сүрөттөлөт. «Героизм образа Каныкей заключается не в совершении ею каких-либо исключительных военных подвигов, на которые

традиционно способен герой-богатырь, а прежде всего в сохранении семейного очага, чести, достоинства и верности своему мужу. Каныкей потому становится в народном представлении идеалом женщины, что она - хранительница очага, очень заботливая и любящая мать и жена» [3, С.134]

Эпостогу Каныкейдин образынан кийинки эле орунда Арууке турат. Биз бул макалабызда Алмамбет баатырдын ак никелүү жары Аруукенин Алмамбет менен кошо элдин кайгы-муңун, азап-тозогун тең бөлүшкөндүгү, назиктиктин, сулуулуктун идеалы болуу менен бирге чыныгы сүйүүнү даңазалаган образын этикалык аспектиден алгачкы жолу аналитикалык талдоого алууну жана чечмелөөнү милдетибиз деп эсептедик. Алмамбет Манаска кандай жардамчы болсо, Арууке да Каныкейге өзүнүн уздугу, акылман жөн билгилиги жагынан ошондой жардамчы. Эпостогу аялы менен эринин бардык жагынан төп келиши элдик оозеки чыгармаларда негизги каармандарынын ички жана сырткы дүйнөсү жагынан келишкен, эл сүйүп, кадырлаган адамдар деген маанини билдирсе, экинчиден кандай мезгил, кырдаал болбосун илгертен эле кыргыз элинде эркек менен аялдын милдетинин бирдейлиги жөнүндөгү элдик идеяны даназалайт. Анын теги кайып менен периге байланыштырылып, Сагымбай Орозбак уулунун вариантында Кайберендин ханы Байыңдын кызы делинсе, Саякбай Каралаевдин вариантында Агынай кызы Арууке-Каныкейдин синдиси. Ал өзүнүн аярлыгы, сыйкырчылыгы менен Айчүрөктүн образына жакындайт. Аруукенин колунан келбеген нерсеси жок (алсак, түрдүүчө кубула алат, жаратылышты каалаганындай тейлөөгө мүмкүнчүлүгү бар), каалагандай көрсөтүлгөнүнө карабастан ал кайыптар дүйнөсүнөн кечип, адамзатка ыктайт, Каныкейге жакындайт, жөнөкөй пендени артык көрөт [7, 140-141]. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Аруукеге таандык кайыптар чөйрөсү сырдуу, күчтүү, касиеттүү көрсөтүлөт:

Акылга дыйкан, өзү уз,

Ааламга келбейт мындай кыз.

Айтканы түркү сөзү түз,

Адамча багып күлбөгөн,

Атасы кайып, өзү суз. [5, 204].

Арууке жалпы түрк элдеринин байыркы түшүнүгүнөн жаратылган кейипкер катары көбүрөөк айтылат да, бара-бара:

Кайсы күнү жатаарда

Кай кеткенин жан билбей,

Кайып болуп калат деп,

Кайсы күнү катарлаш

Кыздар менен кысылып,

Кошо жатып алат деп [5, 94]. кайып да, адам да болуп сүрөттөлөт.

Кырк нөөкөр сулуу кырк чорого алтын ооз каркыттан арак сунуп, үйүндө сыйлап жатканда Алмамбет гана эшик оозунда турганын Манас менен Каныкей көрүштү да, Алмамбеттин эси чыккан немедей алайып карап турганына күлүп ийишти. Анда Алмамбет кебелип койбой, эмне болду дегендей ээк каккан Манаска көрүп албайсыңбы деп ичкериге ээк жаңсайт. Көрсө кызык иш болуптур. Алмамбет жарыштан чыгып келип, алеп-желеп болуп үйгө кирип барса, эпчи бурчта үтүрөйгөн кара кыз отуруптур. Арууке апсун окуп, албарсты болуп кубулуп алганын Алмамбет кайдан билсин. Тирүү жан карагыс кара кызды көрүп алып, Алмамбеттин көңүлү жипкирип, кайра чыгып турмагы ушул экен. Кайнисинин көңүлү айнып турганын байкаган Каныкей кыз оюндун жаңы түрүн баштады. Эми мындай деди Каныкей, айбан аттын жүйрүгүнө моюн сунбай, кийин өкүнүп калбагыдай, мына азыр сулуулар баатырларды өз өзү тандасын. Каныкейдин айтканы болду, кыздарынын көздөрүн байлап, кырк баатырды четке тургузуп, бирден барып кармаганыңарга тийгиле деген эрк болду. Көзү байлануу кырк сулуу кайсалап келип катар турган баатырларды бирден кармап кетишти. Баары эле аты апкелген күйөөлөрүн таап кетишти. Алмамбетти дагы баягы калабалуу кара кыз келип кармады. Баарына тийди сары кыз, мага эле жабышып калды ботала болгон кара кыз, деп Алмамбет эми чындап бушайман болду. Ызалыкка жеңдирип кол шилтеп басып кетүүгө баатырлык наркы жол бербейт. Оюнга катышпай ак коюуга кыз оюн-салты жол бербейт. Береги бир-бирден жактырган баатырларды колтуктап, ийиндерине башын жөлөп солкулдаган кыздар күлкү салды:

— Кайдан келген бу кыз?

— Салпылдаган бу немени катарга кошуп ким жүрсүн!..

Каныкей сыйкырдын сырын дале ичке катып, Алмамбетке бир келип шыбырады:

— Уругу улук кайыптан бу кыз, нускасында майып жок...

Аруукеге келип бир шыбырады:

— Бу баатыр какандын кашка тунугу, калың кытай улугу. Каалабастан кашайсаң Манаска сен тий, Алмамбетке мен эле тийейин!..

Арууке анда кеп айтат. Үнү чыкса, жөн эле кара кыз эмес, тантык кара кыз болуп калыптыр:

— Кыргыз эли туйук, кытай эли буйук, эмне мага туш келет кайта-кайта жүйүп? — деп тылтыйып тилин чыгарып коёт. Тулга согончок, төө таман, бети таш тулгадай, караса казан көөсүндөй, акшындаган эки көзү жеп ийчүдөй тиктейт, эти таар куудүрөк, коңур куйкул түйдөк

чачы бетек болуп бүтүптүр, деңгедей башы бар, жыйырмадан өткөн жашы бар. Баарынан да жанына жуук баргысыз саңырсыган жытын айт... Алмамбет сыйкырдын сырын туюнду. — Мен ушу сулууну тандадым! — деп кашкай күлдү да сыйкырдын жети арибин тескери окуп, өз амалын оң айтар замат кара кыздын үстүндөгү кеби сыйрылып түшүп, карагат көздүү, ай жүздүү адеми сулуу, үстүнөн ылдый нур төгүлүп тургандай жаркып алдына тура калганда калган кыздардын өңү өчө түшкөндөй болду. Башкасы түгүл Манас да, Каныкейдин колун коё берип, оозун ачып калыптыр.[1, 278-280]. Минтип Алмамбетке өзүн таап алууга түрдүү шарт коюшу да байыркы энелик доор мамилелеринин көркөм чагылдырылышынын бир үзүмү катары анын образынын түпкү тамырын тереңдетет. «Такие образы были созданы в так называемую «героическую эпоху», когда перед лицом внешней и внутренней опасности для народа, женщины наравне с мужчинами принимали активное участие в защите родины» [3, С.134].

Сагымбай Орозбаковдун вариантында Аруукенин Алмамбеттен минтип качыңкырап турушу кайыпты чанып, тентиген бирөөгө тийди деген айындан корккондугу менен негизделет. Алмамбетке кошулгандан кийин анын образы камкор, уз аял катары өнүгөт. Кошой кийип намыс алган кандагайды тиккенге катышып ага жалпы элдин батасы тиет. Арууке Алмамбетке жуп келип, эли үчүн талыкпаган, анын оор жүгүн теңдешкен аял катары көрсөтүлөт. [4, 7]. Манас менен Алмамбет Чоң Казатка аттанган кезде Арууке ыйлап туруп узак жолдо жанына медегер болсун деп Алмамбетке кайрылып, боюнда күмөн бала бар экенин айтат. Кийин көз жарат, Күлчородой элдик баатырдын энеси болуп, баласына туура тарбия берип чоңойтот. Чоң Казатта Коңурбай Алмамбет, Сыргак ж.б. өлтүртөт. Ал өлгөндөн кийин Абыкеге Алмамбеттин жесири Аруукени алып бермей болушат. Каныкей сыяктуу Арууке дагы Абыкеге күйөөгө чыгуудан баш тартат. Баш тарткандыгынын жазасы катары Абыке аны сарайдан кууп чыгып, күндөрдүн катарына кошуп, саанчы кылып салат. Тагдыры аянычтуу аяктаса да өзүнүн тагдырына моюн сунган, кайраттуу, намыстуу, акылдуу жубай болгон.

Демек, Аруукенин кимдин кызы, ата-теги тууралуу так маалымат жок, манасчылардын айтымында ар кандай варианттарды кезиктирүүгө болот. Ал эң мыкты жубай, уз, колунан баардык иш келген, сулуу жана мыкты эне болгону баарыбызга белгилүү. Жеңил ойлуулукка алдырбай турмушка чыгар алдында дагы болочоктогу жолдошун сындан өткөргөнү да көңүлгө толорлук иш. Мындай жакшы сапаттарды ар бир кыргыз айымдарынын кезиктирүүгө болот.

Адабияттар

1. Жакыпбеков А. Теңири Манас. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 560 б.
2. Жумалиев К. “Манас” эпосундагы жалпы адамзаттык идеялар.-Б.:1999. – 262 б.
3. Мурзахмедова Г. Идеал кыргызской женщины в героическом эпосе «Манас» // Вестник Бишкекского гуманитарного университета, 2014. - №2. – С.134
4. Максүтов Т., Мамытов Ү. «Манас» эпосундагы кыз-келиндер тарбиясы, элдик улуу педагогиканын чагылдырылышы. //Заман Кыргызстан.-1994.-30-сентябрь, №57- Б.7

УДК: 37.015.3

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.87

Усенова Н., Бозова К.
К. Карасаев атындагы БМУ

БОЛОЧОК МУГАЛИМДИН ӨЗҮН-ӨЗҮ ӨРКҮНДӨТҮҮ ПРОЦЕССИНИН ИНСАНДЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Кыскача мазмуну

Бул эмгекте болочок мугалимдин өзүн-өзү өркүндөтүү процессинин инсандык негизги мүнөздөмөлөрү каралат. Анда мугалимдин кесиптик даярдыгынын келечектеги педагогикалык ишмердүүлүгүндөгү мааниси жана ролу, анын инсан катары жеке муктаждыктарын канааттандыруу философиялык, психологиялык, педагогикалык жана маданий көз карашы талданат. Илимий максат катары башталгыч класстын мугалимдеринин жана педагогикалык университетте окуган болочок мугалимдердин жеке сапаттарын өз алдынча өркүндөтүү өзгөчөлүктөрүн аныктоо аракети болду. Негизги көңүл мугалимдин социалдык мүнөзүн, анын чыгармачылык ишмердүүлүгүн жана анын коомдогу өнүгүү процессинде инсандын жетектөөчү ролун мүнөздөөгө бурулат. Ааламдашуу шартында авторлор Кыргызстандын инновациялык келечегинде болочок мугалимди инсан жана профессионалдык жактан ийгиликтүү адам катары даярдоо зарылдыгын белгилешет. Документте заманбап мектептин шартында болочок мугалимдин инсандыгын үзгүлтүксүз профессионалдык өзүн-өзү өркүндөтүүнү камсыз кылган педагогикалык жолдордун жана шарттардын комплексинин мааниси жалпыланган. Жыйынтыктап айтканда, ички сезимдерге эмес, азыркы тенденцияларга, турмуштун жана коомдун талаптарына багытталган өзүн-өзү өркүндөтүү процесстеринин ролу ачылган.

Түйүндүү сөздөр: инсан, өзүн-өзү өркүндөтүү, мугалим, чыгармачылык ишмердүүлүк, инновациялар, кесип, учурдагы тенденциялар, жогорку квалификациялуу адис, коом, ааламдашуу.

Усенова Н., Бозова К.
БГУ им. К. Карасаева

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕССА САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Аннотация

Данная работа рассматривает основные характеризующие процессы самосовершенствования личности будущего педагога. Анализируется с философской, психолого-педагогической и культурологической точки зрения значение и роль профессиональной подготовки учителя в будущей педагогической деятельности, отвечающий его индивидуальным потребностям как личности. В качестве исследовательской задачи была попытка определить характеристики по самосовершенствованию личностных качеств у учителей начальных классов и будущих педагогов, обучающихся в педагогическом вузе. Основное внимание уделяется характеристике социальной природы деятельности педагога, его творческой активности и ведущей роли личности в процессе ее развития в обществе. Авторы прослеживают в условиях глобализации о необходимости подготовить будущего педагога как личность и профессионально-успешного человека в инновационном будущем Кыргызстана. В работе обобщается важность комплекса педагогических путей и условий, обеспечивающих непрерывное профессиональное самосовершенствование личности будущего учителя в условиях современной школы. В заключение раскрывается роль процессов самосовершенствования, которые ориентированы

не на внутренних ощущениях, а на современных тенденциях, требованиях жизни и социума.

Ключевые слова: личность, самосовершенствование, педагог, творческая активность, инновации, профессия, современные тенденции, высококвалифицированный специалист, общество, глобализация.

Usenova N., Bozova K.
BSU named after K. Karasaev

CHARACTERISTICS OF FUTURE TEACHER'S PERSONALITY SELF IMPROVEMENT PROCESS

Abstract

This work considers the main characterizing processes of self-improvement of the future teacher's personality. It analyzes from a philosophical, psychological, pedagogical and cultural point of view the significance and role of the teacher's professional training in future pedagogical activity, meeting his individual needs as a person. As a research task, there was an attempt to determine the characteristics of self-improvement of personal qualities among primary school teachers and future teachers studying at a pedagogical university. The main attention is paid to the characterization of the social nature of the teacher, their creative activity and the leading role of the individual in the process of its development in society. The authors trace in the context of globalization the need to prepare a future teacher as a person and a professionally successful person in the innovative future of Kyrgyzstan. The paper summarizes the importance of a complexities of pedagogical paths and conditions that ensure continuous professional self-improvement of the personality of a future teacher in the conditions of a modern school. In conclusion, the role of self-improvement processes is revealed, which are focused not on internal sensations, but on modern trends, the requirements of life and society.

Keywords: personality, self-improvement, teacher, creative activity, innovations, profession, current trends, highly qualified specialist, society, globalization.

Акыркы ондогон жылдар аралыгында заманбап билим берүүдө келечектеги мугалимдин инсандыгын өз алдынча өркүндөтүүнүн педагогикалык темасы дүйнөлүк коомчулукта гана эмес, Кыргыз Республикасында да глобалдуу маселеге айланды. Бүткүл дүйнө жүзүндөгү педагогика адистери азыркы глобалдык өзгөрүүлөрдүн мезгилинде билим берүү тармагын реформалоо жөнүндө айтып, анын алдына бир катар жаңы милдеттерди коюуда, аларды ишке ашыруу толугу менен мугалимдин инсандыгына жана кесипкөйлүгүнө жараша болот. Окуу процессине эффективдүү кадрдык колдоо көрсөтүү маселеси бүгүнкү күндө курч турат.

Билим берүү тармагында эмоционалдык жактан туруктуу, жогорку квалификациялуу адис, чыгармачылыкка жөндөмдүү, үзгүлтүксүз өзүн өзү өркүндөтүүгө даярдыгы менен айырмаланган адис барган сайын талапка ээ болууда. Дал ушундай мугалим мектепте баланын, колледжде жана университетте студенттин оптималдуу өнүгүшүн камсыздай алат жана ошого жараша эмгек рыногунда көбүрөөк мүмкүнчүлүктөргө жана перспективаларга ээ болот.

Президент Садыр Жапаровдун кайрылуусунда өлкөнү өнүктүрүүдө билим берүүнүн мааниси белгиленген «өлкөнүн келечегин аныктоодо мугалимдердин ролу чоң», талыкпаган

эмгектин жана тынымсыз изденүүнүн аркасында бүгүнкү күндө «заман менен бирге» биздин мугалимдер мамлекетибиздин келечеги үчүн дайыма жоопкерчиликти болуп турушат [9]. Бул концепцияны ишке ашырууга ааламдашуу доорундагы учурдун чакырыктарын эске алуу менен заманбап мугалимдин өзүн-өзү өнүктүрүү жана өзүн-өзү өркүндөтүү программасын киргизүү зарыл экендиги билинип турат.

Изилдөөнүн методдору менен материалдары.

Мамлекеттик педагогикалык университеттердин ишин модернизациялоо шарттарында Инсанга багытталган педагогиканын идеяларына негизделген билим берүүнүн баалуулуктарынын жана максаттарынын жаңы системасы пайда болуп, талкуулана баштады. Практикалык иш-аракеттердин натыйжалары, ошондой эле максаттуу психологиялык-педагогикалык изилдөөлөр кесиптик өзүн-өзү өркүндөтүү ар дайым окуучунун конкреттүү социалдык чөйрө менен аң-сезимдүү өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы экендигин далилдейт. Педагогикалык университеттин студенттеринин кесиптик өзүн-өзү өркүндөтүүсүн өзүнүн кесиптик компетенттүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатуунун жана тышкы социалдык талаптарга, кесиптик ишмердүүлүктүн шарттарына ылайык кесиптик маанилүү сапаттарды өнүктүрүүнүн аң-сезимдүү, максаттуу процесси катары кароого болот.

Изилдөөнүн негизин таанып-билүүнүн диалектикалык-материалисттик теориясынын жоболору, адамдын ишмердүүлүгүнүн коомдук табияты, чыгармачылык ишмердиги жана анын өнүгүү процессиндеги инсандын жетектөөчү ролу жөнүндөгү эң маанилүү философиялык жоболор, психологиялык-педагогикалык теориялар түзөт. Адам ар дайым эң жакшы натыйжага жетүү үчүн умтулат жана өзүн-өзү өркүндөтүү муктаждыгы дээрлик ар бир адамга мүнөздүү экендиги таң калыштуу эмес. «Адам жакшы болууну каалашы табигый нерсе», — деп жазат В. Соловьев [10]. Адам «Өзүнүн автору», өзүн-өзү өркүндөтүүчү жан катары деп, адамдын өзүн-өзү өркүндөтүү идеялары ар кандай философиялык окууларда Н.А. Бердяев [4], Ф. Гегель [8], И. Кант, К. Юнг [6] ж.б. чагылдырылган.

Бордовская Н.В. педагогикалык көз карашы боюнча, мугалимдин өзүн-өзү өркүндөтүүсүн сырткы социалдык талаптарга, кесиптик ишмердиктин шарттарына жана инсандык өнүгүү программасына ылайык компетенттүүлүктүн деңгээлин жогорулатуунун жана профессионалдык маанилүү сапаттарды өнүктүрүүнүн аң-сезимдүү, максаттуу процесси катары карайт [1]. Биздин көңүл чордонубуз педагогикалык университеттин студенти болгондуктан, биз бул түшүнүктү анын жаш өзгөчөлүктөрүнө жана университеттик билим берүүнүн милдеттерине карата тактап чыгабыз.

П.Ф. Каптерев белгилегендей, эң маанилүү маданий дөөлөттөрдү жана улуу муунду кичүүлөргө үйрөтүү окуу-тарбия процессинин сырткы гана тарабы болуп саналат, ал эми бул процесстин «маңызы» «ичинен» адам өзүн-өзү өнүктүрүүдө жатат» [7]. Өзүн-өзү өркүндөтүүнү өзүн өзү тастыктоо катары, өзүнүн «чыныгы мен» ишке ашыруусу катары чечмелеп, М.А. Киссель өзүн-өзү аңдоо бул процесстин зарыл шарты деп эсептейт, анткени ал бүт процесстин

жүрүшүн көзөмөлдөйт [5]. А.А.Гусейновдун пикири боюнча, кемчилсиздик инсанды өзүнүн чегинен чыгарат, өзүнө карата принципалдуу сынчыл мамилеге салат. Кандай болгонуна канааттанбаган инсан, анын ичинде пайда болуп жаткан идеалдуу адамдын образына ылайык, кандай болушу керек, өзүнөн-өзү өнүгүп баштайт. Кемчиликтүүлүктүн жүрүшүндө адам өзүнөн өйдө көтөрүлөт, башкача болуп калат [3].

«Өз алдынча кыймылдын үзгүлтүксүз процесси» катары өзүн-өзү өркүндөтүү (Л.С. Выготский [2]), инсан катары инсанды «ишке ашыруу» (Д.И. Фельдштейн [11]) негизинен адеп-ахлактык проблема болуп саналат жана биринчи орунда адамдык кадыр-барктын мындай системасында ишке ашат. Э.П. Ильин адеп-ахлактык, интеллектуалдык жана физикалык өзүн-өзү өркүндөтүүнү аныктап, алардын биринчиси өзүн-өзү тарбиялоо менен, экинчиси өзүн-өзү өнүктүрүү менен, үчүнчүсү өзүн-өзү өстүрүү менен байланышкан деп эсептейт [12].

Мугалимдин өзүн-өзү өркүндөтүүсү – бул социалдык, маданияттык жана инсандык жактан шартталган процесс, М.Р. Битьянова, М.Я. Виленский, С.Б. Элканова, Г.М. Коджаспирова, А.В. Мудрик, В.А. Сластенина жана башкалар айтып кеткендей, мында мугалимдин профессионалдык өзүн-өзү тарбиялоосунун, өз алдынча билим алуусунун, өзүн-өзү өнүктүрүүнүн, өзүн-өзү өркүндөтүүсүнүн теориялык жана прикладдык аспектилерин каралган. Кесиптик-педагогикалык өзүн-өзү өркүндөтүү булактары катары, Н.В. Кузьмина, А.И. Щербакова, Ф.Н. Гоноволин, билим берүү тармагындагы ченемдик-укуктук документтер, түзүлгөн профессиограммалар, педагогикалык ойлордун классиктеринин эмгектери, методикалык жана психологиялык-педагогикалык адабияттар актыларында белгиленген.

Натыйжа менен талкуулоолор.

Студенттерди өзүн-өзү өркүндөтүү процессине жетекчилик кылуу, эгерде аны өнүгүүнүн өзүнүн логикасы жана агымынын салыштырмалуу өз алдынча этаптары бар татаал функционалдык система катары карасак, натыйжалуураак болот. Структуралык жактан алганда, өзүн-өзү өркүндөтүү процесси төрт негизги логикалык өз ара байланышкан алдыңкы мүнөздөмөлөрдөн турат:

- 1) өзүн-өзү андоо жана өзүн-өзү өркүндөтүү боюнча чечимдерди кабыл алуу;
- 2) өзүн өзү өркүндөтүү программасын пландаштыруу жана иштеп чыгуу;
- 3) өз үстүндө иштөөдө коюлган милдеттерди ишке ашыруу үчүн практикалык иш-аракеттерге жетекчилик кылууга;
- 4) бул ишти өзүн-өзү башкаруу жана өзүн өзү оңдоо.

Болочок мугалимдин өзүн-өзү өркүндөтүү боюнча чоң жана түйшүктүү ишинин башталышы – өзүн-өзү таануу этабы. Бул адам тарабынан анын жөндөмдүүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн, зарыл болгон инсандык сапаттардын өнүгүү деңгээлин аныктоонун татаал

процесси. Өзүн-өзү өркүндөтүү жөнүндө чечим пландаштыруу баскычында көрсөтүлөт. Өзүн-өзү өркүндөтүүнү пландаштыруу - бул адамдын өз үстүндө иштөөсүн уюштурууга жана тартипке келтирүүгө жардам берген көп баалуу процесс.

Демек, мындай өзүн-өзү өркүндөтүү процессинде кандай этаптардан турат:

1. өзүн өзү өркүндөтүүнүн негизги милдеттерин аныктоо менен башталат;
2. жеке өнүгүү программасын иштеп чыгуу менен;
3. өзүн-өзү өркүндөтүү боюнча алардын ишмердүүлүгүнүн уюштуруу негиздерин аныктоо менен;
4. жеке жүрүм-турум эрежелерин иштеп чыгуу;
5. өз алдынча иштөөдө көйгөйлөрдү чечүүнүн формаларын, каражаттарын, ыкмаларын тандоо.

Студенттердин өзүн өзү көзөмөлдөө жана оңдоо стадиясында жетишээрлик күч-аракетин жумшаса, өзүн-өзү өркүндөтүүнүн натыйжалуулугу бир топ жогорулайт. Бул этаптагы алардын ишмердүүлүгүнүн маңызы, алар өз алдынча иштөөнү контролдоодо, аны өз аң-сезиминин чөйрөсүндө дайыма кармап турууда жана ошонун негизинде ишке ашырылып жаткан өзүн-өзү өркүндөтүү программасынан мүмкүн болуучу четтөөлөрдү өз убагында аныктоодо же алдын алууда турат. Бул үчүн педагогикалык университеттин окутуучулары окуучуларына күндөлүк жүргүзүүнү, пландарды, графиктерди түзүүнү сунуштай алышат, аларда өз алдынча отчеттуулук ыкмасын колдонуу менен, өз алдынча иштөөнүн мазмуну жана мүнөзү чагылдырылат. Ошентип, өзүн-өзү өркүндөтүү келечектеги адистерди өнүктүрүү үчүн оң потенциалдын пайда болушуна алып келүүчү ички (инсандык) өзгөчөлүктөрдүн жана тышкы факторлордун (социалдык чөйрөнүн факторлорунун) белгилүү бир учурда өз ара аракеттенүүсүнүн туундусу катары кароого болот.

Кесиптик өзүн өзү өркүндөтүү үчүн мотивдерди өнүктүрүү процессине эффективдүү таасир этүүчү төмөнкү багыттарды бөлүп көрсөтүү максатка ылайык болот:

1. Кесиптик өзүн-өзү өркүндөтүү үчүн оң мотивациялык мамилелерди калыптандыруу.
2. Кесиптик өзүн өзү өркүндөтүү ишинде бекем билимди, көндүмдөрдү жана көндүмдөрдү калыптандыруу.
3. Студенттердин таанып-билүү иш-аракетин уюштуруу процессинде алардын кесиптик өзүн-өзү өркүндөтүү муктаждыктарын актуалдаштыруу.

Ошол себептен, бул изилдөөбүздө № 59-орто мектептин башталгыч класстардын мугалимдеринин арасында оозеки сурамжылоо жүргүзүлдү. Мугалимдердин жамаатына «Кесиптик ишмердүүлүктө ийгиликке жетүүнү камсыз кылган инсандын негизги сапаттары кайсы деп ойлойсуз» аттуу суроо берилди. Кийинки көрсөтүлгөн таблицада

(таб. 1) эксперименттин жыйынтыгы каралган. Таблицанын упай шкаласында мугалимдердин жообуна жараша упайлар коюлган.

Таблица 1. Мугалимдердин өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттардын упай шкаласы

№	Өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттар (мугалимдердин)	Упай шкаласы
1.	Акылдуулук	28
2.	Күчтүү мүнөз	23
3.	Эмгекчилдик	21
4.	Кесипти сүйүү	19
5.	Жоопкерчилик	14
6.	Күчтүү эрк	13
7.	Чынчылдык	11
8.	Адекваттуулук	8
9.	Тамаша сезими	6
10.	Физикалык жагымдуулук	4

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, мугалимдердин өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттарынын жыйынтыгында «Акылдуулук» жогорку упайларга ээ болду. Белгилүү болгондой, андан кийин жогорку упайларды «Күчтүү мүнөз» менен «Эмгекчилдик» деген инсандык сапаттар ээлешти. «Физикалык жагымдуулук» менен «Тамаша сезими» сыяктуу инсандык сапаттар үчүн эң төмөнкү упайлар көрсөтүлгөн.

Андан кийин, изилдөөбүздү студенттер арасында инсандык сапаттар кандайча калыптанганын билүү үчүн, биз сурамжылоо анкетасын колдонуу менен студенттердин арасынан жүргүздүк. К. Карасаев атындагы БМУнун педагогикалык факультетинин 3 курстун студенттеринен «Болочок кесиптик ишмердүүлүктө ийгиликке жетүүнү камсыз кылган инсандын негизги сапаттары кайсы деп ойлойсуз» аттуу суроо берилип, аныктоо үчүн маалымат алдык. Кийинки көрсөтүлгөн таблицада (таб. 2) эксперименттин жыйынтыгы каралган. Таблицанын упай шкаласында студенттердин (болочок мугалимдердин) жообуна жараша упайлар коюлган.

Таблица 2. Студенттердин өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттардын упай шкаласы

№	Өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттар (студенттердин)	Упай шкаласы
1.	Кесипти сүйүү	21
2.	Күчтүү мүнөз	20
3.	Тамаша сезими	18
4.	Акылдуулук	17
5.	Физикалык жагымдуулук	15
6.	Күчтүү эрк	12
7.	Чынчылдык	10
8.	Адекваттуулук	9

9.	Эмгекчилдик	7
10.	Жоопкерчилик	6

Студенттердин жоопторунун жыйынтыгы боюнча, өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттардан жогорку упайларга «Күчтүү эрк» ээ болду. Андан кийин жогорку упайларды «Күчтүү мүнөз» менен «Тамаша сезими» деген инсандык сапаттар ээлешти. Ал эми студенттердин жооптору боюнча эң төмөнкү упайларды «Эмгекчилдик» менен «Жоопкерчилик» сыяктуу инсандык сапаттар көрсөтүлгөн.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап, мугалимдер менен студенттердин жоопторун диаграмманын негинен аныктадык. Респонденттердин өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттарын тандоосун диаграммада көрсөтүлгөн.

Диаграмма. Мугалимдер менен студенттердин өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттарын тандоодогу өзгөчөлүктөр

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча, мугалимдер менен студенттердин өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттарын тандоодогу өзгөчөлүктөр билинип калды. Мындай ар тараптуу баалуулуктарын калыптандыруу маселеси бүгүнкү күндө актуалдуу болуп саналат, ааламдашуу доору жаратылыш дүйнөсүн гана эмес, адамдын жашоосунун баалуулуктарын түшүнүүнү да өзгөртүүнү талап кылат деп айтууга болот. Изилдөөнүн анализинен көрүнүп тургандай, «Акылдуулук», «Күчтүү мүнөз» менен «Эмгекчилдик» сыяктуу баалуулуктар мугалимдерге басымдуулук кылат экен. Ал эми студенттерге «Күчтүү эрк», «Күчтүү мүнөз» менен «Тамаша сезими» басымдуу болот экендиги байкалды.

Эксперимент көрсөткөндөй, педагогикалык профилдеги студенттер кесиптик турмуштун чөйрөсүн жогорку мааниге ээ катары тандап алганы өзгөчө кубандырат. Бул көрсөткүч анын жеке жашоосундагы кесибинин маанисин аныктайт. Мына ушундай адам гана убактысынын басымдуу бөлүгүн өз кесибине арнай алаары талашсыз. Демек, педагогика факультетинин студенттери бул адистикти аң-сезимдүү түрдө тандап, келечекте мугалим болууга даяр экенин бааладык.

Ушуга байланыштуу ЖОЖдо окуу процессинде студенттердин кесиптик өзүн-өзү өркүндөтүү процессин башкаруунун педагогикалык шарттарын тандоодо төмөнкү мыйзам ченемдүүлүктөрдү эске алуу зарыл:

1. Студент жемиштүү кесипкөй өсүүгө жөндөмдүү, ал жерде жана качан ага чыгармачылык өнүгүүгө мүмкүнчүлүк берилип, анын жүрүшүндө жетишкендик тажрыйбасы түзүлөт, алган билими, көндүмдөрү жана көндүмдөрүн өз алдынча тандоого алып келет. Башкача айтканда, чыгармачылык потенциалды ийгиликтүү өнүктүрүү жакшы чагылдырылган тажрыйбаны курууну камтыйт.

2.Чыгармачылык потенциалды өнүктүрүү (жалпысынан профессионализация) бир жагынан анын мазмуну менен ыкмаларынын, экинчи жагынан адамдын маани-максаттарынын ортосунда өз ара байланыш болгондо гана жемиштүү боло алат.

Корутунду.

Белгилүү болгондой, жогорку окуу жайларында студенттердин келечектеги кесипке даярдоо системасы өзгөчө маанилүү роль ойнойт. Ар бир инсан үчүн белгилүү бир баалуулуктарды жаратуучу жана негиздөөчү милдетин аткаруучу болуп эң маанилүү болгон - бул мугалимдин иш-аракети. Мугалимдин мотивациясы болбосо, окуучулар үчүн бүтүндөй окуу процесси анчалык деле маанилүү болбойт. Эгерде руханий канааттануу тармагынын баалуулуктарын тандашса, анда бул студент жаштардын жеке жашоосундагы моралдык канааттануусун көрсөтмөк. Аларга өздөрү кызыккан жана чындап ырахат алган иш менен алектенгендер кирет. Келечекте алар мугалимдин эмгегине моралдык жактан канааттанса, анда билимдин баркы жогору болот деп айтсак болот. Демек, алынган эксперименталдык маалыматтар адамдын өзү үчүн гана эмес, коом үчүн, атап айтканда, университеттик билим алуу үчүн өзүн-өзү өркүндөтүүнүн инсандык сапаттарын тандоосу калыптандыруу натыйжалуу экендигин далилдейт.

Демек, азыркы коомдун социалдык-экономикалык чөйрөсүндө болуп жаткан өзгөрүүлөр кесипкөй мугалимге жаңы талаптарды койду. Бул жаңы кесиптик талаптарга жана эмгек шарттарына адекваттуу жооп бере ала турган, профессионалдык жана педагогикалык компетенттүүлүктөрдүн кеңири спектри бар заманбап формадагы адам болушу керек. Дал ушундай адис өзүнүн функционалдык милдеттерин сапаттуу аткара алат, жогорку социалдык-профессионалдык мобилдүүлүк менен айырмаланат. Тез өзгөрүп жаткан коомдо жашоого жана иштөөгө даяр профессионал мугалимди даярдоо кесиптик мугалимдик билим берүү системасынын алдында турган стратегиялык милдет болуп саналат. Ошолндуктан, болочок мугалимдин инсандыгын өз алдынча өркүндөтүү окуучулардын жетишкендиктерин жогорулатуунун эң маанилүү фактору болору талашсыз, деп айтсак болот

Литература

1. Бордовская Н. В., Реан А. А. Педагогика: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — 304 с.
2. Выготский Л. С. Основы дефектологии / Л. С. Выготский. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 332 с. — (Антология мысли). — ISBN 978-5-534-11695-3. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/518576>(датаобращения:22.01.2023).
3. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности: Автореф. дис. на соиск. учён. степени д-ра филос. наук : (09.00.05) / Мос. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Филос. фак. — Москва, 1977. — 31 с.

4. Квятковский Д.О. Особенности социальной философии Н. Бердяева // Вестник ОмГУ. 2015. №3(77). URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-sotsialnoy-filosofii-n-berdyayeva>(датаобращения: 07.01.2023).
5. Киссель М.А. Метафизика в век науки [Текст]: опыт Р. Дж. Коллингвуда / М. А. Киссель. - Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2002. - 300 с.
6. Леденева Е. В. Природа и культура в концепции Карла Густава Юнга. Философия хозяйства, № 6 2018, С. 179—196.
7. Лунёв Р. С. П. Ф. Каптерев о сущности педагогического процесса // Вестник НовГУ. 2008. №48. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/p-f-kapterev-o-suschnosti-pedagogicheskogo-protssessa>(датаобращения:07.04.2023).
8. Соколов В. В. Историко-философская концепция Гегеля // Философия Гегеля и современность. — М., 1973. — С. 255—277.
9. Президент Садыр Жапаров: Насколько важна задача развития нашей страны, настолько же важны и вопросы образования https://www.president.kg/ru/sobytiya/23799_prezident_sadir_ghaparov_naskolko_vaghna_zadacha_razvitiya_nashey_strani_nastolkoghe_vaghni_ivoprosi_obrazovaniya(датаобращения:23.12.2022).
10. Уткина Н.Ф., Философия В.С. Соловьева (статья вторая) // Историко-философский ежегодник. — М. : Наука, 1993. — С. 91—121.
11. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избранные труды / Д.И. Фельдштейн. — 2-е издание. — Москва: МПСИ, 2004. — 672 с.
12. Худик В. А. Евгений Павлович Ильин: в поисках психической реальности (к 90-летию со дня рождения) // Вестник Санкт-Петербургского научно-исследовательского института педагогики и психологии высшего образования. — 2023. — 1 (5). — С. 61-71.

УДК 331.5.024.5(575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.88

Усеналиева Д., Асаналиева Д.

К. Карасаев атн. БМУ

КЫРГЫЗСТАНДА ЭМГЕК РЫНОГУН МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУНУН КЕЛЕЧЕКТҮҮ БАГЫТТАРЫ

Аннотация: Аталган макалада Кыргызстанда эмгек рыногун мамлекеттик жөнгө салуунун келечектүү багыттары каралган. Туруктуу экономикалык, социалдык өнүктүрүүнүн жана жакырчылыкты жоюунун эң негизги милдеттери аталган. Макалада аталган милдеттер эмгек рыногундагы максаттуу иш-чараларды жана жумуш менен камсыз кылуудагы саясатты жүзөөгө ашыруу маанилүү. Комплекстүү экономикалык саясатты иштеп чыгууда жана жүзөөгө ашырууда мамлекеттик органдардан жарандар өздөрүнө керек болгон социалдык-экономикалык кызыкчылыктарын, анын зарылдыгын жана мүмкүндүү экенин түшүнө беришпейт. Мамлекеттин өзүнүн кызыкчылыгында ийгиликтүү колдонула турган социалдык өнөктөштүккө дагы өзгөчө бөлүнгөн. Эмгек рыногунда конкреттүү кызыкчылыгы бар жаран гана эмгек рыногунун механизмдерин жүзөөгө ашыраарын жана аны натыйжалуу коргой ала тургандыгы маалымдалган. Эмгек рыногу коомдун экономикалык жана социалдык жашоо деңгээлинин маанилүү бөлүгү болгондуктан, өзгөчө маанилүү болгон эмгек рыногундагы кезигүүчү көйгөйлөрдү өз учурунда алдын ала чечүү талап кылынат.

Түйүндүү сөздөр: Эмгек рыногу, жакырчылыкты жоюу, социалдык-экономикалык кызыкчылыктар, эмгек рыногунун механизми, жумуш менен камсыз кылуу, социалдык чөйрө, мамлекет, ишкерлер, социалдык колдоого муктаж жарандар, эмгек акыга субсидиялар.

Усеналиева Д., Асаналиева Д.

БГУ им. К. Карасаева

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РЫНКА ТРУДА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация: В данной статье рассматриваются перспективные направления государственного регулирования рынка труда в Кыргызстане. Перечисляются самые основные задачи, направленные на устойчивое социальное, экономическое развитие и сокращение бедности. Перечисленные задачи в статье необходимы для реализации политики занятости и реализации целевых мер на рынке труда. Отмечается, что граждане к сожалению, не понимают своих социально-экономических интересов, необходимости и возможности получить их от государственных органов при разработке и реализации комплексной экономической политики. Уделяется особое внимание на социальное партнерство, которое может быть успешно использовано государством в своих собственных интересах. В статье отмечается, что только носитель конкретного интереса на рынке труда может реализовать механизмы рынка труда и защитить его более эффективно. Так как рынок труда является важной составляющей частью экономической и социальной жизни общества, предстоит своевременно решать и проблемы рынка труда, которые относятся к числу наиболее важных.

Ключевые слова: Рынок труда, сокращение бедности, социально-экономические интересы, механизмы рынка труда, занятость, социальная сфера, государство, предприниматели, граждане, нуждающиеся в социальной поддержке, субсидии на оплату

труда.

Usenalieva D., Asanalieva D.
BSU named after K. Karasaeva

PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR STATE REGULATION OF THE LABOR MARKET IN KYRGYZSTAN

Abstract: This article discusses promising areas of state regulation of the labor market in Kyrgyzstan. The most basic tasks aimed at sustainable social, economic development and poverty reduction are listed. The tasks listed in the article are necessary for the implementation of employment policy and the implementation of targeted measures in the labor market. It is noted that citizens unfortunately do not understand their socio-economic interests, the need and opportunity to receive them from government agencies when developing and implementing a comprehensive economic policy. Special attention is paid to social partnership, which can be successfully used by the state in its own interests. The article notes that only the bearer of a specific interest in the labor market can implement the mechanisms of the labor market and protect it more effectively. Since the labor market is an important component of the economic and social life of society, it is necessary to solve the problems of the labor market in a timely manner, which are among the most important.

Keywords: Labor market, poverty reduction, socio-economic interests, labor market mechanisms, employment, social sphere, state, entrepreneurs, citizens in need of social support, labor subsidies.

Эмгек чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясат ички гана эмес, тышкы саясаттын да маанилүү багыттарынын бири болуп саналат.

Эмгек менен камсыз кылуу саясатынын негизги мазмуну коомдун социалдык-экономикалык чөйрөсүнүн абалы, көйгөйлөрү жана аны өнүктүрүү келечегин баалоого мүмкүндүк берет. Эмгек рыногу – бул өзүнө көптөгөн субъекттерди: мамлекетти, жумуш берүүчүлөрдү, жумушчуларды, адистик бирикмелерди ж.б.ды камтыган экономикалык система болуп эсептелет. Ошондуктан экономикалык мамилелердин түрлөрү жана аталган элементтердин өз-ара аракеттеринин өзгөчөлүктөрү социалдык чөйрөдө жана экономикада болуп жаткан процесстерди жеңилдетүүгө өбөлгө түзөт. Заманбап шартта республиканын жумуш менен камсыз кылуу саясаты азырынча так стратегиялык багыттары жок болгондуктан, өлкөнү экономикалык өнүктүрүүнүн эсебинен рационалдуу иш менен камсыз кылууда өбөлгөлөй турган бир катар чаралар менен бекемделбейт.

Азыркы учурда өлкөдө жумуш менен камсыз кылуу саясаты негизинен жумушсуздуктун деңгээлин жана узактыгын кыскартууга, жумушсуздарга социалдык, психологиялык-кайрадан жандандыруучу, маалыматтык, кесипке багыттоочу жардам көрсөтүүгө багытталган. Ар кандай деңгээлдеги иш менен камсыз кылуу саясатынын максаттарын жана милдеттерин байланыштыруу, биринчи кезекте туруктуу жана кошумча жумуш орундарын түзүүгө багытталган региондук өнүктүрүү программаларын иштеп чыгууну жана ишке ашырууну

талап кылат.

Мамлекеттик иш менен камсыз кылуу саясатынын негизги максаты болуп институционалдык кайра түзүүлөрдү шарттоо менен тандалма түзүмдүк саясат аркылуу жаңы жумуш орундарын түзүү, инвестициялык активдүүлүктүн өсүшүнө көмөктөшүү аркылуу экономикалык жактан пайдалуу жана келечектүү жумуш орундарын кыскартуу процессине бөгөт коюп токтотуу болуп эсептелет. [1].

Жумуш менен камсыз кылуу саясатын ишке ашырууда жана туруктуу социалдык, экономикалык жактан өнүгүүгө жана жакырчылыкты кыскартууга багытталган максаттуу иш-чараларды ишке ашыруу үчүн төмөнкүлөрдү жүзөөгө ашыруу зарыл:

- жумуш менен камсыз кылууну арбытууга багытталган иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү боюнча иш-чаралардын толук ишке ашырылышын камсыз кылуу;
- адамдарга татыктуу жашоого мүмкүнчүлүк бере турган рыноктук чечимдерди тыкаат изилдеп иштеп чыгуу;
- билим берүүнүн бүтүндөй системасында колдоо демилгелерин ишке ашыруу;
- калктын ишкердик демилгесин жогорулатуу үчүн жагымдуу чөйрөнү түзүү.

Коомдук мамилелердин системасында абдан сезимтал жагдайлардан болуп бөлүштүрүү жана иш менен камсыз кылуу чөйрөсү, мамилелер жана өз ара мамилелердин аракеттенүүсү жана ошондой эле эмгек тармагында мамилелердин бөлүштүрүлүшү эсептелет. Демек, социалдык чөйрөнү жана жалпысынан эмгекти камтый турган социалдык өнөктөштүктү аныктоого кеңейтилген мамиле негизсиз жана эмгек мамилелери жөнүндө келишимдер менен гана чектелип калбайт. Мындай мамиле бардык кызыкдар тараптар тарабынан: мамлекет, ишкерлер жана иш берүүчүлөр, кызматкерлер, социалдык колдоого муктаж жарандар, коомдук уюмдар тарабынан социалдык-эмгек чөйрөсүнө таасир берүүчү иш-чараларын жана ыкмаларын туура багыттоону талап кылат. Коомдун социалдык өнүгүүсүн мамлекет тараптан гана башкаруу күтүлгөн натыйжаларды алып келе бербейт, анткени башка социалдык өнөктөштөрдүн аракетсиздиги мамлекетти өз кызыкчылыктарына артыкчылык берүүгө үндөбөйт.

Калктын аялуу социалдык катмарлары бирден-бир ишенимдүү кепили катары мамлекетке таянгандары менен, адатта, мамлекеттин коомдогу кызыкчылыктары коомдогу башка кызыкчылыктардан артыкчылыгы жагынан акталбай келет. Комплекстүү жумуш менен камсыз кылуудагы экономикалык саясатты иштеп чыгууда жана ишке ашырууда жарандар өздөрүнүн социалдык-экономикалык кызыкчылыктарын мамлекеттик органдардан өз убагында алуу зарылдыгын жана мүмкүнчүлүгүн түшүнбөсө дагы, мамлекет социалдык өнөктөштүктү өз кызыкчылыгында ийгиликтүү колдонуп келет. Конкреттүү кызыкчылыктын ээси гана аталганды ишке ашыра алат жана аны натыйжалуу коргой алат. Мамлекеттик

органдарда кызмат ордун ээлеген адам мамлекеттин атынан иш алып барат жана мамлекеттик кызыкчылыктарды ишке ашырат. Бул табигый абал болуп эсептелегени менен алар ар кандай коомдук уюмдар аркылуу өз кызыкчылыктарын маалымдап туруулары кажет. Коомдун бардык социалдык катмарынын өкүлдөрү аларды ишке ашырууга умтулушат. Мына ушул учурда гана коомдун жана анын жарандарынын кызыкчылыктарын эсепке ала турган социалдык-экономикалык саясатты иштеп чыгуу толук мүмкүн.

Ар кандай деңгээлдеги эмгек рынокторунун өз ара аракеттенүүсүн башкаруунун экономикалык-уюштуруу механизмин иштеп чыгуу негизинен эмгек чөйрөсүндө болуп жаткан процесстердин мүнөзүн так түшүнүүгө негизделиши керек.[2]. Рынокто жумушчу күчүнө болгон суроо-талап жана сунуш жөнүндө дээрлик басымдуу сөз болгондо гана ал эмгек акынын көрсөткүчтөрү менен аныкталган өндүрүш фактору катары иштейт. Эмгек акы рыногунун функциясы өзгөчө мааниге ээ. Эмгек рыногунда эмгек акынын ээлеген орду - бул ишканага кыйла натыйжалуу, тажрыйбалуу кызматкерлерди тартуу болуп эсептелип, жумуш берүүчүлөр ортосундагы атаандаштыктын негизги куралы катары шартталат. Экинчи жагынан, эмгек акынын өзү жумуш берүүчүлөр менен жумушчулардын ортосунда эмгек шарттарын талкуулоодогу предмет болуп эсептелет. Кызматкерлер бош орундар үчүн бири-бири менен атаандашкан кырдаалдарда, эмгек акы жумуштун канчалык деңгээлде жагымдуу экендигин тастыктайт. Албетте, эмгек акы бул компаниянын өз кызматкерлерине сунуш кылган эмгек акылары, кошумча кирешелери, бонустары, социалдык жөлөкпулдары жана жеңилдиктерди камтыган толук сый акылары катары түшүнүү кажет.

Эмгек акы жалпысынан региондор, иш-чаралар жана айрым кызматкерлердин эмгек тажрыйбалары боюнча айырмаланат. Башка товарлардын баасы сыяктуу эле, ал жумушчу күчүнүн суроо-талаптарынан жана сунуштун өзгөрүүсүнөн көз каранды: эгерде суроо-талап сунуштан басымдуу болсо, анда эмгек чыгымдары жогорулайт же болбосо суроо-талап сунуштан азыраак болсо, тескерисинче эмгек чыгымдары кыскарып, кырдаал төмөндөйт. Бирок, бул модель базарлардын айрым түрлөрү үчүн белгилүү бир көрүнүшкө ээ.

Эмгек рыногунда мыйзамда белгиленген минималдуу эмгек акыны алуу өзгөчө мааниге ээ. Эмгек акыны мамлекеттик жөнгө салуу зарылдыгы жөнүндө экономисттер арасында бирдиктүү пикир орун албай келет. Бул көрсөткүчтүн калктын жумуш менен камсыздалуусунун жана киреше деңгээлиндеги түшүнүксүз таасири менен байланыштуу. Минималдуу эмгек акыны эмгек чыгымдарынын балансына мыйзамдуу жайгаштыруу жумушка болгон талапты азайткандыктан, иш берүүчүлөр азыраак жумушчуларды жалдоого аргасыз болушуп, натыйжада, аз айлык алган жумушчулар (минималдуу мыйзамдуу эмгек акы жардам берет) жумушсуз калуулары шартталмак. Иш менен камсыздоону турукташтыруучу иш-чаралар ар кандай деңгээлдеги эмгек рынокторунда түзүлгөн жумушка болгон суроо-талапты теңдештирүүдө өзгөчө маанилүү мааниге ээ. Эмгекке болгон суроо-талап олуттуу мааниге ээ болгондуктан, коомдо өндүрүлгөн

товарлардан жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон суроо-талаптан көз каранды болгондуктун эсебинен, мамлекет өндүрүштү шыктандырууга иш-чараларды шарттап келет. Бир караганда, өндүрүштүн көлөмүн жана түзүмүн мамлекеттик жөнгө салуу боюнча иш-чаралардын көпчүлүгү иш менен камсыз кылуу саясатына анчейин байланыштуу болбогону менен, алардын эмгек рыногуна тийгизген таасири абдан маанилүү.

Жумушка орноштуруу субсидияларына жеке ишкердикке дем берген жана жарандардын айрым категорияларын жумуш менен камсыздаган иш-чаралар менен байланышкан субсидиялар кирет. Ишке орноштуруу мүмкүнчүлүгүнүн экономикалык негизи эмгекке болгон жарамдуулук деңгээлинин төмөндөшүнөн улам эмгектин натыйжалуулугунун зарыл деңгээлин камсыз кыла албаган кызматкерлерге эмгек акы төлөө үчүн ишкердик ишке каражаттарды бөлүү менен коштолот. Эмгек акыга болгон субсидиялар чындыгында мамлекет тарабынан каржыланат. Жумушка орношуу негизинен жумушка орношууга көмөктөшкөн субсидия менен байланыштуу, анткени ал эмгекке жарамдуулугу төмөндөгөн адамдар менен иштеген уюмдарга аныкталган өлчөмдө жеңилдиктерди берүүнү шарттайт. Мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды ар кандай себептер менен жумушка албагандыгы үчүн айып пул салынышы мүмкүн. Эмгек квоталарына катышпаган ишкерлер тарабынан айыптуулардын эсебинен топтолгон каражаттар иш менен камсыз кылууну кеңейтүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Ошол эле учурда, жумуш издөөгө түрткү берүүчү жумушка орноштуруучу субсидиялар финансылык чектөөлөргө ээ экенин баса белгилеп кетүү кажет, себеби бул программалардын каржылоо булагы болуп мамлекеттик бюджет эсептелип, анын каражаттары негизинен уюмдардын салыктык чегерүүлөрүнөн топтолот. Жумушка болгон суроо-талаптын түзүмү реалдуулукка айланып бараткандыгын анын субсидияларды же салыктык жеңилдиктерди алуу менен өндүрүштүн бул факторунун наркын төмөндөтүүчү уюмдарга багытталганынан байкоого болот. Улуттук жана жергиликтүү эмгек рыногунда жумушка болгон жалпы суроо талаптын көлөмүн жумуш менен камсыз кылгандардын эмгектеринин нарктарын кайрадан бөлүштүрүүнүн эсебинен жогорулатууга толук мүмкүн.

Жумуш орундарын түзүү программалары ар кандай деңгээлдеги эмгек рынокторунун өз ара аракеттенүүсүнүн башкаруусундагы уюштуруучулук-экономикалык механизмде өзгөчө орунду ээлейт. Аларды ишке ашыруу үчүн (иш менен камсыз кылууну субсидиялоо программаларынан жана жумуш орундарына квоталардан айырмаланып) ал мамлекеттик бюджеттен гана эмес, аймактык инвестициялык программалардан, анын ичинде жеке ишкерлерден да каражат алынышы кажет. Жумуш орундарын түзүү программаларынын алкагында мамлекеттин жана жеке бизнестин экономикалык кызыкчылыктары жөнүндө алгач өндүрүштүк планда, андан соң гана эмгек менен камсыздоо тармагында макулдашууга болот.

Эмгек рыногун жөнгө салуунун салттуу чараларынын бири болуп жумушка болгон жалпы суроо-талапты жогорулатууга багытталган коомдук пайдалуу программалар болуп

саналат.

Качан гана коомдук иш уюштурулганда, жумушка болгон суроо-талап мамлекеттин же жергиликтүү бийликтин атынан түзүлөт. Ошол себептен бул иш-чараны каржылоону эң негизги булагы болуп мамлекеттик же жергиликтүү бюджет эсептелүү менен биргеликте калың эл менен жумушсуздардын кызыкчылыктарын эсепке албай коюшпайт. Ар кыл деңгээлдеги эмгек рынокторунун өнүгүүсүнүн экономикалык-уюштуруучулук механизм башкарууда эмгекти сунуштоодогу иш-чаралар маанилүү мааниге ээ болоорун айтпай кетүүгө болбойт.

Заманбап шартта эмгек миграциясын жөндөө социалдык-экономикалык жана каржылык себептер менен чектелип келет. [3]. Ошондуктан азыркы заманбап шарттарда мамлекет эмгек ресурстарынын өзгөчө спецификалык комплекси катары жаштарга өзгөчө көңүл буруу менен, аларга билим берүүдө кесиптик-техникалык окуунун багыттуу программаларын ишке ашыруу аркылуу эмгек менен камсыз кылуунун түзүмүн таасын иштеп чыгуу жагымдуу таасирин тийгизет деп ишенимдүү айтууга болот.

Азыркы заманбап шарттарда калктын иш менен камсыз болушун жөнгө салуунун уюштуруучулук-экономикалык механизмде чакан бизнеске олуттуу мааниге ээ. Бүгүнкү күндө дүйнөдөгү эркектер менен аялдардын басымдуу көпчүлүгү чакан жана орто ишканаларда, үйүндө же өз алдынча иш алып баруу менен жан багышат. [4]. Ошентип, бизнес ыкмаларын, уюштурууну, маркетингди изилдөө, жаңы чечимдерди табуу жана ченемдик укуктук актыларды тыкаат иштеп чыгуу аракеттери бул жумуштуулук чөйрөсүнө чоң киреше алып келиши толук мүмкүн.

Өнүгүп келе жаткан же өткөөл мезгилдеги өлкөлөрдүн көбүндө көп сандагы жумуш орундары жана акча табуу мүмкүнчүлүгү азыр “формалдуу эмес экономика” деген аталыш менен байланышкан. [5]. Ал барган сайын жалпы экономиканын ажырагыс бөлүгү катары каралууда. Бирок, баса белгилей кетүүчү нерсе болуп, бул жерде эмгек шарттары негизинен оор, ал эми кирешелер минималдуу деңгээлинде экендиги чындык бойдон калууда.

Заманбап технологиялардын жана алынган билимдердин жашоо циклинин кескин кыскарышын эске алуу менен, эмгек ресурстарынын, ошондой эле жалпысынан өндүрүш факторлорунун мобилдүүлүгү ар кандай улуттук экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуунун маанилүү өбөлгөсүнө айланууда. Өндүрүштүн экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу позитивдүү көрүнүш болгондуктан, өндүрүштүн башка факторлорунан айырмаланып, эмгектин мобилдүүлүгү көп учурда көптөгөн олуттуу көйгөйлөрдү жаратуусу айдан ачык. Бул жогорку квалификациялуу жумушчуларга гана эмес квалификациясы жок жумушчуларга да тиешелүү экендиги эч кимге жашыруун эмес. Экономиканын маалыматтык шартында эмгек рыногунун мамлекеттик жөндөөнүн маанилүү тапшырмаларынын бири болуп жергиликтүү ресурстардын сапатын жогорулатуу менен атаандаштыкка жөндөмдүү болуусуна өбөлгөлөрдү түзүү эсептелет. Бул

олуттуу иш-чараны жүзөөгө ашырууда жана чечүүдө адамзаттык капиталга болгон мамлекеттик жана жеке инвестицияларды мүмкүн болушунча жогорулатып, эмгек ресурстарынын билимин жана жөндөмдүүлүктөрүн кеңейтүү максатында мамлекеттик саясаттын мүмкүн болушунча мүмкүндүү ыкмаларын колдонуу кажет.

Ошол себептен, экономикалык уюштуруучулук механизми жалпысынан алганда заманбап шартта эмгек рыногунун түптөлүшүндө жана өнүгүүсүндө олуттуу мааниге ээ болуу менен бирге жагымдуу таасирин тийгизет.

Калкты мамлекет тарабынан эмгек менен камсыз кылуудагы маанилүү көйгөйлөрдүн бири болуп, эмгек рыногунда мамилелердин калыптанышына мамлекеттин ургаалдуу деңгээлде кийлигишүүсү жана мындай кийлигишүүгө конкреттүү каражаттардын тандалышы эсептелет. Өлкөбүздөгү эмгек менен камсыз кылуунун активдүү саясатынын негизги максаты негизинен эмгек рыногундагы активдүү саясатын кеңейтүүгө жана келечектүү пассивдүү иш-чараларды жогорулатууга багытталуусу кажет жана ал төмөнкүлөрдү өз учурунда талап кылат:

- жумушсуздарды даярдоо жана кайра даярдоо системасын андан ары өнүктүрүү, иштен бошотуу коркунучу бар кадрлардын квалификациясын жогорулатууну колдоо;
- коомдук иштердин түзүмүн жана түрлөрүн кеңейтүү, аларды уюштуруу, ишке ашыруу жана каржылоо үчүн шарттарды түзүү;
- негизинен эмгек рыногунда кырдаал курчуп турган региондордо чакан бизнести, өз алдынча иш менен камсыз кылууну өнүктүрүүгө дем берип, мүмкүндүү болгон бардык иш-чараларды шарттап берүү.

Жумушсуздарды ишке орноштурууга көмөктөшүү, жумушсуз жарандарды кесиптик билим алуусу үчүн окутуу жана кайра даярдоо, акы төлөнүүчү коомдук жумуштарды аткаруу, ишкердик демилгени өнүктүрүү жана жумушсуздардын өз алдынча иш менен камсыз болушуна микронасыя берүү аркылуу жумушсуздарга колдоо көрсөтүү сыяктуу практикалык иш-чараларды ишке ашыруу өлкөбүздүн эмгек рыногундагы социалдык чыңалууну азайтууга жардам берип, калктын жашоо шартын жакшыртууга ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Адабияттар

1. Закон КР от 3 августа 2015 г. № 214 «О содействии занятости населения», [Электронный ресурс]. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111258> (Дата обращения: 25.03.2023)
2. Савина С.Е., Мырзалиева М.А. Особенности развития рынка товаров и услуг в Кыргызской Республике // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. 2021. Т. 21. № 11. С. 3-9.
3. Кумсков Г.В., Джолдошева Д.С. Демографические тренды в Российской Федерации и

- Киргизской Республике // Глобальный научный потенциал. 2018. № 2 (83). С. 38-43.
4. Савин В.Е. Развитие малого и среднего предпринимательства в Кыргызстане и его роль в насыщении потребительского рынка / В.Е. Савин, Е.В. Таранова, М.А. Мырзалиева // Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. 2022. № 2 (70).
 5. Осмонов З.Б. Безработица и бедность населения - внутренняя угроза экономической безопасности Кыргызстана [Текст] / З.Б. Осмонов // Кыргызстана. - 2018.- № 6.- С. 60-63.

УДК: 336.22: 338.48(575.2)

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.90

Хапизов А., Джалилова Л.

БГУ им. К. Карасаева

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ В ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы и проблемы развития туризма в Кыргызстане. Налоги - основной источник формирования доходов и важнейший элемент экономической политики государства. Налоги играли и играют огромную роль в деле функционирования органов государства и в жизнеобеспечении населения страны. Исходя из этого, государство должно в своей практике и стратегии развития экономики вести активную экономическую, в частности налоговую политику, так как все эти вышеотмеченные направления политики тесно связаны между собой. На наш взгляд, основным курсом в экономической деятельности нашего государства должна стать налоговая политика - главный двигатель пополнения государственного бюджета. Почему мы это особо подчеркиваем? Успешное проведение налоговой политики государства прежде всего зависит от эффективности функций налогообложения.

Ключевые слова: туризм, индустрия, сервис, туристические ресурсы, объекты налогообложения, субъекты налогообложения, рыночные отношения, налоги, госбюджет.

Хапизов А., Джалилова Л.
К. Карасаев атындагы БМУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫНЫН ТУРИЗМ ТАРМАГЫНДАГЫ САЛЫК САЛУУ

Аннотация: Бул макалада Кыргызстанда туризмди өнүктүрүү маселелери жана көйгөйлөрү талкууланат. Салыктар кирешенин негизги булагы жана мамлекеттин экономикалык саясатынын эң маанилүү элементи болуп саналат. Мамлекеттик органдардын иштешинде, өлкөнүн калкынын турмуш-тиричилигинде салыктар эбегейсиз зор роль ойногон жана ойноп жатат. Мунун негизинде мамлекет өзүнүн практикасында жана экономиканы өнүктүрүү стратегиясында активдүү экономикалык, тагыраак айтканда салык саясатын жүргүзүүсү керек, анткени жогоруда айтылган саясаттын бардык багыттары бири-бири менен тыгыз байланышта. Менимче, мамлекетибиздин экономикалык ишмердигинин негизги багыты болуп салык саясаты эсептелет жана ал – мамлекеттик бюджетти толтуруунун негизги кыймылдаткычы болууга тийиш. Муну эмне үчүн баса белгилеп жатабыз? Мамлекеттин салык саясатын ийгиликтүү ишке ашыруу биринчи кезекте салык салуу функцияларынын натыйжалуулугунан көз каранды.

Түйүндүү сөздөр: туризм, өнөр жай, тейлөө, туристтик ресурстар, салык салуунун объекттери, салык салуунун субъекттери, рыноктук мамилелер, салыктар, мамлекеттик бюджет.

Khapizov A., Jalilova L.
BSU named after K. Karasaeva

TAXATION IN THE TOURISM INDUSTRY OF THE ECONOMY OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract: This article discusses the issues and problems of tourism development in Kyrgyzstan. Taxes are the main source of income and the most important element of the economic policy of the state. Taxes have played and still play a huge role in the functioning of state bodies and in the livelihood of the country's population. Based on this, the state should in its practice and strategy of economic development pursue an active economic, in particular tax policy, as all these above-mentioned policy directions are closely connected with each other. In my opinion, the main course in the economic activity of our state should be tax policy - the main engine for replenishing the state budget. Why do we emphasize this? Successful tax policy of the state depends first of all on the effectiveness of taxation functions

Keywords: tourism, industry, service, tourist resources, objects of taxation, subjects of taxation, market relations, taxes, state budget.

С распадом Советского Союза в 1991 году на постсоветском пространстве образовались новые независимые, суверенные государства, и среди них Кыргызская Республика, ставшая суверенным государством 31 августа 1991 года. В связи с этим геополитическим фактором в мире рухнула плановая экономическая система в этих республиках и в них установились рыночные отношения. Рыночные отношения требовали новых мышлений и подходов в деле ускоренного развития социально-экономической политики государства и в других сферах. Не стал исключением в этом вопросе и Кыргызстан, которому предстояло решать задачи дальнейшего развития страны в вышеназванных сферах. На сегодня, на мой взгляд, туристическая отрасль экономики нашей республики должна быть одним из приоритетных направлений (отраслей) экономики Кыргызстана. «Индустрия туризма в Кыргызской Республике на государственном уровне признана одной из приоритетных отраслей экономики.» [1].

Кыргызстан, как объект туризма

В экономическом развитии Кыргызстана важную роль должна играть туристическая индустрия, так как для этого есть все возможности: Природно-климатические особенности, разнообразия природы, архитектурно-исторические и культурные памятники.

В связи с этим возникает вопрос, а есть ли у Кыргызстана возможности в перспективе для успешного развития индустрии туризма? Мы на этот вопрос можем ответить утвердительно, что возможности для развития туризма в Кыргызстане есть. Основанием к такому ответу, прежде всего, служит красота и разнообразие природы нашего края, которая не может оставить равнодушным человека, побывавшего в нашей республике.

«Мест на планете, где можно встретиться сегодня с нетронутой первозданной природой становится все меньше и меньше, и уходят они все дальше и дальше от дорог и населенных пунктов. Кыргызстан является интереснейшим, загадочным краем, где природа дышит нетронутой, первозданной красотой. Более 80 хребтов Тянь-Шаня заполняют собой территорию Кыргызстана, более 40 тысяч рек и речушек рождается в ледниках, которых насчитывается почти 8000.

В Кыргызстане около двух тысяч горных озер. 350 тысяч гектаров земли покрыто лесами, в их числе и самые крупные в мире реликтовые ореховые леса.

Уникальное высокогорное незамерзающее озеро Иссык-Куль с прекрасным комфортным климатом в береговой зоне и золотыми песчаными пляжами - поистине жемчужина нашего горного края.

Вместе с тем, Кыргызстан представляет немалый интерес для той категории туристов, кто отправляется в путешествие за новыми знаниями об истории и культуре народов.

На территории Кыргызстана находится более пяти исторических и культурных памятников давно минувших времен и народов. Тут и пещерные стоянки первобытного человека, и уникальные рунические надписи на валунах, и удивительные наскальные рисунки, и каменные изваяния, и остатки античных поселений, и средневековые крепости, поражающие своей неприступностью и рациональностью.

Через территорию республики пролегал когда-то Великий Шелковый путь, обозначенный руинами поселений и караван-сараев.

В Кыргызстане с древнейших времен особое место занимает ораторское искусство. Неповторимым является великий эпос «Манас», содержащий более 200 тысяч строк из истории кыргызского народа, в которых воспеваются мужество, любовь к свободе, настойчивость в достижении великих идей.

Кыргызстан- страна небесных гор. Страна Тянь-Шаня - это выражение должно восприниматься не просто как географическое понятие, как тезис, а как философия, вокруг которой должен строиться современный туристский имидж Кыргызстана» [2].

Человек по своей природе существо любознательное и он ищет вокруг себя что-то новое, неизведанное. И это любопытство, и интерес по определенному маршруту с целью отдыха и знакомства с новыми интересными регионами и объектами или со спортивными целями. «Международное юридическое определение трактует туризм как совокупность отношений и явлений, происходящих в результате путешествий и пребывания в стране (районе) лиц, не проживающих и не работающих там и не стремящихся к этому. Туризм бывает спортивным и экскурсионным, внутренним и международным» [3].

Мы более 30 лет живем в условиях системы рыночной экономики (рыночных отношений). В период существования Советского Союза господствовала плана-командная система экономики, приведшая в конце-концов к застою экономики Советского Союза.

Командно-административная система экономики, то есть плановая экономика напрочь подавляла инициативность и активность граждан в сфере предпринимательства и хозяйствования и поражала иждивенческий образ жизни среди населения. И еще существовал «железный занавес», изолировавший советских людей в общении с гражданами зарубежных стран. Почему мы всё это подчеркиваем?

С распадом Советского Союза в 1991 году в жизни кыргызстанцев началась новая эпоха -

эпоха рыночных отношений, которая проложила путь для предприимчивой части населения заняться индивидуальным предпринимательством. Также появились широкие возможности заняться бизнесом отдельными гражданами в сфере туризма, так как в разы увеличился поток иностранных туристов в нашу республику.

Здесь мы должны подчеркнуть то, что наши первоначальные, оптимистические прогнозы и планы насчет бурного развития туризма в нашей республике оказались не полностью реализованы на практике. В результате этого госбюджет нашей республики каждый год недополучал сотни миллионов сомов в виде налогов от туризма. Здесь я особо хочу подчеркнуть то, что сам Всевышний дал Кыргызстану всю красоту природы: белоснежные небесные горы, высокогорные ледники, прекрасные живописные озёра... Когда мы говорим о развитии туристической отрасли экономики нашей страны, то мы должны подчеркнуть о важнейшей роли туристских ресурсов нашей республики.

Туристские ресурсы и их роль в реализации туристского бизнеса

Реализация туристского бизнеса в условиях рынка может быть осуществлена при наличии четырех составляющих:

- 1) капитала;
- 2) технологии;
- 3) кадров;
- 4) туристских ресурсов.

Исходным материалом для создания турпродукта являются туристские ресурсы.

Туристские ресурсы - это природные, исторические, социально-культурные объекты, а также иные объекты, способные удовлетворять духовные потребности туристов, содействовать восстановлению и развитию физических сил.

Уровень туризма, его развитие и формы напрямую зависят от имеющихся в стране ресурсов.

Под туристскими ресурсами понимают совокупность природных и искусственных (созданных человеком), объектов, пригодных для создания туристского продукта.

Виды туризма

«Кыргызстан является одним из редких стран мира, отвечающий запросам любителей таких видов туризма как курортно-рекреационный туризм; элитарный туризм; деловой туризм; туризм на Великом Шелковом пути; экологический туризм; горно-приключенческий туризм и альпинизм; городской туризм.

По своим природным и историческим достопримечательностям Кыргызстана является одним из уникальных стран в мире, так как у нас есть всё - прекрасная природа со снежными горными ландшафтами и ледниками, озеро Иссык-Куль, горные озера (Сон-Куль, Сары-Челек, Чатыр-Куль) и исторические памятники (башня Бурана, Сулейман-Тоо, Узгенская башня, мавзолей Шах-Фазиль, Караван-Сарай, Таш-Рабат, городище Кошой-Коргон, Краснореченское городище...). Все это манит к нам туристов из разных стран мира. Чем мы можем на сегодня

похвастаться, имея такие возможности и предложить отдых зарубежным туристам в плане сервисного обслуживания? Данный вопрос с каждым годом для нас становится все актуальнее. Сервисное обслуживание, культура обслуживания в ряде зарубежных стран развиты хорошо и приносят колоссальный доход в бюджет государства и существенно способствуют развитию экономики этих стран.

Не имея природных богатств (нефть, газ) и в условиях слаборазвитой экономики нашей страны мы могли бы компенсировать себя в сфере индустрии туризма.

Здесь невольно возникает вопрос: какие причины мешают нам в деле развития туристической индустрии в Кыргызстане? К нашему стыду, по этому вопросу мы можем констатировать следующие причины-факторы: а) некомпетентность руководителей туристических ведомств; б) низкий культурный и политический уровень людей, задействованных в сфере туризма; в) отсутствие толковых специалистов; г) назначение на руководящие должности по признакам землячества, а не по деловым качествам; д) коррупция и продажа должностей в туристическом ведомстве и т.д. и т.п.

Разве можно в таком сложившемся безобразии развивать индустрию туризма в нашей республике? Если наше государство действительно хочет развивать туристический бизнес и систему сервисного обслуживания, то оно должно коренным образом пересмотреть свою политику в отношении туризма в нашей стране, т.е. оно должно подготовить квалифицированных и компетентных в своем деле кадров и взять все самое лучшее из опыта традиционных туристических стран мира.

О некомпетентности руководителей туристических ведомств нашей республики неоднократно констатировали СМИ и неоднократно указывали на это руководители высшего звена нашего государства.

Наше государство должно понять то, что прекрасные природные ландшафты и климат Кыргызстана даны самим Богом; и это благо мы должны использовать в деле развития нашей экономики. Развитая туристическая индустрия приносит колоссальный доход стране, способствует развитию экономики государства. Со дня периода получения Кыргызстаном независимости прошло почти 23 года, но существенные сдвиги и успехи в туристическом бизнесе Кыргызстана мы не наблюдаем. В связи с этим мы иногда слышим утверждения о том, что у нас в стране нестабильная ситуация, и что это отпугивает иностранных туристов и инвесторов. Мы думаем, что это не главная причина, а главная причина - это наша бесхозяйственность, некомпетентность, неумение управлять делами в данной сфере и т.д. Наше государство должно взять решительный курс на развитие туристической индустрии и отдыха в нашей республике, исходя из опыта развития туристической индустрии таких стран как Объединенные Арабские Эмираты (ОАЭ), Турция, Таиланд, Италия, Испания, Франция, Египет...» [4].

«По различным прогнозам, запасов нефти в ОАЭ хватит еще на сто лет вперед. Но арабы нашли еще одну сферу для колоссального пополнения бюджета - туризм. По данным Всемирного

совета по туризму и путешествиям (WTTC), сектор туризма Объединенных Арабских Эмиратов растет быстрее, чем в остальном мире. В прошлом году отрасль заработала для экономики страны 52 миллиарда долларов США. Доход от туристического сектора в ОАЭ за 2012 год составил 14% ВВП страны, и ожидается, что в текущем году он вырастет еще на 3%. Сегодня каждый девятый местный житель занят в сфере туризма. Секрет такого мощного развития туризма для страны с не самой богатой природой, где не растет ничего, кроме финиковых пальм, и нет природных источников питьевой воды, - в нескольких следующих составляющих. Во-первых, в навороченной инфраструктуре и архитектуре будущего, во-вторых, в трепетном отношении и умении красиво подать свои национальные традиции и колорит, в-третьих, в миролюбивой политике и стабильности, и последнее - в традиционном гостеприимстве и стимулировании доброго отношения к приезжим.» [5].

А что из себя представляет туристическая индустрия братской нам Турции? Пережившая в 60-х-70-х гг. XX в. социально-экономический кризис и повальную безработицу, Турция, благодаря своей разумной и сбалансированной политике на сегодняшний день достигла больших успехов в социально-экономической и в других сферах, и особенно в сфере туристического бизнеса.

«Для расширения сферы туризма Турция планирует развить такие отрасли, как активный туризм и экотуризм.

В таких городах как Стамбул, Бурса, Измир, Анталья, Мугла, Хатай, Газиантеп и Ван ежегодно проводятся специальные мероприятия для привлечения большого числа туристов, а также принимаются меры к улучшению качества туристических услуг и снижению цен» [6].

Исходя из вышеизложенного, наше государство должно решительно пересмотреть свою политику в отношении туризма и экотуризма. Из-за неразвитости инфраструктуры туризма, отсутствия должного сервисного обслуживания и низкой культуры наших чиновников и работников наша страна каждый год теряет сотни тысяч туристов из-за рубежа и заодно и сотни миллионов сомов чистой прибыли.

Какова ситуация на сегодняшний день в сфере туристического сектора экономики КР? Какие прогнозы мы ожидаем в этом туристическом сезоне? Об этом в ноябре 2022 года дала интервью агентству КирТаг заместитель Департамента туризма Кыял Кенжематова: «По итогам 9 месяцев 2022 года в Кыргызстан прибыли иностранные и местные граждане в количестве более 6 млн человек, из которых 4 млн 993 тыс. иностранных туристов прибыли с целью путешествия. На сегодняшний день продолжается активная работа по реализации проектов, направленных на улучшение инфраструктуры в туристическом секторе КР.» [7].

«В 2021 году Кыргызстан посетили 1.3 млн туристов, что в 2.9 раза больше, чем в 2020-м. Такие данные приводит Нацстатком. По данным ведомства, из общего числа туристов 622 тысячи человек были в организованном секторе туризма, что в 3 раза больше. Рост

показателей обусловлен восстановлением деятельности бизнеса (юридических и физических лиц) после снятия ограничений, связанных с пандемией корона вируса. В 2021 году прием и обслуживание туристов осуществляли 419 учреждений отдыха и организаций туризма, а также 1.4 тысячи гостевых домов, расположенных на территории и вне территории учреждений отдыха. Значительная часть предоставленных туристских услуг приходилась на Иссык-Кульскую область, где в 2021 году прием и обслуживание туристов осуществляли 1.6 тысяч учреждений отдыха и организации туризма, включая гостевые дома.» [8].

Что нам надо предпринять в ближайшем будущем, чтобы дойти хотя бы до 75% уровня развития туристической вышеназванных стран?

На данный актуальный вопрос нашего времени мы можем ответить однозначно следующими пунктами: а) если мы будем концентрировать все наши усилия для достижения данной цели; б) если на руководящих постах туристских структур будут работать толковые в своем деле, компетентные специалисты, а не «руководители» и коррупционеры, назначенные с верхних этажей власти по признакам родства и землячества; в) если будет соблюдаться строгий спрос с руководителей туристических ведомств о результатах их деятельности за отчетный период; г) если особое внимание будет обращено на подготовку повышения морального и культурного уровня обслуживающего персонала туристической отрасли; д) если будет строгий контроль со стороны налоговых органов в отношении объектов налогообложения; е) если будут ужесточены наказания в отношении налогоплательщиков юридических и физических лиц за сокрытие своих реальных доходов (прибылей); ж) если будет регулярная борьба против тех «налоговиков» любого уровня, заключившие сделки с теневой экономикой и с налогоплательщиками, скрывающие свои реальные доходы. Только таким образом мы можем добиться существенных успехов в сфере развития туристической отрасли и в деле стабильного пополнения бюджета нашего государства.

И это все является залогом социально-экономической и политической стабильности в нашей республике.

Литература

1. Дудашвили С. Д. Туристические ресурсы Кыргызстана. Бишкек, 2004 г.
2. Дудашвили С. Д. Там же...
3. Дедю И.И. Энциклопедический экологический словарь. Кишинев, 1990 г.
4. Хапизов А.А., Джалилова Л.Н. Туризм - приоритетная отрасль развития экономики Кыргызской Республики. Сб. ст. - Б.: БГУ, 2018 г.
5. Объединенные Арабские Эмираты // Дело №. №17, 22 мая 2013 г.
6. Турция // TURKEL. №№9-10, 2013 г.
7. <http://kyrtag.kg/ru/news/v-2022-godu-kyrgyzstan-posetili-5-mln-turistov#>

8. <https://economist.kg/novosti/2022/09/28/v-2021-godu-kyrgyzstan-posetili-1-3-mln-turistov/>

УДК: 336.02: 339.727.22
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.91

Цзу Хун Ся
БГУ им. К. Карасаева

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНВЕСТИЦИЙ

Аннотация: Статья посвящена изучению и анализу задач государственных институтов в подъеме экономики, которые имеют полномочия для формирования, регулирования и контроля инвестиций. Рассмотрены факторы повышающие устойчивости экономики в привлечении инвестиций в производственную и социальную сферу. Дается рекомендации по повышению конкурентоспособности предприятий, в последствии растет квалификация и качество трудового потенциала, развиваются инновационные методы в производстве и управлении. Изучены инструменты регулирования инвестициями. Дается четкое понимание базовых понятий инвестиций. Определяется основные направления в изучении теории инвестиционного менеджмента и анализа практического использования различных инвестиционных инструментов в Китае и Кыргызстане. Определяется важность инвестиций как ключевого инструмента экономического роста. Исследуется теоретические основы управления инвестиционными потоками и методы их практического применения что позволяет разработать эффективные инструменты использования инвестиций и сформулировать обоснованные рекомендации по развитию инвестиционного потенциала Кыргызстана.

Ключевые слова: инвестиции, государственная политика, конкурентоспособность, устойчивая экономика, инвестиционная политика, инвестор, малый бизнес, средний бизнес.

Цзу Хун Ся
К. Карасаев атн. БМУ

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ТАРТУУДА МАМЛЕКЕТТИН РОЛУ

Аннотация: Макала инвестицияны калыптандыруу, жөнгө салуу жана көзөмөлдөө ыйгарым укуктарына ээ болгон экономиканы калыбына келтирүү боюнча мамлекеттик институттардын милдеттерин изилдөөгө жана талдоого арналган. Өндүрүштүк жана социалдык чөйрөгө инвестиция тартууда экономиканын туруктуулугун жогорулатуучу факторлор каралат. Ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча сунуштар берилип, андан кийин эмгек потенциалынын квалификациясы жана сапаты өсүүдө, өндүрүштө жана башкарууда инновациялык ыкмалар иштелип чыгууда. Инвестицияларды жөнгө салуунун инструменттери изилденген. Инвестициялардын негизги түшүнүктөрү боюнча так түшүнүк берилген. Инвестицияларды башкаруу теориясын изилдөөнүн негизги багыттары жана Кытайда жана Кыргызстанда ар кандай инвестициялык инструменттердин практикалык колдонулушун талдоо. Экономикалык өсүштүн негизги куралы катары инвестициялардын мааниси аныкталды. Инвестициялык агымдарды башкаруунун теориялык негиздери жана аларды практикалык колдонуу ыкмалары изилденип жатат, бул инвестицияларды пайдалануунун эффективдүү инструменттерин иштеп чыгууга жана Кыргызстандын инвестициялык потенциалын өнүктүрүү боюнча негиздүү сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: инвестиция, мамлекеттик саясат, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, туруктуу экономика, инвестициялык саясат, инвестор, чакан бизнес, орто бизнес.

Zu Hong Xia
BSU named after K. Karasaeva

THE ROLE OF THE STATE IN PRIVATE INVESTMENT

Abstract: The article is devoted to the study and analysis of the tasks of state institutions in economic recovery, which have the authority to form, regulate and control investments. The factors that increase the stability of the economy in attracting investment in the production and social sphere are considered. Recommendations are given to improve the competitiveness of enterprises, subsequently the qualification and quality of the labor potential are growing, innovative methods are being developed in production and management. The instruments of investment regulation have been studied. A clear understanding of the basic concepts of investment is given. The main directions in the study of the theory of investment management and analysis of the practical use of various investment instruments in China and Kyrgyzstan are determined. The importance of investments as a key tool for economic growth is determined. The theoretical foundations of managing investment flows and methods of their practical application are being studied, which allows developing effective tools for using investments and formulating sound recommendations for developing the investment potential of Kyrgyzstan.

Keywords: investment, government policy, competitiveness, sustainable economy, investment policy, investor, small business, medium business.

Переход к свободной экономической модели развития в Кыргызстане актуализировал необходимость разработки новых стратегий государственной политики в регулировании всех сфер социально-экономической системы. Государственная система, взявшая курс на саморегулирующуюся экономику, не может отказаться от необходимости проводить политику экономического и правового регулирования в промышленности, налогообложении, социальном обеспечении, в сфере образования, здравоохранения, охраны общественного порядка и защиты рубежей. Администрирование названных сфер социально-экономической жизни народа является одной из важнейших задач суверенного государства, обеспечивает целостность государства и его внешнеполитическую неприкосновенность. Недостаток внимания к одной из социально значимых отраслей будет отрицательно влиять не только на экономическую ситуацию внутри страны, но и на ее внешнеполитическую устойчивость.

Одним из дополнительных факторов повышения устойчивости экономики служат инвестиции. Благодаря привлечению инвестиций в производственную и социальную сферу повышается конкурентоспособность предприятий, растет квалификация и качество трудового потенциала, развиваются инновационные методы в производстве и управлении. Соответственно, положительная динамика в экономической сфере ведет к росту доходов предприятий, населения, и далее – идет пополнение бюджета страны. Именно поэтому инвестиционная политика должна стать одним из приоритетных направлений государственного менеджмента.

Разработка методов и принципов регулирования инвестиционных проектов должны идти параллельно с государственной стратегией развития. В сущности, как показывает мировой опыт, внутренние и внешние инвестиции, регулируемые государственными институтами – это один из инструментов национальной стратегии развития [1].

Задача государственных институтов, которые имеют полномочия для формирования, регулирования и контроля инвестиций, состоит не только в выполнении перечисленных узкоспециализированных функций, но и в системном анализе включенности отдельного инвестиционного проекта в выполнение национальной стратегии развития, перспективной оценке результатов и прогнозировании рисков, связанных как с внутриэкономическими факторами, так и с глобальными тенденциями.

Для изучения инструментов регулирования инвестициями необходимо дать четкое понимание базовых понятий. В первую очередь, стоит четко обозначить основной термин – «инвестиции» (от лат. *investire* – облачать) – долгосрочные вложения капитала как внутри государства, так и за его пределами, в организациях различных отраслей экономики.

С наше мнение с теоретико-методологической позиции совпадает с точкой зрения Б.А. Райзберга, Л.Ш. Лозовского., Е.Б. Стародубцева и некоторых других авторов, которые инвестиционную деятельность в обобщенном виде представляют как: «вложение капитала, которое может быть выражено в форме ценных бумаг, денежных средств, другого имущества, а также имущественных прав, имеющих денежную оценку, и реализация практических действий с целью извлечения прибыли и (или) достижения иного полезного результата» [2].

Практика мирового экономического опыта определяет несколько вариантов и форм инвестиционной деятельности. Обозначим наиболее распространенные с мировой экономике формы инвестиций: кредитование, образование совместного юридического лица, долевое участие, акционирование, лизинг.

Самая распространенная форма инвестиций – кредитование как новых бизнес-проектов, так и действующих предприятий. При этой форме инвестирования осуществляется предоставление денежных средств на развитие и расширение производства. Получателями кредита на условиях возвратности заемных средств и выплаты процентной ставки за пользование кредитом могут стать как организации, т.е. юридические лица, так и частные предприниматели, т.е. физические лица. Кредитование в условиях современного экономического развития в Кыргызстане стало одной из самых популярных форм инвестиций, востребованных как малым и средним бизнесом, так и крупными производителями.

Следующий наиболее востребованный в мировой практике метод инвестирования – образование совместного юридического лица с оговоренными целями совместной деятельности и участия в получении прибыли. Другим вариантом инвестиций является договор долевого участия, в котором прописаны доли участников в уставном фонде предприятия, и соответственно, определены

доли в получении прибыли. Привлечение инвестиций с помощью выпуска на рынок акций предприятия стала еще одним действенным инструментом инвестиционной деятельности предприятия. Физическое или юридическое лицо, приобретая акции предприятия, получает, таким образом, часть капитала компании и участвует в получении дохода. Крупные инвестиционные проекты применяют лизинг как одну из форм привлечения инвестиций.

Приобретаемое в лизинг оборудование и основные фонды – помещения, технологические линии и т.д. находятся в долгосрочной аренде, и при долгосрочном пользовании переходят в собственность предприятия, которое в процессе эксплуатации основных фондов получает возможность развития производства и расширения прибыли.

По цели вложения инвестиции делятся на несколько видов:

– Прямые инвестиции – это вложения в уставный капитал хозяйствующего субъекта с целью извлечения выгоды и получения возможности участия в менеджменте хозяйственной деятельности субъекта. Прямые инвестиции создают контроль над объектом вложения капитала.

– Портфельные инвестиции – приобретение акций, не дающих инвестору права влиять на функционирование предприятий, а также облигаций, векселей и других долговых ценных бумаг собственного и заемного капитала. Лицо, занимающееся портфельными инвестициями, обычно стремится к беспроигрышным, в здравой смысле, доходам от инвестиций, которые могут быть представлены дивидендами (от владения акциями) или процентами (по приобретенным долговым обязательствам).

Следуя основному закону предпринимательской деятельности, основанному на принципе работы коммерческой организации с целью получения прибыли, следует учесть, что любая инвестиция должна работать на диверсификацию производства и приносить прибыль инвестору. Инвестор – юридическое лицо, самостоятельно принимает решение о вложении собственных, заемных и иных привлеченных имущественных и интеллектуальных ценностей в инвестиционную программу или проект. Инвестор вкладывает, кредитует и самостоятельно вычисляет объемы, пути и эффективность инвестиций.

Общее состояние экономики, соблюдение законности, правовая и экономическая стабильность, наличие природных, технологических и трудовых ресурсов создают инвестиционный климат в национальной экономике. Необходимо отметить, что инвестиционный климат формируется как под влиянием множества перечисленных факторов экономического, политического и социального порядка. Немаловажен также репутационный багаж инвестиционного климата. Зарубежные инвестиционные институты проводят мониторинг целого ряда факторов и выносят экспертные оценки инвестиционного климата в различных странах. Работа над повышением инвестиционной репутации страны находится в зоне ответственности

сти государственных органов, которые регулируют экономическую и социально-политическую сферу.

Поэтому стратегия государственного управления должна учитывать с одной стороны, заинтересованность самого государства в развитии инвестиционных проектов с привлечением зарубежных инвестиций, а с другой стороны – создавать механизмы мотивации для зарубежных партнеров. Инвестиционные финансовые организации достаточно часто выступают посредниками между инвесторами и их партнерами.

Существует три основных экономических субъекта – потребителей инвестиционных ресурсов:

- государство в лице органов государственного управления;
- предприятия и предприниматели;
- население, представленное в виде совокупности домашних хозяйств.

Инвестиционные средства в масштабах государства должны идти на стратегические цели: в социально-культурную сферу, науку, оборону, государственные объекты инфраструктуры, охрану окружающей среды, на расширение внешнеэкономических связей, жилищное, гражданское строительство, формирование внутренней безопасности, технологическое развитие.

Инвестиционные капиталы в национальную экономику Кыргызстана и Китая привлекаются как со стороны зарубежных инвесторов, так и со стороны отечественных инвесторов. Внутренние инвестиции в развитие национальной экономики поступают из бюджетных средств и от частных организаций и физических лиц. Бюджетные средства для инвестирования в национальную экономику складываются из различных источников: налоговые поступления, доходы государственных и региональных организаций, а также от внешнеэкономической деятельности, таможенных сборов, акцизов, обязательных платежей, от продажи государственных облигаций и т.д.

Администрирующая функция государственных органов в инвестиционной политике проявляется и в привлечении и распределении зарубежных кредитов и грантов, часть из которых идет на государственные проекты, часть – на развитие новых проектов и расширение действующих предприятий.

Инвестиционные потоки достаточно отчетливо маркируют наиболее динамично развивающиеся и имеющие тенденции к развитию отрасли национальной экономики. Таким образом, инвестиции, попадая в наиболее привлекательные для инвестора, нацеленного на извлечение прибыли, отрасли, оказывают воздействие на структуру национальной экономики. Учитывая, что финансовые вливания в основные фонды предприятий на территории Кыргызской Республики способствуют повышению их конкурентоспособности, следует отметить, что усиливается необходимость проведения со стороны государства мониторинга, контроля и привлечения инвестиций в отрасли, имеющие ключевое значение для обеспечения экономической

стабильности. Развивая внутренний экономический потенциал, государство достигает и стратегических целей повышения макроэкономической стабильности, усиливая конкурентность своей продукции и развивая внешнеэкономические связи.

Суверенитет национальной экономики получает множество дивидендов от присутствия иностранных инвесторов во внутриэкономическом пространстве. Экономическая независимость государства растёт вместе с ростом ВВП, именно поэтому эффективное использование внутренних и зарубежных инвестиций рассматривается как положительный фактор. Одной из важнейших задач государственного регулирования в инвестиционной политике становится определение приоритетных отраслей и масштабов инвестиций. В связи с вышеизложенным, следует учитывать быструю окупаемость зарубежных инвестиционных средств и их необходимость для развития стратегических сфер национальной экономики. Государственным институтам Кыргызской Республики необходимо разработать доктрину привлечения и использования иностранных кредитов и инструменты ее осуществления с учетом национальных интересов государства.

Задача государственных органов основывается на долгосрочной перспективе развития национальных интересов – экономических, политических, социально-культурных. Функция государства состоит в создании условий для развития частного предпринимательства и крупных государственных проектов, обеспечивающих все сферы экономической и политической жизни страны. Именно поэтому государственная инвестиционная стратегия может рассматриваться как приоритетная повестка национальной политики суверенного государства.

Таким образом можно сформулировать главные задачи инвестиционной политики:

- создание благоприятной среды, необходимой для повышения инвестиционной активности негосударственного сектора;
- привлечение частных отечественных и иностранных инвестиций для реконструкции предприятий, а также государственная поддержка важнейших жизнеобеспечивающих производств и социальной сферы при повышении эффективности капитальных вложений.

Основываясь на изучении теории инвестиционного менеджмента и анализе практического использования различных инвестиционных инструментов в Кыргызстане и Китае, стоит отметить, что инвестиции стали одним из ключевых факторов роста экономической динамики [3]. В связи с важностью инвестиций как ключевого инструмента экономического роста исследования теоретических основ управления инвестиционными потоками и методов их практического применения позволяют разработать эффективные инструменты использования инвестиций и сформулировать обоснованные рекомендации по развитию инвестиционного потенциала страны.

Таким образом признавая различные формы инвестирования в качестве одного из важнейших факторов роста экономики и ее стратегических направлений, государственные

органы Кыргызстана и Китая сегодня уделяют особое внимание созданию благоприятной инвестиционной среды. Правительственная программа экономических реформ предусматривает расширение и укрепление возможностей и форм использования инвестиций в приоритетных направлениях национальной экономики. Внимание государственных органов Кыргызстана к развитию инвестиционных возможностей экономики дает основания строить оптимистические прогнозы по улучшению инвестиционного климата и привлечения инвестиций из Китая во многие отрасли экономики и инфраструктурные проекты.

Литература

1. Савин В.Е., Хоу Цзе Социально-экономические условия интеграции в мировую экономику Кыргызской Республики // Российское предпринимательство. – 2016. – Том 17. – № 18. – с. 2439–2450. – doi: 10.18334/rp.17.18.36559.
2. Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 5-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2017. С. 126
3. Хоу Ц. Внешнеэкономические связи Кыргызстана и Китая и перспективы их развития с учетом ЕАЭС // Экономика. 2016. №1(26). С.107

УДК: 821.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.92

Чыйбылова Б.
К. Карасаев атн. БМУ

АКЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНДА АРМАН ЫРЛАРЫНЫН ОРУН АЛЫШЫ

Аннотация: Бул макалада кыргыз акындар чыгармачылыгында арман мотивиндеги ырлардын берилиш өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. Арман ырларынын адабиятчылардын эмгектеринде социалдык жана адамдын керт башына байланыштуу айтылган армандар деп бөлүштүрүлүшү жана алардын айырмачылыктары тууралуу мүнөздөмөлөр конкреттештирилген. Акындардын чыгармасында арман ырларын аткарууда салтка таянышы, аны менен бирге чыгармачылыктын жаңы горизонтторуна багыт алышы көрсөтүлгөн жана мисал иретинде Токтогул менен Жеңижоктун, Калык менен Осмонкулдун жекече тагдырына байланыштуу жаралган ырлар талдоого алынган. Алардын чыгармаларында арман мотивинин жекече тагдырына байланыштуу күчтүү, терең берилгендиги аныкталган. Токтогулдун арман жанрындагы ырларынын “Карылык” деп аталган ырына талдоо жүргүзүлгөн. Токтогулдун чыгармачылыгындагы карылык тууралуу философиялык ойлору Осмонкулдун “Карылык” деген ыры менен салыштырылган. Какен Алмазбековдун арман мотивинде жазылган ырларынан “Эненин дастаны” деген ыры кеңири талданып, элдик ырлар менен байланышы иликтенген.

Түйүндүү сөздөр: поэзия, жанр, образ, тематика, идеялык-эстетика, анализ, образ куруу, форма, мазмун, фольклор, тилдик каражат, тема, акын, чеберчилик, салт, поэзия акындар чыгармачылыгы, акындык салт, өздүк чеберчилик, тематика, жанр, импровизация, поэтика.

Чыйбылова Б.
БГУ имени К. Карасаева

МЕСТО ПЕСЕН АРМАН В ПОЭЗИИ ПОЭТОВ

Аннотация: В данной статье речь пойдет об особенностях передачи песен на мотивы Армана в творчестве кыргызских поэтов. В работах литературоведов конкретизируется классификация сновидений как сновидений, относящихся к социальным и человеческим сновидениям, и их различия. В своем творчестве поэты опираются на традиции исполнения песен Армана, ориентируясь при этом на новые горизонты творчества, и в качестве примеров проанализированы песни, созданные в связи с личными судьбами Токтогула и Жеңижока, Калыка и Осмонкула. В их произведениях обнаруживается сила, глубокая преданность мотиву мечты, связанному с ее индивидуальной судьбой. Проведен анализ стихотворения Токтогула в жанре арман под названием “Старость”. Философские размышления Токтогула о старости в его творчестве сравнивались со стихотворением Осмонкула о старости. Из стихотворений Какена Алмазбекова, написанных на армянский мотив, было подробно проанализировано стихотворение “Дастан матери” и исследована его связь с народными песнями.

Ключевые слова: поэзия, жанр, образ, тематика, идейно-эстетика, анализ, построение образа, форма, содержание, фольклор, языковая среда, тема, поэт, искусство, традиция, поэтическая традиция, собственное искусство, тематика, жанр, импровизация, поэтика.

Chyibylova B.
BSU named after K. Karasaev

THE PLACE OF ARMAND'S SONGS IN THE POETRY OF POETS

Abstract: This article will focus on the peculiarities of the transmission of songs to the motives of Arman in the works of Kyrgyz poets. The works of literary critics concretize the classification of dreams as dreams related to social and human dreams, and their differences. In their work, the poets rely on the traditions of performing Arman's songs, while focusing on new horizons of creativity, and as examples, songs created in connection with the personal destinies of Toktogul and Zhenizhok, Kalyk and Osmonkul are analyzed. Their works reveal strength, deep devotion to the motive of a dream associated with its individual destiny. The analysis of Toktogul's poem in the genre of Arman called "Old Age" is carried out. Toktogul's philosophical reflections on old age in his work were compared with Osmonkul's poem about old age. From the poems of Kaken Almazbekov, written to the Armenian motif, the poem "Dastan of the mother" was analyzed in detail and its connection with folk songs was investigated.

Keywords: poetry, genre, image, subject matter, ideological aesthetics, analysis, image construction, form, content, folklore, language environment, theme, poet, art, tradition, creativity of poets Poznyakov, poetic tradition, own art, theme, genre, improvisation, poetics.

Кыргыз акындар чыгармачылыгында арман мотивинде жазылган бир топ ырларды кезиктирүүгө болот. Анткени кыргыз баласынын төрөлгөндөн тарта бул дүйнөдөн кош айтышып кетип жаткан учуруна чейин ыр менен башталып, ыр менен коштолгон. «Адам жан дүйнөсүнүн түйшөлүүсүн, кайгы-капага түшкөн муң-зарлуу учурлардагы ал-ахыбалдарын чагылдырган лирикалык чыгармалардын бир түрү – арман ырлары» [1, 159] адамдын ички сезимдеринин уйгу-туйгулуу, бушайманга түшкөн толгонууларын чагылдырган лириканын өзгөчө түрү катары кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жанрдык маани-маңызга ээ болуп бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө. Арман ырлары адамдын кубанычын, арзуусун, толгонуусун, ар кандай көркөм, жакшы нерсеге куштарлануусун, суктануусун, толкундануусун чагылдырган башка лирикалардан айырмаланып, адамдын ар кандай кайгы-капасын, өкүнүчүн, кусалануусун мундуу кылып баяндоосу аркылуу берилип, көбүнесе трагедиялуу маанайда ырдалат.

Адабиятчылардын эмгектеринде арман ырлары мазмунуна карата эки чоң топко социалдык жана адамдын керт башына байланыштуу айтылган армандар деп бөлүштүрүлүп келет. Арман ырлары көбүнчө жокчулукка, кедейликке, баласыздыкка, жетимдикке, карылыкка, жалгыздыкка, оору-сыркоого, өлүм-житимге, аялдар теңсиздигине, ашыктыкка карата ырдалып, адамдын жеке турмуш–тиричилиги менен тыгыз байланышкан.

Кандай гана акын болбосун, өзүнүн чыгармасын элдин алдында айтып, аткарып жатканда, эн оболу салтка таянат, ага кайрылбай четтеп өтүп кете албайт. Салтка кайрылуу деген бийик тоого таянуу гана эмес, ал -ошону менен бирге, ошол бийиктиктен чыгармачылыктын жаңы горизонтунга багыт алуу. Кыргыз поэзиясында күчтүү өнүккөн арман мотиви ар башка акында

ар башкача көрүнөт. Мунун негизги себеби ар бир акындын жекече тагдырына байланыштуу. Ушул аспектиде Токтогул менен Женижоктун, Калык менен Осмонкулдун жекече акындык тагдырына көз жүгүртсө ар тараптуу. Алардын чыгармаларында да арман мотиви жогорудагыдай себептердин негизинде күчтүү өнүгүп келгендиги талашсыз маселе.

Бул көрүнүш өз себептери менен түшүндүрүлөт. Улуу Токтогулдун жекече адамдык тагдыры Октябрь революциясына чейин өтө татаал кырдаалда өткөнү белгилүү. Акындын поэзиясындагы арман мотиви эң оболу акындын Сибирь мезгилиндеги тагдырына байланыштуу. Кыргыз акыны өмүрүндө укпаган, билбеген жакка айдалышы, жеринен, элинен ажырап, туткунда калганы, ошондой эле сүргүндө жүргөндө энеси, баласы каза болгондугунан улам жаралган. Сибирь, сүргүн, түрмө акындын жекече трагедиясы болгондуктан, анын арман ырларында жекече турмуштук жагдайлар басымдуулук кылат. Акын мындай учурларда арманын айтып ырга кошот:

Аргымак атта каруу жок,
Акынында наалуу жок.
Айдалып жүрсөм, кыргыздын
Ажыратар алы жок. [2-19-б.]

Адегенде эле айтсак болот, ыр анчалык көлөмдүү эмес, бар болгону 15 сап ыр. Мааниси боюнча эки строфадан турат. Ыр өзүнүн жалпы түзүлүшү боюнча арман жанрынын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн толук сактаган. Аллитерациялык, ассонанстык уйкаштыктар, строфалык параллелизм, салттык “аргымак” менен “адамды” бир катарга коюу-бул арман ырынын туруктуу стереотиптери.

Токтогулдун арман жанрынын классикалык үлгүсүндө жараткан дагы бир чыгармасы “Карылык” деп аталат. Бул чыгарма эң оболу адам өмүрүнүн ар түрдүү кырдаалдарын көз алдыга таасын келирип тартан панорамалуу картина. Дагы кайталап айтууга туура келет, Токтогул өзүнүн бул чыгармасында элдик традицияга дагы бир жолу кайрылат, ошону менен бирге эле өзүнүн залкар акындык күчүн жумшап, арман жанрынын жаңы көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн ачат. Мына ушундан улам акындын «Карылык» деген ырын элдик жанрдын индивидуалдуу чыгармачылыктагы принципалдуу трансформациясы деп айтсак болот:

Сайраган булбул тилинди
Бууйт экен карылык.
Сайгактай болуп өмүрдү
Кууйт экен карылык. [3-102-б.]

Бардык эле карылык жөнүндөгү арман ырларында «адам» менен катар коюлган. Карылык Токтогулдун ырында күтүлбөгөндөй предметтүү, конкреттүү образга айланат, натыйжада көз алдыга алдан тайып, күчтөн кеткен бир бечара карыянын элеси тартыла түшөт.

Арман ырынын жанрдык мүмкүнчүлүгүн акындар кандайча пайдалангандыгын жана кандай түрдө трансформациялаганын байкоо үчүн белгилүү төкмө ырчы Осмонкулдун «Ка-

рылык» деген ырынан байкаса болот. Бул ырды карылык мотивинде жазылган Совет доорундагы эркин импровизация деп эсептейбиз. Себеби айрым учурларда акындын талантынан түздөн-түз келип чыккан «салттуу эмес» эркин импровизация ырдын образдык системасын кубултуп, түрдөнтүп турат:

Балалык кетип башымдан,
Байкасам келди карылык.
Карылыкка бекерге
Кантет элем таарынып.
Кайрылып келбес болгон соң,
Он сегиз менен жыйырма беш.
Экөөнүн бирөө жаңырып,
Ушул жыргал заманда
Оодарылып келсечи... [4-348-б.]

Карылыктын келгенине акын өкүнбөйт, ушунун өзүн эле күтүүсүздүктөй кабыл алууга болот. Элдик ырларда карылыктын келиши кайгы-мундун, жашоонун эң акыркы чегине жетиши катарында сүрөттөлөт. Ал эми бул жерде болсо, акын кайгырмак турсун, таарынып да койбойт. Бир гана наалыганы: “Ушул жыргал заманда” он сегиз менен жыйырма беш бир кайрылып келсе дейт, акын жаңы турмушка “жыргал заманга” бүт ак дилинен ишенет, анткени жаңы заман ага бүт баарын алып келген. Ошондуктан “Карылык” деген ыр өзүнүн негизинде салттык атрибут толук сактаганы менен өзүнүн мазмуну жана пафосу боюнча жаңы жыргал замандын одасына айланат. Ушундан улам Осмонкулдун карылык жөнүндөгү ыры салттык стереотиптерди сактоо менен бирге, мында жаңы мотивдердин орун алганын табийгы көрүнүш катарында эсептөөгө болот.

Улуу акын Токтогул карылык ырына байланыштуу арман жанрынын көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн философиялык, медитативдик тереңдикке карай өнүктүрсө, Осмонкул жаңы турмуштун түздөн-түз таасири астында арман жанрынын мазмундук пафосун турмуштук жаңы өзгөрүүлөргө карай багыттайт.

Орус окумуштуусу Б. В. Томашевский жанр жөнүндө мындайча пикир айткан: «Жанр - бул бир борборго карай тартылуунун чөйрөсү, айланасына жекече чыгармалар топтолушкан өзүнчө бир чекит. Жанрдын бул абсолюттук тибине көпчүлүк чыгармалар жакындап келип топтолушат, кээ бирлери алыстап да турат. Ошондуктан, конкреттүү чыгарманын бул жанрга жатар-жатпасын аныктоо өтө татаал болот!» [5-502-б.]

Ошентип, орус окумуштуусу Б. В. Томашевскийдин теориясы боюнча жанрдык борборго чыгармалар кезде жакындап топтолушса, кезде чачырап алыстап турат. Ал эми кыргыз окумуштуусу Р.Кыдырбаеванын көз карашында белгилүү бир жанрдын чыгармалары өзүнүн мазмуну боюнча жакын турган башка бир жанрдын түрү катарында да каралышы мүмкүн. Демек, кыргыз поэзиясында арман жанрын белгилүү бир стереотиптер менен чектеп коюуга

болбойт, анын трансформациясы ар турдүү жана кеңири болушу толук мүмкүн.

Дал ушул мааниде кыргыз акындарынын ичинен өзгөчө бөлүнүп турган таланттын дагы бири - Калык Акиев. Ал эң атактуу төкмө акын, Совет доорунда кат-сабатын жоюп, өзүнүн чыгармаларын өзү кагазга түшүргөндөрдөн. Ошентип, Калык Акиев - улуу Токтогул, Алымкул, Осмонкул менен айтышкан, «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Кедейкан» эпосторунун варианттарын жараткан акын-импровизатор, ошондой эле «Күлүсүн», «Ак Мөөр», «Бир асыл», «Карач дөө» сыяктуу поэмаларды жазган жазгыч акын.

Калык Акиев – сөзсүз түрдө улуу импровизатор, оозеки поэзиянын эң бир көрүнүктүү өнүктүрүүчүсү, кыйшаюусуз түрдө анын салтын уланткан акын. Ошол эле учурда - Калык жазма адабияттын кадыресе өкүлү. Жеке түшүнүгүбүздө, ал жазгыч акын жана түрүндө да жана импровизатор бойдон кала берет. Мына ушул ойду акындын 1951- жылы жазыган «Баскан жол» деген проза түрүндөгү автобиографиялык чыгармасы ачык далилден турат. Бул прозалык чыгармада арман ыр кыргыз чындыгын, кыргыз турмушунун нукура картинасын ачык-айрым сүрөттөйт, ошондой эле акындын прозалык баяндамасынын сюжеттик өнүгүшүндө өзүнчө бир даанакерлик, байланыш кызматын аткарат. Так ушунун өзүндө жанрдын трансформациялык кубулушу жатат.

Элдик арман жанрынын акындар поэзиясындагы жаңылыгы, бүтүндөй трансформациясы Калык Акиевдин «Ак Мөөр» поэмасынан эң ачык көрүнөт. «Ак Мөөр» поэмасы - жөн гана реалдуу тарыхый чындыктын, эл оозунда айтылган уламыштардын негизинде гана жаратылган чыгарма эмес, ал ошону менен бирге элдик поэтикалык жанрды, тагыраак айтканда, арман жанрын кескин түрдө жаңылоо, өнүктүрүү натыйжасында келип чыккан өзүнчө бир оригиналдуу көркөм окуя, болгондо да оозеки поэзия менен жазма маданияттын айкалышкан, тоголушкан чекитинен пайда болгон көркөм окуя. Акындар поэзиясынын тарыхында Жеңижоктун адабий мурасы айрыкча мааниге ээ. Поэзиясынын мазмундук терендиги, жанрдык, тематикалык ар түрдүүлүгү, албетте, көркөмдүк артыкчылыгы, эң оболу Жеңижоктун адам катары өзүнүн жашоо-турмушунда канчалык трагедиялуу экени акындын «Балам жок», «Ак куржун толо ыр калды» деген ырларынан да даана көрүнөт. «Балам жок» деген ыр - бул адамдын тукуму, эртеңкиси жөнүндөгү акындын медитациясы, арман күүсү. Акын ар бир адамдын турмушунда баласыз, тукумсуз өмүр уланбасын жакшы түшүнөт, ошондуктан ал өзүнүн ушундай абалын тели-теңтуштарынан кем катарында сезет, өзүн «капталга бүткөн тал» деп, «капыстан жаралган жан» деп билет, бирок ошондой кайгылуу абалда болсо да, ал келечектен үмүт үзбөйт. Акындын арман күүсү оптимисттик жоош менен бүтөт, анткени өзүнүн жеке турмушунда не бир адилетсиздикти баштан өткөрүп, тагдырдын оор соккуларына дуушар болсо да, ал мүңкүрөп баш ийген эмес, дайыма үмүт кылган «журту» бар экенине ишенген. Ал өзүнүн өлбөстүгүн, келечегин элден көргөн. Ошондуктан акындын эң негизги арманы, жүрөк өйүтөн күйүтү бир гана элге да байланыштуу болгон, эл жашаган доорго, заманга Жеңижок эч ка-

чан кайдыгер караган эмес. Акындын арманы бала жоктуктун жекече трагедиясын элди «аңкоо кылган», «көркөө кылган» - кат билбеген замандын деңгээлине да көтөрүп чыгат. Ошентип, акындын арман ырлары өзүнүн жанрдык, формалык жагынан гана эмес, идеялык-тематикалык, социалдык-коомдук мазмуну боюнча да кескин өзгөрүүлөргө ээ болот.

Кыргыз поэзиясында өзгөчө, өз алдынча бөлүнүп турган акындардын бири-Какен Алмазбековдун поэзиясындагы эң негизги мотив - арман мотиви, өзүнүн жаралышы боюнча түздөн-түз элдик ырлар менен тамырлаш, киндиктеш. Акындын «Эненин арманы» деп аталган ыр китебиндеги программалык ырлардын бири «Эненин дастаны» деп аталат. Бул ырда Улуу Ата Мекендик согушга алты бирдей уулунан ажыраган эненин тагдыры баяндалган. Бул бекеринен «дастан» деп аталбайт. Дастанда согуш талаасында каза болгон балдарынын жоокердик милдет өтөөсүн, же болбосо патриоттук духун көрсөткөн жалган пафос менен шөкөттөлгөн бир дагы ыр сабы кездешпейт. Тескерисинче, «бүчүрү калбай кагылган», «ботодой боздогон», «молодой болгон» бир кары эненин элеси таасын көзгө элестейт. Албетте, Улуу Ата Мекендик согуш көп улуттуу совет элине эсеп жеткис кайгы-зар алып келди, ар бир үй-бүлө кимдир бирөөсүн жоготту, ошого карабастан жеңиш үчүн эчтекесин аябай, акыр аягына чейин темирдей бекем чыдамкайлыкты көрсөттү. Социалисттик реализм адабияты улуу трагедиянын ушул оптимисттик жагын бөлүп алыш, бийик пафос менен чагылтып берди. Ал эми Алмазбековдун дастаны арман жанрынын «мыйзамы» негизинде жаралган себептүү, ал ошол гана жанрдын мүнөздүү касиет-сапаттарына ээ болмок. Балдарынын аман-эсендигинен биротоло түңүлгөндөн соң, эненин бир каалары, бир сурагы - бир гана өмүр дагы канча турат, билбейт. Улуу Ата Мекендик согуш алып келген кайгылуу трагедиянын ушул жагын сүрөттөө бул дагы чындык, реалдуулук. Ал чындыкты, ал реалдуулукту эл аралап жүргөн азыркы замандын төкмө акыны гана айта алмак.

Жыйынтыктап айтканда, акындар поэзиясында арман ырлары сөзсүз жана туруктуу түрдө жанрдык, идеялык-тематикалык өзгөрүүлөргө, трансформацияга дуушар болгон. Өзгөрүү жана кубулуу ар бир акындын индивидуалдуу тагдырына, акындын талантына жана чыгармачылык масштабына ылайык жүрөт. Бирок бир кырдаалды чечкиндүү түрдө кесе айтууга болот: жанрдык кубулуу, трансформация канчалык терең жана күчтүү болбосун, баары бир байыркы салтуу форманын стилистикалык көрүнүштөрү сакталбай койбойт. Мына ушунун өзүнөн эле арман жанрынын байыркылык жана азыркылык касиет-сапаттары ачыкка чыгат деп эсептөөгө болот.

Адабияттар

1. Кыргыз адабияты [Текст]: энцикл. окуу куралы. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2004 –ж. 444 б.
2. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. II том.-Ф.:Кыргызстан, 1968-ж. 19-б/
3. Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. II том.-Ф.: Кыргызстан, 1968- ж. 197- б.
4. Осмонкул. Тандалган чыгармалар.-Ф.:Кыргызстан, 1974-ж. 348-б.

5. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение.-Л., 1959- ж. С.502.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том. Ф., 1990.

УДК: 81:372.1 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.93

Чыманова Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРГЕ УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАР ТУУРАЛУУ ТҮШҮНҮКТӨРҮН БЕКЕМДӨӨНҮН ЖОЛДОРУ

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутууда студенттердин кыргыз улуттук баалуулуктары боюнча түшүнүктөрүн бекемдөөнүн зарылдыктары, теориялык маселелери жана практикалык иш-аракеттердин каражаттары менен ык-жолдорун сабакта пайдалануунун ык-жолдору иштелип чыкты. Советбек Байгазиевдин «Президент С.Жапаровдун Жарлыгы жана улутту сактоонун стратегиясы» («Ачык саясат», 2021, 26-март) жана «Ак калпак журтту сактоонун идеологиясы» («Майдан», 2022, 2-февраль) аттуу макалаларын жана С.Рысбаевдин «Кыргыздын элдик баалуулуктары жана нарктуу түшүнүктөрү» (Б., «Улуу Тоолор», 2020. -216 б.) деп аталган эмгегин пайдалануунун айрым жолдору берилди. Студенттер арасында улуттук баалуулуктар түшүнүктөрү боюнча маалыматтары чектелүү экендиги айтылып, аны байытуунун, толуктоонун дидактикалык негиздери аныкталды. Улуттук баалуулуктарды өздөштүрүүгө карата колдонулуучу интерактивдүү ык-жолдору менен натыйжалуу каражаттары, активдүү формалары тууралуу маалыматтар берилди. Макалада теориялык маалыматтарга гана эмес, аларды колдонуунун практикалык маселелери, мааниси тууралуу ой-пикирлер басымдуулук кылат.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, экинчи тил катары, чет тили катары, улуттук баалуулуктар, окутуу, окутуунун максаты, окутуунун мазмунун, окутуунун технологиялары, окутуунун каражаттары, жогорку окуу жайы, нарктуу түшүнүктөр, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу ж.б.

Чыманова Т.
КНУ им. Ж. Баласагына

ПУТИ УКРЕПЛЕНИЯ ПОНЯТИЙ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЯХ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье предложены теоретические и практические рекомендации и необходимость укрепления понятий о национальных ценностях в обучении студентов в ВУЗах. В этой статье даны некоторые пути использования трудов следующих авторов Советбек Байгазиев «Указ и стратегия сохранения наций Президента С Жапарова» («Ачык саясат», 2021, 26-март), «Идеология сохранения народа, носящего белый калпак» («Майдан», 2022, 2-февраль), С. Рысбаев «Кыргызские народные ценности и поучительные понятия» (Б., «Улуу Тоолор», 2020. -216 б.). Было отлично, что студентов ограниченные сведения о понятии национальных ценностей и поэтому определены дидактические основы по обогащению и дополнению этих сведений. Дана информация применении интерактивных методов и эффективных средствах, активных формах при освоении понятий национальных ценностей. В статье озвучено мнение, что в приоритете не теоретические сведения, а практические вопросы и смысл их применения.

Ключевые слова: кыргызский язык, как второй язык, как иностранный язык, национальные ценности, обучение, цель обучения, содержание обучения, технологии обучения, средства обучения,

высшее учебное заведение, поучительные ценности, компетентностное обучение.

Chymanova T.
KNU named after J. Balasagyn

WAYS TO STRENGTHEN THE CONCEPTS OF NATIONAL VALUES IN TEACHING STUDENTS THE KYRGYZ LANGUAGE

Abstract

The article proposes theoretical and practical recommendations and the need to strengthen the concept of national values in teaching students in universities. This article gives some ways to use the works of the following authors Sovetbek Baigaziev “Decree and strategy for the preservation of nations by President S. Zhaparov” (“Achyk sayasat”, 2021, March 26), “The ideology of preserving the people wearing a white kalpak” (“Maidan”, 2022, February 2), S. Rysbaev “Kyrgyz folk values and instructive concepts” (B., “Uluu Toolor”, 2020. -216 b.). It was great that the students had limited information about the concept of national values and therefore didactic foundations for enriching and supplementing this information were identified. Information is given on the use of interactive methods and effective means, active forms in the development of the concepts of national values. The article voiced the opinion that the priority is not theoretical information, but practical issues and the meaning of their application.

Keywords: Kyrgyz language, as a second language, as a foreign language, national value, learning, learning goal, learning content, learning technologies, teaching aids, higher education institution, instructive values, competence-based learning.

Кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутууга коюлуп жаткан соңку талаптар окутуунун максаты менен мазмунуна, формасы менен каражатына, бүтүндөй технологиясына олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүүнүн зарылдыгын көрсөттү. Кыргыз тилин окутуунун максаты (кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү) анча өзгөрүүсүз калганы менен окутуунун мазмуну кыйла такталып, толуктоолорго ээ болду. Бул, баарыдан мурда, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу менен деңгээлдер боюнча үйрөтүү талабынын коюлушу менен ачыкка чыкты. Азыркы жогорку окуу жайларында өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактары аталган талапка ылайык уюштурулуп окутулуп келет. Ошол эле учурда окутуунун максаты тил үйрөнүүчүлөрдүн кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү деп аталганы менен, кеп ишмердүүлүктү өркүндөтүүнүн өзү маданият таануучулук, эл таануучулук, өлкө таануучулук милдеттерди аркалоого милдеттүү деген талаптар коюлду. Педагогика илиминде жүздөгөн жылдар бою талап кылынып келген “таалим-тарбия иштери улуттук маданий баалуулуктар менен жалпы адамзаттык баалуулуктарды айкалыштыруу менен жүргүзүлүшү керек”, - деген талапка артыкчылыктуу маани берилип, ал жогоруда көрсөтүлгөн максаттык-мазмундук жаңы талаптарга окутууда өзгөчө көңүл буруунун зарылдыгын тастыктады.

Кыргыз жогорку окуу жайларында окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптарга мамлекеттик деңгээлде маани берилип, Кыргыз Республикасынын Президенти 2021-жылдын

29-январында “Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү” Жарлыктарга кол койду. Биринчи Жарлыкты турмушка ашыруу тууралуу концепция иштелип чыгып [2] ишке ашырууга карата иштиктүү иш аракеттер башталды. “Концепциянын максаты - ар тараптуу өнүккөн, өз элинин руханий-адеп-ахлактык жана маданий баалуулуктарын терең сиңирген, эне тилин негизги баалуулук катары сыйлаган, билимдүү, жоопкерчиликти, дени сак, мекенчил, татыктуу инсанды калыптандыруу”, - деп аныкталган. Мындан улам кыргыз тилин окутуунун максат-милдети менен мазмунуна руханий-адеп-ахлактык өнүгүү менен улуттук нарк жөнүндөгү маалыматтар, материалдар милдеттүү түрдө киргизилиши зарыл деген тыянак чыгарууга болот.

Бүгүнкү күндө кыргыз тилин окутууда аныкталган талаптар эске алынып, аздыр-көптүр тажрыйба топтолуп, алгачкы жыйынтыктары алынып, ийгиликтери жарала башталганын белгилөөгө милдеттүүбүз. Ошол эле учурда аталган талаптарды натыйжалуу ишке ашыруу үчүн биз, окутуучулар, айрым маселелерди чечип, айрым түшүнүктөрдү тактап алуубуз зарылдай сезилет. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

Биринчи, аталган Жарлыктарды жана аларды ишке ашыруу боюнча иштелип чыккан концепцияларды, иш аракеттердин пландарын ж.б. терең өздөштүрүү менен аларды окутуу процесстеринде пайдалуунун ык-жолдорун аныктап алуу.

Экинчи, кыргыз тилин окутууда улуттук баалуулуктар жөнүндө студенттердин түшүнүктөрүн бекемдөө үчүн кыргыз этнопедагогикасы боюнча А.Акматалиевдин, С.Байгазиевдин, А.Муратовдун, С.Рысбаевдин ж.б. жарык көргөн эмгектерин теориялык-методологиялык негиз, булак катары кенири колдонуу.

Үчүнчү, улуттук баалуулуктарды окутуунун интерактивдүү методдорун, кызыктуу жана натыйжалуу каражаттарын аныктап, сабак процессинде колдонуу ж.б.

Советбек Байгазиев азыркы кыргыз педагогикасында билим берүүнүн актуалдуу маселелери боюнча тынбай эмгектенген, бул боюнча жүздөгөн макалаларды, ондогон баалуу эмгектерди жаратып келе жаткан улуу дидакт катары белгилүү. Педагог-окумуштуунун эмгектерин кыргыз тили сабагын пландап-уюштурууда, сабак өтүүдө пайдаланууга, колдонууга биз, окутуучулар милдеттүүбүз. Жогоруда көрсөтүлгөн макалаларында С.Байгазиев этнопедагогиканын негизинде тарбиялоонун «өзөктүү мазмундук-ресурстук, базалык таянычтарын» алтыга бөлүп көрсөткөн. Алар: элдин тарыхы, эне тили, этникалык маданият, көркөм адабият, искусство жана элдик философия, элдин адеп-ахлак маданияты, табият. Ар биринин казына, булак катары таалим-тарбия берүү процессинде колдонулушун ачып, тактап, аныктап берген. Мисалы, эне тил тарбия булагы болушу тууралуу: «Кыргыз тилинин лексикалык, макал-лакап, учкул сөз, жорго сөз, чечен сөз байлыгы – тилдин тарбиянын соолгус булагы», - деп аныктаса, табият жөнүндө: «Кыргыз жеринин сулуулугу, Ала-Тоонун ажайып жаратылышы, табият керемети, насыяттары, ата-бабалардын табият даанышмандыгы – тарбиянын мазмундук кору», [3, 16]- деп берилген.

Биздин милдет – булл маалыматтарды сабактын максатына, темасына жана студенттердин

ээ болуучу адистерине жараша иргеп, тандап алуу жана пайдалануу.

Сулайман Рысбаевдин аталган эмгегин [5], биз кыргыз тилин окутууга студенттердин улуттук баалуулуктар тууралуу түшүнүктөрүн байытуунун, бекемдөөнүн окуу китеби, негизги каражаты катары таанып, пайдаланууну максаттуу жана натыйжалуу деп тастыктайбыз. Бул баалуу эмгектин жазылыш максаты боюнча автордун тилегин окуйлу. «...кичинекей бул китепчени колдонууга алып, билгениңизге баш ийкеп, унуткандарыңызды эстеп, жаш муундарга айта жүрүңүз. Ошентели да, жаштарыбыз, уул-кыздарыбыз, ата-бабаларыбыздан калган ушундай баалуулуктарыбызды унутпай сактай жүрсө экен – деп тилек кылалы!» [5, 8]. Бул автордун тилегине кошулуп, айткан сунуштарын пайдаланууга аракет кылабыз.

Эмгек салт, нарк, каада, үрп-адат жана ырым-жырым түшүнүктөрүн тууралуу тил сөздүктөрүнө белгилүү инсандардын айткандарына, фольклорго ж.б. булактарга таянуу менен кеңири жана жеткиликтүү маалыматтарды берүү менен башталат. Эгерде биз, окутуучулар, С.Рысбаев берген түшүнүк-маалыматтарды өзүбүз терең өздөштүрүп, талдап, аларды окутуунун активдүү жана интерактивдүү ык-жолдорун, формаларын жана каражаттарын алдын-ала аныктап, тактап албасак, өткөн сабактарыбыз өз максатына жетпейт. Эгерде биз салттуу сабактардын нугуна салып, «салт деп эмнени айтабыз?», «нарк деп эмнени айтабыз?» сыяктуу кызыксыз, тажатма суроолорду берип, эрежелерди жаздырып, жаттатып сабак өтсөк, анда кыргыз улуттук баалуулуктары жөнүндө студенттердин кызыгууларын жок кылып, көңүлдөрүн кайт кылып, кайдыгерликти жаратып, баалуулуктун баркын кетирүүлөрүнө гана шарт-өбөлгө түзгөн болобуз.

Эмгекти биз «улуттук баалуулуктарды окутуунун окуу китеби» катары сыпаттадык. Буга өзүбүздүн практикабыздан (сабак процессинен) бир мисал келтирели. Пикир алышууну, маалымат алмашууну, сүйлөшүүнү биз кеп ишмердүүлүгү деп белгилейбиз. Кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү бар. Алардын экөө маалымат берүүгө билдирүүгө арналып, сүйлөө жана жазуу деп бөлүнөт. Дагы экөө маалымат алууга, кабыл алууга багытталып, угуу жана окуу деп аталат. Бул тууралуу студенттер билүүгө тийиш. Сабак процессинде студенттердин бардыгы эле бирдей мамиле кылышпайт. Айрымдары айтылып жаткан маалымат кызыгуу менен угуп, эстеп кылууга аракет кылса, башка бирөөлөрү кайдыгер гана мамиле кылып, угуп отургандай түр көрсөтсө, кээ бирөөлөрү башка нерсе менен алагды болушат. Муну окутуучу байкап, аудиторияга кайрылып: «Силер кунт коюп укпай, башка нерселерди ойлоп отурасыңар. Кыргыз эли айтылып жаткан сөздү угууга, аны эстеп калууга өзгөчө маани берип, уккан кулакты бир нече топко болгон. Алар тууралуу билгиңер келеби?» - деген суроону коёт. Студенттерге бир аз кызыгуу көңүл коюу байкалып: «Билгибиз келет», - деп жооп беришет.

С. Рысбаевдин сөз болуп жаткан эмгегинин 73-бетинде «кулактын түрлөрүн» сегизге бөлүп көрсөткөн. Биз ал маалыматтын ксерокөчүрмөсүн жетиштүү санда алдын-ала даярдап алганбыз. Көчүрмөлөр ар бир студентке же катар отурган эки студентке таратылып, окуп, өз ойлорун айтуу тапшырмасы берилет.

Студенттерге кызыгуу, талашуу, тамашалуу, макул болуу сыяктуу аракеттер болуп, бири-

бирине «сен мындайсың» өңдүү тамаша сөздөр айтылат. Окутуучу ар бирине кыскача токтолуп, тактап, маанисин түшүндүрүп, мисалдарды турмуштан келтирип, сүйлөм түзүлүп, сөз маанилерин чечмелеп, өз алдынча үйдө иштөөгө оозеки же жазуу түрүндөгү тапшырмаларды берип, же өтүлүп жаткан темага ылайык тапшырмаларды ж.б. иш-аракеттерди жүргүзүүсү натыйжалуу болот.

Эмгектеги кулактын түрлөрү жөнүндөгү маалыматтар:

«Узун кулак – эл укпаганды угуп, эл ташыбаганды тыңшап, көп маалыматтуу болгон, айтып берери көп адам.

Куйма кулак – эмне укса да, канча укса да, канча укса да, качан укса да баарын эсине сактап, эч качан унутпаган, сөзгө маани берип, сөз жыйнаган адамдын кулагы.

Кум кулак – уккан сөз сезимине кирбеген, укса да сөз маанисин түшүнбөгөн адамдын кулагы.

Акма кулак – уккан сөз бул кулагынан кирип, тиги кулагынан чыгып, азыр уккан сөзүн азыр унуткан адамдын кулагы.

Таш кулак – канча айтса да кулагына эч кандай сөз кирбеген адамдын кулагы.

Каңырыш кулак – уккан сөздүн маанисине тетири түшүнүп, жарымын укса жарымын унутуп, чала тыңшаган адамдын кулагы.

Сак кулак – керектүү кепти керектүү учурунда тыңшап угуп алган кулак.

Кийиз кулак – эмне укса деле маани бербеген, жаман айтса да көңүл бурбаган, укканы уккан жеринде калган, угуп коюп унутуп таштаган адам» [5, 73].

Бул сыяктуу улуттук баалуулуктарды үйрөтүүгө булак, каражат болуусу маалыматтар эмгекте өтө көп.

Айталы, туугандык, жубайлык, кудалык, достук ж.б. мамилелер жөнүндө, тамак-аш, кийим-кече, адамдын жаш-курагы, өнөр, мезгилдерде ж.б. тууралуу кызыктуу маалыматтарды алууга болот. Мисалы, «келиндер сыпаты» деген бөлүмдө [5, 62-68] келиндерди «жаш келин», «иш келин», «кас келин», «мас келин», «наз келин», «таш келин», «уз келин», «маш келин», «баш келин» деп сегизге бөлүп, ар бирине сыпат берилет. Мындай маалыматтарды кыргыз тили сабагында пайдалануу сабактагы жандуулукту берип, кызыгууларды жаратып, буларды «улуттук баалуулуктар» деп атайын белгилебей эле керектүү түшүнүктөрдү үйрөтүүгө, аларды баалоого көндүрүүгө болот.

Адабияттар

1. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. - Бишкек, 2001. - 215 б.
2. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 29-январында «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү» Жарлыгы. // «Эркин -Тоо», 2021, 3-август.
3. Байгазиев С. Ак калпак журтту сактоонун идеологиясы // «Майдан», 2022. 2-февраль.

4. Байгазиев С. Президент С. Жапаровдун Жарлыгы жана улутту сактоонун стратегиясы // «Ачык саясат». -2021, 26-март.
5. Рысбаев С. Кыргыздын элдик баалуулуктары жана нарктуу түшүнүктөрү. - Б., «Улуу Тоолор», 2020. -216 б.

УДК: 373,1(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.94

Шабданова Г.
К. Карасаев атындагы БМУ

МЕТАФОРАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН КӨП МААНИЛҮҮ СӨЗДӨР

Кыскача мазмуну: Бул аталган макалада метафоралык эпол аркылуу уюшулган көп маанилүү сөздөрдүн пайда болуу эполдору жөнүндө сөз болот. Тактап айтканда, тилдик сөздүк состаавындагы бардык сөздөрдүн семантикалык бирдей боло бербейт. Анткени тилдеги кээ бир сөздөр кош мааниге ээ болсо, адл эми калгандары андан көп мааниге ээ. Ошондуктан, көп мааниге ээ болгон сөздөрдүн бардык маанилери бир мезгилде жаралбайт. Алар тилдин нечен жылдык өнүгүү процессинде пайда болуп, өнүгүп отуруучу тарыхый кубулуштарга жатат. Башкача айтканда, бир мааниден экинчи мааниге ээ мааниси жаралып турат. Тагыраагы, көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо сөз маанилерин типтерине ажыратып талдоонун чоң мааниси бар.

Түйүндүү сөздөр: эң ийкемдүү, белгилүү өлчөмдө, оошуп өтүүсү, өтмө маани, абстрактуу, кооздук, көркөмдүк, кубулуш, кош маани, көп маанилүү сөздөр, өңү-түсү, сапаты, окшоштук, өбөлгө, образдуу баяндоо, кымбат баалуу, ачык бөлүгү, көзөнөгү, талабы катуу, сөз маанилери.

Шабданова Г.
БГУ имени К. Карасаева

ОБРАЗОВАНИЕ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ МЕТАФОРИЧЕСКИМ ПУТЕМ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы образования многозначных слов через метафору. Расширение значений многозначных слов происходит в разное время. Данный процесс связан с историей развития языка в целом. Семантическая структура многозначных слов определяется разбором составляющих его компонентов.

Ключевые слова: переносные значения, абстрактный, художественный, явления многозначное значение, схожесть, качество, образный пересказ, открытое часть, значение слов, ценный, переход, в известной степени, гибкий.

Shabdanova G.
BSU named after K. Karasaev

THE FORMATION OF POLYSEMANTIC WORDS IN A METAPHORICAL WAY

Annotation: The article deals with the formation of polysemantic words through metaphor. The expansion of the meanings of polysemantic words occurs at different times. This process is connected with the history of the development of the language as a whole. The semantic structure of polysemantic words is determined by the analysis of its constituent components.

Keywords: figurative meanings, abstract, artistic, phenomena polysemantic meaning, similarity, quality, figurative retelling, open part, meaning of words, valuable, transition, to a certain extent, flexible.

Турмуштагы ар кандай жаңылыктарга, айлана-чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө жараша адамдардын түшүнүгү, аң-сезими да өркүндөп, өсүп-өнүгүп олтурат. Мындай кубулуштар тилдик лексикалык составына жаңы сөз каражаттарынына кошулуп, толукталып турушун талап кылат. Бирок, тилдик сөздүк составы сырттан кабыл алынган эле тилде жаңыдан жасалып чыккан сөздөр аркылуу гана эмес, анын мурдатан берки материалдык негизи болуп саналган даяр сөздөрдүн семантикалык өзгөрүүгө учурап, жаңы лексикалык маанилерге ээ болушу аркылуу да байыйт, толукталат. Алар сөздү мурда туюнткан түшүнүгү менен жаңы маанилердин ортосундагы окшоштукка, ассоциацияга, апалогияга, функционалдык жалпылыкка барып негизделет. Алыктар, булактар лингвистикада метафора, метопимия, синехдоха, функционалдык жалпылык деп аталат.

Ушул маселелерди эске алуу менен кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөр, алардын пайда болуу жолдору, семантикалык өзгөчөлүктөрүн мисалдар аркылуу талдоого токтолобуз.

Изилдөөнүн максаты. Сөз менен маанисин байланышын аныктоо. Ошондой эле кыргыз тилиндеги көп маанилүүлүк боюнча жазылган эмгектерди иликтөө менен анын тилдеги өзгөчөлүгүнө токтолуп, тактап айтканда, көп маанилүүлүктүн пайда болуу жолдоруна мисалдар аркылуу анализ жүргүзүү.

Бул максатты ишке ашыруу төмөнкүдөй милдеттерди алдыга койдуга;

- тилдеги сөздөрдүн маанилик типтерин аныктоо
- көп маанилүү сөздөрдүн пайда болуу жолдорун көрсөтүү
- метафоралык жол менен пайда болгон көп маанилүү сөздөрдүн өзгөчөлүгүн көрсөтүү.

Кыргыз тилиндеги көп маанилүү сөздөрдүн өсүп-өнүгүшүн аныктоо максатында түшүндүрмө сөздүктү пайдалануу аркылуу, мисалдар менен далилдөө.

Изилдөөнүн методдору. Илимий булактардан алынган материалдардын негизинде талдоо жүргүзүү

Тилдин сөздүк составындагы бардык сөздөрдүн семантикасы бирдей боло бербейт. Анткени тилдеги кээ бир сөздөр кош мааниге ээ болсо, калгандары андан көп мааниге ээ. Ал көп маанилүүлүк турмуштагы белгилүү бир нерсенин, кубулуштун наамы экинчи бирөөнө да оошуп өтүү, биринен экинчисине жылышуу аркылуу өнүгөт. Көп мааниге ээ болгон сөздөрдүн бардык маанилери бир мезгилде жаралбайт, алар тилдин нечен жылдык өнүгүү процессинде пайда болуп, өнүгүп олтуруучу тарыхый кубулуштарга жатат. Башкача айтканда, бир мааниден экинчи мааниси жаралып отурат.

Көп маанилүү сөздөрдүн семантикалык структурасын аныктоодо сөз маанилерин типтерине ажыратып талдоонун чоң мааниси бар.

Тилде көп маанилүүлүктү пайда кылуунун эң кеңири тараган түрү – метафора. Метафора сөздөрдүн көп маанилүү болуп колдонулушунун кенири өнүккөн, эң ийкемдүү жана өнүмдүү ыкмасынын бири.

Турмушта жаңы пайда болгон тигил же бул нерсенин, кубулуштун өзүнөн мурда белгилүү

болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өңү-түсү, формасы, сапаты, функциясы жана башка жактары боюнча жалпы бир окшоштугу болуп калган. Мунун натыйжасында булардын эскилеринин наамы жаңыларына да оошуп да, бир эле сөз өз ара окшоштукка ээ болуп турган мурдагы жана кийинки нерселердин, кубулуштардын жалпы наамына айланып, мааниси кеңийт.

Метафора сөз маанилеринин кеңейишине, семантикалык каражаттар эмес, бири-бирине окшош болгон заттар, кубулуштар, кыймыл-аракеттер өбөлгө түзөт. Кыскасы, окшош нерселерди типтештирип атоонун өзү тилдик метафораны пайда кылат. Ошентип, заттардын, кубулуштардын, кыймыл-аракеттердин тышкы окшоштугуна жана адам баласынын ойлоосуна, бирин экин бир окшош нерселер менен салыштыруу жөндөмүнө карай метафора жаралат, демек, улам жаңы көрүнүш, зат мурункуларына сырткы кейпи формасы жана башка окшош болуу менен бирдей аталышка ээ болот.

Метафора – лингвистикада гана эмес, оозеки речте, көркөм адабиятта да кеңири кездеше турган лингво-адабияттык каражат. Заттын, көрүнүштүн сырткы окшоштугу метафоранын пайда болушуна алып келет. Мындай учурда эгерде, образдуу баяндап берүү зарыл болсо, анда индивидуалдуу башкача айтканда адабияттык метафора жаралат. Бирок, адабияттык метафорага караганда тилдик метафора туруктуу келип, семантикалык системаны байытууга база болот. Ал туруктуу семантикалык система катары улуттук тилде калыптанып, сөздүктөн орун алса, адабияттык метафора тигил же бул жазуучунун, акындын тиешелүү чыгармасында көркөм каражат катары калары белгилүү.[4-3-3-56]

Ошондой эле орус тилинде да эмненин негизинде жана кандай белгилери боюнча бир объекттин (буюмдун) аталышы экинчисине ыйгарылгандыгына жараша полисемияны үч түргө бөлүшөт: метафора, метонимия жана синекдоха.

Метафора- это перенос названия с одного предмета на другой на основании какого-либо сходства из признаков. Метафора чаще всего распространенная и развивающаяся разновидность полисемии. Метафора занимает немалую долю слов и выражений в нашей речи. Мы пользуемся ими, создаем их не заметно для себя. Метафоры играют бесспорно важную роль в языке, пополняя недостаток слов для обозначения новых появившихся понятий, что особенно важно для языка науки, а также выполняют и многие другие функции. [6-196]

Сапатындагы, өңү-түсүндөгү жана кыймыл-аракетиндеги окшоштукка карап, метафоралык жол аркылуу пайда болгон көп маанилүүлүккө төмөнкү сөздөрдү мисал келтирүүгө болот.

Күмүш: 1. Кымбат баалуу жаркырак ак түстөгү металл. Алтын, күмүш эшилген кендерин бар, Ала-Тоо.

2. Жылтырак түс, ак. Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү.

Тер: 1. Чогултуу, жыйноо, иргеп алып таштоо. Балдар, кыздар машак терди.

2. Жулуу, жулуп алып таштоо. Маңдайына каш койбой искек менен тергиле.[1-126]

Илим менен техниканын, экономиканын, элдин маданий деңгээлинин өсүп-өнүгүшү менен бирге коомдук турмуштагы айрым бир түшүнүктөр, кубулуштар да кошо өзгөрүүгө дуушар болуп турат. Мындай өзгөрүүлөр тилдин лексикасына да таасирин тийгизип, мурунку эле түшүнүктөрдүн, кубулуштардын наамы функционалдык жалпылыктын негизинде кийинкилерине да оошуп өтө берет. Натыйжада тилде мурдатан жашап келе жаткан даяр лексикалык каражаттардын мааниси кеңейип, алардын семантикалык структурасы белгилүү өлчөмдө жаңыланат. Тилдеги мындай кубулуштар заттардын функционалдык оошуп өтүшсү деп аталат. Сөзүбүз кургак болбош үчүн төмөнкү мисалдарга көңүл буруп карасак:

Көз: 1. Адамдын, жан-жаныбарлардын көрүү мүчөсү. Көзүң ооруса колунду тый, ичин ооруса, тамагыңды тый.

2. Бир нерсенин тешиги, жылчыгы, ачык бөлүгү, көзөнөгү. Ийненин көзү, терезенин көзү.

3. Күндүн айдын бети. Жылтырайт бак ичинен айдын көзү.

Мүчө: 1. Адамдын денесинин бөлүктөрү: он эки мүчө, кырк тамыр таптакыр ооруп зыркырады.

2. Бүткүл дене түзүлүшү. Келиндин дене түзүлүшү келишкен.

3. Кандайдыр бир уюмдун, коомдун, адамдардын добушунун составына кирген киши. Биз менен аңгемелешип отурган окуу жайдын мүчөсү – Артыкбаев.

4. Сүйлөмдүн составдык бөлүктөрү. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тап.

Жаа: 1. Дого сыяктуу ийилип, жип менен кере тартылып, жебе менен атууга ылайыкталган курал. Кара чыйырчык көрсөнөр, атпагыла жаа менен.

2. Ээ – жаа бербөө, жаасы катуу, талабы катуу. Экөөнүн жаасынын катуулугуна карабастан, Тенти башын чайкады.

3. Математикада хорда менен тартылган кесиндиси да жаа деген термин менен аталат.

Мугалим жааны чийүүнү көрсөтүп жатты.

Уңгу: 1. Балта, кетмен, керки ж.б. куралдардын сабы ашталып бириктириле турган бөлүгү. Уңгусу карыш чоң кетмен кол учунда ойносун.

2. Сөздүн мүчөлөргө ажырабаган негизги бөлүгү. Уңгу сөз.

Тилде бир эле сөздүн бир нече мааниде метафоризацияланышы мүмкүн. Мындай учурда анын бир эле касиети бир нечелеген өтмө мааниде колдонулушуна негиз боло албайт. Анткени бир эле нерсе оң жана терс касиеттерге ээ болушу мүмкүн. Мисалы, карышкыр – ач көз, жырткыч (терс) карышкыр жүрөктүү (оң жагы). Демек, “бөрү” сөзүнүн метафоризацияланышында тигил же бул затка жогоркуу касиеттеринин бардыгы кабылданбайт. Анын бир гана сапаты, (оң же терс) өтмө мааниде колдонулушуна негиз болот да, ошол аркылуу гана айтуучунун сөз болуп жаткан нерсеге карата баасы белгилүү болот. Демек, сөздү өтмө мааниде колдонуудагы негизги максат нерсени атоо эмес, алардын орток белгиси аркылуу мүнөздөө, сүрөттөө, баалоо болуп саналат. [5-166]

Ал эми жансыз заттардын метафоризацияланышы нерселердин белгилерине, ар кандай абалдарына карата колдонулуп, сөз тизмектери аркылуу пайда болот. Мына ушул сөз тизмектеринин синоним же тектеш маанилүү сөздөр менен орун алмаштыруу аркылуу индивидуалдуу мүнөздөгү метафораларды жаратышат. Мисалы:

Ачып көздү жумганча,
Айдын көзү байланып.
Кылымдын көзү жаш болуп,
Кырааның Манас баш болуп.

Сөз маанилери кээде кыймыл-аракетти туйундурган этиш сөздөрдө да кеңейүүгө дуушар болот.

Этиш сөздөрдүн табияты, семантикасы, атооч сөздөргө караганда башкараак, анткени атооч сөздөр конкреттүү заттардын атын, белгисин жана башкаларын билдирсе, этиштер абстрактуу түшүнүктү белгилейт. Ошондуктан этиш сөздөрдүн айкалышында такталат. Мында маанилери кыймылдык, аракеттик көрүнүштүк окшоштукка, багытынын бирдейлигине, анын алган ордуна ж.б. белгилерине карай жалпы аталышка ээ болот. Мисалы: Солкулдап ыйлаган кызды көрүп, сай-сөөгүм сыздайт.

Ошентип, төмөндөгүдөй бир катар этиштердин мурдагыга окшоштугу бар жаңы мааниге ээ болушу да метафоралык кубулуштардын айрым фактыларынан болуп саналат: чечим (өкүм) чыгаруу, оюн (спектакль) коюу; ролдорду аткаруу ж.б.

Мындан тышкары, спорттук терминдер тилдин семантикасына көптөгөн жаңы маанилерди пайда кылып, пассивдүү лексикадан активдүү лексикага өткөндүгүн көп учуратабыз. Мисалы, старт, финиш, эстафета, раунд ж.б.

Демек, полисемия көркөмдүк, кооздук үчүн атайын тандалып алынган жөнөкөй гана көркөм каражат эмес, ал элдин тилинде белгилүү бир закон ченемдүүлүккө ылайык калыптанып, ошол улутка тиешелүү болгон семантикалык жылыш, семантикалык нюанс. Ал эми көркөм образдуулук максатта алынган каражаттардын табияты башкараак, тактап айтканда, алар белгилүү бир чыгарманын чегинде гана жашап, жалпы улуттук тилдин семантикалык системасынан орун албай калышы мүмкүн.

Адабий чыгармаларда автордун жекече стилдик өзгөчөлүгү катары өтмө мааниде колдонулган көп эле сөздөр учурайт. Булар адабий чыгармалардын көркөм сөз каражаты өзгөчө маанидеги стилистикалык кубулуш же троптун белгилүү бир түрү катарында болушу тийиш.

Тилде сөздөр метафоралык жол менен көп маанилүүлүккө ээ болот. Метафора – бул тилдеги сөздөрдүн өзүнөн мурда белгилүү болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өңү-түсү, формасы, сапаты, функциясы жана башка жактары боюнча жалпы бир окшошуп калуу кубулушу.

Жыйынтыктап айтканда, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү тилдеги негизги кубулуштардын

бири. Коомдун өсүп өнүгүшү менен алар өнүгүп өсө берет. Ошону менен бирге алардын болушу чыгармалардын көркөмдүгүн арттырууга көмөктөшөт.

Корутунду. Демек, тилде сөздөр метафоралык эпол менен көп маанилүүлүккө ээ болот. Метафора-бул тилдеги сөздөрдүн өзүнөн мурда белгилүү болуп жүргөн кандайдыр бир нерсе, кубулуш менен өңү-түсү, формасы, сапаты, функциясы ж.б.жактары боюнча жалпы бир окшошуп калуу кубулушу. Мисалы, “күмүш” деген сөздү алсак болот. Биринчи мааниси кымбат баалуу жаркырак ак түстөгү металл. Алтын, күмүш эшилген кендери бар. Экинчи мааниси жалтырак түс. Күмүш пахта дөбө-дөбө үйүлдү ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, сөздөрдүн көп маанилүүлүгү тилдеги негизги кубулуштардын бири. Коомдун өсүп-өнүгүшү менен алар да өнүгүп-өсө берет. Ошондой эле алардын болушу чыгармалардын көркөмдүгүн арттырат.

Адабияттар

1. Акматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Ф., 1978ж. [1-12]
2. Алмабаева Э. Э. Многозначность слов., (по материалам произведения К.Жантошова “Каныбек”). Кыргыз тили жана адабияты журналы., Бишкек, 2012, № 21-с.175-177.
3. Мусаев С. Ж. Кеп маданиятынын маселелери. Б.,1993ж.
4. Өмүралиева С. Кыргыз тили. Б., 2001ж. [4-3-5]
5. Усубалиев Б.Ш. Көп маанилүүлүктү иликтеп окутуунун айрым маселелери. Түркологиялык изилдөөлөр. Б., 2001ж. [5-16]
6. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. Б., 2000ж.
7. Современный русский язык.,-7-е изд.М., 2005.

УДК: 336.747.5(575.2)
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.95

Шакулова Н., Шамбетова Н.
БГУ им. К. Карасаева
Досмамбетов А.
аспирант КРСУ

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ПЛАТЕЖНЫХ И БАНКОВСКИХ СИСТЕМ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные показатели эффективности работы банков Кыргызстане, их конкурентоспособность на рынке и удовлетворение потребностей клиента через предоставления банковских услуг и развития цифровых платежных технологий. Функционирование новых цифровых технологий для банковского сектора предлагает инновационные решения, которые позволят повысить эффективность работы банка, а также улучшить качество банковских продуктов и услуг предоставляемых клиентам. В процессе проведения исследования выявлено, что государственная политика, ориентированная на совершенствование банковской системы направлена на содействие мер по повышению автоматизации банковских услуг. Путем улучшения нормативной базы, а также усилением надзора за платежной системой государство способствует обеспечению безопасности, надежности и эффективности в функционировании платежных систем, обеспечению контроля за ее бесперебойностью.

Ключевые слова: финансовый рынок, коммерческие банки, цифровые технологии, банковские продукты и услуги, платежные карты, кредит, электронные деньги, банковские операции, инновации.

Шакулова Н., Шамбетова Н., Досмамбетов А.
К. Карасаев атн. БМУ

КЫРГЫЗСТАНДА АВТОМАТТАШТЫРЫЛГАН ТӨЛӨМ ЖАНА БАНК СИСТЕМАЛАРЫНЫН ИШТЕШИ

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандагы банктардын ишинин негизги көрсөткүчтөрү, алардын рыноктогу атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жана банктык кызматтарды көрсөтүү жана санариптик төлөм технологияларын өнүктүрүү аркылуу кардарлардын канааттануусу талкууланат. Банк сектору үчүн жаңы санариптик технологиялардын иштеши банктын натыйжалуулугун жогорулатууга, ошондой эле кардарларга көрсөтүлүүчү банк продуктыларынын жана кызматтарынын сапатын жакшыртууга мүмкүндүк берүүчү инновациялык чечимдерди сунуштайт. Изилдөөнүн жүрүшүндө банк тутумун өркүндөтүүгө багытталган мамлекеттик саясат банктык кызмат көрсөтүүлөрдү автоматташтырууну жогорулатуу боюнча чараларды илгерилетүүгө багытталганы аныкталган. Ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү, ошондой эле төлөм системасына көзөмөлдү күчөтүү аркылуу мамлекет төлөм системаларынын иштешинин коопсуздугун, ишенимдүүлүгүн жана натыйжалуулугун камсыз кылууга, анын үзгүлтүксүздүгүн контролдоого көмөк көрсөтөт.

Түйүндүү сөздөр: каржы рыногу, коммерциялык банктар, санариптик технологиялар, банктык продуктылар жана кызматтар, төлөм карталары, кредит, электрондук акча, банктык операциялар, инновациялар.

Shakulova N., Shambetova N., Dosmambetov A.
BSU named after K. Karasaeva

FUNCTIONING OF AUTOMATED PAYMENT AND BANKING SYSTEMS IN KYRGYZSTAN

Abstract: This article discusses the main performance indicators of banks in Kyrgyzstan, their competitiveness in the market and customer satisfaction through the provision of banking services and the development of digital payment technologies. The functioning of new digital technologies for the banking sector offers innovative solutions that will improve the efficiency of the bank, as well as improve the quality of banking products and services provided to customers. In the course of the study, it was revealed that the state policy focused on improving the banking system is aimed at promoting measures to increase the automation of banking services. By improving the regulatory framework, as well as strengthening the supervision of the payment system, the state contributes to ensuring the security, reliability and efficiency in the functioning of payment systems, ensuring control over its continuity.

Keywords: financial market, commercial banks, digital technologies, banking products and services, payment cards, credit, electronic money, banking operations, innovations.

В условиях ускоренного развития глобальных процессов в мировой экономике провоцирующая постоянные перемены и совершенствования, требуется трансформация экономики Кыргызстана на основе инновационных процессов с применением инновационных цифровых технологий во всех сферах деятельности, что является во многих развитых странах одним из условий для поддержания и повышения высоких темпов экономического роста.

Сегодня финансовый рынок и рынок информационных технологий тесно переплетены между собой.

Внедрение информационных технологий для банковского сектора предлагает инновационные решения, которые позволяют повысить эффективность работы банка, а также улучшить качество банковских продуктов и услуг предоставляемых клиентам.

Инновационное развитие осуществляется посредством автоматизации различных процессов, а также инвестирования в инфраструктуру, технику и технологии.

В Кыргызстане кредитно-финансовые учреждения в сфере банковских услуг и продуктов, к сожалению, намного отстают от иностранных банков, и решение проблем автоматизации банковских услуг Кыргызстана является на сегодняшний день весьма актуальным.

Теория и практика современной банковской системы сформирована на основе целого ряда фундаментальных понятий, а их современное состояние и развитие раскрывается эффективной работой, конкурентоспособностью и способностью удовлетворения потребностей клиента через предоставления банковских услуг.

Коммерческие банки ведут активную деятельность в рыночной экономике в связи с большим спросом на их товары и услуги, а маркетинговая политика банков вырабатывается в зависимости от спроса на рынке. В связи с чем, в определении стратегии по развитию банковской системы неизменным остается разработка новых банковских продуктов. Внедрение новшеств в банковских продуктах позволяет обеспечить стабильность системы, экономический рост и конкурентоспособность[5].

В Кыргызстане в этом направлении ведутся различного рода мероприятия, основной целью которых соответственно является максимально эффективное функционирование платежей с применением цифровых банковских услуг.

В проводимом анализе за период 2020- 2021 годы, по основным показателям деятельности финансово-кредитных учреждений выявлено, что для предоставления финансовых услуг населению имеется достаточный запас прочности, что было подтверждено и в период ковида.

На 11,8 процента выросли показатели совокупного кредитного портфеля коммерческих банков в 2021 году, составив в общем объеме 181,8 млрд сом. По данным НСК КР рост произошел в связи с увеличением кредитования в национальной валюте, так как для заемщиков изменение курса иностранной валюты, точнее их повышение может сильно повлиять на их выплате.

Из действовавших в 2021 году 23 коммерческих банков 16 функционировали с иностранным капиталом. Наблюдалось увеличение уставного капитала, которая поднялась с 31,2 до 37,0 млрд сом, а доля иностранного капитала в данной статье не изменилась оставаясь на 29,2 процентах.

Высоколиквидные средства в общем объеме, размещаемые банками в денежных средствах, краткосрочных активах и на корреспондентских счетах в Национальном банке, к итогу 2021 года значительно повысился составив 111,5 млрд сомов или 30,9 процента от общего объема активов.

Таблица 1. – Показатели активов коммерческих банков к итогу 2020-2021 гг.

Активы	2020 год		2021 год	
	млрд. сом.	доля (%)	млрд. сом.	доля (%)
Кредиты и финансовая аренда клиентам	162,6	56,2	181,8	50,3
Корсчета и депозиты в др. банках	39,8	13,7	62,6	17,3
Портфель ценных бумаг	21,9	7,6	33,4	9,3
Денежные средства	24,2	8,4	30,1	8,4
Кор.счет в НБ КР	14,2	4,9	18,8	5,2
Основные средства	15,6	5,4	17,1	4,7
Кредиты финансово-кредитным организ.	2,1	0,7	1,2	0,3
Ценные бумаги, купленные по РЕПО	0,3	0,1	0,3	0,1

Инвестиции и финансовое участие	0,5	0,2	1,0	0,3
Спец. РППУ	-15,6	-5,4	-18,1	-5,0
Др. активы	23,7	8,2	32,9	9,1
Всего	289,3	100,0	361,1	100,0

К концу 2021 года выросли в общем объеме краткосрочные кредиты, которые привели дюрации кредитного портфеля с 32,9 до 32,1 месяцев. На 12,9 процентов выросло количество заемщиков, составляя 477,3 тысяч физических и юридических лиц. Уменьшился уровень долларизации кредитного портфеля на 5,0 процентного пункта по сравнению с 2020 годом, до 27,9 процента.

Снизился общий объем кредитования, что является показателем стабильности в основных сферах экономики. Рост объема кредитования наблюдался в секторе торговли и коммерческие операции в размере 9,5 млрд сом, в потребительском кредитовании в размере 4,8 млрд. сом, а также в сельском хозяйстве прирост составил на 2,7 млрд сом, ипотечное кредитование на 2,7 млрд сом. Не обошлось и без снижений на кредитование. Промышленность и строительство снизились на 0,2 млрд сом.

Во всех регионах Кыргызстана за отчетный период объем кредитного портфеля увеличился. Основная доля показателей как видно на Рис. 1. приходится на г. Бишкек.

Рис. 1. Региональная структура кредитного портфеля коммерческих банков за 2020-2021 гг.

С начала года увеличение на 34,3 процента в общем объеме показала депозитная база банков составив 242,9 млрд сомов. Депозиты в сомах в течении года увеличились на 38,3 процента, а в иностранной валюте на 28,9 процента.

По итогам 2021 года чистая прибыль банковской системы по сравнению с 2020 годом увеличилась на 56,2 процента и составила 3,6 млрд сомов.

Согласно представленным данным, следует, что основные показатели банковской системы, не смотря на трудности, связанные с ограничением, связанным с пандемией показали стабильный рост. А своевременная и правильная политика банков по снижению кредитных ставок улучшила доступ клиентов к кредитам, и способствовало росту банковского финансирования. В свою очередь стабильно растущий объем депозитов в банках доказывает повышение уровня доверия населения Кыргызстана к отечественным коммерческим банкам.

Государственная политика, ориентированная на совершенствование банковской системы направлена на содействие мер по повышению автоматизации банковских услуг. Путем улучшения нормативной базы, а также усилением надзора за платежной системой государство способствует обеспечению безопасности, надежности и эффективности в функционировании

платежных систем, обеспечению контроля за ее бесперебойностью. [5]

Важное место в банковской системе страны занимает национальная платежная система «Элкарт» для развития которой уделяется особое внимание. Проводимые банками мероприятия по поддержанию и развитию данной системы ориентированы на реализацию проектов по расширению услуг через мобильные приложения и интеграцию с платежными системами других стран.

Для совершенствования предлагаемых банками продуктов и услуг путем развития цифровых платежных технологий проводятся мероприятия по обеспечению благоприятных условий в рамках специальных регулятивных механизмов. Разработан проект Концепции «Цифрового сома».

Проведенное мероприятие по введению дистанционного обслуживания расширившее доступ к платежным услугам обеспечило рост объема платежей налогов в бюджет страны, а также росту спроса на пластиковые карты пенсионерами, получающими социальные выплаты.

В 2021 году через систему электронных денег было проведено 8,5 млн платежей на сумму 5,6 трлн сомов. По сравнению с 2020 годом количество и объем платежей увеличились на 4,3 и 34,9 процента соответственно. Объем платежей в ГСРРВ и СПК за анализируемый период повысился на 35,4 и 23,8 процента соответственно.

За анализируемый период через платежные карты проведено более 84,2 млн операций на сумму 375,1 млрд сомов, по сравнению с 2020 годом количество операций увеличилось на 43,8 процента, а объем операций вырос на 39 процента.

Как показано в таблице 2.3. в торгово-сервисных организациях в 2021 году в два раза увеличились операции с использованием банковских платежных карт, составив рост на 78,4 процента. [6]

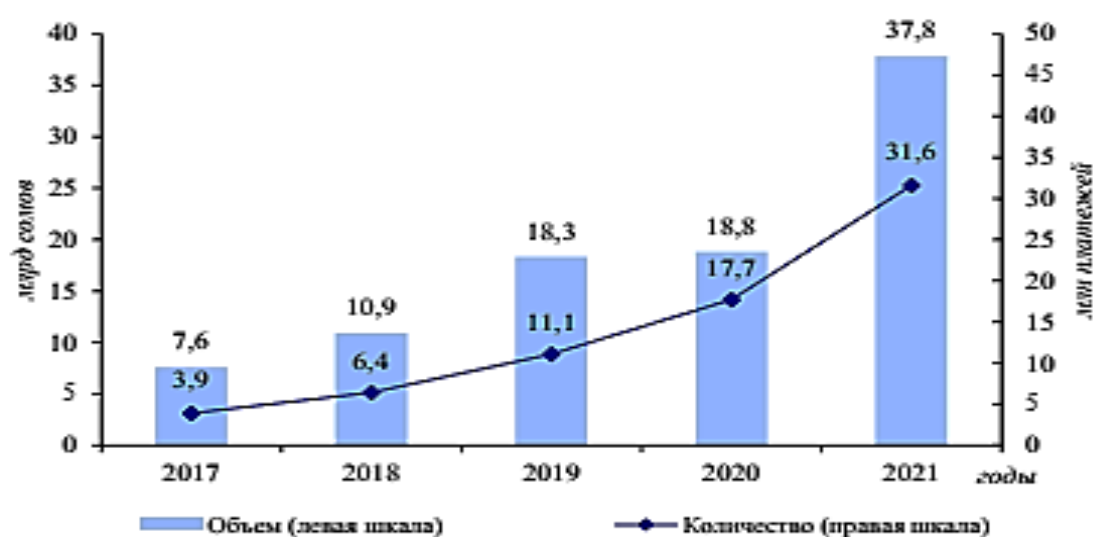

Рис.2. Динамика роста объема сделок в торгово-сервисных предприятиях

По всей территории Кыргызстана в 2021 году банковские платежные карты принимались в 1 910 банкоматах и 13 067 POS-терминалах. На Рис.3 приведены данные по количеству проведенных транзакций платежными картами в POS-терминалах в разрезе с 2019 года по 2021 год, где больше всего операций проведены через карты: «Visa», «Элкарт» и «Master Card» и «Золотая Корона».

Рис.3. Количество транзакций платежными картами за 2019-2021гг.

Следует отметить тот факт, что развитие удаленного или дистанционного обслуживания получила за период пандемии COVID-19, так как электронные деньги на период пандемии оставались наиболее доступным инструментом.

Объем операций по переводу денежных средств между электронными кошельками в 2021 году вырос на 83,3 процента по сравнению с 2020 годом и составил 12,7 млрд сом. Посредством электронных денег в 2,6 раза увеличилось количество переводов, составив 5,1 млн операций. На 39,8 процента увеличились операций по оплате за товары и услуги.

В 2021 году по сравнению с предыдущим годом количество пополнений электронных кошельков уменьшилось на 43,2 процента, составив 7,5 млн операций, но, на 32,2 процента увеличился объем операций по пополнению кошельков, составив 36,4 млрд сомов[6].

Подводя итоги по результатам исследования выявлено следующее:

1. По мере увеличения использования электронных сервисов обращение пластиковых карт на рынке может быть сокращена;
2. Повысятся транзакции через мобильные устройства посредством мобильных приложений;
3. Развитие автоматизированных банковских продуктов и услуг являются привлекательным фактором для банков, так как снижение издержек по изготовлению пластиковых карт значительно сократят операционные расходы по их выдаче и обслуживанию;
4. Для сохранения конкурентоспособности банкам нужно создавать продукт который граждане нашей страны могли бы использовать в любом месте где бы он не находился;
5. Определена необходимость создания в банках подразделения для работы с периферийными устройствами и повышения мер для мотивации сотрудников банков для их эффективной работе по автоматизации денежно-кредитной системы.

На сегодняшний день, не смотря на видимые улучшения на рынке финансово-кредитных институтов отечественная банковская система до сих пор остается недостаточно

автоматизированной, следовательно, банкам рекомендуется более широкое внедрение новшеств в цифровой экономике.

В заключении исследования следует вывод, что востребованность в автоматизированных или онлайн услугах, предоставляемых банками будет расти с наиболее удобными программными обеспечениями, которые обеспечиваются интернетом и каналами дистанционного обслуживания.

Для обеспечения качественного уровня сервисного обслуживания и распространения услуг во всех регионах страны банкам требуется более активно работать в направлении выявления новых потребностей в банковском обслуживании населения, проводя аналитические исследования в изменениях в спросе на банковские продукты непосредственно у населения, т.е. у потребителей карт в целях предоставления наиболее удобного продукта и услуги клиентам.

Литература

1. Билл Гейтс, Коллинз Хемингуэй. Бизнес со скоростью мысли, Exmo Press, 2000 г.;
2. Бюллетень Национального банка Кыргызской Республики на 2015-2018 гг.;
3. Гении и аутсайдеры. Малкольм Гладуэлл, Little, Brown and Company, 18.11.2008г.;
4. Селищев А. С. Деньги. Кредит. Банки: учебник для студентов, обучающихся по специальности. “Финансы и кредит”. Москва, 2012. – 427 с.;
5. Камчыбеков Т. К. Экономика Кыргызской Республики. КЭУ., Бишкек, 2018г. С. 384
6. Кыргызстан в цифрах. –Б.: НСК КР.

УДК: 378.9
DOI: 10.35254/bsu/2023.65.96

Эсенгулова М., Шерболот кызы Н.
И. Арабаев атындагы КМУ

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙДЫН ОКУТУУЧУСУНУН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮ

Кыскача мазмуну: Бул макалада жогорку окуу жайдын окутуучусунун кесиптик компетенттүүлүгү жөнүндө түшүнүгүнүн маани-маңызы каралган. Авторлор окутуучунун кесиптик компетенттүүлүгү түшүнүгүнүн аныктамасын, ЖОЖдун окутуучусунун жалпы моделине негизги элементтерин түзгөн жеке сапаттарын, ушул сапаттарын ачыктаган аспектилерди сунуш кылышат. ЖОЖдун окутуучусунун жеке сапаттарынын моделине авторлор: окуу предметин терең билүү, педагогикалык чеберчилик, кеңири илимий көз караш, инновацияга жана илимий чыгармачылыкка умтулуу, илимий изилдөө методдорун билүү жана инновациялык мобилдүүлүк, атап айтканда, чет тилдерин жана компьютердик технологияларды билүүнү киргизишет жана ар бир аспектини ачыкташат. Аспектилер учурдагы ЖОЖдун окутуучусуна коюлган талаптар менен шайкеш келет жана мисалдар менен конкреттештирилет. Макалада ЖОЖдун окутуучусунун кесиптик компетенттүүлүгү проблемасына кызыккан илимий изилдөөчүлөр үчүн мааниге ээ болушу мүмкүн, себеби изилдөөлөрдүн жыйынтыгы менен тааныштырат.

Түйүндүү сөздөр: ЖОЖдун окутуучусу, кесиптик компетенттүүлүк, түзүмдүк компоненттери, санарип коом, терең билим, педагогикалык чеберчилик, кеңири илимий көз караш, инновация, илимий чыгармачылык, илимий изилдөө методдору, инновациялык мобилдүүлүк, компьютердик технологиялар.

Эсенгулова М., Шерболот кызы Н.
КГУ им. И. Арабаева

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассматривается значение понятия профессиональной компетентности преподавателя высшего учебного заведения. Авторы предлагают определение понятия профессиональной компетентности преподавателя, личностных качеств, составляющих основные элементы общей модели преподавателя вуза, и аспектов, раскрывающих эти качества. В модель личностных качеств преподавателя вуза авторы включают: глубокое знание предмета, педагогическое мастерство, широкий научный кругозор, стремление к новаторству и научному творчеству, знание методов научных исследований и инновационную мобильность, в частности, знания иностранных языков и компьютерных технологий, а также уточняют каждый аспект. Аспекты соответствуют современным требованиям к деятельности преподавателя вуза и конкретизированы примерами. Статья может быть полезна исследователям, интересующимся проблемой профессиональной компетентности преподавателей вузов, так как в ней представлены результаты исследования.

Ключевые слова: преподаватель вуза, профессиональная компетентность, структурные компоненты, цифровое общество, глубокие знания, педагогическое мастерство, широкий научный кругозор, инновации, научное творчество, методы научного исследования, инновационная мобильность, компьютерные технологии.

Esengulova M., Sherbolot daughter N.
KSU named after I. Arabayev

PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER OF HIGHER EDUCATION

Abstract: In this article, the meaning of the concept of professional competence of a teacher of a higher education institution is considered. The author offers a definition of the concept of professional competence of the teacher, personal qualities that make up the main elements of the general model of the university teacher, and aspects that reveal the quality of the teacher. In the model of personal qualities of university teachers, the author includes: deep knowledge of the subject, pedagogical mastery, a wide scientific horizon, a desire for innovation and scientific creativity, knowledge of scientific research methods and innovative mobility, in particular, knowledge of foreign languages and computer technologies, and also specify each aspect. The aspects correspond to the modern requirements of the teacher's activities and concrete examples. The article may be useful to researchers who are interested in the problem of professional competence of university teachers, as the results of the study are presented in it.

Keywords: university teacher, professional competence, structural components, digital society, deep knowledge, pedagogical mastery, wide scientific horizon, innovations, scientific creativity, methods of scientific research, innovative mobility, computer technologies.

Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында компетенттүү адистердин болушу учурдун талабы. Санарип коомдун өсүшү билим берүү системасына да таасирин тийгизип, анын модернизациялоосун талап кылууда. Мындай зарылчылык Болон процессине жана эки баскычтуу системага (бакалавриат, магистратура) өтүүнүн негизинде жогорку окуу жайлардагы профессордук-окутуучулук курамдын кесиптик компетенттүүлүгүнүн маанисин ачыктады. Кыргыз Республикасында билим берүү системасын өзгөртүүдөгү негизги маселе – ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрүнүн мобилдүүлүгүн күчөтүү аркылуу европалык жогорку билим берүү зонасына кирүү, жумушка жайгашуусуна багыт берүү, компетенттүү адистер менен коомду камсыздоо.

Көпчүлүк кыргызстандык (Абдырахманов Т.А., Ногаев М.А., Дюшеева Н.К., Низовская И.А.) россиялык (Резник С.Д., Вдовина О.А., Санько А.М., Стрекалова Н.Б., Шарипов Ф.В.) казакстандык (Хмель Н.Д., Момынбаев Б.К., Каргин С.Т., Абдыкаримов Б.А., Усманов А.А., Намазбаева Ж.И.) изилдөөчүлөр (ЖОЖдун окутуучусунун педагогикалык ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнөн (педагогикалык ишмердүүлүктүн илимий-изилдөө иши менен айкалышы) улам ЖОЖдун окутуучусунун кесиптик компетенттүүлүгүнүн түзүмдүк компоненттери катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтсө болорун белгилешет:

- окутулуп жаткан дисциплинанын (предметтин) чөйрөсүндө билим, билгичтик жана көндүмдөр;
- психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүк;
- коммуникативдик компетенттүүлүк;
- башкаруучулук (уюштуруучулук) компетенттүүлүк;

- чыгармачылык компетенттүүлүк [1, 13].

ЖОЖдун окутуучусунун кесиптик компетенттүүлүк түшүнүгү ушундан улам анын педагогикалык ишмердүүлүктү жүргүзүүгө теориялык жана практикалык даярдыгынын биримдигин билдирип, анын кесипкөйлүгүн мүнөздөйт. Шарипов Ф.В. окутуучунун кесиптик компетенттүүлүк түшүнүгүнө төмөнкү аныктаманы сунушташат — бул аны окутуучу жана окумуштуу катары кесиптик ишмердүүлүгүнүн негизин түзгөн билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн жана жөндөмдүүлүктөрдүн системасы [2, 2].

ЖОЖдун окутуучусунун жалпы моделине негизги элементтерин түзгөн жеке сапаттары кирет, аларды 1-схемадан көрсө болот [3, 128].

1-схема. ЖОЖдун окутуучусунун жеке сапаттары

ЖОЖдун окутуучусунун жеке сапаттарынын моделин биздин көз карашыбызда, окуу предметин терең билүү, педагогикалык чеберчилик, кеңири илимий көз караш, инновацияга жана илимий чыгармачылыкка умтулуу, илимий изилдөө методдорун билүү жана инновациялык мобилдүүлүк, атап айтканда, чет тилдерин жана компьютердик технологияларды билүү ачыктайт (2-схеманы караңыз).

2-схема. ЖОЖдун окутуучусунун жеке сапаттарынын аспекти

Ар бир аталган аспекттерге кеңири токтолуу менен, заманбап ЖОЖдун окутуучусунун сапаттарынын моделин ачыктоого аракет кылдык [4, 128].

1. Окутуу предметин терең билүү – предметтин концептуалдык негиздерин, анын билимдердин жалпы системасындагы жана адисти даярдоонун окуу планындагы ордун түшүнүүнү камтыйт. Мындай билимдерге ээ болуу окутуучунун чыгармачыл, активдүү инсан катары калыптанышына өбөлгө түзөт жана анын студенттерди окутуу боюнча түздөн-түз ишмердүүлүгүндө көрүнөт. Окутуучулардын билиминин жетишсиздиги сезилгенде көйгөйлөр жаралат. Анткени, биринчиден, студенттер муну окутуучудан мурун эрте байкашат, экинчиден, окутуучу да өзүн ишенимсиз сезет, бул да сабактын атмосферасына, студенттердин окуу материалын кабыл алуусуна терс таасирин тийгизет. Окутуучу өзүнүн кесиптик тармагындагы акыркы жаңылыктардан кабардар болуп турууга, окуган дисциплиналары боюнча илимдин жана практиканын алдыңкы жетишкендиктерин билүүгө ар дайым даяр болушу керек.

2. Окутуучунун педагогикалык чеберчилиги философия, психология жана педагогика билимине, окуу-тарбия ишин уюштуруунун ыкмаларына, окуу сабактарынын жана тарбиялык сааттарынын пландарын жана конспекттерин иштеп чыгуу принциптерине негизделет. Окутуучунун эң маанилүү сапаты – анын тарбиячы болуу билгичтиги, тарбиялык таасирдин формаларын жана ыкмаларын билмейинче, алдыга коюлган билим берүүнүн максаттарын жана милдеттерин ишке ашыруу үчүн зарыл шарттарды түзүүгө мүмкүн эмес.

Окутуучунун педагогикалык чеберчилиги – кеп маданиятына ээ болуусу. Кеп

эмоционалдуу, жакшы кабыл алынышы керек, окутуучунун жакшы дикцияга ээ болушу, туура сүйлөй алышы, өзүнүн аңгемеси менен студенттерди өзүнө тартышы, шайыр, тапкыч, кырдаалды башкара билиши жана керек болсо дароо жөнгө салышы мааниге ээ. Ыраатсыз, түшүнүксүз, штамптуу кеп баарлашуунун жогорку натыйжалуулугуна өбөлгө түзбөйт, ынандырбайт жана адамдардын жан дүйнөсүндө таасир калтырбайт. Жакшы сүйлөгөндү үйрөнүү үчүн так, аналитикалык ой жүгүртүүгө, маалыматты талдай алууга үйрөнүш керек, ал үчүн студенттин ар тараптуу билимге ээ болушу күтүлөт.

3. Кеңири илимий көз караш. ЖОЖдун окутуучусу жогорку эрудициясы жана кеңири илимий көз карашы менен айырмаланууга тийиш. Жалпы маданий деңгээлдин төмөндөшү биринчи кезекте жаштарга таасирин тийгизет, себеби студенттердин аудиториясына келген окутуучу окутулуп жаткан предметтин жана илимдин тиешелүү тармагынын адиси гана болбостон, жогорку эрудициялуу, интеллектуалдык бай адам болушу керек. Жогорку окуу жайынын негизги айырмачылыгы – жогорку теориялык ой жүгүртүүнү, көп түрдүү тармактарды камтыган билимди, бүтүрүүчүлөрдүн көз карашынын кеңири болушун камсыздай алышы болуп эсептелет. Билим берүү процессинде академиялык эркиндиктин болушу, коркуунун жоктугу, окутуучунун студенттердин суроолоруна жооп бере билүүсү, студенттерге белгисиз жаңы кызыктуу фактыларды мисал келтирүүсү алардын таанып-билүү муктаждыгын канааттандырууга мүмкүндүк берет. Ушундай академиялык чөйрө окутуучудан билимин дайыма жогорулатып турууга, көп окууга, окуганын түшүнүүгө түртөт, ал эми бул анын көз карашын орчундуу кеңейтет. Көз карашы менен, методикасы бар, окутууда заманбап илимий маалыматтарга таянган окутуучу гана студенттерге натыйжалуу билим берип, тарбиялай алат. Мындан тышкары, окутуучулардын илимий көз карашынын кеңдиги кафедранын дараметинин тынымсыз өсүшүнө негиз болуп саналат.

4. Инновацияга жана илимий чыгармачылыкка умтулуу. ЖОЖдун окутуучусунун ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү: тынымсыз илимий иш менен алек болуу, анын ийгилиги илимий даража, наам алуу. Бул чыгармачылык процессте окутуучу жеке кызыкчылыгы гана эмес, кафедранын кызыкчылыгын да жетекчиликке алып, студенттерди илимий ишке тартууга тийиш. Инновацияга жана илимий чыгармачылыкка багыт алуу – жогорку окуу жайдын заманбап окутуучусунун сапаттарынын моделинин негизги компоненттеринин бири. Илим менен алектенбеген окутуучу студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүн ойготууга, ой жүгүртүүгө жөндөмсүз.

5. Илимий изилдөө методдорун билүү. ЖОЖдун илимий чөйрөсү окутуучудан төмөнкү изилдөө көндүмдөрүнүн өнүгүүсүн талап кылат: изилдөө ыкмаларын билүү, маалыматты чогултуу жана иштетүү, изилдөөнүн натыйжасын көрүү, изилдөөнүн актуалдуулугун жана зарылдыгын аныктоо. Окутуучунун илимий-изилдөө ишмердүүлүгүнө илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларын окуу процессинде пайдалануу, тактап айтканда, илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларын окутуу жана тарбиялоонун мазмунуна киргизүү, студенттерди илимий изилдөөлөргө тартуу, студенттик илимий ийримдердин ишин уюштуруу кирет. Окутуучу изилдөөчү катары чындыкты издөөгө

жана ачууга багыт алуу менен, ар түрдүү авторлордун концепцияларын, эмгектеринин мазмунун салыштырат. Бул үчүн окутуучунун логикалык ой жүгүртүүсү, ар кандай булактардагы негизги нерсени жана каралып жаткан объектилердин ортосундагы логикалык байланыштарды бөлүп көрсөтүү көндөмү өнүккөн болушу керек.

6. Инновациялык мобилдүүлүк. Тез өнүгүп жаткан билим берүү чөйрөсүнүн заманбап шарттарында ЖОЖдун окутуучусу кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктүн өзгөрүлмө шарттарына ийкемдүү ыңгайлашкан жана жаңы типтеги билим берүү кырдаалдарын долбоорлоого жөндөмдүү активдүү уюштуруучу. ЖОЖдун окутуучусуна чыгармачылыктын жогорку деңгээли мүнөздүү болушу зарыл, ал кесиптик ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгү, мобилдүүлүк жана инновациялык кырдаалдарга ыңгайлашуу сыяктуу сапаттарда көрүнөт. Ошондой эле кесиптик ишмердүүлүктө маалыматтык, санариптик коомдун талаптарына ылайык келүүгө умтулуу, жаңы маалыматтык технологиялар тармагында иштөөгө көндүмдөрүнүн өнүгүүсү, алардын маңызын түшүнүү, аларды жогорку окуу жайлардын окуу-тарбия процессинде колдонуу жана ишке ашыруу көндүмдөрү да маанилүү.

7. Окутуучунун этикалык сапаттары. Жогорку билим берүү студенттерде коом тарабынан жактырылган адеп-ахлактык баалуулуктарды өнүктүрүүнү болжолдогондуктан, окутуучу коом тарабынан жактырылган баалуулуктардын алып жүрүүчүсү жана өкүлү болуп, активдүү коомдук көз карашка ээ болушу керек. Этика окутуучуга студенттердин жана кесиптештеринин жөндөмдүүлүктөрүнө жана жүрүм-турумуна баа берүүдө адилеттүүлүктү, калыстыкты сактоого; баарлашууда сабырдуу, иште принципалдуу, кылдат, сылык жана ак көңүл болууга милдеттендирет. Окутуучу социалдык, улуттук жана конфессиялык толеранттуулук менен айырмаланышы керек. Кесиптештер жана студенттер менен өз ара мамилелерге өзүнө болгон ишеним жана текеберчилик, ченемсиз бир тараптуулук, сынга чыдамсыздык, студенттердин жеке кадыр-баркын, алардын кесиптик беделин сыйлабоо, орой мамиле жасоо зыянын тийгизет. Бирок адеп-ахлак жана жүрүм-турум чендерин билүү гана жетишсиз: аларга ылайык аракеттенүүнү каалоо жана этикалык жүрүм-турум көндүмдөрүн системалуу машыктыруу маанилүү [4, 128].

Окутуучунун адептүүлүгүндө негизги сапаттардын эки тобун бөлүүгө болот: руханий сапаттар жана жүрүм-турум маданияты. **Руханий сапаттар** адептүүлүк, чынчылдык, абийирдүүлүк, кайраттуулук, тектүүлүк, жөнөкөйлүк, өз алдынчалык, ар-намыс, кайрымдуулук сыяктуу сапаттарга негизделиши керек.

Окутуучунун жүрүм-турум маданиятында сыпайылык, сабырдуулук, токтоолук, сезимталдык, көңүл буруу, ак көңүлдүк, боорукердик, сылыктык, достук, жагымдуулук өзгөчөлөнүп турушу керек.

Мына ошентип, заманбап ЖОЖдун окутуучусу – студенттерди окутууну, тарбиялоону жана дараметин өнүктүрүүнү ишке ашырган, активдүү илимий-методикалык иштерди жүргүзгөн, кафедраны башкарууга жана университеттеги активдүү ишмердүүлүктүн башка

түрлөрүнө катышкан адам. Биз окуу предметин терең билүү, педагогикалык чеберчилик, кеңири илимий көз караш, инновацияга умтулуу жана илимий чыгармачылык, илимий издөө технологияларын билүү жана инновациялык мобилдүүлүк аспекти катышкан ЖОЖдун окутуучусунун жеке сапаттарынын үлгүлүү моделин иштеп чыктык.

ЖОЖдун окутуучуларынын педагогикалык компетенттүүлүгүн жогорулатуу үчүн уюштуруучулук-педагогикалык, материалдык-техникалык, маалыматтык, окуу-методикалык, шыктандыруучу (мотивациялык) шарттарды түзүү зарыл. Бул процесс сөзсүз университеттин керектөөлөрүнө ылайык келиши зарыл жана негизги ролду кафедралар гана эмес, билим берүү, окутуу, тарбиялоо, өнүгүү маселелери, окутуунун инновациялык методдору боюнча семинар-тренингдерди жана студенттердин илимий изилдөөлөрүн уюштурган окуу-методикалык бөлүмдөр да ойноого тийиш.

Адабияттар

1. Ячина Н. П., Мухутдинова Т. З., Хазиева Н. Н. «Профессиональная компетентность как показатель качества образования». <https://cyberleninka.ru/>
2. Шарипов Ф.В. Профессиональная компетентность преподавателя вуза // Высшее образование сегодня. 2010. № 1.
3. Санько А.М., Стрекалова Н.Б. «Профессиональная компетентность педагога: банк тестов»: учеб. пособие. – Самара: Изд-во Самарского университета, 2018. – 128 с.: ил.
4. Резник С.Д., Вдовина О.А. Профессиональные компетенции преподавателя высшего учебного заведения: система формирования и развития: монография. – Пенза: ПГУАС, 2015. – 140 с.